

તે વખતે મુબાહમાં મશત કેળવણી અપાતી. મિ. દાદાભાઈ લખે છે:—

“ એ વાતે મને મફત કેળવણીના, ઉત્સાહી હિમાયતી બનાવ્યો અને હું
કે દરેક બાળક-ભણે તે ગરીબ હોં અગર તો રૂપાને ધૂધરે રમતો હો, -પણ
બાળકને એ જેટલી કેળવણી લઈ શકે તેટલી લેવાનો પ્રસંગ મળવો જ નો

૩. એક વખતે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ અને મિસિસ પોરટેન નામની મડમ મિ. દાદાભાઈ નિશાળ એવા આવેલાં. તે વખતે મિ. દાદાભાઈએ પોતાની એજનાઈઝી આગળ ધરી સવાલનો જવાબ દીધો. તે ઉપરથી પેલા અંગ્રેજ ગૃહસ્થે મિ. દાદાભાઈને પોતા તરફના આપ્યું. મિ. દાદાભાઈની અંગ્રેજ લોક ઉપરની શ્રદ્ધાનું આ પ્રથમ બીજ
૪. ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં—દાદાભાઈ વીસ વર્ષના હતા તે વારે—મિ. આર્થિન પેરિ, જે કેળવણી ખાતાના ઉપર હતા, તેઓએ મિ. દાદાભાઈની હુદિ અને આરિજનજીથી થઈ, એમને આરિસ્ટર થવા સારું છેવડું મોકલવાનું કહ્યું. મિ. આર્થિન પેરિ પોતાના ખર્ચ આપવા તૈયાર થયા, અને બાકીનું સર જમશેદજી છજીભાઈ તરફથી મળવાનું હ પણ સર જમશેદજીને પાછળથી ભય થઈ આવ્યો કે છોકરો કદાચ વિલાપત બંદીને વટલ જશે, અને તેથી તેમણે મદદ ન આપી. અને દાદાભાઈ ‘એરિસ્ટર’ થતા રહી ગયા.
૫. મિ. દાદાભાઈ પ્રથમ એક ‘આસિસ્ટન્ટ માર્શલ’ ની માથા, અને તે વખતે એમણે ગાંધી તથાજમાં ખતાવેલી હુશિઆરી માટે એમને ચાંદ મળ્યો. ૧૮૫૪ માં ગણિત અને ભૂ વિદ્યાનો અંગ્રેજ પ્રેફેસર શુજરી ગયો, ત્યારે એ જગ્યા એમને આપી. આ માન નાર સૌથી પ્રથમ હિન્દી ગૃહસ્થ દાદાભાઈ હતા. મિ. દાદાભાઈ લખે છે—

“ મારા પૂર્વ વખતી મહોટામાં મહોટી બિના આ હતી કે—હું મારી જૂની મિ માતા એલિઝાબેથ કેસેજમાં ‘ગણિત અને બૌદ્ધિક વિજ્ઞાન’ નો પ્રેફેસર નીચ હિન્દુસ્તાનમાં ‘એલિઝાબેથ કેસેજ’ નું નામ ધરાવનાર સૌથી પહેલ વહેતો જ હતો. મને એ કદાચ વદાલામાં વદાયો છે, એ માન મહોટામાં મહોટું એ મારો આનન્દ છે, અને મારા ઘણા સહાધ્યાયીઓ અને શિષ્યો હજી ‘દાદાભાઈ પ્રેફેસર’ ને નામે ઓલાવે છે.”

૧૮૪૫ થી ૧૮૫૫—આ વર્ષોમાં મિ. દાદાભાઈએ લોકહિતનાં ઘણાં કામો કર્યાં. છની પહેલી કન્યાશાળા દાદાભાઈ નવરોજીએ સ્થાપી. તે વખતે એમણે સ્થાપેલી સુધારેલી સંસ્થાઓ—‘સિટરિ એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી’, ‘બોમ્બે એસોસિશન’ ‘ફરમજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’, ‘કરમી ફડ’, ‘પારસી ફરસતશાળા’, ‘વિવાહમંડળી’, ‘વિકટેરિઆ-આનર્થ મુજિવમ’. મિ. દાદાભાઈ એ વર્ષો વિશે લખે

“ એ બધો સઘળો તરફના સુધારાથી—સામાજિક સંસ્કારકારક અને કે સુધારાથી-અરૂર હતાં. અહો! એ વર્ષો! કેસેજમાંથી નું ચાન પોતી

સુવકાને હાથે, સ્ત્રીકેળવણી સ્ત્રીપુરુષોત્તુ જાહેર એકઠા હરવુ ફરવુ, સામાજિક અને
 ૪, બીજા મેળાનગરો, બાળશાળાઓ, વિદ્યાર્થીઓની લિટરેચર અને સાયન્ટિફિક સોસા
 ટિઓ માતૃભાષામાં ઉપયોગી જ્ઞાન ફેલાવનારી—જ્ઞાનપ્રસારક—મંડળોઓ, પારસી
 સુધારો, બાળવિવાહપ્રતિબંધ, હિન્દુ વિધવાવિનાશ, પારસી ધાર્મિક સુધારા મંડ-
 લોઓ,—આના આવા પ્રશ્નો એ વારે પમડવામાં આવતા હતા, હિલચાલો ઊભી
 થતી હતી, મન્યાઓ સ્થપાતી હતી અને આ કાર્યમાં એ સુવકાને સર અર્લિંગ
 પેરિ, ઓફિસર પેટન વગેરે તરફથી ઉત્તેજન અને કુમક મળતી. એલિફન્ટન પ્રયેજમાં
 અપાતા અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રથમ ફળ આ પ્રમાણમાં હતા ”

વર્ષ ૧૮૫૧ માં મિ દાદાભાઈએ ‘સસ્તગોશ્વતા’ ન્યાય અને બે વર્ષ સુધી એ
 એના તન્ની ન્યા

હિન્દુસ્તાન નિયુનો લેખ લખે છે કે—

‘આજ સુમાધનાં દેશી બાપાના વર્તમાનપત્રો આખા હિન્દુસ્તાનના એ વર્ગના પત્રોમાં
 મારામાં સારા આવતા હોય, જે આજ સ્ત્રીજગવણીમાં મુખર્ષિમદામ અને કલકતા
 કરતાં પણ આગળ હોય, જે ગુજરાતી સાહિત્ય સર્વ દેશી બાપાના સાહિત્ય (કદાચ
 બંગાળી બાદ) કંતા વધારે સમૃદ્ધ હોય, જે મસાગસુધારો અન્ય સર્વ સ્થળ કરતા
 સુમાધમાં વધારે આગળ વધ્યો હોય—તો તે ઘણે ભાગે દાદાભાઈએ કરેલા આર-
 ભગે લીધે, તથા એમની તત્પરગણતા અને સ્વાર્થત્યાગને લીધે છે.”

આ અન્માં મિ દાદાભાઈના વાચવામાં ક્રાઉસનફ્રેટ ‘The Slave trade’ શુવા
 મગીરીના વ્યાપાર ઉપરનું પુસ્તક, તથા પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ પરદુષ્ખલજન દાનનું ચર્ચન
 —વાચનામાં આવી ત્યાગથી મિ દાદાભાઈના જીવનનું અવિચલ નદી ચર્ચિત
 , ‘પાસો પડી ચૂકેલ’ તમ મળતી જાય તેમ તેમ લોપસેવા કરી એ નાગી જીવ
 ગીની વાળના થઈ ”

૧૮૫૫ માં મુબાઈની કામા મપનીને ઇંગ્લેન્ડમાં એમ શાખા ઉઘાડવી હતી, તે માટે મિ
 દાદાભાઈને પમદ કરવામાં આવ્યાં મિ દાદાભાઈએ ઇંગ્લેન્ડ જઈને ત્યાં ‘લેન્ડ ઇન્ડિયન
 મોસાઈટી’ સ્થાપી ૧૮૬૭ માં એમણે ‘ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એમોરીએશન’ સ્થાપ્યું—એમાં
 વિશેષ એટલું હતું કે ઇંગ્લેન્ડમાં વસનારા હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં
 વસી ગએલા અંગ્રેજો પણ એમાં દાખલ થઈ ગઈ આ બંને મન્યાઓ હજી ચાલે છે
 અને આમાંની બીજીને વહીવટ તો હાલ અંગ્રેજોના જ હાથમાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે

મિ. દાદાભાઈએ પોતાયકી એક ખાતગી પેટી કાઢી પણ એક વ્યાપારી મિત્રને મ-
 કમાંથી તારવા જતા મિ દાદાભાઈની પેટી મુસ્કેલીમાં આવી પળી પણ લાખનુ
 નુકસાન ગમ્યું પણ દાદાભાઈનું પ્રમાણિતતા માટે નામ એવું હતું કે લેણદાને મિત્રકન

જેથી આપવાનું નિર્ણયિત કરી કામ દાદાભાઈને જ સોંપાયું કેટલાક મિત્રોની મુશીબત દૂર કરી, મિ દાદાભાઈ ૧૮૬૮ માં મુબાઈ આયા. તે વખતે જે લોકોએ એમને પુષ્કળ માન આપ્યું તે બધું કરનાર મિ ફીરોજશાહ મરેતા જે ઇંગ્લેન્ડથી તાજા જ પારિસ્ટર થઈ આવ્યા હતા મિ. દાદાભાઈને એક માં આપ્યું તથા રૂ. ૩૦,૦૦૦ ની બેંક આપી પણ હજાર રૂપિયા છપી માટે રાખવામાં આવ્યા હતા તેના ૧૮૮૭ માં બ્યાજ મળીને આઠ હજાર રૂપિયા થયા તેની છપી ચીતરાવીને 'કુતમલ કાવસ' હિસ્ટરીટ' માં મુકવામાં આવી ખુલી મુકવાની ક્રિયા ૧૮૦૦ ના નવેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે મિ જસ્ટિસ રાજ હાથે થએલી મરેને યાદ હશે કહેવાની જરૂર નથી કે પેલા ૩૦,૦૦૦ રૂ ની પાર્ક પણ મિ દાદાભાઈએ પોતાના ઉપયોગમાં લીધી નથી એ સઘળી રકમ લોકોએ કામમાં ખર્ચાઈ છે

૧૧ ઈ સ ૧૮૭૩ માં મિ દાદાભાઈ ઇન્ડિય પાઠા ગયા—અને ત્યાં હિન્દુસ્તાનના અખબારો વિશે જિયા કા ગેરેલી પાર્કમેન્ટની કમિટી—જે 'પ્રોસેટ કમિટી' ને પ્રસિદ્ધ છે—તે સમક્ષ પોને જુલાની આપી અને તેમાં હિન્દુસ્તાનના દાનિદ્ર્ય વિ એમને સિદ્ધાન્ત એમણે પ્રખટ મ્યો એમાં બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં માયાદીઠ ૨૦ ન વાર્ષિક ઉપજ અને ૩ રૂ નો વાર્ષિક કુર આવ છે એમ એમણે પ્રતિપાદન કરી સિદ્ધાન્ત માટે એમને લાભો વખત ચર્ચા કરવી પડી આખરે ૧૮૮૨ માં, સ તરથી સર એવરિન મેરિજે કહેલી ગણતરી પ્રમાણે સિદ્ધ થયું કે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તા સરેરાશ માયાદીઠ રૂ ૨૭ કરતા વધારે ઉપજ નથી

૧૨ ઈ મ ૧૮૭૪ માં મિ દાદાભાઈએ વડોદરાની દિવાનગીરી લીધી, અને રાજ સુધાતા મના માડા—પણ એ ગયાને એ લાભો વખત હી શક્યા નહિ કારણ રાજ્યમાં સડો થયો હતો રેગિ ન્ટ તરથી એમના વહીવટ ઉપર કબજામાં દીકનો એમણે જવાબ વાલ્યો તેથી સતોષ પામી ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ને તથા સેક્રેટરી આફ નેટ્સ લોર્ડ મેરબરિએ રેસિડન્ટને ખસેડ્યો.

૧૩ ઈ સ ૧૮૮૦ માં મુબાઈના કોન્ફોરેશનમાં સુધારો કરવાનું કામ એમણે હવે ૧૮૭૫ માં વડોદરાથી પાઠા આવી એ કોન્ફોરેશનમાં દાખલ થયા પણ વિઠનની ગાંજપદ્ધતિથી એ એવા કટાગી ગયા હતા કે લોર્ડ રિપનની કારકીર્દી થઈ ત્યાં સુધી એ બહાર જ પડ્યા નહિ ૧૮૮૧ થી ૮૫ સુધી કોન્ફોરેશનમાં આ વખતે એમણે કોન્ફોરેશનના હિસાબમાં એવી એક ભૂલ પડી કે જે ન હોત તો દમ લાખ રૂપિયાનું નુકશાન થાત

૧૪. ઈ મ ૧૮૮૫ ના ઑગસ્ટમાં લોર્ડ રેએ દાદાભાઈને કાઉન્સિલના મેમ્બર નીમ્યા એ વર્ષની આખરે મહૂમ ઉમેશચંદ્ર બાનરજીના પ્રમુખપણા નીચે મુબાઈમાં પહેલી નેશનલ કોન્ગ્રેસમાં એમણે ભાગ લીધો.

પુષ્કોતે ૮૬ મા દાદાભાઈ ઈંગ્લેડ ગયા, અને એ વર્ષની ૧૮ મી જૂન તાજ છૂટ્યો. બીજા દિવસે 'લિબરલ એસોસિએશન' તરફથી મિ. દાદાભાઈને પાર્લિમેન્ટના ઉમેદવાર નોંધવામાં આવ્યા છે. પણ તે વખતની ચુંટણી આયર્લેન્ડના 'હોમરલ' ના નજરને આધારે જ થઈ, અને લિબરલ પક્ષ હાર્યો. તેથી મિ. દાદાભાઈ પણ પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ ન થઈ શક્યા. પણ આ વાતે ઈંગ્લેન્ડની પ્રગતિ લક્ષ્યે જોયું, અને લૉડ સૉમરસેટિંગે દાદાભાઈને 'બલ્કે મેન'—એટલે કે 'કાળું' માણસ' કહીને નિઃશર કર્યો, અને એથી ગુસ્સે થઈ મિ. ઝેડરડને લૉડ આરસબર્ગને હવકટપણા માટે ખખેર્યા, તથા મિ. સૉસબરિએ માફી માગ્યા જેવું કયું—એ સર્વ ઇતિહાસ આ સમયનો.

ઇ. સ. ૧૮૮૬ આખરે દાદાભાઈ હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યા, અને કલકત્તામાં મળેલી બીજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ ગયાને ખિરાન્યા. ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં મુબાઈમાં પબ્લિક સર્વિસ કમિશન આગળ જુલાની આપીને, એ ફરી ઈંગ્લેડ ગયા, અને પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થવા બગીચા ચલ આરંભ્યો. પાંચ વર્ષની મહેનતને પશ્ચિમે ૧૮૯૦ માં મેન્ટલ ટ્રિબ્યુનલ તરફથી એ પાર્લિમેન્ટમાં ખિરાન્યા.

લિબરલ પક્ષે માત્ર ત્રણ વર્ષ જ મત્તા ભોગવી, તેથી મિ. દાદાભાઈની એકનો પાત્ર ૧૮૮૫ માં અત આવ્યો. પણ આ હુંક વખતમાં એમણે ઘણું કામ કર્યું. ઇન્ડિયન પાર્લિમેન્ટરિ કમિટી—એટલે કે હિન્દુસ્તાનના પ્રજામાં જ એનાર પાર્લિમેન્ટના મેમ્બરોની કમિટી—ઉભી કરી. મિ. ફરગટ પાંચવાળો ઇંગ્લેડ અને હિન્દુસ્તાનમાં એકી વખત સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા લેનારો હવ પસાર કરાવ્યો—તે કે હિન્દી મગ્ગાની આગ્રહથી એ અમલમાં મૂકી ગયાનો નહિ. અને હિન્દુસ્તાનના ખર્ચ વિશે વિચાર કરના માટે ૧૮૮૫ માં લૉડ વેલિંગ્ચાળું રાયલ કમિશન નીમાવ્યું. અને એમાં પોતે મેમ્બર હયાં મિ. વેડર્બર્ન તથા મિ. કેઠનને માથે લઈ, હિન્દુસ્તાનના ખર્ચના નિકટ પ્રજા ઉપર એ કેવું અઘરાણું નાંખતા, તથા મિ. પીપ જેવા મગ્ગાપતના પ્રતિપાદકોની તર્કમગ્ગને 'વારવાર કેની ઊત્તમિત કરતા એ એ કમિશનનો રિપોર્ટ જેમણે વાંચ્યો છે તેમને સુપરિહિત છે.

૧૮૮૩ માં પાર્લિમેન્ટના પહેલાં હિન્દી મેમ્બર તરીકે હિન્દુસ્તાનની બમિ ઉપર એમણે ફરી પગ મૂક્યો, અને લાહોરની કોંગ્રેસમાં બીજી વારનું પ્રમુખપદ લીધું એ વખતે એમને મળેલું નાન જેઓએ દરિગાયન કર્યું ન હોય, તેઓને મુબાઈમાં આ વર્ષે એમને આપવામાં આવેલા આગ્રહથી એનો ખ્યાલ લેવો.

ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં કોંગ્રેસિવ પક્ષ મત્તામાં આવ્યો ત્યારથી મિ. દાદાભાઈ પાર્લિમેન્ટની બહાર છે. પણ હજી એમનો હિન્દના હિત માટેનો પ્રયામ મતત જની છે. ૧૮૯૯ માં કાઉન્સિલના કન્સિસ (અપણી નાણાં વિશે વિચાર કરવા એટલી) કમિટી ને એ ઉત્તમ લેખો લખી મોકલ્યા. ૧૯૦૧ માં 'હિન્દુ દારિદ્ર્ય અને અંગ્રેજને ન છાજતી મજ્જાપદ્ધતિ' એ નામથી પોતાના જુના લેખો પ્રમિદ્ધ કર્યા.

આ વખતની પાર્લિમેન્ટની ચુંટણી વખતે એમનો વિજય થવાનો મહત્ત્વ હતો, પણ લિબરલ પક્ષમાં જ મતભેદ પડી ગયા તેથી એ ફાવી શક્યા નથી.

દિગ્દર્શન.

ડીસેમ્બર આખર બાવીસમી ' ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ ' ભરાઈ. એના બંધિય
એના દુશ્મનોએ હાંડેલું સઘળું અનિષ્ટ, એના મિત્રોએ રાખે
રર મી ઇન્ડિયન ધર્મા ચિન્તા-જોડી પડી. ઉદામ પક્ષે (*Leftwing*) વિપવનિર્ણય
નેશનલ કોંગ્રેસ જામાં કેટલુંક તોફાન મચાવ્યું પણ આખરે વિનીત (*Moderate*)
પક્ષ શ્રાવ્યો. ગમે તેવા તોફાનનો સમુદ્રમાથી અવદેશદિલેની ને
સહીમવામત હકારી શકે એવા અગ્રણીઓ આપણા દેશમા છે એની મરને ખાતરી થ
એટલું જ નહિ પણ કોંગ્રેસના મૂળ પ્રજાના આત્મામાં કેટલા હોય છે એ જણાઈ આવ
ઉદામ પક્ષને જીવમથી બેમાડી દેવામા આવ્યો નહોતો, તેમ જૂદ પ્રયુખના માન ખ
તેઓ દર્બાર રવા એમ પણ બન્યું નહતું તેઓએ કોંગ્રેસમાં તેમ જ કોંગ્રેસની-બહા
વર્તમાનપત્રોમા, સમાચારોમા, અને અન્ય-પોતાના વિચાર છૂટથી દર્શાવ્યા, અને તે અ
લમા મુકાવવાને બનવું કયું. પણ છેવટે તેઓએ બહુ મતની સત્તા સીકારી, અને તેને
માના એક મમતુ અગ્રણીએ કોંગ્રેસના સ્થાનદેથી ' કોંગ્રેસમા શરૂકૂટ નથી ' એમ આ
માનપૂર્વક જણાવ્યું, અને કેટલાક એવો-ઇન્ડિયનોના નેત્ર હયાં. આથી દેશનું મગજ કેનું દેહાણું
એ જણાઈ આવે છે, અને કોંગ્રેસની બંધ્ય ઇમાનત આપણા મહાન પુરુષોની અવદેશભમિ
દીર્ઘદર્શિતા અને ઝંડી સમજણનું પશ્ચિમ છે—એ સિદ્ધ થાય છે. બ'કે, આ મર્યાદા
સુકલ ઉપર મનુષ્ય કરતા કોઈક અધિક દિવ્ય શક્તિનો હાથ છે—એમ પ્રતીતિ, ઉપજે

આરભમા, ડૉ. રામબિહારી ઘોષે સ્વાગતમણીના પ્રમુખ તરીકે બહુ સુન્દર
આપ્યું. બાપા કોઈ પણ અંગ્રેજની કબજને શોભા આપે એવી હતી. વિચારપ્રશંસનમા
હામ, પ્રહાર, શાન્ત અવયોગન વગેરે વિવિધ ભાવો બહુ સુધરિત રીતે બાજાતા હતા
અંગ્રેજ સાહિત્યનો વિશાળ અને ગાદ પરિચય પ્રત્યેક પક્ષિમા જણાઈ આવતો હતો.
ઘોષના બાપણુમાના બે મુઠા તરફ અમે વાચકનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીયું.

- (૧) મનુષ્ય આત્માના ગતભેદી વિચાર અને એની ધાર્મિક પ્રતિભાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ
અને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય વ્યાપારનું અને એના ગળ્યતન્ત્રનું મુખ્ય સ્થાન કલકત્તા
બે વરેને મહદ્ અન્તર બતાવી, ડૉ. ઘોષ આપણી પ્રચીત આધ્યાત્મિક ભાષા
અભિમાન પૂર્વક સરક્ષણ કરવાનું કહે છે, અને તે જ માથે બહુ ઉત્તમ રીતે ઉમે

* અમે આ બે અંગ્રેજ શબ્દો માટે ' ગરમ ' અને ' નરમ ' એ શબ્દો સ્વીકાર
નહિ, કારણ કે moderate પક્ષને ' નરમ ' પક્ષ કહેવાથી જે નિર્બળતાનો ધ્વનિ થાય
તે અમને માન્ય નથી. ' આલિન્ટિક ' અને ' માધ્યમિક ' શબ્દો વધારે યોગ્ય છે. પણ moderate
પક્ષવાળા બહુ લોકોને મધ્યમા રહેવા માગે છે એમ નથી, તેથી એ શબ્દો પણ જ
સ્વીકાર્ય નથી. ' ઉદામ ' એટલે તેઓ કોઈ પણ તરફનાં દામણા-બંધન-માન્ય કરતા ન
તે, અને ' વિનીત ' એટલે તેઓ દીર્ઘદર્શિ ઉદાપણ અને કૃત્યવિચારથી આત્મસ
આચરે છે, પોતાની પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરે છે તે.

છે” “ આપણા હાલના પ્રશ્નો સમાધાન માત્ર ધાર્મિકતા અને તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય એવું નથી; અને હાલની નવી ગિચિતિમાં મિટ્રિય માત્રાજ્યના પ્રમુખનતરીકે આગળ વધવા માટે રાજકીય અને મામાનિક પ્રવૃત્તિની જરૂર છે.”

૩૧. યોગ ‘બગબગ’ બાબતની મરકારની ગાંધીનીતિને, અને તેને અંગે ‘અંગ્રેજો દંડિયનો’ ને અને લોડ કર્જનને, બહુ સમ્મત સમુદાયમાં નિન્દે છે, અને બગાળામાં આગકાચ લોક બહુ ઉચ્છેદકારી ગણેલા હોઈ જે અત્યાચાર કરે છે તે મ્વાભાવિક છે એમ જણાવે છે. પણ તે યોગ્ય છે એવો બચાવ કઠ્ઠા નથી. અને વિશાળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનું અવલોકન કરી મિટ્રિય રાજ્યકર્તામાં વિશાળ ગણવાતુ કારણ મળુ કરે છે. આ અવલોકનને અંગે તે, ઇંગ્લંડમાં ગેમન ક્યોલિક લોકો ઉપરના પ્રતિબંધો દળતા, ૧૮૩૭ નો રિફોર્મ બિલ પસાર થતા, અને અનાજ ઉપરની જકાત દૂર થતા નેટો શ્રમ પડેલા, અને તે પણ ખુદ અંગ્રેજ યોદ્ધા પોતાના જ દેશમાં— જાતે શ્રાતાનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને અંગ્રેજ પ્રજા પૈમાની જ દરકાર કરનારી છે એમ માનનારને ઇંગ્લંડે સુધારાની નાશ કરવા માટે જે કોઈ પાઉંડ ખર્ચો હતા એવું મનનું કરાવે છે તે માથે અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રકારોની દુષ્ટ દીક્રા માત્રથી સમગ્ર અંગ્રેજ લોક સાથે વેગ ધનનાર જતોને, ઇંગ્લંડ તરફ વર્તમાનપત્રકારો એકબીજાના વિરુદ્ધ પક્ષની રહામે કેવી કડક અને એકતર્ફી દીક્રા કરે છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા સ્થાય છે.

નિ. દાદાભાઈના બાપણમાં ‘અંગ્રેજો દંડિયન’ અમલદારો કે પત્રકારો રહામે કોઈ પણ કદતા ન હતી. અને હતા બાપણમાં અર્ધી સદી કરતા પણ લાંબો વખત પોર્તુગીઝ, અને સુવાવરયાના હમાદથી ધમતી લેણ એવી, એમની રાજકીય બાવના—બહુ સ્પષ્ટરેખાથી લેખાઈ હતી. છતાં, એ બાપણ માત્ર હવામાં જ ઉડનાર નહતું મમયોચિત, બગદારી, બે બિધમાં આપણુ શુ કર્તવ્ય છે એ નિશ્ચય રીતે સમજાવનાર હતું.

નિ. દાદાભાઈએ આ દેશના વતનીઓને સર્વપૂર્ણ રીતે મિટ્રિય પ્રમુખન ગણાવાનો અધિકાર છે એમ પ્રમાણચતુષ્પથી* સિદ્ધ કર્યું—અને એ અધિકારમાંથી ફક્ત થતા ત્રણ હકોને ‘સ્વરાજ્ય’ નું ઉપાસ અને માન બધું નામ આપી પ્રજાની રાજકીય બાવનાને ઉત્તર કરી. દાદાભાઈએ પોતાની હાલની મોટી બાગ અંગ્રેજના સહવાસમાં કાઢ્યો છે, તેઓના મુદ્દો એ સારી રીતે સમજે છે, અને ૮૨ વર્ષની વયે પોતે જે ઉદાર કાંઠે છે તે દેશ અને પ્રજા પ્રત્યે પોતાની પૂર્ણ જવાબદારી સમજીને જ કાંઠે છે—એટલું સમજીમાં નીએ તો નિ. દાદાભાઈનો “શક્ષ અને આશા” રાખવાનો ઉપદેશ બહુ હકે ધનવા છે એમ હાલના વિતા રહેશે નહિ. પણ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું કે નિ. દાદાભાઈ ‘શક્ષ અને આશા’ રાખવાનું કહે છે,— ‘શક્ષ અને આશા’ રાખીને બેસી રહેવું એવો નિર્માસ્ય ઉપદેશ કઠ્ઠા નથી. ‘Agitation’ વાને પોકાર એ મર્વ ઇટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો આ પાનાનો ઉપાય છે, અને એ હાલના કંતાં હમરોગણા વેગથી કરવાની—ઈંગ્લંડની તેમ જ

હિન્દુસ્તાનની ગલીએ ગલીમાં બ્રિટિશ પ્રજનન તરીકેના આપણા હકના પોષાકો જોવાવે તેઓ જરૂર બતાવે છે.

‘સ્વદેશી’ સબન્ધી એમના વિચાર સદ્ગતિથી અને ગતિથી મમજના જે મિ દાદાભાઈ અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારના હિમાવતી છે અને એ તરી એમનું હક દેશ પ્રતા દેશના ગરીબ વર્ગ તરફ વધારે ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ‘સ્વદેશી મોટો’ ની એક ક્રિયા વખતે કરેના બાપણમાં તેઓએ ‘*Localisation*’—શાસ્ત્રના ‘ભોખ્તા’—નું હિત સ્મરણમાં ગણનાનો ઉપદેશ કર્યા હતાં પણ આ સાથે દાદાભાઈ એ પણ સમજે કે જ્યાં આપણો દેશ ગરીબ છે, અને સ્વદેશી હુમલો ગરીબ સ્વાભાવિક અનુભૂતતા નજરથી પ્રસરીથી અનુભવ છે, ત્યાં અર્થશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમો તંતા નથી પણ એ નિયમોના પ્રયોગ વળેણની સ્થાને તરવાનો ઉપદેશ નહીં તા, મિ દાદા એ નિયમોને યથાર્થ બનાવતી સામાન્ય ધિતિ ગુદ્ધ રાજકોષ દિનચાનકા પ્રાપ્ત કરે ઉપદેશ કરે છે તાત્પર્ય ‘*બેલેન્સ*’ (બલિન્સ, પ્રતિરોધ) ડાપી આર્થિક સાધનવડે ના સુધારણા કરનારાની આશા ગણવા ક્રતા રાજકીય હિલચાનકારા આર્થિક અનુકૂળતા કરવી એ યત્ન પોતે નિર્ણય દીધે માને છે

૮૨ રાત્રી વરે શેઠમનુ સાસ્ત્રિક બાપણ મિ દાદાભાઈના બાપણના અન્ત બાપણ અપ્રતિ રીતે પ્રકટી આવે છે મુસનમાનેને પ્રેલી એમની સાર્ગવ વિનિતિ એમના બાપણનો અન્ત્ય પાલ ઉત્તમ ભાગ છે જે મુસનમાનો કાશિસ્ લાભથી લેખાઈ ગયેલી મિ માન મુસનમાન હેવાના મરણથી સરકારની મટે માની માગે છે તેઓ વાસ્તવિક રીતે મોટા મનુ અહિત માથે છે મોટા જ નહિ પણ મિ દાદાભાઈએ એમને આપેલું માન—‘*are a mainly people*’ તમે મરવાની ગતિ ડા’ એ વચન—ખોડુ પાડે છે

મિ દાદાભાઈના બાપણમાં પચ્ચ વિરુદ્ધ પત માટે પુષ્કળ બોધ છે, એનું વાક દિગ્વર્તન કાલી આ અપરોક્ષ સમાપ્ત કરીશું —

- (૧) ઉત્તમ પક્ષે આવતી આપેની પોષાનની પદ્ધતિમાં વધારે વિશ્રામ રાખવા જોઈએ; વિનીત પક્ષે હાન કરતા વધારે નિશાળ અને પ્રયોગ સ્વરૂપમાં લોકમત જગાવ આવસરતા સમજવી જોઈએ
- (૨) ‘સ્વદેશી’ માટે અવિવેકી આગ્રહ કરનાર જનોએ ગરીબ લોખની મુશીબત ધ્યાને લેવી જોઈએ અને અર્થશાસ્ત્રને નામે ‘સ્વદેશી’ ને નિન્દાવારે હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ શાસ્ત્રની સામાન્ય દ્રષ્ટિપાથી કેવી રિપીત છે એ યાદ રાખવું જોઈએ
- (૩) અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ આ દેશની પ્રજાનો ‘સ્વરાજ્ય’ માટેનો હક સ્વીકારવો જોઈએ આપણા લોકોએ બ્રિટિશ પ્રજનન ગણુમાં અભિમાન માનવું જોઈએ
- (૪) હિન્દુઓએ કોંગ્રેસમાં મુસલમાનોનું સાદાપ્ય ધ્યક્ષત્વ જોઈએ અને મુસલમાન કોંગ્રેસ હિન્દુ નથી પણ હિન્દી છે એમ મમજ કોંગ્રેસમાં બાપણ જોઈએ.

મિ. દાદાભાઈ રાજકીય હક્કો માટે જે પ્રયત્ન રાજકીય ક્ષિતિચાલ કરવાનું કરે છે એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મનમાં લાવીએ છીએ, તો 'બાયકોસ્ટ'—એટલે કે 'સ્વદેશી' અને 'બહિષ્કાર,' પ્રતિપેદ, એ અગ્રમાં વૃથા વિદેય અને આત્મઘાત નોયકોટ. ' શિવાય શું અધિક છે એ સમજાતું નથી. ઉદામ પક્ષ કહેશે કે પર-દેશી રાજ્યકર્તાનો વિદેય એ જ થોડો લાભ છે ? અને આ દૃષ્ટિ બહુ અગાનજરી અને વસ્તુતઃ દેશદ્રોહી માનીએ છીએ. પૃથ્વીની વિવિધ વર્તમાન પ્રગતિઓનાં ગતિ અને એ બળનાં કારણોનો વિચાર કરીએ છીએ, અને તે સાથે હિન્દની સ્થિતિ સર-ખાવી જોઈએ છીએ, તો ઉદામ પક્ષે સચ્ચેવેલો ઉદ્ધારનો માર્ગ તદ્દન અશક્ય જ લાગે છે. ઇત્તર જ નહિ પણ ઇંગ્લંડ માથેનો આ દેશનો સંબંધ અન્ય મહાન પ્રગતિઓની સમાન-તામાં આવવાનું જે એકનું એક સાધન છે તે ઇંગ્લંડ સાથે વિરોધ કંવાધી આપણે ગુમાવી શકીએ છીએ એમ અમને ખરા હૃદયની પ્રતીતિ થાય છે. આવે પ્રસંગે ઘણી વાર જાપ-ાનું દશાન્ત બતાવવામાં આવે છે. પણ જાપાનના લોકોનું જીવન જોતાં, લાના પ્રત્યેક માણ-ની સ્વદેશભક્તિ કેવી જાડી અને માઠ છે એ ધ્યાનમાં લેતા, અને વખત આવતા આ ને એકાએક આખા દેશમાં ઉપજ્ઞ આવશે એમ લાલુચાન માની લઈએ તો પણ આજકાલ નાઓની હરીફાઈમાં દ્રવ્ય અને હુસ્તરકળા કેવાં અગત્યના સાધન છે એ વિચારતા, જાપાનનું શાન્ત ઉદામ પક્ષના વાગ્દે અનુકૂલ જણાતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ ઉલટો એમાંથી બોધ મળે છે કે એક બલિષ્ઠ પ્રજા બનવા માટે મપ વિદ્યાકળા અને ધનસંપત્તિ, અને નસંપત્તિ ન હોય તો પરદેશ સાથે સંબંધ તથા પરદેશમાં નાણાં બાજે મળી શકે એવો ટ, આવાં વિવિધ સાધનોની જરૂર છે; અને તે આપવા માટે પરમેશ્વરે આ દેશનો ઇંગ્લંડ થિ યોગ' કર્યો છે. મિ. જર્જિસ રાનડે જેવા મહાન પુરુષ આ પ્રમાણે માનતા તે એક આ ધાર્મિક સમાજોસન તરીકે કે રાજ્યકર્તાને ફાસલાવવા માટે નહિ.—એવા બાવ એવા હાલ પુરુષમાં મંબવતા જ નથી, અને જે એનું આરોપણ કરે છે તે માત્ર પોતાના કુદ-ચતું પ્રતિબિમ્બ જ અન્યથ જુએ છે.

પણ ઉદામ પક્ષ ઇંગ્લંડ સાથેના સંબંધ આ તોડવા જુએ છે ? એ તો ફક્ત ઇંગ્લંડના પારને ધક્કો લગાડીને લાંબી પ્રગતિ અહીંની કુરિયાદો તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગે છે.—આ હું હીક છે. પણ ઇંગ્લંડના વ્યાપારને કેટલો કાળ આવી ધમકીઈ રાકવાનું આપણું સામર્થ્ય ? ઇંગ્લંડના તંત્રગર વ્યાપારીઓ કેટલાં વર્ષે ખોટ ખમી શકે એમ છે એ વિચારો, અને આપણે શરીર દેશ કેટલાં વર્ષે સંપૂર્ણ વેરી શકે એમ છે એ બાબત સ્હામી મૂકો—તો અને લાગે છે કે ઇંગ્લંડ સાથેના આર્થિક હનુદ્યુદ્ધમાં આપણા દેશને બાગે નુકસાન શિવાય કશું હાંધ જ આવનાર નથી. માટે, ઇંગ્લંડના લોક સાથે સંપ રાખી એમના દ્વંદ્વનો ઉપયોગ નો, એવેના ધન્યા ખીલવવાના પ્રવાસ કરનાર મિ. ટાટા જેવા પુરુષોનું અનુકરણ કરતું એ હિન્દુસ્તાનના આર્થિક જીવનો ખરા માર્ગ છે. અને આર્થિક સ્થિતિ ખરાજ હોઈને રાજકીય કે કોઈ પણ ક્ષિતિચાલને અવકાશ રહેતો નથી, માટે 'બાયકોસ્ટ' થી દેશને રાજકીય કા મળશે એ આશા વ્યર્થ છે.

પણ વિદેશી વસ્તુનો નિષેધ કર્યા વિના સ્વદેશી વસ્તુ માટે પ્રેમ કેમ મંબવે ? નિષેધે 'કેસરી' માં એક વખતે આપેલું ઉદાહરણ લઈએ તો—પરખીનો

આખરે એ મધુર-પ્રેમાળ-સારિવક તેજથી બધાં નયનો ગુજરાત ઉપરથી હંમેશ માટે ભીડી જ ગયાં ?!—આ વિચાર હૃદયભેદક છે, પણ રા. ગોવર્ધનભાઈના સંબંધમાં આવી દેહાભિમાની વિચારસરણિ અનુચિત છે એમ સમજી એ વિચારને આગળ વધવા ન દેતાં અમે શાન્તિ ધરીએ છીએ. અને વૃથા શોક કરવાને બદલે એ જ્યેષ્ઠ બન્ધુને નિવાપાંજલિરૂપે વિવિધ વિદ્વાનોની કલમથી લખાએલો એક લેખસંગ્રહ “વસન્ત”ના વાચકો સમક્ષ અર્પણું, અને એ તર્પણમાં એક અંજલિ અમે પણ ઉમેરીશું—એટલે સંકેપ કરી આ જ વિરમીએ છીએ.

હૃદયજવાલ.

દિલ જાળ આ કંઈ લાગતી
વિકરાલ થઈ રી વાદતી
ચર ચર બધે શરીરે થઈ પસરી ગઈ ગગ રગ બગે
ધુધવાટ થઈ ઉછળે ધણી
સહુ રોમ રોમ પ્રગળતી
બ્રહ્માડ વ્યાપી ગઈ રચલ સર્વને શી ધકાવતી
ધગધગ ધરા ક્યમ આજ આ
અગાર આ શાના ખયા
ના સજ પડતી કંઈ જરા દિવ ખાક થઈ ઉડતુ શુ આ
કંઈ સચરે એ પવનમા પણ શાન્તિવાત વદાયના. ૧
ઉરભાવ શા ઉભરાય આ
મુઝવણુ વધે ક્યમ આજ આ
સહુ તાન તૂટયો હૃદયના જગગાન સન્ય બની જતા
વિકળાટ ઉર અથડાય છે
ખાવા સં દિરા ધાય છે
શૂનકાર વ્હાલા કેમ આપુ વિગતરી વધી ગાય છે.
ઉર તાર સદ્ દીવા પડયા
વ્હીલા ગ્લા કરવા નવા
હા-હાય-હાહા-હાય-હાહા શુ બધુ ખોલાય છે !
જનપદ ધણુ વધતા જતા શૂનકારે ધમ્મો સાં હદે. ૨
વનવાસિયો વગડે વસે
જનપદ વસે જન જે ગમે
ઉરભાવ સહુના એક છે ના ભેદ તેમા કંઈ જડે
યોગી વિયોગી ઓડીયા
માની બધા એ છે ગ્લા
અગ્નિશિખા ધિકતાં હદે વિયોગથી ઝૂરતાં ખગ
જનયોગ એ જનસાય છે
જન્મેજનમતુ હાલ છે
તો કેમ ના રડતા હદે દુઃખ ધારણુ મુખથી બધે
દિનરાત એ વધતુ બધે ગાંડા કરી લવતા કરે. ૩

તવ ભાવ શા હું વિસ્તરે
અવ ક્યા જઈ હું તે કરે
જ્યમ સ્મરણ તાજી થાય ત્યમ ત્યમ વાધણ હુ ખ વાદણ
એ વાદણે વસિને હવે
ભમતો ભમુ ભવમા બધે
નવ આશ મગમની જરા રહી લટકતી વચમા હરે
હુ ખ વાદણ કરી ભરમને
ચોળી શરીર કોસ્મતે

એ ભરમ ઉરાડી બધે દિલ તોય ઢાઢુ ના પડે
હા હા હવ કઈ થાય છે ઉરરાગ સદ્ જગ હાય છે ૪
યયુ શુ અધાર, વિધુ પણ છતા તેજ ન મળે
બધા આખા તારા તિમિર ગળા જ્યોતિ તમ દિસે
બધી શન્યા દિશા તવ પણુ અરે અજનિપતિ
બધુ સત્ સત્ હૃદય પણુ સદ્ જગ પિગળી ૫
ભરે રોને બાપુ રડી રડી અને શાત બનજો
ગયો તે તો આપ્યો નહિ નહિ કદા તે ફરી શ-
જગતમા આ વિશ્વે કમક દિમતી રીત અવળી
અગે ભાષા તેને ક્યમ કરી ગણીશુ જ સવળી

આત્.

નિવાપાંગલિ.

સૂર્ય અમ્હારો અસ્ત થયો પ્રભુ પ્રકાશ કાથી પાશે,
અગમ્ય ઉંડા અન્ધારામા રતો કાથી જડશે,
અમ નયનમા તેજ અમોના કાથી આવી અજશે,
હરે હો ! કાથી આવી અજશે.
કષ્ટકસોટ દોનવનાત નિસચર પથ આચડશે
વીર અમ્હારો ગુમ થયો હા ! બહાર હવે કોણુ કરશે ? ૧
સૂર્યકૃપાએ ચન્દ્ર ચલકતો કદી આવી મલકાશે,
એથી શ મહ વિશ્વ ખીલવતી ખૂબી એ અન્તર ન્હાશે,
બલકર મધુરી સત્તા વિણુ શુ કુદરત ગીતા ગાશે ?
ના, ના, કાની તેમ રીખાશે
નવપક્ષવ નરગી વાડી દિનમણિ વિણુ અકળાશે,
મોઢી મ્હારી ગુર્જરિગિરા પ્રિય ગોવર્ધન પાણે ૨
પ્રિય ગોવર્ધન કર જ્યા ફરક્યા ત્યા મનમોહક નિરખ્યુ,
કથિગ હવુ તે પણુ સૌ પલટી ક્યન ચકને અજમ્યુ,
કટુ માની અગચુ કરતા તે મીઠુ ગણી મન હરખ્યુ,

અર, ત્યા ઉલટુ નવલ્લ પરખ્યુ
સુર પ્રાસાદિક વીર મત્રીની જોડ હવ ક્યા ચાશે,
દિન્ય પખીના કામલ ગાના શીખેતો શ ગાશે ! ૩

છિન્ન ભિન્ન ઢાકેલી બાળી, ગુર્જંગિરા બ્હાવી,
 લક્ષ્મિકામણુ તુન્ડ લહી બન્યો સરસ્વતિપૂજારી,
 વિધવિધ વેશે વિનવી દેવી માત બોલી શણુગારી,
 હરે ! હા, ગુર્જંગિરા શણુગારી.
 અનેઃ ઉત્તત હૃદય કુબિનતા હવે ક્યાથી હા ! મળશે,
 પવિત્ર સરયા ચોગી વિણુ હા ! બ્હાવી વાણી રડશે. ૪
 બાહ્યાડખર દૂર કર્યાં મૌ દિવ્ય હૃદય દીપાવા,
 દોડદોડી કાઈ નવ કીધી ક્રાંતિનેય મનાવા,
 મોહી પડી ક્રાંતિ ગદ્ય ધસતી, ગોવર્ધનપ્રિય થાવા,
 હરે ! હો ! ગોવર્ધનપ્રિય થાવા
 સાધુપણુમા મોટમ માની યસ અમોના કીધા,
 વિમલ હૃદયની ગહન ધુનમા દાન અન્નેડાં દીધા ૫
 અતૂલ અદ્ભુત શક્તિ છતાં પરદોષ દૂદી નવ મલક્યો,
 સૂર્ય હતો પણ સૌમ્ય હૃદયનો વ્યર્થ તાપે નવ ઝળક્યો,
 રમેહનયન રંગમવી મુન્દર ડુલ વેરી ચિત્ત હન્યો,
 હરે ! હા ! ડુલ વેરી ચિત્ત હરન્યો.
 સ્નિગ્ધ હૃદયનો શૂરો એવો ગુર્જરિ પારે જોશે,
 રયામ વસનમા ઘટ અન્ધારે રડડડતી હા ! રોશે. ૬
 પુણ્ય વિનય જીવનમા ગુથી ઉત્તત દટિ ધારી,
 અદ્ભુતની હક્તા દુખકર કીધી નવ કદી બ્હાવો,
 જગનયના ખેચાવા ન્યાં લા વ્યવસ્થાધા નન આણી,
 અરે ! હા ! અધમ કાર્ય એ બાણી
 ભવ્ય હૃદયની અવગતિમા પ્રભુજી પારે મળશે,
 કેવલ એની કૃતિમા કદ કદ આછી ધાયા જડશે. ૭
 ગોવર્ધન મનકાતો દેખી મનહર પખી ગાતા,
 કુમળા હૈયા વિખુટા પડતા ટગવળશે મજાતા,
 નિરાશ થઇ મધુકણં સૂકવશે બ્હાવરડા બની જતા,
 અરે, હો ! બ્હાવરડા બની જતા,
 કલકલિત દિનકર સમ્ભારી કુલવન્તા મૌ રોશે,
 જોને જોમે હસી કુદતાતા તહેને ફરી નવ જોશે ૮
 અન્તર આણુ આણુ મુરગુણુ સાચે લા તુજ ગુણુ શા ગાવા,
 હે ! ગોવર્ધન પ્રિય ગોવર્ધન પ્રણામ પળ પળ મહારા—
 પ્રભુકુલ સાચે હસતા ફરતા સ્વીકારજો હો બ્હાવા,
 અરે ! હો ! સ્વીકારજો હો બ્હાવા
 વળી ત્હારી-મહારી હૈયાબ્હાવી વાણીને નવ ભૂલજો,
 જગવિખ્યાતી એને મળવા જગનાયક વિનવજો.

પરાર્થ.

અમી ઝરતી અંદ્રિકાની વૃદ્ધિ રે, પ્રેમે નહાતી તે માંહી સૃષ્ટિ રે;
તેને જોતી રાધા અલખેલી રે, કાલિદીતટ મૈન ઉભેલી રે.
સખીવૃન્દ સૌંદર્યમાં ઝીણે રે, કૃષ્ણકીર્તન કરતું હાડિ રે;
જોઈ સંધાને મૌનવિહારી રે, ગર્ભ પાસે ચંદ્રાવલી આલિ રે;
કંઠ બાહુલતા લટકાવી રે, પૂછે રમ્ય લીલા દરશાવી રે.

અધિ રાધિકા, નિહાળ પ્રભુની પ્રભા જો;
તરણિસુતા તણા સુરમ્ય પ્રાંતમાં જો. ટેક૦
નવ પક્ષવે ફૂલી ને ફાલી વેલડી જો;
ભરી હિમજળે સોહતી તલાવડી જો. અધિ૦
મધુ મ્હેકતાં સુરંગ અંગ ફૂલડાં જો; -
ઉઠે છે ચક્રોર ગાન કરી મીઠડાં જો. અધિ૦
કાળાં કાળાં કાલિદીગળ ગર્જતાં જો;
નજો શુંગ હિમનાથતણા સ્પર્શતાં જો. અધિ૦
અમી વર્ષેતો વિશુદ્ધ રેહિણીપતિ જો;
રૂડી વાદળીઓ રોહબગી ધૂમતી જો. અધિ૦
ખીલી પેર પેર રમ્ય વિધિની કૃતિ જો;
રહી હામ હામ બહેન વિલસી ગતિ જો. અધિ૦
પ્રભુનો અગાધ પ્રેમ છલકી રહો જો,
સકે આજ સુધાસિન્ધુ રસે ઉલટયો જો. અધિ૦
રમે સૃષ્ટિ સૌ બનીને પ્રેમથેલડી જો;
પ્રપ્રુષિત કાં ન તું જાણાય બહેનડી જો ? અધિ૦
હૂખી શું વિચાર-રહેણું-વમજે ઉઠે જો ?
કયું તરવ શોધતી ઊભી ભૂમિતલે જો ? અધિ૦

સખીવૃન્દ સૌંદર્ય જો ઝીણે રે, તેને સોહવ ચાલ રસિકે રે.
ખોલી આમ ચંદ્રાવલી જ્યારે રે, હસી મદ રાધિકા ત્યારે રે.
પ્રેમે દાખી કરી બાહુમેડી રે, પ્રતિ ઉત્તર ખોલી ધીમેથી રે.
સખિ, સત્ય છે. આજની લીલા રે, -દાખે પ્રેમજ સત્ય પ્રભુનાં રે.
કીડા કરતી વિરચિની સૃષ્ટિ રે, ભરે ચેતન હૃદયે વૃદ્ધિ રે.
શાભાયુક્ત પ્રતિ અણુ માંહે રે, વર ખોધ ભર્યો મ્હને બાસે રે.

દુઃખી વાયહીન ભૂતચરિત્રે મુખે જો;
 ફોડો આપીએ સ્વચક્રિચક્ષનાં મુખે જો. સખિ૦
 જીવ્યું માર્યું. જીવીએ પગાર્યું આપણે જો;
 ધરી સાર્યું. માળી જોઈ અન્ય કારણે જો. મખિ૦
 દણી સ્વાયં ને પગાર્યું સાધીએ સહી જો;
 મળ્યો દેહ લક્ષ્મીકાંત-ચંદ્રે ધરી જો. સખિ૦
 સખિ, ચાલ. આ પગાર્યપગમડપે જો;
 ચથાચક્રિ આદુતિ ધરો પ્રભુ પદે જો. સખિ૦

અનિમિષ દૃષ્ટિ ચાલિયા રે.-જોતી ગાધાના બોલ રસીયા રે;
 વદડી નિર્મલ ચંદ્રપ્રભામા રે, ઝની ઝમ્મર શાલિ વિરામ્યા રે.
 મખીયુગ્મ એ માનવિદાની રે, પાપકંઠ મહ ઉપાડી રે,
 વસુનાનદ જોતું ચાલુ રે, મખી પન્દ નિકટ એ આલ્યુ રે.

જી. આ. પટેલ.

જગત્માંનું નીતિમય શાસન.

પ્રજાપતિએ કહ્યું કે ' એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, અમય છે, એ અક્ષ છે. ' ઇન્દ્ર અને વેશેચન શાન્ત હૃદયવાળા થઈ ચાલ્યા ગયા. તેમને જતા જોઈ પ્રજાપતિએ મનમાં કહ્યું કે આત્માને ઝોળખ્યા વિના અને આત્માનું જ્ઞાન મેળવ્યા વિના આ બે જય છે તેથી તેમની પાસે જે દેવ કે અસુર જ્ઞાન શીખશે તે પગભય પામશે. "

આપણે કેટલી બધી વાર આત્મજ્ઞાન સંબંધી હૃદયમાં ખોટી શાન્તિ અને ખોટા સંતોષ ધરીએ છીએ, કેટલી બધી વાર આપણે બાહ્ય આકાર તે જ આપણા અન્તરાત્માનું પ્રતિબિંબ છે એમ સમજી બેસી રહીએ છીએ, કેટલી બધી વાર આપણી અલ્પતા અને આપણી સ્થૂળતા તે પરમ અમૃતતા અને પરમ અમયતાથી જુદી છે એ બૂલી જઈએ છીએ, એ સ્થિતિનું આ કથાથી આપણને સ્મરણ થવું જોઈએ.

પરમ અમૃત અને પરમ અમય અક્ષના-પરમાત્માના મહાન અંશોને આપણામાં સંક્રાન્ત થએલા છે તેમાંના એક અંશ ઉપર અર્થાત્ નીતિમય અંશ ઉપર લક્ષ કરીએ છીએ તો બહાર દેખાતા આપણા આકારથી આપણો અન્તરાત્મા કેવો જુદો છે, ચર્મ, કેશ, નખ વગેરે રૂપવાળા આપણા શરીરને આત્મા માનવામાં કંપી બૂલ છે, એ આત્માના વ્યાપાર કેવા વિલક્ષણ છે, એ આત્માની ઉત્તમતા વસ્ત્રાલંકારમાં નહિ પણ કેવી નીતિમય હૃદયતામાં છે, અને એ હૃદયતા પ્રાપ્ત કરાવનાર આપણા ઉપર પરમાત્માનું કેવું શામન છે તેનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આપણા આત્મામાં જ નીતિનિયમ (moral law) સ્થાપિત થયેલો છે તે આપણને સત્ અને અસતનું-કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનું જ્ઞાન કનવે છે, એ જુદા જુદા માર્ગ આવી કબા રહે ત્યારે કયો ખરો છે અને કયો ખોટો છે, કયો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને કયો ભ્રમ કરવા યોગ્ય છે તે આપણને દર્શાવે છે. એ નીતિનિયમના અનુસરણ કે ઉલ્લંઘનને આધારે આપણી જગત્પદ્ધતિ બંધાય છે, આપણી ઉન્નતિ કે અધોગતિ રચાય છે. એ નીતિનિયમનું શાસન (government) આપણા ઉપર આ જીવનમાં છે તેમ જ આ જીવન પછી પણ છે, અને આખરે તો નીતિ જ જયવંત થાય છે, અનીતિ જયવંત થતી નથી. મુષકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવચાન. ' સત્ય જ જય પામે છે, અમત્ય જય પામતું નથી. દેવોને જવાનો માર્ગ સત્યથી પથરાયેલો છે. ' આ બહુ વિશાળ વિષય છે અને તેમાંથી આ જીવનમાંના નીતિશાસન વિશે આજ વિચાર કરીશું તો બસ થશે.

ત્યારે નીતિનું શાસન આપણા ઉપર શી રીતે છે ? આપણા દરેકના આત્મામાં નીતિનો નિયમ સ્થપાયેલો છે. તે આપણને નીતિ તરફ પ્રેરે છે, તેને લીધે આપણો અન્તર્દીપ (conscience) આપણાં નીતિમય કાર્યો પસંદ કરે છે અને અનીતિમય કાર્યો નાપસંદ કરે છે, એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની અદર ચાલતું શાસન નિર્વિવાદ છે અને તે વિશે વિવેચન કરવાની આ પ્રસંગે જરૂર નથી. પણ બહાર નીતિનું શાસન છે કે નહિ ? આ દુનિયામાં મનુષ્યોની જે વિવિધ દશાઓ થાય છે તેમાં નીતિનું શાસન જોવામાં આવે છે ? આ દુનિયામાં નીતિનાં સારાં ફળ અને અનીતિનાં માફાં ફળ જોવામાં આવે છે ? મરતા પહેલાં નીતિમાનને ધનિમ

૭. તે સત્ તથા નીતિનાં શત્રુ હોઇ નીતિનિયમ ઉપરાંત મનુષ્ય ઉપર જુદુ રાજ્ય ચલાવનાર શક્તિઓ નથી. ગીતામાં કહ્યું છે તેમ આત્મેવ જ્ઞાતમનો વસ્તુરાત્તમેવ રિપુરાત્તમનઃ । (અધ્યાય-૬, શ્લોક ૫) 'આત્મા એ જ આત્માનો બન્ધુ છે, આત્મા એ જ આત્માનો શત્રુ છે,' આત્મા નીતિનિયમનું અનુસરણ કરે છે ત્યારે પોતાનો બન્ધુ થાય છે અને નીતિનિયમનું ઉલ્લંઘન કરે છે ત્યારે પોતાનો રિપુ થાય છે, તેને ખરાબ કરનાર બીજા કશું રિપુ નથી.

આ રીતે અસત્ તથા અનીતિનો સંભવ તે નીતિમય શાસનથી વિરુદ્ધ નથી એ સંભવની વધારે ચર્ચા કરીને લગતી છે કેમકે આ જીવન પછીની અવસ્થા વિશે વિચાર તેમાં અમ્ય થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં મર્યાદાનિર્ણય કરવા સારું એ ચર્ચા આવશ્યક થાય છે. નિયાની અવસ્થા નીતિમય શાસનને અનુકૂળ છે કે નહિ એ ચર્ચા સંબંધમાં દક્ષતર માર્ગનો છે છે, હુનિયાની કેવી ઘટના હોવાની આપણે આશા રાખી શકીએ એ આ પ્રશ્નનો વિચાર રતાં લક્ષમાં ગમ્યું જોઇએ, તે જિવાયની બીજી કલ્પિત ઘટનાની ક્યોટી જોવી કરતાં પરસ્પર વિરોધી ધોરણો લાગુ કરવા આપણે બેસતુ પડશે અને એક બીજા માથે સવાદી નધામ એવાં તમ લક્ષણો હુનિયામાં હોવાની માગણી કરવી પડશે. જગતના કર્તાની ઘટના તેના સત્સ્વપને અનુકૂળ છે કે કેમ એ જાણવા આપણે ધનંજીએ છીએ. એ પ્રમાણે એ ઘટના નીતિમય હોવી જોઇએ અને મનુષ્યમાં લક્ષણ (character) બધાય, તે પ્રમાણે વર્તન થાય અને કસાય એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઇએ. પરંતુ સારું લક્ષણ તે ખરી પસંદગીમાં રહેલું છે, અને તેની જોડે જ ખોટી પસંદગી શક્ય ન હોય તો તેનો અવકાશ રહેતો નથી. તેથી, સંવિતો કેટલોક પ્રદેશ મનુષ્યોની સ્વતંત્ર ઇચ્છાને સોંપી દીધેલો હોવો જોઇએ કે જે પ્રદેશમાં મની પરીક્ષા થઇ શકે. સદિમાં અસિદ્ધિ તથા અપૂર્ણતા અટકાવવાને બીજા ગમે તેટલાં જખૂત બધેનો હોય પણ આ વિષય તો એવો છે કે અનીતિ—અસત્—ના સંભવ માટે ખુલ્લો રહેવો જોઇએ. નીતિ ઉપરતુ આ જોખમ ધરતી પવિત્રતાથી વિરુદ્ધ નથી પણ પિવિત્રતાને તત્કાળ પ્રકટ કરવા માટે તે આવશ્યક છે, અને તેથી માલમ પડે છે કે સત્ની રજ પાડવામાં આવતી નથી કેમકે ફરજ પાડવામાં આવે તે જ ધડીએ ફરજના સ્પર્શ સાથે સત્નું સ્વરૂપ ઉડી જાય છે. પરંતુ, અસત્નો સંભવ દૂર કરી શકાય તેમ ન હોય તે બે અનેક રીતે તે મર્યાદિત થઈ શકે; અને એટલું આપણે વાજબી રીતે માગી શકીએ એ મર્યાદા એટલી બધી વિશાળ હોવી જોઇએ નહિ કે જેથી નીતિમય જગતની સમતોષતા છપ્પાંગોછપાંગાને જોખમ આવે અને નીતિના યોરણુ વગરના જગત્ કર્તા નીતિ ધોરણુવાળા જગત્ની જે શ્રેષ્ઠતા છે તે નાશ પામે. જેમ આપણા ઘરમાં બાલકને આજ્ઞા ક્રમન કરવાની છુટ રહેવા દેવામાં આવે અને તે જ સાથે કુમારે જવાબ એવું પગલું તે રે એવો તેનાપર ભરાયો રાખવામાં ન આવે એવી યોગ્ય તુલના જાળવવી એમાં રહ્યાપણુ રેલી કેળવણી છે, તે જ પ્રમાણે જગતનું રાજ્ય નીતિએ ચલાવવામાં ઉત્તમોત્તમ ઉદારતા મ કરવાનો પુરતો અવકાશ રહે અને તે સાથે દોષ તથા વિમાર્ગગમન ઉપર ઘટતો કાણુ એવી ઘટના હોવાની આપણે આશા ગમીએ છીએ.

“હુનિયાની ઘટનાની કિમત કરવામાં બીજી એક સાવચેતી એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે

કે એ વ્યવસ્થા એક સ્થિતિમાં ગિચા રહેલી નથી, એક વાર વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ થઈ ગઈ અપહી સદૈવ તેવી જ રહેવાની એમ નથી, પણ તે હંમેશા સંજ્ઞાતી જ જાય છે, તેની ઘટના બધા અન્યથા ગતિવાળા રહે છે અને અમંય પ્રકારે નવા નવા પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે એ વ્યવસ્થા બદલાતી ક્રિયત્વવાળી સ્થિતિઓની પરપન દર્શાવે છે અને તેમાંની એક સ્થિતિ પકડી લઈ એમ કહેવું કે એ દુનિયાની ઘટનાનું આનાથી ખરેખર નિરૂપણ થાય છે એ એ વ્યાજબી છે, કારણ કે જેનું સાધન તરીકે જ મુખ્ય મૂલ્ય છે તેને એ રીતે સિદ્ધિ દર્શવવાની જૂલ થાય છે વિશ્વના આ ભાગમાં એક વખતે ફક્ત અમિનુ ધુમતુ વાદળ હવે આપણને કહેવામાં આવે છે તે વખતે આકાશમાં પસાર થતા કોઈ બુદ્ધિમાન નિરીક્ષકે જોયું હોત તો એ થુ છે તે એને સમજાત જ નહિ અને તેને એમ લાગત કે જોશે વાદળ અહીં મુઝ્યુ હશે તેને જીવતા પ્રાણીઓ ગમતા નહિ હોય, અને પોતાનો પ્રદેશ એ ઉપજી કરવો કે તેમાં જીવતા પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ એવો તેનો સંકલ્પ તે નિરીક્ષકને જણાત પણ આજે એ નિરીક્ષક પાછો આવે તો એ જ પ્રદેશમાં વસ્તિથી ઉભરાઈ જતા જોણા તેને માન્ય પડે જાડની ક્રિયત્વ તેજ થતા બીપરથી નહિ પણ એ વર્ષમાં બની જતી જગત ઉપરથી કરવી જોઈએ અને એ રીતે, આપણી દુનિયામાં વિવિધ સભ્યોની જોઈએ નજરે પડે છે તેનું મૂલ્ય જાણવા માટે ક્યાં લક્ષ્ય હેતુ તરફ તેનું વલણ છે તે મુખ્યત્વે જોયું જોઈએ, અને અમુક ક્ષણે તેની કેવી સ્થિતિ છે તે પર મુખ્ય દૃષ્ટિકર્મી જોઈએ નહિ એ લક્ષ્ય હેતુથી દુનિયાની ખરી ભાવના માન્ય પડે છે, અને ચૈતન્યવાન ઉત્પન્ન કર્તાનો સમજાય છે વિશ્વમાં સ્થિતિમાં જે અપૂર્ણતા છે તેમાં આગળના ઉત્કર્ષના આધારનું સંદેશ અને તે ઉપર રોકા મુકી આગળ પગલું ભવિષ્ય તરફ ભરવામાં આવે ત્યારે તે ન પડી જાય, તેમ દેશ એમ બને જીવનમાં ખામીઓ અને અનિયંત્રિ છે તે ટીકાને પાડી એમ કહી કહેતો નથી ફક્ત જ્યાં તે ક્ષણિક અને સાધનભૂત હોય ત્યાં તે જ હેતુને કમતા હોય તેની સંજ્ઞામણીમાં તેમની ક્રિયત્વ કંઈ જોઈએ, અને જે સિદ્ધિ માટે એ ધતો વપરાય છે તે સિદ્ધિ એવી ચોગ્ય નથી એમ બતાવવામાં આવે ત્યાં મુદ્દો દોષ કહે જોઈએ નહિ" (એ ૨૪મી ઓર ગિનજીવન, ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩, ૫૪ પૃષ્ઠ—૫૫) અને ઘટતર માટિનોના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સૃષ્ટિ અપાર છે અને બધી રીતે ગમ્ય ન આત્માનું જીવન પણ મૃત્યુથી અગમ્ય નથી મનુષ્યની જીવગાતીનો આપણને જોડેનો અનુભવ છે તેનાથી સૃષ્ટિના નિયમોનો અત્ય નિર્ણય થઈ શકતો નથી પરંતુ એક મનુષ્યનું જ અવલોકન એવા ધણા મનુષ્યોના જીવન ધણા કાગ મુદ્દો નોંધાયા જાય છે, તેથી તેમાં નીતિનું ઉત્તરતાપણ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અકારણ નથી અનીતિનો સભવ દૂર થઈ શકે નથી, પણ તેની હદ એવી હોવી જોઈએ કે નીતિથી નિયમિત થયેલી સૃષ્ટિનું સમતો નષ્ટ ન થાય, સૃષ્ટિ અનીતિથી ભરેલી (immoral) ન માન્ય પડે એટલું જ નહિ નીતિના ધોરણ વગરની (unmoral) પણ માન્ય ન પડે એવી અનીતિના સભવની માહોલી જોઈએ.

નીતિમય શાસન વિશે વિચાર કરતા બીજી એક મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે છે કે દુનિયા સામાન્ય સાર્વત્રિક નિયમોવડે ચાલે છે સૃષ્ટિ જે નિયમોને વશ છે તે સંભરખી રીતે પ્રવર્તિ કરે છે અને તેમાં વખતો વખત અથવા અકસ્માત ફેરફાર થતો

નીતિના નિયમો યોજનારે જ આખી સંસ્થિના જડ-ચૈતન્ય પદાર્થોના નિયમો યોજ્યા છે, અથવા નિયમોના ભાવી પરિણામો લક્ષ્યમાં નથી સંસ્થિ ગ્રાહ્ય છે તેથી નીતિના નિયમો માટે—પુણ્યના ફળ માટે અથવા અનીતિના પરાભવ માટે—અને પાપની શિક્ષા માટે સંસ્થિના નિયમોનો ભગ યતો નથી અને થવો જોઈએ પણ નહિ. અર્થાત્ સંસ્થિના નિયમો ઉપરાત અને નિયમોથી અવગમ્યમરે (marble) થતા નથી. નીતિમાનને લાભ કરના અથવા હાનિથી બચાવવા એકાએક નિયમો તોડના પડતા હોય અથવા અનીતિને લાભ થતો અગમ્યવા કે શિક્ષા કરવા એકાએક નિયમો તોડવા પડતા હોય તો નિયમો ઘડતી વખતે—સંસ્થિ ન્યતી વખતે એટલી ખામી રહી ગયેલી, એટલું વિચારના લેતું રહી ગયેતું, એટલા માટે ઘડના ક્યાં વિના નિયમો ભૂલમાં રચાઈ ગયેલા, એમ અયુક્ત અનુમાન થાય આ સંબંધમાં એક ઇંગ્લેન્ડ લેખક કહે છે, કે “કુદરતના સામાન્ય નિયમોનો ભગ થઈ ઈશ્વરની દિવ્ય શક્તિના આવિર્ભાવરૂપ ચમત્કારો થાય એ આ રીતે અસંભવિત માવમ પડે છે—(૧) કારણ કે, ઈશ્વર હાજર છે એમ બતાવવામાં એ કાઈ કામમાં આવે તેમ નથી, નિયમાનુસાર ઈશ્વરની શક્તિનો વ્યાપાર આશો જન્ય છે એથી ઈશ્વરની હાજરી માવમ પડે છે જ, (૨) કારણ કે કાઈ પણ બનાવ મર્વ નિયમથી અતિક્રાંત છે એમ સાબીત થતું એ અશક્ય છે (૩) કારણ કે, એક રીતે માનવ અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે ઈશ્વર પોતાની મૂળ યોજનાને જ વળગી રહે છે, (૪) કારણ કે, ઈશ્વરના નિયમો બધા બતાવે માટે પયાસ છે એ કારણા સુધી દેવાથી ઈશ્વરના હાથપણ માટેનો આપણો વિચાર ઉતરી જાય છે.” (ગ્રાન્ડસ એન્ડ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ નિયમન, કર્તા જોન નાઇટ પ્રકાશ ૭—ચમત્કારો પૃષ્ઠ ૧૦૪) સંસ્થિ કર્તાના ચમત્કારો સંસ્થિના વિશાળ યોજનામાં, મહાન અને દૂરગામી નિયમોમાં, ભવ્ય અને સુંદર બનાવોમાં અને પ્રાણીઓને આપેલી અદ્ભુત શક્તિઓમાં રહેલા છે, એ સર્વ ચમત્કારપૂર્ણ જ છે, અને તેના તરફ સાનંદ આશ્ચર્યવૃત્તિ થવા માટે નિયમોના ભગરૂપ ચમત્કારની કાંઈ પણ આશ્ચર્યકતા નથી ધર્મના વિષયમાં ન ઉતરતા, પ્રસ્તુત ચર્ચા સંબંધે એટલું જ લક્ષ્યમાં ગમવાનું છે કે નીતિના શાસન માટે એના નિયમભંગોની એના ચમત્કારોની આ વચ્ચે નથી હમોશના નિયમો નીતિનિયમનું શાસન જાળવવાને બસ છે તે આગળ જતા જોઈશું. વળી તેની સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હમોશના નિયમોની પ્રવૃત્તિ થતી રહેશે એમ ધારીને જ મનુષ્યો નીતિને માગ ગતિ કરે છે, સત્ય યોગવાથી એકાએક હાથમાંના કણનો ધનગડાર થઈ જશે એમ મનુષ્યો આશા રાખતા નથી અસત્ય યોગવાની કે બીજી દુરાચરણ કરવાની ના પાડનાર સત્ય અને નીતિ ખાતર નાણુ યોગ તૈયાર થાય છે ત્યારે એમ આશા ગમતો નથી કે આ માટે તેનો વધ કન્નાગનીતરવાર એકાએક પોત્તી થઈ જશે અથવા તેનો હાથ એકાએક જડ થઈ જશે અને આખરે પ્રાણુ યોગો નહિ પડે, આવી આશાઓ નાખી નીતિ પળાતી હોય તો નીતિની કિંમત જ ન હોય, નીતિમાં કાંઈ ઉચ્ચતા કે ઉત્તરતા જ ન હોય નીતિ તે માત્ર કાલદોષ મેળવવાની સુક્તિ બની જાય અથવા હુમલો કરનારને હતાવવાને દોગ થઈ પડે. આ રીતે, સીતા મરખા પુણ્યશાળી પવિત્ર મનુષ્યો અભિમાયી વગર દાંડે પસાર થઈ શકે એ શક્યતા નીતિનિયમની સત્યતા માટે આવશ્યક નથી, જુના કાળમાં ન્યાય કરવામાં ‘દિવ્ય’ (trial by ordeal) થી પરખુ જોડામાં આવતું, તપાસેલું લોખંડ હાથમાં લઈ દાંડે નહિ તેની વાત સાચી હતીની એવું ધોરણ બાધવામાં આવતું, એ

અને જેઓ મગલ્યુ માટે ઇચ્છા રાખે છે અને તત્પર છે તેઓને માટે મગલ્યુ એ જ સત્ય જીવનાનુસ્થાપના પ્રવેશ છે

સ્ક્રામો (૧૫-૫૯) કહે છે કે —

“ નહિ બેશક આપણે આપણને આપણા આનંદને જીવનને આંને મરણને ઓળખવા જોઈએ, સ્વાભાવિક વસ્તુગતિમા મૃત્યુ આપણને આપણા જન્મની કડતા વધારે ઉચ્ચ સ્થિતિના જીવનમા મૂકે છે ”

ભાગ્યીઓના મનમા સારૂ આે નયઈ ગેુ નૅૅૅૅૅૅૅૅ, તેમ છતા નીતિપરત્વે સારા નયારાના બેઠ્ઠો તેઓ અસીકાર પણ કરતા નૅૅૅૅૅૅૅૅ તેમના પવિત્ર કા રોમા દેખાય છે તેમ તેઓ ન્યાય અને નીતિ બનેને માનતા હતા મગ્ગે મા (૨-૨૮-૩) ગૃત્સમદના સૂક્તમા પાપવિરો ૨૧૯ લખેલું છે કે —

“ તિમ ઝથ રક્ષનામિત્રાગઃ ઋત્થામ ત વરુણ છામૃતસ્ય ।

મા તતુ ટેદિવયતો ધિય મે મા માત્રા શાર્પસ પુર ઋતો ॥

અવો મુમ્યક્ષ વરુણ મિવસ મ સમાલૃકાયોડનુમા મૃગાય ।

દામેગ વ માદ્ધિ મુમુગ્યહો નહિ તગેરે મિમિયશ્વનેજે ॥ ”

(=અધનથી મુક્ત કરે તેમ અને પાપથી મુક્ત કરેા છે તરણ તારો સત્ય માગ અમને લેા । પેા હુ મહારી મુક્તિ । અથન કઈ તેરામા મનાત સૂત્રને તૂટવા દેશેા નહિ પૂર્ણ થયા પહેલા મહારા પવિત્ર કર્મના રૂપનો નાશ ન પામે તેમ કરેા । હે વરુણ મના । માથી સર્વ બધ દહી પેન્ને હે ન્યાયી રાગ મના । ઉપર કૃપા । ખન્ને તસો દોરીથીછોડે તેમ અને પાપથી છોડેા કરેા । કમરે તહા । વિના હુ એક નિમિત્ત પણ સ્વતન નથી ।) વળી મગ્ગ-૬ (૨ ૨૮ ૩) મા —

“ ધૃતત્રતા આદિત્યા હપિરા ઓરે મ કર્ને રહસૂરિરાગઃ ॥ ”

(= હે આદિત્યો તમે ઝડપ કરેા, તમે તમારા કામમા કદી ગરેજ નથી તે તરે — એક સ્ત્રી જેમ બાળકને શુભ રીતે જન્મ આપે છે તેમ — મહારાં પાપનું દહણ કરેા ।)

તેઓ આ જન્મમા જ માણુમને માગ માગ દુક્ષે મળે છે એમ માનતા નથી, તથા તેઓ કહે છે કે તત્ત્વનાનાનુમાર શુખ્ધ તથા દુષ્પ બનેા ત્યાગ થશે જોઈએ. માણુમ ઉગ્યામા જાગી સ્થિતિ મેળવી શકે છે તે એ છે કે દુષ્પની ઇન્દ્રિયા સાચાં આે શુખ્પની નિદા થાય ।

અમનરાય શિવશકર વૈજલય,

હિન્દુસ્થાનના વેપાર ઉદ્યોગ.

(અનુસન્ધાન ગતવર્ત પૃષ્ઠ ૪૬૦ થી)

વ્યાપાર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિમાં કેળવણી અને સાધનથી તૈયાર કરેલા માનને વેચવાને માટે બજાર શોધી મઢી તે મારફતે લોકમાં તેનો પ્રચાર ફેલાવવાનું કામ પણ અગત્યનો ભાગ લે છે. જ્યારે હિન્દુસ્થાન ખીણ પ્રજાઓના અસાનની દશામાં મરેને પોતાનો માન પુરું પાડતું ત્યારે ખીજાઓને તેવા માનની જરૂર હોવાથી તેઓ પોતાની મેળે જ માનને શોધતા અહીં આવતા હતા. અરબમાનના સફરી વેપારીઓ હિન્દુસ્થાનને યુલો ખોલ્યો ફરી વળી માનને ભેગો કરી આખી પૃથ્વી ઉપર ફેલાવતા હતા તે વખત વીતી ગયો છે હાલ તો આપણા કાલે અન્ય મન દેરા વ્યાપારી મા ધણી આગળ વધી ગયા છે એટલે આપણે બનાવેલો માન આપણે બગાડે મરેન દેવાવવાનો છે અને તે વળી આના મખત હરીફાઈના વખતમાં આના પ્રગતિમાં માન વધવાનું બજાર મેળે વ્યાપાર વૃદ્ધિમાં ધણી જ અગત્યનું અને પ્રજા માધન યથા પડયું છે અને ધણી વખત એવું બનતું જોવામાં આવે છે. હિન્દુસ્થાનમાં બનતો સારો મારો માન આપણે ધણી સાબળીએ છીએ છતાંને ક્યા મળતો હશે તેનો બિલકુલ પત્તા આપણને લાગતો નથી ત્યારે જ્યાં આગળ તે બનતો હોય છે ત્યાં વખતે નહીં અથવા વાધી ક્રેમ પડી રહે છે અને મારીગરો ભૂખે પણ મરે છે આવી અવસ્થામાં જે પ્રજાઓની પ્રવૃત્તિ આ દિશામાં વધારે બળવાળી હોય છે તે ધણી વખત વાપરમાં ફારી જાય છે લાખા મળથી માત્ર ઘરને જ વગળી રહી પરદેશમાં આખા મળતા રોટના તરફ અનાદર બતાવી માત્ર ખેર મળતા દુઝડા ઉપર ખેર ભરી બેસી રહેવાની જોગી ટેવ આપણને પડી ગઈ છે અને તેના પરિણામમાં પરદેશગમનની વાત માલગતા આપણા માત્ર દીના યથા જાય છે આપણા પ્રેતા ખીજા વર્ગના લોકની શી શી જરૂરીઆતો છે અને તેમાં આપણે વ્યાપારીય એમને કેટલી પુરી પાડી શકીએ એમ છે અથવા આપણી જરૂરીઆતો ત્યાંથી ફાયદા પડતી કેટલી મળી શકે તેમ છે એ આપણે બીનકુલ જાણી શકતા નથી અને ધણી વખત આપણે અહીં પડી ગયેલી અમૂલ્ય ચીજો કેવળ નમમી જ જાય છે પરદેશગમન બધા રહેવાનું આ માત્ર પાણીમાં ધીમે ધીમે આપણા સમજવામાં આવ્યું છે અને જે લોક જાહેર સાહેસ કરી દેશને છોડી પરદેશ જતા રીખ્યા છે તેઓએ આપણી વસ્તુઓને માટે તે સ્થળોએ નાના નાના પણ બજાર ઉઘાડવા માંડ્યા છે.

પણ માત્ર આવી જ દશામાં સંતોષ માનવાનેવો નથી ખાસ બજાર ખોળી કાઢી અન્યેા ન્યના ઉપયોગની વસ્તુનો અભ્યાસ કરી અર્થશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર વ્યાપારની વૃદ્ધિ અર્થકેટલી એસોસીએશનો (સભાઓ) સ્થપાવાની અગત્ય છે એ જ વ્યક્તિના પ્રયામો આવી બાબતમાં આખા દેશને ઉપયોગી થઈ શકતા નથી અને જ્યાં સુધી સર્વ વ્યક્તિઓમાં એવો માહ સનો સ્વભાવ ઉદ્ભવ્યો નથી ત્યાં સુધી જ્યાં પ્રજામાં અસહી અને સમજૂ છે તેમના આચા ઉપર આ બોજો સ્વભાવે જ આવી પડે છે. આ કાર્યને અને મોળા જથ્થાબધ માનની બનાવટ કરનાર વ્યાપારીઓને નિષ્ઠ મજબૂ હોવાથી આવી સભાઓ તેવા વ્યાપારીઓની તરફથી જ

સ્થપાન તો અન્યથા મોગે લાભ થવાનો સભવ છે આથી જ વ્યાપારની સૂચના આનંદેશ્વર
 મી દાજી આપ્પાજી ખરે તરફથી રજુ કરવામાં આવી હતી અને તેના ઉપર સ્મારણ સ્થિત
 કરતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે એમણે સૂચવેલી યુક્તિ ચોજવાની તાનમાં ઘણી જ આન
 શ્યકતા છે આવા મડગ દરેક જીજ્ઞાસુ રચાપી તે તે જીજ્ઞાસુ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ તથા
 તેમની જરૂરીયાત વસ્તુની નોંધ અને તેમના વિશે વિવેચન તેમની બનાવટમાં જોયેલો ફેરફાર
 વિગેરે ખીજાઓને માસિમ્પત્રદ્વારા પુર પાડવાનું પોતાને માથે લે અને પોતાના જીજ્ઞાસુ વ્યાપાર
 રત્ની દરેક રીતે ચાલી પ્રતા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે તો થોડા જ વખતમાં અમુક પદ્ધ
 તિએ કામ કરતા ખામીઓ દૂર થશે અને વ્યાપારમાં નવી જ તરેહનું જીવન પેદા થશે
 આવા મડગનું સ્થાપન કરી વ્યાપારનું ખર્ચ ખેગણું કરનામાં આપણા દુકાની યુક્તિના કારીગરોની
 અધે સ્વાયત્તવ્યતા ઘણી વચમાં આવે છે તેઓ એમ સમજે છે કે વ્યાપારની તમામ હામીત
 બહાર પડી જવાથી તેમનો વ્યાપાર સ્પર્ધાજીત પરતુ તેમણે હવે તો સમજવું જોઈએ કે
 જો માત્ર એ જ પદ્ધતિએ કામ કરી પેટ પૂરતું મત્સ્ય તેટલામાં જ સંતોષ માની બેસી રહી
 ગામડીની જ હામી ગાગતા સર્વ લોકને મરવા દેનામાં સંતોષ હશે તો જ તેમની આસ્વાદ્ય
 પદ્ધતિ તેમને માટે થોડા ય ગણ્યો પણ તે એમનામાં ઉત્તિની હાથકાતના કાષ્ટ પણ અકુ
 હશે તો ઉત્તરુ સમજશે કે પોતાના ધંધા વધારે ને વધારે વિવેચન કરવાથી અને દરેક
 રીતે તેને પોતે તપાસી જોવાથી અને ખીજાના હિતમાં ઝીણી યુક્તિએ અવગત કરી જો
 વાથી જ ઉત્તરુ પ્રાપ્તિ થશે અને એ જ જીવનમાં અવગત આનંદનો અનુભવ થશે

જેમ જેમ કાળ બદલાય છે તેમ તેમ લોકના રગભોગનો શોખ પણ બદલાય છે
 અને નવીનતા ઉપર આધારણ રીતે તેમનું મન વધારે આકર્ષાય છે આ મનુષ્યગતિ
 ધ્યાનમાં ખી વ્યાપારી નેમણે પણ બદલાતા વખતને અનુકૂળ પડે તેમ પોતાની બના
 વટમાં ફેરફાર કરના રહેવાની જરૂર છે નવીન નથી જાતો માન તેમણે મનારી જન
 સમુદાયની નીતિ રચિને તૃપ્ત કરવાનું તેમનું કલ્પ છે અને તેમ પ્રતા જ વ્યાપારની
 વૃદ્ધિ થએની આપણે સર્વ દેશમાં સાનગી છે ઈંગ્લેન્ડ અને જર્મનીના વ્યાપારીઓ પોતાનો
 માન લોખનિય બનાવવાને માટે આ યુક્તિને બહુ સારી રીતે વાપરી જાણે છે અને આપણે
 ઘણી વખત જોયું છે કે તે વ્યાપારીઓ તરફથી વખતો વખત તેમના એજન્ટો આપણા
 દેશમાં મોટા મોટા મથકોએ ફરે છે અને લોકપ્રિયતાની બારીમાં તપાસ કરી તે પ્રમાણે નવી
 નવી રચિ અનુસાર એમની ચીજો બનાવી તેઓ અહીં મોકલે છે આવી યુક્તિઓનો ઉપયોગ
 આપણા દેશના વ્યાપારીઓ કરતો કરે છે અને તેનું પરિણામ શું? વહેમાતરમના ગમના
 મની મગવામાં તથા આપણા તાન મદાગમજોની ખીઓવામાં કપા યુરોપ અમેરિકાથી
 આપણા દેશમાં આવતા જોઈએ છીએ તેથી આપણા અહીંના વ્યાપારીઓને ઘણું જ શરમાતા
 જેવું છે ત્યારે ધર્મમાં નીતિમાં માણસોને પણ આપણા જ દેશના મહાન પુરોહી
 ખીઓથી પણ આપણા પરદેશી માન તરફ વળવું પડે છે તે શું જોઈ મેદની વાત છે? આ
 મામ આપણા દેશનો વ્યાપાર ખીજાના ઉદ્દેશ ઉપર જાણી તેની સમાજોએ પોતાના
 હાથમાં ધણું જોઈએ અને ધનાત્મક વ્યાપારીઓની આ મનાઓ અને નીહને તો પ્રતા ખર્ચે
 વાધે આ યુક્તિમાં કાઈ વિધ પડે એમ જણાવું નથી

વળી વ્યાપારવૃદ્ધિમા વખતો વખત લરાતા પ્રદર્શનો પણ ઘણા સહાયબૂત થઈ પડે છે. આગળ અથવા પ્રદર્શનના સબધમા કેટલીક ત્રીકા કરેલી છે એટલે વિશેષ નહીં લખતા અહીં માત્ર એટલું જ જણાવવું બમ થશે કે હજુ પ્રદર્શનનો ખરો ઉપયોગ કેરી રીતે કરવો તે આપણા લોકોમા લાગ્યે જ જણાય છે. માત્ર કેટલીક ચીજો આવી તેનાથી સતોષ પામી ક્ષણભર આનંદના ઉભરા ઠાઠી તથા તેના બનાવનારને ધન્યવાદ આપી આ ચા જવામા જ પ્રદર્શનની સાર્થકતા સમાયલી હોય એમ જ માનનામા આવ્યું છે. પ્રદર્શનમા સારી અને ઉપયોગી ચીજ જોતા જ તે શાની બને છે ? તે કેવી રીતે બને છે ? તેના માધન કયા મળી શકે છે ? તેનો ઉપયોગ શો થાય છે ? તેની બનાવટમા કેટલો ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે ? અને બનાવટમા ફેરફાર થવાથી તેના ઉપયોગમા કેટલો વધારો થાય તથા તેની કિંમતમા કેટલો ફેરફાર થઈ શકે છતાંદિ અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ, અને દરેક વ્યાપારી બુદ્ધિવાળા પુરૂષે એ દરેક પ્રશ્નના વિગતવાર ખુલાસા મેળવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તથા તે તે ચીજોને પોતાને ત્યાં બનતી અથવા બની શકતી વસ્તુઓ સાથે સરખાવી લાભાવાબનો વિચાર કરવો જોઈએ પ્રદર્શનોના આવા જ મુખ્ય ઉદ્દેશો હોય છે તેને આ દેશમા તો માત્ર તમાશા તરીકે જ ગણી દાટનામા આવતા જણાય છે, ત્યારે પરદેશી વ્યાપારીઓ આપણી મૂર્ખતાનો સંપૂર્ણ લાભ લેવા માઈ રીતે ચુકતા નથી

મરકાર તે પ્રજાનો પ્રાણ છે. સમસ્ત પ્રજાના બળનો રાશિ રાજ્યસત્તામા છે. રાજ્યભાર તે પ્રજાનું જ વિત્ત છે અને રાજ્યનું હૃદય તે પ્રજાના હૃદયની સાથે એકતાર રહે છે આ રાજ્ય અને આ સરકાર તે પ્રજાના અબ્યુદયને માટે અત્યંત આવશ્યક છે જ્યાં જ્યાં પ્રજા પોતાના પરિમિત બળના દોષે કોઈ અર્થ સાધવામા નિષ્ફળ જાય ત્યાં તરત જ રાજ્યસત્તા પ્રજાના અબ્યુદયાર્થે પોતાના અખૂટ બળના ભંડારમાથી અમ્બુવિત બળ આપ્યા જાય છે જ્યાં જ્યાં પ્રજાની એટલે અમુક વ્યક્તિઓની પગિચિજ લક્ષ્મીને કાંધે કાર્યનિષ્ફળતા નીવડે ત્યાં તરત જ રાજ્યલક્ષ્મીની અખૂટ દોલત તેવાનો હાથ આપી લે છે અને સકટની પાર ઉતારી મૂકે છે. રાજ્યબળ પ્રજાના સુખના ઉપર તકાપ મારતા બહાગના શત્રુની સામે સતત યુદ્ધ કરે છે અને પ્રજાની અંદર અંદરના દોષ અને વિરોધને સર્વોત્તમ ધર્મની પરમ સત્તાથી દડ દઈ શમાવે પણ છે. આ રાજ્યસત્તા પ્રજાને શેમા સહાયબૂત નથી ચતી ? પ્રજાને બળ આપે છે, ધર્મ આપે છે, ધૈર્ય આપે છે, વિત્ત આપે છે, સપ આપે છે, પ્રજાને એકરૂપ કરે છે, પૃથ્વી સ્વર્ગતુલ્ય કરે છે અને તેથી જ રાજ્યસત્તા પરમપૂજ્ય મનાયલી છે અને તેથી જ તે પ્રજાના અબ્યુદયમા અગ્રણી છે આ રાજ્યસત્તા—આ દિવ્યસત્તા—કેરે કે જોવામા આવતી નથી અને તે જ્યાં હોય છે ત્યાં તેના ઉપર બતાવ્યા તેવા અમતકાર પણ થયા વિના રહેતા નથી. પરંતુ આપણા દેશમા દષ્ટિ કરતા તરત જ સમગ્રજ છે કે જે પ્રકારનો રાજ્યનો અમલ ઇંગ્લેન્ડમા છે તે જ પ્રકારના રાજ્યનો અમલ અહીં નથી, અને તેથી જ આપણી ઉન્નતિમા આટલી વિટબણા પડે છે. ઇંગ્લેન્ડના મહાન બનિષ્ઠ રાજ્યમા અને તેની છાયામા હિન્દુસ્થાનને સ્થાન નથી, ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યને માટે હિન્દુસ્થાન દેશ છે પરંતુ તે મજબુત જ અગ્ર નથી—એવી સમજણવાળી આજ સુધી રાજ્યપદ્ધતિ આવતી આવી છે

કપની બહાદુરના રાજ્યના અમલનો પૂર્વનો ઇતિહાસ તપામતા દરેક પાને શતા

અક્ષરે લખેલું જણાશે કે હિન્દુસ્થાનનો પુનરુદ્ધારનો વ્યાપાર કેવી રીતે તુટી જાય અને તેના જ મૂલ્યુની સાથે ઇંગ્લેન્ડ દેશ ધનવાન અને કળાવાન કેવી રીતે સુકિતથી થઈ શકે, એ જ નાતિ દિવસનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હતો. કાન્ય માત્ર એટલું હતું કે કંપની બહાદુરનું નાન્ય જો કે હિન્દુસ્થાનનું કરેલાં હતાં, પરંતુ વસ્તુતઃ તે ઇંગ્લેન્ડનું જ ગણ્ય હતું, તેના પોપણને અર્થે જ તે રાજ્યે હિન્દુસ્થાનનો પોતાના પગમાં પકડી રાખ્યું હતું ત્યાર પછી પણ આ જ રાજ્યે હિન્દુસ્થાનમાંથી ઇંગ્લેન્ડ ખાતે અથવા યુરોપ ખાતે ચંદતા વ્યાપારના માત્ર ઉપર અહીં જકાત નાખી અને ઇંગ્લેન્ડમાં પેસતા જ કોષના ઉપર ૭૮ ટકા તો કોષના ઉપર ૬૦ ટકા તો મદદના ઉપર ૫૦ ટકા એવી ભારે જકાત ઇંગ્લેન્ડમાં નાખી આ રાજ્યની ઠાપણા તેનું પરિણામ એ થયું કે અહાંના કારીગરોના માલના ઉપર એવી બેવડી જકાતો ચઢી તેથી પરદેશમાં તે માત્ર એટલો બધો મોઢો થઈ જવા લાગ્યો કે તે બીલકુલ ખર્ચો નહીં અને છેવટે કાંઈ નફો ન મળનાથી તે માલની ખતાન હિન્દુસ્થાનમાંથી અટકી ગઈ. ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યની આ સત્તાથી ઇંગ્લેન્ડમાં તેવા નવા માનની ઉત્પત્તિને ઉત્તેજન મળ્યું અને હિન્દુસ્થાનમાં ખનતો માલ બધે થઈ જતા તે માત્ર અત્રે જથ્થાબંધ હિત વા માગ્યો અને ઇંગ્લેન્ડના માત્ર ઉપર અહીં હિન્દુસ્થાનમાં જકાત બધી માત્ર એટલે તે ઘણો સસ્તો વેચાયો. આનું પરિણામ એ થયું કે દિવસે દિવસે આપણો વ્યાપાર પડી બાગ્યો અને ઇંગ્લેન્ડનો માલ વધતો જ ગયો અને તેના વધારાના પ્રમાણમાં તે સોગો ની જતો ગયો. વખત એવો આ મો કે જ્યારે આખા દેશમાં વ્યાપાર જલ્દી મૂળથી નાશ પામવા બેઠો અને સર્વત્ર સદા આમશના સામી દૃષ્ટિ નાખી રહી જમીન જ ખેડી ખાવાનું આપણા નશીનમાં રહ્યું. આ રીતે રાજ્યસત્તા પણ હિન્દુસ્થાનને બગવાન કરવા માટે નહીં તેને ધનવાન કરવા માટે નહીં પરંતુ તેના જ નિતથી ઇંગ્લેન્ડને બગાડ અને ધનવાન કરવામાં રોકાઈ વગી હિન્દુસ્થાનના રાજ્યકર્તાને તેનો ચથાથ ધર્મ પકડી રહેના સંપ્રદાઈ મહાન ઇશ્વરે બીજો એક અવસર પણ આપી જોયો. હિન્દુસ્થાનના કેટલાક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા પુરોએ દેશની આવી વિરમ અવસ્થા જોઈ બચલીત થઈ પુનરુદ્ધારનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો અને દેશમાં સુતરાઉ માત્ર વણવાની મીત્રો સ્થાપી ઇંગ્લેન્ડના વ્યાપારીઓ બગાડવા ઉઠ્યા. ઇંગ્લેન્ડની પ્રજામાં બધે ઉત્તમ થયું અને તેઓથી દબાઈ રાજ્યે પુન પોતાના ધર્મ બળવામાં ચૂક કરી હિન્દુસ્થાને પોતાની ગરીબાઈના વખતમાં પરદેશી માલની આનક ઉપર રાજ્યની ઉપજ વધારવા યોગી ઘણી જકાત નાખી હતી તેના ઉપર ઇંગ્લેન્ડના કારખાતાવાળાઓની ચારે આખ થઈ કારણ કે હિન્દુસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થતો માલ પરદેશી માનથી કેટલો સોગો વેચાવા લાગ્યો અને ઇંગ્લેન્ડના વ્યાપારને હાનિ પહોંચી શરીને પણ હિન્દુસ્થાનનું નહીં પરંતુ તે ઇંગ્લેન્ડનું જ રાજ્ય છે એમ તેણે સંપ્રદાઈ બતાવી આપ્યું અને અત્યાર સુધી નહીં થએલું એવું એક મહાન પાપ તેણે પોતાને માથે વોળેવું પોતાની જ પ્રજામાં ઉછરતા ઉદ્યોગશી બાગકને ગળે નખ દેવા જેવું કરી અહીંયા ઉપજતા તમામ માત્ર ઉપર નીમસ (એક્સાઇસ) જકાત નાખી અને અપ્રતિમદ વ્યાપાર જેવા મોટા અને લાભા સ્વરૂપના વસ્તુને આ બધું કર્યો

(અપૂર્ણ)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

વિજ્ઞાન (SCIENCE) અને તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY.)

જ્ઞાન ફક્ત વ્યાવહારિક ઉપયોગને માટે છે અને જે જ્ઞાન મનુષ્યસુખની વૃદ્ધિ કરવામાં સહાયજૂત થતું નથી તે એક નિર્માણ્ય મગજની જામણ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનનું માનવું છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં આ વિચારનો પ્રવર્તક લોર્ડ બેકન હતો, હરકોઈ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ સામાજિક સુખ અને તેની ઉન્નતિ હોવા જોઈએ એમ બેકનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો. તે જ આશયને અનુસરીને તેણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તેમજ અન્ય વિદ્વાનોને વ્યાપ્તિશાસ્ત્રના (Inductive Logic) અભ્યાસનો અને તેની મદદથી વિશ્વના નિયમો શોધી કાઢવા આગ્રહ કર્યો. આપણી આસપાસના સત્તેજો જેમ આપણું જીવિત અમુક પ્રકારનું નિર્ણય કરે છે તેમ બેકનને તેના યુગના વિચારને અવગણી એવો ઉપદેશ કર્યો કે જ્ઞાનનો દેવ બૈદિક સુખની વૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. આ ઉદ્દેશ ઘણે અંશે સત્ય છે એમ હરકોઈ કબુલ કરશે કારણ કે જ્ઞાન ફક્ત આપણી જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિને માટે નથી એમ્પટ છે. જે વિદ્વાનો કેવળ જીવિતવિલાસી છે તે પોતાના મનની લલિતાને સંતોષ કરે છે—પણ તેથી કઈ સામાજિક કલ્યાણ થતું નથી. વિજ્ઞાનના નિયમો વ્યવહારમાં ચક્રાવાથી જગતને ફેરવેલું સુખ મળ્યું છે તે વીમમી સદીના મનુષ્યો મારી પેડે જાણે છે. ખીજું, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કેટલેક અંશે હુનરકર્તાથી આપણું સુખ વધે એવી ઇચ્છાથી થાય છે. જે કે આ બંને કારણોને જ્ઞાન વ્યાવહારિક ઉપયોગમાં આવે છે તે જ યથાર્થ જ્ઞાન છે તે મતને પુષ્ટિ આપે છે, તો પણ તે વિચાર સર્વાંશે સત્ય નથી. મનુષ્યમાં જે જિજ્ઞાસા જોવામાં આવે છે તે તેનામાં, સર્વ પ્રાણીઓ કદાચ કઈ વિલક્ષણ જીવિતો ચમત્કાર છે એમ બતાવે છે. કારણ કે સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થમહાવાદિ મનુષ્ય તેમજ અન્ય પ્રાણીઓ ઉપર હમેશા સગ્ગી રીતે અસર કરતા નથી, આ વસ્તુસ્થિતિથી સદૃજ અનુમાન થાય કે આપણી જિજ્ઞાસા એ વિચિત્ર પ્રકારની જીવિત અસ્તિત્વ દર્શાવે છે. મનુષ્યજીવિતમાં તથા અન્ય પ્રાણીઓમાં તે પરસ્પર બિન્નત્વ શાથી છે તે પ્રશ્નની અર્થા આ સ્થાને અનુસ્મિત છે પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે મનુષ્યમાં જ્ઞાનની કઈ અનૈકિક અભિનાયા છે. જ્ઞાનની આવી ઇચ્છા કોઈ પણ અન્ય કારણ ઉપર આધાર રાખતી નથી પણ સ્વાભાવિક, સ્વતંત્ર, અને સ્વતંત્ર છે. હુનરકર્તાની અભિવૃદ્ધિ તથા બૈદિક સુખની પ્રાપ્તિ એ કઈ આપણી જિજ્ઞાસાના કામગીરી નથી, પણ તેના કાર્ય રૂપે છે—જ્ઞાનનો મુખ્ય આશય સામાજિક સુખ નથી પણ આપણી સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ છે. જ્ઞાનનો આશય વ્યાવહારિક ઉપયુક્તતાને અવગણીને થયો નથી ને તેની વૃદ્ધિ તેવાજ દેવધીયરો પણ નહીં. મહાન તત્ત્વજ્ઞતા સંપાદના વિચાર પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન—‘જ્ઞાન’—એ વિશ્વના ચમત્કારનું—તેના અદ્ભુત સંભવાદિનું ગદ્ય જાણવાની ઇચ્છામાંથી ઉદ્ભવે છે. તેનું તાર્પણ એ છે કે જ્ઞાનની શરૂઆત એક રીતે નિસ્વાર્થી છે, પણ જે જ્ઞાન સંપાદન થાય છે તે સ્વાભાવિક રીતે વ્યવહારમાં મુકાય છે. જીવિત, લાગણી અને ઇચ્છા એ આપણા મનની ત્રિપુટી છે—તે કઈ બિન્ન બિન્ન અસખંદ જ્ઞાનસિદ્ધ શક્તિઓ નથી, પણ તેઓ એક છે. વિચાર અને આચાર, કલ્પના અને વ્યવહાર, એ પરસ્પર સખંધ રાખે છે તેથી જે જ્ઞાન આપણને ફળીજૂત થયું તેક પનામય ગણેતું નથી પણ વ્યવહારમાં મુકાય છે—આ પગાણે જ્ઞાનનો કેટલેક ભાગ જ્ઞાનની આતર જ હોય છે તેનો કઈ પ્રત્યક્ષ લાભ બતાવી શકાનો નથી તે તો આપણી માનસિક દા-

જતો જ પૂરી પાડે છે, તે ઉદર તેમજ ધ્વનિયસુખમાં કંઈ જુદા કરતું નથી, તેથી આજ્ઞા જ્ઞાન બ્રમણુરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. પણ આપણુ અંતઃકરણની-મનની-આત્માની ઉચ્ચતમ જરૂરીઆતો પૂરી પાડનાર છે. હવે આપણને માલૂમ પડશે કે હરકોઈ પ્રવૃત્તિ સુખ યા સ્વાર્થને માટે નથી. યથાર્થ જ્ઞાનની કસોટી ઔદિક સુખ કે ઉપયુક્તતા નથી. આ કોટિમાં કાવ્ય, સંગીત, ચિત્રકળા, સાંદર્યધ્યાન, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, સમાવેશ થાય છે.

સૃષ્ટિના મર્વ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં કવિની તેમજ તત્ત્વચિંતકની દૃષ્ટિએ ઔઞ્ય દેખાય છે. સર્વ ભિન્નત્વ એકતામાં કુળી જાય છે અને વિશ્વના અદ્વૈતનું દર્શન થાય છે. આ અભેદ-જ્ઞાનની અવસ્થા જ્ઞાનના આરંભમાં પણ હોય છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી જે એકતા અનુભવીએ છીએ તે અને જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થએલ સૃષ્ટિનું અદ્વૈત એ એમાં અત્યંત તફાવત છે. પ્રથમ અદ્વૈત દર્શનમાં ભેદ માલૂમ પડતો નથી, પણ અંતઃ અવસ્થામાં મર્વ ભિન્ન પદાર્થો એકતામાં સમાયલા હોય છે. ભિન્નત્વ-ભેદ-એ અદ્વૈતજ્ઞાનમાં અનર્ભૂત માત્રમ પડે છે તેનો નાશ કે શૂન્યતા થતી નથી. ભેદમાંથી અભેદ—ભિન્ન પદાર્થોમાંથી એકતા—શોધવી, અને આ એકતામાં ભિન્ન પદાર્થોનું અતર્ભૂત થતું એ સર્વ જ્ઞાનનો પરમ હેતુ છે, તે આપણી સર્વ શોધનું કેન્દ્ર છે. આ નિયમ, ભાવના, વપયાનુભવ-જન્ય નથી પણ માનસિક છે, આપણા મનની ઘટનાનું પરિણામ છે. આવી જિજ્ઞાસાને લીધે જ આપણે સર્વ જ્ઞાન મેળવવા પ્રેરાઈએ છીએ.

સાધારણ રીતે જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થા પાડી શકીએ, યા ત્રણ દૃષ્ટિથી તેનું અવલોકન કરી શકીએ. પ્રથમ અવસ્થામાં સર્વ પદાર્થ અવ્યવસ્થિત અને સ્થાવર દેખાય છે, કવચિત જ તેમના ઘાટ સંબંધનું જ્ઞાન હોય છે, દરેક સંભવ અકસ્માતને વશ લાગે છે; નિયમનો અભાવ જ હોય છે. આ દૃષ્ટિ સાધારણ મનુષ્યના મનની છે—તેથી ઉચ્ચતર જ્ઞાનની અવસ્થા વિજ્ઞાન-વેત્તાની છે. પદાર્થો યથાવર નથી પણ ગતિમાન હોય છે, અને અમુક નિયમને આધીન છે. પદાર્થસંતત્ત્વવાદિના ભિન્ન ભિન્ન નિયમો શોધવા અને તે સર્વેનું એકીકરણ કરી કાર્યકારણની ભાવના માથે યોગવા, એ આ અવસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો સુચ્ચ-વસ્થિત કરવામાં આવે છે કારણતાની ભાવનાથી વિશ્વની એકતાનું જ્ઞાન મળે છે. આ દૃષ્ટિ-બિન્દુ વિજ્ઞાનવેત્તાનું છે. પણ આ જ્ઞાન અપૂર્ણ લાગે છે—વિશ્વની એકતા મંપૂર્ણ નથી લાગતી, એવી અપેક્ષાથી ઉચ્ચતમ જ્ઞાનને માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. જે જે પ્રશ્નો વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવતા નથી તેની ચર્ચા અને વિવેચન તત્ત્વજ્ઞાનની અવસ્થામાં થાય છે.

ત્યાં મુખી દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, ચૈતન્ય અને જડ એઓના સંબંધનો વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે અપૂર્ણ છે એમ સહજ જણાઈ આવશે. વિજ્ઞાન એ આપણા જ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે એ મત બૃહ ભરેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાન આવા સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરે છે, અને વિજ્ઞાનથી મળેલા જ્ઞાનને સુધારાવધારા સહિત આપણને પાછું આપે છે. આ વિષય આપણે મહજ વિસ્તારથી વિલોકીશું. પ્રથમ અવસ્થામાં જ્ઞાનના પ્રદેશ નિર્ણય કરેલા હોતા નથી. કાળક્રમે વધારે સચિત્તર અને વ્યવસ્થિત જ્ઞાન મેળવવાને વિશ્વની સમગ્ર સત્તાના વિભાગ કરવામાં આવે છે, આ વિભાગનો વ્યવસ્થિત અને

સવિસ્તૃત અભ્યાસ શ્રમવિભાગને અનુસરીને દરેક વિજ્ઞાનવેત્તા કરે છે બ્યારે વ્યાવહારિક સ
જ્ઞાનો આ પ્રમાણે અધિકાગનિર્ણય થઈ તેનાં વસ્તુ આદિના શુદ્ધ અને તેમના નિયમો શો
ધવામાં આવે છે ત્યારે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને વિશ્વનુ વધારે સપૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે
આવી રીતે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ સૃષ્ટિના બિન બિન પ્રદેશોનુ અવલોકન કરી તેના નિયમો
શોધ્યા છે પણ તે જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ અવસ્થા નથી તત્ત્વજ્ઞાન આ જુદા જુદા શાસ્ત્રના નિયમોને
એકત્ર કરે છે અને એક શાસ્ત્રના મત્યોની તેથી ઉચ્ચતર શાસ્ત્રના સત્યથી જુદા કરે છે.
પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Physics વગેરે) ના સત્ય ધર્મ જીવનશાસ્ત્ર (Biology) તેમ
જે ચેતનશાસ્ત્ર (Psychology) ના મત્યની મસોટી નથી. વાગ્તવિક રીતે તો ઉચ્ચતર
શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ અધ રિયત શાસ્ત્રોએ શોધી મળેલા સત્યમાં યોગ્ય ફેરફાર કરે છે અને તે
ઉચ્ચતર દૃષ્ટિથી તેના દોષ સુધારે છે બ્યારે બધા શાસ્ત્રોના મત્યને તત્ત્વજ્ઞાન ચેતન્યના દૃષ્ટિ
મિલુથી વિગ્રહ છે બી તેમના સ્વતઃ સ્વીકારેલા સત્ય અને નિયમોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરે છે
ત્યારે આપણે જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ દશાએ પહોંચ્યા એમ મની શકાય દશાત તરીકે આપણે
જુદાજુદા જુદા જ્ઞાનનુ પૃથક્કણ કરીએ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તેની મૈત્ત્વ અને એકતા મનોરજ
વાળે છે બધા વધારે નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે તેના મિન મિન અવયવોનુ જ્ઞાન તેમનુ
કર્તવ્ય તથા આ જુદા સગાથે તેમનો કવો સબધ એ વિગેરેનુ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આપે
છે બી પ્રથમ અવસ્થામાં જે જ્ઞાન મળેલું તે મહિત તેની મૈત્ત્વ તથા એકતા વધારે સ્પષ્ટ
રીતે દર્શાવે છે આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનની અવસ્થા પગલે સમજવાનું છે

તત્ત્વજ્ઞાનના બીજા પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે છે જ્ઞાન શ્વા નિયમથી આપણને મળે છે ?
તમા કઈ વસ્તુની આનંદમયતા છે ? તેને ધર્મ મળ્યા છે કે નહીં ને છે તો કેટલી છે ? દેશ,
જ્ઞાન શુ છે ? શુ તે સુદ્ધાત્મક (Subjective forms) છે ? કે વિષયાત્મક (Objective
realities) છે ? અથવા તો બન્ને પ્રકારના આની શું તેમ છે ? કાર્યકારણની બાબત વિચરના
અનુભવથી ઉત્પન્ન (a posteriori experiential) છે કે સદ્ગતે પૂર્વમિધિન્ય (a priori-
intuitive) છે ? પુરવાર્થ બળિત કે પ્રાપ્ત ? ચેતન્યનો જડ સાથે કેવી રીતનો નબધ છે ?
જે જગતના નિયમો વિજ્ઞાનવેત્તાઓ શોધે છે તે સત્ છે કે અમત્, વાગ્તવિક કે મિથ્યા ?
ધર્મ્યાદિ બાબતનો નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે અનિત્ય વસ્તુથી પર નિત્ય વસ્તુ છે કે નહીં ?
તે જોય તો જડ કે ચેતન છે ? તથા તેનો આપણા આત્માની સાથે કેવો સબધ છે ?
એ બાબત વિજ્ઞાનના અધિમ મા આવતી નથી મનુષ્ય વિશ્વ અને હૃદય સમર્થના આવા
વિચાર આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાનને કરવાનો હક છે તે જ્ઞાન કેટલે અશે સત્ય છે અને
સંતોષક છે તે દરેક વ્યક્તિના આત્મવિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે આ પ્રશ્નોના ચિતનનો
અધિકાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને નથી પદાર્થ (matter) શુ છે ? ગતિ (motion) શું પદાર્થ સ્વરૂપ
શુ છે ? તે બંનેનો સબધ કેમ પ્રમાણ છે ? પદાર્થ ગતિના મારણ રૂપે છે કે કાર્ય રૂપે
છે ? બન્ને કોઈ અન્ય વસ્તુના કાર્ય છે ? આપણી દૃષ્ટિએ જ આપણા જ્ઞાનનું સાધન છે
કે કેમ ? એ પ્રશ્નોના સંસાનશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો શુ છે તથા તેમના અમુક પ્રમાણના સંયોગ
અને પૃથક્કરણથી પદાર્થ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ બાબતનો તેમજ જીવનશાસ્ત્રમાં જીવન
શુ છે તે વિચરેલો, વિચાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કરવું નથી તેમજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રીતિએ આશનું
ચેતનશાસ્ત્ર (= માનસશાસ્ત્ર Psychology) ફક્ત કાગલમમાં વહેતા આવતા મનો

વ્યાપારનું અધ્યયન કરે છે. પણ ચૈતન્ય શું છે ? તેના અમરત્વ વિષેનો, તથા તે પરમાત્માથી ભિન્ન છે કે તે બન્નેનું એક છે—એ વિષેનો આ તરેહના ચેતનશાસ્ત્રને નિર્ણય કરવાનો અધિકાર નથી. તે સત્યોનો સ્વીકાર કરીને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પ્રજ્ઞિ છે.

વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ દૃશ્યમાન પદાર્થ સંબંધિના નિયમ શોધવા અને તે નિયમનું એકીકરણ કરવું એ છે. દૃશ્ય વસ્તુથી કંઈ અગોચર તત્ત્વ છે કે નહીં ને હોય તો કેવા પ્રકારનું છે ? તથા સમગ્ર સત્તાની સત્યતા અસત્યતાનો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનને કરવાનો છે. આ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે વિજ્ઞાન સક્રિય છે. જે પ્રશ્નો વિજ્ઞાન પડતા મૂકે છે. તે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપાડી લે છે અને તેના દોષ આ પ્રમાણે સુધારે છે. વિજ્ઞાન એ કંઈ આપણા જ્ઞાનની અતિમ અવસ્થા નથી. ન્યા સુધી તત્ત્વજ્ઞાન તેને સહાય કરતું નથી ત્યાં સુધી તેના સત્યો સર્વદેશી નથી પણ એકદેશી રહે છે. ગોચર વસ્તુથી પર, હિન્દ્રિયાતીત તત્ત્વની શોધ સ્વાભાવિક છે. ઇન્દ્રિયા સર્વ પદાર્થ દેશ કાળ અને કારણને આધીન છે, તેથી અહર્નિશ તે ચચન રહે છે. અનિત્ય વસ્તુનું અધિગત શોધવું એ તત્ત્વજ્ઞાનનો આશય છે. કારણ કે અનિત્ય વસ્તુના અનુભવથી પરોક્ષ યા અપરોક્ષ રીતે નિત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. મહાન તત્ત્વજ્ઞાની પ્લેટોનું કહેવું પણ એ જ અર્થનું છે. “મૃત્યુ વિશે ચિંતન—એ તત્ત્વજ્ઞાન છે”. આ ટુકાણે “મૃત્યુ” એ શબ્દ નિશ્ચીની અનિત્યતા સૂચવે છે. નિત્ય વસ્તુ—દૃશ્યમાન પદાર્થનું અધિજ્ઞાન એની શોધ આપણા મનના બધારણનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે કાળક્રમે તત્ત્વજ્ઞાનના દતિહાસમા નિયમ અને અનિત્ય ભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્ય વસ્તુને સત્ અને અનિત્યને અસત્ ગણવામા આવી છે તત્ત્વજ્ઞાનની કંપનાનો આરભ થયો ત્યારથી પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક એવો સત્તાનો વિચાર ચાલે છે. આ બન્ને સત્તાના સંબંધનો કેવી રીતે નિશ્ચય કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહા પ્રશ્ન છે. પારમાર્થિક સત્તા સત્ છે તો તેમાથી વ્યાવહારિક સત્તા જે અમત્ છે તે શી રીતે ઉદ્ભવે, અનિત્યમાથી નિત્ય શી રીતે આવે, એ પ્રશ્નનું તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કર્યું છે. સત્તમાથી સત્ અને અસત્તમાથી અમત્ ઉદ્ભવે એને આપણુ સહજોપયમ્નિ કહીશું. તે ન્યાપને અનુમરીને આ બન્ને સત્તાના સંબંધનો નિર્ણય કરવો એ મહાપ્રશ્ન છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પારમાર્થિક સત્તા જ સત્ અને અન્ય સર્વ મિથ્યા માને છે. વ્યાવહારિક સત્તા એ કંઈ અન્ય પ્રકૃતિનું દાર્પ છે, અને તે શક્તિને અતત્ર અસ્તિત્વ આરોપવામા આનથી. તે જો કે ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તથાપિ તેના અધિજ્ઞાન રૂપ પરિમાર્થિક સત્તા જ છે. આવી રીતે એક દર્શન તેના સંબંધ દર્શાવે છે બીજા કેટલાક તત્ત્વચિંતકો કે જે વ્યાવહારિક સત્તાને વધારે અસ્તિત્વ આરોપે છે તેને મૂલ તત્ત્વના આર્વિભાવ રૂપે યા પરિણામ રૂપ ગણે છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બન્નેમાથી એકને જ પ્રધાનપદ આપે છે અને એથી ભિન્ન તત્ત્વને શૂન્ય ગણે છે.

ઓગણીસમી મહીનો ફ્રેન્ચ શીવમુદ્ધ ઓગસ્ટ ક્રાન્ત ભૌતિક જગત્થી પણ એવા કંઈ અધિજ્ઞાનની શોધને અપુષ્પવત્ ગણે છે. વ્યાવહારિક સત્તાના પદાર્થના નિયમ શોધવા અને તેમનું એકીકરણ કરવું એ જ જ્ઞાનનો પરમ આશય છે એમ ક્રાન્તે પ્રતિપાદન કર્યું. આધ્યાત્મિક-શાસ્ત્રીઓએ નિત્ય અગોચર વસ્તુની શોધમાં એકઠો વર્ષ સુધી વ્યર્થ મહેનત કરી છે કામળ કે તેનો કાંઈ નિર્ણય તથા ફળ પ્રાપ્ત થયું નથી. માટે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ દૃશ્યમાન જગતના

પદાર્થના નિયમો શોધવા તરફ મન્યા રહેતું જોઈએ. વિજ્ઞાનથી સંપાદન થએલું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ છે, પણ આધ્યાત્મિક શોધો કલ્પનામય છે. અદ્યપિ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નિત્ય તત્ત્વની શોધમાં જે માયાકુટ કરી તેને બદલે વિજ્ઞાનની શોધમાં કરી હોત તો તે ઘણી ફળદાયી નીવડત. તત્ત્વની શોધ એ મનની બ્રમણા છે, આભાસ છે, અને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અધિક્ષાન એવી વસ્તુ અજોયર જ છે, તેથી કાળક્રમમાં આવતા દ્રશ્ય પદાર્થનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, વિજ્ઞાન એ જ યથાર્થ જ્ઞાન છે, અને તેના સાધનથી-તેની-દૃષ્ટિથી-અને જ્ઞાનની કલ્પનાથી, આધ્યાત્મિક સત્યોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન કૌમ્તના આવા મત પ્રમાણે અશક્ય થાય છે. આ ઉપરથી સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે કૌમ્તે શા આધારે સત્યનો આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો ? જ્ઞાન શા નિયમે આપણને મળે છે ? તેમાં કયી વસ્તુની આવશ્યકતા છે ? તથા તેની સીમા શું છે ? એ વિષે કૌમ્તે કંઈ વિચાર કરી શાસ્ત્રાનુસાર, પદ્ધતિ-પૂર્વક જ્ઞાનની આ મર્યાદા બાંધી છે ? કૌમ્ત તેના યુગના વિજ્ઞાનપ્રવાહથી ઘસડાઈ જઈને, સ્વમત-અભિમાનથી આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનની અશક્યતા દર્શાવે છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ દૃષ્ટિ-ગમ્ય જ્ઞાનને યથાર્થ ગણે છે તે કસોટીથી આધ્યાત્મિક સત્યો તેમને બ્રમ રૂપ લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

હરકોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનનું સ્વરૂપ તેની જ્ઞાનની કલ્પના (Theory of Knowledge) થી નિર્મિત થાય છે જે વસ્તુને સત્ માનવામાં આવે છે તે જ્ઞાન દ્વારા અનુભવાય છે, અને તે જ્ઞાનનો, જ્ઞાનની સ્વીકારેલી કલ્પનાથી, સત્ અને અમત્ એવો વિવેક થાય છે. આપણા જ્ઞાનથી જે અનુભવાય તે જ યથાર્થ જ્ઞાન છે એમ પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે સત્યનો નિર્ણય થાય છે. જ્ઞાનની અમુક કલ્પનાથી તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આવી રીતે નિર્ણય થાય છે. જ્ઞાનનું સાધન ફક્ત ઇન્દ્રિયો છે એમ સ્વીકારીએ તો ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન સિવાય કંઈ ખરું જ્ઞાન છે જ નહીં એવું સ્વાભાવિક અનુમાન નીકળે છે. ઇન્દ્રિયદ્વારા આવતું જ્ઞાન ક્ષણિક છે અને જે ઇન્દ્રિય-વ્યવહારજન્ય જ્ઞાન યથાર્થ હોય તો તે જ્ઞાનની કસોટીએ ઇન્દ્રિયાતીત એવી નિત્ય વસ્તુનું કંઈ અસ્તિત્વ છે નહીં. જ્ઞાનની સીમા પરત્વે કૌમ્તે જે મત દર્શાવ્યો છે તે તેની જ્ઞાનની કલ્પનાનું પરોક્ષ પરિણામ છે કૌમ્તનું તત્ત્વજ્ઞાન આવી રીતે તેના ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદથી નિર્ણય થયું છે વિજ્ઞાન વેત્તાઓની જ્ઞાનની કલ્પના પણ આડકતરી રીતે પરિણામે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ (Sensationalism) છે. ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદથી અવિરોધના નિયમને અનુસરીને કેટલું જ્ઞાન મળી શકે તેનો વિચાર આગળ ઉપર કરીશું.

“ જિજ્ઞાસુ. ”

નડિયાદ તા. ૧૦-૧૨-૦૬.

“ વિધાનંદ-અને એક ગૂઢ પરદેશી. ”

યાને

યુવાવસ્થાનો મહિમા.

[ખીકન્સશીટ્ડના એક લેખ ઉપરથી.]

શરદ્ ઋતુ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. મધ્યાહન થયું હતું. આકાશમાં કોઈ કોઈ જગાએ રહેઠરાઈના આછાં વાદળાં પ્રસરી રહેલાં હતાં, શિવાય આખું આકાશ સ્વચ્છ-નિર્મળ હતું. શીતળ વાયુ મદમદ એમેર વાતો હતો. અને મધમાખીના ઝીણા અને અસ્પષ્ટ ગણ-ગણાટ વિના અન્ય સ્વર મનુષ્યના કંઈ આવતો નહોતો—આખું વિશ્વ મળે શાંત અને ચેતન-રહિત બની રહ્યું હોય તેમ ભાસતું હતું. આ સમયે એક મુસાફર જંગલની ગાદી ઝાડીમાંથી પગે ચાલ્યો આવતો હતો. વિશ્વનુ આ અનુપમ સૌંદર્ય જોઈ સાવ દિનમુદ અને ચકિત થઈ ગયો. આ મુસાફર કાંઈક પોતાની મુસાફરીનો શ્રમ ઉતારવાની ખાતર, કાંઈક સંદેશવર્તુન અવલોકન કરવાની ઇચ્છાને લેખને, એક વિશાળ વૃક્ષની છાયાની નીચે ઘાટીના નાના ટેકરાની ઉપર લાંબા પગ કરીને સ્થિત. વિશ્વની અવર્ણનીય રચનાનું એકાદ ચિત્તે તે અવલોકન કરવા લાગ્યો; અને ચોરા વખતમાં ઉપરાઉપરી ધસી આવતા અસંખ્ય વિચારતરંગોમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો. યુવાવસ્થાના પ્રથમ પગથીએ આવી પહોંચેલા આ યુવકના વિચારો સ્વાભાવિક રીતે બિવિધ પ્રતિ જ દોડવા લાગ્યા. યુવાવસ્થામાં સદૃશ ઉપલબ્ધ થતો વિધાનો મદ એની નસોનસ પ્રસરી રહેલો હતો. અત્યાર પર્યન્ત આખી દુનિયાનો અનુભવ જો કે તેણે પુત્રકો દ્વારા જ સંપાદન કરેલ હતો અને રાજ્યદારી પુરોગોના પરાક્રમેણુ અને અન્યજનોના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ જો કે તેણે ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અધ્યયન દ્વારા જ કરેલ હતું, તથાપિ તેનામાં ઉચ્ચતર રિથિતિએ જઈ પહોંચવાની લાલસા પૂરે અરો જોવામાં આવતી હતી સ્વાભાવિક અને બિવિધની અમર કીર્તિ સંપાદન કરવાની ઝખનાઓમાં તેની અસ્થિર કલ્પનાશક્તિ આશ્ચર્યપૂર્વક લુપ્ત થઈ જઈ જઈ હતી. તેના મનોરાજ્યમાં આ વખતે કાંઈક જુદા જ પ્રકારનો સ્વપ્નવાયુ વાતો હતો. આ જગતના નાના પ્રકારના કલેશ, વ્યવસાયો અને ઉદ્દેગાદિ સર્વ ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત કરે એવા આ સ્થળના શાંત અને આદલાદજનક દેખાવથી તેનું અંતઃકરણ—જે ઉચ્ચ મનોવાચનાથી અને સાહસિક વિચારોથી પૂર્ણ હોવા છતાં તીક્ષ્ણ કલ્પનાશક્તિવાળા મનોબળને અધીન એવા કોમળ આત્માવાળું હતું—તે શાંત અને નિર્મળ અંતઃકરણ આ વખતે છેક સ્તબ્ધ થઈ ગયેલ હતું. આ મુસાફર માથાપકીન હતો, મગાં સંબંધી વિનાનો હતો તેમ કહીશું તોયે અતિશયોક્તિ નહિ થાય. સખ પશુ દમદમીસ પિતાનો પ્રેમ, માતૃદેહનું ભાવમય લાલન, અને બગીચાની નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ, આ વસ્તુઓનો અનુભવ તેની બાલ્યાવસ્થાએ કરેલ નહોતો. માયાળુ સ્વભાવ દર્શાવનારાં પરાયાં માણસો શિવાય તેણે પાસેનું કોઈ પશુ સજીવ જોયું નહોતું. કોમળ અને ભાવમય લાગણીનું દર્શન તેણે અધ્યયનસ્થળમાં એકલા મનોલા સમાનવચરકો સાથેની મિત્રતામાં જ કર્યું હતું. આવી દૃ

પ્રીતિ દર્શાવતા આવા મિત્રો પણ આ સમયે ક્યાં હતા ? આરનાએ તેઓ મને વિખૂટા પડી ગયા હતા. જીવનમાં અનુભવાતી વિયોગપીડા આ પ્રથમ જ હતી. પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી આ સમાનવયરૂઢો અને સહાધ્યાયીઓ સર્વે વિવિધ માર્ગે ગયા હતા. ભાવિની ગહનશક્તિને અધીન થઇને અથવા તો અપ્રમેય વસ્તુસંકલનાના પ્રભાવે તેઓમાંના કેટલાક ભવિષ્યમાં ક્ષણ એકદા થશે તો પણ તે વખતે તેમની બહિરાકૃતિમાં, તેમની વર્તણૂકમાં, અને તેમની સભાપણુપદ્ધતિમાં મહાન બેદ પડી ગયેશે જણાશે, આ સહાધ્યાયીના અતઃકરણ તેના અતઃકરણ પ્રતિ પૂર્ણ પ્રીતિથી અદ્યપિ દૃઢતાપૂર્વક અવલંબી રહ્યાં હતાં, તેનું મુખ્ય કારણ તેનો પ્રેમાળ સ્વભાવ એ જ હતું. અને જોયે અશે તે પોતાના મિત્રોને લાભદાયી થઈ શકે હશે તેટલે જ અશે તે પોતે તેમના તર્ફથી લાભ સપાદન કરી શકવા ભાગ્યશાળી થશે નહોતો. પોતાના મિત્રોને સન્માર્ગે દર્શાવનાર—તેમની કલ્પનાશક્તિને સુદૃઢ અને જ્ઞાનમય બનાવી પરિપક્વતાએ પહોંચાડનાર—અને તેમનાં જીવનનો નેતા તે જ હતો, તથાપિ પોતાનાથી અધિક જ્ઞાન-અનુભવ-ધરાવીને કોઈ પણ અન્ય પુરુષ તેની અપૂર્ણ-અચિરઃ—અને અનુભવહીન બુદ્ધિને પરિપક્વતાએ પહોંચાડી દેદીપ્યમાન કરે એવી વાંછના તેના હૃદયમાં નિરંતર સ્ફુર્તી કરતી હતી. આવા શ્રેષ્ઠ પુરુષના સમાગમની ઇચ્છા તેના મનમાં નિરંતર ઉદ્ભવ પામતી હતી એટલું જ નહિ પણ એવો સમાગમ અદ્યપિ મંગલ નહિ હોવાથી તેના મનમાં પરિતાપ કોઈક વાર થઈ આવતો હતો, કાંચુ કે પોતાના મિત્રમંડળમાં જ ‘ ઉજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન ’ એ કહેવત પ્રમાણે અન્યની અપેક્ષાએ બુદ્ધિમાન ગણાવા કરતાં વસ્તુતઃ બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા સપાદન કરવી એ તેને વધારે પસંદ હતું.

આવા પ્રકારનો સ્વભાવ ધરાવનાર આ મુમાર આ વખતે જંગલના એકાંત ભાગમાં બેઠેશે હોવાથી એકાંતવાસથી ઉદ્ભવ પામતો ઉદ્વેગ પોતાના મનમાં અનુભવતો હતો. તેના ઊંડા હૃદયમાં સ્ફુર્તી આવતી ભાવનાઓ અને તેની કલ્પનાશક્તિમાં અનુભવાતા સુખ દુઃખનો ભાગ લેઈ શકે તેવા અન્ય આત્મા જોડે સહવાસ કરવાની જરૂર તેને ધીમે ધીમે વધારે જણાવા લાગી. બુદ્ધિશી છોડને મિત્રન આપવાને પુસ્તકોનું અધ્યયન અને ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તોનું મનન બસ થશે, પરંતુ હૃદયનાં ઊંડાં પડમાં સ્ફુર્તી આવતી અસંખ્ય ઝંખનાઓને સાન્ત્વન આપવાને આ બધું બસ થશે નહિ. અહો ! આ પાસેના સરોવરમાંથી કોઈ સુંદર અપ્સરા બહાર નીકળી આવીને અથવા તો ઘણે દૂર લગી પ્રસરી રહેલી ઝાડની ઘટામાંથી કોઈ ‘ મેનકા ’ આવીને આ મુસાફરને વરે, અને તેના સુખ દુઃખમાં સમાન ભાગ જોડેરી લે તો શું ?! અહો ! કોઈ કલ્પિત કાન્તાને ઉદેશીને અનુભવાનું સુવાવસ્યાનું પ્રથમ સ્વપ્ન !—એનો ભેદ કોણ જાહેરી શકે ?

આ યુવકનું મનોરાજ્ય આવી રીતે નાના પ્રકારના વિચારતરંગોથી ભરપૂર હતું. તે વખતે અણચિંત્ય આકાશ ચોમેર ધ્રમધ્રમ થઈ ગયું. સરોવરમાં રાજહંસ ઉડે ઉડવા લાગ્યા. પવન જોરથી ઝૂંકવા લાગ્યો. આમ્રવૃક્ષ, મહુડો, અને આમલી વિગેરે તરેઓમાંથી ગભીર અવાજ નીકળવા લાગ્યો. અને આપું વન જાણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ ખેંચી રહ્યું હોય તેવો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. આપણો યુવક-વિધાનદ-ને અત્યાર પર્વત દૂર આવી રહેલા માટીના ઢેશ ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ નાંખીને વિચારચક્ત થઈ પડી રહ્યો હતો, તે આ અમરકૃતિ જોઈ

એકદમ ઉભો થયો. પાસે આવી રહેલા સરોવરની સામે પાર જંગલને ખીન્ને છેડે એક સરી-
યામ રસ્તો આવેલો હોવો જ નોંધ્યો એવી અટકળ કરીને વિદ્યાનંદ સરોવરની પાસે આવી
રહેલી ખીણ ઉતરીને સામે પાર એક સપાટ પ્રદેશ ઉપર જઈ પહોંચ્યો. અને તે મેદાનના
મધ્ય ભાગમાં આવી રહેલી એક ટેકરી ઉપર ઉભા રહીને તેણે ચોમેર દૃષ્ટિ નાંખી તો ધણે દૂર
શ્યામ રંગનાં ઝાંખાં વાદળાંથી આચ્છાદિત થયેલી દૃષ્ટિમર્યાદાની છેક પાસે એક નિવાસસ્થાન
નોંધું. દેશ વિદેશ પર્યટન કરતા મુસાફરોના શ્રમને વિશ્રાંતિ આપવાનું આ એક વિશ્રામસ્થાન
હતું. અને વિદ્યાનંદ ઉતાવળે પગલે ચાલીને થોડા વખતમાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે એક
નાની ઓરડીમાં વાસ કર્યો. અને કાંઈક ચોમેર વર્તી રહેલી વિશ્વની ચમત્કૃતિનું અવલોકન
કરવાની ઇચ્છાથી, અને કાંઈક આ પવનના તોશનથી સ્પર્શિત થઈ ગયેલા પોતાના વિચાર-
તરંગોને અસીમ દિશામાં પુનઃ ઉછળવા દેવાની ઇચ્છાને લેઈને, તે એક બારી પાસે જઈ
ઉભો. આ ચમત્કૃતિ નિહાળતો તે ઉભો રહ્યો છે તેને થોડો વખત વીત્યો નથી તેટલામાં
દૂરથી એક ઘોડેસવાર પૂરપાટ દોડતો આવતો તેણે નોંધ્યો; આ ઘોડેસવાર થોડા વખતમાં તે
સ્થાન પાસે આવી પહોંચ્યો. દાર આગળ પોતાનો ઘોડો એક ઝાડની સાથે બાંધીને તે અંદર
પેડો. વિશ્રામગૃહના વ્યસ્થાપકને આ વિદેશી અતિથિને વાસ આપવાને કોઈ પણ ભાગ
ખાલી મળ્યો ન પડવાથી તેણે આ અતિથિને વિદ્યાનંદની અનુમતિ લેઈ તેના ભેગા જ
વાસ કરવા કહ્યું. વિદ્યાનંદે આ વિદેશીને સત્કારપૂર્વક પોતાની પાસે ખેસાડ્યો. મનુષ્ય-
જાતિમાં એવો એક સાધારણ ગુણ છે કે તેમાંના બે જણ જ્યારે પ્રથમ એકઠા થાય છે
ત્યારે તેઓ અન્યોન્યને સમજાગા ઓળખતા હોતા ન હોય તોપણ થોડાક વખત તેઓ
એકઠા રહે છે તો પ્રસંગવશાત્ અન્યોન્ય પ્રતિ વાતચિત નીકળ્યા વિના રહેતી જ નથી.
આ બંને મુસાફરોએ અન્યોન્યને આ વખતે પ્રથમ જ નોંધ્યો હતા. તથાપિ આ સાધારણ
ગુણના બંને તેમની વચ્ચે થોડાક વખતમાં વાત શરૂ થઈ. પોતાની જ ઓરડીમાં સહવાસ
આપ્યાથી વાવાઝોડામાંથી તે મુક્ત થઈ શક્યો તે વાસ્તે તે વિદેશીએ વિદ્યાનંદનો પ્રેમપૂર્વક
ઉપકાર માન્યો. આ વિશ્રામગૃહ એક સાર્વજનિક સ્થાન હોવાથી તેણે કશું પણ વિશેષ
કર્યું નથી, એવો વિદ્યાનંદે સમ્મતાથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો; અને તે સાથે દેશ વિદેશ પર્યટન
કરવાની પોતાની અતિશય ઉત્કણ પ્રદર્શિત કરી. વિદેશીએ હસીને જવાબ વાળ્યો: “ભલા
મિત્ર, બરાબર સમજીશું તો આપણી જીવનની પ્રત્યેક ઘડી અને પ્રત્યેક પળ એક જાતનું
પર્યટન જ છે.* આ ગૃહ વિદેશીના ભવ્ય દેખાવથી અને તેની વક્રત્વશક્તિથી વિદ્યા-
નંદ ધણે જ આશ્ચર્યમગ્ન થઈ ગયો. અને તેના ઉત્તરમાં સમાઈ રહેલું રહસ્ય જાણ-
વાની તેને વિશેષ ઉત્કણ થતી ગઈ. તેણે અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો તે વિદેશી મિત્રને પૂછ્યા,
તેના પ્રત્યુત્તરમાંથી સાર ગ્રહણ કરતો ગયો, અને જેમ જેમ તેના સંશયોનું નિરાકરણ
થતું ગયું તેમ તેમ તેની પ્રતિ તે વિશેષ સન્માન દર્શાવવા લાગ્યો. આ દુનિયામાં ચર્ચાતા
અનેક વિષયોનું રહસ્ય અને તત્ત્વ એ ગૃહ વિદેશીએ ગ્રહણ કર્યું હતું. જે વિષયોનો રહસ્યાર્થ
સમજવાને સાધારણ મનુષ્યને સેંકડો વર્ષ લાગે તેવા કઠિન વિષયોનો રહસ્યાર્થ આ ગૃહ વિદેશી
એક ક્ષણમાં સમજીવી શકતો. મિથ્યાભિમાન અથવા અહંતાનો જરાકે ડોળ ખતાવ્યા શિવાય
આ ગૃહ વિદેશી આખી દુનિયાના રાજાઓનાં, રાજદારી પુરોણાં, અને અંચકર્તાનાં, અને

અનેક પ્રકારના સાહુકારીક પુરૂષોના, જીવનવૃત્તાતલુ પૂર્ણ છટાથી અને સરળ-રસમય-વાણીવડે પોતાની આગળીના વેદા ઉપર કથન કરી જતો બ્યારે બ્યારે તે કાઈ નવીન અથવા રહસ્ય-વાળું કહેતો ત્યારે તે તેમ કર્યાનું જરાએ માન પોતાને સોપી દેતો નહિ આત્મસ્વાધાનો તેને પાસ લાગ્યો નહોતો. ગભીર વિષયોની ચર્ચા કરતી વખતે કોઈકવાર તે તીવ્ર અને કટુ ટીકા કરી દેતો હતો-તેટલો જ માત્ર તેનામા દોર ગણી શકાય તે અનેક વિષયો પર નિષ્પક્ષપાતપણાથી ચર્ચા કરતો હતો તો પણ તે મધ વખતે એક શબ્દ પણ એવો વાપરતો નહોતો કે જેથી તે ગૂઢ વિદેશી ઇશુ હશે અને તે કેવા પ્રકારનું જીવન ગાળતો હશે તેનો જરાકે ક્યાસ કોઈ કરી શકે.

નાના પ્રકારના વિષયોની ચર્ચા તેઓ બન્ને કરવા લાગ્યા થોડા વખતમા વિધાનદે ઉત્સાહ બતાવી તે ગૂઢ વિદેશીની સમક્ષ એક નવીન પ્રશ્ન મૂક્યો. પ્રત્યેક પુરૂષનું જીવન મહાન પુરૂષને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડવાને એના યુગને સાધનભૂત નીવડે છે એ સિદ્ધાંત સાચો છે કે કેમ એવી શકા તેણે મૂકી આ શકા રજૂ કરતી વખતે તેણે તે સાથે જ વધારામા કહ્યું કે મધ પણ મહાન પુરૂષનું વિલક્ષણ જીવન પોતાના યુગના આત્મભૂતલક્ષણને — 'Spirit of the Age' ને-દેરવી શકતું નથી એવું હાલનો યુગ માને છે વિદેશીએ હસીને જવાબ આપ્યો કે હાલનો યુગ એમ માને છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે આધુનિક સમયમા એના મહાન પુરૂષ થતા જ નથી અમુક યુગનું જેને જીવાતુભૂત લક્ષણ (Spirit of the Age) કહેવામા આવે છે તેને જ બાધનાર અને રૂપાંતર પમાડનાર મહાન પુરૂષ હોય છે. વિધાનદે સોત્કણ્ઠ ઘર્ષ પૂછ્યું “પણ મધ સાધારણ મનુષ્ય પોતાના સમયનું મુખ્ય લક્ષણ શું છે તે સમજી લેઈ તેનો ઉપયોગ કરી લે અર્થાત્ સમયને અનુસરે તો શું તે મહાન પદ મેળવવા શક્તિમાન ઘર્ષ શકે નહિ ?” વિદેશીએ જવાબ વાળ્યો — “કદાચ તેમ બને ખરું, પણ પરમ ધર્મોદ્ધારક સતો, મોટા રાજદારી પુરૂષો, અને મહાન જગવિજેતાઓ તેમ કરતા નથી તેઓ તો વસ્તુનો સમજાગો નાશ કરે છે, અને કાઈ નવી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે.” વિધાનદે સોત્કણ્ઠ ઘર્ષ પૂછ્યું — “ત્યારે આ સમયમા મહાન રાજદારી પુરૂષો અને દિગવિજયી પુરૂષોની જરાએ જરૂર છે ખરી ?” વિદેશીએ જવાબ વાળ્યો — “એમ, જરૂર નથી ? આધુનિક સમયમા તો તેમના જેવા પુરૂષોની વધારે જરૂર છે. રાજાથી માડીને ગરીબ મજૂર લગી—બધાને માર્ગદર્શકની જરૂર તો છે જ કાયદા શા માટે છે ? રાજાને રાજ્ય કરતા રીખવા માટે ધર્મશિક્ષણને કાળે અધ્યયનગ્રંથનું સમય બાધ્ય છે, તે શા માટે છે ? પ્રજાને ધર્મશિક્ષણની અગત્યતા સ્વયં વધારે વારતે જ.” વિધાનદે આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું — “પણ, સાર્વજનિક મતના મહાન બળની આગળ માત્ર એક જ મનુષ્યના બળની તે શી ગણના હોઈ શકે ?” વિદેશીએ ઉત્તર વાળ્યો — “એમ શા માટે કહો છો ? પ્રત્યેક મનુષ્યનું બળ તો દૈવી જ છે ! કારણ કે મનુષ્ય એ પરમાત્માનું પ્રતિબિમ્બ છે, અને સાર્વજનિક મત તો રાજદાર વર્તમાનપત્રો, કાયદા ઘડનારી સભાઓ, અને એવી ક્ષુદ્ર શક્તિઓથી રચાયેલો છે. એકેકા મનુષ્યના ઐશ્વરી બળના દશાત જોવા હોય તો—ગ્રીસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચો એમા તમને સમજાશે કે જે થીયસનો મહાન પુરૂષ એપામિનોન્ડાસ મેન્ડીનીના દારૂ યુદ્ધમા મૃત્યુ પામ્યો ન હોત તો શું મેસીડોનીઆનો ફીલીપ રાજા કદાપિ ગ્રીસને જીતી શક્યો હોત ખરો ? ના, કદાપિ નહિ. અને જે ફીલીપ પોતે જ એપામિનોન્ડાસના મૃત્યુ પછી ગ્રીસ જીતી શક્યો ન હોત તો મેસીડોનીઆની કીર્તિ

કેવી હોત ? તેમ જ પ્રશીયાનો ઇતિહાસ જોઈશું તો જો ફેડરીક જન્મ્યો જ ન હોત તો પ્રશીયાનું મહાન સામ્રાજ્ય કદાપિ સ્થપાયું હોત ખરૂં ? તેમ જ ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો જ્યુલો કે જો પહેલા જોન્સનો મોટો છોકરો હોત તો મરી ગયો ન હોત તો, અને તેના બીજા કુંવર ચાર્લસને તેના બાપના વિચાર પ્રમાણે કેન્ટરબરીના ધર્મોપદેશનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોત તો, સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ કેવો બદલાઈ ગયો હોત ? "વિદ્યાનંદે પૂછ્યું—“ પણ માણસ જ્યારે ન્હાનો હોય ત્યારે તેને અનુભવની વધારે જરૂર છે. અને જ્યારે તે અનુભવ મેળવે છે ત્યારે તેને શક્તિ-બળની જરૂર પડે છે.” વિદેશીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો—“ મહાન પુરોષોને તો અનુભવની કિશ્કિદિ જરૂર હોતી નથી. જો કે પ્રત્યેક મનુષ્ય કહે કે, મારે વાસ્તે, તેમ જ તમારે વાસ્તે, કોટિ મનુષ્યને વાસ્તે— આખી દુનિયાને વાસ્તે અનુભવ-એ ઘણી જ અગત્યની અને મર્યાદા વસ્તુ છે, તથાપિ અભાવમિદ્ શક્તિ ધરાવતા મનને તો અનુભવ એ માત્ર નિર્માત્ર વસ્તુ જ છે. આ દુનિયામાં કોઈ પણ મહાન વસ્તુ થઈ છે તો તેનો ઉત્પાદક કર્તા યુવક એટલે કે અનુભવ વિનાનો યુવાન પુરૂષ જ થયો હશે એમ મારું માનવું છે.” વિદ્યાનંદે સ્મિત કરી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો—“ આમ કહેવાનું કારણ માત્ર એટલું જ હોવું જોઈએ કે આપણા આયુષ્યના ક્રમમાં યુવાવસ્થા એ આપણને પગ પ્રિય સ્થિતિ લાગે છે. ” ગૃહ વિદેશીએ હસીને કહ્યું—“ એમ શા માટે કહો છો ? હું તો એથી પણ વધીને કહું છું કે સામાન્ય રીતે તો લોકમાન્યતા છે તેમ યુવાવસ્થા એ ‘ ગદાપચીશી ’ છે. પુષ્પ વય એ એક દારૂ મગામ-ચુદ્ધ-છે, અને જંગ-રુદ્ધાવસ્થા એ પરમ વિપાદ અને પશ્ચાત્તાપનો સમય છે.”*

યુવાવસ્થાની હું આટલી બધી પ્રશંસા કરું છું તેથી એવું ન સમજતા કે યુવાવસ્થા એ જ અનુપમ શુદ્ધિ (purity) ને જન્મ આપનાર સ્થિતિ છે. હું જે કાંઈ કહેવા માયું છું તે તો માત્ર એટલું જ કે શુદ્ધિ-જ્યારે યુવાવસ્થાના હોય છે ત્યારે તે અલૌકિક-ઐશ્વર્ય જ હોય છે ! જુઓને પ્રાચીન કાળમાં કાર્યજનના મહાન યોદ્ધા હાનીબાલે આખા ઇરાકને માત્ર પચીસ જ વર્ષની વયે જીત્યું હતું. તેમ જ અર્વાચીનકાળમાં ક્રાન્તના મહાન યોદ્ધા નેપોલીયન બોનાપાર્ટે પણ આખા ઇટાલીને માત્ર પચીસ જ વર્ષની વયે જીત્યું હતું. ઇરાનના બજવાન રાન્યતુ નિકદન કરતી વખતે મહાન સિકદર આદશાહની વય કેવડી હતી ? આગેવાના સમ્રાટના હાથસોનો પરાજય કરનાર મહાન સિકદરની વય તે વખતે માત્ર છવીસ વર્ષની હતી. અર્વાચીન કાળનું મોટામાં મોટું યુદ્ધ લેપાન્ટોનું—તે યુદ્ધમાં ઓરિદ્યાનો ડૉન જેન તેણે દુશ્મન તુર્કોઓનો પરાજય કર્યો તે વખતે તેની વય માત્ર પચીસ જ વર્ષની હતી. તે વખતે ફ્રીલીયે ઈર્બા ખતાવી નહિ હોત તો ડૉન જેન બીજે જ વર્ષે એટલે છવીસ વર્ષની વયે ઓરિદ્યાનો મહાજય થયો હોત ! રેવેનાની રણબૃમિ પર વિજયી થઈ ઉભો રહેનાર ગ્રેટન ડી ફ્રાન્સની વય તે વખતે માત્ર બીસીસ જ વર્ષની હતી. ડેનમાર્કનો મહાન ગુપ્તવસ એડોલ્ફસ માત્ર આઠીસ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો હતો ! તેના સેનાપતિમાંથી, વેમરનો ડ્યુક છત્રીમ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યો હતો. અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને બેનીયર પણ પીરતાળીસ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો હતો ! અમેરિકાના મેક્સીકોની સુવર્ણમય ભૂમિ પર પગ મૂક્યો ત્યારે ડોટરની

* “Youth is a blunder, manhood a struggle, and old age a regret.”

વય ત્રીસ કરતા વધારે નહોતી ! આખા યૂરોપે મર્વાનુમતે સેક્સનીના મોરીમને તે વખતના મોગમ્મ મોગા શંખીર અને બુદ્ધિશાળી ગવ્યકર્તા તરીકે માન આપ્યું હતું તે મોરીસ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તેની વય માત્ર બત્રીસ જ વર્ષની હતી ! દ્વાદશાબ્દના દારણુ યુદ્ધ વખતે નેશ્મનની વય કેવડી હતી ! ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં પ્યામીની દારણુ તણુભૂમિ કપર વિજયી થઇ ઉભા ગ્રહેના કંઠાર્ધવની વય કેવડી હતી ? આખા યૂરોપમાં થઇ ગયેલા ધર્માધ્યક્ષેમાં મર્વોત્તમ પોપ ત્રીન્ને ઇનોમન્ટ થઇ ગયો, તેણે માન માડત્રીસ વર્ષની વયે જ આખા યૂરોપના ખ્રીસ્તિધર્મપર માત્રાત્મ્ય સપાદન કર્યું હતું ! જોન ડી મેડીસાઇ માત્ર પદ્મ જ વર્ષની વયે ધર્માધિકારી થયો હતો, અને ગ્યુરીઆર્ડનાઇના કહેવા પ્રમાણે આંગ્લોનતાં ફ્રેન્ચનાન્ડને તેણે રાત્ર્યખટપટમાં હકાલ્યો હતો. “દશમો લીઓ” એ ઉપનામ ધારણ કરી તેણે ‘પોપ-ધર્માધ્યક્ષ-નું’ મહાન પદ સપાદન કર્યું ત્યારે તેની વય માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની હતી ! હ્યુયર, ઇગ્નેશીઅસ લોયોના, અને જોન વેમ્સલી—આ મર્વ યુવક જ હતા. ઇગ્નેશીઅસ લોયોનાએ પોતાનું પ્રમિદ્ધ પુસ્તક “આધ્યાત્મિક મનન” લખ્યું ત્યારે તેની વય ત્રીસ વર્ષની હતી. ફ્રેન્ચ પ્રજામાં મર્વોત્તમ-પેન્ડવ તેણે પોતાનું મુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક ન્યુ ત્યારે તેની વય માત્ર સોળ વર્ષની જ હતી ! અને માત્ર માડત્રીસ જ વર્ષની વયે તે મૃત્યુને અધીન થયો હતો. ઓહો ! “માડત્રીસ વય” એ શબ્દ મને ઝડાવરનનું નામ યાદ લાવે છે ! અથકર્તા કે તા મનુષ્ય તરીકે ધ્યાવરન મહાન કરેવાય છે તેનું મૃત્યુ માત્ર માડત્રીસ વર્ષની વયે જ થયું હતું ! રોમના બન્ય મહેયોનો મુશોભિત ચિત્ર ૧૨ દેક્ષેવ, —તેની બુદ્ધિનો પ્રગટના શુ અનુભવ હતો ? તે પણ મા ત્રીસ વર્ષની જ વયે મૃત્યુ પામ્યો હતો. એકત્રીસ વર્ષની વયની ઉંમરે મહાન ત્રીશંયુ કારભારી થયો હતો ! યોનાંગ્રોપ અને પીટ એટલી જ નાની વયે નાત્યમર્થભારી થયા હતા ! પ્રાચીન ગ્રીમનો મુપ્રમિદ્ધ દતિહામ-તાં ઓશ્યમ-મત્તર વર્ષનો વયે મોગ વક્રીય હતો ! અને લિદના બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉદ્ધાર નગદ્ગુરુ શ્રીમત્ શકનચાર માત્ર બત્રીસ જ વર્ષની વયે મહાન દિગ્ગવિજય પદે કર્યો હતો ! —પણ દુષ્ટાતપનપ ! આપીને પુનઃક્રિત નવાની જગત નથી દુમમાં મહતાના કાર્યનો આનંદ ઘણ કેન્ને હુવાવસ્થામાં જ થયેલો આપણે જોઇએ છીએ “The History of Heroes, is the History of Youth”

“વિધાનદે ઉત્કર્ષા પૂર્વક કલ્પ — “મને પણ મહાન પદ મેળવવાની લાખસા છે.”

મદ વિદેશીએ ગાભીયેથી જગમ આપ્યો —

“—તમાક મન ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર કરો. પૌરુષ અને પતાકમમાં શ્રદ્ધા ગમ્ભીર પૌરુષ અને પન્દકમ સપાદન કરી શકાય છે *

વિધાનદે સ્વસ્થ ચિત્તે કલ્પ કે — “મને લાગે છે કે તમે પણ પરાક્રમી સદ્ગૃહસ્થ હશે.”

ગૂઢ વિદેશીએ જવાબ આપ્યો કે — “હું પનાક્રમી પુરુષ છું” પણ બોલતા બોલતા

* “Nurture your mind with great thoughts. To believe in the heroic makes heroes”

આવા આત્મશ્લાવાના વચનથી શરમાયો અને જરા હશી દઈને ઉમેર્યું કે “હું એક હવામા કીધા બાધનારો પુરૂષ છું.”

આટલું કહી તેણે બારી પાસે જઈને પોતાની દૃષ્ટિ ધણે દૂર આકાશ તરફ કરી, અને થોડીવાર રહીને બોલ્યો—“કેવો મળતો દિવસ છે! હું ધાર છું કે હું સારી રીતે મારી મુસાફરી કરી શકીશ. તમે રાતવાસો અહિં જ કરવા ધારો છો?”

વિદ્યાનંદે જવાબ આપ્યો—“ના, મારો વિચાર પણ અત્યારે જ ચન્દ્રનગર જઈ ત્યાંજ રાતવાસો કરવાનો વિચાર છે.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“ત્યારે મારે તેથી ઉલટો જ દિશાએ જવાનું છે.” એટલું કહી તે નીચે ઉતર્યો. અને પોતાની થોડીને ઝાડેથી છોડી અને વિદ્યાનંદને પ્રણામ કર્યા વિદ્યાનંદ-જે એક આબરૂદાર કુટુંબમા જન્મેલો હતો-તેણે પણ વિનયપૂર્વક એઉ હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા, અને કહ્યું—

“છૂટા પડવાથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“મને પણ એટલું જ દુઃખ થાય છે, પણ આપણું આજીવન એ એક જાતનો નિરંતરનો સતત ચાલતો વિયોગ જ છે!”

વિદ્યાનંદે સોતકણ બની કહ્યું—“હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમા આપણે મળીશું.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“જો આપણું ઓળખાણ અગત્યનું નીવડશે તો આપણે જ રૂંદ મળીશું.”

વિદ્યાનંદે જવાબ વાળ્યો—“પણ મારું ઓળખાણ એવું જરૂરનું નથી. તમારું ઓળખાણ એ જ એક અમૂલ્ય ખજાનો છે! જે વિષયો પર વિચાર કરતા મને આટલા બધા વર્ષો થયા તે વિષયોનું જ્ઞાન તમે મને આટલા યોગ વખતમા સમજાવ્યું.” આ સાંભળીને વિનયપૂર્વક તે ગૃહ વિદેશીએ માથું નમાવ્યું અને વિદ્યાનંદને નમસ્કાર કરી કહ્યું—

“તમારું મન મહાન વિચારોથી પૂર્ણ છે, માટે તમારા કૃત્યો પણ મહાન હોવા જોઈએ.”

ગૃહ વિદેશીએ કહ્યું—“કૃત્ય એ વસ્તુ મારી નથી, મનુષ્યજાતિને બોધ દેવો એ અત્યારે મારો યત્ન છે.”—આવું કહી વિદ્યાનંદ અને તેણે અરસપરસ પ્રણામ કર્યા. અને તે ગૃહ વિદેશીએ પોતાની અત્થી થોડી—જેને એ ‘નક્ષત્રકન્યા’ના ગગનવિદ્યાની નામથી બોલાવતો—તે ઘોડાવી મૂકી, અને વિદ્યાનંદને ઊંડા વિચારમા નિમગ્ન થઈ ગયેલો ત્યાંનો ત્યાં મૂકી તે યોગ વખતમા અદૃશ્ય થઈ ગયો!

“જ્ઞાનલક્ષિ.”

“Our life is constant separation.”

૨૨ મી હિન્દી નંશનલ કોન્ગ્રેસમાં પ્રમુખનું બોધણ.

“Good Government could never be a substitute for Government by the people themselves.”

(Sir H. Campbell-Bannerman, Stirling. 23-11-05.)

“સુરાજ્ય એ કદી પણ સ્વરાજ્યનું સ્થાન પૂરી શકે નહિ.”

—સર હેન્રી કેમ્પબેલ-બનરમાન.

“But this I do say that political principles are after all the root of our national greatness, strength and hope”

(Mr. John Murley, King's Hall, Halbarn. 4-6-1901.)

“પણ આ તો હું કહું છું જે કે રાજકીય સૂત્રો એ આપણી પ્રજા તરીકેના મહત્વનું બળનું અને આશાનું મૂળ છે.”

—મિ. મોર્લિ.

“But if you meddle wrongly with economic things, gentlemen, be very sure you are then going to the very life, to the heart, to the core of your national existence.”

(Free Trade Hall, Manchester. 19-10-1903.)

“પણ આર્થિક બાબતોમાં તમે ગરબડ કરશો તો, મૂઠસ્યો, ખાતરી રાખજો કે પ્રજા તરીકેના તમારા અસ્તિત્વના પ્રાણને, હૃદયને, ગર્ભને તમે ધક્કો પહોંચાડશો.”

—મિ. મોર્લિ.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ સૂત્રો ટાંકી, એ સત્તર ઉપર મિ. દાદાભાઈએ ૨૨ મી હિન્દી નંશનલ કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરિકે એક ઉત્તમ બોધણ રચ્યું. એ બોધણમાં કોન્ગ્રેસની સઘળી પ્રવૃત્તિનું હાર્દ સમાએહું છે એ જોતાં, એનો સાર અત્રે વાચકને ગોઠવી આપવો ઉચિત ધારીએ છીએ:—

મિ. દાદાભાઈ કોન્ગ્રેસના કર્તવ્યના બે ભાગ પાડે છે:—

- (૧) હિન્દુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર ભવિષ્યમાં કેવે ધારણે ચાલવું જોઈએ—એ મહાપ્રશ્નનો વિચાર કરવો.
- (૨) હાલ ચાલતા રાજ્યવહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તથા જુદા જુદા ખાતામાં વખતો વખત કરવા જેવા સુધારા અને ફેરફાર તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવું—જેથી પરિણામે, પ્રથમ ભાગમાં બતાવેલી બાબતો સિદ્ધ થવા પામે.

આમાના પ્રથમ ભાગ ઉપર મિ. દાદાભાઈ ખાસ લક્ષ આપે છે, અને એ સબન્ધમાં બહુ સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખા વિચાર દર્શાવે છે.

હિન્દુસ્તાનની રાજ્યનીતિનું ખરૂં ધારણ મિ. દાદાભાઈ એ બતાવે છે કે—હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રજા જેવી ગણવી જોઈએ. બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રજાજન તરીકેના આ પણા હક એ નીચેના પ્રમાણથી સિદ્ધ કરે છે —

(૧) ઇ. સ ૧૬૬૯ ની માર્ચની ૨૭ મી તારીખે અંગ્રેજ સરકારે પહેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુબાઈ આપ્યું તે વખતનો જે દસ્તાવેજ છે તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “ત્યાની રાય અને એના વશન્ટે જાણે ઇંગ્લાન્ડમાં જ જન્મ્યા હોય અને ગ્રેટા હોય તેની રીતના, સ્વતન્ત્ર રહેવાશી અને પ્રજાજન ગણારો.” અને ત્યાં પછી અંગ્રેજ રાજ્યની સીમામાં જે કાંઈ વધાન થાય તે બધાને પણ ઉપરના હક આપનામાં આવ્યા છે—અર્થાત્ બ્રિટિશ રાજ્યના છત્ર નીચે વસતા સર્વ લોકોને—ઇંગ્લંડ તળના તેમ જ વિદેશીય લોકોને—બ્રિટિશ પ્રજાજન તરીકેના હક છે.

(૨) મહાગણુશ્રી વિક્ટોરિઆના ૧૮૫૮ ના દરેરામાં, ૧૮૭૭ ના દબ્બાર વખતે લૉર્ડ વિટનહાસ કરેલા ઉચ્ચારમાં, ૧૮૮૭ ની બ્યુબિલિ વખતે કચેલા પુનર્ચનમાં, તથા છેવટે હાલના એડવર્ડ શહેનશાહના રાજ્યાભિષેક વખતના જાહેરનામામાં, એ જ આજન્મસિદ્ધ અધિકાર (birth-right)નો અનુવાદ છે

(૩) ભૂતકાળમાં આપણા પ્રતિ કરેલા પાપો માટે, નવ અને નારાયણ સમક્ષ, પ્રાર્થાશ્રીરૂપે ઇશ્વરે ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ નાન્યનીતિ આપણું કરવાની જરૂર છે

(૪) પાર્લમેન્ટ અને નજી કન્ટા પણ વધારે દિવ્ય વસ્તુ આ પૃથ્વી ઉપર છે—અને તે મનુષ્યનો અન્તરાત્મા એ અન્તરાત્માની આજ્ઞા પણ પૂર્વોક્ત શુભ માર્ગ તરફ જવાની છે. આમ ચાર પ્રમાણથી બ્રિટિશ પ્રજાજન (British Citizens) તરીકે ગણાવાનો આપણો હક સિદ્ધ કરી મિ. દાદાભાઈ એ હક શા શા છે તે બતાવે છે —

(૧) સઘળા નોકરીઓમાં, ખાતામાં, તથા પ્રત્યેક બાબતમાં આ દેશના લોકોને જ ધ્યાન હોવું જોઈએ.

કેળવાએલા વર્ગનો આ હક છે એટલું જ નહિ પણ કર્તવ્યનો ભંગ એ સર જોન શોરે એક સો વીમ વર્ષ પહેલાં કહી મૂક્યું છે તેમ દેશના અર્થસ્રાવનું અને ધર્મિયનું મૂળ કારણ છે.

(૨) સઘળા કરો મૂકવાનો અને ખર્ચવાનો, તથા કાયદા ઘડવાનો પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને હક હોવો જોઈએ.

(૩) ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે ખર્ચની ફાળવણી ઘણી ગેરવાનગી છે—તે બરાબર થવી જોઈએ

આ ત્રણ હકોને મામદુ—‘સ્વરાજ્ય’ નું અથગભીર અને યવિન નામ આપી, એ હકો હાથ આપી શકાય એમ છે કે કેમ, અને છે તો તે કેવી રીતે એ બતાવે છે—

(૧) પહેલો હક આપવાનો ઈ. મ. ૧૮૩૩ ના પાર્લિમેન્ટના ઍક્ટથી દગવ થઈ ચૂક્યો છે, અને તેને માત્ર અમલમાં જ મૂકવાનું હિન્દી મરકારને માથે બાકી રહે છે ઝાગણી સમી સદીના તૃતીય દશકમાં ઈંગ્લંડમાં ઘણા ઉદાર દિનના પુરુષો હતા, તેઓએ મનુષ્યની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને માન આપી ગુલામીનો રિવાજ ઉચ્છિન્ન કર્યો, પોતાની સ્વતંત્રતા અન્ય પ્રજાઓને કેવી રીતે સંક્રાન્ત કરવી તે બાબત તેઓ આત્યંત ઉત્સુક હતા (જુઓ હિન્દુસ્તાન પરવે મેકાને વગેરેના ઉદ્દાહરણ) હિન્દુસ્તાનના લોકોને સરકારી ખાતામાં મપૂર્ણ સ્થાન આપવા માટે, સરમરે ઈંગ્લંડમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં હરી ફાઇનુ ધોરણ દાખલ કરવું જોઈએ શરૂઆતમાં ઈંગ્લંડમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં એકી વખતે પરીક્ષા લેવાય એમ ફરારી આગળ જતા એ પરીક્ષા કેવળ હિન્દુસ્તાનમાં જ લેવી એમ મિ. દાદાભાઈ મુનશીએ છે આ સાથે જોડવાની એક ખીજ આવશ્યક યોજના એ બતાવે છે કે—પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ મફત આપવું [આ ઠેકાણે મિ. દાદાભાઈએ પોતાને મફત શિક્ષણ મળેલું તેનો અસરકારક ઉલ્લેખ કર્યો] આમ ફાળવણી માથે રાજ્યવહીનનો અનુભવ ભગતા, લોકમાં સપૂર્ણ યોગ્યતા આવશે. અને અત્યારે આ દેશના લોકોને ઉચ્ચ રાજ્યવહીનથી ખાતલ કરવાથી—તેઓને જે ધન (wealth) ધધો (work) અને ધી (prosperity) ત્રણે બાબતમાં નુકશાન થાય છે તે મનુ આડકત્રે

(૨) અહીંના લોકોને પ્રતિનિધિ દ્વારા પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવાની રીતિ તદ્દન નથી જ છે એમ વાધો લેવામાં આવે છે. પણ ઈંગ્લંડમાં પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને માત્ર ૧૮૩૨ પછીથી જ, અને ગરીબ વર્ગના લોકોને તો છેક ૧૮૮૫ પછી જ રાજ્યસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાની સત્તા મળી અત્યારે રશિયાના રહેનશાહ જેવા પૃથ્વીના મહોટામાં મહોટા નિરકુશ રાજાએ પણ ત્યાંના ખેડૂતોને પોતાના પ્રતિનિધિઓની રાજ્યસભા રચવાનો હક આપવો પડ્યો હે, અને ચીન અને ઈસાન જેવા પહાત દેશમાં પણ પ્રજાના મતને માન આપવાની યોજનાઓ ધડાવા લાગી છે—તો એક વખતે જે દેશના લોકોએ આખા જગતને પોતાના ઉચ્ચ જનમસ્કાગ્રો લાલ આપ્યો હતો તે દેશના લોકોને આજ આ હકને માટે નાયાયક ગણના એ કેવું વિચિત્ર !

(૩) ખર્ચની ફાળવણી હિન્દુસ્તાન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વાજબી ધોરણે થતી નથી તેનું એક દશાન્ત અત્રેતુ ગોરૂ લક્ષક છે. એ હિન્દુસ્તાનના નહિ પણ ઈંગ્લિશ સામ્રાજ્યના સ્વાયં ખાતર અત્રે રાખવામાં આવે છે અને બીજી દશાન્ત ઈંગ્લંડમાં ઈન્ડિયા ઓફિસ’ નું જ ખર્ચ થાય છે તે છે. ‘મેનેનિયવ ઓફિસ’ નું ખર્ચ ઇંગ્લંડ પોને આપે

છે અને 'ઇન્ડિયા ઑફિસ'નું ખર્ચ હિન્દુસ્તાનને માથે નાખવામાં આવે એ વાળખી નથી. હિન્દુસ્તાન પોતાની જરૂરિયાતનું ખર્ચ પોતે એકલુ વહન કરે, પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ખર્ચમાં એને ભાગ આપવો પડે તો તેની નોકરીઓમાં પણ એના લોકને સ્થાન મળવું જોઈએ—એ જ વાળખી ધોરણ છે. ઉપર બતાવેલી રીતે હિન્દુસ્તાન માથે નાખેલું ખર્ચ ઇંગ્લેન્ડ ઉપાડી લે તો પૂર્વોક્ત મફત કેળવણી વગેરેને માટે નાણાની ખોટ ન પડે.

મિ. દાદાભાઈ નવરોજી આ પ્રમાણે હિન્દી રાજ્યનીતિનું ખરૂં ધોરણ શું હોવું જોઈએ એ બતાવી એ ધોરણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રગ્ન એ આશા અને શ્રદ્ધા રાખી સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ જોધ કરે છે. ૧૮૫૩ માં 'બોમ્બે એસોસિએશન' સ્થાપતી વખતે મિ. દાદાભાઈએ પોતાનું પહેલું ભાષણ કર્યું તેવારે પોતે અંગ્રેજ કેળવણીને પરિણામે નિરાકર હૃદયથી અંગ્રેજ લોકમાં પોતાનો વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો. પણ ત્યાર બાદ સરકારના વચનભંગને લીધે એ વખતના અને હાનના યજ્ઞનાએલા જનોના અંગ્રેજ લોક પ્રત્યેના વિશ્વાસમાં કેટલો બધો ફેર પડી ગયો છે એમ ખેદ દર્શાવી મિ. દાદાભાઈએ જણાવ્યું કે નિરાશા તો શુ બધકે કોઈને બળવો કરવાનું મન ઘાસ એવા પ્રસંગો મને આવ્યા છે, પણ હજી મારી આશા ભાંગી નથી અને તેનું રહસ્યભૂત કારણ માન એક જ અંગ્રેજી શબ્દમાં સમાયેલું છે "Persevere" = ખત શરૂ કર્યું તે પૂરું જ કરવું, સમયાનુસાર કાર્યપદ્ધતિમાં જે ફેરફાર કરવા યોગ્ય લાગે તે કરવા, પણ વચ્ચે છોડી દેવું એ તો આજ સુધીના સર્વ શ્રમને વ્યર્થ કરવા જેવું છે. પણ પ્રશ્ન થશે કે અંગ્રેજ લોક તરફથી ભવિષ્યમાં ન્યાય મળશે જ એમ શ્રદ્ધા રાખવાને કારણ કારણ છે? મિ. દાદાભાઈ "Revival"—પુનરુજ્જીવન—એ શબ્દમાં આનો ઉત્તર આપે છે બ્રિટિશ પ્રગ્નમાં એના સ્વાભાવિક ઉમદા વિચારનો પુન ઉદય થયો છે. પાર્લિમેન્ટ પ્રેસ એને પ્લેટફોર્મ—ત્રણે અત્યારે હિન્દુસ્તાનને અતુકલ ચતા ન્યાય છે. પાર્લિમેન્ટમાં સર હેન્રી કેમ્પબેલ-અનરમન અને જૉન મોર્લિ જેવા ઉદાર દિલના અંગ્રજીઓ છે. 'લેબર પાર્ટી' અને 'આઇરિશ નેશનનિસ્ટ પાર્ટી' હિન્દુસ્તાન માટે દિલસોજી રાખે છે, અને અત્યારે ઇન્ડિયન પાર્લિમેન્ટરિ કમિટીમાં ૨૦૦ મેમ્બરો છે. 'ઉદયિ ન્યૂઝ', 'ટ્રિબ્યૂન', 'મોર્નિંગ લીડર', 'માયેસ્ટર ગાર્ડિયન', 'રિટર્ન', 'ઉદયિ ક્રોનિકલ', 'જસ્ટિસ', 'ઇન્વેસ્ટર્સ રિવ્યુ', 'રેનડરસ', 'ન્યૂ એઇજન્ટ'—વગેરે પત્રો હિન્દુસ્તાનના હકો વિષે વધારે વાળખી વિચાર બાધે છે અને ઇંગ્લેન્ડના લોકની મોહી સમ્પ્રદાય એવી છે કે જેઓને પોતાનો અન્ત પુરુષ (Conscience) અને ધર્મ (Righteousness) તે દુનિયાની દરેક વસ્તુ કરતા વધારે કિમતી છે.

ઉપર પ્રમાણે મિ. દાદાભાઈ પોતાની આશા અને શ્રદ્ધાના કારણો બતાવી, સાધ્ય સિદ્ધ કરવાના એ સાધનો બતાવે છે —

(૧) ૧૮૮૯ ના 'મિલ્ડ એફ રાઇટ્સ' નામના કાયદાથી સહેનસાહને હાઉસ ઑફ લોર્ડઝને અને હાઉસ ઑફ કોમન્સને, Petition for Rights 'પિટિશન ફોર રાઇટ્સ'—હક માટે અરજ કરવાની સત્તા છે. તે પ્રમાણે અરજ કરવી

(૨) 'સ્વદેશકિતવુ ફંડ' ળિયુ કરવું—તે વડે હિન્દુસ્તાનના દરેક સહેરે સહેર, ગામે ગામ,

અને ખૂણે-ખૂણે આપણા પ્રજા તરીકે શા શા હક છે એ લોકને જણાવવાની યોજના કરવી, અને તે જ પ્રમાણે ઇંગ્લંડ પણ વક્તાઓનું એક મહોદ્દ મહાળ મોકલવું, અને તેઓ દ્વારા આખા ઇંગ્લંડમાં સ્થળે સ્થળે મહોદ્દ સભાઓ ભરીને ત્યાંના લોકને વસ્તુ-સ્થિતિ સમજાવવી.

૨.

આટલે સુધી, મિ દાદાભાઈ કોન્ગ્રેસના ઉપર જણાવેલા કર્તવ્યના પ્રથમ ભાગ વિષે બોલ્યા. એ કર્તવ્યનો બીજો ભાગ ચાલુ રાજ્યવહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવી, અને પ્રથમ ભાગમાં જણાવ્યા તેવા અસ્વાભાવિક અને અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તટન વિપરીત એવા રાજ્યતંત્રમાં, જે કાંઈ સુધારા થઈ શકે તે સરકાર પાસે કરાવવા. આ વિષે બોલતા મિ. દાદાભાઈએ ‘બંગભંગ’ અને ‘સ્વદેશી’ના પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યો.

‘બંગભંગ’ સ્લાગે બગાળાઓએ કરેલા પ્રક્ષોભણ (agitation)ની પ્રશંસા કરી, અને ‘agitation’—પ્રક્ષોભણ—એ ઇંગ્લંડના સર્વ જીવનનું જીવન છે. એ વાત એમણે બહુ સારી રીતે જણાવી, અને એ પદ્ધતિથી જ ઇંગ્લંડના સર્વ સુધારા થયા છે માટે એ સાધનનો પૂર્ણ જીવનસાથી ઉપયોગ કરવાની સલાહ આપી.

ઇંગ્લંડનું સર્વ જીવન ‘એગિટેશન’—પ્રક્ષોભણથી ભરપૂર છે, સહવારમાં તમારૂં વર્તમાન-પત્ર ઉધાડશો તો એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પ્રક્ષોભન શિવાય બીજું કાંઈ જ નગરે નહિ પડે જ્યાં જોશો ત્યાં સ્થાનિક અને સમસ્તદેશી હજારો હિલચાલોના અસખ્ય મેળાવડા, સભાઓ, દરાનો—એની જ વાત હશે મુખ્ય પ્રધાનથી માંડી ન્હાનામાં ન્હાનો રાજ્યપુરુષ, જે કાંઈ સાધવા ઇચ્છે છે તે આ જ રીતે. આખી રાજ્યસભા વર્તમાનપત્રો અને બાપણબૂમિકાઓ એનાથી જ ગાળ્યા કરે છે. પ્રક્ષોભણ એ સુધરેલા લોકનું શાન્ત નૈતિક શસ્ત્ર છે, અને તે પાશવ જીવનના શારીરિક બળ કરતા અનન્ત ગણુ સારૂ શસ્ત્ર છે.”

આ તરેહથી માગણીઓ કરવાની રીતને કેટલાક ‘ભિક્ષાવૃત્તિ’ કહે છે, પણ મિ. દાદાભાઈ તેઓથી વિરુદ્ધ પડી જણાવે છે કે ‘અરજ’ કે ‘માગણી’ એ તો માત્ર ઔપચારિક પદ છે, વસ્તુતઃ તો એ જ પોતાના હક પ્રાપ્ત કરવાની વર્તમાન જમાનાની માનવતી રીતિ છે, અને તેમાં નિર્બળતા માતવાનું કારણ નથી. વળી, આવી આવી અરજો તો ધણી કરી, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગઈ એમ કહેવામાં આવે છે. પણ એના જવાબમાં પણ મિ. દાદાભાઈ કહે છે કે હજી અરજીઓ ધણી નથી કરી, થોડી કરી છે એમ કહો—કારણ કે ઇંગ્લંડમાં ‘કોર્ન લૉ’ વખતે અને હાલમાં ‘એડ્યુકેશન બિલ’ ઉપર જે પ્રક્ષોભણ થયું છે તેના પ્રમાણમાં આપણે શું કરીએ છીએ? માટે મિ. દાદાભાઈના જીવનના શબ્દોમાં—

“Agitate, agitate means inform, reform”

હલાવો હલાવો—અર્થાત્ જાહેર કરો, જાહેર કરો.

સમસ્ત લોકને જાહેર કરો, સરકારને જાહેર કરો, બ્રિટિશ પ્રજાને જાહેર કરો, એ જ પુરમ કર્તવ્ય છે.

આ રીતે કાર્ય કરતા, ‘બગલંગ’ માં ફેરફાર કરાવી શકવાની હજી મિ. દાદાભાઈને આશા છે.

‘સ્વદેશી’ના સંબન્ધમાં મિ. દાદાભાઈએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે પોતે સામાન્ય રીતે એક દેશ ‘Free trader’—અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારના દિમાયતી છે, પણ હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ અર્થશાસ્ત્રના નિયમોથી એવી વિરુદ્ધ આવે છે કે સામાન્ય નિયમ આ દેશને લાચુપડી રાકતો નથી. આ માટે મિ. દાદાભાઈની માગણી એ આર્થિક વિપરીતતા દેશીઓના હાથમાં નોકરીઓ હોઈ પેમો પરદેશ તણાઈ જાય છે અને દેશ કગાલ બનતો જાય છે એ સ્થિતિ—ટાળવાની છે.

ઉપમંદારમાં, મિ. દાદાભાઈએ મુસલમાન કોમ એક ‘મરદાની જાત’ છે, દેશના અવ-યવ તરીકે એનું માહાપ્ય જરૂરનું છે, ઉત્તર હિન્દુસ્તાન શિવાયના ઘણા ખરા મુસલમાનો તો મૂળ હિન્દુ જ હતા, તથા અરસેવડ અહમદ—જેઓના મતને આધારે મુસલમાનો અત્યારે પોતાનું દિલ હિન્દુ વિરુદ્ધનું સમજે છે—તેઓ હિન્દુ અને મુસલમાન એ બે કોમોને ‘દેશની બે આંખો’ જેવી સમજતા, ઇલાકિ કહીને, હિન્દુસ્તાનની મુસલમાન કોમને હિન્દુઓ સાથે આ મહાન રાજકીય પ્રયાસમાં ભળવા વિનંતિ કરી.

મિ. દાદાભાઈએ પોતાનું ઉત્તમ બાપણ નીચેના—અવદેશાભિમાન, ઉપદેશ, અને આશીર્વાદથી ભરેલા શબ્દોમાં સમાપ્ત કર્યું.

“Well, Ladies and Gentlemen, I have finished my task. I do not know what good fortune may be in store for me during the short period that may be left to me, and if I can leave a word of affection and devotion for my country and countrymen I will, be united, persevere, and achieve self-government, so that the millions now perishing by poverty, famine and plague, and the scores of millions that are starving in a hungry subsistence may be saved and India may once more occupy her proud position of yore among the greatest and civilized nations of the World.”

[વસન્ત—ઓક્ટિસ.]

culture, those new ideas, which even the most gifted and advanced nations always receive by mixing with other nations, and which India needs perhaps more than any other civilized nation."

૬. જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી હિન્દુસ્તાને નીચે પ્રમાણેનો બોધ લેવાનો છે:—

ઇજિપ્ટ પ્રાચીન કાળમાં પુષ્કળ સાધનસંપત્તિવાળો દેશ હતો, પણ મનુષ્યજીવનની એને જોડે તેવી કિંમત નહતી, અને તેથી તે પરાધીન થઈ પડ્યો. જ પ્રજા પોતાના ગરીબ વર્ગ તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જુએ છે, અને તેઓને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવામાં પ્રતિબંધ નાંખે છે તેના એ જ હવાલો થાય છે. ગ્રીસ પ્રાચીન કાળમાં એક ખુદિમાન પ્રજા હતી—એના તત્વજ્ઞાનીઓ અને રાજ્યતંત્રીઓ યુરોપમાં આજ પણ ઘેરે ઘેર જાણીતા છે. પણ, એણે પોતાની આબ્યાદાનીના આર્થિક પાયા ઉપર લક્ષ ન આપ્યું અને તેથી પ્રાચીન એથન્સ નેગરી, કપૂગની વાસ માફક—‘એક સુગંધી સ્મૃતિ’ ની માફક—ઊડી ગઈ. મજબુત આર્થિક નીતિ વિના કોઈ પણ પ્રજા ટકી શકતી નથી. માટે હિન્દુસ્તાનમાં વ્યક્તિ અને સમાજ ઉભયે નિષ્ક્રમ ખર્ચ કરતા અટકવું જોઈએ—નાતજાતના ભેદ ભૂલી, બંધન તોડી, સમસ્ત દેશના ઉદ્ધાર માટે પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ, અને મનુષ્ય બંધુઓને સાક્ષારી થવામાં આપણો ધાર્મિક ઉત્સાહ તૃપ્ત કરવો જોઈએ. મહારાજના શબ્દોમાં

“ Bid her people forget their caste and tribal prejudices in the common effort to uplift the fortunes of India , bid them find expression for their religious enthusiasm in practical co-operation for the uplifting of humanity—of the human spirit in the temple of God. Bid them be free men, economically, socially, and intellectually; and no power under Heaven can long keep them in servitude. ”

પ્રાચીન રોમના રાજ્યમાં ચવણી નાણાની તંગીને લીધે અને લસ્કરી જીતમને લીધે ખેડૂતોએ અને વેપારીઓએ પોતાના ધનના ત્યજ દીધા. પ્રજા અતાજને માટે પણ રાજા ઉપર આધાર રાખતી થઈ, રાજ્યની દેખરેખ નીચે વેઠથી ધનનાઓ કરાવવા માડ્યા—આળસ અને દુર્ગુણ વધ્યા, પ્રજાને આત્મા ગળી ગયો, અને રોમ ઉત્તરથી આગલા હુમલાઓનો ભોગ થઈ પડ્યું. રાજ્ય ઉપર આધાર રાખી એસી રહેવું—એ પ્રજાના અવસુદ્યને બહુ નુકશાનકારક છે. “ Ever let us beware of paternalism. Not charity but co-operation is the crying need of the hour ”—ધર્મોદો નહિ પણ સાજા એ આ સમયની જરૂરિયાત છે. પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાંથી પણ આપણે બોધ લેવાનો છે. પ્રાચીન હિન્દુસ્તાને ભૂત એ કરી કે હુમર-કારીગરીના ધનનાઓ નીચલા વર્ગને સોંપ્યા અને ઉપલા વર્ગે કેવળ ખુદિ અને સાહિત્યની જ કેળવણી કરી. ઔદ્યોગિક વ્યવસાયને આખી પ્રજાના વ્યવસાય બનાવો, અને અમુક નાતજાત જ અમુક ધનના કરે એવાં બંધનો દૂર કરો.

૭. અર્ધપ્રાચીન કાળના પાશ્ચાત્ય દેશોની નીચેની ચાર પ્રવૃત્તિઓ આપણા દેશમાં દાખલ થવી જોઈએ —

(૧) ઉદ્યોગો માટે, મૂડીની સંવ્યવસ્થા કરવી, જેમકે બેંક વગેરે ધીરધારની યોજના-

આ વિષયને મહારાજ એટલું બહુ મહત્વ આપે છે કે ખાસ આ વિષયને લંગતા અર્થશાસ્ત્રના શિક્ષણ માટે આપણી કોલેજોમાં પ્રોફેસરો નીમવાની બ લામણુ કરે છે.

- (૨) સામાજિક રાજકીય અને વ્યાપારી બાબતો જોને ધર્મ સાથે લેવા દેવા નથી તેમાથી ધર્મચુસ્તોનો હાથ કાઢી નાખવો નાતજાતના બન્ધનો કૃત્રિમ છે અને એથી કોઈ પણ તરેહના હક પ્રાપ્ત થતા નથી.
- (૩) રાષ્ટ્રીય ભાવના—સમસ્ત પ્રજાના હિતમાજ દરેક વ્યક્તિનું હિત છે એવો સમઘિ-
યુદ્ધિ—નો વિમસ કરવો
- (૪) ‘સાયન્સ’ ની વૃદ્ધિ કરવી જગતમા આજકાલ સાયન્સમા જે ખેડાણુ થાય છે અને એમા દિનપરદિન જે નવી શોધો થાય છે તેમા હિન્દુસ્તાન કાઈ જ ભાગ લેતું નથી તે માટે મહારાજ આદેશ ખેદ બતાવે છે

૮. છેવટે, પાશ્ચાત્ય દેશોના કેટલાક દુર્ગુણો—જેમ કે મજૂર અને ધનિક વર્ગ વચ્ચેના દારણુ યુદ્ધો, અતિશય દ્રવ્યનોબ, અને ધન અને સત્તામાજ શુવનનું સઘળું પ્રયોજન સમાપ્ત થાય છે એવી જડવાદી સમજણ—છત્યાદિ દોષોથી દૂર રહેવું, અને આપણા લોકની અનાદિ કાળથી આપતી આવેની સાદાઈ જાળવી રાખવી—આપણું તત્ત્વજ્ઞાન, શુવનની પવિત્રતા અને ધામક ઉત્સાહ પશ્ચિમના દેશોને આપવા અને તેઓનું ‘સાયન્સ’, તેઓની રાજકીય ભાવના, અને વેપાર ધન્ધાની ખજાણરી અત્રે લાવવા—એમ ઉપદેશ આપી મહારાજએ પોતાનું બાપણુ સમાપ્ત કર્યું

૨.

મિ. વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશીનું ભાષણ.

મિ. વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરશીએ પ્રમુખ તરીકે ભાષણ આપ્યું તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ હતા —

૧. હિન્દુસ્તાનના આર્થિક ઉદ્ધારના કેટલાક પ્રશ્નોમા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનું પણ હિત રહેલું છે, અને તેથી તેઓએ આ બાબતમા આપણી સાથે બળવું જોઈએ. તેઓના પ્રયાસથી, સરકારે પોતાને જોઈતો માલ બનતા સુધી આ દેશનો જ લેવો એવો ફરાવ થયો છે, અને એ સ બન્ધી વિચાર કરવા બેઠેલી કમિટિને રિપોર્ટ જલદી બહાર પાડવા સરકારને વિનંતિ કરવી
૨. પરદેશની મુડી વાપરવામા નુકશાન નથી. જપાન પણ પરદેશી મુડીનો ઉપયોગ કરે છે—દારણુ કે ચોડે વ્યાજ નાણા મળી શકતા હોય તો તેનો લાભ લેવો ઇષ્ટ છે. આમ પરદેશી મુડીનો ઉપયોગ ન કર્યો—હોત તો હિન્દુસ્તાનની રેલવે બધાજ જ ન હોત અને અત્યારે દેશમાં મુસાફરીની સગવડ થવાથી જે બૈચ, અને સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે તે ન થાત. લસ્કરી પ્રયોજન માટે બાધેલી રેલવેને બાદ કરતા,

બાકીની લોકને ખરેખર ઉપકારક છે એમ મિ. વિઠ્ઠલદાસનું માનવું છે, અને એ વિચારમાં અને સંપૂર્ણ રીતે મળીએ છીએ.

૩. કારખાનાના હુન્નરોને જ આપણે ઉદ્યોગ સમજીએ છીએ, પણ આ દેશમાં ખેતીનું ઘણું મહત્વ છે. ખેતી એ હિન્દુસ્તાનનો મહોદ્ધામાં મોટો—સેંકડે ૬૦ અગર ખીજ ગણતરી પ્રમાણે ૮૫ ટકા જેટલી પ્રજાનો ઉદ્યોગ છે. ખીજ ઉદ્યોગો પણ એના ઉપર આધાર રાખે છે, મુબાર્ક ખલાકામાં કાપડની મિલોનો વિસ્તાર થયો છે તે શુભરાત વગેરે ભાગની રૂની ખેતીને લીધે જ. આ આ બાબતમાં મિ વિઠ્ઠલદાસ બગાડાના જમીનદારોની મોટી જવાબદારી બતાવે છે.
૪. ખાણોના ઉદ્યોગો માટે હિન્દુસ્તાનના યુવકોને કેળવણી આપવાની યોજના થવી જોઈએ.
૫. વણાક કામ માટે હાથની સાળ કેવી દોષ તો ઉત્તમ એ શોધવાના મતો ચાલે છે સોધી, સાદી બનાવટની, અને બગડે ત્યારે ગામગાના કારીગરો સુધારી શકે એવા પ્રકારની સાળ હોવી જોઈએ સુતર કાપડની મિલો શાવી છે જે તરેહનો માન આપણી મિલોમાં થાય છે તે પરદેશથી આવતો નથી—અર્થાત્ એ હરીફાઈમાં આપણી મિલો પિજવી નીવડી છે પણ ગમે વર્ષે ૪૦૦ કરોડ યાર્ડ કાપડ અને ૩૦ કરોડ પાર્ડેડ સૂતર આયાત થયું હતું એ જોતા હજી આ ધંધાના વિકાસને ઘણું અવકાશ છે. પરંતુ હાલો માત્ર અત્રે બનતો નથી તેવું કાનુ એ છે કે જોઈએ તેવી જાતનું ૩ મળી શકતું નથી સિન્ધમાં સરકારે ઇન્જિનિયર ૩ વાવવાનું શરૂ કર્યું છે, અને એ પ્રયોગ ફતેહમદ થયો છે—અને અત્રેની મિલોએ એનો લાભ લેવા માડ્યો છે. આ વર્ષે ૭૦૦૦ એકર જમીન વાનો હતી, અને ખેડૂતોને એટલો બધો લાભ થયો છે કે જતે દહાડે ૧૦૦,૦૦૦ એકર જમીન આ પ્રકારની છે તે બધી વવાઈ જશે એમ લાગે છે. આ વપ એ રૂને કીડાથી નુકશાન થયું છે, પણ તેવું નુકશાન ફરી થતું અટકાવવાનો ઉપાય સૂચવવામાં આવ્યો છે.
૬. ઇન્ડિયા વ્યાપારીઓ મિનના કનાકો બાબત વચ્ચે પડવા માગે છે તે સ્થાને મિ વિઠ્ઠલદાસે સખ વાધો લીધો, અને જણાવ્યું કે અત્રે મજૂરી સોધી પડે છે એમ ઇન્ડિયા વ્યાપારીઓ શરિયાદ કરે છે, પણ ઇન્ડિયામાં મૂડી સોધી પડે છે એ વાત તેઓ વી સારે મૂકે છે.
૭. અત્રે ‘ખીટ’ ઉગાડતું પરડી શકતું નથી, પણ શેરડીના પાકમાં ઘણું સુધારો થઈ શકે, તથા હિન્દુસ્તાનમાં શેરડી માટે એ ઉત્તમ સ્થાન છે, છતાં ખાડનો, ઉદ્યોગ પડી ભાગ્યો છે. સાચાની મદદથી શેરડીમાંથી વધારે ખાડ કાઢી શકાય. પણ આ પ્રશ્ન સૂતર કાપડના પ્રજની માફક ઘણું અશે ખેતીનો પ્રશ્ન છે.
૮. છેવટે, મિ વિઠ્ઠલદાસે “સ્વદેશી” ધિવચ્ચાવના સબંધમાં જણાવ્યું કે સ્વદેશપ્રીતિનો અર્થ પરદેશનો દ્રવ્ય એમ છે જ નહિ. ઘણાક સુધરેલા દેશોમાં પરદેશી માન સ્થાને

જકાત માંખીને, તથા સ્વદેશમાં અમુક માત્ર બનાવવા માટે સગકાર તગ્દુથી બક્ષીસ આપીને, સ્વદેશના ઉદ્યોગો વધારવામાં આવે છે એથી એ દેશને આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભ દો વા ન હો, પણ એમાં કશું જ અધર્મ્ય છે એમ તો નથી જ. અને આપણે સ્વદેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવા જે રાજપ્રુશીથી યત્નો કરીએ છીએ, એને અગે કેટલુંક નુકશાન અને અવગણ પણ વેરીએ છીએ એમાં કશું જ ખોટું નથી એટલું જ નહિ પણ આપણને શામાથી ઘટે છે કે બીજા દેશમાં લોક જે સ્વાર્થનો ભોગ રાખ્યતા જોરથી આપે છે તે આપણે રાજપ્રુશીથી, પોતાની મેળે, આપવા તૈયાર થયા છીએ. છેવટે સ્વદેશી હિલચાલને શુભ આશીર્વાદ થઈ મિ, વિઠ્ઠલદામે પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું.

૩.

મિ. દત્તનો ઉપસંહાર.

મિ. દત્તે “ઔદ્યોગિક પગિપદ્” ના ઉદ્દેશ મમજાવ્યા, આખું વર્ષ એ મબન્ધમાં કાર્ય કરતા મહેવાની યોજના બતાવી, ગયા વર્ષમાં કરેલા કામનો હેવાવ આપ્યો તથા હિન્દુ-સ્તાનના વિવિધ ભાગમાં કેવા કેવા નવા કારખાનાઓ ઉભા થયા છે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ શાળાઓ સ્થપાઈ છે, તથા સગ્રહસ્થાન વગેરે ભરવામાં આવ્યા છે, એનું વર્ણન આપી- છેવટે “સ્વદેશી” હિલચાલ માટે દરેક સ્વદેશહિતૈષીએ નોંધી નાખવા જેવા ઉત્સાહ સ્વદેશાભિમાન અને ભગીરથનિશ્ચય ભર્યા નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા—

“Without any control over our own tariff or financial arrangements, with out any effective voice over our own legislation or our administration,—such as every other civilised nation on earth possesses to day, and such as we are bound to obtain in the near future, without any of these privileges which are the birth-right of nations, we have determined, simply by giving preference to our home manufactures, to revive the industrial activity of this vast country, and to improve the condition of our industrial population. The call has gone forth from Province to Province, and from village to village, and unnumbered millions are responding to the call with almost religious fervour. The womanhood of India has nobly joined in this patriotic work, and every true Indian, Hindu or Mussalman, Parsee, Jain or Christian co-operates in this ‘Swadeshi’ movement, and exerts himself for the industrial progress of his fatherland. We are yet far, very far from success, but in our heart of hearts we have taken a solemn vow to work together towards this great object. And when we have passed away, our sons and grandsons will take up this holy work, and will accomplish what we have begun to day, giving our country her rightful, her ancient place among the industrial nations of the earth.”

વૈશાખને જન્મેજ્ય ગગને મહાભારત કહ્યું ત્યારે તેની બીજી વ્યવસ્થિ યર્ધ મ્હેર ન બને છેહી તો ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦ અને ૧૦૦ ની વચ્ચમા સૈતિ નામના પુતણીને લખેલી છે આ છેહી વ્યવસ્થિની તારીખ નક્કી કરતા રા રા વૈધ લખે છે કે —

“આ સખધમા જ્યોતિષ શાસ્ત્ર હજુ પણ વધુ યોગ્ય સામગ્રીએ આપણને પુરી જો છે ખર જોતા મહાભારતમા મળી આવતી જ્યોતિષ શાસ્ત્રના જ્ઞાનના વિમળની શિ તે નની જુદી જુદી સ્થિતિએ દર્શાવે છે આ પ્રમાણે પહેલાતો મહાભારતમા કૃતિપ્રાચી નખ ગણવાની ગત જોઈએ છીએ જે હજારે વર્ષ ઉપર દાખ ન યર્ધ હતી અને જેથી મ્હીને મ્હા અન્યના ન્યતાર વ્યાખ્યાના કાગની સ્મૃતિ થાય છે વળી આ અન્યમા જે કાળમા ધર્મ ન ક્ષતમા શિશિર સંક્રાન્તિ (Winter Solstice-હાલ જેને આપણે મમરમકન્તિ મ્હીએ છીએ) થતી હતી તે કાળનો પણ ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ આ કાળ વિશે જે દાગ જ્યોતિષમા પણ ઉલ્લેખ છે અને આ જ્યોતિષ અન્યની તારીખ આ ગાન્તિને ન ધારે ન । દીક્ષિત ઈ મ પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ ઉપર મૂકે છે વળી મહાભા તમા શ્રવણ નક્ષત્રની સંક્રાન્તિનો પણ ઉલ્લેખ છે અને બધા નવનો શ્રવણથી ગતેના જે આ ની રચના વિશ્વામિત્રે ત્યારે નવી દનીયા પેદા કરી અને નક્ષત્રોને શ્રવણથી જુદા માડ્યા ત્યારે દાખ ન કરી એમ લખેલું છે (આદિ પર્વ ૭૧ અધ્યાય) આવી જ નમ્હરની શરૂઆત વળી અશ્વમેધ પર્વના ૪૮ મા અધ્યાયમા પણ છે । । દીક્ષિતની ગણતરી પ્રમાણે આમ ઈ સ પૂર્વ ૪૫૦ મા થયું જોઈએ થોતિસુ થોડું પણ જ્ઞાન ધારના એ જોઈએ તે પ્રમાણે શિશિર મમન્તિ અવનચન (Precession of Equinoxes) ને જો પાછી હમ્તી જાય છે અને આપણને જો કે અમુક તારીખ તો નહિ પણ અમુક દા ની રવાને ઉપયોગી યર્ધ પડે છે આવી રીતે આધુનિક મહાભા તમા શ્રવણથી નક્ષત્રની રર આતનો ઉલ્લેખ છે જેથી તેની તારીખ ઈ સ પૂર્વે ૪૫૦ ની આગળ હોઈ ન શકે ” તિ રેધનુ મહાભા ત ને રીમ” પાનુ ૧૧)

આ પ્રમાણે રા વૈધ બતાવે છે કે ત્રીજી વ્યવસ્થિ ઈસવી પૂર્વ ૪૫૦ પછી યર્ધ હોી જોઈએ, અને ત્યાર પછી પણ તારીખ નક્કી કરતા એઓ લખે છે કે —

“આપણે આ વિષય મહાભારતમાના એક જ્યોતિષીના વધુ ઉલ્લેખા વિચાર કરવાનિ પડતો મૂકી શકતા નથી ગદ્ય પર્વમાના સરસ્વતી આખ્યાનમા વૃદ્ધ ગર્ગુ નામ આપેલું છે જેઓ સરસ્વતીને કીનારે તપશ્વર્ષા કે તા રતા એ કાગનું જ્ઞાન તેમ જ મ્હોની અગ્રિ અવળી ગતિનું જ્ઞાન અને મા । નરસા શકુનેલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા દવે પા । સર ગર્ગ નામના જ્યોતિષીનું નામ પાણિનિએ લખેન છે અને પાણિનિની તારીખ ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ ની સરમાન્ય રીતે મુન ધરેલી છે પણ ત્યારે મહાભારતમા ગર્ગ વૃદ્ધ એમ લખેલું છે તે ઉપ થી સદા અનુમાન થય કે કોઈ બીજો નાનો ગર્ગ મહાભા ન કરી તર લખાય ત્યારે થયો હોવો જોઈએ આ નાના ગર્ગની તારીખ મ્હત્યામ ઈ સ પૂર્વે ૧૪૫ ની આપે છે કાણ કે તેના અન્યમા મીને ગ્ના રાય તનેના મીકાનો ઉલ્લેખ છે જે આમ રાય તો મ્હા

બારતની પુનરાવૃત્તિ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ માં થઈ હોવી જોઈએ. અથવા તો મોઝામાં મોડી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ માં ઉપર આપેલી સર્વ સાખીતીઓનો વિચાર કરીએ તો એમ સામાન્ય અનુમાન થાય છે કે મહાભારતનું આધુનિક રૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૧૦૦ માં થયું હોવું જોઈએ. ” (રા. રા. વૈદ્યનું “મહાભારત ને દીક્ર” પાનું ૨૦.)

આ પ્રમાણે રા. રા. વૈદ્ય મહાભારતની સૌંદર્ય મુનિની ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ને ૧૦૦ ની વચ્ચેમાં થઈ હોવી જોઈએ એમ લખે છે. અને રા. રા. મોદક વગેરે જેઓ મહાભારતમાં લખેલાં યુદ્ધ કાળનાં ઝડોનાં નક્ષત્ર ઉપરથી દરેક ચક્રને બધે નક્ષત્ર છે એમનું એક ખંડ અને બીજું સાવણ નક્ષત્ર છે એમ ગણી અવનયનના આધારે મહાભારતની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર મૂકે છે તેમની વિરુદ્ધ રા. રા. વૈદ્ય તેમની આ ત્રીજી આવૃત્તિનો આધાર લઈ લખે છે કે:—

“હવે આપણે મહાભારતમાંનાં ન્યોતિપૂના ઉલ્લેખો ઉપરની દલીલ ઉપર જુદાં કે જે દલીલોને કેટલાએકો બહુ જ રૂપ આપી દે છે. અને તો આપણે એમ માનીએ છીએ જે આમાંનાં વૃક્ષા ઉલ્લેખો તો ઘણી સંકેત બરેલા છે એટલે તે વ્યાસકૃત મૂળ મહાભારતનાં પાંચ પૃષ્ઠની આવૃત્તિના છે. બધા કમુલ કરશે કે તેમાંના કેટલાએક તો વિચિત્ર અને અસંભવનીય છે. છેલ્લા લેખકે ઘણું કરી અને તેટલાં અપશુકનો એકાં કરી યુદ્ધકાળ પહેલાં થયાં એમ લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને બધે તેટલી અસંભવ બીનાઓનો સંચય કર્યો છે. લખણ તરીકે સૂર્ય ચન્દ્રના અદ્યુ એક જ દિવસે થયાં હતાં (ચંદ્રાદિત્યાવુર્મા પ્રસ્તૌ પકાહના હિ વ્રવોદ્વસોમ્ । મીપ્મ પર્વ) અથવા તો સમસ્તપિમાં વસિષ્ઠ પાસે અરુધતી ચાલ્યા ગયા. વિગેરે વિગેરે. આ બીનાઓ તો એટલી અસંભવ છે કે જેવી અસંભવના આપણે પ્રાણી વર્ગમાં પણ બતાવેલી માન્ય પડે છે જેમકે ધોંડીને પેટે ગાયનો જન્મ અને કુનરીને પેટે શિયાળોનો જન્મ, (ગોવ્રત્સં વહવાસૂને શ્વાદૃગાલં મહીપતે ।) આવી અસંભવ બીનાઓનું ધ્યાન ન લઈએ તોયે પણ ઝડોને બધે નક્ષત્રમાં રહેતા એટલે પીડતા જોઈએ છીએ જે આધારે આ લોકો તારીખ ગણે છે. મૂળ મહાભારત કાળમાં ઝડો ઘણે બાગે જણાયા નહોતા અને કદાચ જણાયા હોય તો પણ તેઓના માગ જુદા જુદા નક્ષત્રોમાં નોંધાયા નહોતા. અજાણત સૂર્ય ચન્દ્રના માર્ગ નોંધાયા હતા અને આથી જ કાળનું માપ કરાવું હતું. જુદા ગ્રન્થોમાં અને ભોદ્ર ત્રિપિટકોમાં પણ ચન્દ્રનક્ષત્રથી જ કાળ ગણાતો જોઈએ છીએ, બજારમે કરેલા નીચેના ઉલ્લેખ તે દિવસને બહુ મોઝા છે “(પુણ્યેણ સંપ્રયાતોસ્મિ શ્રવણે પુનરાગતઃ । ગદાપર્વ)” આ પછી રા. રા. મોદકની તારીખ મુકરર કરવાની રીત સમગ્રથી છે અને છેવટે લખે છે કે:—“અમારું માનવું છે, જે જેટલા આ ઝડોનાં સ્થાનો (બધે ઝોડોના કરેલા અર્થો) વિચિત્ર છે તેટલા જ તેમના ખુલાસા પણ વિચિત્ર છે. આ કલ્પના મહાભારતમાં બતાવેલા ઝડોના પ્રત્યેક સ્થાનને સમગ્રવશ અપૂરું છે એટલું જ નહિ પણ હિતદાસદશિયે પણ ન્યૂન છે. એઓએ માની લીધેલું છે જે અવનયન મહાભારતકાળમાં બધીનું હતું પણ ખંડ જોતાં તો કમ્પુના જન્મ પહેલાં થોડે જ વખતે આ અવનયનનો સંપૂર્ણ શોધ શ્રીકાએ કર્યો હતો અને હિંદુસ્તાનમાં તો ઈ. સ. ૫૦૦ માં ચલેલા વસંતભિ-

હિરને સાચ અભયો હોતો. વળી એમાં માની લીધેલું છે જે નક્ષત્રોની શરૂઆત અશ્વિનીથી થતી પણ આપણી પાસે બ્રાહ્મણો, વેદાંગ જ્યોતિષ મહાભારત 'પોતે જ વિગેરે ગ્રંથોમાં સાખીતીઓ છે કે ઈ. સ. ૧૦૦ સુધી તો નક્ષત્રો કૃત્તિકાથી ગણાતાં હતાં. વળી અહોના બંને નક્ષત્રથી થતો ગોટાળો આ કલ્પનાવાળાઓએ કયુક્ત રાખ્યો છે.....આ મહાભારતમાં આપેલાં અહોના જુદા જુદા સ્થાનોનો અર્થ સમજવો બહુ કઠણ છે. કદાચ ક્ષત્રિયોએ છેલ્લા મહાભારતમાં ઘણા કૂટ શ્લોકો દાખલ કર્યા છે તે ભેગા આ શ્લોકો કદાચ જ્યોતિષના કૂટ પ્રશ્નો તરીકે ભૂમ્યા હશે. અને મહાભારતનો ટીકાકાર પણ તેમને કૂટ તરીકે જ ગણે છે." (રા. રા. વૈદ્યનું "મહાભારત ને ટીકા") પાનું ૮૩-૮૮.)

આ પ્રમાણે રા. રા. વૈદ્યના મહાભારત ઉપરથી જણાય છે જે મહાભારતના વીરસભ્યમાં અહોનું જ્ઞાન બહુ થોડું હતું અને તે વળી છેક ગ્રીક લોકોના આવતા સુધી જ ઘણું ઓછું રહ્યું. મારે રા. રા. વૈદ્યના મહાભારત માટે કહેવું જોઈએ કે તેઓ કોઈ પણ રીતે ખીન કેટલાએક પાશ્ચાત્ય લેખકોની માફક મારી મચરડી પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરનારા નથી પરંતુ તેઓ જરા સત્યને માટે મરે છે. તેઓ રા. મોદક જે મહાભારતને ઈ. મ. પૂર્વે ૭૦૦૦ ઉપર લખાયેલું માને છે તેની વિરુદ્ધ છે તેમ જ વળી કેટલાએક પાશ્ચાત્યો તથા ન. ગ. રમેશચંદ્ર દત્ત જેઓ મહાભારતની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦ માં લાવી મૂકે છે તેમની પણ વિરુદ્ધ છે અને તેઓએ ભારતનો સંપ્રદાયપ્રાપ્ત મત સ્વીકારી મહાભારતની તારીખ માથે કળિયુગની શરૂવાત માનેલી છે અને કળિયુગ આપણા હાલના ટીપણમાં પણ લખેલ છે તે પ્રમાણે આજથી ૫૦૦૭ વર્ષ ઉપર એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ માં શરૂ થયો અને ત્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ લડાયું એમ માખીત કરે છે. હવે આપણે મહાભારત કાળમાં જ્યોતિષ જ્ઞાન કેટલું હતું તેનું સ્વરૂપ જાણી આગળ આપણા જ્યોતિષમાં કેવી રીતે વધારો થયો તેનો વિચાર કરીશું.

(અપૂર્ણ.)

અમદાવાદ

તા ૭ જાન્યુ ૧૯૦૭.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ.

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्म सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્

વર્ષ ૬, અક ૨.

[માર્ચિક.]

ફાલ્ગુન, સપ્ત ૧૯૬૩

તન્ત્રી—પ્રેક્ષક આનન્દરાજ બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ એ, એલ એચ બી

ક્ષીને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું ?

૧૫

(સૌ નિધા બી એ)

‘શુ’ ની વ્યુત્પત્તિ, ‘ભૂખ’ ની વ્યુત્પત્તિ

૭૧

(રા રા નરમિદગન બોળાનાથ બી એ સી એસ.)

મળિયાથ અને ખાયાશ કર

૭૨

(ગ' રો. ઉત્તમલાલ કેશરનાથ ત્રિવેદી બી એ એલ. એલ બી.)

જગતમાનુ નીતિમય શામન

૮૧

(રા રા રમણભાઈ મદીપતનાથ નીલકંઠ બી એ એલ એલ, બી)

આર્યોના ત્રિચારે તથા વર્તનો

૮૮

(રા રા ચમતરાય શિનરાકર પેશ્વર)

અહમેકા

૯૧

(રા રા વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ)

અન્યાવલોકન

૯૫

લવાજમ મનિઓ ઉરથી મોકલો.

- લવાજમ.

(૧) સાષ્ટ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
ળાના ભારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઈબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુદરતી)
સાષ્ટ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સાર્ટફીકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં રૂ. ૦-૧૨-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છટક નકલના

રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દસંકર જાણબાઈ મુવ, વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

મુબાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુબાઈ.

શુદ્ધ શુદ્ધ.

ગયા અંકમાં "રાસ કડી ૬ પંક્તિ ૪-અશુદ્ધ: અખિલ જગતમાં શુદ્ધ: અખિલ જગતના.

સૂચના.

રામ વિયોગની બક્ષિસ વ્યવસ્થાના વ્યવસ્થાપક તરીકે એ પુસ્તક સંબંધે આ
લેખકનો પત્રવ્યવહાર જોવાની મને જે તક મળી છે અને તે દ્વારા મને જે બાન
ચાલ્યું છે તે ઉપરથી જણાવવાની રજા લઉં છું કે રામવિયોગ એક સમર્થ 'કવિનું'
ઉત્તમ અને અનુપમ રસોલીથી લખાયેલું આત્મક અને આત્મબળનું સમઘ-
ણાત કરાવનાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. આ લેખકે એમના
બે ગ્રંથો (યોગેદ્ર અને રામવિયોગ) દ્વારા જે ઉદારતા સહ અનુપમ દૃષ્ટાંત
આપી દેસને જે બાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેનો લાભ લેવા પત્રો ઉપરથી સદૃ-
કોઈ ઉત્સુક જણાય છે. તો રામવિયોગની બક્ષિસવ્યવસ્થા હવે પૂર્ણ થવાથી જે
ગુજર સમૂહને જરૂર હોય તો રામવિયોગની બીજી આવૃત્તિ (દેવનાગરી) માટે આ
લેખકને સૂચના કરવામાં આવે. આદકોના સમાર ઉપરજ બીજી આવૃત્તિ તારીખ ૩૦ મી
એપ્રિલ ૧૯૦૭ પછી પ્રેસમાં આવવામાં આવશે. જવાબ માટે રીખ્તાર્થ પોસ્ટ કાર્ડ
લખવો અથવા અરજા આનાની પોસ્ટની ટીકીટ બીડવી કિંમત રૂ. એક. પોસ્ટેજ જુદું.

તારીખ ૧૦-૨-૧૯૦૭.

પત્ર વ્યવહાર સ્થળ

દીક્ષિત કૃણાંક.

વલસાડ.

લી૦ સેવક,

હાદ્યાલાઈ લીમ્બાઈ દેશાઈ

વ્યવસ્થાપક રામવિયોગ

બક્ષિસાવૃત્ત.

- (૧) સ્વર્ગવાસી રા. રા. જો. મુ. ત્રિપાઠી. (૨) મદાગાળ, પ્રજાબંધુ ત્રિગેર.
(૩) હૃદયશીલ રા. રા. કે. હ. મુવ. હેડ ભારતર નડીઆદ. (૪) ૧૧૨૫. કી. રૂ. ૩.
(૫) ૫૦૦ પ્રત. (૬) ડાચું પુરું.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं, सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૃત્યુ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અંક ૨.

[માસિક.]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૬૩.

શ્રીને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું?*

આજ કાલ ન્યાં ન્યાં જોશે ત્યાં કેળવણી કેળવણી એ પોકાર સર્વેન પડી રહ્યો છે. વિશેષે કરીને આપણા દેશ જે કાંઈક પછાત છે તેમાં એ ઘોષ વધારે સંભળાય છે અને તેમાં પણ સ્ત્રીવર્ગ વિશેષતર પાછળ હોવાથી તેમને મબધે કેળવણીનું સાધન વાપરવાની ચોતમ્મથી ભવામણ થાય છે. અગાન જનસમૂહ (masses)માં કેળવણીનો ફેલાવો કરો, અરુ સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનનો પ્રમાણ પ્રસારો, આમ સર્વે દેશ-હિતેન્ધુઓનું કહેવું છે.

આ પોકાર ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક તિદ્ધ થાય છે કે આપણા દેશમાં કેળવણીનો પ્રસાર ધણા જ ઓછો છે. સેન-સમના રીપોર્ટો તપાસતાં માલમ પડે છે કે દેશનો

* હલકત્તાની 'ભારત મહિલા' પરિપદ્ધ માટે મોકલેલો લેખ.

અમે વસન્તના ગયા પૌર્ણ મામના અકમાં ૪૮૫ મે પાને "ભારત મહિલા પરિપદ્ધ" માં ચર્ચા માટે નક્કી થએલી વિષયમાળા નોંધી હતી એના વિષયો ધણા ઉત્તમ હોવાથી એ સબન્ધી પુષ્પ વિચારપૂર્વક વિવિધ ચર્ચા કરવાનું યુગશતના શૃદ્ધ્યોને અને મહિલાઓને અમે આમન્ત્રણ કર્યું હતું. તેને અંગે (૩) આકવાળા વિષય ઉપરનો આ લેખ અમે અંગે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. અન્ય વિષયો પણ અમારી વિનિતિ અનુસાર કપાડી લેવામાં આવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તન્ત્રી.

મોટા ભાગ કેળવણીથી તદ્દન રહિત છે. તે સાથે દુનીઆના બીજા સુધરેલા દેશો કરતાં, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, અને રાજકીય વિષયોમાં અતિશય પછાત છે. એ સર્વ વિષયોમાં દેશની અવનતિ છે તે દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિઓની તે. તે વિષયની અવનતિનો સમૂહ છે. અને એ વ્યક્તિઓની અવનતિ તે તેમના અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. એટલે કેળવણીનો અભાવ અને અજ્ઞાનનો પ્રસાર એ કારણે કરીને દેશ આજ જોઈએ છીએ તે અધોગતિ પામ્યો છે. જગતના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ દેશ યદતા જ્ઞાન અને યદિઆતી માનસિક શક્તિ વિના ઉન્નતિ પામ્યો નથી. સાંસારિક ઔદ્યોગિક અને રાજકીય ઉત્કર્ષ માટેના સર્વ પ્રયાસોના મૂળ રૂપ અને આધારભૂત કેળવણી છે. મનુષ્યનું મન શિક્ષણ પામે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ દિશામાં તે આગળ વધી શકે એ બતનું મનના નિયમોથી વિરુદ્ધ છે. એ રીતે કોએસો, કોન્સ્ટેન્સો અને સર્વને અંગે-દેશોદ્ધારના સર્વ પ્રયત્નોને સંબંધે-કેળવણી એ અત્યંત ઉપ-યોગની બાબત છે. દેશના કેળવાએલા પુરુષો એ સર્વ સંસ્થાઓમાં ભાગ લે છે અને તે મનો વ્યવહાર ચલાવે છે, એ સર્વ સંસ્થાઓ કેળવણીનાં જ ફલ છે. એક દેશના જન તરીકે જ નહિ પણ અન્ય સર્વ વ્યવહારમાં મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે તેને માટે યોગ્યએલી ઉચ્ચ ફરજો બળવવા માટે કેળવણીવડે જ યોગ્ય થાય છે. માટે કેળવણી એ સર્વ પ્રશ્નોમાં મહાનમાં મહાન પ્રશ્ન છે. બીજા સર્વ પ્રશ્નોનો નિર્ણય એ એક પ્રશ્ન કરશે. મનુષ્યોને યોગ્ય શિક્ષણ આપો એટલે તેનાં ફલ યોગ્ય મળ્યા વિના રહેશે જ નહિં.

એ રીતે કેળવણીની સર્વસામાન્ય ઉપયોગિતા દર્શાવ્યા પછી મનુષ્ય જાતિનો અડધો ભાગ સ્ત્રીઓ તેમને સંબંધે કેળવણીનો વિચાર કરીએ. પુરુષોને કેળવણી આપવાને સમા-રંભ હાલની પદ્ધતિથી અંગ્રેજ રાજ્યના થર પડવા સાથે થયો છે અને તે કેળવણીનાં પરિ-ણામ જોવાનો સમય પણ આવી પહોંચ્યો છે. આજનો પ્રશ્ન સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા સંબંધે છે. એક પ્રજા તરીકે આપણે સુધરેલી દુનીઆની બીજી પ્રજાઓ કરતાં પાછળ પડી ગયા છીએ. માટે બનતી ત્વરાથી એ છેદું ભાગવું એ સર્વની ફરજ છે. અજ્ઞાન વિંટાળ વજવાને લીધે આપણામાંની કર્તવ્યચુદ્ધિ નટ થઇ છે. પુરુષોમાં જેટલા ભાગમાં કેળવણીનો પ્રસાર થયો છે તેટલામાં કર્તવ્યચુદ્ધિનો વિકાસ યએલો નજરે પડે છે. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રી-ઓને ઘટતું શિક્ષણ મગે તો તેમને પણ તેમનાં કર્તવ્ય સૂત્રે. એટલું જ નહિં પણ તેમની સહાયતાથી પુરુષ વર્ગ પણ સમજા થાય. એ રીતે સ્ત્રીઓના શિક્ષણથી બેવડો લાભ છે.

મનુષ્યની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ મનુષ્યનું મન કેળવાયાથી જ થઇ શકે છે. માટે કેળ-વણી સિવાય ઉત્કર્ષનું બીજું કોઈ સાધન નથી. સ્ત્રીઓનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો હોય અને તેના પરિણામે પ્રજાના ઉત્કર્ષનો લાભ લેવો હોય તો તેમને યોગ્ય કેળવણી આપવી જો-ઈએ એ વાતની કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. તેમ જ હું ધારું છું કે પુરુષ વર્ગમાં કેળવણીનાં આટલાં સુફલ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈ પુરુષ તે વાતની ના પાડતા પણ નહિં હોય. પુરુષોને કેળવે પણ સ્ત્રીઓને તેની જરૂર નથી એમ કહેવાની દિમન હવે કાઢવી ચાહે તેમ નથી. ત્યારે સ્ત્રીશિક્ષણ એ અતિ આવશ્યક છે એમ સ્વીકાર્યા પછી મુખ્ય પ્રશ્ન એ રહે છે કે સ્ત્રીઓને માટે કેવી પદ્ધતિ શિક્ષણની જોઈએ ?

આ લેખનો એ મુખ્ય હેતુ છે. એ નિર્ણય કરવો અને વિકટ છે. કેળવણીનું કાર્ય કરનારાઓને હાથે એ પ્રશ્નનું યથાઘટિત વિવેચન થશે જ. એ વિષય ઉપર મારા મનમાં આવતી કાંઈક સૂચનાઓ મારા કરવાનો ઉદ્દેશ છે. કેળવણીની પદ્ધતિના વિવિધતાને આમ અધ્યન જેમણે કર્યું હોય અથવા એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યા હોય તેઓ વધારે મગજ રીતે પોતાના વિચાર રજુ કરી શકશે. એમાં વિશેષ માહિતી ન હતાં એ બાબત લેખ લખવાનું મુખ્ય કારણ એ જ કે કોન્ફરન્સના સર્વ પ્રશ્નોનો એ આધાર બૃત-મવબૃત છે. એ પ્રશ્નના નિર્ણયને અનુમતીને જ બીજા સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ શકશે. મતવચન કે બીજા પ્રશ્નોના નિર્ણયમાં સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ અમુક વલણ વેવગ્રવરો. મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં તેનું શિક્ષણ આધાર રૂપે રહેવું છે કેમકે તેના મનના બધાગણમાં કેળવણી એ બહુ અગત્યનો અને ઉપયોગી ભાગ છે.

સ્ત્રીઓને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું? મારી અદ્ય મતિ પ્રમાણે સ્ત્રી તથા પુરોના માનસિક બંધારણમાં એવો ફેર નથી કે તે બંનેને માટે તદ્દન જુદા શિક્ષણની જરૂર હોય સ્ત્રીઓમાં લાગણીઓ બળવાન હોય છે, ઝંજીરતા હોય છે. તથાપિ બુદ્ધિશક્તિ (intellect) અને ઇન્ડાસ્ટ્રિ (will-power) સ્ત્રીઓમાં પુરુષ કરતા કાંઈ રીતે કનડનાં નથી. કેળવણીના મુખ્ય હેતુ બુદ્ધિને ખીલવવાનો હોય છે તથા તેને પરિણામે ઇન્ડાસ્ટ્રિ દ્વંદ્વા પામી નીતિનું બજા સંવર્ધન પામે છે. એમ કેળવણીના મુખ્ય (Primary) હેતુ તરફ જોતાં જણાશે કે સ્ત્રી તથા પુરુષ બંને એક જ પ્રકારની માનસિક કેળવણી સેવાને અનુભવેલાં છે. તેમનામાં કેળવણીના મુખ્ય માનસિક માધન ભિન્ન નથી. તેમ બંનેનો હેતુ પણ —બુદ્ધિની ખીલવણી અને નીતિનું સંવર્ધન—એમ એકજ પ્રકારનો છે. એટલું ખરું કે બુદ્ધિની ખીલવણી અને નીતિનું સંવર્ધન એ વાપરવાના કર્તવ્યક્ષેત્ર જગતના વ્યવહારમાં બેને માટે જુદા પડી જાય છે. વ્યવહારમાં સ્ત્રીપુરુષના કર્તવ્યનો પ્રેશ જુદો છે. તેમ છતાં પુરુષોને શિક્ષણ અપાય છે તે તેમનાં ખામ કર્તવ્યોને માટે જ અપાય છે એમ નથીતેમ એ શિક્ષણપ્રકાર સ્ત્રીઓને અનુકૂળ પડવામાં વાધો આવે એમ પણ નથી. મામાન્ય માનનિક ઉત્પતિ થાય એ જાતનું શિક્ષણ પુરુષોને મળે છે, અને તેથી તેમાં એવું કાંઈ નથી કે સ્ત્રીઓની માનસિક ઉત્પતિ માટે તે અપોગ્ય હોય. જેઓ એમ માનના હોય કે વ્યેરીસેટોક કયા આચ્યુ, અને અમેરિકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસનો પ્રેમીટ ડોણુ છે, રોમના રાજ્યમાં પડતીના કારણે યાં થયાં, યુરોપમાં રાજ્યસત્તાનું સમતોલન શી રીતે રહે છે, નિકોલની એ બાગુઓ ત્રીજી કરતા હમેશ મોટી હોય, —એવી બાબતો સ્ત્રીઓને જાણીને શુ કરવી છે, તેમને ગ્સેલમાં કે ગુદ-વ્યવસ્થામાં કે છોકરાં સંબાળવામાં એ શા ઉપયોગમાં આવે તેમ છે, તેમના અભિપ્રાય અને મંમત નથી. જગતના વ્યવહારમાં, કુટુંબના વ્યવહારમાં અથવા ઉદ્યોગના વ્યવસાયમાં એ સર્વ પુરુષને પણ શા કામમાં આવે છે એમ મામો પ્રશ્ન પડી શકાય. કોનેને તથા રક્ષકમાં શીખેલી ઘણી બાબતોની જીલ્લી રિમનો પુરુષોને પણ દરરોજના ઉપયોગમાં નથી આવતી તેમ કેટલીક બોલી જરૂરની તમામ યાદ પણ નથી રહેતી. પરંતુ એ મર્ડ સી-ખ્યાથી મનને જે વલણ મળે છે, માનસિક શક્તિઓ વિશ્વસ પામે છે અને બાવનાઓ તમા આદર્શ ઉચ્ચ થાય છે એ જ મુખ્ય કામ છે, અને એ કામમાંથી સ્ત્રીઓને જાતમ

કરવાનું કાંઈજ કારણ નથી. જો પુરુષોને મળતા શિક્ષણના પરિણામપરથી એ નિશ્ચય થતો હોય કે હાલની પદ્ધતિ અને વિષયો યોગ્ય છે તો સ્ત્રીઓને માટે પણ તે પદ્ધતિ અને વિષયો યોગ્ય હોવા જ જોઈએ. એ પદ્ધતિ અને વિષયો જેનાં જે કર્તવ્ય હોય તેને માટે સામાન્ય રીતે મનને ખેંચે છે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. અમુક કર્તવ્યના પ્રદેશને વિશેષ અનુકૂલ છે એમ નથી. તેથી કર્તવ્યક્ષેત્રની ભિન્નતા હોવા છતાં સ્ત્રી પુરુષોને એ કંઈ પ્રકારનું શિક્ષણ આપી શકે તેમ છે.

એ તો સામાન્ય હકીકત કહી. પણ આપણા દેશમાં તેનો વ્યવહારમાં સાક્ષાત્કાર કેમ કરવો એ વધારે વિકટ પ્રશ્ન છે. જે શિક્ષણ પુરુષોને આપાય છે તે સ્ત્રીઓને આ દેશ સ્થિતિ જોતાં આપણું લગભગ અસંભવિત જેવું લાગે છે. પુરુષો વીસ પચીસ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી શકે છે ત્યારે કન્યાઓ મુશ્કેલીથી બારેક ચૌદ વર્ષ સુધી સાધારણ રીતે અભ્યાસ ચલાવી શકે છે. તો જેટલું શિક્ષણ પુરુષોને પચીસ વર્ષ સુધીમાં મળે તેટલું કન્યાઓને ચૌદ વર્ષમાં મળવાનો મંભવ રહેતો જ નથી. બાળલક્ષ્યે એ આપણા દેશની સામાન્ય સ્થિતિ છે અને તેને લીધે કન્યાઓને યોગ્ય શિક્ષણ મેળવવામાં મોટું વિઘ્ન આવી નડે છે. માટે માનસિક વિકાસ કે કર્તવ્યભિન્નતાના કારણને લીધે તો નહિ પણ આપણી અનિષ્ટ સામાજિક સ્થિતિને લીધે આપણી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા માટે એ સ્થિતિ બદલાતા સુધી ખાસ વ્યવસ્થાની જરૂર રહે છે. તેથી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે મૂળ સત્ય સાધન વાપરી શકવાનો અવકાશ ન હોવાથી નાદુરુદે અમુક કાળ માટે જ જૂઠી પદ્ધતિનો વિચાર કરવાનો છે.

બાર, ચૌદ કે પંદર વર્ષ સુધી શાળાઓમાં કન્યાઓ શિક્ષણ લે છે. તેમને તેટલા વખતમાં સ્વભાષા અને બીજા સામાન્ય વિષયો ઉપરાંત થોડી ઘણી બીજી ભાષા શીખવાનો વખત મળે છે. તેમને આગળ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાનો કે અંગ્રેજી ઉચ્ચ ધોરણોમાં ચાલતા વિષયોનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રમંગ મળવાનો નથી માટે માતૃભાષાના અભ્યાસ સાથે જ તેટલી ઉમરના છોકરાઓ કરતા વધારે ઇતિહાસ, પદ્યરચના, ઉચ્ચ શિષ્ટ લેખકોનાં લખાણો તથા કાંઈકે અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો અને સ્વચ્છતાના સાર્વજનિક આરોગ્યના નિયમો. એ તેમના અભ્યાસક્રમમાં ઘખલ કરવું જરૂરનું છે. એ સર્વ બાબતો સ્વભાષામાં શીખવવી કે થોડે શ્રમે શીખી શકાય. બારથી પંદર વર્ષના છોકરા કરતાં છોકરીની સમજણ ઘણી વધારે પરિપક્વ હોવાથી એ વિષયો શીખતાં તેને મુશ્કેલી લાગશે નહિ. છોકરાઓ કરતાં કન્યાઓનાં ધોરણોનો ક્રમ તેમને થોડા વખતમાં શીખવાનું તેથી બારે કરવાની જરૂર છે. રીતસરની કેળવણીમાં તો આપણી કન્યાઓને એટલેથી જ સતોષ માનવો પડશે.

તે પછી નિશાળ છોડ્યા પછી ગૃહકાર્યમાંથી પરવારી દુરસદના વખતમાં ગૃહશિક્ષણના વર્ગે કહાડવાથી લાભ થવાનો સંભવ છે. એ વર્ગમાં શિક્ષકે સામાન્ય વિષયોપર પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવાં. એનો મુખ્ય હેતુ એ હોવો જોઈએ કે અભ્યાસ તરફ મનને વાળી વાંચનની રચિ કૃપા કરવી. શાળાના પાઠ પેઠે નહિ પણ ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવવાના

હેતુથી ઉત્તમ પુસ્તકો વચ્ચે તો મન સાત કામમા રોકાય. અદવાડીઆમા ત્રણ ચાર કે પાંચ કલાકના શિક્ષણથી કાંઈ અમુક વિષયનો પરિપૂર્ણ (systematic) અભ્યાસ ન થઈ શકે, તથાપિ શાળાનું શિક્ષણ હોડયા પછી પણ અભ્યાસકે વૃત્તિથી વાચન તરફ અતિ રચિ કરતી સ્ત્રીશિક્ષણના માર્ગમા સ્ત્રીઓને પ્રેરી શકાય એવા હેતુથી ગૃહશિક્ષણના વર્ગોના ક્રમ રાખવો જોઈએ એ દ્વારે ઉધડેના self-culture અથવા સ્વશિક્ષણનો માર્ગ આગળ જતા અતિ ઉપયોગી થવાનો સમ્ભવ છે તેમાં શુ શીખવવા તરફ લક્ષ આપવું એ વિચાર કરવામા મનને કેળવવાનો હેતુ—બુદ્ધિનો વિભાસ અને નીતિનો ઉચ્ચ આદર્શ મેળવવાનો હેતુ—સતત સ્મરણમા રાખવો. સામાન્ય જ્ઞાન સપાદન કરી મહાન વિષયો ઉપગના બને તેવા પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો યુરોપીઅન સ્ત્રીઓમા અનેક એવી જોવામા આવે છે કે તેઓએ કોતેજની ઉચ્ચ મેળવણી લીધેની ન હોવા છતાં સ્વપ્રયાસ અને સ્વશિક્ષણમા એમણે તેમનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન એવા સર્વ વિષયોમા વધારેના હોય છે કે તે જોઈ આપણને સાનદાશ્ચર્ય થાય છે મનેજનો અભ્યાસ કરી રહેના સ્ત્રી પુરોષોને પણ સ્વશિક્ષણનો ક્રમ તો હવનના અત સુધી જતી રાખવાનો છે જ નિશાળા શિક્ષણ મેળવી ઉચ્ચ મેળવણી મેળવવાના મનેજ માધન નમા પ્રાપ્ત કરી શકાય તો ગભીર વિચારોનો અભ્યાસ કરી સમાપ

એ રીતે ગૃહશિક્ષણના વર્ગ મહાડવા ઉપરાત આપણા મેગ કોઇ કોઇ વાર એકલા મળી પન્સપર વાતચિતમા પોતાના અભિપ્રાય ચાતુ ઉપયોગી વિષયોપર ચર્ચ અને વધારે અભ્યાસીઓ મામે કાંઈ જાણના જેવું અદલું કરતા રહે તો એ માર્ગે પણ શિક્ષણ પમાય તે સાર સ્ત્રીઓના સમાજને ભરવાની અગત્ય છે - ન્વા છટથી સર્વ પોતપોતાના અભિપ્રાય નિ શમ્પણે કાંઈ પણ દીકાની ખીન્ન ગર પ્રદર્શિત કરી શકે.

પન્તુ એ મર્વ માર્ગ કરતા, આપણી હાનની સાસાગ્નિ મ્થિતિ લક્ષમા લેતા આપણી સ્ત્રી ઓને શિક્ષણ આપના મહાન કાર્ય તેમના પતિઓને શિર છે શાળામા કાંઈક શીખીને નાની ઉમરમા કન્યાઓ તેમને મામર જાય છે તે પછીનુ તેમનુ સર્વ હવન તેમના પતિના હાથમા રહે છે એટલી કુમળી વયની તેઓ હોય કે કે જેવુ વયનુ પતિ આપવા ધારે તેવુ પત્નીને આપી શકે તેમ હોય છે પતિઓ તેમા એકરકારી કે આગમ રાખે તો તેના જોખમદાર તેઓજ છે અને તેના પરિણામ પણ મુખ્ય કરીને તેમને જ ભોગરવા પડે છે પત્નીને શીખવવાનો ઉલટપૂર્વક પ્રયાસ કરવો એ સર્વની પ્રથમ ફરજ છે. કાંઈ સાન પુસ્તકોનો અભ્યાસ નિયમપૂર્વક કરાવ્યા ઉપ રાત પોતે જે વાત નવી જાણે કે નવી વાચે અથવા ક્યાયથી મામળી આવે તે સર્વ સબધે પોતાની પત્નીને વાત કરવી. તેને જે જે તેમા સમજણ ન પડે તે ધીરજથી અને સપૂર્વક સમજાવણુ ચાલતા સમયના સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચા તેના સમક્ષ કરવી એટલે ધીમે ધીમે સર્વ વિષયોપર તે પોતાના અભિપ્રાય બાધતા શીખશે. બહારની વાતો, રાજદરબારની વાતો, સાંજનિક પ્રશ્નોની વાતો, ધધા રોજગારની વાતો, અને દેશના તથા દુનીઆના મહાન પ્રશ્નો સબધે સ્ત્રીઓ શુ સમજવાતી છે એમ ધારી તેમને કાંઈ જ કહેવું નહિ, તે ઓ માત્ર ધરકામ કરી ધણું તો કાંઈ સસ્મરવાળી હોય તો સસિક વિનોદ કરી શકે એટલેથી જ સતોપ માનીને ખેસી રહેનાર પતિઓ પોતાના હવનના સુખનો પણો અમૂલ્ય ભાગ હાથે કરીને ખુએ છે સરકારી તથા મુશિક્ષિત પતિઓથી શિક્ષણ ખામી ઉત્તન દશા

પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીઓના મીસીસ ૧૮૭૩ સરખા આદર્શભૂત દૃષ્ટાંત સર્વને લક્ષ્મી રાખવા યોગ્ય છે પતિના જીવનમાં મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ સુસરકારી સ્ત્રીએ થવાથી સમગ્ર જગતમાં જાણે અત્યંત લાભ છે એ વાતનું પણ વિસ્મય કાઢવા જેવું નથી. જે મને તેવા ઉચ્ચ પત્નીસહવાસની અપેક્ષા ન હોય તેમણે સ્વાર્થ નહિ, તો પાંચ ખાતર, દેશની સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર અને તે દ્વારા અતે દેશના ઉદ્ધાર ખાતર, પોતાની પત્નીઓને શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે વાતચિતમાં આપણે આશ્ચર્ય પામીએ એટલું શીખી રમવા છે એ જે કોઈને અનુભવ હશે તે સહજ કહી શકશે. જેમને પતિ સર્વ વિષયમાં પોતાની મર્વ વાતો સમજવા યોગ્ય ગણે છે તેવાઓ પોતાને કેટલા બાળ્યશાળી માને છે તે એવા ઐરાના પ્રસંગમાં જેઓ આન્યા હશે તેમને ખબર હશે. પતિ તરફથી ટાઈ વાત જાણી હોય તે નિવેદન કરતા અતિશય ગર્વ ધનવન્તા સ્ત્રીઓ માતા દીધામાં આવી છે એ માહિતી ક્રાંતિ માહિતી જેના તરફથી આની તે તરફની પૂન્યવૃત્તિ દર્શાવે છે આપણી આર્થ સ્ત્રીઓ પતિ પાસે પતિની આખે જોનારી પતિમાં પોતાનું સ્વત્વ ડબાડી દેનારી છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો તેમના આ સૌજન્યનો લાભ વેળે એ સર્વ સમજી પતિઓનો ધર્મ છે અને તે ધર્મમાં ચૂકે તેટલું તેમનું પોતાનું અને દેશનું અદિત યશે માટે યથાશક્તિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે સર્વ હિંદવાસી પુરોષોને સ્ત્રીશિક્ષણના આ ઉત્તમ મગ્ધ અને દૃઢ પરિણામ વાગા માર્ગનું મદદગાર કાળી મારી નમ વિનંતિ છે

આ સાધનોથી પ્રત્યેક ગૃહમાં શિક્ષણનો આરભ થશે તો કાગે કરીને પરિણામે સમગ્ર પ્રજામાં સ્ત્રીશિક્ષણના મૂળ ગેપારી અને આપણે નહિ તો આપણા પછીના જન્મનાની પ્રજાઓ તેના મુક્ત આખવા સમર્થ થશે અને જે બીજા આપણે વારી જઈશું તે મારે તેઓ આપણા નહીં થશે

૨૪-૧૨-૦૬
અમ ૧૪૧૬

}

ગૌ. વિદ્યા.

‘શુ’ ની વ્યુત્પત્તિ, ‘ભૂખ’ ની વ્યુત્પત્તિ.

સ. ૧૮૬૨ ના પ્રતિકના વસન્તમા ‘શુ એ શુ છે’ એ મયાળાના લખાણમા તેમ જ રૈશાખ સ ૧૮૬૨ ના વસન્તમા ‘મેસવુ સપ્તની વ્યુત્પત્તિ’ એ વિષયમા બે વાર્તા સુધાના વધારા તરીકે ઉમેગી જરૂરની છે

‘શુ’ એ શબ્દ કૌટશમ્ ઉપગ્રી ઉપગવતા એક ક્રમ બતાવવો રહી ગયો છે સ કૌટશમ્ આ કેરિસ પ્રાચીન ગુજ કશુ-એમ બતાવ્યું છે પણ ‘કશુ’ નો પૂર્વક્રમ કિસિડ પ્રાચીન ગુજરાતીમા જડે છે, તે ઉમેરવો જોઈએ સ ૧૪૫૦ માં (એટલે આ-જથી પાચસે કરતા વધારે વર્ષ ઉપર લખાયેલી મુઘાવમેધ ઐકિતકમા કિસિડ । કિ દુશ । એમ આપ્યું છે (હ. હ મુવે પ્રમાણિત પ્રત ૫ ૧૬ કાનમ ૨ જુવો)

અનન્ત્ય ઈમિનોતો અમર થાય છે એ અવાન્તર ઉત્સર્ગ પ્રમાણે કિ નો ક થયો ઈમિ-ના સમર્ગે સિ નો શિ થયો અને કશિયુ એમ રૂપ થઈ—ચિયુ બોનિયુ ઈ-ત્યાદિનું રન્થુ બોધ્યુ દત્યાદિ થાય છે તેમ કર્યુ થઈ યનોપ થઈ, ‘કશુ’ રૂપ થયું

ઉપર કહેલા અને લેખમા અગ્વરિત પ્રથમ વયડીનો લોપ થવાના ઉદાહરણમા શુમુક્ષા—ભૂખ એમ આપ્યું છે જે ભાં ૧૨કરે પણ આ ઉદાહરણ એ નિયમનુ ગણીને સ્વીકાર્યું છે પગલુ વધારે અન્વીક્ષણ કરતા મ્હને શકા રહે છે શુમુક્ષાનું સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૫ પ્રમાણે શુદ્ધિ થાય તો પછી મૂળ સસ્કૃતમાના શબ્દમાથી શુ બિડી જઈ મુક્ષાનું મુક્ષા થવાનું મ્હા રહ્યું ? દેશીનામમાનામા હેમચન્દ્ર મુક્ષા (= ભૂખ) દેશ રાન્દ તરીકે બતાવ્યો છે, એ ખરૂં પગલુ-પ્રાકૃત સૂત્રો પ્રમાણે મિદ્ધ ના થયેલા સર્વ રૂપોને દેશ્ય ગણવાની હેમચન્દ્રની રીત હતી તેમ મુક્ષાને દેશ્ય ગણ્યો તે સ્વીકારતા પણ—એ શબ્દ શુનો લોપ થઈને બન્યો ગણવા કરતા શુદ્ધિમાથી થયેલો ગણવો વધારે સુધર્મિત લાગે છે હકારનું સ્થલાન્તર થઈ આરમ્ભના અક્ષર જોડે બળે છે એ અવાન્તર ઉત્સર્ગ પ્રમાણે શુ મા હ મળી (બૂ + હ નો મર થઈ બ થતા) મુદ્ધક્ષા—મુક્ષા થયું એમ સબલે છે માટે અગ્વરિત પ્રથમ વયડીના લોપના ઉદાહરણમાથી શુમુક્ષા—ભૂખ એ ઉદાહરણ બાતલ કરવું ઉચિત છે

રત્નાગિરિ જિલ્લો
તા ૨૦-૨-૦૭

}

નરસિ હરાવ લોખાનાથ.

મણિલાલ અને બાલાશંકર.*

૧.

સ્વ. મણિલાલની સાક્ષરપ્રવૃત્તિનું સ્વારસ્ય. .

સ્વ. મણિલાલની સાથેનો મારો સવિશેષ સંબંધ પ્રમાણમાં અલ્પ હતો. યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રાપ્ત થતી અંગ્રેજી કેળવણી અને તેમાં પણ તે ભાષાના સાહિત્યના વિશેષ અને સવિચાર પરિચયમાં આપણી પ્રવૃત્તિને હેતુવાદી (Rationalistic) કન્વાલુ સામર્થ્ય છે એ વાતનો હું ધારું છું કે સર્વને અનુભવ હશે. અને તેથી આગળ વધીને હેતુવાદ ઉપર ખડન મડન અને વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ બધા સુધી મપાદન ન થાય ત્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિ આભાવિક રીતે જ હેતુવાદને વશ રહે છે. આના પરિણામમાં આપણા આચાર વિચારની શાસ્ત્રાનુસારી મર્યાદા ઉપર અનારથા હિપત થાય છે. અત્રે એકલા થયેલા મારા મિત્રોમાંથી કોઇને આ પ્રમાણે થયું હશે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી, પણ આ વિધાનું આવું વલણ છે એ તો સમાન્ય રીતે મનાય છે એમાં સંદેહ નથી. ત્યારે આટલું સ્પષ્ટ છે કે ઇંગ્રેજી કેળવણીમાં શાસ્ત્ર ઉપર અનારથા હિપત કરવાનું અને મનને હેતુવાદી બનાવવાનું વલણ છે. અને હેતુવાદનો વ્યવહારના સ્વતંત્ર નિયામક તરીકે બધા સ્વીકાર કર્યો એટલે આ પણ પ્રાચીન આચાર વિચારો સાથે વિમુક્તિ શરૂ થાય છે અને બધાં સુધી હેતુવાદની સારાસારતા તપાસવા સાર જોઈતા જ્ઞાન અને અનુભવ ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી છવન કાતો કેવળ હેતુવાદી, અથવા એ આચાર વિચાર વચ્ચે અચડતી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિને વશ પડે છે. આવા પ્રસંગમાં 'શાસ્ત્ર' ની પાછળ જવાની શક્તિની આવશ્યકતા છે. અને 'શાસ્ત્ર' અને 'હેતુવાદ' ની એકવાક્યતા કન્વાલી પ્રવૃત્તિનો અગીકાર કરવાની જરૂર સ્વાભાવિક રીતે જ સૂચવાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રને સમજવા સાર જે પરમ સત્યોને આધારે શાસ્ત્રની ગ્યતા થઈ છે તે સમજવાની અને ન મમગ્નય ત્યાં શ્રદ્ધા ગંખીને ચાલવાની પણ જરૂર છે. આ કાર્ય ઘણું કરીને શુદ્ધ સત્યવાદના તદેકનિષ્ઠ અત કરણથી થાય છે. તે

* ગયા ડીસેમ્બર માસમાં નડીયાદમાં સ્વ. મણિલાલ અને બાલાશંકર એઓની છબીઓ ખુપી મૂકવાની ક્રિયા રા. આનન્દશંકર બાપુભાઈ દ્રુવને હાથે કરાવવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે, રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ લખેલો "સ્વ. મણિલાલ નમુનાઈની સાક્ષર, પ્રવૃત્તિનું સ્વારસ્ય" એ મથાળાનો એક ગભીર વિચારપૂર્ણ લેખ, લેખક કલકત્તે ગએલા હોવાથી) પ્રમુખે વાંચી સભળાવ્યો હતો, તથા સ્વ. બાલાશંકર ઉપર રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ એક સુન્દર સુસ્થિત બાપણું કર્યું હતું. છેવટે, પ્રમુખે ઉભય સબન્ધી પ્રમંગોપાત્ત કેટલુંક વિવેચન કરી છબીઓ ખુપી મૂકી, અને કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. રા. ઉત્તમલાલના લેખના મહત્વના ફક્ત આજ ઉતારવામાં આવે છે. હવે પત્રી રા. નર્મદાશંકરના બાપણનો અને પ્રમુખના ટુક વિવેચનનો સાર આપીશું.

અતઃકલ્પનો અતઃપ્રદીપ પોતે સમગ્ર પ્રકાશ પામે છે અને તિગ્ધિષ્ટ અતઃકલ્પને આપે છે અને તેવા અતઃપ્રદીપની પ્રાપ્તિ થવા પછી મનુષ્યનું અંતઃકલ્પ શાશ્વત્વે દેતુવાદથી સમર્થન કરી શકે છે, અને જ્યાં ન થઈ શકે ત્યાં થકા નખવાના અવકાશનો સ્વીકાર કરીને આગળ આપે છે. આટલે સુધી પહોંચ્યા પછી મનુષ્ય થીકૃષ્ણ બગવાનનો ઉપદેશ સામગ્રીને અર્જુનને થયેલો અનુભવ અનુભવે છે તેની હૃદયગ્રન્થિ ભેદાય છે, તેના મશયેનું હૃદય થાય છે, અને પ્રમત્ત વૃત્તિથી 'સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ. ફરિષ્થે ચચન તવ' એવો નિશ્ચય કરીને પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિનો નિર્વાહ કરીને, પન્ન પ્રાપ્ય વસ્તુને હમેશા ધ્યાનમાં રાખતો, આનન્દની માથે સસાર-ભાવનું વહન કરે છે. મંમહિનાની સાક્ષી પ્રવૃત્તિના રૂપે દેતુવાદ અને શાસ્ત્ર વચ્ચે અથવાના અતઃકલ્પને મન્મર્ગદર્શક દીપ જેવા છે. મારે પણ એક વાન શાસ્ત્ર અને દેતુવાદના વિગ્રહમાંથી પમાન થતું પરતુ હતું, અને તે વખતે મ્મંમહિનાના નિશ્ચયા મ સેષોએ માન કૃપા જે કૃપકા કર્યો છે તે કદી પણ વીમલ તેમ નથી મ્મંમહિનાવાના મિત્રો અને ભત્રો. ખરૂં મા. ઉપર તેમનાથી થયેલા અગાધ અનુભવનું પ્રકટ પ્રખ્યાપન કરવામાં હું તેમના ગુણ મ્મંમહિના નન્દ માત્ર કર્તૃ માન ગમતું છું અને આ માગનિક પ્રમગે (આ પ્રસંગને માર્ગાન્તર માત્ર છે) તેમના સગવડે ભોત બોનવાનું મારું હૃદય પર નજી કરું છું.

* * * * *

મનુષ્ય માત્રની પ્રવૃત્તિ બહુધા પોતપોતાની આમપામના મનુદાયની પ્રવૃત્તિના પ્રત્યાધાન રૂપ હોય છે. વિચાર-ક્રમના દત્તિહાસમાં આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે પ્રત્યેક નવીન વિચાર તેના જન્મકાળની પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે જ્યાં સુધી તે પર્વગિચિતિ કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તે નવીન વિચારનો પ્રતાપ જન્મગાજના અગ્રેસરો ઉપર, તેમ જન્મમુદાય ઉપર, અમુક અગમ કાયમ રહે છે. પરંતુ તે નવીન વિચારનો જ્યાં મપૂર્ણ વિનય થાય છે અને સર્વન આચારમાં પરિણમ પામે છે ત્યાં તેનો ફાયર પણ શરૂ થાય છે, જે પરિસ્થિતિમાંથી એવો ઉદ્ભવ હોય તે પર્વગિચિતિ નવીન આચારથી અદ્યય થતી જાય છે, અને નવીન પરિગિચિતિ નવીન વિચારને જન્મ આપે છે પણ, આ સમયે ઇર્ષ્ય થતા વિચાર અને નવીન વિચાર વચ્ચે ત્રિગ્રહ થાય છે. પૂર્વનો વિચાર ઇર્ષ્ય થયો છે એવું બાન પણ દૃઢતાક વખત સુધી થતું નથી, અને થાય છે તો પણ વિશુદ્ધ મત્ત્વશાથી કોઈ વિરલા જનોને જ. તે પ્રમાણે બાન થતાની સાથે જ તેમને નવા વિચારની પણ પ્રતીતિ થાય છે, અને તેમને માટે આ પોતાના સમુદાયમાં આ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રચાર કરવાની ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે પોતાની ફરજ બજાવનારા તેમના કાળના નેતા શાસ્ત્રના પ્રજેતા થાય છે. આવી રીતે પ્રયત્નો થતા થતા બીજા વિચારને, વ્યવસ્થાઓને, જન્મ મળે છે, વળી જૂના આચારો બદલાય છે, નવીન આચારો દાખલ થાય છે, અને એ પ્રમાણે આચાર વિચારની ધમ્માગ હમેશા સતત ચાલ્યા કરે છે.

જે વિશુદ્ધમત્ત્વશાથી પુરોત્તમે આચાર વિચારના દશાન્તરોની આવી પ્રતીતિ થાય છે, અને જેઓ પોતાની પ્રતીતિને આચારમાં મુકવા ચલન કરી પોતાના મમવના પ્રજેતા થાય છે,

તેઓ ધણુ કરીને ઉલટ સત્યનિહાનાના મમત્રવિચારશક્તિવાળા અને ઉચ્ચ ક્રિયાશક્તિવાળા હોય છે આવા પુરુષોના કર્તવ્યયોગના પ્રદેશો અને પ્રસંગો અને વિધિ હોય છે કોઈ પોતાના જમાનાને તો માર્ગ સર્પ કાગ માટે ઉપકાર કરી જાય છે કોઈ આખા જગતને તો માર્ગ અમુક દેશ માત્રને અથવા અમુક માર્ગ ગામને જ ઉપકૃત કરે છે કોઈ સમસ્ત મનુષ્યમજાજ ઉપર તો માર્ગ અમુક ધર્મના અનુયાયીઓ ઉપર અથવા અમુક નાત જ તના સમુદાય માત્ર ઉપર જ ઉપકાર કરી શકે છે પણ તે સર્વમા ઉપર કહી તે પ્રમારની સામગ્રી વિવિધતા હોય છે મોટા ધર્માચાર્યો જગપુરુષો, કે નાતગતમા કે ગામેમા મહત્તા માર્ગ મુધા । દાખન કરના ઈશો બધા આ વર્ગના જ પુરુષો હોય છે અને તેમની મહત્તાનું માપ એમની પ્રવૃત્તિના પ્રદેશની એના પ્રસંગની અને તેના ફળની મહત્તા અને વ્યાપકતાના પ્રમાણથી લેવાય છે આ બધા તત્ત્વોનું જ્ઞાન થવા સાર તેમના તે પ્રકારના જીવનની પરિસ્થિતિનું તથા તેમના જીવનથી થયેલા ફળની નિરીક્ષા કે વાલુ પ્રાપ્ત થાય છે

મરગત મહિનાની પ્રવૃત્તિનો પ્રદેશ મુજરાતમા હતો અને બુધા તેમણે ગુજરાતી ભાષામા જ લખ્યું છે તેથી તમના વિચારનો પ્રચાર ગુજરાતીઓમા જ હતો તો પણ તે મનો પ્રસંગ એવો તો મહાન હતો અને તે પ્રમગને કેળવવાની એમની શક્તિ એની ઉચ્ચ પ્રકારની હતી કે ગમે તેવા જનમડગમા પણ તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામી શમ્યા હતા અને મિત્ર અને ભત્રોલુ મોટું મડગ પોતાની આસપાસ જમાવી શમ્યા હતા ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ માણ પ્રધાન ગંગા ઓઝા અને જુનાગઢના સુવ પ્રધાન ગોકુલજી શાહના સબધમા લખતા પ્રો. મેકમ મુનર એ સ્થિતે લખે છે કે—

The Clock on the tower of the Houses of Parliament strikes louder than the repeater in our waist-coat pocket but the machinery the wheels within wheels and particularly the pin have all the same task to perform—as in the Big Ben himself

અને તે પછી તે એ પ્રધાનોલુ રજિસ્ટરન અને ડિઝરાયની જેવા સાથેનું સામ્ય પ્રદર્શિત કરે છે ૨૫૦ મહિનાવાના સબધમા ગુર્જરભૂમિના વિચારસામ્રાજ્યના તજપુરુષ તરીકે આપણે આલુ કષ્ટકે કહી શકીએ આટલું નિઃસંશય છે કે તેઓ પોતાના જમાનાના વિચારતત્ત્વના સુકાની હતા, અને તે અધિકારમા તેમણે જે ફળ મેળવ્યું છે તે ગુજરાતને મોટું અભિમાન આપનારું છે

* * * * *

જે વખતે ૨૫૦ મહિનાને ગુજરાતની વિચાર નૌકાનું સુકાન પોતાના હાથમા લીધું તે વખતે તેની શી અવસ્થા હતી તે આપણે જોઈએ તે મળતી વિચારપરિસ્થિતિની અગત્યની તોષો આપણને પ્રાપ્ય છે કવિ નર્મદાશંકરે સને ૧૮૮૦ ની આસપાસમા પોતાના વિચારો દેરના તે વિગેરે હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે તેમણે તે જ વખતે લખેલા લેખોનો મ મહા ધર્મવિચાર એ સમાધી પ્રસિદ્ધ થયો છે આખી જીદની મુધી મુધાતાના મુદો

ઉચ્ચ આવેશ સાથે લડ્યા પછી છટકી પર્વતના અભ્યાસ અને અનુભવના ફળરૂપ એમના આ લેખો અવસાનકાળના લેખો જેવા છે. એ લેખોને અવસાનપત્ર (The last Will and Testament of Narmadashankar) તરીકે જ આપણે માનવા જોઈએ. અને હુ ધાંડું છું કે ગુજરાતનો દરેક સુધારક અને મનાતની તે પુસ્તકને તેવું જ ગણે છે. ૨૫૦ મહિલાયના મહાર હવનની શરૂઆતમાં કવિ નર્મદાશંકરના આ લેખો પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા હતા. ત્યારે આપણે આટલું મર્યાદાથી કદી શકીએ કે તે કાલે 'સુધારા' ની પટ્ટી સવારીના સેનાધિપતિ નર્મદાશંકરે હથીયા નાખી દીધા હતાં, અને જો કે પોતે સનાતની સાથે સલાહ કરી શક્યા નહોતા, તો પણ સુવેદના હીમાયતી થઈને જનમંડળના બે પક્ષને એકત્ર કરવાનું સ્પષ્ટતાથી ઉપદેશતા હતા.

* * * * *

સુધારાનું પ્રકરણ નર્મદે આ રીતે સમાપ્ત કર્યું, અને સ્વાતંત્ર્ય મમાનતા અને બોચાનુગમ ઉપર રચાયેલા સુધારા પરી ભાગ્યે, એ વાત સ્વીકારી, સત્ય મંત્રોપ અને મર્યાદા એ જ નબળા પડેલા હિંદુ જનમંડળને સુધારવાનો ખરો માર્ગ છે એમ મુખ્ય કન્વાની માથે—

“ધર્મે જય”

એ મહામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો.

* * * * *

કવિ નર્મદાશંકરના અવસાનકાળની પદ્ધિતિ “ધર્મવિચાર”માથી સમજાશે. (પાનુ ૩૯, ૧૯) નર્મદ પોતે સુધારામાધી નિષ્ઠ થયેા હતા અને એની આ પ્ધિતિ તેના પ્રથમના જીવન કળતા એટલી વિદ્ધ હતી કે તેણે મમરત જનમંડળનું ધ્યાન ખેંચ્યું. નુધાગવાળા મમન્યા તો ખરા પણ ગમે તે કાચુથી તેમણે તેની ઉપેક્ષા કરી પણ મનાતનીઓને તેનું સત્ય જોડવા સ્વાભાવિક છપ્પા થઈ. ૧૮૮૨ મા આ મળ્યે રૂ. નવવત્રમે એકલેખ લખ્યો છે. અને તેમાં સુધારાવાળાઓ નર્મદની આ પ્ધિતિનો કંઈ પણ ઉત્તર નથી આપતા એનો શોક કળતા પોતે તેની પરીક્ષા કરવી જરૂરની ધારે છે, અને તેને અંગે ‘સુધારા’ ના તત્ત્વજ્ઞ વિચાર જોધવા ચલન કરે છે.

આ પ્રમગે તેઓ લખે છે કે—

“... સુધારાની જિવનશક્તિ ઇમેજ કેળવણી છે, અને અંગે વિગેર કદીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન ધર્મશ્રી પણ હાલ છેક નિર્ભાગી ભગતખડને પુનર્જિવન આપનાર કોઈ શક્તિ ધર્મિયે સર્જી દેાય તો એ જ છે. એણે અત્યાગ્રામ જ દેશને જગાડ્યો છે અને તે એવો કે પાછલા ઓછામા ઓછાં દળગ વર્ષમા તો કાંઈ વાગ પણ જાગેા નહોતો

જ. હાલ એ જાગૃત ઉચ્છેદન તર્ક જતી જણાય છે ખરી, અને તબું કાઈ હાસીન યુદ્ધ દેખાતુ નથી. પણ મનમતની ચરચાત પહેલ વહેલી એવી જ દેખાય, અને આપણી પૂર્વોક્તિએ પહેલવા અર્થે આપણી આ મમાની નીતિ રીતિમા ધણી ધણી મરામત કરવાની છે એ વાતની તો કોઈ પણ ના કદી શકે એમ નથી * * * * *

* * * * * જે જે માણસો ઈંગ્રેજ કેળવણીને પ્રતાપે ચમગતા પામી એમ સમજતા થયા છે કે દેશની હાનની અવગ્યા નયગી છે અને ટાળવાને આપણે ચોગ્ય થયું જોઈએ, તે તે સઘળા મુધારાવાળા જ છે, અને આગળ જતા ક્યારે વધારે અભ્યાસ મનન અને અનુભવથી તેઓ મર્વ દેશ યથાર્થતાપન આવશે ત્યારે તે બધાએ એક મત પણ થશે એમ આશા બાંધી શકાય. હાલ તેમની મમજ, વિચારને પ્રયત્નો પ-સ્પષ્ટ વિરોધી અનિષ્ટ હશે, પણ ઉશ-દેશનો ઇર્ષોદ્વાર કમ્બો એ મર્વેમા સામાન્ય છે અને મર્વેમા એવી સામાન્ય જ્ઞતિ ઉત્પત્તિ યદ્ય એ આપણા દેશના ઇર્ષોદ્વારનું મગળાચરણ થયું એમ અમે સમજીએ છીએ "x આપો ઉપોદ્ધવન કરી પંડી ન. નવવસમ પ્રથ ઉદ્ભાવે છે કે—

“આ નવુ, કહુ શુભ ચાચ્ય શી રીતે આન્યુ અને આન્યુ તો તેણે છેક ઉ-છેદક :પ થા માટે પકડ્યુ? અને લખે છે કે—તે જણાને માટે ઈંગ્રેજ વિદ્યાની મનપર અ સ- તથા આપણા લોકની ત્રિવિધ વર્તમાન સ્થિતિ બદાન- જાણવી જોઈએ ” * * * અને પંડી ઈંગ્રેજ વિદ્યાની મોડી મોડી બે ચાર અમરે તપામે છે. તે સખધે તેનો સા રાક્ષ નીચે પ્રમાણે છે—

૧. ‘ ઈંગ્રેજ વિદ્યાની પહેલી અસ- જગતનુ સામાન્ય જ્ઞાન

૨. ખુદ્દિવાદ એટલે પોતાની ખુદ્દિ કરે તે સત્ય અને પોતાની ખુદ્દિ ન કબુલ કરે તે મધગુ ખોડુ એવા મનનો દદ મિદ્ધાન

૩. જનસામાન્યભાવ (Familiarity of man.) એટલે સઘળા માણસ મરખા છે, મધજાના દર મરખા છે, નીચ ઉચ કોઈ નથી, બધા એક પરમેશ્વરના બન્ધા-ભાધઓ છે, બધાને મન્યુ નુખ અને મન્યી છૂટ મળવી જોઈએ, ને તેમા જે બેદાબેદ રહે તે ખોટા ને જુનમબરેલો છે, એમ પોતાના મન સાથે નિશ્ચયતાથી જાણવું-માનવું તે આ મોડુ વિકરાળ બળ છે તેણે હુનિયાને નવી જુની જ કરી નાખવા ધારી છે તેને જોઈ યુરોપના ઉપવા વર્ગના ચોક બચ્ચીત ધર્મ બેગ છે. તે છતા તે ભાવ વસ્તુરૂપે ત્યા નાના મોટા મધજામા છે. અને સિદ્ધાંતરૂપે સર્વેને માન્ય છે.

૪. સ્વાતંત્ર્યભાવ—ઉપરની સમતાનુ પરિણામ. યુરોપની કેળવણી તેનું પોપણ કરે છે. ઈંગ્રેજ મામરનાનો એ સ્થાપી ભાવ છે.

૫. જાગૃતિ. માણસમા નાના પ્રકારની વાચ્છનાઓ ઉત્પત્તિ કરી તેને અચૂક ઉચો ગમા પ્રેરે છે.

૧. ઉદ્યોગપ્રતીતિ. એ ઉદ્યોગ કેળવણીની છેલ્લી મેળી અસર.

આની સામે આપણી શી બાવનાઓ છે તે પણ નવનગમભાઈ બતાવે છે.

૧. નગરના જ્ઞાનને બદલે નગરના મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ.

૨. શુદ્ધિવાદને બદલે પ્રમાણવાદ.

૩. જનમામાન્યમાનને ટેકાણે જનવિશેષભાવ.

૪. સ્વાતંત્ર્યને સ્થાને મર્યાદા.

૫. નગરહિતને બદલે વૈનગર.

૬. ઉદ્યોગપ્રતીતિને ટેકાએ દૈવવાદ

અને છેવટે ઉપમહાત્મ કૃત્તા નવનગમભાઈ લખે કે -

“ આ રીતે નવા જ્ઞાન શુદ્ધિ, ભાવ, રૂતિ અને પ્રતીતિ એ સઘળા આપણી જૂની વા તોથી વિરુદ્ધ, અને પોતાનું અમલમા આણુવા તથાવાર પકડી જા નેના છે આવા વિનય યોગાનુયોગે સુધારે ઉભો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમા શુ આશ્ચર્ય ? ”

* * * * *

નર્મદશકન્તા પ્રિયાન્તરના પવિર્ન પડી આ પ્રમાણે સુધાનની અંતિદામિક રીતિએ શાન્તદિતિથી પરીક્ષા થવાનું શરૂ થયું. અને શુદ્ધગતી સાહિત્યમા તેનો આજ્ઞ કરનારું માન નવનગમભાઈને ઘટે છે એમ કહેવું નોંધ્યું. આ લેખ નવનગમભાઈએ શુદ્ધગતી પત્રની માર્ગે નિનતિથી શરૂ કર્યો હતો. એ વાત પણ વચ્ચે લેવા જોઈ છે તે એટલા સાચું કે તે દાગે નવનગમભાઈ આની બાબતમા નિર્ણય આપવાની મરજીકૃત શક્તિ ધરાવતા હતા એમ આપણે સદગ્ગ અનુમાન કરી શકીએ નવનગમભાઈનો આ લેખ છપાયો નહિ એટલું જ નહિ પણ તે નવનગમભાઈએ પોતે પણ પૂરે કર્યો નથી. તેમણે જુમિગ બાધી, પૂરેપૂરું ઉદ્ધાનો, અને સુધાનએ ઉચ્છેદક સ્વરૂપ શાથી લીધું તે અમલનું. પણ તે પડીનો દનિદાસ અને છેવટેનો નિર્ણય નવનગમભાઈના મનમા જ નહોતો.

આમ નવનગમભાઈએ અધુરું મૂકેલું કામ મણિયાવના હાથમા આવ્યું. અને એમણે નર્મદશકન્તા લેખ ઉપર ચર્ચા કરવાને બદલે ‘સુધાન’ ના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાનું તેના ઉચ્છેદક સ્વરૂપની અને તે સ્વરૂપ આપનારું સિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરી, તેની વ્યવસ્થા કરવાનું અને તેના મપાદક સ્વરૂપ ઉપર જનમડળનું ધ્યાન ખેંચવાનું કામ આરંભ્યું.

સ્વં મણિયાવના સાક્ષરજીવનની શરૂઆત વખતે શુદ્ધગતમા પ્રિયાન્તી શી અવસ્થા હતી તે બતાવવા માટે આટલું લખવાની જરૂર પડી સ્વં મણિયાવ હમેશા કહેતા તે પ્રમાણે નવીન વિચારોમા પણ મંચ હતું. તે વિચારો પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિ વધારે નહિ તો યોગ્ય.

વર્ષોના ઇતિહાસના દોહન રૂપ હતા. તે વિચારોએ તે પ્રજાના ઐદિદિ ઉત્કર્ષને પરાક્રોષિએ પહોંચાડ્યો હતો. તે જ વિચારોમાથી ઉત્પન્ન થતી આચારપદ્ધતિના બંને આપણા દેશને તેઓએ વશ કર્યો હતો પરંતુ તે અને આપણા વિચારોની વચ્ચે મોટું અંતર હતું નવલ-ગમબાધના મત પ્રમાણે તેઓ પરસ્પર વિરોધી હતા. એટલું જ નહિ પણ આપણા આચાર વિચારના બળ મામે પશ્ચિમની વિદ્યાના વિચારોનું તેજની સત્ય પણ યાદીને ઉભું રહ્યું હતું. આણી તરફ આપણી પ્રાચીન વિચારસરણિ બાહ્ય આચારમાનમા જ અવસિષ્ટ રહી હતી, અને જે આચારે આટલી મુશ્કેલીઓમાથી ઉગારીને આપણને આટલે મુખી પહોંચાડ્યા તે આચારને એકદમ ઉચ્છિન્ન કરવો, અને તેને બદલે નવો, આપણે માટે અનુભૂત, અને જોડવા અશક આપણને સુધારાનાળાઓએ પોતાના વર્તનથી અનુભવ કરાવ્યો તેટલા અશક સર્વથા હાનિકર, પગ્ગીય આચારને વગ-વિચાર્યે ઘસણ કરવાનું આપણી અનુભવશક્તિ પ્રજાને ચોક્કસ ન જણાયું. તો પણ નવીન વિચારોના મત્યાસ અનિવાર્ય હતા, ઇંગ્રેજ કેળવણીના પ્રચારની સાથે તે વિચારો સ્થળે સ્થળે ઘાબન થતા હતા. રા. ગોવર્ધનભાઈના શમ્ભો વાપરેએ તો 'ધેરેધેર ચોર પેરો હતો' અને નર્મદ અને કમ્બનદામના કાગળના સુધાગના યુરો પ્રત્યેક નાગરિક કુટુંબમાં વ્યાપારો મમય ત્વ ાથી આની પરાયતો હતો.

ગુજર જનમમાજ આની મુજવણની ગ્રિતિમા હતો તે વખતે સ્વં મણિયાંએ તેની વિચારનાકાનું સુકાન હાથમા લીધું હતું રા. મણિલાલની માક્ષ-જીવનની મ્થા કહેવાનો આ ઉપક્રમ નથી. અહીં તેની જરૂર પણ નથી માત્ર કહેવાનું એટલું જ છે કે એમના સાક્ષર-જીવનની શરૂઆતમા એ વિચારમા મુજવણ એ આપણી ગ્રિતિ હતી, તે મુજવણને ઠેકાણે 'વ્યવસ્થા' દ્વારા મનનું સમાધાન કરવામા સ્વં મણિયાલ પ્રવૃત્ત થયા હતા, અને તેમા ધણે અંશે તેઓ વિજય પામ્યા હતા તેમને હાથે ઉન્નદેક સુધારો ગુજરાતમા તો હમેશને માટે નિર્વાણ પામ્યો અને નવો ઐતિહાસિક (historical) આધિક (contemporary) સુધાનને જન્મ મળ્યો. પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારના દેખીતા વિરોધોને તેમણે શમ્યા અને મમાજતવિદ્યાના સાચા મિદ્ધાન્તોને અનુમાર પૂર્વના આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશથી આપણી પરિગ્રિતિ તપાસી મુજવણમા પડેલા આપણા વિચાર-તન્ત્રને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યો.

* * * * *

સ્વં મણિયાલનું માક્ષર જીવન ગુજરાતના મુજવણ-અવ્યવસ્થાના કાગળા હતું, અને તેમાથી તેમણે તેમના પુસ્તકમા લેખોમા હજો હજો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પ્રમાણે જાનના સર્વ સાધનો હાન હેતુવાદ સાત્ર અને અત પ્રતિપદાન સિદ્ધ કરીને જે સત્યો બતાવ્યા તે આપણે જોઈ ગયા અને તે બધામા ધર્મનું પુનરજીવન, ધર્મબાવનાનું પ્રબળ મામાન્ય-એ સૂત્રરૂપે હતું તે આપણે જોયું

* * * * *

સદ્ગૃહસ્થો, આમ ન્યારે ' સુધાગ ' ના પ્રતિપત્તીરૂપે લેખાયલા સ્વં મણિયાલ અને

તેના સર્વમાન્ય અગ્રણી સ્વં નગરે તેમના બનેલા વિચારો પ્રમાણે ધાર્મિક ઉત્પત્તિ, ધાર્મિક સંસ્થાન એ જ આપણી આત્માની હૃદયના ઉપાય છે, ત્યારે તે વિચાર ઉપર આપણે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા ગણવા જોઈએ. આ મૂલ ઉપાયથી સચ્ચેના આચારો વિગેરેમાં ફેરફાર હોય, ત્યાં તે ફેરફાર કેમ ઉદ્ભવે છે તે તપાસી 'પક્ષભાવના' નો નિનાશ કરી, સદુ એ કે જ મત્યના ઉપાસક છે એક જ ફલ માટે ઉપાસના કરે છે એ વાત ઉપર સ્પષ્ટ ધ્યાન રાખી, સર્વ વિદ્યો અને અણુસમન્ને દૂર કંવી જોઈએ. જગતના આ મહાન તત્ત્વના સર્વ પ્રકારના નાનાત્વને માટે અવગણ છે. અને પ્રત્યેક પ્રજામાં વ્યક્તિ, વ્યક્તિસમુદાય, દેશ, કાન, અધિધાર, વિગેરે ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક જ્ઞાન અને ઐતિહાસિક સતતતાને ધ્યાન ન આવે તેની રીતે પ્રવૃત્તિ કંવી તેની આવશ્યકતાનું જ્ઞાન યથાર્થે ગીને થવું જોઈએ.

નર્મદાશકરે મુધાનને તિવાજલિ આપી તે વખતે આ જ વાત કરી હતી સ્વં નગરે મુધાનના અગ્રણી તરીકે આ જ વાત કરી ન્હા હતી એ જ વાત સ્વં મહિનાય પોતાની પ્રવૃત્તિના મૂલ સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકાર છે. આમ જ્યારે જુદા જુદા દલિખિ-દુશી જોનારને એ જ મત્ય પ્રતીત થાય છે, ત્યાર એક તો તે સત્યની અનિવાર્યતા મિદ્ધ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યવહારમાં જણાતા બેદોષના સમજણ થવાને માટે પણ સ્વંતો ચોખ્ખો થતો જાય છે. પંકીય સિદ્ધાન્તાભાસ ઉપર રચાયલા મુધા ને માટે નીડર સાદમ અને અવિગત ઉદ્યોગ થતા તે પડી બાગ્યો, અને અત્યારે ઉપ તુ સત્ય સુસ્થિત થયા પછી 'સુધારો' ધીમી ધીમી પણ નિશ્ચિત ગતિથી આગળ વધે જાય છે એ વાત આપણા જ નસમાજના ઇતિહાસમાં ધ્યાનમાં નખવા જોવી છે. પાયા વગરની ઇમારત થોડી જ વધીને પડી બાગે છે, પાયા ખોટા નખાયો હોય અથવા નખજો હોય તો ઇમારત થોડીક વાગ ટકી પડી બાગે છે, પણ ઇમારત બરાબર તો ત્યારે જ વધી શકે છે અને ટકી શકે છે કે જ્યારે પાયા ખરે સ્થળે અને જનજન સગીન નખાયો હોય.

સ્વં મહિનાયને ધર્મના પાયા ઉપર સર્વ પ્રવૃત્તિને મૂકી, અને મુધાનની પ્રવૃત્તિને પણ તે જ પાયા ઉપર મૂકતા, મુધારકોને માટે મત્ય માર્ગ ઉપદેશો પોતે પણ તેની ઇમારત ચણવામાં મદદ કરી, ધર્મના મૂળ ઉદ્દેશો તપાસ્યા તેના મળજૂત સિદ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર થયો તે સિદ્ધાન્તો અને ઉદ્દેશો સફળ કરવા શી વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવી હતી તે જોઈ, તે મૂળ વ્યવસ્થાઓમાંથી અત્યાગની વસ્તુસ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ અને એ વસ્તુસ્થિતિ અત્યાગે કેમ અપૂર્ય છે તે સમજાયું, અને હવે શા ધોરણે અને કેવી રીતે સ્થિત્યતર કરવું એ જોયું.

સ્વં મહિનાયનો આ મુખ્ય કાર્યક્રમ તે તેમણે એકનિશ્ચયી હાથમાં લીધો, પૂર્વ

+ Our deliberate conviction has grown upon us with every effort that it is only a religious revival that can furnish sufficient moral strength to work out the complete social problems which demand our attention. Only a religious revival a revival not of forms but of sincere earnestness which constitutes true religion can effect the desired end

M G Ranade

ભક્તિથી જીવન પર્યંત અમલમાં મૂક્યો, અને ઇત્રેશ કેળવણીથી મુઝાયલી યુર્જન પ્રગળને બન સ્થિત માર્ગ દોરી આપ્યો. ગૃહગ્ર્યો, આ એમની કીર્તિનો હક, અને તે જ તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવાની આપણી ફરજ ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુતત્ત્વ. કવિ તરીકે, વિચાર તરીકે, અથકાર તરીકે, સુધારક તરીકે પણ આનો આ જ ઉપદેશ, આનો આ જ આગ્રહ, આની આજ તીવ્ર લાગણી, અને આની આ જ ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ

સત્યનિષ્ઠા, તીવ્ર નિશ્ચય, સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ, સૂક્ષ્મવિચારશક્તિ, સતત ઉદ્યોગ અને એ બધાની સાથે આ સપત્તિનો જનોપકારમાં વિનિયોગ એ રાજયોગ જો મહત્તાનું લક્ષણ છે, તો તે શુભ રાજયોગ ધણે અંશે સ્વં મણિનાનનામાં હતો તે સુવિદિત છે. સ્વં મણિ લાલના જગતની પોતાના સાક્ષરજીવનના આરબકાગમાં જો અન્યવસ્થા હતી, તેના કરતા તેમણે તે જગત વધારે સારી અવસ્થામાં મૂક્યું, અને તેમાં તેમણે પોતે યથાશક્તિ બાગ લીધો હતો એ વાત એમની યાદગીરી કાયમ રાખવાને બસ છે. પરંતુ તેમના અર્થો તે તેમની મહોટામાં મોટી યાદગીરી છે તેમના પુસ્તકો જેમ જેમ વધારે વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેના લેખકની બુદ્ધિની, વિદ્યાની, વિચારશક્તિની અને દીર્ઘદૃષ્ટિની ઉચ્ચતાના પુનઃ વધારેને વધારે મળે છે એવા પુરુષને આપણી સ્નેહી પ્રાઈ પણ યાદગીરીની જરૂર નથી. તો પણ તેમના તરફનું આપણું કર્તવ્ય કરવાનો આ માર્ગ છે અને તે ગ્રહણ કરવો એ સર્વથા યોગ્ય છે. છેવટે એટલું જ કહીશ કે તેમની કીર્તિ અમર રહે, તેમના અમર આત્માને આપણી આ કૃતજ્ઞતા આનન્દ આપો, તેમના વિચારતન્નથી પ્રોત્સાહિત થઈને આપણો દેશ દિવસે દિવસે અભ્યુદયસપત્તિમાં વૃદ્ધિ પામે, અને

એવું બતાવે પ્રાઈ આજ

મને પ્રાઈ એવું બતાવે,

જેથી આવે અભેદનું નામ

મને પ્રાઈ એવું બતાવે ?

—એ એમની દીન અત કરણ્યવૃત્તિથી ‘અભદરાગ્ય’ની શોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ પરમ નિઃશ્વસ સિદ્ધ કરો !

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

જગતમાંનું નીતિમય શાસન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૬ થી.)

આને લગતો એક બીજો પ્રશ્ન એ છે કે સૃષ્ટિના નિયમોનો ભંગ થયા વિના, નિયમોનાં હમેશનાં પરિણામ અટક્યા વિના, નીતિનું શાસન કાંઈ એવે પ્રકારે થાય છે કે કેમ કે જેથી નીતિમાન મનુષ્ય વહેલો મોડો લાભદાયક નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં આવી જાય અને અનીતિમાન મનુષ્ય હાનિકારક નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં આવી જાય ? પદાર્થો જડ છતાં અને નીતિ-અનીતિ કરનાર મનુષ્ય ચૈતન્યવાન છતાં નીતિનિયંતા એવી ઘટના કરે છે કે કેમ કે જેથી નીતિએ ચાલનારને જડ પદાર્થોના નિયમાનુસાર તત્કાળ કે મોઝાં પણ ખુબી રીતે સાગં ફળ મળે અને અનીતિએ ચાલનારને એવાં જ મોઝાં ફળ મળે ? કેટલીક વખત આમાં જ દુનિયાનું નીતિમય શાસન માનવામાં આવે છે તેથી આ પ્રશ્ન કંઈક સ્પષ્ટ વિવેચનને યોગ્ય છે.

વાસ્તવિક સ્થિતિ તો એ નજરે પડે છે કે સૃષ્ટિના નિયમો સર્વે માટે સરખા છે. પાણીથી નીતિમાનની અને અનીતિમાનની તરસ મરખી રીતે છીંચે છે. વગસાદ સરખી રીતે બધાનાં ખેતરોમાં પડે છે, અનીતિમાનના ખેતર આગળ આવતા અટકી જતો નથી અને નીતિમાનના ખેતર આગળ આવી કાંઈ વિશેષ અનુકૂળતાથી વરસતો નથી. દુષ્કાળમાં નીતિમાનનાં ખેતરો માટે ખાસ વરસાદ પડતો નથી. અગ્નિ બધાનું કાર્ય સરખી રીતે કરે છે અને બધાને સરખી રીતે ફાડે છે. અનીતિમાન વેપારીનાં ઘણાં ખાસ કરી દુખી જાય, અગર તેના પર એકાએક વીજળી પડે, તેના અનીતિએ મેળવેલો પૈસો ચોરો હુડી જાય, અનીતિના પૈસાથી તેણે બાંધેલું ઘર બળી જાય, એમ હમેશાં અને, અને નીતિમાનને એવી કાંઈ પણ આફત કદિ પડે નહિ, એમ હોતું નથી. પરંતુ નીતિમય શાસનની એવી કડપના કેટલીક વાર કરવામાં આવેલી છે એ કબુલ કરવું જોઈએ. કુરાનમાં કહ્યું છે કે “ વહાણમાં એસનારાના દુષ્કૃત્ય માટે ઈશ્વર તેમનાં વહાણ બાંધે છે ” (મૂડા ૪૨, ૧૯) “ એકને પાપે હોડી હોય ” એ આપણી કહેવતમાં “ પાપ ” શબ્દથી અર્થ તથા અનીતિનો અર્થ હ્રિદય જણાય છે, “ હોડીને તરાવવામાં કરેલું વિઘ્ન ” એવો અર્થ હ્રિદય જણાવતો નથી. નીતિનું શાસન એમાં બહુ વિસ્તારી કરી નાખેલું જણાય છે. પાપ ન કરનારા પણ જે દુબતા હોય તો દુબવામાં નીતિનું શાસન રહેતું નથી. પાપીનો મંગ કરવા બદલ તેમને એ શિક્ષા હોય તોપણ હોડીના બધા ઉતારોએ જણી જોઈ પાપીનો સંગ કર્યો અને સાથે બેઠા એટલે શિક્ષાયાગ્ય સંગ કર્યો—એમ માનવું પડશે. પરંતુ એક કહેવત ઉપર એટલો બધો ભાર મુકવો એ યોગ્ય નથી. સામાન્ય નિયમોથી બનતા અસાધારણ બનાવોમાં નીતિનું શાસન માનવામાં આવે છે એના ઉદાહરણ માટે એ કહેવત વાપરીશું તો બસ છે. યાહુદી પ્રજાનો ઇતિહાસ જુના કરાર (Old Testament) માં આપ્યો છે તેમાં પણ એવું શાસન માનવામાં આવ્યું છે. શત્રુ પક્ષીનું શાસન ધર્મના વિષયને લગતું છે. પણ શત્રુ પક્ષીની આ છાંદગાત્રીમાં માનેલું એ શાસન પ્રગુણ વિષયમાં ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. છતાં કરતાં સજ્જ તરીકે એ શાસન પર વધારે ભાર મુકવામાં આવેલો છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે,

અધાર્મિકો નરો યો હિ યસ્ય ધ્યાપ્યનૃતં ધનમ્ ।
 હિંસારતશ્ચ યો નિત્યં નેહાસૌ સુખમેધતે ॥
 ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિષેશયેત્ ।
 અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પશ્યન્વિપર્યયમ્ ॥
 નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ।
 શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્યાનિ કૃન્તતિ ॥
 યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચૈત્સુત્રેષુ નપ્તુમ્ ।
 નત્રેવ તુ કૃતોઽધર્મઃ કર્તુર્ભવતિ નિષ્ફલઃ ॥
 અધર્મેણેધતે તાવત્તતો મદ્રાણિ પશ્યાતિ ।
 તતઃ મપત્નાજ્ઞયતિ સમૂલમ્તુ વિનશ્યતિ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૪, શ્લોક ૧૭૦-૧૭૪

અર્થ:—“જે નર અધાર્મિક છે, જેનું શુદ્ધાણુવાળું (શુદ્ધ બોલી મેળવેલું) ધન છે, જે નિત્ય (પારકાની) હિંસા કર્યા કરે છે તે આ લોકમાં સુખ પામતો નથી.

“ધર્મનું આચરણ કરવા છતાં જે દુ.ખી થતો હોય તેણે અધાર્મિક પાપીઓની તરત પાચમાલી થાય છે એ જોઇને અધર્મ કરવા તરફ મન લગાડવું નહિં.

“પૃથ્વી તરત ફળે છે તેમ લોકમાં કરેલો અધર્મ તરત ફળતો નથી, પણ ધીમે ધીમે પાઠે આવીને અધર્મ કરનારના મૂળ કાપી નાખે છે.

“અધર્મ જે કર્તાને પોતાને નહિ તો તેના પુત્રોને ફળ આપે છે, તેનાં પુત્રોને નહિં તો પૌત્રોને ફળ આપે છે, પરંતુ અધર્મ કરેલો કર્તાને ફળ આપ્યા વગર રહેતો નથી.

“તે વખતે તો અધર્મથી (કદાચ) તે વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી સુખ પામે છે, પોતાના શત્રુઓને છતે છે, પરંતુ (છેવટે) તે સમૂળગો નાશ પામે છે.”

અહીં આ શુદ્ધાત્મીના જ-મત્ત પછી પરલોકમાં કે ખીજા જન્મમાં નહિં-થતી અધર્મની શિક્ષા વિશે કહ્યું છે અને તે તરત થાય છે કે કાલક્રમે થાય છે પણ થાય છે જરૂર એમ આગ્રહ કર્યો છે. કાલક્રમે થતી શિક્ષા એક ખીજા સ્વરૂપની છે તે વિશે આગળ વિવેચન કરીશું. પણ અહીં કહેલો વિનાશ તાત્કાલિક કે વિલગ્નિત એક સરખા પ્રકારનો જ છે. ‘અધર્મ’ શબ્દ અહીં ‘અનીતિ’ ના અર્થમાં જ વપરાયો છે કેમકે મનુએ ધર્મની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિમ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકાં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

મનુસ્મૃતિ, જ, ૬, શ્લોક ૨૨

અર્થ:—“ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, ચોરી ન કરવી, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, વિગ્નાન, વિદ્યા, સત્ય અને આક્રોધ: દસ ધર્મનાં લક્ષણ છે.” અર્થાત્ ‘ધર્મ’થી ‘નીતિ’ ઉદ્દિષ્ટ કરી છે.

ન્યાયાધીશ આગળ જુદી સાક્ષી આપનારને બહુ ભારે શિક્ષા થતી મનુષ્યે દર્શાવી છે.

- નમ્રો મુણ્ડઃ કપાલેન મિક્ષાર્થી ક્ષુત્પિપાસિતઃ ।

અન્ધઃ શત્રુકુલં ગચ્છેદ્યઃ સાક્ષ્યમનૃતં વદેત્ ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૮, શ્લોક ૧૩

અર્થ:—“જો જુદી સાક્ષી આપે છે તે નાગો, મુડેલો, (હાથમાં) ખપ્પર લઇ ભીખ માગતો, ભુખ્યો તરસ્યો (અને) આંધળો (ધર્મ) શત્રુને ઘેર જાય છે”

આ શિક્ષા આ જીવનમાં કે બીજા જન્મમાં થાય છે તે સ્પષ્ટ નથી પણ આ જીવન ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે. પરંતુ એક બીજું વચન વધારે સ્પષ્ટ છે:

યસ્ય દૃશ્યત સત્તાહાદુક્તવાચ્યસ્ય સાક્ષિણઃ ।

રોગોઽગ્નિર્જ્વાતિમરણમૃણં દાપ્યો દમં ચ સઃ ॥

મનુસ્મૃતિ. અ. ૮, શ્લોક ૧૦૮.

અર્થ:—“(કરજા બાબત) સાક્ષી પુર્યા પછી સાત દિવસની અંદર સાક્ષીને રોગ, અગ્નિ કે સગાનાં મરણની પીડા થાય તો દેવાની રકમ (કરજદાર પાસેથી લેણદારને) અપાવવી અને સાક્ષીને દંડ કરવો.”

આઢી જુદી સાહેદી આપવાની શિક્ષા રોગ અગ્નિ કે સગાનાં મરણ રૂપે આ જીવનમાં જ તરત થતી કહી છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે આ પ્રમાણે નીતિનિયમના ઉલ્લંઘનનાં પરિણામ ઉદ્ભવે છે કે નહિ, અનીતિમય કૃત્યનાં એવાં પરિણામ નિવડતાં હમેશાં નજરે પડતાં નથી એ વિષયનાં મનુનાં વચનોમાં ગર્ભિત રહેલું છે અને તે જ માટે તે આગ્રહ કરે છે કે કોઈ કાળે અને એક પેઢીએ નહિ, તો બીજી પેઢીએ પણ એ જળ ઉગી નિકળ્યા વગર રહેશે નહિ, અને તે કારણથી નીતિથી સંકટ ભોગવતા નીતિમાન જનોને તે ચેતવણી આપે છે કે અનીતિ કરતાં છતાં કોઈ બચી જશે એમ ધારવું નહિ. નીતિનિયમનો વ્યાપાર કેવે પ્રકારે થાય છે એ વિમર્શનમાં પ્રથમ એ જોવું જોઈએ કે એ વ્યાપાર વાસ્તવિક રીતે કેનાથી થાય છે. સૃષ્ટિના કર્તાએ નિયમોના વ્યાપાર પદાર્થોને તથા પ્રાણીઓને મોંપેલા છે. પદાર્થોને અને પશુઓને સ્થૂલ (physical) નિયમો મોંપેલા છે અને મનુષ્યોને સ્થૂલ તથા નીતિમય (moral) નિયમો મોંપેલા છે. અલબત્ત, આ સર્વ માત્ર નૈમિત્તિક કર્તાઓ (agents) છે અને નિયમોનાં તાત્કાલિક પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાં એટલું જ તેમનું કાર્ય છે એ સર્વ પરિણામો કાલાન્તરે

એકત્ર યદ્ય અમુક લક્ષ્ય તરફ સૃષ્ટિની ગતિ બધાય એ નિયંત્રણ એ નિયમો સ્થાપનાર તથા નૈમિત્તિક કર્તાઓને ક્રિયાઓ સોંપનાર નિયતા કરે છે. પરંતુ, નૈમિત્તિક કર્તાઓની ક્રિયાઓ ઉપરાંત નિયતા પોતે કાંઈ ક્રિયાઓ કરે છે? ઘડતર માર્ટિનો કહે છે કે “સ્થૂળતા અને નીતિની ક્રિયાઓ ઉપરાંત, - કુદરતની ગ્રહભૂમિ અને મનુષ્યના જીવન ઉપરાંત, નિયતા ત્રીજા ત્રિતીય (ત્રીજા ક્રિયા કરનાર) તરીકે વચ્ચે પડે છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે કુદરત અને મનુષ્ય એ બે નૈમિત્તિક કારણો-એક બાબ અને એક આન્તર એમ બે કારણો-થી કારણતા બલામ યદ્ય ગ્રહે છે, અને એ સિવાયના કારણોનો અવકાશ રહેતો નથી (“the two groups constitute a pair logically exhaustive, and absolutely close their ranks against any new partner on the field.”). વળી, જે બનાવો આપણે જોઈએ છીએ અને જે અનુભવીએ છીએ તે ઉપરાંત ધર્મિયન બીજું કાંઈ પાત્ર નથી. તેની ક્રિયાઓ કુદરત અને મનુષ્યના મુકેલા નિયમો દ્વારા જ થાય છે. કુદરત કરતા તે વધારે છે પણ કુદરત તેની અદર આવી રહેલી છે. તેણે જીવન બાંધત સત્ત્વ મનુષ્યના આત્માના, આપણે જોઈએ છીએ. તેથી કુદરત અને મનુષ્યવડે સર્વ બનાવો થાય છે એમ દસવવામા સર્વોપનિ જીવ પામેથી આપણે કાંઈ છીનવી લેતા નથી પણ સર્વ વગર શરતે તેને સોંપેલું રાખીએ છીએ. તેના કર્તૃત્વથી થયેલા નિયમોમાં એકધારી અશિ-થિયતા (unbending uniformity) છે” (સીટ ઓફ ઓયોરિટિ ધન રીલીજયન, ભાગ ૧, પ્રકરણ ૨, ગોડ ધન હિસ્ટરી) આ કારણથી God in Nature અને God in History (“કુદરતમા ગ્રહેલો ધર્મિય” અને “ઇતિહાસમા રહેલો ધર્મિય”) એવા બે પ્રકરણ દા માર્ટિનોએ આ વિષયના પાડ્યા છે. આ પ્રમાણે માલમ પડે છે કે નિયમોનો વ્યાપાર પદાર્થો અને મનુષ્યોને સોંપેલા ધર્મો દ્વારા જ થાય છે. અવગત, પદાર્થોમાં અને મનુષ્યોમા કણે કણમા પ્રત્યેક કણે નિયતાની શક્તિ વિદ્યમાન છે, નિયતા પોતાના એ સાધ નોમા જોતપ્રોત છે, એ સાધનો નિયતાથી કદી શન્ય નથી હોતા. પરંતુ નિયતાએ તે સર્વમા જે ગતિઓ, ધર્મો અને વળણો મુકેલા છે તેમને તે નવા નવા પ્રસંગોએ ફરી ફરી ગોઠવેલો નથી, તે સર્વેને પ્રથમથી ગોઠવી મુકેલા છે અને નિયમો આપેલા છે તે પ્રમાણે ઘટના આવે છે. પાપી વહાણમા બેડો હોય તે વખતે વાહનાઓને અને વાયુને આવતા નિયમવ્યાપારમાથી ખસેડી તોશનની સામગ્રી માટે ખાસ બેચી આણવામા આવે છે અને તે વહાણને માટે જ સંકેત હલુ કરવામા આવે છે એમ બનતું નથી. એવો સંદેશ જ નથી. ગીતામા કહ્યું છે તેમ —

ગામાનિરપ ચ મૂતાનિ ધારવાન્મહમોજસા ।

પુણ્યામિ ચૌવર્ધા- સર્વાઃ સોમો મૂત્વા રસાત્મક ॥

અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૧૩.

અર્થ — ‘હુ (ધર્મિય) પોતાના બળવડે પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીને સર્વ જૂતોને ધારણ કરે હુ, અને રમસ્વભાવવાળો સોમ યજ્ઞને સર્વ વનરપતિયેતુ પોષણ કરે-હુ’

નિયતા પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણીઓને તથા પદાર્થોને આરોગ્ય દાય લાવી જાણી રાખતો

નથી. પણ પૃથ્વીમા પોતાની સક્રિયતા પ્રવેશ કરતી તે સજ્જિ તેમને આપી તેમને ધારણ કરે છે, જનપતિઓમા નિયતા આરોઆર રસ રેડતો નથી, રમતું પાત્ર લેઈ દરેક છોડ આગળ જઈ તેને સંસ્પાન કરાવતો નથી. પણ ચન્દ્રમાને રમનિધાન બનાવી તે ચન્દ્રમાના ગિરજોપી વનપતિઓને સંસ્પોષણ હમેશ મળ્યું જાય એવી ગોઠવણ તેણે કરેલી છે. નીતિપોષણની પણ એવી જ ગોઠવણ છે. નીતિનિયમ મનુષ્યના આત્મામા રચાયેલો છે અને તેના અવલબન તથા ઉદ્ધાનના પરિણામ વડે નીતિશામન થયું જાય એવા ધર્મ કુદરતમા તથા મનુષ્યમાં મુકાયેલા છે. નીતિના અવલબન કે ઉદ્ધાનના ફળ આપવા માટે તે કાર્યને પ્રમોત્તે નિયતા તરફથી જગતની ગમખૂમિના પડદાને કે પાત્રોને ખાસ નવા ગોઠવવામા આવતા નથી, ઇનામ આપવા કે મજા કરવા પદાર્થોને કે મનુષ્યોને તે વખતે નવા વિધાન (dispensation) થી એટલી આણુવામા આવતા નથી, પણ એ રજો, એ ઇનામ અને એ સજ્જ વખત આવે એની મેજે યથાચોખ્ખ થયા જાય એવું જગતના નિયમોમા પ્રથમથી જ વળણ આપી મુકેલું છે, અને તેને લીધે જ નીતિનું ગમ્ય અખરિત આપ્યું જાય છે

પરંતુ, હવે એક મર્યાદાનો વિષય ન્હે છે. સપ્તિનાનિયમોમા ન્હેલું આ નીતિમય શામન હમેગ માણુમોથી જોઈ શકાય છે ?

“ The curse of the Lord is in the house of the wicked , but he blesseth the habitation of the just ” Proverbs III, 33

“ For the ways of man are before the eyes of the Lord, and he pondereth all his goings ”

“ His own iniquities shall take the wicked himself and he shall be holden in the cords of his own sins ” Proverbs V, 21 22

“ The hope of the righteous shall be gladness , but the expectation of the wicked shall perish ”

“ The way of the Lord is strength to the upright but destruction shall be to the workers of iniquity ” Proverbs X, 28, 29

“ For evil doers shall be cut off, but those that wait upon the Lord, they shall inherit the earth ” Psalms XXXVII, 9

અર્થ —“ દુષ્ટના ગૃહમા પ્રભુનો શાપ છે, પણ ન્યાયીના નિવાસને તે આશીર્વાદ દે છે.”

“ કારણ કે માણુસના ગતિ પ્રભુની આખો આગળ છે, અને તેની બધી ગતિઓ ઉપર તે ચિત્ત દે છે.

“ દુષ્ટને પોતાને તેની પોતાની જ અનીતિઓ ત્રાસમે અને પોતાના જ પાપના શોગામા તે પકડાયે ”

આર્યોના વિચારો તથા વર્તનો.

૪.

વેદાધ્યયનનો અધિકાર સ્ત્રીઓને નથી એમ કહેવાય છે. આનું કારણ એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓને જે જ્ઞાન થાય અને જે તેઓ સુખ દુઃખને સમાન ગણી તે તરફ ખેદર-કાર બને, તેમજ જીવન અને મરણને સમાન ગણે તો તેઓ ખીજન (પુરુષ)ની શુભામ તરીકે રૂઢે નહિ; તેમજ જે તેઓ તે યથાર્થ સમજે નહિ તો વાચારંભણુવાળી થઈને જેને એ જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર નથી એવાઓને તે સમજાવી દે. આ પ્રમાણે હકીકત શ્રીક અંથકાર જણાવે છે, પણ તે વધારે પાછળના જમાનાના સંસ્કૃત આધારો ઉપરથી જણાવે છે. દાખલા તરીકે કર્મકાંડનાં શ્રીત અને ગૃહ સૂત્રો ઉપરથી આપણને જણાય છે કે—બ્રાહ્મણ યજ્ઞ કર્મ કરતો થાય તે પહેલાં તેણે જે શીખવાનું છે તે પવિત્ર જ્ઞાન સ્ત્રીઓને આપી શકાય નહિ. ધણા વર્ષો મૂંઝી બ્રહ્મચર્યાવધ્યામાં રહીને બ્રાહ્મણો શાસ્ત્રાભ્યાસ ગુરુ કે આચાર્યદ્વારા મોટે કરી લેતા હતા. પછી પુરુષ યજ્ઞ કર્મારંભ કરવાનો હોય છે તે વખતે તેને સ્ત્રીની જરૂર પડે છે, કેમકે શાસ્ત્રમાં યજ્ઞકર્મ પુરુષે સ્ત્રી સહિત કરવાનું કહેલું છે. યજ્ઞ ક્રિયામાં કેટલાંક કર્મ સ્ત્રીએ કરવાનાં પણ હોય છે.

ઋગ્વેદ (૧-૧૩૧-૩)ના પોતાના ભાષ્યમાં સાયણુ ચિત્વાત્તત્ત્વે મિથુના અવ-સ્થવઃ (= હે ઇંદ્ર રક્ષણુની ઇચ્છાવાળાં મિથુનોએ તને વિસ્તાર્યો છે), એ વાક્યની સમ-જણુ આપતા બ્રાહ્મણો, સૂત્રો, અને સ્મૃતિઓનાં વાક્યો આપીને પૂર્વ મીમાંસામાં આપેલા નિયમને પુષ્ટ કરે છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીએ મળીને યજ્ઞકર્મ કરવાં. બ્રાહ્મણોમાંથી તે અ-ભ્યાધાનનો આરંભ કહે છે, તેમા કહેલું છે કે પુરુષ અને સ્ત્રીએ મળીને અગ્નિ સંચય કરવું એકએ—જાયાપતી અગ્નિયાદ શ્રીયીતામ્. સૂત્રોમાંથી તે નિયમ બતાવે છે કે—વેદંપત્યૈ પ્રદાય વાચયેત્. આનો અર્થ એમ છે કે—“પોતાની પત્નીને વેદ આપીને પછી તેણીની પાસે તે બોલાવવો.” આ વાક્ય આશ્વલાયન શ્રીતસૂત્ર (૧-૧૧) નું છે. એમાં વેદ શબ્દ જે વેદના જ અર્થમાં હોય તો એ વાક્ય બહુ અગત્યનું છે, કેમકે આશ્વલા-યનના સમયમાં વેદ અંથરૂપે હતા એમ એથી જણાય છે. તો આ સ્થળે એમ નથી. અહિંથી વેદ એટલે ખડનો ભારો થાય છે, અને તે વેદિઃ એટલે યજ્ઞકુંડ જે ખડની બનાવવામાં આવે છે તેને લાગૂ થાય છે (ધાતુ વે = લેટિન viere). છેવટે સાયણુ મનુસ્મૃતિ (૫-૧૫૫) કહે છે કે—“ પતિ વિના સ્ત્રીથી યજ્ઞ થઈ શકતો નથી (નાસ્તિ સ્ત્રીનાં પૃથડયજ્ઞઃ).” પરજોશા યુગ્મની પવિત્રતા તથા સુખનું સાઈ વર્ણન મનુવૈવસ્વતના સૂક (ઋગ્વેદ, ૮-૩૧-૫ થી ૯)માં છે.

એ રીતે પતિની સાથે રહીને સ્ત્રી યજ્ઞ કર્મમાં ભાગ લે છે તોપણુ તેને અભ્યાસ કરા-વવામાં આવતો નથી તથા દીક્ષા કે બ્રહ્મચર્યાનો બોધ કરવામાં આવતો નથી. મૈત્રેયીના જેવા દાખલા કપચિત્ મળે છે. સર્વ વિલિયમ જેન્સ મનુના (૯-૧૮) ભાષાંતરમાં કહે

છે કે—“શ્રીઓને વેદસંહિતાનું કામ નથી, એમ સંપૂર્ણ રીતે સાબીત થયેલો નિયમ છે; એટલા માટે કાયદાનો કંઈ પણ પુરાવો ન હોઈને, તથા કંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તકર્મનું જ્ઞાન ન હોઈને જે શ્રી પાપ કરે તેને અધમ ગણવી જોઈએ; અને એ ચોક્કસ નિયમ છે.”

મીગેસ્થેનીસ ભારતી આર્યો માટે ઉપર પ્રમાણે હકીકત આપે છે તે ઉપરથી આપણને વેદકાળ પછીના બ્રાહ્મણોમાં જે હકીકત મળે છે તે ખરી લાગે છે, ‘અને એ પ્રજામાં દત્તિ-હાસનું ધોરણ નહોતું એમ દેખાય છે. આવી રીતના વિચિત્ર પ્રકારના લોકોને માટે દુનિયાના દત્તિહાસમાં મુખ્ય ભાગ નિર્મિત ન રહ્યો. આટલા બધા પારલૌકિક વિચારો ઉપર ઉતરી ગયેલા લોકો ઉપર આ જગત કંઈ અસર કરી શક્યું નથી. પરંતુ જે આપણે દત્તિ-હાસને વખાણીએ તો જે લોકોનો સ્વદેશપ્રેમ ઉચ્ચ પ્રતિભા પરલોકપ્રેમમાં બદલાઈ ગયેલો છે એવા લોકો પોતાના ઉચ્ચ જીવનને નીચે જનારે તો તેમાં આપણે તેમને ધિક્કારવાનું કંઈ કારણ નથી. ભારતીઓના જેટલી અનુકૂળ અસર ગ્રીક લોકો ઉપર બીજા કાળએ કરી નથી, અને સિકંદરના સમયની તેમની નીતિ અને જીવિતની ગિચિતિ આપણે જોઈએ છીએ તો આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે તેમના કેટલાક સારા ગુણો એવા હતા કે જે પાછળના કાળમાં દેખાતા નથી. એ કંઈ વર્તણૂકની મૂળની ખામીને લીધે નહિ, પણ નિરંતરના પરદેશીઓના તેમના ઉપરના જીલમોને લીધે છે. તેઓ પરદેશીના બળને તાણે રહેવાથી એવા યર્ષાનય એમાં નવાઈ નથી. પરદેશી જીતનારાઓથી થયેલી અનીતિનો દાખલો એક કસ્યાણુ નામના બ્રાહ્મણનો છે. સિકંદરને તેણે પોતાનું પવિત્ર ઘર અર્પણ કરી દીધું હતું અને તે તેની બેળા ગયો હતો. તેની આ વર્તણૂકથી ઘણા તેના મિત્રો નારાજ થયા હતા એમ પાછળથી મીગેસ્થેનીસને માલમ પડ્યું હતું. કસ્યાણુને પણ પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થયો હતો અને પસર્ગદ ખાતે તે પોતે બળી મૂવો હતો. એજ રીતે એક બીજો બ્રાહ્મણ પણ યુરોપ ગયો હતો તે પાછળથી પોતાની ધર્મબ્રટતા માટે પશ્ચાત્તાપ કરીને એથન્સમાં બળી મૂવો હતો. ગ્રીક લોકોએ ત્યાં તેની એક કબર બનાવીને લેખ દેાતર્યો હતો કે—“Here lies the Indian Sarman Cheya (‘Sarman Acharya?’), from Barygaza, who sought immortality after the old custom of the Indians. [= અત્ર બારીગાઝા (બર્ય)થી એક હિંદુ સર્મન ચેયા (સર્મન આચાર્ય ?) પડેલો છે, જેણે હિંદુઓની જૂની રીતિ પ્રમાણે અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માગેલું હતું.]”

ગ્રીક લોકોની જીવિત સ્વતંત્રતા અને પ્રજાસત્તાકતા ઉપર રચિત છે. જે પ્રજા પોતાના વીર પુરુષો માટે ગર્વિષ્ટ હતી તે પ્રજાની આગળ હોમરનાં કાવ્યો મૂકાયાં હતાં. જે ધરાને ગ્રીસની સત્તા પાલમાલ કરી હોત તો આપણે હીરોડોટસ, ઈરિક્લિડસ, મેડોકલીસ, ફિડિયાસ, અને પેરિકલીસનાં નામો પણ સાંભળત નહિ. જે દેશમાં પ્રજાતંત્રની લાગણી જાગૃત હોય છે તે દેશની પ્રજા તેના કવિઓને ગર્વથી શ્રવણ કરે છે અને તે દેશના દરેક પણ પોતે શ્રવણ કરવા માટે ગર્વ રાખી શકે છે. પરંતુ ત્યાં પ્રજા નીચે ઉતરતી જાય છે ત્યાંના મહા પુરુષોની જીવિત જીવનને સત્ય માનવાથી વિમુખ થતી જાય છે અને આત્મ તત્ત્વજ્ઞાન, વિદ્યા, અને સત્યની શોધ તરફ વળતી જાય છે. બ્યારે ગ્રીક પ્રજા કાય પામવા લાગી તે વખતે તેમાં સોક્રીટીસ, પ્લેટો, અને એરિસ્ટોટલ યથા હતા, અને પ્રથમ મેમોરિયનનો નાસ અને

પછી રોમન લોકોના જીલમથી ગ્રીક લોકોની બુદ્ધિ છેક ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, તેમણે તેના અમર નમુનાઓ ખીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓમાં જળવાઈ રહ્યા હતા. ભારતીયોનાં પ્રજાતંત્રી લાગણી કદી નહોતી અને તેમના હૃદય સ્વદેશ માટે ઘઝતા નહોતા. એમનામાં કોઈ વીર પુરુષ નહોતો કે તેમણે વર્ણન કરનાર કોઈ કવિ બને ! તથા એમનામાં ઇતિહાસ જ નહોતો કે તે લખનાર પેદા થાય ! એમને માટે તો માત્ર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન જ હતું, અને ધર્મ તથા જ્ઞાનના મૂળ હિંદુઓના મનમાં જોડા રાખાયા એટલા ખીજી કોઈ પ્રજામાં રાખાયા નથી હિંદુ એ તત્ત્વવિચારવાળીજ પ્રજા છે. તેમની તકતારો વિચારની જ હતી સૃષ્ટિ શું છે એ તેમનો ભૂતકાળ હતો, અને અસ્તિત્વ શું છે એ તેમનું ભવિષ્ય હતું. એમનો વર્તમાનકાળ પણ એ સંબંધી વિચારોનો જ હતો જુદી જુદી મઝબીબો અને જુદા જુદા સમયોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના જે જે વિચારો ચાલેલા છે તે તે છેક જડી વહેમી બુદ્ધિથી તે ઠેક અત્યંત સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પર્ચંતના છે. પત્તુ આ ઉપરથી થયું એ કે ઇતિહાસમાં કોઈપણ પ્રજા જગો મેળવી શકે છે એવા કોઈ પણ ગુણો આ લોકોએ છેકજ ખોઈ નાખેલા છે

એટલા માટે ભારતીયોને રાજ્યકીય ઇતિહાસમાં જગો નથી, પણ ખીજી પ્રજાઓ— દગિપ્ચન, બાબુદોઓ, બાબીનોનિયનો, આસીરિયનો, ઇરાની, ગ્રીક, રોમન, અને ટયુટનો— એ જગા અમુક અમુક સમયે મેળવેલી છે ભરતખંડે રાજ્યકીય ઇતિહાસમાં જગો લીધી હોય તો પણ તે એટલી હલકી રીધતિમાં, કે તે ખીજી પ્રજાઓની દૃષ્ટિએ પડે એમ તો નહિ જ. સિકંદરની ચઢાઈ ભરતખંડ ઉપર થઈ તેમાં ભારતી લોકોના મનમાં કઈજ આશ્ચર્ય થયેલ નથી અને એવી મોટી ચઢાઈ સરેલાઈથી અપ્રસિદ્ધ જેવી રહી છે.

જે કે ભરતખંડ માટે રાજ્યકીય ઇતિહાસમાં તો સ્થળ નથી, તો પણ માનવજાતિના બુદ્ધિના ઇતિહાસમાં તેની જગો મુખ્ય છે દુનિયાની રાજ્યદારી બાબતોમાં ભરતખંડે ધ્યાન આપ્યું નથી, પણ પૂર્વ તરફના ઇતિહાસમાં તેમણે નવો જ ખગનો શોધી રાખ્યો છે માનવ જાતિ ક્રીશ્ચિયાનીટીના મતો સ્વીકારે તે પહેલા ઘણા વખત સૂધી ધીરે ધીરે કેળવણી મગવાની જરૂર છે, એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. જાગ્રી પ્રતિનુ સત્ય સ્વીકારવાની યોગ્યતા લાવવામાં પ્રથમ માનવ બુદ્ધિમાના સંઘળા દોષો ધોવાઈ જવા જોઈએ દુનિયાના પ્રાચીન ધર્મો પ્રકૃતિનું માત્ર દૂષ છે તેમાં યોગ્ય સમયે જીવનની રાહલી મળી રહે છે. પ્રાચીન આર્ય કુટુંબમાં જે મૂળથી સ્થૂનપૂજા (phylogatry) હતી તેણે પાછળથી સ્વાર્થી ગુરુઓના હાથ નીચે મિશ્રણ પ્રતિષ્ઠામાં રૂપાંતરે ઈર્ષ્ય હતું, રોમાં ભારતીયોએ જ કંઈક નવીન પદ્ધતિનો ધર્મ—વધારે પ્રચરિત પ્રાકૃતિક (objective) ધર્મથી જૂદો જ—પૌરુષધર્મ (subjective) સ્થાપ્યો છે. આ ધર્મ તે બુદ્ધનો છે, અને તેનો વિસ્તાર આર્ય સૃષ્ટિની બહાર પણ ઘણે દૂર સૂધી એટલો બધો થયેલો કે તેણે ક્રીશ્ચિયાનીટીની વૃદ્ધિનો અટકાવ કરેલો છે, તો પણ જે ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં હજારો વર્ષોના કાળ એક દિવસમાં આવી જાય છે તેની ઇચ્છાથી એ બૌદ્ધ ધર્મે પણ પાછળથી ખીજા બધા પ્રાચીન ધર્મોની પેઠે પોતાની જુલો સુધારતે સુધારતે કાષ્ટરતાના મતને સહાયક થવા લાગ્યો અને ઇશ્વરી સત્ય તરફ વળ્યો છે.

જો કે ખીજા સર્વ ધર્મો કરતા બૌદ્ધ ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મની રહામો બહુ વધારે રહેલો હતો, તો પણ તેની અને બ્રાહ્મણ ધર્મની વચ્ચે—રોમ ક્રૅસ્ટલિક પથ તથા પ્રોટેસ્ટાન્ટ મત વચ્ચે

જે સંબંધ છે તે-સંબંધ ધરાવે છે; તોપણ એ બંને વચ્ચેની કડવાશ એમ સાબીત કરી આપે છે કે જૌદ્ધ મત ખાસ કરીને ભરતખંડનો જ છે. જુદે જે વિચારો બતાવેલા છે તે જ વિચારો તેની પૂર્વે લાંબા કાળથી હતા અને તેની નિશાનીઓ અન્ય દેશોમાં પણ માલમ પડે છે. પરંતુ અસરકારક જે પદ્ધતિથી એ વિચારો ભરતખંડમાં બહાર ફરવામાં અને બોધ કરવામાં આવ્યા હતા, ભારતવાસીઓના અંતઃકરણમાં તેમણે જે વાસ કરેલો હતો, અને વિશેષકરીને નીચ કોમ તરફથી પણ તેમને જે તત્પરતાથી ગ્રહણ કરી લેવામાં આવ્યા હતા કે છેવટે તેમને ઉચ્ચ કોમે પણ ગ્રહણ કર્યો અને તે એક રાજ્યધર્મ થઈ પડ્યો હતો, અને એક શબ્દમાં કહીએ તો જે ઐતિહાસિક અને સાર્વજનિક વર્તન માટે એ મત સ્થાપિત થયો હતો તે વર્તનનાં મૂળ હિંદુ પ્રજામાં પૂર્વથી જ હતાં. મૂર્ખતા અને અજ્ઞાનતામય મૂર્તિ-પૂજન તથા જીવજીવિતા ધોરણોથી જેનો આરંભ થાય છે એવા ધર્મ, તેમજ વળી તત્ત્વજ્ઞાનની સઘળી પદ્ધતિઓને સામાન્ય રીતે મળી શકે એવાં પણ કેટલાંક તરવા જૌદ્ધમતમાં રહેલાં છે. દુનિયામાંના સઘળા અસહજોની પેઠે જૌદ્ધ મતમાં પણ કેટલાંક સત્યો રહેલાં છે. પરંતુ એ તો માત્ર ભરતખંડમાં જ બન્યું હતું કે ત્યાંના લોકો સૈદ્ધાંતોથી વિચાર કરતાં અને ધ્યાન કરતાં શીખેલા હતા, અને પ્રાચીન બ્રાહ્મ ધર્મની અશુદ્ધિને લીધે જુદા શાક્ય મુનિના વિચારો ગ્રહણ કરી શકે એવા હતા. એ પણ માત્ર ભરતખંડમાં જ બન્યું હતું કે આ નવા મતે ઐતિહાસિક રૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને જે કે સત્ય તો બહુ મતે મનાતું હતું તો પણ આ સત્ય ધર્મ ત્યાં જુદી પામ્યો હતો.

છેક હાલના સમયમાં પણ આખી દુનિયામાંના કોઈ પણ ધર્મ જૌદ્ધ ધર્મ જેટલો વિસ્તાર પામેલો નથી; અને જે કે તેના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ ભરતખંડમાંથી તો તે દેશનિકાસ થયો છે તથા હાલ ત્યાં કોઈ પણ એ મતવાદી મળી શકતો નથી, તો પણ તેણે નવીન ગૃહ તરીકે સીલોન, શ્યામ, આવા, પેશુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, ટિબેટ, તાર્તરી, મેગોલિયા, અને સાઇબેરિયામાં નિવાસાશ્રય લીધો છે; અને તેના હાલના અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે કરોડો માણસોથી પગાય છે. બેશક આ ધર્મનો ન્યારે ભરતખંડમાં પ્રથમ આરંભ થયો ત્યારનો સમય દુનિયાના જુદાના ઇતિહાસનો કાળ હતો, અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરીએ તો જણાય છે કે એ સમયે ભરતખંડની ગતિ ઇતિહાસની પામ્યોત્તર રેખા ઉપર હતી. એટલા માટે, બહુ બારીક અવલોકન કરનારાઓએ ભરતખંડીઓનાં અંતઃકરણની જુદાના જ્ઞાન ઉપરથી ભરતખંડની સ્થિતિની ઐતિહાસિક તથા કાલક્રમિક શોધ માટે આ સમયને ચસંદ કરેલો છે. (પ્રો. વિલ્સને પોતાના વિષ્ણુપુરાણમાં, પ્રો. બર્નુકે પોતાના જૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસના ઉપોદ્ધાતમાં, અને પ્રો. લેસને પોતાના ભારતી પ્રાચીન શોધમાં.)

ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં જૌદ્ધ ધર્મનો ખરો સમય તથા તેનું ઐતિહાસિક મૂલ જે કહેવામાં આવેલ છે તેની દલીલમાં અતિ ઉત્તરનું અધાર્મિક છે; પણ જુદું મત્યુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬ હા સૈદ્ધાંતી મંથમાં અને સીલોની શકના આરંભમાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં થયું હતું, તે હવે પછી જોઈશું. હમણાં તો એટલું જ સ્મરણમાં રાખવું જરૂર છે કે જેવી રીતે ખ્રીસ્તી શક વડે દુનિયાના ઇતિહાસના એ મહાન ભાગો પડે છે, તેવી રીતે જુદાના શકથી ભરતખંડના ઇતિહાસના એ મુખ્ય ભાગો પડે છે. એટલા માટે વેદિક ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસના

સંબંધમાં તે બહુ અગત્ય ધન્ય છે. બ્રાહ્મણોના કૂર ધર્મ વિરુદ્ધ ઉઠેલા આ નવા ધર્મે બ્રાહ્મણોના પવિત્ર અને ધાર્મિક લેખો ઉપર દેખી શકાય એવી અસર કરેલી છે. એ ધર્મનાં તત્ત્વો ભરતખંડના અતિ પ્રાચીન ભાષાશાસ્ત્રમાં તપાસતાં તેમાંથી એક અગત્યનું બિંદુ મળી આવે છે અને કદાચ તેથી અતિવિસ્તૃત બ્રાહ્મણશાસ્ત્રોનો અમુક ઐતિહાસિક સંબંધ સોધી શકાય તેમ છે. બુદ્ધ પછીના પ્રથમ શતકમાં એ નવા ધર્મના ઉદય પછી બ્રાહ્મણ ધર્મ એકદમ બંધ પડતો જણાયો નથી, પણ ઉલટું પ્રથમ તો બહુ બળવાન પ્રતિબલ ઉદ્ભવ પામેલું જણાય છે અને એ ઉગતા નવા ધર્મ સ્થાને તેણે બહુ યત્નો કરેલા જણાય છે; અને ભરતખંડમાં આ બુદ્ધનો ધર્મ વિશેષે કરીને હલકા વર્ણના લોકોમાં પ્રસર્યો હતો અને બ્રાહ્મણોએ સ્વધર્મથી જેમને બાતલ કરી દુઃખી કર્યા હતા તેમણે તેનો આશ્રય લીધો હતો, અને એ સંપાતસમય ભાષાશાસ્ત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગ્રાઈ આવે છે, અને પાછળથી આ નવા ધર્મ રાજાઓએ સ્વીકારવા માંડ્યો અને અશોક જેવા રાજાઓ તેમાં થવા ત્યારથી બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલનો શિથિલ પડવા લાગ્યા હતા.

બેશક, ભરતખંડમાં આ પ્રમાણે થવા લાગ્યું તે પહેલાં આ ધર્મનાં તત્ત્વો બ્રાહ્મણોના વૈદિક ધર્મમાં પણ હતાં. ક્રિયા સંસ્કૃત ગ્રંથોને એ ભાષાશાસ્ત્રમાં ગણુવા તથા ક્રિયાને તેમાં ન ગણુવા એ બંનેજુ નિરૂપિત છે, અને એથી જ ખરો વેદનો ઇતિહાસ જાણીશકાય તેમ છે.

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ,

અહમંડળ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૧૪ થી.)

પરાશર પછી બીજો મહાન જ્યોતિષી ગર્ગાચાર્ય થયો. એનો તારીખ ઉપર કશું પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૫ ની છે. એ ગ્રીક લેક્ષકો પાસેથી બહુ શીખ્યો હતો. અને એના અન્યમાં એક કેસણે લખે છે કે:—

“અવનો (ગ્રીકો) મેર્કે છે પણ તેમનામાં આ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર બહુ આગળ વધેલું છે તેટલા માટે તેમને ઋષિઓ જેટલું માન આપવું ભેદ્ય; તો પછી જે બ્રાહ્મણ જ્યોતિષી છે તેને તો કેટલું બહુ માન થશે!” (Dutt's "Ancient India" page 136.)

ગર્ગાચાર્ય પછી બૌદ્ધ રાજાઓના વખતમાં ઘણા જ્યોતિષના ગ્રંથો લખાયા છે. સાર બાદ પુરાણીઓના કાળમાં વરાહમિહિર મોટો જ્યોતિષી થયો. આ પછીના જ્યોતિષીઓએ

પોતાના ઉચ્ચ ગણિતજ્ઞાનથી પોતાનું જ્ઞાન ધણુ જ વધાર્યું અને છેવટે ધણુ જ અર્વાચીન કાળમાં ઈ. સ. ની ૧૨ મી સદીમાં હિંદુસ્તાનના ન્યુટન ભાસ્કરાચાર્યે તે પોતાના ખીન્ન ગણિતના જ્ઞાનથી આ શાસ્ત્રમાં ૬૬ વાળી હતી. આ ઉપરથી સદગત સમજાવે કે આપણું જ્યોતિષ જ્ઞાન કાલના જન્મ પછી વધી ગયું હતું, પણ તે પહેલાં બહુ જ યોગ્ય ગણવા હતા. હારે આપણા દેશમાં રાણિ, વાગ, તથા અહોની ખારીક ગણતરી લખાવ કરનારા ગ્રીક શુ જ્યોતિષનું જ્ઞાન જોવાનું મેળવવાનું માન લઈ જશે ? ના, એમણે તો ખરૂં પુછે તો જ્યોતિષ-શાસ્ત્રને બહુ પાછું દક્ષવી દીધું હતું, કારણ કે તેઓ સર્વ અહોની ગતિની ગણતરી એક અહંગ્રી મતને આધીન થઈ કુતા હતા. તેઓ પૃથ્વીને સર્વ વિશ્વનું મધ્યબિન્દુ માની સૂર્ય અદ્વ તાગઓ મર્વને પૃથ્વીની આસપાસ ફરતા માનતા હતા. અને તેઓ અહોની ગતિ ધણુ ગુચ્છવાગ્ર બદલા ગણિતથી અમમ્મવતા હતા. તેઓનું આ અદ્વ વિગેરેનું જ્ઞાન સ્વસપાદન કરેલું નહોતું. પણ તેઓ પહેલા જ્યોતિષશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કાણે કર્યો હતો તેનો સંગઠ આપણે ઇતિહાસ અને જુના લેખોના શોધમાં લેવો જોઈએ. બાઈબલ પ્રમાણે તો પૃથ્વીની શરૂઆતમાં આગીરીયાનું રાજ્ય હતું, અને તે પહેલાનો ઇતિહાસ પ્રવચકાળમાં દુષ્ટી ગયો હતો એમ લખે છે. આ ઉપરથી આપણે વશપન્પના ઇતિહાસ ઉપરથી તો માત્ર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ વર્ષ સુધી માઠ માઠ જઈ સકીયે છીએ. પણ સુભાગ્યે આવડીયાના જુના લેખો જલ્યાથી ને તેમને વાંચવાની યુક્તિ માત્રમ પડ્યાથી આપણી નજર હજી પણ ખીન્ન ૩૦૦૦—૫૦૦૦ વર્ષ સુધી આથી જઈ શકે છે. આનંદી ૫૦ વર્ષ ઉપર નીનેવાનાં ખડે-માથી આલડીયાના લેખો જલ્યા અને તેની ઉપર (Chaldean) બાણાકાગ અને શકુ આકાગના અક્ષરો લખેલા હતા નજી હેવી ગેલીનમન વિગેરે પુગણવસ્તુશાસ્ત્રીઓ આ લેખો વાંચી શક્યા. આ લેખોમાં ત્રણ જુદી જુદી ભાષાઓ હતી, તેમાંની બે પ્રથમ વચાણી પણ ત્રીજી કે જે આથી જુની હતી તે તો લેવાડ નામના ગાત્રીના નિનેવાના રાજ્યના મહેલના ખડેમાની મોધથી વાચવી સહેલ થઈ પડી. આ મહેલમાંથી એક મોટું પુસ્તકાલય મળી આવ્યું જે લગભગ હાલના બ્રિટીશ મ્યુઝીયમ કે એવકેન્સીયાના બળી ગયેલા પુસ્તકાલયની હરીફાઈ કરી ગયે. સુભાગ્યે આ પ્રદેશમાં પર્યટો બહુ નહોતા તેથી મકાલ વિગેરે ઇટા તથા માટીનાં બનાવવામાં આવતા હતા, તેથી તેના ખડેમાં તેમના ગ્રીકોના નામ પડી હવા વિગેરેથી ખવાઈ જઈ માત્ર દટાઈ ગયાં ને અદરની લેખ વગેરે કીમતી ચીજો એમની એમ મલામત રહી. આ પુસ્તકાલય ઉપરથી જલ્યા છે જે ઉપરની ત્રીજી ભાષા જે આવડીયાના અક્ષર લોકોની હતી તે આ ગળના વખતમાં મૃત થઈ ગયેલી હતી એટલે હાલ જેમ આપણે અંસ્કૃત છે તેમ તે આડીકીયત ગળઓના વખતમાં જુના ચાવ-ડીયોની ભાષા હતી. તેઓ ધણુ વિદ્વાન હોય એમ લાગે છે કેમકે તેમના ધણુ જ લેખો છે અને તેના આ ગળએ સમગ્ર કર્યો હોય એમ લાગે છે. વળી આ ગળએ એ બાધા-ની પોતાની જોવાતી ભાષામાં કોયો કરાવેલા છે જે પણ આ પુસ્તકાલયમાં હયાત છે અને જુની ભાષામાં વાચવામાં સહેલ થઈ છે. આ લેખો કઈ કાળગ કે તામ્રપત્ર ઉપર લખેલ નહોતા પણ માટીની મોટી ઇટોની પાટો કરીને કે માટીનાં મોઝાં ભુંગળા બનાવીને તે ઉપર જ્યારે તે ઇટો કાગી હોય તે વખતે છાપે પાડી ગળી તેને પકવતા કે તે લેખરચાથી થઈ રહેતા. આવી સમુક્તિક રચના તેઓ કેટલા વિવક્ષણ હશે તે ખતાવે છે. આવી પા-

રીત બતાવતી નથી. પરંતુ ખરી સ્થિતિને આધારે સાધારણ જૂમિતિના નિયમ જાણનાર પણ સૂર્યથી ગ્રહોનું અંતર ગણી શકે છે.

જે જ્ઞાન ગ્રીક લોકોએ ચાલકીયોનો પાસેથી લીધું હતું તે ધણે અંશે વહેમી જ્યોતિષ (Astrology)નું હતું. Porphyrus લખે છે કે “Callisthenes sent to Greece observations of the planetary motions by Chaldeans for 1903 years before Alexander's entry into Babylon.” અને આપણે ત્યાં ગ્રહજ્ઞાન દાખલ કરનારા ગ્રીકોએ પોતાનું જ્ઞાન જેમીદિઆનમાંથી મેળવ્યું હતું.

ગ્રીક લોકો પણ કંઈ ધર્મની વહેમી ભાવનાઓમાં કેઈ પણ રીતે ઉતરે તેવા નહોતા. અને તેઓએ ધીમે ધીમે પાદરીઓના તરફ વડે જ્યોતિષશાસ્ત્રને ધર્મનું ખંડ બનાવી દીધું. અને તે પાદરીઓના દાથમા સ્વહેતુ પાર પાડવા વાપરનારની મરજી પ્રમાણે સાડે કે નરસું હથિયાર થઈ પડ્યું હતું. ડહાપણ અને ભલમનસાઈથી ભરેલી ઐશ્વર્ય શક્તિના પવિત્ર અને ઉંચા તર્કોમાંથી ઉત્પન્ન થતું આ વહેમજ્યોતિષ ધીમે ધીમે કેમ આગળ-વધ્યું અને લુચ્ચા અને કપટીઓનું સાધન કેવી રીતે થઈ પડ્યું એનો વિસ્તાર કરવો એ છેક વખતનો દુરુપ-યોગ કમો ગણાશે. પણ આપણે જોવાનું છે જે આપણામાં પણ જે વહેમ વધી ગયેશે છે તે પણ આ ગ્રીકોએ આપણને આપેલા જ્ઞાનની સાથે દાખલ થઈ ગયો છે. ગ્રીક લોકોના આવ્યા પછી જૈદ્દ રાજાઓના વખતમાં ગણિતજ્યોતિષી કરતાં વહેમી જ્યોતિષીઓ બહુ વધી પડ્યા અને જુદા જુદા જ્યોતિષ ગ્રંથોનો જન્માવ થઈ રહ્યો. તો પણ ગણિતમાં પ્રવીણ એવા આપણા જ્યોતિષીઓ ગ્રીકોની ગ્રહગણતરીની ભુલ એકદમ સમજી શક્યા હતા અને ઈ. સ. ૪૭૬ માં આર્ચબટ નામના મહાન જ્યોતિષીએ પૃથ્વીની ધરી ઉપરની ગતિ અને સૂર્યની આસપાસની ગતિ સમજાવી—જેવા પ્રકારનું જ્ઞાન યુરોપમાં ઘણા કાળ પછી એટલે ઈ. સ. ની ૧૬ મી સદીની શરૂઆતમાં કોપરનિકસે આપ્યું હતું. આ પરથી આપણા શાસ્ત્રીઓ કેટલા ગણિતનિપુણ અને સત્યશોધના આસક્ત હશે તે જણાય છે. ત્યાર પછી વિક્રમ રાજના દરબારમાં નવરત્નમાં એક રત્ન વરાહમિહિર મોટો ગણિતજ્યોતિષી થયો. તેણે પણ ઘણી ગણતરીઓ કરી પણ રાજ્યમાં ચાલતા જ્યોતિષના વહેમ ટાળી શક્યો નહિ અને કેટલેક અંશે કદાચ રાજા પ્રભને રીઝવવાને તેણે આ વહેમ વધાર્યો. અને છેલ્લો ગણિતશાસ્ત્રી બ્રાહ્મણસાચી પોતાના બીજગણિતમાં કેટલો નિપુણ હતો તે લખવાની જરૂર નથી. આપણા દુર્ભાગ્યે આવા ગણિતશાસ્ત્રીઓને મદદ કરવાને યોગ્ય વિદ્વાન પ્રજાવર્ગ ના મળ્યો તેથી તેમના સર્વ પ્રયત્નો ધીમે ધીમે વહેમમાં ડૂબી ગયા અને આપણા આલસ્ય અને નિવૃત્તિના ચિંતનમાં આપણી વિદ્યાની અધોગતિ, યથા માંડી.

(અપૂર્ણ.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ દુધ.

અન્યાવલોકન.

“કાવ્યમાધુર્ય” — એટલે આધુનિક લેખકોનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ (ખીજી આદિતિ.)*

આ પ્રકારની અન્યરચનામાં અનેક પ્રયોજન હોય છે. ન્યારે સાહિત્યનો વિસ્તાર બહુ મોટો થઈ જાય છે ત્યારે લોકોને એનો આસ્વાદ લેવો સરળ પડે એવા હેતુથી ચોરસ મધુર કાવ્યો એકઠાં કરી લોકના મનોરંજન અર્થે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર, લોકરચિતે સન્મર્ગે દોરવા માટે ઉત્તમ કાવિનાં કાવ્યો પસંદ કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. કેટલાક કવિઓની તરેહ જ એવી હોય છે કે એમના કાવ્યવનમાંથી જ્યાં સુધી આ પ્રકારે કુસુમો વીણી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓની કદર થઈ શકતી નથી. કેટલીક વાર આવા સંગ્રહમાં વિવિધ કવિઓનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપ દર્શાવવાની પણ મતલબ હોય છે. રા. અંજનરિયાના આ કાવ્યસંગ્રહમાં, ઉપર જતાવેલાં એક કરતાં વધારે પ્રયોજનો—કોઈક વધારે તો કોઈક ઘોડું એમ—બળેલાં છે. પણ મુખ્યત્વે કરીને તો એમનો હેતુ “ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થયેલ નવીન રસ જતાવવાનો, કવિતાને લોકપ્રિય કરવાનો અને ભણેલાઓને ગુજરાતી માટે યર્થ ગયેલો તિરસ્કાર કંઈક દૂર કરવાનો છે. “ગુજરાત નેવા—સાહિત્ય માટે સામાન્ય જ રચિ ધરાવનાર—પ્રાન્તમાં પણ રા. અંજનરિયાના આ પુસ્તકની બે જ વર્ષમાં ખીજી આદિતિ કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો એ જોતાં એમનો ઉદ્દેશ ધણેક અંશે સફળ થયો લાગે છે.

અંગ્રેજીમાં બિ. પાલગ્રેવ દ્વિત “Golden Treasury of Songs and Lyrics” નામનો સંગ્રહ છે તેના અનુકરણરૂપે આ પ્રયાસ છે—પણ એ યદી આની બે બાબતમાં ભિન્નતા છે: બિ. પાલગ્રેવના પુસ્તકમાં “Songs” અને “Lyrics”—એટલે કે સંગીત અને સંગીતકરૂપ કાવ્ય(ગાયન અને ગાયન જેવાં કાવ્ય) ઉભય લેવામાં આવ્યાં છે; રા. અંજનરિયા “સંગીત મંજરી” નામનું જુદું પુસ્તક કરવા ધારે છે. બિ. પાલગ્રેવ અંગ્રેજી કવિતાનાં એક પ્રાચીન યુગથી શરૂ કરી વર્તમાન સમય ઉપર આવ્યા છે; રા. અંજનરિયાએ માત્ર આધુનિક કાવ્યોમાંથી જ પસંદગી કરી છે. સંગીત અને સંગીતકરૂપ કાવ્ય વચ્ચે શો ભેદ છે અને તે ગુજરાતી ભાષામાં કેટલો નજરે પડે છે એ વિષે રા. અંજનરિયાનું “સંગીત મંજરી” પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થશે તે વખતે જોલવાનો પ્રસંગ આવશે પણ રા. અંજનરિયાએ માત્ર આધુનિક કવિઓ જ લીધા એ યોગ્ય કુર્ચ છે કે નહિ એ વિષે તો અત્યારે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે—તેઓએ પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોના યોગ્યક નમૂનાઓ આપ્યા હોત તો ઠીક થાત. દરેક અન્ય-કર્તાને પોતાના અન્યનો વિષય કેટલો રાખવો એનો નિર્ણય કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય છે, તથા-પિ આ ઉમેરો મુખ્ય વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડવાનું સાધન યર્થ પડે એમ હોવાથી આટલી સચના કરવી અમે યોગ્ય ધારી છે. બિ. પાલગ્રેવે અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ ચાર ધુમ પાડી પોતાનું પુસ્તક ચાર વિભાગમાં રચ્યું છે તેમ કરવું કદાચ દુર્ધટ હતું; પણ આધુનિક

* સંગ્રહ કરનાર—રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજનરિયા. એમ. એ, આર્સિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ્સ, મુમ્બઈ. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

કાવ્યો બેળાં પ્રાચીન કાવ્યો બહુ સારી રીતે મૂકી શકાત, અને એમ કરવાથી સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યના ઉપભોગની, તેમ જ મનુષ્યહૃદયના વિલાસની, જુદી જુદી પદ્ધતિઓ વાચકના ધ્યાનમાં લાવી શકાત.

આરંભમાં આપેલો “શુન્દરી કવિતાના વિકાસનું ટુંકામાં અવલોકન” એ નિબંધ અર્થગંભીર અને મનનપૂર્વક લખાયેલો છે—અને એમાં તે તે સ્થળે યોગ્ય લાક્ષણિક વિશેષણો વડે જુદા જુદા કવિઓનું સ્વરૂપ પણ અંકવામાં આવ્યું છે. એમાંનાં ઘણાં વિશેષણો—જેમકે ‘હૃદયનું નિખાલસપણું અને વૃત્તિનું વિલાસીપણું’ ઇત્યાદિ—જે અંગ્રેજી કાવ્યાવલોકનની પરિભાષામાંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે અંગ્રેજી સાથે પરિચય ન ધરાવનાર વાચકને દુર્બોધ થઈ પડશે એમ ભય રહે છે. માટે, તે તે કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી જે ઉતારા આપ્યા છે તેમાં એ વિશેષણો કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે એ બતાવવા જેવું હતું. આ પરિભાષા કાવ્યો ઉપરના ‘સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ’ માં વાપરી છે, એટલે ધ્યાન દઇને વાંચનાર એનો અર્થ કાંઈક ઠીક શકશે—પણ નવીન કવિતાનો રસ લેવાની નવીન રીતિ શીખવવા માટે તો આ કરતાં અધિક સ્પષ્ટતાની જરૂર છે.

આ પ્રકારના સંગ્રહોમાં કાવ્યોના ક્રમની યોજના સંગ્રહકારની સહૃદયતા અને વિવેકશક્તિની કસોટી છે. તેથી એ બાબત પહેલી વિચારીશું. આધુનિક કવિઓમાં દરેકની કાંઈને કાંઈક તો વિશિષ્ટતા છે જ; તથાપિ જે ઉપલક્ષણરૂપે એમાંથી એક જ કવિ લઈએને નામે વર્તમાન યુગ આંકવાની ઇચ્છા હોય, તો રા. નરસિંહરાવનું નામ જ પસંદ કરવું જોઈએ, અને તેથી રા. અંબરિઆનું પુસ્તક રા. નરસિંહરાવના ‘મંગલાચરણ’—કાવ્યથી આરંભાઈ એમના જ રચેલા ‘અવસાન’—કાવ્યથી સમાપ્ત થાય છે એમાં સંપૂર્ણ ઔચિત્ય છે. વળી, આરંભનાં કાવ્યો કાવ્યરસને લગતાં મૂકી, ત્યાર પછી પહેલું સ્થાન ‘સહસ્રલિંગના તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ’ ‘હિન્દી ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન’ આદિ સ્વદેશાભિમાનનાં કાવ્યોને આપવામાં આવ્યું છે એમાં જેમ યોગ્યતા છે, તેમ છેક છેવટના કાવ્યોમાં ‘સ્મરણાંજલિ,’ ‘એક મહાત્માનું સ્મરણ,’ ‘કવિ નર્મદનું મંદિર,’ ‘કલાપીને વિજાપના,’ ‘કલાપીને સમ્બોધન’ ઇત્યાદિ નિવાપાંજલિઓ (Elegies) પસંદ કરી, આખરે પરમાત્મા સંબંધી ઉચ્ચારોથી સમાપ્તિ કરવા માંડી છે એ પણ ઉચિત જ છે. મધ્યનો ક્રમ પણ સુચિત્ત છે. બાહ્ય પછી આંતર objective પછી subjective—વત નદી પર્વત સરોવર વર્ષા અદ્યા આદિ બાહ્ય વિષયો પછી આશા કૃતકતા ત્યાગ આદિ આંતર બાવો—આ યોજના સુઘટિત છે. આગળ ચાલતાં પ્રેમ, અને પ્રેમ પછી કારુણ્ય—વૈરાગ્ય—જ્ઞાન (પ્રેમનાં જ ફળ) એ ક્રમ પણ બરાબર છે. આ પ્રકારની રા. અંબરિઆના પુસ્તકમાં અનેક આંતર સંગતિઓ નજરે પડે છે, અને જે કે ‘જનમભુમિનું જયમંગલ,’ ‘અરુણ તરુણ આ હૃદય થયો’—‘ભરતવીર જગતિ’ વગેરે દેશોદય માટેની લાગણીવાળાં કાવ્યો, આરંભનું ‘હિન્દી ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન’ અને ‘ત્રિખંડ ત્રિવણી’ કાવ્યોની સાથે વધારે શોભત—તથાપિ આવા કેટલાક ક્રમભંગ ગાંઠવણની કૃત્રિમતાની મન ઉપર અસર થતી અટકાવે છે, અને વૈચિત્ર્યના બાનનું ચોપણુ કરે છે, એ જોઈ આવા યોગ્ય દોષો આપણે ક્ષાન્તવ્ય ગણીશું. તથાપિ કેટલાંક કાવ્યોનાં

રચાન તો ખરેખર બદલવા જેવાં જ છે. ‘મહારા મયૂરને’ એ તો છેવટની નિવાપાંખસિ-
ઓમાં જ જ્યાંવતું જોઇતું હતું; અને રા. મણિરાંકેતુ ‘વસન્તવિનય’ અને રા. નરસિંહરાવનું
‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’—એ સાથે સાથે જોઇએ. કેમકે રા. મણિરાંકેતુના ‘વસન્તવિનય’
કાવ્યે આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં જે એક નવી જ નિસ ઉઘાડી હતી તેને અનુસરીને જ
રા. નરસિંહરાવ વગેરે કવિઓના ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ જેવાં કાવ્યો પ્રેરણાં છે.

રા. અન્તરિઆએ કરેલી કાવ્યપરમંદગી એકદર બહુ રસગ્રતાથી અને આધુનિક ગુજ-
રાતી સાહિત્યના વિશાળ પરિચયથી અકાએકી છે. આ સમયમાં અમુક કાવ્યો મૂકવાં રહી
ગયાં છે એમ કહેવું કદિન નથી; પણ અન્યના કદની મર્યાદા બાંધ્યા પછી કેટલાંક કાવ્યો તો
છોટી દેવાં જ પડે એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં, રા. અન્તરિઆની કૃતિમાં આ પ્રકારની ખોડ-
ખાંપણો કાઢવી અમને દુરસ્ત લાગતી નથી. રા. નરસિંહરાવનાં “મધ્ય રાત્રિયે કોયલ”
અને “રાત્રિયે કોયલ” એ બે કાવ્યો વચ્ચે તથા “ઊંડી રજની” અને “અલૌકિક રજની”
એ બે કાવ્યો વચ્ચે, પરમંદગી કરતી વખતે રા. અન્તરિઆને કેવી સહૃદય મુગ્ધવણુ બોગવવી
પડી હશે એ અમે સહજ કદંબી શકીએ છીએ. બંને કાવ્યની જુદી જુદી ખૂબીઓ છે, અને
એક માણુમને એક બીજાને બીજું જ, બદકે એક જ હૃદયને એક દસામાં એક તો બીજું-
મા તો બીજું જ, ગમે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

“અનિલ ધીરે બરે પગલા પળે શાન્તિ રમે સદુ,—

... ..
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય મીઠીં ! દુઃખ દુઃખ ! ”

એ શક્તિઓ વાળું કાવ્ય સ્વીકારતી વખતે,

‘ જ્હાલી, માંબળ્ય પેલી કોણયડી તરવૃન્દમા રે
ગાતી છન્દમા રે, જ્હાલી૦

... ..

જ્હાલી ! એ તુમને બોલાવે,

મીઠી મીઠીને મન બાવે,

દેની પાછો ટહુકો કોમળ કળકમાં રે,

ગાતી૦ જ્હાલી૦

હત્યાદિ અલૌકિક માધુર્યથી—કોણયડીના માધુર્યથી—ઉભરાતું કાવ્ય છોટી દેતાં. રા. અન્ત-
રિઆને કેટલી મુશ્કેલી પડી હશે,

“ આ શી ઊંડી રજની આગની

બણે ઊંડા બણકાર !

ઘેરી શુદ્ધ આકાશની રે

માહિ સતેા ઊંડા અષકાર,

ઊંડા દુખ્યા નખ તારસા કંઈ

ગૂઢ સંદેશ જ્ઞેનાર રે;
આ શી જોડી રજની । ”

વાળું કાળ્ય રાખવા માટે—

“ રજની અવલુમાં મન્દ સમીરણુ વાત કરે કંઈ જાની રે,
રસભર આવી, તે નિરખી રહી અંદા જાનીમાની.

અસૌકિક ૦

ગૂઢ વાત એ રજનિહૃદયમાં કેરી રાખી જોડી રે ।
મુજ હૃદયે પણ પ્વનિ ત્વેનાં કંઈ યાતા જાતા બુડી.

અસૌકિક ૦

“
ઓ રજની । તુજ હૃદય વિશે મુજ હૃદય તજો લય યાજો રે;
આ સરવરજળમાં તારકે બની જીવન મુજ સહુ જાજો,

અસૌકિક આ રજની । ”

—એવી રા. નરસિંહરાવના ગંભીર સિદ્ધાન્તરહસ્યથી પુષ્કળ બરેલી કવિતાને વાંચી રેતાં, જવાબદારીનું બાન કેવું દુઃસહ થયું હશે—એ તો આવી પસંદગી કરનાર જ જાણે । પણ આ ક્લગીમાં, યોગક વગડાઉ વનરપતિનાં ફૂલ પાદડાં કે કુદરતનાં પુષ્પોના અનુકરણમાં કાગળની કાતરી કાઢેલી આકૃતિઓ ન બાધતાં, ગુલાબ સાથે જૂઠું ગોઠવી હોત તો ખોટું હતું ? વગડાઉ ફૂલો અને પાંદડાંઓમાં પણ કેટલીક મનોહરતા તો હોય છે જ, અને કાગળની આકૃતિઓ કાપવામાં પણ કેટલીક ચાતુરી તો પ્રકટ થાય છે જ, પણ જ્યાં પસંદગી જ કરવાની છે ત્યાં તો કુદરતનાં કુસુમોને વધારે સ્પુટતાથી દીપાવે એવા યોગક કામળ પાંદડાંની સાથે ગુલાબ અને જૂઠું જેવાં જ પુષ્પો બાધ્યાં હોત તો વધારે સાફ હતું. આમ કરવાથી, નરસિંહરાવના ‘ મેઘાડખર ’ અને ‘ એક અદ્ભુત દેખાવ, ’ ‘ સરોવરમાં ઊભેલો બગ, ’ ‘ વાટય જોતી ’ ‘ સન્ધ્યાકાળના આ-કાશ બધી જોઈ રહેતી બાળકીને ’ ‘ ધત્તાદિ કાળ્યો માટે થોડો ઘણો અવકાશ પ્રાપ્ત કરી શકાત, અને ‘ વિધવાનો વિલાપ, ’ ‘ કુલમણિ દાસીનો શાપ ’ ‘ દિવ્ય ગાયક ગણુ ’ અને ‘ કવિ હૃદય ’—એ કાળ્યો કેમ દાખલ ન કર્યાં એ અનુત્તર પ્રશ્ન થવાનો પ્રસંગ ન આવત.

રા. અંજારિયાની કૃતિમાં થોડીક ખામી કેવી અનિવાર્ય રીતે બાધ્યા વિના રહેતી નથી, અને થોડીક કેવી રીતે ખરેખર દૂર કરી શકાત—એ સૂચવવા માટે, રા. નરસિંહરાવને ઉપ-સક્ષણરૂપે—અનેકમાથી એક દાખલા રૂપે જ—લીધા. રા. ન્હાનાલાલ—ખબરદાર—વગેરેને માટે પણ એ જ ટીકા લાગુ પડે છે.

સ્વદેશાભિમાનનાં કાળ્યોમાં, રા હરિ. હર્ષદ. મુવનાં—

“ પરધમચી પરધમચી પરધમ તારી કકડાવ ”—

તથા—

૧. “ હલે’સાં હલે’સાં, હલે’સાં હલે’સાં ”—

એ આદ્ય પંક્તિવાળાં કાવ્યો તથા, “ શૂરતરંગિણી ” માની—

“ મલોજી બૈમા ખેલિયે હોરી । ”

“ રસિયાજી કેસરિયાં કરેરી, આવી હોરી,

જરિપટકા ફરકત નિશાનો ”... ..

“ ઘેરિયા ઘેર સામેની ઘેરેરી ।.....”

ભુંગળ બાગે, કમાડ ફાડે, પાડે કોટ, સિડી માંડી ધારી,
ચરના કુસુમ વસાવિ વધાવી લો । વેરી વિખેરો ઉખારી,
તાડી માર મોહોકમ મારી । ”

“ કર્ણુધેસો વાધેસો એ આગે—ધૂમે રાગે”

‘ જય જય જય જય જય ’ જય ધ્વનિ ! હર ! હર ! નાદે જગાડે—
લંકે લોકલોકે લગાડે ।

વકર્યા વાધેલા શા વાધ । શાટી આંખ । સોજકી સધળા સળગ્યા ।
જલદવ જલગ્યા ! ચોંટ્યા કંઈ આવડા । પરમાઝ ઝાલા શું પલગ્યા ।
ખૂતી ખૂન ટપકત ઝગમગા—કર્ણુધેસો”

“ બાવરો બેરી હજુએ ન આવ્યો ! નાવ્યો નાવ્યો ! બાવરો બેરી.

તોપ, બંદુક, તમંચા બરી કરિ, સારી તૈયારી એ માટે,—

એ પિયકારી ઉઝાવુ, મુઝાવું, એ રંગે લિજનવી આ ધાટે ।

હીક બેટિ બેટિ એ હડિ ! બાવરો બેરી.”

—હત્યાદિ હોરીઓમાંની એક પછુ રા. અંગરિઆના સમ્રાટમાં કેમ નજરે નયો પડતી એ અમારાથી સમજાતું નથી. આ વર્ગના કાવ્યો રચનામાં, અને રાજકીય વિષયમાં સમયનો રસ ઝીલવામાં, રાહરિ હર્ષદ એકલા જ છે, અને તેથી એમની કવિ તરીકે વિશિષ્ટતા આ અને આવાં કેંગ્રેસ સ્થાનિકસ્વરાજ્ય વગેરે કાવ્યોદ્ધારા હીક પ્રકટ કરી શકાત. આ સ્થળે પસંગે-પાત અમારે જણાવી લેવું જોઈએ કે ‘ જનનો અક ખૂલવા ’ કરતાં,* અને ‘ સુજલાં સુ-ફૂલાં મલયજ્વલીતાં ’ એમ માતા સમીપ હાથ જોડી ‘ વન્દે માતરમ્ ’ ગાવા કરતાં, ગગન ફેડી પાર ઉડતી હોરીઓ કવિતા તરીકે અમે વધારે પસંદ કરીએ છીએ. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે પંડીની આદિતિ વખતે આ સચના વિચારમાં લેવાશે.

* એક ગેરસમજણ થતી અટકાવવી જોઈએ: રા. લલિતપું “ જનમજમિતું જય-મગસ ” રા. અંગરિઆના સમ્રાટમાં દાખલ થતું જોઈતું નહતું એમ સ્પષ્ટવાનો અમારો લેશ બાર પછુ છનહો નથી. ‘ ઉરસમુદ્રને હિમાલયે ઉછળાયે ’ વાળાં પંક્તિવાળા કાવ્યોને આ સમ્રાટમાં સ્થાન પામવાનો સંપૂર્ણ હક છે.

રા મણિલાલનાં કાવ્યો માટે રા. અન્નરિયા 'પ્રેમજીવન' અને 'અભેદોમિ'ને જ અવલખી રહ્યા નથી એ દીક કયું છે. "અધાઈ થયુ પાતળુ નભ વિષે તારાણુનિ નીતરી" વાળુ કાવ્ય તથા "મદ મદ સમીર વહે તરકુંજમા બહુ મહાલતો" એ રા. નરસિંહરાવે અનેક વાર ટાકીને શુજરાતી વાચકને પરિચિત કરાવેલું કાવ્ય, દાખલ કર્યું છે—તે સબન્ધમાં એટલુ જ કહેવાતુ રહે છે કે એમાના પહેલાને માટે 'રાત્રિ' ને બદલે 'પાછલી રાત' નામ વધારે ઉચિત હતું, અને બીજા ઉપરની ગા. નરસિંહરાવની 'કવિતા અને સંગીત'માની દીકા છેવટના સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણુમા ઉતારવી રહી ગઈ છે વળી,

“ અહા ! એવે રંગે, બહુ બહુ પડયા વીગ રણુમા,
અહા ! એ એકાંતે, સુજન જગ છુટ્યા સ્મરણુમા
ગયા વહેતા ગાતા રસિક સસિન્ધુજરણુમા. '
અહા ! એની મૂર્તિ ધ્રુવ નિરખાતી મરણુમા.”

એ શ્રોતૃથી સમાપ્ત થતું કાવ્ય, કાઈ નહિ તો એની છેલ્લી પંક્તિની જ ખાતર, દાખલ થયુ જોઇતું હતુ. તેમ જ—

“ કૃષ્ણ બની ગીતામૃત ગાઓ, ગોપ બનીને ક્રીડો રે,
અમૃત આપી હવાહવ શકર વ્હોર્યું એ રસ પીઓ.”

વાળા કાવ્યનો હક પણ વિચારવો રહી ગયો દરે એમ શકા ગ્હે છે.

વળી,

“ સાથે આવો તો સગપણુ જાણીએ હોજી ”—

હોડી માછીડા વહેલી હકારજે. '

એકતાગ અને મજરાની ધૂતમા ગવાતુ એ ભજન,

‘ જપીને પ્રેમમન્ત્રોથી જગાડયુ મે શુ આજે !
છતા જૂનુ નવુ એવુ જગાડયુ મે શુ આ આજે !

તુ પાડે જુમ તો હું જુમ, તું આંસુ તો હું આંસુ છુ,
રમાડે તું રમત હું છુ, જગાડયુ મે શુ આ આજે ! ”

એ અદ્ભુત અનુભવતુ ચિત્ર,

તથા—

“ આખ બર્ષ શુ થાય હકીલી ! આખ બર્ષ શુ થાય ? ”

એ સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિવાળુ કાવ્ય—એ ક્યા ?

ઉપરના કાવ્યો પ્રાથક અનિર્વચનીય સુન્દરતાથી ભરેલા છે એમ અમારૂં કહેવુ નથી પણ એ દ્વારા રા. મણિલાલની કવિતાનો વાચકને વિશિષ્ટ પરિચય કરાવવાનો પ્રસંગ હતો અને તે રા. અન્નરિયાએ જોયો છે એમ અમારૂં તાત્પર્ય છે. જેમકે—‘હોડી માછીડા વહેલી હકારજે’—ની રહામે ‘હલેસા, હલેસા, હલેસા’ વાળુ કાવ્ય મૂકવાથી રા. મણિલાલ અને રા. હરિ હર્ષદ દ્રુવ વચ્ચેનો રસભેદ સારી રીતે ખતાવી શકાત, અને રા. હરિલાલના—

“ હવે શા માટે કંઈ ભગવાં ! બહુ તો સોહું કેસરિયાં !

૧ રમું રંગે ધુમું જંગે ! સ્વદેશપ્રેમને સંગે. ”

એ પંક્તિઓવાળા કાવ્યથી એ ભેદ ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડી શકાત.

રા. મણિરાંકરનાં કાવ્યો પૈકી ઘણાં વર્ષો ઉપર ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ થએલા “મત્ત-મપૂર” નું વિસ્તરણ થયું છે. તે માટે જોઈતી જગ્યા કદાચ એમણે જ એકાદ કાવ્ય કાઢી નાંખવાથી ઘઈ શકત.

“ નાચે રસભીનો અલખેલો આવી રમમાં રે,

સ્થામાસંગમાં રે નાચે૦

વિજળી બોમ છટાથી તરે છે,

ધોર ઘટા ધન શોર કરે છે,

જેખન જોર ભરે છે એનાં અંગમાં રે,

સ્થામા૦ ”

એ રીતે શરૂ થયું આખું કાવ્ય રમણીય છે, અને રા. નરસિંહરાવમાંથી અગે ઉપર સૂચયું છે તે—

“ બહાલી સાંભળ્ય પેત્રી કેમલરી તરુનદમા રે,

ગાતી છન્દમાં રે૦ ”

એ કાવ્ય સ્વીકાર્યું હોત તો, બનેનો પરસ્પર સંબન્ધ બતાવવાનો અને સરખામણી કરવાનો સારો પ્રસંગ હતો.

રા. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાના “ સરોવર ” અને “ વીરાંગના ” નો સત્કાર થયો જોઈ બહુ આનન્દ પામીએ છીએ.

‘ નરી સરલતા કોણ પૂજશે ? ’

—એ પંક્તિથી શરૂ થયું ‘ સરોવર ’—કાવ્ય ખરેખર ‘Wordsworthian simplicity’-થી ભરેલું છે; અને રા. ન્હાનાલાલ જોઈને સન્તોષ પામશે કે ‘ નરી સરલતા ’ પણ આખું યુગરાત પૂજવાને તૈયાર છે: માત્ર એટલું ખરું કે એ સરલતા નીચેનાં વાક્યોમાં છે તેવી ન હોવી જોઈએ.

“ આગળ દરિપતાલ છે, ખરું ? કાળનાં અવિરત મહા પૂર વહે છે, માનવી ત્હેને ખાળવા શે મથતા હશે ? વિધિના હાથ ટેલાય એમ છે ? પણ બન્ધુ ! માર્ગ તો એજ. મન્દવાક ન હોય તો વીરજી ! સ્નેહ અણુમૂલ્યવા રહે. ”

“ વીરાંગના ”—કાવ્ય જુદી જ દબનું, પ્રાચીન ગ્રીક વગેરે ‘ પૌરાણિક ’ પ્રતિભા-જેનું અંગ્રેજ કવિ Keats માં દર્શાન થાય છે—તેવી પ્રતિભાતુ છે, અને આ એ કાવ્યો રા. ન્હાનાલાલનું કવિત્વના બ સ્વામસ્વામા બિન્દુનું સાદું ભાન કરાવે છે.

“ પારશ્વિયાં સૂતાં સૂતાં કંઈ મહારા બાલનાં. ”

સવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) જૂજરાતીશા-
ળાના માસ્તરો, (૬) તમાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી સ્થપાવી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથસ્થના સાર્ટફોકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦ ૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી જીલ વર્ષ મા, રૂ. ૦-૧૨-૦

અન્ય સર્વ માટે રૂ. એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફૂટક તકલના રૂ. ૦-૪-૦ „

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર ખાતુભાઈ ધ્રુવ, રસન્ટ ઓફિસ—અમદાવાદ

રૂ. ૧૦ મુખાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી—સુભાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો વા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાંદુ મોકલવાને અમે બંધાતા નથી
- ૫ કોઈ પણ માસનો અથક તે પછીના માસની આખરસુધીમા પણ ન મળે તો માંડકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી પાછળથી એ અથક પૂરા પાડવાને અમે
બંધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂર્ત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અ ક ૪.

[માસિક.]

વેશાખ, સંવત ૧૯૬૩.

સર ફિરોઝશાહ મહેતાનો વિજય.

(ધ્વનિત)

ભડ ભારતવીર ફિરોઝ ! સ્વતત્ર સખે !
નગમિહ અમાજતણા રણશૂં અરા !
તુજ ગર્જનથી ગંગાકર્ણી ધુળાવી ધરા
જગબ્યા અમને ધસવા સ્વભૂમિપટખે
તુજ કીર્તિગવિ તમ^૧ હૂબવવા હરખે
કઈ દેશતણા અરિ ને કૂદતા જખરા,
ધૂળમા મહુ પામો જ કટકના ગજરા
તુજ તેજપ્રતાપ વિશે જાની અધ ધખે !
શુણ^૨ ભારતખાખવમાજતણા વિરલા !
તુજ શબ્દતરંગ સમુદ્ર અમા ગરખે,
તુજ ઉજજવલ, ધૈર્યપ્રતાપો સ્વરાજ્યકલા
પ્રિયદેશજળધુતણા^૩ ઉરમા ભરખે;
અમ આશાધરાશિતિજે સુખલા સફલા,
વીર ધન્ય ફિરોઝ ! સદા ઉગતી ધરખે !

અરદેશર ફ. ખખરદાર.

એપ્રિલ, ૧૯૦૭

^૧ અધારામા. ^૨ દોરો ^૩ દેશથી જન્મેલાઓના, રહેલી બધુઓના

ધ્રુવડ^૧

૨ (ખડહરિગીત)

રચી ભુતાવળ કારમી
તિમિરમા તારક તરે,
રજનિકુહરે ભર્મી ભર્મી
માયાવી ચિત્રો ચીતરે. ૧

૧ એડગ એલન પો નામના અમેરિકન કવિનું ' The Raven ' નામનું કાવ્ય કોલેજમાં હું ભણતો હતો તે વખત એકવાર માનવ્યુ હતું. એક અંગ્રેજ નટે એ કાવ્ય કહી સભળાવ્યું હતું તે પછી એ કાવ્ય મ્હારા જોવામાં આવ્યું નથી. પણ હેના સરકાર અત્યંત ડાખા હોવાને લીધે-માન હેની કરપનાને આધારે આ કાવ્ય ગ્યાયુછે તેથી હેની જોડે વિશેષ સમાન અંશ નહિ આવે.

૨ ' ખડહરિગીત '—એમ નામ આ જદને દુ આપુછું હેતું સ્વરૂપ —ખેલા ત્રણ ચરણુ બાર બાર માત્રાના, ચોથું ચરણુ ચૈદ માત્રાનું તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં ખેલી માત્રા ઉપરથી શરૂ થાય, ચોથા ચરણુમાં ત્રીજી માત્રા ઉપરથી તાલ શરૂ થાય. (તાલ ત્રીજી ઉપરથી છે એમ બતાવવા તાલહીન પ્રથમની બે માત્રાના અક્ષરો પ્રથમની ત્રણ પંક્તિથી બહાર પડતા મૂક્યા છે). ખેલી, ચોથી, આઠમી અને અગિયારમી માત્રા ઉપર તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં, ત્રીજી, છઠી, દસમી, અને તેરમી માત્રા ઉપર તાલ ચોથા ચરણુમાં, એમ આવી ' ઝપા ' નામનો તાલ સંગીતમાં છે તેનો પ્રવેશ અહિં થાયછે.

આ સ્વરૂપ ઉપરથી જણાશે કે માત્ર હરિગીતના બે ચરણુના ચાર બનાવીને આ નવો જદ નથી બતાવે. ખડહરિગીતના ચાર ચરણુની માત્રાનો શરવાળો ૫૦ થશે, અને હરિગીતમાં બે ચરણોની કુલ માત્રા ૫૬ થશે. (દલપતરામે કહેલો હરિગીત સમજવો. નર્મદા શકરના હરિગીતના બે ચરણુની કુલ માત્રા બારન થશે) ખડહરિગીતનું ચોથું ચરણુ પછી પ્રથમના ત્રણ ચરણુ જેવું રાખે તો ૪૮ માત્રા કુલ થાય ચોથા ચરણુમાં મ્હે ફરક રાખ્યો છે તે એકતાનતા થતી રોકવા માટે, તેમ જ સ્વોક્તી સમાપ્તિની પૂર્વતચ્છાયા કાઠક આકવા માટે.

આ કાવ્યના ૨૫ માં શ્લોકમાં ચોથું ચરણુ જણાવેને જ ચૈદને બદલે ૧૨ માત્રાનું રાખી આરંભની માત્રાથી તાલ રાખ્યોછે —

ધ્રુવક એ સુખ સેવને

સાર્યો પ્રેમસુધા કંઈ

ચાખશે આ જીવને ?

—ધ્રુવડ બોલ્યો —“કહ્યો નહિ”!

અહિં પ્રથમના ત્રણ ચરણુમાંની વિચારશ્રેણી કવિના હૃદયની અદર બહે છે, અને ચોથા ચરણુમાંનો પ્રતાપ (બાજદારી) કવિહૃદયની બહાર દૂર ગયેલા ધ્રુવડનામાંથી ઉદ્ભવ

વિશ્વ દમતી શાન્તિ આ

હૃદયને દોલે ભરે,

ને અનુસર કારમા

પ્રશ્નો રચી પીડા કરે

૨

પામેછે એ બને વસ્તુઓ જુદી જુદી દિશામાંથી પ્રવર્તતી દર્શાવવાને માટે ત્રીજા ચરણની પછી બે માત્રા ગાળીને ઉત્પન્ન થતા વિરામની આવશ્યકતા છે છેલ્લા ચરણને પૂર્વના ત્રણ ચરણો જોડે જોડનારો એ કોડો—મે માત્રા—ઝાડી નાખનાથી આમ બને ભાગને અલગ રખાયછે

આ કાવ્યમાં પૂર્ણ આઠ ચરણના નોંધ બન્યા પછી ‘ધ્રુવ મોલ્યો—કદો નહિ !’ વ એરે છટક ચરણો આનાં છે ત્હાં ઘણું કરીને સર્વત્ર ૧૨ માત્રાના ચરણ ૪ રાખ્યાં છે ત્હેનું કાવ્ય પણ કાઈક આ રીતનું જ છે, તે સિકન્નો યથાસભવ વિચારી લેશે ૨૧ મા શ્લોકમાં બીજું જ ચરણ ૧૪ માત્રા કડું છે કેમકે એ શ્લોક બીજા ચરણથી જ સમાપ્ત થયો છે ખહરિગીતના પ્રથમના બે ચરણમાં અન્તે બે માત્રા જોડેલો વિરામ ઉત્પન્ન થાય છે (પછી આવનારા ચરણમાં આગમની બે માત્રા ગાવાને લીધે—અથવા, બીજી રીતે બોલતા તાલ પ્રથમની માત્રાથી જ શરૂ કરવાને લીધે) તેથી હન્દમાં એક પ્રમગની ઉત્સુકતાનું સ્વરૂપ દેવનિત થાય છે, તે સાથે જ દના નર્તનમાંથી અતિસરસ પ્રવાહ કાઢ્યું છે રીતે ખર્ચિત થાય છે આ ધૃષ્ટ પરિણામ આવવાની સાથે સાધારણ હરિગીતથી સાચી વિલક્ષણતા (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) સચવાય છે

આ ન્યનામાં આવતા કોઈ કોઈ પ્રકારનું એમ ૨૫૩ ધ્યાન બેચવા લાયક છે ઉ ઘહરણથી અપ્રતા થશે—

તિમિરમા તારક તરે

એ ચરણમાં આગમમાં ‘ધન’ ઉમેરતા

ધન તિમિ મા તાર તરે

આ હરિગીતના અર્થ ચરણમાં સદાજ તાનની રચના ફેરવતા શિખરિણીના ચણના પાછલા ભાગની રચના ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે—

હરિગીત— ‘ધન તિમિરમા તારક તરે’

શિખરિણી— ‘ધન તિમિરમા તારક તરે’

અહિ ‘તારક’ તે બદલે ‘તારા’ કડીશુ તે

ધનતિમિરમા તાર તરે—એમ હરિગીત બરાબર થશે પણ

‘ધનતિમિરમા તાર તરે’ એમ શિખરિણીના ભાગ નહિ બને આ ૨૫ આવશ્યક અથવા કેળવાયલા શ્રવણને તરત જણાઈ આવશે શિખરિણી જેવા અક્ષરમેળ હન્દમાં

(ખંડ દ્વિખરિણી.)

“હૃદયતણી તન્ત્રી તૂટી ગઈ,
મધુર મુજ વીણા મૈક થઈ,
નમેરા આઘાતો વિકટ જગના એ સહો સહી;—
ફરી શું સંગીતે મધુર મુર લેશે રસ વહી ?”
ધ્રુવડ વદતું—“એ કહો નહિં !”

૧૨

(ખંડ હરિગીત.)

“બસ ! હવે એા ધૂકા તું,
તાનભંગ તું શિદ કરે ?”—
તાનલક્ષ્ય ન ચૂકતું
મુજ હૃદય પાછું ત્હાં ઠરે.

૧૩

“પ્રેમમય ઉલ્લાસમાં,
પાપહીન વિલાસમાં,
મુગ્ધ નિર્મલ હાસમાં,
શુચિ બાલ્ય વીતી ને ! ગયું; ૧૪

લલિત પ્રેમ વિશાસમાં,
સુન્દરીભુજપાસમાં,
ઉચ્ચવિક્રમઆશમાં,
યૌવન અમોઘ ને ! વહ્યું. ૧૫

બાલ્ય એ, યૌવન શું એ
દેખતું ફરી આ ભવે ?
હૃદય મુજ છાતું રુવે;—
ત્હાં—“કહો નહિં !”—ધ્રુવડ જ લવે.
“મૌન ધર્ય ! ભૂંડા ! હવે.” ૧૬

“પ્રિય જૂનો હૃદયે વશ્યાં,
સંગ રડિયાં ને હશ્યાં,
ફૂર કાળે એ ગ્રશ્યાં,
ફરી ભેટ એશું કેા સમે ? ૧૭

૧

પુણ્ય કમો મન ધર્યો,
કૃતિ વિશે નવ તે કયો,
સુપ્રસંગો જે સર્વો,
આ જીવને ફરી શું રમે ?"
—“કહો નહિ ! એ કહો નહિ” ૧૮

ધ્રુવડવાણી ના ગણું
ચિન્તને હું ફૂળિયો;
પ્રશ્ન જોડો ફરી સુણું
છબિ દિવ્ય કરતો જીર્ણો જો ! ૧૯

(ખંડ શિખરિણી.)

“લલિત મૃદુ હાસે મલકતી,
વસન કંઇ આહું ઝળકતી,
ઉપા રંગીલી આ કનકમય પાંખે જોડી જતી,
ધસે પ્રેમે પૂવા; ભુજયુગલ લેશે કહો સતી ?”

(ખંડ હરિગીત.)

ધ્રુવડ જોલ્યો—“નવ કહી !” ૨૦
“ધૂત ! છાનો રહે હવે !
તણ આત્મગૌરવ શું લવે ?” ૨૧

(વસન્તતિલકા.)

“મોંઘી વિશુદ્ધ કર્ણો જો ! નવો માધવીની
વેરે રિમતો નવલ આદનીશાં રસીલી,
તે કીટકંથયો અનણ પડી વિનાશે,
શું એ પ્રપુલ્લ ફરી જીવન માર્ગ જશે ?”

(ખંડ હરિગીત.)

“કહો નહિ ! એ કહો નહિ !
ધ્રુવડ ધ્રુવડે - “કહો નહિ !” ૨૨

ધીમે ક'ંક મધુર લવી જતાં,
સમુદાય રચી સ્વતંત્ર વિહરતાં,
કેવો નિર્દોષ આનન્દ !

નન્દનવનનું દિવ્ય દર્શન !
દેવિ અમાનુષ જીવનનું
સુંદર ચિત્ર
પંખીડાંના સ્વગિય પ્રાસાદ
સરવરના નિલ તટપર
નમ્ર ભાવે ઝૂકી રહી મનુષ્યાલને આમંત્રતા
પ્રસન્ન તરુઓ !

મધુર મધુર મંદ અનિલ લહરિ,
મર્વત્ર પરિમલ પમસાવતી;
વિનયી કુસુમ મંડલી,
ઉછળતા હૃદયે દીન બની નમ્રી જતી
સર્વ અગો સત્કારતી ?

સ્વચ્છંદી બાલ અનિલ,
જલપર અથડાઈ અદૃશ્ય હસતો;
અનિલરાજના અદૃ હારયે
મદનયુદ્ધનું બૂહ રચાતું;
નેહનાં નિર્મલ પવિત્ર હૃદય કાં ન સ્વિકારે ?

કુસુમડાં આવ્યાં બંદીજનો બની
યોદ્ધાઓને શૂર ચડાવ્યું.
હૃદય જ્વાલા ભખૂકી !
યુદ્ધ મચ્યું !
અનેરી રોહ જ્યોતિ પ્રકટી !
પ્રકૃતિના અંગમાં દિવ્ય રાસ ચાલી રહ્યો !

—આ દર્શને—

નભ મંડલપણ શરમાતું શરમાતું—

પ્રકાશહીન ઝળી ગયું!
તેનીતો—અધિક્ષાત્રિ દેવિને પણ જલમાં સંતાડી લીધી
વત્સ! વત્સ! પવિત્ર યોગ થયો!
હૃદય હૃદયના શ્વાસ ઝીલાયા:

પણ—

વિલપતિ રહી કાં? વિમલા સિતે!
પ્રિય મખે! મમ પ્રાણ ન કાં ઉડે
નયનમાં નિરને ભરી મુંઢરી!
“રઘુપતિ” રસના જપતી હશે!

લક્ષ્મણ આર્ય; આ શો શ્રમ?
આતો ચિત્રપટ!
દેવી જનકીતો આર્યચરણમાં
પ્રેમ શ્રદ્ધાનો રમ વહાવતાં;
આ રહ્યાં!

રામ: આહ!
શૃહિણિ રમણિ દેવિ! સતિ સીતે?
હરિ! હરિ! રમૃતિચિત્ર!
પંપાના દૈવી પ્રદેશતું વિચિત્ર ચિત્ર?
પ્રયત્ને પણ નહિં બૂંભાય!!!*

છોરાનાલ રણછોડદત્ત ભટ્ટ.

જીવન.

(અંગ્રેજી ઉપરથી લાષાંતર.)

મિશ્ર શિખરિણી.

હથે તું શું તેતું, જીવન નવ કે' રાત મુજને;
તથાપિ જાણું કે,
અરે ! તારે મહારે,
જીવં થાવું અંતે.

મન્યાં ક્યારે, ક્યાં ને કવણ રીતિ તે શૂન્ય સરવે,
અહા આયૂં ? આજે બહુ સમયથી સંગમ થયો,
અને ખારા ખાટા સઉ અનુભવે સંગ કરિઓ;
હવે જીવં થાવું અતિ અતિ કઠીણું બની રહ્યું,—
ઉઠ્યાં આંસૂડાંનાં ઝરણુ વહવાં લાગ્ય લખિયું.

અરે ? જાને ત્યારે,
તને ક્યાં જ્યારે,
ન તું કેને કે'જે.
જજે છાને વેશે.

(સાખી)

કહિશ ન કે “હું જાણીશું,” પણ કેક' ભલેરે દેશ,
આપણ મળિએ ત્યાહરે, કે'જે “રહાય ગણેશ?”

કરીમ મહમદ ખાસ્તર

અહમંડળ.

(અનુમંધાન ૪૮ ૮૬ થી.)

પુરોપમા ધણી અગ્નિની કાળના અગ્નિ પડી ત્યાની જિગતિ બદલાયો સાગી. કોલમ્બસ, ગામા, મેગેલ્લાન વિગેરેના નૌકાણુગમા ધર્મસ્વાતંત્ર્યની ઊર્મિ સોડેમા ઉછળી ઝડી અને આવે વખતે જ્યોતિષશાસ્ત્રમા સુધારો કરવા કોપરનીમ્ (જન્મ ૧૪૭૩-મૃત્યુ ૧૫૪૩) બહાર પડ્યો. ૧૬ મી સદીના શરૂઆતના વર્ષો કોપરનીકસે ગેમ, પેડુઆ અને લુદોનમા અદ્ભુત ગતિનો ખરો ખુલાસો કરવામા ગાજ્યા હતાં. અનેક જુદા જુદા મંકેતો ક્યાં પડી તેણે સૂર્યની આમપામ સર્વ મહો પ્રદક્ષિણા કરે છે એવા અનુમાન પડ્યા આવી મર્મ મરોલી શુચવાદ બરેલી ગતિ સમજાવી. આ નવી દૃષ્ટના ઉપર ધણી જ દુમલાઓ યથા. એકલા પાદરી લોકો વિરુદ્ધ નહોત્ય પણ વિદ્વાન જ્યોતિષીઓ પણ તેને જાણ્યો નહોતા. કારણ કે માત્ર કોપરનીકસના વિચારો પોતાના અમલ દ્વય થયેલા ખ્યાલને તોડનારા હતા એટલું જ નહિ પણ તેનો ખુલાસો બહુ મંગળ અને મારો નહોતો એટલે લગભગ પોણી સદી પછી જ્યારે કેપ્લર (જન્મ ૧૫૭૧-મૃત્યુ ૧૬૩૦) નામનો જ્યોતિષી બહાર પડ્યો અને જ્યારે તેણે આનો ખુલાસો ધણી જ સાદી ગણિતીઓથી મમજાવ્યો ત્યારે તો રોલેમીની જુની દૃષ્ટનાં જાડમૂળથી નાચ થઈ ગયો. ટાઈમિંગાહે (૧૫૪૬-૧૬૦૧) નામનો તેના સમકાલીન મહાન જ્યોતિષી તેની વિરુદ્ધ પડ્યો હતો પણ કેપ્લર તેની જ વેધશાળામા આશ્રેણેલા જુદા જુદા મહોના માર્ગ ઉપરથી જ તેને બહુ સરળતાથી ને સાદાઈથી પોતાનો મન સમજાવી પોતાના વિચારમા ભેગવી શક્યો હતો. આ વેધશાળા ઘણી મોઢી અને નામાફિન હતી તેમાં મહોના માર્ગ એટલા તો ચોક્કસાઈથી દોરેલા હતા કે કપરે મંગળ જે આપણી પામેમા પામે છે તેના માર્ગ ઉપરથી સર્વ મહો લખવનુંગમાં સૂર્યની આમપામ કરે છે એમ સદે-લાઈથી અનુમાન કર્યું અને ગણિતીથી બતાવ્યું કે સૂર્ય તે લખવનુંગમા એક કેન્દ્ર (focus)

તે પદાર્થ આ ચોક્કસ માર્ગ લે છે. અને જેમ આ માર્ગ અંતરંગીય કે બાહ્યગીય હોય તે પ્રમાણે આ બળ તરફ અથવા દૂર કરનાર છે. તો પછી જ્યારે અહો સૂર્યના આસપાસ સરખે કાળે સરખા ક્ષેત્રકળ માપે છે અને વળી તે માર્ગ કાયમ અતરંગીય હોવાથી સૂર્યનું ગ્રહ પ્રત્યેનું બળ પોતાની તરફ ખેંચનાર છે.

બીજું ન્યુટને એમ બતાવ્યું કે જો અહો સૂર્યને તેના એક કેન્દ્રમાં તાપ્તી લબ્ધવર્તુળ અથવા તો કોઈ પણ રાકુના છેદની આકૃતિમાં સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે તો આ સૂર્યનું બળ તેના ગ્રહના અંતરના વર્ગની સાથે વિપ્રમ પ્રમાણમાં છે અને તે ગ્રહના કદની સાથે સમ પ્રમાણમાં છે. વળી તેણે બતાવ્યું કે જો આ કાયદો ખરો હોય તો તેનું ફળ માત્ર એ જ કે કપ્લરનો ત્રીજો નિયમ ખરો હોવો જોઈએ, આ ઉપરના અનુમાન અને આ મહાન નિયમની સિદ્ધતા વચ્ચેનો તફાવત આપણે બરાબર સમજવો જોઈએ, સૂર્યના ગ્રહો પરના આકર્ષણનું અનુમાન જો કે ઘણું રસિક છે તો પણ તે અનુમાન કઈ ખાસ ઉપયોગી કે વિચિત્ર નથી. આ આકર્ષક ન્યાય ન્યુટન પહેલા ઘણાને મૂર્ખો હતો. ન્યુટનને પણ આટલા જ અનુમાનથી મંતોય થયો નહોતો પણ આ અનુમાન સિદ્ધ કરવામાં તે મરકાવ થઇ ગયો હતો ન્યુટને ચંદ્રની ગતિ આ અનુમાનથી થયેલા નિયમને અનુસરે છે કે નહિ તે જોવા ચત્ત કુર્ષો ઇ. સ. ૧૬૬૬ માં ન્યુટનને લાગ્યું કે જો બળથી ફળ પૃથ્વી પર પડે છે તે જ બળે કરીને ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ગતિમાં રહે છે પણ આ વખતે પૃથ્વીના વ્યાસના ખોટા માપને લઈને ચંદ્ર ઉપરના પૃથ્વીના બળને તે બરાબર પોતાના નિયમાનુસાર બતાવી શક્યો નહિ પણ આખરે ૧૬૮૪ માં પીકાર્ડે જ્યારે પૃથ્વીનો વ્યાસ બરાબર માપ્યો ત્યારે તેનો આધાર લઈ અત્યાર સુધી પાછો પડતો નિદાન આખરે ફતેહમંદ થયો. આ પ્રમાણે એનો નિયમ માત્ર પ્રયોગસિદ્ધ નહિ પણ પ્રમાણસિદ્ધ થયા પછી તેના અનુમાનો સ્વાભાવિક થઈ પડ્યા. અને તેણે એકદમ સર્વવ્યાપી વિશ્વનિયમ બહાર પાડ્યો.

‘ વિશ્વમાં પદાર્થનું પ્રત્યેક અણુ બીજા અણુને પોતપોતાના પદાર્થના ગુણધર્મોની સાથે સમ પ્રમાણમાં અને તેમના અંતરના વર્ગની સાથે વિપ્રમ પ્રમાણમાં ગ્રહેતા બળથી એક બીજાને ખેંચે છે ’

આ જ નિયમને અનુસરી ઉપગ્રહો ગ્રહોની આસપાસ, ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ, સમગ્ર મહાન પોતાના બધું સૂર્યોની જેમ અસુક નક્ષત્રની આસપાસ, અને તે નક્ષત્ર વળી પોતાના સર્વ કુટુંબીઓ સહિત કોઇ વાયુમય તારાની આસપાસ, આ તારાનું જુડ વળી કોઇ બીજા જુડની આસપાસ આ સાદા નિયમાનુસાર પ્રદક્ષિણા બીધા જ કરે છે. આ જ નિયમોને લઈને આપણી છેક નાની પૃથ્વી ઉપરના નાનાના નાના મગતગની ગતિ વિશ્વની મોટી મોટી રચનાઓની ગતિ ઉપર ઘણા જ થોડે અંશે પણ અસર કરે છે

ઉપયોગી નથી. આ યન ગમે તેણે ગોધુ દેવ પણ ગેનેલીયોએ (૧૫૬૮-૧૬૪૦) પહેલ વહેલું આ યે આકાશ તરફ ફેરવ્યું. અને ત્યારે ૧૬૧૦ ના બન્યુઆરીમા આ યનથી તેણે શુરનો અહ જોયો તો તે અહને ચાઉ ઉપગ્રહો માન્ય પડ્યા. અધિયાથી ન આપણા અહ મળના પ્રત્યેક અહનુ જ્ઞાન વધવા લાગ્યું આ ઉપગ્રહોમાનો છેક નાનામા નાનો આપણા અદ્યથી મોટો છે અને મોટામા મોટો તો બુધના કરતા પણ મોટો છે. તે ન વરંના જુના ઇની શરૂઆતમા ત્યારે ગેવેલીયોએ સનિશ્ચ પોતાના દુર્બીનથી જોયો તો તે અહમા એક ઘણી ન નવીનતા જોઈ પણ તે શુ છે તે મમજી શયો નહિ. તો આપણે અનુમાન કરીયે કે આ યનથી તેને ડગ્ના અહો જોવામા કેટલી નસિક અને અપેક્ષાકુત બાવનાઓ થઈ હશે પ્રત્યેક જ્યોતિમા તેને કઈની ને કઈ નવાઈ માન્ય પડી. અદ્યને જુવે છે તો ખાસ ખચીયા વાગા પરંતો, સૂર્યને જુવે છે તો તેના બિબ ઉપર ધાખા, શુક્રને જુવે છે તો અહ જેવી ક્ષયવૃદ્ધિ, પડી ધીમે ધીમે જેમ દુર્બીન વધારે શક્તિ બનાવતા ગયા તેમ એક પડી એક નવા શોધો બહાન પડવા લાગ્યા કેચ તરવેતા અને ગણિતશાસ્ત્રી ડેકા (૧૫૮૬-૧૫૫૦) બુખિતિનુ બીજાગણિતમા રૂપાતર કરવાથી તથા ન્યુટને (૧૬૪૦-૧૭૨૭) કેલ્ક્યુલસથી ગણતરી કરવાનું દાખવ કરવાથી ગણિતમા ઘણોજ વધારો થયો એટલે ગતિની ગણતરીમા આ વધેલા ગણિતનો ઉપયોગ કરવાથી દુર્બીનથી થતા શોધો ન્યુનના શુરતા કરીશુની કલ્પનાને વધારે પુરિ આપતા ગયા. આપણું અહોનુ જ્ઞાન આ પ્રમાણે એકદમ વધવા માગ્યું અને તેમનો અનુક્રમે પ્રગતવાર ક્ષતિહાસ લખવા બેસીયે તો મોટો અન્ય અર્થ બન્ય એટલે તેનુ દુક વર્ણનજ કરીશુ.

ગેસેન્ડી (૧૫૯૨-૧૬૫૫) નામના ક્રૂચ તત્વવેતાએ ૧૬૩૭ મા સૂર્યના બિબ ઉપર થતુ બુધનુ મક્રમ (Transit) જોયુ અને ૧૬૩૯ મા હૌરેકમ વિગ્રહક શુક્રનુ મક્રમ જોવા બાગ્યશાળી થયો હતો

શુક્રન્સે પોતાના દુર્બીનની શક્તિ ઘણી વધારી અને આ યન વડે શનિનુ વિચિત્ર સ્વરૂપ જોને લઈને છે તે તપાસ કરવા લાગ્યે. ત્રણ વર્ષ સુધી જુદી જુદી કંપનાઓ કરી અતે ૧૬૫૯ મા તેણે બહાર પાડ્યુ કે શનિશ્ચરની આસપાસ એક વીંટી વીંટળાયેલી છે. અને ન વિચિત્ર દેખાવ લાગે છે તે તેની સપાળી સૂર્યમાર્ગની જોડે ખુલ્લો કુ છે તેને લઈને છે. તેણે બતાવ્યુ કે વીંટીનો બાહ બ્યાસ અહના બ્યાસ કરતા ૨૬ ગણો છે. ચાર વર્ષ પહેલા એટલે ૧૬૫૫ મા તેણે શનિની આસપાસ એક ઉપગ્રહ કંતો જોયો હતો. આપણો અદ્ય ને શુરના ચાર ઉપગ્રહો મળી આ ઉપગ્રહ છૂટો હતો વળી આ વખતે અહો પણ જ્ઞાન ભણીતા હતા એટલે તેણે કહ્યુ કે હવે એકે નવો ઉપગ્રહ માન્ય નહિ પડે. પણ તે જાતો હતો એટલામા ન કેસીનીએ ૧૬૭૧ મા ખીજે, ૧૬૭૨ મા ત્રીજે અને ૧૬૮૪ મા ચોથો અને પાંચમો એમ બીજા ચાર ઉપગ્રહો શનિની આસપાસ કંતા બતાવ્યા.

૧૬૬૫ મા વીલીયમ બોલે પહેલ વહેલા અને કેસીનીએ પછી શનિની વીંટીમા એક કાળા પડી જોઈ અને સૂચવ્યુ કે તે વીંટી બે વીંટીઓની બનેલી છે અને અંદરની વીંટી સધારે ચપડતી છે

કેસેનીએ વળી ગુરૂના ઉપગ્રહોની બહુજ તપાસ કરી એક ઘણુંજ ચોકસ ટીપણ બનાવ્યું. તેણે વળી ગુરૂની ઉપરના પટા અને મંગળની ઉપરના ટપકાંઓ પરથી સ્તંભનો ધરીપર ફરવાનો કાળ નિર્ણય કર્યો. શુક્રની પણ આ જ હેતુથી ઘણી તપાસ કરી અને તેણે પ્રહેલ વેલું ઝોડીધેફલ લાઈટ ને સૂર્ય અરત થવા પછી ત્રિકોણાકારમાં આકાશના રવિમાર્ગમાં દેખાય છે તે જોયું. આ શું છે અને ક્યાં છે તે હજી પણ નક્કી થયું નથી. કેસેની બહુજ બારીકબારીક તપાસ કરનારો હતા અને કદી કંટાળતો પણ નહોતો જેથી કરી આખરે ધ્રુવપ્રાંતમાં તેની આંખો ગઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૬૭૫ માં રોમરે ગુરૂના ઉપગ્રહોના અલગ ઉપરથી પ્રકાશનો વેગ માપ્યો હતો. અને કેસેનીના શિષ્ય અને મદદગાર ગેરેલ્ડીએ ગુરૂના અદર્શના સૂર્યમાર્ગને કાપનારા બિંદુઓને નોડનારી લીટીને (Nodal line) પાછી ફરતી અને ગુરૂ માર્ગમાંના સૂર્યથી દૂરમાં દૂર અને પાસેમાં પાસેના બિંદુઓની નોડનારી લીટીને (Apiside) રવિમાર્ગમાં આગળ વધતી જોઈ હતી.

હેલીએ (૧૬૫૬-૧૭૪૨) ૧૬૮૨ માં દેખાતા ધૂમકેતુના માર્ગની આકૃતિ ઉપરથી તે પાછો ૧૭૫૮ માં દેખાશે એમ ભવિષ્ય કહ્યું હતું. આ ધૂમકેતુ એનાજ નામથી ઓળખાય છે. તેણે કહ્યું કે ધૂમકેતુઓ પણ આપણા અદર્શગળના સભાસદો છે. આ હેલીનો ધૂમકેતુ ભવિષ્યમાં ૧૮૧૦ માં દેખાશે. હેલીએ બુધના સંક્રમ ઉપરથી સૂર્યનું અંતર બહુજ ચોકસાઈથી કાઢ્યું હતું.

સર વિલિયમ હર્શલે (૧૭૩૮-૧૮૨૨) પોતાનું નામ યુરેનસ નામના નવાજ ગ્રહની શોધથી અમર કર્યું છે. ૧૭૮૧ ના માર્ચની ૧૩ મી તારીખે તેણે મિથુન નક્ષત્રના પગના તારાઓ પાસે એક અદ્દ હોય એમ જાહેર કર્યું, અને ૧૭૮૫ માં તે ગ્રહને બે ઉપગ્રહો છે એમ જણાવ્યું. હર્શલે પોતાના સુધારેલા દુરબીનથી શનિના બે બીજા ઉપગ્રહો ૧૭૮૭ માં શોધી કાઢ્યા. આ પ્રમાણે શનિને ૭ ઉપગ્રહો થયા. એનાજ સમકાલીન લાપ્લાસ ગણિતમાં ઘણા એકા હતા તેણે શનિની વોર્ટીની નિશ્ચલતા માટે ગણતરી કરી જાહેર કર્યું કે તે વોર્ટી શનિના ગ્રહની આસપાસ ફરવી જોઈએ. અને હર્શલે ૧૭૮૯ માં પોતાના દુરબીનથી બતાવ્યું કે તે વોર્ટી લાપ્લાસના ધાર્યા પ્રમાણે જ ફરે છે. તેણે શનિના ઉપરના પટાઓપરથી શનિનો ધરીપર ફરવાનો કાળ નક્કી કર્યો. હર્શલ વળી પોતાની બારીક તપાસ ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો કે આપણો સૂર્ય પોતાના અદર્શગળને લઈને ક્રાંતિ દરના બિંદુની આસપાસ ફરે છે અને તેની પ્રવાણદિશા હાલ હરકુલીસના નક્ષત્ર તરફ છે.

૧૭૭૨ માં વીટમબર્ગના પ્રો. ટીટીયસે ગ્રહોના સૂર્યથી અંતરોનો એક વિચિત્ર સંબંધ શોધી કાઢ્યો અને બોડે ૧૭૭૮ માં એકનિયમ જાહેર કર્યો કે ' બોડેસ લો ' તરીકે ઓળખાય છે આ નિયમને બધા ગ્રહો મળતા આવે છે પણ મંગળ અને ગુરૂની વચમાં એક અદ્દ ખુટતો હોય એમ લાગે છે વળી બ્યારે હર્શલે યુરેનસની શોધ કરી તેનું અંતર માપ્યું ત્યારે તે પણ આ નિયમને મળતો આવ્યો, એટલે ગુરૂને મંગળની વચમાં ખુટતા ગ્રહને માટે ચારે ચાર તપાસ થવા માંડી અને ૧૮ મી સદીને પહેલેજાં બોડેસ ૧૮૦૧ ની પહેલી જાન્યુઆરી

રીએ પીઆમી (૧૭૪૧-૧૮૨૬) નામના ઈટાલીયન ખગોળવેત્તાએ મીરીઝ નામનો એક શોધી કાઢ્યો અને એનું અંતઃ ક્રાંતિમાં બોલના નિયમને લગભગ મળતું આવ્યું. ૧૮૦૨ માં આ નવા શોધાયેલા મીરીઝને આકાશમાં ખોળતાં ડૉ. ઓલ્ડમ્મે (૧૭૫૮-૧૮૪૦) પાસાઝ નામનો બીજો એક શોધી કાઢ્યો. આ નવા અંતઃ અનંત પણ લગભગ મીરીઝ જેટલે હતું એટલે ડૉ. ઓલ્ડમ્મે એમ અનુમાન કર્યું કે આ બે અહો કોઈ મોટા અંતના કટકા હશે અને હજી પણ બીજા કટકાઓ જડશે. હવે ૧૮૦૪ માં આ અનુમાનને જર્મનીના પ્રો. હાર્લ્ડિંગના જીનો નામના અંતના શોધથી ટેકા મળ્યો અને ૧૮૦૭ માં ડૉ. ઓલ્ડમ્મે વળી વેચા નામનો એકો અંત શોધી કાઢ્યો. આ બધા અંતોને એરેટ્રોહાઇમ કહે છે. ૧૮૪૫ સુધીમાં બીજો એક નવો અંત જડ્યો નહોતો પણ તે વર્ષમાં એક પાચમો જડ્યો અને ત્યાર પછી લગભગ દરવર્ષે આમાંના અંતો જડતા જ ગયા અને ૧૮૯૯ ની સાથે સુધીમાં એવા ૪૨૫ અંતો જડ્યા છે. આ અંતો ડૉ. ઓલ્ડમ્મેના અનુમાનને મળતા આવતા નથી કારણ કે યાત્રિક-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ બધા અંતોને પોતાની પ્રદક્ષિણામાં જે ટેકાએ તેમના બાગલા પડ્યા હતા તે ટેકાએ એકવાર આવવું જ જોઈએ અને તેમ તેઓમા થતું નથી વળી બો-ડનો નિયમ નવા શોધાયેલા નેપ્ચ્યુનમા લાગુ પડતો નથી તેથી આ નિયમ કોઈએકસ ગતિના કાયદાને અનુસરીને નથી. જો કે આ ડૉ. ઓલ્ડમ્મેની કલ્પના ખોટી છે તોપણ ' એરેટ પોતાના અંતમાં એક નિંતરણું કર્યું છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે

“ સર્વ કરતાં એક હકીકત આ નાના અંતોના ગાદ સખધની કલ્પનાને બહુ મળતી આવે છે. એ એ છે કે જો તેમના અંતમાંથી ક્યુબ વાળાના બનેલા ટોચ તો આ વાળા તો એક બીજા માથે એટલા ગુચવાઈ ગયેલા છે કે તેમાંના જો એક કોઈપણ વાળો આવશે ઉપાડી લેવા માંગીએ તો બીજા બધાએ એની માથે ઉપડી આવશે. ”

હવે એટલા બધા નાના અંતો આપણને માન્ય પડ્યા છે કે હવે જો કોઈ નવો શોધાય છે તો તે માટે બહુ કાળજી ચતી નથી લેવેગરે ગળ્યું છે કે આ બધા અંતોના પદાર્થ આપણી પૃથ્વીના પદાર્થના ચોથા ભાગથી વધે એમ નથી.

અત્યાર સુધી આપણે એમ જોયું કે ગુરુત્વાકર્ષણ માત્ર પ્રત્યેક અંત અને ઉપઅંતને પોતાના માર્ગમાં રાખવાકે નિયમક બળ છે પરંતુ દરેક પદાર્થ એક બીજાને ખેંચે છે તેથી તે અંદોલન (Perturbation) પણ કરે છે તેટલા માટે આની અસર ધણી ગુચવાઈ જાયેલી છે. ન્યુટન પછી પીઆમી (૧૭૪૬-૧૮૨૬) પૃથ્વી ઉપરના ચંદ્ર અને બીજા અંતોથી થતા અંદોલન તપાસવા લાગ્યો અને તેણે ગણિતના આ વિષેના પ્રશ્નો પાત્રીમની “ એક્ટ્રોમી ઓફ સાયન્સીસ ” માં ઇનામ મળે સુધી.

હલ્લેરેટ અને ડ'અલ્ડમ્મે નામના ગણિતશાસ્ત્રીઓએ પોતાનું કેલ્ક્યુલસનું જ્ઞાન આ અંદોલનો જગત્તર ગણવાને વાપર્યું અને બીજાએ અવનવનનો આ ઉપયોગી વેશ ગણી કાઢ્યો. યુલર પીઆમીના અંતોના અંદોલનો પ્રત્યે જગત્તર અમત્તરી ઇનામ લઈ જવામાં સફળ થયો અને તેણે ગુરુ અને શનીની ગતિનું પૃથ્વરું કરી પોતાની ગ્રંથ અમત્તરી. ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં લેગરે ગુરુના ઉપઅંતોની ગણતરી બહાર પાડી અને લાપ્લાએ જતાવ્યું કે

સૂર્યથી ગ્રહોના મધ્યમ પ્રમાણ અંતર-રિથર છે અને સૂર અને શનીની ગતિનું વૈષમ્ય પણ સિદ્ધ કરી આપ્યું. આ પ્રમાણે આ જમાનાના ગણિતશાસ્ત્રીઓએ ન્યુટને ઉભા/કરેલા ભવ્ય મકાનને ખારીક શિષ્ય કળાથી સુસાંભિત કર્યું.

લાપ્લાસે (૧૭૪૯-૧૮૨૭) ઇમેન્યુઅલ કેન્ટ નામના સુપ્રસિદ્ધ જર્મન તત્ત્વવેતાની વિશ્વની વાયુમય તાનઓમાંથી ચયેલી ઉત્ક્રાન્તિની કલ્પનાને પોતાના ગણિતથી સિદ્ધ કરી આપી. લાપ્લાસ અને યમ ગ્રહમંડળની રિથરતા કેવા પ્રકારની છે તે ગણતા હતા અને આમના વિચારોનું અનુકરણ કરી લેવેરીર (૧૮૧૧-૧૮૭૭) પણ આ પ્રશ્નોના વિચાર કરતો હતો. તે પોતાના ગણિતથી નેપચ્યુન નામનો નવો ગ્રહ શોધવાનું માન લઈ ગયો છે.

નેપચ્યુનના ગ્રહની શોધ ન્યોતિપશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ઘણી જ ચમત્કારિક ખીંતા છે. આપણે જોયું તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ગ્રહ એક ખીંત પર મંદોભ્રમ કરે છે. અને યુરેનમના શોધ પછી માલૂમ પડ્યું કે સર્વ જાણીતા કાંચોથી બનતા સંશોભો બાદ કરીયે તો પણ તેની ગતિ ઉપર હજી પણ મંદોભ્રમની અસર થાય છે. તો એમ સ્પષ્ટ થયું કે આ અસર કોઈ બહારના ગ્રહની હોવી જોઈએ અને આ ગ્રહ ક્યાં છે તે પ્રશ્ન ગણિતશાસ્ત્રીઓ વિચારવા લાગ્યા. આ પ્રશ્નોના નિકાલ કરવા પોતે સમર્થ છે એમ ધારી કેમ્બ્રીજના પ્રો. એડમ અને પારીસના લેવરીર એ બે જણાઓએ જુદા જુદા ગણતરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એ આ પ્રશ્નની મહત્તાને લઈને કેટલું ચોખ્ખું પગલું હતું તે સહજ સમજાશે. પ્રો. એડમે ૧૮૪૧ માંથી આ ગણતરી શરૂ કરી હતી આ સમયમાં સર જોન હર્શલ (૧૭૯૨-૧૮૭૧) લખે છે કે:-

“જેમ કોલમ્બસે સ્પેનમાં બેઠાં અમેરીકા જોયું તેમ આપણે આ ગ્રહને જોઈએ છીએ. ચતુસાધનથી કોઈ પણ રીતે ન ઉતરે એવા આપણા પૃથ્વીપૃષ્ઠના દૂર સુધી પહોંચતા આર્ગના મંદોભ્રમોના સાધન વડે તે ગ્રહની ગતિઓ આપણને અહીં બેઠાં માલૂમ પડે છે.”

આ જમાનાના પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ખગોળવેતા સર નોરમન લોકયર આ શોધ વીધે લખે છે કે “પ્રો. એડમની ગણતરીથી મળેલી જગ્યાએ આ ગ્રહની શોધ માટે કેમ્બ્રીજની વેધશાળામાં આકાશ તરફ પહેલવેળા ૧૮૪૬ ના જુલાઈની ૨૯ મી તારીખે એક મોટું દુરબીન વાપર્યું હતું. સપ્ટેમ્બરમાં ડૉ. લેવરીરે પોતાની ગણતરીઓ બર્લિનના અવલોકન કરનારાઓને મોકલી હતી. અને તેમાં તેણે કેઈ જગ્યાએ ગ્રહ જરૂરે તે જગ્યા સુકરર કરી લખી હતી. લેવરીરની જગ્યા અને પ્રો. એડમ્સની જગ્યામાં એક અંશનો પણ તફાવત નહોતો. ઉપકાર માને બર્લિનના તારાઓના નકશાનો જે હજી સુધી સર્વોપયોગ માટે બહાર પડ્યા નથી કે જેની મદદથી ડૉ. ગાલેએ આ બે ન્યોતિપીઓએ બતાવેલી જગ્યાએ તે જ સાંજે આ ગ્રહને શોધી કાઢ્યો હતો.” આ પ્રમાણે ઇંગ્લંડ અને જર્મનીની હરીફાઈમાં જર્મની કાઢી ગયું હતું. નેપચ્યુનની શોધે સુર્યાકર્ષણના ન્યાયને ઘણી જ મજબૂત સાબીતી પુરી પાડી છે આવા પ્રકારનું સત્ય કંઈ આકસ્મિક દૈવયોગ તરીકે ગણી ન શકાય પણ માત્ર ન્યુટનના ન્યાયને સર્વ વિશ્વવ્યાપી ગણી સમજાવી શકાય.

ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં ફ્રેન્હોફરે સ્પેક્ટ્રોસ્કોપની શોધ કર્યાથી ખગોળના જ્ઞાનની એક નવી

દિશા ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી આપણને સૂર્ય વગેરેના પદાર્થોનું ભૌતિક જ્ઞાન મળે છે. પણ આને અહો સાથે પેહુ સંબંધ ન હોવાથી અહીં એ વિશે કંઈ બોલીશું નહિ. ૧૮૪૬ માં લેસલે યુરેનસને બીજા બે ઉપગ્રહો જોયા અને ૧૮૪૮ માં લેસલ તથા બૉવે શનિશ્વરનો ૮ મો ગ્રહ જોયો. ત્યાર બાદ લેમસે નેપ્ચ્યુનને પણ એક ઉપગ્રહ હોય એમ જાહેર કર્યું. ૧૮૫૦ માં બોન્ડે શનિને એક કાળી વીંટી હોય એ માન્ય પડ્યું આ પ્રમાણે શનિને ત્રણ વીંટીઓ એમાં સૌથી અદ્યત્તી માવ જાખી, વચલી ઘણી તેજવાળી અને બહારની બરાં જાખી માન્ય પડી ૧૮૭૭ માં હોલ્સે મંગળના બે નાના નાના ઉપગ્રહો જોયા ૧૮૮૨ માં મંગળ જ્યારે પૃથ્વીની બહુ જ પાસે હતો ત્યારે પ્રો. ઝકીઆપારેલીએ મંગળના બે ઉપગ્રહો જોયા એવું જોયું. એ શુ છે તે હજી સુધી પણ નક્કી થયું નથી. ૧૮૮૨ માં બોન્ડે ગુરુને એક પાંચમો ઉપગ્રહ છે એમ કહ્યું. આ પ્રમાણે છેક આપણા વખત સુધીના ગ્રહ વિશેના જ્ઞાનનો ઇતિહાસ તપાસ્યો. આ પ્રત્યેક ગ્રહનું હું જુદું જુદું વર્ણન કરવા છાછતો નથી. આપણા સંબંધીઓનો આટલો ઇતિહાસ જાણ્યો હાલ તુરંત બસ ગણાશે. વળી કેટલી વખત આ સર્વ ગ્રહોમાં સૌથી વિચિત્ર અને ભય આપતીના ગ્રહ શનૈશ્વરનું વર્ણન કરવા છાછ છે. તે આજનો આ લેખ હું શનૈશ્વરનો ઉપર અભ્યાસ કરનાર સર્વ રિચીયમ દર્શાવના તેના વિશેના બે બોલો લખી મગમ કડ છું

એઓ લખે છે કે:—“ આકાશમાં શનૈશ્વરના ગ્રહ જેવો અદ્ભુત ચરિત દર્શાવનારો બીજો એક જોવાતો નથી. એ એક બેવડી વિશાળ વીંટીથી વીંટળાયેલો, રાક્ષસી કદનો ગોળો છે. પોતાની ધરી આસપાસ જોગથી ફરે છે. દૂરમાની વીંટી પણ ધરી ઉપર ફરે છે. અને આ ક્રિયા વળી દૂરમાના દૂર ઉપગ્રહમાં પણ ચાલી રહી છે. શનૈશ્વરના મડળના બધા ભાગો વારાશતી એક બીજા ઉપર અજવાળું પાડે જાય છે.—શનિવામીઓની રાત્રીએ તેના ચક્રો અને વીંટીનું અજવાળું પડે છે. વળી શનિનો ગોળો અને તેના ચક્રો આ વીંટીના કાળા ભાગને પ્રકાશિત કરે છે અને વળી આ ગોળો ને વીંટીઓ તેમના ચક્રો જ્યારે અમાવાસ્યાને વધને દેખાતા નથી ત્યારે તેમના ઉપર તેજ પડે છે.”

* અમરવાદ.
તા. ૭ મી જાન્યુઆરી
૧૯૦૭ વાગે મોમ

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

વીરચરિત કાવ્યો.

૫.

વેદકાવ્યમા જે ખરેખર પુસ્તકો ન ગણાઈ શકાય એવાને તેનાથી જુદા પાડિયે રામાયણ અને મહાભારત એ બે વીરચરિત કાવ્યો છે તેને વેદકાલમાં ચૂકી શકાય નહિ, કેમકે તેમનો કેટલો અને કિંચો ભાગ બહુ પ્રાચીન છે અને કેટલો તથા કિંચો ભાગ પાછળનો છે, એ વિષે આપણે નક્કી કરી શકિયે એમ નથી. તો પણ બે શક, એ બંને કાવ્યોમાની કેટલીક કથાઓ અતિપ્રાચીન અને વેદમાની પણ છે. તેમાના કેટલાક પાત્રો વેદકાળના છે, તો પણ તેમાના મુખ્ય નાયકો કંઈક જુદા જ જણાય છે. ઉર્વશી અને પુરુરવસ, શકુતલા અને દુષ્યત, ઉદાલક, શુન શેષ, જનકવૈદેહ, અને ખામ વૈદિક ઋષિઓ વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, યામવલ્ક્ય, દીર્ઘતમઃ, કક્ષીવત્, કવચ, અને ઘણા બીજા, એ સર્વ વેદમાના નામો આ બંને કાવ્યોમા આવે છે, તો પણ એ કુપરથી તો એમ માની શકાય છે કે એ કાવ્યોને સમયે બન્યા તે સમયે વૈદિક કથાઓ લોકોના મુખમા હજી રમતી હતી, અથવા તો એ કાવ્યોમા એ કથાઓ ભૂલી જવાઈ નહોતી. એકની એક વાત જે વેદના સૂક્તમા આવે છે તેની તે જ આ રામાયણ મહાભારત, અને પુરાણોમા પણ આવે છે, પરંતુ તે વૈદિક ધર્મમાં અત્યંત સરલ, અસહી રૂપમા, અને સારી રીતે વર્ણવેલી હોય છે પણ પુરાણાદિમા તેમ જણાતું નથી. આ ઉપરથી એમ કહેવાતું નથી કે એ કાવ્યો બહુ પ્રાચીન નથી. તો પણ તે વેદ જેટલા પ્રાચીન તો નથી જ. વેદના સૂક્તોમા કેટલાક કાવ્યો છે કે જેને વીરચરિત કાવ્ય કહી શકાય છે અને તે લોકોના ન્હાના સૂક્ત સાથે સરખાવી શકાય છે બ્રાહ્મણોમા પ્રાચીન રાજાઓના વર્ણનનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને ગદ્યો આવે છે, પણ તેના બીજા કેટલાક બહુ પ્રાચીન જેવા પણ લખાણો છે.

નીચેનો ફકરો રાખાલન મ્ત્ર (૧૬-૧) માથી લીધો છે તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ વિષે કેટલુંક અજવાળું બહાર આવે છે અને એ ઉપરથી તેને વેદમા ગણે છે, અને એ જ ફકરાની વાત આશ્વલાયન મ્ત્ર (૧૦-૭) તથા શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩-૩-૧-૧) માં પણ છે.

‘અશ્વમેધયજ્ઞમા અધ્વર્યુ ગાયકોને બોલાવે છે તેઓ વીણા ગાન કરે છે. તેમને તે-જે રાજા યજ્ઞ કરે છે તેને માટે—બોલાવે છે તથા બીજા પ્રાચીન સદાયરણી રાજાઓ માટે પણ બોલાવે છે યજ્ઞને પ્રથમ દિવસે ઋત્વિજ મનુ વેવસ્વતાદિની કથા કહે છે, કે—મનુના લોકો મનુષ્ય હતા અને એ યજ્ઞમા મનુષ્યો પણ હાજર હતા. આ વાત કહીને એ ઋત્વિજ ગૃહસ્થોને તે શીખવે છે પછી તે કહે છે કે ‘ઋક્મન્ત્રો જ વેદ છે, આ વેદ છે,’ અને સૂક્ત બોલે છે

“બીજો દિવસે તે (શતપથમાથી) યમવૈવસ્વતાદિની વાત કહે છે યમના લોકો પિતૃઓ હતા અને ત્યાં પિતૃઓ હાજર હતા. તે જ્ઞાને આ વાત શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે ‘યજુર્વેદ જ વેદ છે આ વેદ છે’, અને તે યજુર્વેદનો (આશ્વમેધિક) અનુનાક બોલે છે

“ત્રીજો દિવસે તે વરુણાદિત્યાદિની કથા કહે છે. વરુણના લોકો ગાંધર્વો હતા અને તેઓ અદિ^૧હાજર હતા. તે યુવાનોને આ કથા કહે છે. પછી તે કહે છે કે ‘અથર્વવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે,’ અને બિપજ (વૈદ્યવિદ્યા) કહે છે.”

આ બિપજ વિધાને ટીકાકાર સૂત્રમાં ગણતો નથી પણ પૃથક્ અથ આયર્વણિકોનો કહે છે—યા ઓષધીરિત્યેતત્સૂક્ત કેચિદાદુઃ । તદયુક્તં । સમાધ્યાનાન્દ્રેષજ-
-ગ્રંથસ્યાથર્વણિકાનાં ॥ અથર્વણામેકં પર્વં । આશ્વલાયનમા—યદ્દ્રેષજં નિશાંતં ।

“ચોથો દિવસે તે (શતપથમાંથી) સોમ વૈષ્ણવની કથા કહે છે. સોમના લોકો અ-
પ્સરસ્ હતા અને તેઓ ત્યાં હાજર હોવાથી તે સુંદર બાલાઓને આ શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘આંગિરસ વેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, અને આયર્વણિકોનો બીજો ગ્રંથ ધોર બણે છે. (ચારમાથર્વણો ગ્રંથઃ ॥ શતપથ કહે છે કે—અગિરસામેકં પર્વં).

“પાંચમો દિવસે તે અર્ષ્યદ કાદ્રવેયની કથા કહે છે. અર્ષ્યદના લોકો સર્પો હતા તેઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને આ વાત તે શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘સર્પવિદ્યા જ વેદ છે, આ વેદ છે’, અને સર્પ વિદ્યા બળે છે. (મારુઢાં કંકનીયાં વા ॥ શતપથ, સર્પ-
વિદ્યાશ્ચા એક પર્વં).

“છઠ્ઠો દિવસે તે કુવેર વૈશ્રવણની કથા કહે છે. કુવેરના લોકો રક્ષામ્ હતા તેઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને તે આ વાત દ્વારા સેલમસ્ (પાપ કરનાર) શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘રક્ષોવિદ્યા જ વેદ છે, આ વેદ છે’, અને તે રક્ષોવિદ્યા બળે છે. (કુહુકુરૂપા
રક્ષોવિદ્યા ॥ શતપથ, દેવજન વિદ્યાયા એકં પર્વં ॥ આશ્વલાયન, વિશાચ્ચવિદ્યા ॥

“સાતમો દિવસે તે અસિત ધાન્વનની કથા કહે છે. તેના લોકો અસુરો ત્યાં હાજર હતા તેમને તે આ વાતદ્વારા ઉસુરેસં (કુસ્નોદિન્) શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘અસુરવિદ્યા જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પછી તે હાથની અપટી વગાડે છે. (શતપથ અને અને આશ્વલાયનમાં અસિતધાન્વ છે. અસુરવિષ્ણોદ્રજાલાદિના તંત્રિર્દેજાન્માયામપિ
ફાંચિત્કુર્યાંદંત્રુલિન્માસરૂપાં).

“આઠમો દિવસે તે મત્સ્ય સાંમદની કથા કહે છે. તેના લોકો જળચરો હોવાથી તેઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને તે આ વાત શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘ઘતિહાસવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પછી તે ઘતિહાસ કહે છે. (ઘતિહાસવેદસ્ય પૃથગ્માત્રેન દર્શનાત્).

“નવમો દિવસે તે તાદ્યયૈષામ્વનની કથા કહે છે. તેના લોકો પક્ષીઓ ત્યાં હાજર હતા તેમને (અહ્યારીઓને) તે આ વાત શીખવે છે. પછી તે કહે છે કે—‘પુરાણવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પછી તે પુરાણ બળે છે. (શતપથ, વાયો વિદિકાઃ ॥
પુરાણ વાયુમોક્તમન્નાહ્યેયં । વાયુ પુરાણ બીજાં પુરાણો કરતાં વધારે પ્રાચીન દેખાય છે).

“દસમે દિવસે તે (શતપથભાષી) ધર્મ ઈંદ્રની કથા કહે છે. તેના શોકો દેવો ત્યા હાજર હતો તે પડિતોને તે આ કથા કહે છે પણ તે કહે છે કે—‘સામવેદ જ વેદ છે, આ વેદ છે’, પત્રી તે સામ ગાય છે. (યૂનોડપ્રતિગ્રાહકાં છોત્રિયાન્ ॥ શતપથ, સામ્નાં દશત ॥).

આ ઉતારા ઉપરથી જણાય છે કે કથિત તેમ જ સુધારેલી કથાઓ વેદકાળમાં પણ હતી, અને પાછળથી તે ખોવાઈ હતી. જ્ઞાતિજ્ઞા અને આગ્ન્યકેના કેટલાક ભાગોમાં પ્રાચીન હિંદુઓનું ભાષાજ્ઞાન આપેલ છે તેના નામો ગાથા, નારાશસી, ઇતિહાસ, અને આખ્યાન માલમ પડે છે. ગાથા એટલે ગાન, નારાશસી એટલે કથા, ઇતિહાસ એટલે વીરચરિત કાવ્યો, અને આખ્યાન એટલે વારતાઓ છે એ સર્વ વૈદિક ભાષાજ્ઞાનના અંશો છે. તૈત્તિરીયારણ્યક, ૨-૯ મા—**બ્રાહ્મણનીતિહાસાપુરાણાનિ કરુવાન્ ગાથાઃ નારાશંસી ॥** યૃદ્ધ-૧૫૬, ૨ ૪ ૧૦ મા—**ઈતિહાસ પુરાણ વિદ્યા ઉપનિષદઃ સ્ત્રોત્રા સુત્રાણ્યનુવ્યાખ્યાનાનિ વ્યાખ્યાનાનિ ॥** એ જ ૪-૧-૨ તથા ૮-૫-૯, તેમ જ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૧-૭-૧ મા, અને અથર્વસંહિતા ૧૫-૬ મા—**ઈતિહાસચ પુરાણચ ગાથાચ નારાશંસીચ ॥** વળી જુવો ઐફ્ટ (Aufrecht) ઇંડિયે સ્ટુડિયન્ (Indische Studien), ૫, ૧૩૩. કેટલીક વાર સાયણુ પોતે પણ સંમત છે, અને તૈત્તિરીયારણ્યક ઉપગના પોતાના ભાષ્યમાં તે દાખલા તરીકે કહે છે કે—પુરાણુ એટલે જ્ઞાતાગદિ અને ઇતિહાસ એટલે મહાભારત. તો પણ આ એક બૂધ છે અને એમાં સાયણુ પોતે પોતાથી જ વિરુદ્ધ જાય છે. તેણે પોતાના ઋગ્વેદના ઉપોદ્ધાતમાં સપ્તર્ષી રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે તૈત્તિરીયારણ્યકના વાચ્યમાં વેદથી ભિન્ન કોઈ પણ ગ્રંથો છે નહિ. (જુવો ઋગ્વેદસંહિતા, પૃ. ૨૩). ડા. વેબર પોતાના પાણિનિના કુકરાઓ (૪-૨-૬૦) મા જણાવે છે કે વ્યાખ્યાન, આખ્યાન, કથા, આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ, અને પુરાણ, એ નામો કાલ્પાયતના સમયમાં ગ્રંથોના હતા. પરંતુ તે પોતે એમ માને છે કે કાલ્પાયન મહાભારત અને રામાયણને એ સામાન્ય નામોથી ધરેતો નથી. (ઈંડિયે સ્ટુડિયન્, ૧ પ. ૧૪૭)

ભાષાશાસ્ત્રના ગ્રંથોના આ બધા નામો હતા તે પાછળથી એ જ નામો તેમના મૂકી ગયા છે. પરંતુ જો કે, મહાભારતને ઇતિહાસ અને રામાયણને આખ્યાન કહેવામાં આવે છે, તેમ જ ખીજા પુરાણનામના ઘણા ગ્રંથો કહેવામાં આવે છે, તો પણ તે બધા જ્ઞાતિજ્ઞાનના નામો નથી. તો પણ પાછલા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ઇતિહાસ, આખ્યાન, પુરાણ, એ નામો મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણને જ લાગૂ પડી ગયા છે, સામાન્ય નામ તરીકે હતા તે મૂકી ગયા છે. મહાભારતને જ પુરાણ, આખ્યાન, અને ઇતિહાસ કહેવામાં આવેલ છે (જુવો મહાભારત, ૧-૧૭-થી ૧૯) વ્યાસ પોતે પોતાના મહાભારતને કાવ્ય કહે છે, અને એ નામ તેનું જ્ઞાતાએ કબ્જા કર્યું છે (જુવો મહાભારત, ૧-૭૦). શ્રી લેસન રામાયણને કાવ્ય કહે છે તેને આ વાક્ય મળતું આવે છે. (જુવો ઇંડિયન એટિસ્ટ્રીજ, ૧-૪૮૫) વળી મહાભારતને કાર્ણવેદ નામે પાચમો વેદ પણ મહેલ છે. કાર્ણવેદ એટલે કૃષ્ણ દેવાયન વ્યાસે રચિત વેદ (જુવો મહાભારત, ૧-૨૩૦૦, તથા ખનુંકનું ભાગવત, પ્ર ૨૧, તથા લેમનનું ઇંડિયન એટિસ્ટ્રીજ, ૧-૭-૮૯)

માટે દેવ, મનુષ્ય, કે સૃષ્ટિની કથાઓનાં સામાન્ય નામો એ બધાં પૂર્વે હતો (જુઓ સામણી, ઋગ્વેદ સંહિતાનો ઉપાદ્યાત, પૃ. ૨૩). વૈદિક ગ્રંથો, જેવા કે બ્રાહ્મણો કે સૂત્રોમાં પુરાણો અથવા રામાયણ વિશે નામ જણાતું નથી. પરંતુ આશ્વલાયન સૂત્રોમાં ભારત નામ, અને વળી કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં તે મહાભારત નામ જોવામાં આવે છે. તે કદાચ પાછળથી વધેલો ભાગ મानी શકાય છે. ગૃહ્ય સૂત્ર, ૩-૪; હસ્તલિખિત પ્રતિ ૧૯૧૮ L. I. H માં છે કે—ભારતઘર્માચાર્યાઃ । આને બદલે ભારતમહાભારત ઘર્મા-ચાર્યાઃ । એમ પાદ ૬૮. રોધ (Zar Literatur, પા. ૨૭) મૂકે છે. દુર્ભાગ્યે કરીને આ વાક્ય ઉપરની ટીકા બહુ અસ્પષ્ટ છે અને વળી તે બહુ જુદી જુદી છે. ઉપરની હસ્તલિખિત પ્રતિપ્રાણે એવામ્ય એમ છે કે—અથશ્ચયયઃ શતતર્ચિનો માધ્યમા ગૃત્સમદો વિશ્વામિત્રો વામદેવોઽનિર્ભરદ્વાજો ઘસિષ્ઠઃ પ્રગાથાઃ પાવમાન્યઃ શુદ્રસૂક્તા મહાસૂક્તા इति । પ્રાચીનાર્વાતો સુમંતુ જૈમિનિ વૈશંપાયનપૈલ સૂત્ર માપ્ય ભારત ઘર્માચાર્યા જા-નંતિ વાહધિગાર્ગ્ય ગૌતમ શાકલ્ય ધામ્ન્ય માંડવ્ય માંડૂકેયા ગાર્ગ્યોવાચકર્ચો વહવા પ્રાર્તાશ્યી સુલભા મૈત્રેયો કહ્લોલં કૌપીતકં મહાકૌપીતકં પૈંઠયં મહા-પૈંઠયં સુયજં શાશ્વાયન મૈત્રેયં મહૈત્રેયં શાકલં વાપ્કલં સુજાતવક્ત મૌદગાહિ સૌજામિ શૌનક માશ્વલાયનં યેચાન્યે આચાર્યાસ્તે સર્વે તૃપ્યતિચિતિ ॥

ટીકાકારાનુસાર પ્રથમ ૧૨ ઋષિઓ છે તેમને જનોઠ (નિચિત) ખેરાવવા વખતે આવાહન કરવામાં આવે છે. આ બધા ઋગ્વેદના ઋષિઓ છે, તેમા પહેલા શત ચિન્ત છે તેઓ પ્રથમ મંડળના ઋષિઓનું સામાન્ય નામ છે, ગૃત્સમદો બીજા મંડળના છે, વિશ્વામિત્ર ત્રીજા મંડળના છે, વામદેવ ચોથાના, અત્રિ પાંચમાના, ભરદ્વાજ છઠ્ઠાના, વસિષ્ઠ સાતમાના છે, તે પછી આદ્યામા મંડળનાં પ્રગાથસૂત્રોના ઋષિઓ છે, પછી નવમા-ના પાવમાનીઓ, અને છેલ્લે દસમા મંડળનાં શુદ્ર (ન્દાનાં) અને મહા (મ્હોટાં) સૂત્રોના ઋષિઓ છે. ટીકાકારાનુસાર બીજા વર્ગમાં ત્રેવીસ આવાહનો છે, અને તે જનોઠ જમણે ખભે ચઢવવા સમયે (પ્રાચીનાર્વાતો) થાય છે, તોપણ મૂળમાં ત્રેવીસથી વધારે નામો આવે છે, તેમાંનાં કેટલાંક નામો પાછળથી વધેલાં અને બીજાં સમૂહદર્શક નામો પણ છે. ભારત-ઘર્માચાર્યાઃ એ એક શબ્દ તરીકે લેવાય છે, અને એનો અર્થ ભારતના આચાર્યો થાય છે.

આશ્વલાયનનો સમય આગળ નક્કી કરવામાં આવશે તેને ભારત કે મહાભારતનો સંગ્રહ પ્રથમ થવા માંડ્યો તેની પ્રથમ હદ-જે ઉપરની વિખિત પ્રતિને ખરી માનિયે તો-ગણી શકાય નહિ. પરંતુ આશ્વલાયનના વખતમાં કે તેની પહેલાં જે રૂપમાં મહાભારત હતું તેજ સ્વરૂપને શોધવામાં આપણને વિજય મળે એવી આશા નથી. બહુ પ્રાચીન ભાગ અને હાલના સ્વરૂપના મહાભારતનો તફાવત બતાવવા માટે પોતાના ઇંગ્લિશ એટ્રિક્વિટિઝ ગ્રંથમાં પ્રો. લેસને ઘણો પ્રયત્ન કરેલો છે. જર્મનીના મહા મહેનતુ અને વિદ્વાન એક પંડિતે સઘળા સંસ્કૃત ટીકાઓ ઉપરથી બહુ સંભાળથી આખા મહાભારતનું ભાષાંતર તૈયાર કરેલું છે તે ઉપરથી આપણને ઘણી મદદ મળી શકે છે. મહાભારત અને રામાયણનો મહાન સમૂહ જે આપણી પાસે હાલ પ્રાપ્ત છે તેમાંથી ઘણી જૂની કથાઓને જે આપણે—તેનો સંગ્રહ થયો,

વૃદ્ધિ થઈ રચાઈ, તથા પાછળના લોકોથી વસિત થઈ તે પહેલાના સ્વરૂપમાળ—જુદી એકત્ર કરિયે, તો ભરતખંડના પ્રાચીન કાળની ઘણી મહોદ્દી ખાણો માલમ પડે છે તથા વળી વૈદિક કાળ પણ સમગ્રાય છે પરંતુ હાલ જે સ્વરૂપમાળે બને કાળોના શરીરો ધાર્મિક નીતિઓ, ભાષા, અને જોના સબધમા છે તેજ સ્વરૂપ ઉપરથી દેખાય છે કે—ન્યારે વૈદિક સદિ માત્ર કથા વડેજ સજીવ હતી, અને ત્યાં કંઈક ભૂલાયલી અને કોંક જોડાયલી હતી, તે કાળમા તેઓ એકત્ર મૂકાઈ હતી આપણા મહાભારતનો મુખ્ય વિષય કુરુ પાડવોતું યુદ્ધ છે તે તો વેદમા જાણવામા આવતુંજ નથી. કુરુ અને ભારત શબ્દો વેદમા સાધારણ છે, પણ તેમા પાડવોતું નામ જોવામા આવતુંજ નથી એ જોવા જેવું છે કે પાણિનિના વ્યાકરણમા પણ પાંડુ કે પાંડવ શબ્દ દેખાતા નથીજ, તોપણ કુરુ અને ભારત શબ્દો વારંવાર દેખાય છે, અને તે ખાસ પ્રીતિ મુખ્યતાસાચક અને એસા બીજા શબ્દોની રચના બતાવનાર નિયમોમા છે

૩૮. વેબર પોતાના ડિક્શનરિયુન, ૧ પૃ. ૧૪૮ મા કહે છે કે પાણિનિની પછી તુર તનો આચાર્ય કાત્યાયન થયેલ છે, તેમા પણ પાંડુ શબ્દ જડતો નથી, પણ તેના વચ્ચે પાંડવો પણ નથી દેખાતા. પાડુની બે સ્ત્રીઓ હતી અને મદ્રીના નામો પાણિનિ ઉપરના ભાષ્યમા દેખાય છે, ૧-૨-૪૮, ૪ ૧-૬૫ ૪-૧-૧૭૯ મા કુંતી નામ છે અને ૪-૧-૧૭૭ મા માદ્રીનું નામ છે પરંતુ એ બંને નામો જુગોનપિદા સબધી છે કુતસુદેશની સ્ત્રી તે કુતી, અને મદ્રદેશની સ્ત્રી તે માદ્રી છે શિવાદિગણમા કુતીનું બીજું નામ પૃથ્વા છે રાજકુમાર પાડવોના વિશેષ નામના સબધમા પાણિનિ ૬-૧-૧૩૪, ૬-૩-૯, ૮-૩-૮૫ મા યુધિષ્ઠિરનું નામ છે, ૩-૧-૧૧૮, ૪-૩-૬૪. ૫-૪-૪૮, ૬-૪-૩૧ મા અર્જુનનું નામ છે, ૬-૧-૨૦૫ મા બીમનું નામ છે, ૬-૩-૭૫ મા નાકુલનું નામ છે અને સહદેવનું નામ દેખાતું નથી, તો પણ તેના વચ્ચે સાહદેવો છે અને તેમને કુરુનગના કહેવા છે એજ રીતે પાણિનિ, ૨-૪-૬૬ મા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનના વચ્ચેને પૂર્વના ભારતોમાના કહેલા છે પાણિનિમા દ્રૌપદીનું નામ દેખાતું નથી, પણ કૃષ્ણની બેન અને અર્જુનની સ્ત્રી સુભદ્રાનું નામ ૨૫૪ રીતે પાણિનિ ૪-૨-૫૬ મા કહેલ છે. પાણિનિ (૪-૩-૮૭) ઉપરની ટીકામા એક બીજું વાક્ય સુભદ્રાના વર્ણનનું છે અને તેમા યુદ્ધ પૂર્વ સુભદ્રાના થયેલ હરણની વાત લેવા તો પણ તે કાન્યતુ અસ્તિત્વ બતાવે તે (૪-૨-૫૬) મહાભારતમા આ વાતનું એક જુદું પ્રકરણ છે અને તેનું નામ સુભદ્રાહરણ પર્વ (આદિ પર્વ, ૫ ૨૮૮) છે પાણિનિમા કહેના વાક્ય આ વાતના સબધનું હોતું જોઈએ. એ પ્રકરણ (પર્વ) મહાભારતના કાન્યતો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ભાગ હોતો જોઈએ એમ ધૃતરાષ્ટ્રની અનુક્રમણી (૧-૧૪૮) ઉપરથી જણાય છે “ન્યારે મહે સામ્રાજ્ય કે મનુવચની સુભદ્રાનું દ્વારકા નગરીમાથી બળથી અર્જુને હરણ કર્યું અને વૃષ્ણના બને વીરો ઈપ્રરથમા પાછા ફર્યા ત્યાંથી હે સનય, મને જ સ્ત્રી આશા નથી રહી” તો પણ મહાભાષ્યમા પૂર્વ સૂત્ર (૪-૨-૫૬) રીતે નથી અને પાછળ સૂત્ર વિરે પણ અપવાદ કહે છે પણ નિયમ માં કહેલું નથી. ૪-૩-૮૭ સૂત્રમા ગ્રંથ શબ્દ છે તે પણ ઈપ્ર શકાયુક્ત છે પાણિનિના વ્યાકરણમાના કેવાક સૂત્રો તેના પોતાનાં ચિન્ન નથી એમ કૈપટનું કહેલું છે. (૪-૩-૧૩૧ ૧૩૨)—અપાણિનોયઃ સૂત્રેષુ પાઠ સ્વ્યાહ દત્તિ કૈવ્યટ । મૌર્ષિજલ હાસ્તિપાદાદિસ્વરૂપાપાણિનીયરવાસ

इति कैव्यटः ॥ પાંડવોની કથા સાથે ખાસ સંબંધ ધરાવનાર કૃષ્ણ વાસુદેવ છે તેને વૃષ્ણ કુલના વાસુદેવ કહેલ છે (પા. ૪-૧-૧૧૪), શિવ અને આદિત્ય સહિત વાસુદેવ (૫-૩-૯૯), અને અર્જુન સહિત વાસુદેવ (૪-૩-૯૮), ૩-૩-૧૫૬ ઉપરની ટીકામાં તથા ૨-૩-૭૨ ની ટીકામાં કૃષ્ણની ધમ્મર તરીકે પૂનઃ પ્રમાણ છે અને ૧-૪-૯૨ માં તેને યોધ તરીકે કહેલ છે. તેના નિવાસરૂપ હારકનું નામ પાણિનિમાં નથી.

સારે જો આશ્વલાયન પાણિનિના જ સમયમાં થયેલ હોય, અથવા તેની પછી તુરત જ થયેલ હોય, તો જે ભારત વિષે તે કહે છે તે ભારત કૌરવ પાંડવના યુદ્ધ રૂપ જે મહા-ભારતને નામે આપણા જાણવામાં વીર્યવિરિત કાવ્ય હાલ મનાય છે તેનાથી છેક—જૂદું જ હોતું જોઈએ. ભારતનું યુદ્ધ જે પાણિનિના જાણવામાં હતું તે વિષે તો લેસને (Ind. Alterthumskunde, ૧-૬૯૧ અને ૩૭) કહેલું છે. જે શબ્દો માટે પાણિનિનો ખાસ નિયમ (૪-૨-૫૬) રચાયો છે તે મહાભાષ્યમાંના શબ્દોથી બાગ્યે જ જૂદા કદંપી શકાય; એટલે ભારતઃ સંગ્રામઃ । સૌમદ્રઃ સંગ્રામઃ ॥ પાણિનિનાં સૂત્રો દર્શાવેલ વગર શીખ્યાં એ અશક્ય છે, મહાભાષ્ય લખાયા પહેલાં લાંબા કાળ ઉપર કથિત વ્યાકરણનો આ ભાગ હતો અને એટલા માટે સામાન્ય રીતે મનાય તેના કરતાં તેની વિશેષ ઐતિહાસિક કિંમત છે. પ્રાતિશાખ્યો અને પાણિનિમાં દર્શાવેલ વચ્ચેના બંતાવો ઉપરથી એમ દેખાય છે કે એ દર્શાવેલો ખાત્ર ગમે તેમ ગોડવી કાઢેલાં સાધનો ઉપરથી અપાયાં નહોતાં, પરંતુ તેમાં કથા ભાગ રહેલ હતા. પાણિનિ ૬-૨-૩૮ માં મહાભારત શબ્દ છે, પરંતુ તે કાવ્યના અર્થમાં નથી.

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

જગતમાંનું નીતિમય શાસન.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૭ થી).

રેલ, ધરતીકંપ, વાવાઝોડાં, વગેરે મનુષ્યની ભૂલ વિના આવી પડતાં દુઃખ વિશે આ ચર્ચામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે આ બનાવોને નીતિનિયમ સાથે સંબંધ નથી, પણ સૃષ્ટિની રચના, સૃષ્ટિનું બધારણ અને સૃષ્ટિના ફેરફાર માટે ચોક્કસ એ કાર્યો છે. સૃષ્ટિ એવા પ્રકારની શા માટે ઘડાઈ છે અને બીજી કોઈ રીતની કેમ નથી એ પુછવું બર્થ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો કમ હજી ચાલુ જ છે, રેલ, ધરતીકંપ, વાવાઝોડાં વગેરેથી સૃષ્ટિમાંની રચનાઓ અને સ્થિતિઓ બંધાય છે અને તેનાં કારણ મનુષ્યો પૂરેપૂરાં કદંપી શકતા નથી. અને મનુષ્યોએ આ બંતાવ પોતાને બધી રીતે લાગુ પાડી દેવા જોઈએ નહિ. ઉપર કહેલા પ્રકરણમાં દાકર આર્ટિનો કહે છે તેમ અખિલ વિશ્વના નિયંતાની સર્વગામિ શક્તિ બધી

વચનમાં કહ્યું છે કે “ વહાણમાં બેસનારના હુકમ માટે ઈશ્વર તેમનાં વહાણ બાંધે છે. ”
પણ તે પછી તરત જ એવું વાક્ય છે કે “ અને તોપણ તે ધણુ માફ કરે છે. ”

પ્રત્યેક મનુષ્યનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ જાણવામાં આવતો નથી, દરેકના મન તથા કર્મ વિશે સંપૂર્ણ માહિતી બીજાઓને મળી શકતી નથી. તેથી, નીતિમય શાસનના અનુમાન વિશેષે કરી પૃથક્ વ્યક્તિઓ પરથી નહિ પણ મનુષ્યજાતિના સામાન્ય ઇતિહાસ પરથી બાધવા જોઈએ. વળી નીતિમય શાસન સબધે બિશપ બટલર કહે છે તેમ એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે એ શાસન બધું આ દુનિયામાં જ પુરું થઈ જતું નથી, આ જીવન પુરું થયા પછી પણ એ શાસનને અવકાશ છે, અને તેથી તેની સંપૂર્ણ દેખાવ અને તેની સમાપ્તિ આ દુનિયામાં હોય એમ બની શકે નહિ. નીતિમય શાસનની શરૂઆત અને આગળ પડતી હવેલી આ દુનિયામાં હોય તો બસ છે એમ બિશપ બટલર માને છે. આ દુનિયામાં તેનું શાસન છે તેની સાબીતી તે આ પ્રમાણે આપે છે “ સામાન્ય રીતે એમ બને છે કે અનીતિએ વર્તના કરતા નીતિએ વર્તના પોતાના કૃત્યથી ઓછી અશાંતિ અને વધારે સતોષ પામે છે. અનીતિએ વર્તનાર આગળ વધી બેસાડે થઈ પ્રકટ રીતે હુકમ કરે છે અને અશાંત થતો નથી એમ જણાય છે ત્યાં પણ તેની અનીતિની એ પ્રકટતા તેને ધણીની ટીકાનો પાત્ર કંડે છે, અને એ રીતે તેને સુધારવાનો માર્ગ ઉઘડે છે અને તે સુધારવા માટે તે તેને પાછલી અનીતિ માટે અશાંતિની પીડા થવા માટે છે, અને એ રીતે અનીતિથી અશાંતિની સજા અવશ્ય થાય છે. વળી, ઈશ્વર દનામે અને મજા દારા આપણા ઉપર શાસન કરે છે, કેટલાક કાર્ય માટે આપણને સુખ મળે છે અને કેટલાક માટે આપણને દુઃખ મળે છે, એ સ્પષ્ટ છે. અને નીતિ તે યોગ્ય છે તથા અનીતિ તે અયોગ્ય છે એવું આપણને ઈશ્વર તરફથી જ્ઞાન મળે છે તો, નીતિ માટે ઇનામ હોય જોઈએ અને અનીતિ માટે સજા હોવી જોઈએ. હાપણથી લાભ થાય છે અને ખૂબીથી દાનિ થાય છે એ દૃઢ નિયમ જોઈ આપણે આપણી વર્તણૂકના સાગ બોગ બિવિધ બાધીએ છીએ તે પણ કોઈ પ્રકારનું નીતિ મય શાસન દર્શાવે છે. અનીતિના કૃત્યો દનારને જનસમાજ તરફથી સજા કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ, અનીતિ કરનારા એ સજાની બીક પામે છે, અને એ રીતે પકડાય વિના પણ સજા ભોગવે છે. તથા નીતિએ વર્તન કરનારને કેટલીક વખત મનુષ્યો તરફથી ઇનામ મળે છે. આ શાસન મનુષ્યો દ્વારા થાય છે પણ તે નીતિનિયમનું જ છે. કોઈ વખતે નીતિ માટે સજા કરવામાં આવે છે અને અનીતિ માટે ઇનામ આપવામાં આવે છે એમ બને છે, પણ અમા મનુષ્યોની જ્ઞાન્તિ રહેલી હોય છે, અને જાણી જોઈ નીતિ માટે તેઓ મજા કરતા નથી કે અનીતિ માટે ઇનામ આપતી નથી પણ અમુક કૃત્યોના ખરા સ્વરૂપ ન સમજાયાથી જ કૃત્યોને તેઓ જનસમાજને નુકસાનમારક ગણે છે તે માટે તેઓ સજા કરે છે, અને જેને લાભકારક ગણે છે તે માટે ઇનામ આપે છે. નીતિએ વર્તનારને સતોષ મળે છે તેથી ઉપરાંત કૃતજ્ઞતા મિત્રતા અને પરાપકારના લાભ મળે છે અને તેની નિર્દોષતાને જો તેઓ જીવનનીના ધણા સુખનો અવકાશ મેળે છે. અનીતિએ વર્તનારને અનિશ્ચય મળે છે તે ઇચ્છી જુદો જ અનુભવ હોય છે, અચરમાતથી નુકસાન થાય તેનાં કાં તો એને કંઈ ખોટા કૃત્યથી જુદા જ પ્રકારનું દુઃખ થાય છે. હવે પછી આનંદ મળશે, એ આશા જો દો પડી વેળા થશે એ બધા જે મર્યાદા વિદ્યમાન રહે છે તે પણ નીતિ અને અનીતિ

નિતા ધનામ તથા સમ્મ છે. સાગ અને પ્રમાણિક માણસો પર બીજા મનુષ્યો વિશ્વાસ રાખે છે અને તેમના તરફ સહભાવ નાખે છે, તેમને ઉત્તેજન આપે છે, તેમને માન આપે છે, તેમના સહયુક્ત ખાતર તેમને ઉચી પદવી અને અધિકાર આપે છે. અનીતિમાનને અનીતિ માન તરીકે આવા લાભ મળતા નથી પણ અપકીર્તિ અને શિક્ષા જ મળે છે. હોકસબોને માનપ અસલ તથા અન્યાય માટે સમ્મ કરે છે અને સલ તથા ન્યાય માટે ધનામ આપે છે. જનમમાજ પણ અનીતિમય કૃત્યોને નુકસાનકારક ગણે છે. સદાયાર કરનારને તે માટે દુખ પડે તોપણ તે મનમા પોતાના કૃતની કિંમત સમજી આનંદ મેળવી શકે છે પણ દુનિયા કરનારને તે માટે દુખ પડે ત્યારે તેને એવો આનંદ મેળવવાનું બની શકતું નથી. નીતિ અને અનીતિનો ભેદ કેટલા પ્રમણ્યમા થાય છે એ આથી નિકળતું નથી. પણ તે બેનો ભેદ આ પ્રકારે થાય છે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે મનુષ્યોના સ્વભાવમા નીતિ તરફ વલણ ગ્રહેલું હોય છે. અને કુદરતમા સાધનશુ રીતે નીતિને ઉત્તેજન તથા સુરક્ષા મળે છે અને અનીતિ નાપમદ થાય છે, તેના ખોટા ફળ મળે છે કાંઈ વાર ઉનટી રિયતિ જોવામા આવે તો તેથી કુદરત તેવી છે એમ કહી શકાતું નથી. જે જનમડળ નીતિમાન હોય તે અનીતિમાન જનમડળ કરતા વધારે બળવાન થાય છે, કેમકે તે એકસપ કરી શકે છે, સલ અને ન્યાયથી એકત્ર થઈ શકે છે અને દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી શકે છે. એક દેશનું રાજ્ય પર્ણ પૂર્ણ રીતે નીતિમય છે એવું કશ્વિત દષ્ટાત લક્ષ્યે તો તેમા સુખ શાંતિ અને ન્યાય ફેલાઈ રહે અને તે રાજ્ય પૃથ્વીમા સર્વોપરિ થાય એવું પશ્ચિમ ઉદ્ભવે છે એકદરે નીતિ વધારે બળવાન છે એમ લાગે છે અને અનીતિ જયવત થાય એમ સંભવિત લાગતું નથી આ નિયમવ્યાપારમા જે વિધ્નો કદિ કદિ આવે છે તે આકસ્મિક તથા કૃત્રિમ હોય છે ” (એને લોન્ડ એન્ડ રિલિજિયન ભાગ ૧, પ્રકરણ ૩)

‘ ધર્મો નિ ઘેર ધાડ અને કમાઈને ઘેર કુશળ એના સકટના પ્રસંગો બાણીતા છતાં મનુષ્યજાતિ દુનિયાનું બધારણ દૈવ શ્રદ્ધાથી નીતિમય માનતી આવી છે તે પણ નીતિમય શાસનની મહોળી સાખીતી છે

ચર્ચાનો આરંભ કરતા આપણે કહ્યું હતું કે દુનિયામા અનીતિનો સભવ તો હોવો જોઈએ, પણ, દુનિયાનું શાસન નીતિ વગરનું ધર્મ ન જાય એટલે સુધી તે સંભવની હદ હોવી જોઈએ. તો એ સંભવની હદ શાથી બધાર છે, અર્થાત્ અનીતિનો સભવ છતાં દુનિયાનું નીતિમય શાસન શી રીતે ચાલે છે તે જોઈએ. ઘા માર્ટિનો કહે છે કે “ અનીતિના સમરથી થત અધોગતિના વનણ ઉરર ત્રણ પ્રકરના કાનુ છે (૧) નીતિ-વવરથા મનુષ્યોમા એકસરખી રહે છે પણ અનીતિના પ્રતોબનો મનુષ્યોમા એકસરખા હોતા નથી. મનુષ્યો સત્ય, ન્યાય, વગેરેને એકસરખો આદર આપે છે, અ તર્દીય (conscience) તે બાબતમા એકસમાન હોય છે, પણ પાપાચરણોની બાબતમા આરી એકસમાનતા હોતી નથી, એનાએ પાપ તરફ બધા મનુષ્યો આકર્ષતા નથી, જુદા જુદા પાપ તરફ જુદા જુદા મનુષ્યોના જુદા જુદા વલણ હોય છે. આ રીતે નીતિની શ્રેણી રિયઝ અને કાયમ હોય છે અને અનીતિની શ્રેણી અરિયઝ અને બદલતી હોય છે, તેથી નીતિ સામે અનીતિનું બળ ટુગી જાય છે. નીતિની ઉચ્ચતા માટે સર્વનો એક મત હોય છે અને અનીતિની કાનચો મનુષ્યોને

ઓછા વત્તા ઘટણુ કરી શકે છે, તેથી નીતિનું બળ એક તરફ એકઠું થઈ શકે છે પણ અનીતિના બળના કકળ પડી જાય છે કાર્ય જેમ અનીતિમય તેમ તે માટે એકસંપ કરવાનું મનુષ્યોમા વધારે અશક્ય હોય છે, પણ નીતિમય કાર્ય માટે સહેલાઈથી સંપ થઈ શકે છે. (૨) નીતિમય હવન જેમ ગતિ કરતું જાય છે તેમ તે વધારે બળ પ્રાપ્ત કરતું જાય છે, વધારે ઉત્કર્ષ પામતું જાય છે જે મનુષ્ય અનીતિના પ્રસંગોમા જઈ પડે છે તેની ઇચ્છા શક્તિ ઘટતી જાય છે અને એવા મનુષ્યો દુનિયાના વ્યવહારમા ઉપરી થતા નથી પણ આધીનપણામા આવી જાય છે મનુષ્યલક્ષણ (character) જ માણસોના વ્યવહાર પર કાબુ ચલાવે છે ભરવાડ ઉપર થેટા કાબુ ચલાવે એ જેમ શક્ય નથી તેમ મનુષ્યલક્ષણો આ કાબુ નહીં ચાલે અને દુનિયામાના કાર્યોમા મનુષ્યલક્ષણ પ્રતોબનોને વશ થાય એ પણ શક્ય નથી. જગલી પ્રજાઓ કે જેમને નીતિની જવાબદારીનું જ્ઞાન નથી તેમના અપકૃત્યો તે નીતિ વિરુદ્ધના અપરાધ હોતા નથી પણ પશુઓની કે પદાર્થોની નાનિકારક ક્રિયા સરખા હોય છે (૩) મનુષ્યના વર્તનો મર્યાદાથી અમર કરે છે એ ખરું છે પણ નીતિમા સવાદ (harmony) હોય છે અને અનીતિમા અસવાદ (discordance) હોય છે અનીતિમય કાર્યો ગેર બીજનો ઉચ્છેદ કરે છે ઈર્ષ્યાવાન મનુષ્યો એક બીજના અનીતિમય પ્રયાસ નિષ્ફળ પડે છે અનીતિમાન જનમજળ રોગ અદેખાઈ, કુમપથી નાશ પામે છે સ્વર્થી લોભી અને નીચ થઈ સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા મેળવનારની આમવાસ શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે મનુષ્યવ્યક્તિમા પણ એ પ્રમાણે નગદોષ પરસ્પર રિરોધી થાય છે એ રીતે અનીતિની શક્તિ ક્ષીણ થાય અને નીતિની ઉચ્ચતા જળવાય છે (૨૪ડી એફ વિજ્ઞાન ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩) આ રીતે નીતિનું શાસન જ એ પ્રકારનું છે કે અનીતિનો સબબ દુનિયાના નીતિમય મમતોલ નને ઉથલાવી શકે તો નથી

વળી, એ પણ નક્કી છે કે ભવિષ્યની ગણતરી માટે મનુષ્યો નીતિના વિજય પર આધાર રાખે છે, અનીતિના વિજય પર ખત્તા નથી મનુષ્યના મપદાઓ પ્રદુબની વ્યવસ્થાઓ વ્યક્તિઓના મળધો એ મન અનીતિ વિરુદ્ધ ની નિયમનો જ નીમક થશે એમ માની લઈ ઘડનામા આવે છે મનુષ્યોના, જુદાઓના કે સમાજોના વર્તન કપટમા અસલવાળા કે અન્ય વકારી ચાલ્યા જશે અને એ રીતે અમુક માર્ગ સિદ્ધ થશે એમ ગણતરી કરી માહવ્યવસ્થાઓ રચવામા કે સોપનામા આવતી નથી પણ પ્રમણિતતા, સત્ય અને ન્યાયના ધોણા પ્રમાણે વતન થશે એ પ્રતીતિથી બીજાઓને અધિકાર અપાય છે, બીજાઓ સાથે સબધ બધાય છે અને બીજાઓ ઉપર વિશ્વાસ મુકાય છે અનીતિનો વિજય મનાતો હોય તો રાન્યમા વેપારમા વ્યવહારમા ઢાંચને કાઈ મોપનામા આપે જ નહિ, દરેક મનુષ્યને પોતપોતાનું બધું કામ કાચે કરી લેતું પડે, અને પશુઓ પેરે મનુષ્યો છુટા પડી જાય વળી, પોતાના ઇન્દ્રિયો સિદ્ધ કરવામા અને તે સિદ્ધિ જળવડાવમા નીતિમય માર્ગો મનુષ્યો મરણ પડે છે, નીતિમા વધારે બળ માને છે, અનીતિમય કાર્ય ક્યાં પડી પણ અનીતિએ મેળવેલા લાભ જાળવવા સાર મનુષ્યો નીતિમાન થવા ઇચ્છે છે અનીતિ પોને જ નીતિને ચઢીઆની મળે છે Hypocrisy is the tribute which vice pays to virtue 'અનીતિ તે નીતિને દોગડપી ઉપહાર અર્પણ કરે છે' એ ઇંગ્લેન્ડ કહેવનમાં મળે છે કે તેમ અનીતિ પણ નીતિનો ડોળ ધાવવા જાય છે અનીતિમાન મનુષ્યો પોતાને નીતિમાનમા ખપાવવા મથે છે

કારણ કે અનીતિ કરતાં નીતિ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે માન્ય છે, એમ દુનિયા સ્વીકારે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. રાજ્યમાં આણુ દેશના રાજાની ફરે છે, રાજાના શત્રુની કે બડખોરની નથી ફરતી. નીતિનું શાસન હોવાથી-નીતિનું રાજ્ય હોવાથી દુનિયામાં નીતિની આણુ ફરે છે. અનીતિને અન્દરખાને શત્રુતા છતાં-અંડની ઘસિ છતાં-તે પણ નીતિની આણુ માને છે.

જે મનુષ્યોનું ખીજા પર નિયંત્રણ હોય તેમણે તેમના હિત ખાતર પણ અનીતિથી દૂર રહેવું આવશ્યક છે એ વિચાર પણ નીતિમય શાસનને પુષ્ટ કરે છે. સતતિ ઉપર માખા-પની અસર થાય છે, શિષ્ય ઉપર ગુરુની અમર થાય છે, પ્રજા ઉપર રાજાની અસર થાય છે, તે માટે માખાપે ગુરુએ અને ગજાએ પોતાની ખાતર તેમ જ પોતાની અસર અનુભવનારની ખાતર અનીતિથી દૂર રહેવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્તનો આગ્રહ બહુ સામાન્ય છે. અલબત્ત એ અસરની પણ હદ હોય છે.

आहोस्त्रित् प्रसवां ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरधाम् । शाकुन्तल, અક ૫.

એ વાકમાં કાલિદાસે દુષ્યન્ત ગજા પાસે શકા કરાવી છે કે 'મારા અપકૃત્યોથી ઋષિઓના વનની લતાઓનો પ્રભવ અટક્યો તો નહિ' હોય !

न राजापराधमन्तरेण प्रजास्वकालमृत्युश्चरति । उत्तररामचरित, અક ૨.

'રાજાના અપરાધ વિના પ્રજામાં અકાળ મૃત્યુ ફેલાતું નથી.' એ કારણથી ગમના રાજ્યમાં શમ્ભુક નામે શૂદ્રે તપશ્વર્યા કર્યાથી એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળ મરણ પામ્યો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એ પ્રકારના સિદ્ધાન્તોનો નીતિમય શાસનમાં સમાવેશ થતો નથી, પણ, માખાપ ગુરુ રાજા વગેરેને પોતાની અનીતિથી ખીજા પર થતી અસર માટે જવાબદાર થવું પડે છે અને દુઃખ પણ ખમવા પડે છે એ ખોટું નથી. વર્તમાન સમયમાં રશિયાના મન્યકર્તાઓના અસત્ય તથા અન્યાયથી આખું રાજ્યતંત્ર શિથિલ અને બળહીન થયું, નોકરો દગાખોર થયા, સૈનિકો બીરુ બન્યા, લાખો રૂપિયા ખરચાયા છતાં લશ્કરોને સાધન ન પહોંચ્યાં અને વિજય ન મળ્યો, એ હકીકત રશિયાના અનેક વચનમંત્રો અને અનેક જીવંતોની સ્મૃતિ જાગૃત કરી આ જ નિયમ દર્શાવે છે. જનસમાજના ખીજા નાયકોને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. ક્રૅન્ડે રેવોલ્યુશન વખતે અન્યાય ફરતા અને દિવસ કરી લોહીની નદીઓ વહેવડાવનાર રોજસપીઅર સરખા નાયકો પોતે જ એ ખુનરેહના ભોગ આગળ જતાં યર્ધ પડ્યા તે તેમણે અનીતિનું બળ જાણત ક્યાંતું જ પગિલામ હતું, નીતિના શાસને જ એ નાયકોને નષ્ટ કર્યા અને એ રીતે પોતાનું રાજ્ય પ્રદર્શિત કર્યું. અનીતિને પરિણામે પણ આખરે નીતિ સ્થપાય છે એ વાત ઇતિહાસ પછી રીતે દર્શાવે છે. ઇત્લાઝના જોન રાજાની અનીતિથી મેગના ચાર્ટા થયો, એવાં અનીતિમાંથી પણ નિકળના નીતિના શાસનનાં દૃષ્ટાન્ત અનેક છે,

ઇતિહાસમાં કોઈ કોઈ વાર સુધારકો અને ઉદ્ધારકો ફતેહમદ થયા નથી અને કોઈ કોઈ વાર એક પ્રજાએ કે દેશે ખીજા પ્રજાનો કે દેશનો ખોટી રીતે પરાભવ કરેલો જણાય છે, ત્યાં પણ નીતિનો પનભવ થતો નથી પણ શુદ્ધિ થાય છે, એ દર્શાવનાં ઘટના માટેનો ઉપર

કહેલા પ્રકરણમાં કહે છે કે “ દરેક પ્રસંગે અને દરેક બાબતમાં સત્ય તથા નીતિ તત્કાળ વિજયવત થાય એ નીતિમય શામન માટે આવશ્યક નથી. કાયક્રમે અને ઐકંદરે સત્ય તથા નીતિ વિજય પામે એમ જ બને છે. ઇતિહાસનો ક્રમ નીતિનું બળ વધવા તન્દ્ર અને ઉચ્ચતા થવા તન્દ્ર છે કોઈ શુભ પ્રયાસ આખરે નફ ગયો નથી. અમુક નિષ્ણ જયેનો સુધારક કે ઉદ્ધારક વખત પામ્યા પહેલાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવે છે તેમાં જ તેના પ્રયાસનો અન્ય વિજય કષ્ટિય કરવામાં આવે છે. અમેરિકાના ઇન્ડિયનોનો સુલક દીનવી લેવામાં ત્યાં જઈ વસનાર યુરોપિયનોએ ઘણી કૂરતા કરી છે, પણ તેથી જગતનો એક વિશાળ પ્રદેશ વ્યર્થ જતો બન્યો છે, અને ત્યાં નીતિશૂન્ય વસ્તીને ઠેકાણે નીતિનું શાસન સ્વીકારનાર વસ્તી પ્રમતી છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં એવેન્સ વગેરે ગળ્યોને મેસીડોનના ફિલિપ મરખા જંગલી રાગએ ઉઘલાવી પાડ્યા ત્યાં પણ એ ગ્રીક ગળ્યોની ઉત્તમતાની બનતી પૂરી થઈ એટલે શરૂ થઈ હતી, તેમની સાર્થકતા પુરી થઈ હતી અને ફિલિપના વિજયને પરિણામે તેનો પુત્ર મહાન સિકંદર એશિયામાં અને આફ્રિકામાં ફરી વળ્યો, અને એ ગ્રીક રાગ્યોનું સાહિત્ય તથા સુધારા અનેક દેશોમાં એ રીતે પ્રસરી ગયેલા રાજ્યમાં પણ જ્યારે અન્યાય, જુલમ, લાચ, આગસ, મોજશોષ પ્રસરી અને દુનિયાનો ઉત્કર્ષ કંવાનું રોમનું મામરું નષ્ટ થયું ત્યારે ગોથ વગેરે જંગલી પ્રજાઓએ ચઢાઈ કરી તે ગળ્યને ઉઘલાવી પાડ્યું, અને પરિણામે એ પ્રજાઓએ રોમની શક્તિ અદ્યુ કરી લઈ યુરોપનો પ્રભાવ જંગલી રાખ્યો અને આગળ જતા ખ્રીસ્તી ધર્મની નીતિ દુનિયામાં પ્રસારી. ”

વાલુદી પ્રજાના અનેક યુગનો ઇતિહાસ ‘જુના ઝંઝાર’ માં આવ્યો છે તે પણ નીતિમય શાસનની સાક્ષી પુરે છે અને હિંદુસ્તાનનો પાડવો તથા કાંગોના ગળ્યથી માંડીને મુસલમાન તથા મરાઠાના રાજ્યો સુધીનો ઇતિહાસ નીતિમય શામનની સાક્ષી પુરે છે.

આ ગીત, મનુષ્યની વ્યક્તિઓ તેમ જ મનુષ્યના મઝા બહેમ નીતિનું શાસન લેવામાં આવે છે. નીતિના સાગ ફળ થાય છે અને અનીતિના ખોટા ફળ થાય છે, એ ફળ ઇનામ તથા સજા અથવા મુખ તથા દુખ રૂપ કહી શકાય, પણ, વિગેરે કરી તે ઉત્તતિ તથા અધોગતિ રૂપ છે. નીતિમયતાની પ્રાપ્તિ, નીતિની દૃઢતા, એ જ નીતિના આચરણનું મહોટુ ફળ છે, અને નીતિનિયમ તોડનાર એ ફળ શુભ વે છે એ જ તેને મહોતી દાનિ છે. મહોટા અને ચિન્થાથી મુખો નીતિના એ ફળમાંથી ઉદ્ભવે છે અને બપકર તથા વિનાશકારી દુખો અનીતિની એ દાનિમાંથી ઉદ્ભવે છે.

દુનિયાના લાભ ખાતર જ નીતિનું અનુસરણ થતું નથી અને થતું જોઈએ નહિ, તેમ જ અન્યાય ખાતર જ અનીતિનો ત્યાગ થતો નથી અને થતો જોઈએ નહિ. લાભ અને અન્યાય એ માત્ર આનુષંગિક પરિણામ છે. નીતિનિયમ એથી સ્વતંત્ર ઉડા મૂળમાં આવ્યામાં રથપારેયો છે. નીતિ જાતે યોગ્ય છે એ માટે જ નીતિ સ્વીકારાય છે, અને તે જ માટે અનીતિનો ત્યાગ થાય છે. પરંતુ, આ દુનિયાની ઘટના નીતિની એ યોગ્યતાને પુષ્ટિ આપનારી છે, નીતિના નિયમોની ખીણ ગ્યનાઓ નીતિને અનુકૂલ છે, પ્રતિકૂલ નથી, જે એથી ઉચટા આજ્ઞા થાય છે તે તર્ક કરી જોતા બૂલબૂલો માવમ પડે છે, એ કહેવાનો આ ચર્ચાનો હેતુ છે. નિયમોની નીતિની ગ્યનાઓ સુખની જિદ્દ કરે છે, અને સુખની ગ્યનાઓ નીતિની

શ્રદ્ધિ કરે છે, તેની રચનાઓ અર્થહીન કે માગત્યહીન નથી, એ પ્રતીતિ કરવા આવા તર્ક ઉપરાંત રસમય દર્શનની સહાયતા લેવી હોય તો કવિવર ટેનિસનનાં આ વચનો અવલુ કરીશુ કે

"Oh yet we trust that somehow good
Will be the final goal of ill,
To pains of nature, sins of will,
Defects of doubt and taints of blood

That nothing walks with aimless feet,
That not one life shall be destroy'd,
Or cast as rubbish to the void,
When God hath made the pile complete "

In Memoriam, LIV

રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

જનસમાનતાના મતની તુલના.

યુરોપના રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક બંધારણોને નબળાં પાડી નાંખનાર અને ત્યાંની જનસ્થિતિને અવ્યવસ્થિત કરી દેનાર ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના બળવાન, ઉન્નૃંબળ, અને દીર્ઘગામી સિદ્ધાંતોમાં આ જનસમાનભાવનો સિદ્ધાંત હતો. 'મૈ મનુષ્યોના સરખા હક છે', 'બધાં માણસો સરખાં છે' એ તે મતના પ્રચારકોનાં મહાવાક્યો હતા. તેનો પ્રસાર ઘણા લોકોને રમતો આપ્યો; અને પરિણામે ફ્રાન્સમાંજ નહિ પણ યુરોપના ઘણા દેશોમાં બંધારણો શિથિલ થયાં, કેટલીક સંસ્થાઓ તૂટી, અને ધનના બળને યોગ્યાયોગ્યના વિવેકની જગ્યા પ્રાપ્ત થઈ. તે સમય આવા મતને અતુકુંળ હતો, ત્યાંની જનવ્યવસ્થા આ મતને ઉત્તેજિત કરે તેવી હતી, અને કેટલાક સારા હેતુઓનો એ સાધનાર છે એવા ઘણાના મનમાં ધોળાતા વિચારે તેને મોટું બળ આપ્યું હતું. આ મતનો આવાં આવાં કારણોને લીધે ગર્ભિત રીતે ઇંગ્લાંડમાં પણ સ્વીકાર તથા વાસ થયો; કારણ કે ઉઘાડી રીતે સ્વીકાર થતાં તો મોટી મોટી સંસ્થાઓ અને બંધારણો તુટી જાય તેમ હતું, જેને સારૂ તે દેશ તૈયાર નહોતો. તથાપિ સાહિત્યમાં, નવી હીલચાલોમાં, અને કેળવણીમાં તેનો બીજ રૂપે વાસ થયો; અને કેટલેક અંશે તેના છેલ્લામાં છેલ્લા પરિણામ રૂપ હાલની ત્યાંની બે મોટી રાજકીય હીલચાલો-અંગ્રેજોને મત આપવા તથા પાર્લિમેન્ટમાં બેસવા દેવાની, અને ઉમરાવોની સભાનું બંધારણ બદલવા તથા તેની સત્તા શિથિલ કરવાની હીલચાલો-ઉભી થઈ છે. ઇંગ્રેજોનો સહવાસ આપણને ચચો ત્યારથી આ મતનાં બીજકો આ દેશમાં આવ્યાં અને ઇંગ્રેજ કેળવણીના પ્રસાર સાથે તે

મતનો મ્હોટો ફેલાવો થયો; અને તેણે આપણા દેશમાં પણ ત્યાંને મળતોજ કોલાહલ, ચુંચવાડો અને વિવેકના શંકાભરેલાં ધોરણો ઉત્પન્ન કર્યાં. આ મતનો ન્યારે આપણા કેળવણેલાઓએ સ્વીકાર કર્યો તે વખતે વિલાયતી વસ્તુઓ અને વિચારો તરફનો મોહ કંઈક ઉગ્ર હતો અને લાભહાનિના વિચાર વિના,—‘વિલાયતી એટલે તો શી વાત’, ‘વીલાયતી એ જ એતુ સર્વિશીકટ’—એ મહામોહમાં વિલાયતી કારીગીરીને જોમ ઉત્તેજન અપાયું તેમ ત્યાંના વિચારો પણ યોગ્યોગ્યતા વિવેક વિના સ્વીકારવામાં આવ્યા, આચરણ કરતાં પણ વિચારતું બળ મહાન છે અને તે જ પ્રમાણે બૂલભરેલા વિચારોનાં પરિણામો બૂલવાળા આચરણના કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ થાય છે. આ જનસમાનતાનો સિદ્ધાંત તરફથી કેવો અપ્રતિપાદ છે; ન્યાયની દૃષ્ટિએ કેવો ખોટો છે; અને નૈતિક ઉત્તતિને સાર કેવો ખીન જરૂરનો છે એ સંબંધી સૂચનો મહારી યુદ્ધિના પ્રકાશાનુસાર આ લેખમાં પ્રદર્શિત કરવા હું ધાંદું છું.

આ મતના ત્રણ સ્વરૂપો છે. ‘સર્વ મનુષ્યો સરખાં છે’ એ તેનું મૂળ સ્વરૂપ. ‘સર્વ મનુષ્યોને સરખાં ગણવાં જોઈએ’ અથવા ‘સર્વ મનુષ્યોના હક મરખા છે’ એ રૂપમાં પણ તે સિદ્ધાંત મૂકાય છે. તે મતનો પ્રચારક પોતે પરમેશ્વરના શ્રદ્ધાવાળો કે તે વિનાનો હોય તે પ્રમાણે ઈશ્વર તરફથી અથવા કુદરત તરફથી સર્વ મનુષ્યની સમાનતાનું મૂળ ગણે છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ વા જનસમાજના સુખને અર્થે આ સિદ્ધાંત ફાયદાકારક છે એવો મિથ્યાભાસ જો સદાયકારી થઈ પડ્યો ન હોત તો આ ન્યાયહીન સિદ્ધાંતનો ભાગ્યેજ આટલો બધો પ્રચાર થાત. કારણ કે સામાન્ય યુદ્ધિને પણ અવાસ્તવિક જણાઈ આવે એવો આ સિદ્ધાંત છે. આ ઠેકાણે કહેવાની જરૂર છે કે પોતાની રુમિને અનુકૂળ આવે એવા નિયમો વા ધોરણોનું મૂળ કુદરતમાં લાવી મૂકવાનો એક પ્રચાર યુરોપમાં ચાલ્યો છે. ધર્મમાં શ્રદ્ધા ન હોવાથી કુદરતથીજ આમ છે એમ ખેસાડી દેવુ એજ લોકોને કબુલ કરાવવાનો મુખ્ય રસ્તો ધગય છે. કુદરતને ધોરણ તરીકે દેખાડવાથી મત શાસ્ત્રીયતાનો ડોળ પકડે છે અને કુદરત બિચારી એવી ફળદ્રુપ છે કે તેમા મીઠા ને કડવાં, અમૃતમયથી તે ઝેરી સુધી બધા પ્રકારનાં ફળો મળી શકે છે; અને આજ કુદરતમાં નિયમોનાં કંઈ કંઈ ઉપો પ્રદર્શિત થતાં હોવાથી તેમાંથી તદ્દન વિરોધી, માગ્વાના અને પાળવાના, સારા અને ખોટા, સવળા અને ઉધા ધડાઓ લેવાનું બની આવે છે. આ વિચારનીતિને અનુસાર સમાનતાના મતને સાર પણ કુદરતનો આધાર આપવામાં આવ્યો હોય એમ સંભવે છે.

મ્હારે પહેલેથી જ સૂચના કરવી જોઈએ કે બ્રાહ્મણ અને જ્ઞાન બન્ને તરફની પડિતોની સમદર્શિતાને અને યુરોપના બ્યાવહારિક વિવેકને તોડી નાંખનારા આ મતને એક સમજવાની બૂલ તો વિદ્વાનો કરશે જ નહીં. પડિતો તો ઉપાધિનો બાધ કરીને સર્વેની સમાનતા સ્વીકારે છે. ગુરુશિષ્યની પરપરા, અને બ્રાહ્મણ ઇત્યાદિ વર્ણોની પૂર્વાપર શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારનારા આપણું શિષ્ટ સંપ્રદાયને આ નવો મત આજ નથી.

તવે આપણે આ નવા મતની યોગ્યોગ્યતા વિશે વિચાર કરીયે. કુદરતથી સર્વ મનુષ્યો સરખાં નથી. કાગળ કે યુદ્ધિમાં, ડાખમાં, બગમાં અને અન્ય નૈસર્ગિક શક્તિઓ

અને તેમના (પ્રથમના) આચ્છાદ્ય સર્વ મનુષ્યો સમાન નથી આના દૃષ્ટાંતો અસમ્ય છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિએ બિન્ન બિન્નતા છે એટલે દૃષ્ટાંત આપવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ઇચ્છાધાર વર્તનમાં પણ સર્વ મનુષ્યો સમાન નથી. કારણ કે જ્ઞાન, નીતિ, ઉદ્યમ, અને ધર્મ સર્વમાં સગળા દેખાતા નથી પ્રાથમિક વધારે કાષ્ઠમાં એકાં, પ્રાથમિક એક વધારે તો બીજાં યોગ્ય કાષ્ઠનામાં એક યોગ્ય તો બીજાં વધારે કાષ્ઠમાં બધા યોગ્ય, પ્રાથમિક બધા વધારે એમ અને પ્રકારના મનુષ્યો થાય છે લાગણીઓ અને રસિઓ પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય પરત્વે એક જ વસ્તુ તરફ બિન્ન બિન્ન પ્રકારની એટલે અનુકૂળ પ્રતિકૂળ અથવા તેથી વિલક્ષણ હોય છે. અને તેમાં યોગ્ય વધારે એમ પરિમાણના બેદ પણ હોય છે. અર્થાત્ માનસિક વૃત્તિઓ પણ વ્યક્તિ પરત્વે જુદા જુદા પ્રકારની અને જુદા જુદા બળવાળી એટલે અસમાનતા હોય છે ત્યારે હવે, નૈસર્ગિક શક્તિઓ અને સ્થિતિમાં જો મનુષ્યો અસમાન હોય છે, તેમના કર્મોમાં પણ જો આટલી બધી વિષમતા દેખાય છે, તેમની મનોવૃત્તિઓ પણ જો આવા બિન્નબિન્ન છે તો તેમને સમાન કહેવા એ કેવું વિચિત્ર છે અને ને મુદ્દિની વિચિત્રતા વિના બીજા શેનું દર્શન મારે છે ?

જો મનુષ્યો સમાન નથી તો તેમને સમાન ગણવાનું કહેવા જોવો બુદ્ધિ ઉપર જુલમ કરવાનો બીજો શો રસ્તો ? જુદી વાત માનવાથી શો લાભ ? અને જુદી માન્યતાને, યો યા ચોખ્ખા અને કાર્યકાર્યના ધોરણ રૂપ ગણવી એથી બૂલો ખાવાનો બીજો કોયો સુલભ માર્ગ હોઈ શકે ?

હવે જો સર્વ મનુષ્યો સગળા નથી તો તેમની યોગ્યતા સરખી રીતે ગણી શકાય ? સરખે સગળા હક છે એમ શી રીતે પ્રતિપાદન થઈ શકે ? ઉપર મનુષ્યને અને મનુષ્યના મમાજને તેની બુદ્ધિ ગુણ ધર્મ દત્તાદિની યોગ્યતા પ્રમાણે કોયો મારા જોડે એ ન્યાય છે બાળી ટેનાક કહેવાતા ટકો ટેના મા પત્રિક અને બનાવગી છે એ વિષયમાં તો આપણે ઉતરતા જ નથી એટલું જ કહેવું બસ છે કે પ્રજાઓના મન ઉચ્ચેરવાને અને વધારે રાજ્યસત્તા મેળવવાને સારૂ ટકાવી લીધેના હકની નૈસર્ગિકતાને સારૂ કંઈ પણ પ્રમાણ નથી તે સિવાય, રક્ષણનો, ન્યાય મેળવવાનો, મહેનતના ફળનો દત્તાદિ હક રાજ્ય તેના તાબાના સર્વ મનુષ્યોને બક્ષે છે અને તેથી તેમને તે હકો પ્રાપ્ત થાય છે અને બધાને બક્ષે છે તેથી બધાને પ્રાપ્ત થાય છે અને રાજ્યે આપેલા છે મારેજ તે હકો તે ગુન્હા અથવા જરૂરને પ્રસંગે લઈ અથવા દુકાળી શરૂ છે દેશપાર કરેલા બંદારવડીઆને રાજ્ય રક્ષણ આપતું નથી વેઠ, કેદી પામે મજૂરી હુલ્લડ સમયના મયદાઓ એ બધા આના જ દૃષ્ટાંત તરંગે લઈ શકાય

પોતાની લાગણીઓને સર્વ અનુકૂળ થાય અથવા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બધું બને એવો પણ સર્વ મનુષ્યોનો સમાન હક હોઈ ન શકે કારણ કે એ મનુષ્યની લાગણીને અનુકૂળ રીતે બધા વર્તે એ કેવું વિચિત્ર છે ! અને લાગણીઓ પણ અનિશ્ચિત અને વિચિત્ર હોવાથી તેમ બની પણ શી રીતે શકે ? વળી બધાને તેમ બનતું એ તો અશક્ય જ એવું

દર્શનજ એવું ગાડું અને ન્યાય વગરનું છે કે તે વિષે વધારે દલીલની જરૂર નથી. અદોહના નૈતિક બોધને આ વિચિત્ર મત જોડે કંઈ સંબંધ નથી. પારમ્પુર મન પોતાના કૃત્યથી દુભાવવું એ પાપ હોવાથી મનુષ્યે તેમ કરવાનું નથી, સામેા માણસ કાંઈ હક લઈ આવ્યો છે તે કારણથી નહીં. દાખવા તરીકે કોઈને મ્હારી સાથે લડવાનું મન થાય તો તેની લાગણીને માન આપવાને હું તેના કોઈ કુદરતી હકથી બંધાતો નથી. .

તેમ ગંજ્યને સારૂ પણ ધોરણ તરીકે આ 'ટકે રોર બાજી, ટકે રોર ખાજી' જેવો સિદ્ધાંત માન્ય થઈ શકતો નથી. ગંજ્ય અથવા કાયદો બધા માણસોને સરખી નજરે મુખે છે એમ કહેવાય તો તેનો અર્થ એજ છે કે સર્વ મનુષ્યોને તે ન્યાય આપે છે અને તેમની લાચકાઈનું પ્રમાણ સ્વીકારે છે.

પણ દવે હું આ સિદ્ધાંતના માર્મિક હેતુ ઉપર ધ્યાન દોરું છું. મ્હે આગળ સૂચવ્યું છે કે આ બનાવટી ધોરણ લોકોની નીતિ અથવા સુખને વધારનાર થાય એવી તે સિદ્ધાંતના પ્રચારોની કલ્પના હોઈ શકે. અને તેવાજ મિથ્યાભાસના કેટલાક ડાહ્યા શૂદ્રસ્યોએ પણ આ યુદ્ધિનિરૂદ્ધ અને શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ સિદ્ધાંતની અવગણના કરી ન હોય એમ પણ સંભવે છે. પણ વધારે હજી ઉતરી વિવેકપૂર્વક જોતા જણાશે કે આ અવાસ્તવિક મતનો પ્રચાર નૈતિક ક્રાંતિને બીન જરૂરનો છે એટલું જ નહીં પણ જનસમુદાયની સુખશાન્તિમા પણ વિધ્નકર્તા છે. પહેલું તો મૈત્રે મમાન ન જતા સમાન માનવા એ અન્યાયયુદ્ધિનું ઉત્તેજક છે. યોગ્ય મનુષ્યોને યોગ્ય લાભ તથા માન ન મળે તેથી તેમને અસતોષ અથવા દુઃખ થયા વિના મ્હેતુ નથી. આવું ધોરણ અન્યાય અને ખોટી અદોહાઈનું મૂળ છે અને બધા બરેલા રસ્તા એમા માણસોને દોરવાના છે જુદી યોગ્યતાના મનુષ્યોના સમુદાયો વચ્ચે તે મહાનું કલહનું માર્ગ છે અને તે ઐશ્ય અને સ્નેહની હિતકારી પ્રવિધિઓ શિથિલ કરવાનું સાધન છે. આપણે, ખીજને તે મનોવૃત્તિો દોષ તેમજ આર-હાતા નથી પણ યોગ્યતા, સમાનશીલતા અને ઉદાતા એ સ્નેહના કારણો છે. શુરુભાવ એ સ્નેહનું ઉત્પન્ન એક વધારે કારણ છે. લાચકને લાચક વર્તન કરવું એજ બન્ને પક્ષના સતોાનું મૂળ છે અને સ્નેહનું વધારનાર છે સગપ્પા પછાનો દરસો એ વિગેધનો આશ્રયદાતા અને ઉત્તેજક છે.

મુજા વિચારે સમજશે કે આ કૃત્રિમ સિદ્ધાંતના તિગરકાગથી મર્ફજન પ્રલે બાતુભાવના વદાર અને હિતકાર- બોધને બિલકુલ બાધ આવતો નથી. બાતુભાવનું રહસ્ય એક બીજાનું એવ ઈચ્છવામા અને એક બીજા પ્રત્યે દિલસોજી (હું 'આહના' રાખ્યું મૂકતો નથી) મા સમાપેક્ષ છે, મોટા નાનાનો તેમા હિત-હેદ નહીં પણ સ્વીકાર છે, અને શુણ, કર્મ, અનુભવ અને વયની યોગ્યતા તેમા માન્ય છે અને તેમા કર્તવ્યની અને યોગ્યતાની વ્યવસ્થાને બાધ આવતો નથી પણ ઉલગી તે સરલ થઈ પડે છે. એક બાઈ નોકરી કરે, એક વકીલાત કરે, એક દાકતરનું કામ કરે, એક બજે, અને એક ખાધ પીને રમતો ફરે, એક શીખડ પૂરી જમે ત્યારે બીજા માદાને કાજ અપાય અને નીજ ઘોડીયામા મરતાને દૂધ પવાય એ કુટુબવ્યવસ્થા સર્વને સુવિદિત છે મનુષ્યોમા બાતુભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ વ્યક્તિ તેમજ મમિ બન્નેને લાભકારક અને મેથી કાજ છે. આપણે મૈ એક પિતાનો પગિવાર છીએ એ

સત્ય, બ્રાતૃભાવનાનું મૂળ છે; અને ઉદારતા, મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા ઇત્યાદિ દૈવી સપત્તિઓ તેનાં સાધન છે.

આ પ્રમાણે જનસમાનભાવનાનો સિદ્ધાંત ખોટો, અન્યાય ભરેલો અને ખીન જરૂરનો છે એમ દેખાય છે. યુરોપમાં એનો કેમ પ્રચાર થયો એ ઐતિહાસિક વિષયમાં પડવાની અત્યારે આવશ્યકતા નથી. તેમણે કયું કે માન્યુ માટે પ્રમાણ એટલી બધી ત્યાના લોકો ઉપર આસ્થા ધણા માણસોના મનમાં હજી સુધી બની રહી નહીં હોય એમ હું ધારૂ છું.

આપણી વર્ણવ્યવસ્થા જેની સામે આ વિલાયતના બનાવટી મતનો કટાક્ષ હતો તે સખધે થોડું વિવેચન કરી હું આ લેખ પૂરો કરીશ. આપણી જનસમાજની વ્યવસ્થા મનુષ્યના શરીર જેડે અથવા કુટુંબીના ઘર જેડે મરખાવી શકાય. આપણું બંધારણ હારબંધ ચણી દીધેલી ઝોરડીઓ જેવું નથી પણ આપણા જૂની ઢબના ધરતા જેવું છે. તેમાં દેવમંદિર, રસોડું, પાણીપાક, કોઠાર, વિગેરે જુદા જુદા ઝોરડીઓ હોય છે, તે સર્વ પોતાનું કામ કરે છે, પ્રત્યેકની જરૂર છે, છતાં દેવમંદિર ને સોડું સરખા નથી. કોઈ ગૃહસ્થ સર્વ ઝોરડા સમાન ગણી મળવા આવનારને પાણીપાનમાં લઈ જઈને બેસાડતો નથી. તેજ પ્રમાણે ગુણકર્મીનુસાર આપણી વર્ણવ્યવસ્થાનું બંધારણ છે. પ્રત્યેક વર્ગની ઉપયોગિતા છે અને તે જનમંડળનો એક આવશ્યક વિભાગ છે. પ્રત્યેક વર્ગના કર્મો અને કર્તવ્યોની આપણા શિષ્ટજનોએ સુવ્યવસ્થા કરી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાનું મર્થ બોળવામાં વમળમાં પડવું ન પડે તેમ એ વર્ણવ્યવસ્થાનું મૂળ માતાપિતામાં એટલે જન્મમાં નિર્ણીત કરાયેલું છે. પણ આ સુવ્યવસ્થાના લાભ અને હાપણુ વિષે વધારે લખવાનો આ પ્રસંગ નથી. એટલું જ કેહેવું બસ છે કે જેઓ પોતાના ગુણ-કર્મોથી ઉત્કૃષ્ટ છે તેને માન મળવું જોઈએ. જે વધારે બળવાન બુદ્ધિવાન અથવા ઉદ્યોગી છે તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે ફળ મળવા જ જોઈએ. જે વધારે વફાદાર, પ્રમાણિક, અથવા નીતિવાન છે તે વિવેકીઓના વધારે ભાવને યોગ્ય છે. અને થોડી અક્ષલવાળા, આગસુ, અને અપ્રમાણિક મનુષ્યોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ફળ મળવા જોઈએ એજ ન્યાય છે. જેઓ પ્રજાને તેનું પરમ ઐયસુ સાધવા સમર્થ કરે છે, જેઓ તેનું રક્ષણ કરે છે, જેઓ તેને ખોરાક પોષાક વિગેરે જરૂરીયાતો પૂરી પાડે છે અને જેઓ તેનું કામકાજ કરે છે તે સર્વને તેમના ગુણકર્મીનુસાર યોગ્યતા પ્રમાણે માન અને પકિત મળે એમજ ઘટે છે પાશ્ચાત્ય વિચારોના વમળો અહીં દાખલ થયા તે પહેલાં એજ વિવેક સર્વને માન્ય હતો અને સમજી મનુષ્યોને હજી પણ માન્ય છે, અને એટલા જ માટે આપણા શાલા વડીલોનો કેહેવત પણ ‘આપણે સરખા છીએ’ એમ નહીં, પણ ‘આપણે ભાઈઓ છીએ’ એમ હતી.

જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દુરકાળ.

ગૃહ.

[એક અંગ્રેજી લેખનો સ્વેચ્છાનુસાર અનુવાદ.]

" Sweet is the smile of home, the mutual look,
When hearts are of each other sure,
Sweet all the joys that crowd the household rook,
The haunt of all affections pure "

—Kemble

કેટલાક વર્ષ પર્વન્ત દેશ પરદેશ પર્વટન કર્યા પછી આપણે જ્યારે આપણી જન્મ ભૂમિ તરફ પાછા ફરિયે છિયે ત્યારે આપણા પોતાના 'ગૃહ' નો વિચાર ક્ષણવાર આપણી કદપનામાં ઝૂકી આવતા જ અહો ! આપણા મનમાં કેવો અવર્ણનીય આનંદ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે ! સર વૉલ્ટર સ્કૉટ વિષે એવું કહેવાય છે કે યુરોપખંડ પર પર્વટન કર્યા પછી તે જ્યારે પોતાને દેશ પાછો આવ્યો ત્યારે પોતાના નોકરને તેના ઘર આગળ જ લેઈ જવા તેણે સોલકણ થઈ આજ્ઞા કરેન હતી, અને પોતાના ઘર આગળ આવી પહોંચતા જ તેના મુખમાંથી સહજ ઉદ્ગાર થઈ ગયો કે " અહો ! આખો યુરોપખંડ મેં જોયો તથાપિ ઘર આગળ આવી ઊભા રહ્યાથી જે હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તેની તો વાત જોર જ છે ! " પ્રત્યેક મનુષ્યના આંતર હૃદયમાં એવો જ હર્ષ શુ નહિ યતો હોય ? પરમ કૃપાળુ જગત્ત નિયંતાએ આ દુનિયામાં મનુષ્યજાતિના જીવનને સુખી કરવાને અનેક સાધનો કર્યાં છે તેમાં " ગૃહ " એ એક ઉત્તમોત્તમ કહી શકાય અનેક પ્રકારના સુખ અને હર્ષનો આરભ ધણી કરીને ગૃહથી જ થાય છે. આપણે જોને સાસારિક અથવા વ્યાવહારિક બોલીમાં " ગૃહ " — " ઘન્યા એકઠું મળતું કુટુંબ " — કહીયે છિયે તે વસ્તુનો અનુભવ જે પુરૂષ વા સ્ત્રીએ મ્યોં નથી તેના સમાગ્ન શૂન્ય, એની જીવનસરિતા સૂકી છે. વિવિધ પ્રકારના સુખ અમુક મનુષ્ય અનુભવતો હોય તથાપિ ગૃહમાંથી મળતું સુખ તેણે જોયું ન હોય તો ખીજ બધી જાતના સુખ એ એકલા વિનાના મીઠા સમાન છે. ગૃહ એ પ્રેમનું નિધાન છે જીવનમાં મળતા વિવિધ પરિશ્રમથી કટાણી ગયેલા આત્માને પુનઃ વિશ્રાન્તિ મળવાનું યોગ્ય સ્થળ છે આંતર હૃદયમાં અનુભવાતા અસંખ્ય સુખ દુખની ઊર્મિઓના ઝરણુને ખાલી કરવાનું સ્થાન છે ! નિરતેજ થઈ ગયેલી મનોવૃત્તિઓનું પુનરુદ્ધીપન કરવાનું એક મોટું સાધન છે " ગૃહ " એ શબ્દનું સ્મરણમાત્ર અધારી તનિએ સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં પ્રયાણ કરતા નાવિકને મેંઘ આપે છે યુદ્ધસ્થળ પર લડતા યોદ્ધાને શૌર્ય આપે છે, થાકી ગયેલા મુસાફરને તેના પગમાં બળ પેાષે છે અને દુષ્ટ માંઝે આલ્સા જનાર પુરૂષને સન્માર્ગ સૂચવે છે માતાના બાવમય લાલન, પિતાનો સખ્ત પણ ક્ષમાશીલ પ્રેમ, ભગિનીની નિસ્વાર્થ પ્રીતિ, બાલ્યમની રમમય રમત ગમત, પતિપરાયણ સ્ત્રીની સ્નેહયુક્ત વાણી-આ સર્વનો અનુભવ ગૃહમાં જ થાય છે બાલ્યાવસ્થામાં સાથે રમેલા બાલ સ્નેહીઓની મુખપ્રતિની શ્રાખી હાથે તેના મગજમાં તરી આવે છે. ઘરની આસપાસ આવી રહેલા વૃક્ષોના શળની લૂટાલૂટ; થાસે વહેતી નદીમાં બાલ સ્નેહીઓની સાથે કરેલ સ્નાનાદિક ગમત, મંદિરમાંથી

ધસી આવીને કર્ણના આન્તરપટને સાંધ બધિર કરી નાખતા થટનાદ, પાદશાળામાના સહાધ્યાયીઓનાં નામ—વિગેરે વસ્તુની સરમૃતિ કેવી આહલાદજનક છે!

માતા

આ દુનિયામા મનુષ્યને વહાલામા વહાલી વસ્તુ તેની માતા-જનેતા છે બાળકના જન્મ કાળથી આરબીને તે જ્યાં લગી હરતુ ફરતું થાય ત્યાં સુધી પૂરેપૂરાં હેતથી અને સ્વાર્થ પરિત્યાગ બ્હેરી લેખને તેની સભાળ લેનાર માતા જ છે બાળકની મનોહર આકૃતિથી માતા તેને ચઢાય છે એમ નથી પણ એવું બાળક એ તેના શરીરનો જીવતો ભાગજ છે એ કારણથી જ માતાનો પ્રેમ અનુપમ છે [' bone of her bone, flesh of her flesh. '] પોતાના બાળકપર માતાના ઉપકાર અનેક છે તેવું બાળક તેને અનેક રીતે સતાપે છે છતાં માતાના હૃદયમા બ્હેતો અમીરસ તો નિરતર તેવોને તેવો જ વહા કરશે ! માતા એ ઈશ્વરનો અન્તાર છે કાંણુ ઈશ્વરની પેઠે તે આપણને જન્મ આપનાર છે. માતાની એના ઈશ્વરની સેવા કર્યાં સમાન છે ધાર્મિક-બ્યારહારિક-અને નૈતિક પ્રવૃત્તિઓનું દર્શન માતૃસ્નેહ જ બાળજને પ્રથમ કરાવે છે ! માતાનો હર્ષ અને માતાના ધર્મ ગભીર છે. નેપોલીઅને કહેલું છે કે “ બાળકના ભવિષ્યનો આધાર તેની માતાપર છે ” રોમનો અને ગ્રીસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અન્યોક્તિ જોઈશુ તો એવા અનેક દૃષ્ટાંત આપણને સમજશે કે માની કેળવણીપર બાળકના ભવિષ્યની ઉત્તમ વા અધમ સ્થિતિનો કેટલો બધો અસર આધાર રહે છે ! રોમના શહેનશાહ નીરોને રાજ્યનીતિની ઉત્તમ કેળવણી આપવાને વાસ્તે સેનેકા જેવા વિદ્વાન પુરુષનું શિક્ષણ આપવામા આવ્યું હતું તેમ છતાં, તે શહેનશાહની રાજ્યનીતિ અતિ ક્રૂર અને અવિચારી નીવડી હતી તેને માટે તેની માતા જ જવાબદાર હતી એવું મનાય છે સ્પાર્ટાની પ્રજાએ દર્શાવેલું અસાધારણ બળ માતાની કેળવણીનું પરિણામ હતું વળી અર્વાચીન કાળના દૃષ્ટાંત જોઈએ તો કોમવેન અને પીટ, ડોર્સીંગ્ટન અને નેપોલીઅન ડોહ્ટર રકોટ અને બર્મિંગહામ વિગેરે પુરુષોએ ઉત્તમ સ્થિતિ પોતાની માતાના ઉત્સાહ અને શિક્ષણવડે જ પ્રાપ્ત કરેલ હતી જર્મન હરબટ એવું કહેલ છે કે “ એક મા એ સો શરૂ તુલ્ય છે ” અમેરિકાના રાજ્યદારી પુરુષ જોન રેન્ડોલ્ફ એવું કહેતો કે “ જો મને મારી બાલ્યાવસ્થામા મારી માતા તરફથી ઉત્તમ ઉપદેશ વચનનો લાભ ન મળ્યો હોત તો હું એક મોટો નાસ્તિક નીવડ્યો હોત ”

પ્રખ્યાત ફ્રેંચ રાજદારી પુરુષ ગીઝોએ પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિ માતાએ આપેલી કેળવણીથી મેળવી હતી. લૉડ લીટન અને જર્મનમહાકવિ ગીટો જેવા પુરુષોએ પોતાની વિદ્વતા માતાના બોધવચનદ્વારાજ મેળવી હતી ટ્રેનીંગનું પણ તેમ જ હતું બાયરનની માતાનો સ્વભાવ મૂર્ખ અને ક્યેશી ન હોત તો બાયરનની પ્રકૃતિ જૂદી જ નીવડી હોત ! માતૃસ્નેહ અને ઉપકાર એવા અસખ્ય અને અનર્ણનીય છે કે તેપર જેટલું વિવેચન કરીએ તેટલું આધુનીકવચે માટે દૃષ્ટાંતપરપરા કરીને આ સર્વોત્તમ વિષયના નહસ્યને નીન્સ કર્યા કરતા એટલું જ વધીશુ કે માતાએ આપણીપર અનેકધા બતાવેલા ઉપકાર સ્નેહાદિકનો આપણે યોગ્ય બદલો તેને વાળી શકીએ તેવી સુખલિ પ્રજા આપણુ સર્વને આપે તથાજી નિર્દય

દેવની વસ્તુરચનાના યોગે આ લેખક પોતે જો કે પોતાની માતા પ્રતિ યોગ્ય પ્રત્યુપકાર-
વળી શકવા ભાગ્યશાળી થયો નથી તથાપિ:—

"Mother! thou art mother still,
Only the body dies
Such love as bound thy heart to mine
Death only purifies."

પિતા.

માતૃસ્નેહ પછી પિતૃસ્નેહ છે. સ્નેહ અને માનનો સંબંધ પિતા પુત્ર વચ્ચે આવી રહેલો છે. પિતાના ધર્મ પણ ગંભીર છે. અત્રેજી નવલકથાકાર ઈકરેએ પોતાના પિતાને ઉદ્દેશીને એકવાર એવું કહેલું હતું કે "ઓ પ્રેમળ પિતા, અમારા હૃદયને એવાં તો મજબૂત અને પુનિત કર કે ભવિષ્યમાં અમારે અમારાં પુત્રાદિક સમક્ષ શરમાવાનું કારણ મળે નહિ." રસકીને એકવાર કહેલ છે કે "ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા કરતાં ઉત્તમ વર્તન પાળવું એ વધારે યોગ્ય છે." પિતાના પુત્રપ્રતિ ધર્મના નેટલે અંશે સ્નેહનો સમાવેશ આવી રહેલ છે તેટલા જ પ્રમાણમાં સત્તાનો પણ સમાવેશ સમજવાનો છે. પણ તે સત્તાનો વ્યય વિચાર પૂર્વક કરવાનો છે, સ્વેચ્છાનુસાર નહિ. રાજા પ્રજાપર સત્તા દર્શાવે છે તે પોતાના સંઘા પરિપણાને સિદ્ધ કરવાની ખાતર નહિ પણ પ્રજાના જ હિતની ખાતર દર્શાવે છે. પુત્રોએ પોતાના પિતાની સત્તા માન્ય રાખવી આવશ્યક છે. રામચન્દ્રજીએ પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર ગન્યનો પરિત્યાગ કરી વનવાસ ભોગવ્યો હતો. પોતાના કરતાં પોતાના પિતાનો અનુભવ-પ્રદેશ વિશેષ વિશાળ છે અને તેમની વૃત્તિઓ શુદ્ધ જ છે—એવું પુત્રોએ સમજવું જોઈએ છે. પુત્રોએ પિતાને યોગ્ય સન્માન આપવું જરૂર છે; તેની ઈચ્છાને અધીન રહેવાનું છે. જે ગૃહમાં પિતાપ્રતિ તેના પુત્રો અને પુત્રીપ્રતિ તેમનો પિતા સ્વધર્મ સમજે છે, તે ગૃહમાં આનંદ અને સંતોષનો વરસાદ વરમે છે. જે ગૃહમાં અન્યોન્યના ધર્મની સંઘર્ષના ધામ છે ત્યાં શોક અને અશ્રુની સરિતા નિરંતર વહાં જ કરે છે. પુત્રના સુખની ખાતર પિતાનો કેટલો બધો સ્વાર્થપરિત્યાગ હોય છે! અને એ સ્વાર્થપરિત્યાગને લેધને પુત્રની ઉન્નતિ તેના પિતાને કેટલી આહલાદજનક! પુત્રના જીવનમાં જ પિતાનું પુરજીવન રહેલું છે; અને પુત્રનું સુખ પિતાને આનંદરૂપ છે. પિતાની યોગેર વૌઘાધને ઉભું રહેલું પુત્રમંડળ પોતાના ગૃહના કીર્તિસ્તંભ છે.

બ્રાતા તથા ભગિની.

માતા, પિતા, બ્રાતા, ભગિની, વધુ, અને બાલકો એઓનો સમૂહ એવું નામ કુટુંબ. કુટુંબ એ એક પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવાનું મંડળ છે. આ વિશાળ સાંસારની અનેક સંસ્થાઓને અનુકૂળ ધર્મશીલે તેવું વર્તન સંપાદન કરવાની આપણ પ્રત્યેકને આવશ્યકતા છે. તેવું વર્તન મેળવવાનું એક નાનકડું શિક્ષણ સ્થાન આ કુટુંબ છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો સાંસારિક વ્યવહાર-ક્રમમાં અનુકૂળ ધર્મ રહેવાને વારતે અફે શિક્ષણ આપણા કુટુંબ મંડળમાંથી જ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. બ્રાતા અને ભગિનીના અન્યોન્યના ધર્મ અને હર્ષનો વિનિમય કર-

વાનો અવકાશ મુદ્દમા જ મળે છે. પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા વિશ્વમ હર્શલે પોતાનું ખગોળશાસ્ત્રમાં જાને મેળવ્યું તેમાં એની ભગિની કેરોલીન હર્શલ સહાધ્યાયિની હતી. પ્રખ્યાત કવિ વર્ડસ્વર્થને કાવ્યગ્યનામાં ઉત્સાહ પ્રેરનાર તેની ભગિની ડેરોથી હતી. બાયનના ઉચ્છૃંખલ જીવનનો આપણે અભ્યાસ કરીએ તો જણાશે કે બાયનને પોતાના પ્રદેશગમનમાં, સુખદુઃખના સમયે પોતાની ભગિની ઓગસ્ટા (મીસીઝ લીલન્ડ) ઉપર કેવા મનેહ બતાવ્યો હતો. પોતાના ઉત્તમ કાવ્યોમાંના ચાર મધ્યે તેણે તેને જ ઉદ્દેશીને રચ્યા હતા. અને પોતાના મૃત્યુ સમયે “ઓગસ્ટા” (એની બહેન) અને “આડા” (પુત્રી) એ શબ્દોના તેણે ઉચ્ચાર કર્યા હતા. ચાર્મ લેખની બહેન મેરીએ જ્યારે ગાદગામી તેની માને મારી નાખી ત્યારે તે પરથી ગાડી બહેનની સભાળ લેવાની ખાતર લંબે પોતે લમ કન્વાનો વિચાર હમેશને ખાટે માઢી વાળ્યો હતો. અને તે ઉપકારના બદનામાં લેખની ગાદગામી મમયે તેની સાન્નિધ્ય તેની બહેને જ કરેલ હતી અન્યોન્યતા રનેહના વિનિમયનું દષ્ટાંત આથી બીજું કયું વિશેષ સાઝ હોઈ શકે! બ્રાતા અને ભગિનીના રનેહ જેવો જ બે બાઈઓ વચ્ચે પણ હોય છે. એક જ માબાપના મતાન હોઈને ઉભયના હૃદયમાં એક જ પ્રકારના લોહીની સંજ્ઞા વહે છે. આ દુનિયાના અનેક નેશ, વ્યાવહારિક ઉપાધિઓની સામા બન્ને બાઈઓ એકરૂપ બનીને જ ઊભા રહે છે. સામાનિક ઉપાધિઓની જાળમાંથી મુક્ત રહેવાને બન્ને બાઈઓ નાના પ્રમાણના અને નજીવા પરસ્પરના વિરોધ ભૂલી જાય છે, દોષ વીણી કારવાની ટેવ વિસારી દે છે, અનીતિ, દબ ક્યેશાદિકનો ત્યાગ કરે છે.

(અપૂર્ણ)

“ જ્ઞાનભક્તિ.”

વિજ્ઞાન (SCIENCE) અને તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY)

(અનુસન્ધાન ૫૮ ૩૯)

હવે આપણે કૌમ્તના મત પ્રમાણે જ્ઞાનની અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તેનો વિચાર કરીશું. કૌમ્ત યથાર્થે જ્ઞાન અનુભવમિદ્ધ જ્ઞાનને જ કહે છે તે આપણે જોયું છે. દેવતાવાદી^૧ (Theological) પરતત્ત્વવાદી^૨ (Metaphysical) અને પ્રત્યક્ષપ્રમેયવાદી^૩ (Positive) જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થાઓ અનુક્રમે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષતિહીનમાં જોવામાં આવે છે એમ કૌમ્તનું ધારણ છે આ સર્વમાં ઉચ્ચતમ અવસ્થા ત્રીજાપ્રકારના જ્ઞાનની છે કાંઈક કે પહેલા એ પ્રકારના જ્ઞાન કલ્પનામય છે અને મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થાના લાક્ષણિક હોવાથી, દોષયુ-

૧. પ્રકૃતિના બનાવો દેવતાઓ-એક ઈશ્વર વા અનેક દેવોની પ્રેરણાથી થાય છે એવો વાદ.

૨. પ્રકૃતિની પેલી પાઠ રહેલું સત્-શક્તિ-આદિ મૂળક તત્ત્વ પ્રકૃતિનું અધિગમ હોઈ પ્રકૃતિના બનાવો ઉપજાવે છે એવો મત.

૩. પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જે સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તે જ માનવુ-મોઈ દેવતા અગર પર તત્ત્વ અધિગમ તત્ત્વ માનવુ નહિ.

કત હોય એમ સંભવિત છે, અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન-પ્રત્યક્ષજ્ઞાન-તો ત્રીજીજ અવસ્થામાં મળે છે, આ કોમ્પતનો અભિપ્રાય કેટલે અંશે ખરો છે તે આ ત્રણ અવસ્થાની સવિસ્તર હકીકતથી માન્ય પડશે.

મનુષ્યનો આત્મા-બુદ્ધિ વિશ્વના પદાર્થસમવાદિના ચમત્કારથી અજાઈ નઈ તેનો ખુલાસો કરવા નય છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે આ નિરાસ આપણામાં સ્વાભાવિક છે. આ આ પૃથ્વી મનોવૃત્તિને ઇંગ્રેજીમાં Wonder કહે છે 'Philosophy begins in wonder' એ મહાન તત્ત્વવેત્તા પ્લેટોનું જ્ઞાન સુપ્રસિદ્ધ છે.* મનુષ્યથી અન્ય પ્રાણીઓમાં આ ભાવના શૂન્ય છે એની સાબીતી આપણને તેમના આચાર ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે

"The great fundamental defect of their minds (of lower animals) seems to be the inability of their groups of ideas to break across in unaccustomed places. They are enslaved to routine thought and dried thinking and if the most prosaic of human beings be transported into his dog's soul he would be appalled at the utter absence of fancy which there reigns. Thoughts would not be found to call up their similars but only their habitual successors. Sunsets would not suggest heroes' deaths but supper time. This is why man is the only metaphysical animal.....A brute takes the world simply for granted and never wonders at it at all." (Psychology by William James p 369)

આ અવતરણ રૂપે-સર્ગનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ (Theory of evolution) કે જે મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં કોઈ વિશેષ પ્રકારનો ભેદ સ્વીકારતો નથી તેની વિરુદ્ધ મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓના આત્મવિકાસમાં ભેદ પ્રતિપાદન કરે છે પણ એ વિષયની ચર્ચા આ સ્થળે અયોગ્ય છે

જ્ઞાનના આરંભમાં સૃષ્ટિના બનાવેલું શોધન આપણા અનુભવ ઉપર આધાર મળે છે જે પ્રકારનો આપણો અનુભવ તે પ્રમાણે આપણે બાહ્ય સૃષ્ટિના પદાર્થસમવાદિનો ખુલાસો કરીએ છીએ, કુદરતની ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ જેવી કે પર્વત-નદી-તાગ-વૃક્ષ-પથ્થર એનો સમગ્રમ થતા આપણે આપણા જેવી હકીકતે છીએ આપણો જીવ-મૃત્યુ-વિગેરે એમને આરોપીએ છીએ એ પદાર્થોના અને આપણા જીવનમાં થોડો જ ભેદ માલૂમ પડે છે પણ આ અનુભવ-જ્ઞાનમય જ્ઞાને આશ્ચર્યનું પગિણામ છે આ અનુભવની સાથે જ વિશ્વની અનતતાનું બાન થાય છે. આ ભાવના ધર્મજ્ઞાનનું મૂળ બીજ છે. ધર્મની શુદ્ધિ શુદ્ધિ બા પ્યાઓ તપાસીશું તો આપણને તેમનું સામાન્ય તત્ત્વ-આપણાથી કોઈ શ્રેષ્ઠ-બલવત્તર શક્તિ માગેના મંત્ર છે એમ જાણીએ. પછી તે શક્તિનું સ્વરૂપ તેના શુદ્ધ તથા તે પરત્વે આપણો ગમે તે પ્રકારનો સંબંધ હોય તો પણ તે શક્તિને આપણાથી ઉચ્ચતર ગણવામાં આવે છે.

§ "That wonder is the primitive intellectual impulse whence all philosophy springs is a maxim held in common by Plato and Aristotle" (Types of Ethical Theory, Vol. II, Macmillan, page 162)

જે તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન મનુષ્યનો પરમ ઉદ્દેશ કેવલ અદ્વૈત છે એમ સ્વાકારે છે તે પણ ભક્તિની બુમિકા સૂચી તો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ કણુલ નખે છે. અદ્ય વસ્તુ (Finite being) નો અનંત વસ્તુ (Infinite being) સાથેનો સંબંધ અને તેનાથી નિર્ણય થતો મનુષ્યનો વ્યવહાર એને આપણે ધર્મ કહીશું. પ્રો. મેકસમૂલર ' અનતતાનો અનુભવ તે ધર્મ ' (Perception of the Infinite) એ પ્રમાણે ધર્મની વ્યાખ્યા આપે છે. અન-તવસ્તુનું જ્ઞાન-અદ્ય વસ્તુની હયાતીથી થાય છે તેથી તે બન્ને વસ્તુનો સંબંધ એ ધર્મનું રહસ્ય છે એમ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનના આરભમાં ધર્મની ભાવના રહેલી છે ત્યારે વિશ્વના પદાર્થસંભવાદિના ખુલાસાને માટે-ઈશ્વર-દેવ-તેને દરેક વસ્તુના કર્તા તરીકે માનવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. સૃષ્ટિની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ તથા પદાર્થોના સારા નરસા અનુભવને અનુસરીને તેમને શુષ્ક આરોપવામાં આવે છે. જ્યારે દરેક વસ્તુને ઇશ્વરત્વ આરોપવામાં આવે છે ત્યારે જેટલી વસ્તુઓનો અનુભવ થાય છે તેટલા દેવ કલ્પવામાં આવે છે આ અવગ્યા જીવારોપણ (Fetichism) ની છે. જેમ જેમ વધારે અનુભવથી વિશ્વના પદાર્થનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે અને તેમના સામાન્ય શુભનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જુદા જુદા દેવોને એક વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે અને અમુક વર્ગના પદાર્થોનો સર્વોપરિ અમુક દેવ નક્કી કરવામાં આવે છે. અગ્નિ વગણુ આદિત્ય વિગેરે દેવોની ઉત્પત્તિ કાળક્રમે આ પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે. મનુષ્યના સુખ દુઃખનો આધાર તેમની જ ઇચ્છા ઉપર મનાય છે તેથી તેમની ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

આ બહુદેવવાદની અવગ્યાને Polytheism નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક દેશના ધર્મતિહાસમાં આ પુરાણભાવના (Mythology) ભાગ્યે જ નથી કે જે પશુ ધર્મ એકેશ્વરવાદ (Monotheism) ધર્મની પ્રથમ ગ્રિયતિમાં જ હોતો એવો હક ધરાવે તો એ હાવની સર્વ ધર્મની સરખાવટના (Study of Comparative Religion) અભ્યાસથી મળેલી શોધોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ ગર્વાન અને સ્પેન્સરની ઉચ્ચ-નિતવાદ કે જે આપણા જ્ઞાનની દરેક સંસ્થામાં લાગુ પાડેલો છે તેનો ઉચ્છેદ કરે છે. ઉત્ક્રાન્તિવાદનો મુખ્ય મિદ્ધાત આ છે-વિશ્વ યથાવર નથી પણ ગતિમાન છે, દરેક વસ્તુમાં કંઈને કંઈ ફેરફાર થાય છે; અને વિશ્વનો વ્યવહાર ધીમે ધીમે સુધારાના લક્ષ્ય તરફ વહે છે, કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાણી તથા જ્ઞાનનાં રૂપો તરફ થતાં થતાં તેઓ ઉચ્ચતમ અવસ્થાએ પહોંચે છે આ પુરાણભાવના દરેક દેશના ધર્મતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ફેર એટલો જ છે કે જે દેશના લોકોની કલ્પનાશક્તિ વધારે તીવ્ર હોય છે ત્યાં પુરાણભાવના વધારે ભવ્ય હોય છે. પણ આ શક્તિની બક્ષીસ એક રીતે સત્યની શોધમાં હાનિકર્તા છે. અને જે કલ્પનાનું પરિણામ છે તેને વાસ્તવિક ધારવું એ પણ આપણા મનની અધોગતિ દર્શાવે છે. આ અવ-સ્થાની અદર જેને આપણે અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનું રહસ્ય (Scientific spirit) કહીએ છીએ તેનો અભાવ હોય છે. હાલના જમાનામાં એ દેવના શુષ્ક તથા આશ્ચર્ય વર્જિતના વર્ણનને વાસ્તવિક માનવામાં આવે તો તેની ઉત્પત્તિથી તે અત્યાર સુધી આપણા જ્ઞાનમાં કંઈ સુધારો થયો નથી એમ માનવું પડશે. આપણા જ્ઞાનની તે અવસ્થા સ્થાપી નહતી અને કાળક્રમે તેનું રૂપાંતર થઈ કોઈ ઉચ્ચતર ભાવના થવી જ જોઈએ એમ નિર્માણ હતું. જે

દેવેતું વર્ણન આપણને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે તેમનું અસ્તિત્વ માનવું એ આપણને અઘરિયતિ ઉપર લઈ જનાર છે. આ પ્રમાણે આપણે આપણા જ્ઞાનના ઇતિહાસને ઉત્ક્રાન્તિવાદની દૃષ્ટિથી વાંચવાનો છે અને આપણી અંધશ્રદ્ધા તથા ટ્રસ્ટિઓથી અંજન્યા સિવાય વિચારપૂર્વક યુક્તિ અને બુદ્ધિથી આવેળવાનો છે. આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાનો ક્રોમત તેની દેવતાવાદી પ્રથમ ભૂમિકામાં સમાવેશ કરે છે. અને આપણી આ માનસિક સ્થિતિ આપણે વિશ્વના નિયમનું થોડા જ્ઞાનનું પરિણામ છે કારણ કે દરેક પ્રસંગે અને સ્થળે ઇશ્વરનું કર્તૃત્વ લાવવું એ આપણા થોડા જ્ઞાનને લીધે છે. જેને આપણે 'સાઈન્સ'-વિજ્ઞાન કહીએ છીએ તેના અભાવનું ત્રીજું રૂપાંતર એકેશ્વરભાવના છે. બહુદેવની ભાવનાની ઉત્ક્રાન્તિ એકેશ્વરમાં થાય છે. સામાન્ય તરવ શોધવાની અને વર્ગીકરણ કરવાની વૃત્તિ જે બહુ દેવની ભાવનામાં મળી આવે છે તે જ્યારે સર્વ પદાર્થોમાં સૃષ્ટિની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનું એકીકરણ કરે છે ત્યારે એકતાનું જ્ઞાન થાય છે. દેવોના સર્વોપરિ તરીકે એક દેવ સ્થાપવામાં આવે છે અને તેના મુખ્ય તથા મનુષ્ય પ્રતિ તેનું વર્તન ઉચ્ચતર આરોપવામાં આવે છે. આપણા મૂળ ધર્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ આ પ્રમાણે થાય એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે ભેદમાંથી અભેદ, ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુમાંથી એકતા, શોધવી એ એક આપણા મનની ઘટનાનું પરિણામ છે. અને જ્યાં સુધી આ અવસ્થાએ પહોંચ્યા નથી ત્યાં સુધી અસંતોષ રહે છે પણ તે ઘણો કાળ વીત્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે +

ધર્મજ્ઞાનની આ પ્રમાણે ઉચ્ચતર થતી સ્થિતિની સાથે જ આપણા વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પણ વિકાસ થાય છે અને અરસપરસ અસર કરે છે. વર્ગીકરણ અને એકીકરણની પદ્ધતિ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે અને રાજકીય તેમ જ સંસારિક સંસ્થાઓની પણ ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે. ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ જોવામાં આવતો નથી કારણ કે આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાએ ધર્મની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે વિજ્ઞાન વ્યાવહારિકમાં હોય છે અને તે અત્યંત રીતે શોધો કરી શકતું નથી. ધર્મજ્ઞાનના વિચારથી તેની શોધો નિષ્પત્ત થાય છે અને તે એકધર્મજ્ઞાનની મેળામાં પોતાની ફરજ બજાવે છે. એકેશ્વરની ભાવના (Theism)ની વિકાસ સંયંધર (Pantheism) માં થાય છે કે નહીં તે વિશે ક્રોમત શાંત રહે છે કારણ કે તેની દૃષ્ટિમાં કોઈ કોઈની દૃષ્ટિમાંથી અને પૂરોપતો જ ઇતિહાસ હોય એમ જણાય છે.

જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા આધ્યાત્મિક છે પ્રથમ ભૂમિકામાં કોઈ કાર્યના કારણ તરીકે અમુક દેવની ઇચ્છા-તેનું કર્તૃત્વ ધારવામાં આવે છે તેને બદલે આ અવસ્થામાં આધ્યાત્મિક તરવો (Metaphysical causation)-અદૃશ્ય સત્ત્વો-વિશ્વના પદાર્થસંભવાદિના કારણ તરીકે શોધવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક તત્વોમાંનું મુખ્ય, કાર્યકારણની ભાવના છે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ કે જેનો આપણને કાળક્રમમાં અનુભવ થાય છે તેમની કારણ શોધવાની

† To believe knowledge as given by some supernatural agency or as communicated by some disembodied spirit bespeaks the unscientific state of the mind which craves the miraculous interference of God to explain phenomena. It ignores the unity of nature achieved by the mechanical explanation of phenomena. The idea of organic evolution (growth from within human consciousness) supplies the keynote to understanding what is called *revelation* hence the apt remark that *Truth is the daughter of Time.*"

જીજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ આ કાર્ય કારણની ભાવના છે પણ તે વિષયાનુભવ-જન્ય (Empirical) છે કે સહજોપલબ્ધિજન્ય (apriori) છે તે વિષેની જેમ જેમ સંદેહના પદાર્થ અને તેમા બનતા બનાવો કાર્યકારણની ભાવનામાં સંકળાય છે તેમ આપણું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અને દૃઢ થતું જાય છે. વિજ્ઞાન નિયમ ઉપર આપણો કાણુ વધતો જાય છે. અને આપણા ઔદ્ધિક સુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી આધિદૈવિક અને આ અધ્યાત્મિક પર સત્વોની શોધ મૂકી દેવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન નિયમનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી. કોઈ પણ કાર્યનું કારણ શોધવાને માટે ક્રમાનુસાર સંભવનુ અવલોકન કરવું જોઈએ. અને તેના કારણ તરીકે કોઈ અદૃશ્ય તત્વ શોધવું એ મોટી ભૂલ છે. આવા ઉદ્દેશથી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તોપણ કુટુંબ અને દિવાલનુ પડવું એ વસ્તુઓના કારણ તરીકે ત્રીજી કોઈ ઇન્દ્રિયાતીત તત્વ નથી. કાળક્રમમાં આવતી દૃશ્ય વસ્તુ સિવાય કોઈ પણ કારણ જ્ઞાનનું એ આપણા મનની જામણ છે. કાળક્રમાનુસારમા આવતા મંભવોમાંથી પૂર્વાંગ (antecedent) કારણ છે અને ઉત્તરાંગ (consequent) કાર્ય છે તેથી અન્ય કોઈ ગુણ શક્તિ તે મંભવની ઉત્પાદક (productive energy) છે એ જ્ઞાનનું તે વિજ્ઞાન નિયમની શોધમાં હાનિકર્તા છે. વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ દૃશ્ય વસ્તુના નિયમ શોધવા અને તેનું એકીકરણ કરવું એ છે. એકીકરણના સમયથી તે એકન સુધી મંભવના ઉત્પાદક (efficient), મમવાધી (Material), તેના હેતુ (Final) વિષે અને તેની ઘટના-રૂપના (Formal) વિષેના કારણોની શોધ કરવામા આવી હતી. અને તેનું ક્ષણ અદૃશ્ય તત્વોની અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની રૂપનાની વૃદ્ધિ કરવાનું હતું. પરમાત્મા અને જીવાત્માના ગુણ અને તેમના સંદિ પત્તવેના મંભંધ વિષે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ કરેલાંજ્ઞાની જાળની ગાફલ ગુચળાં-વાળી કોઈ ક્ષણદાયી શોધ ન કરી તેથી એકને વસ્તુના હેતુ અને ઘટના વિષેનાં કારણોને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં નિજાતિ કરી મૂક્યાં અને સમવાધી અને ઉત્પાદક કારણની શોધ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રે કરવી જોઈએ એવું નક્કી કર્યું. પણ તેના અનુયાયીઓએ તો ઉત્પાદક કારણ (efficient cause) પણ ગૃહિતા નિયમો શોધવાને હાનિકર્તા છે એમ અનુભવ થવાથી ફક્ત કાળક્રમાનુસારમાં આવતા મંભવનો જ અભ્યાસ કરવો એવો આગ્રહ કર્યો.

કોઈ પણ કાર્યનો કર્તા કંઈ ગુણ ઉત્પાદક શક્તિ છે એવું ધારવું એ આપણા મનની જામણ છે. કોઈ અદૃશ્ય જળ કાર્યના કારણ તરીકે શોધવું એ વિજ્ઞાનના પ્રદેશથી પર છે. વિજ્ઞાન જ્યારે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોની રૂપનાનાં પ્રમાણ મૂકી જ્વલત રીતે શોધ કરે છે ત્યારે જ વિજ્ઞાની નીવડે છે કાર્યકારણની ઉપર બતાવેલી આધ્યાત્મિક ભાવના વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં હાનિકર્તા છે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ જ્યારે એકનથી તે કોમ્પ્લેક્સ સુધી દૃશ્ય જગતના કાળક્રમમાં આવતા સંભવોના નિયમ તથા વિજ્ઞાનની કાર્યકારણની ભાવના કે જે વસ્તુના પૂર્વાંગને કારણ અને ઉત્તરાંગને કાર્ય તરીકે લખે છે તેને અવલંબીને શોધી કરી ત્યારે જ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાની નીવડ્યું. સમગ્ર સત્તાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ પાડી તેમનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન જે આપણને મળ્યું છે તે આધિદૈવિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓમાંથી વિજ્ઞાન વિમુક્ત થવાથી અને સ્વતંત્ર રીતે શોધ કરવાથી જ મળ્યું છે.

(અપૂર્ણ.)

“ જીજ્ઞાસુ. ”

દેવોનું વર્ણન આપણને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે તેમનું અસ્તિત્વ માનવું એ આપણને અધઃસ્થિતિ ઉપર લઈ જનાર છે. આ પ્રમાણે આપણે આપણા જ્ઞાનના દત્તિહાસને ઉત્ક્રાન્તિવાદની દૃષ્ટિથી વાંચવાનો છે અને આપણી અધશ્રધ્ધા તથા જ્ઞાતિઓથી અંભય સિવાય વિચારપૂર્વક યુક્તિ અને બુદ્ધિથી આલેખવાનો છે. આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાનો ક્રાન્ત તેની દેવતાવાદી પ્રથમ ભૂમિકામાં સમાવેશ કરે છે. અને આપણી આ માનસિક સ્થિતિ આપણું વિશ્વના નિયમનું થોડા જ્ઞાનનું પરિણામ છે કારણ કે દરેક પ્રસંગે અને સ્થળે ધર્મનું કર્તૃત્વ લાવવું એ આપણા થોડા જ્ઞાનને લીધે છે. જેને આપણે 'સાઇન્સ'-વિજ્ઞાન કહીએ છીએ તેના અભાવનું ત્રીજું રૂપાંતર એકેશ્વરભાવના છે. બહુદેવની ભાવનાની ઉત્ક્રાન્તિ એકેશ્વરમાં થાય છે. સામાન્ય તત્ત્વ શોધવાની અને વર્ગીકરણ કરવાની વૃત્તિ જે બહુ દેવની ભાવનામાં મળી આવે છે તે જ્યારે સર્વ પદાર્થોમાં સ્થિતિ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનું એકીકરણ કરે છે ત્યારે એકતાનું જ્ઞાન થાય છે. દેવોના સર્વોપરિ તરીકે એક દેવ સ્થાપવામાં આવે છે અને તેના ગુણ તથા મનુષ્ય પ્રતિ તેનું વર્તન ઉચ્ચતર આરોપવામાં આવે છે. આપણા મૂળ ધર્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ આ પ્રમાણે થાય એ અભાવિક છે કારણ કે ભેદમાંથી અભેદ, ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુમાંથી એકતા, શોધવી એ એક આપણા મનની ઘટનાનું પરિણામ છે. અને જ્યાં સુધી આ અવસ્થાએ પહોંચ્યા નથી ત્યાં સુધી અસંતોષ રહે છે પણ તે ઘણા કાળ વીત્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે†

ધર્મજ્ઞાનની આ પ્રમાણે ઉચ્ચતર થતી સ્થિતિની સાથે જ આપણા વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પણ વિકાસ થાય છે અને અરસપરસ અસર કરે છે. વર્ગીકરણ અને એકીકરણની પદ્ધતિ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે અને ગજગીય તેમ જ સંસારિક સંસ્થાઓની પણ ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે. ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ જોવામાં આવતો નથી કારણ કે આપણા જ્ઞાનની આ અવસ્થાએ ધર્મની ભાવનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે વિજ્ઞાન વ્યાવહારિકમાં હોય છે અને તે સ્વતંત્ર રીતે શોધ કરી શકતું નથી. ધર્મજ્ઞાનના વિચારથી તેની શોધો નિયત થાય છે અને તે એકધર્મજ્ઞાનની સેવામાં પોતાની ફરજ બજાવે છે. એકેશ્વરની ભાવના (Theism)ની વિકાસ સર્વેશ્વર (Pantheism) માં થાય છે કે નહીં તે વિષે ક્રાન્ત સાંત રહે છે કારણ કે તેની દૃષ્ટિમર્યાદામાં ક્રીશ્ચિયનીટી અને યુરોપનો જ દત્તિહાસ હોય એમ જણાય છે.

જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા આધ્યાત્મિક છે પ્રથમ ભૂમિકામાં કોઈ કાર્યના કારણ તરીકે અમુક દેવની ઇચ્છા-તેનું કર્તૃત્વ ધારવામાં આવે છે તેને બદલે આ અવસ્થામાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ (Metaphysical causes)-અદૃશ્ય સત્ત્વો-વિશ્વના પદાર્થસંબંધવાદના કારણ તરીકે શોધવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક તત્ત્વોમાનું મુખ્ય, કાર્યકારણની ભાવના છે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ કે જેનો આપણને કાળક્રમમાં અનુભવ થાય છે તેમની કારણ શોધવાની

† To believe knowledge as given by some supernatural agency or as communicated by some disembodied spirit bespeaks the unscientific state of the mind which craves the miraculous interference of God to explain phenomena. It ignores the unity of nature achieved by the mechanical explanation of phenomena. The idea of organic evolution (growth from within human consciousness) supplies the keynote to understanding what is called revelation hence the apt remark that that Truth is the daughter of Time."

જગ્યામાં સ્વાભાવિક છે મરે જ્ઞાનનું મૂળ આ કાર્ય કારણની બાબત છે પણ તે વિષયાનુભવ-જન્ય (Empirical) છે કે સદ્-જ્ઞેપલમ્બિજન્ય (apriori) છે તે વિશેની જેમ જેમ સંદિગ્ધતા પદાર્થ અને તેમાં બનતા બનાવો કાર્યકારણની બાબતમાં સકળાય છે તેમ આપણું જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ અને દૃઢ થતું જાય છે. વિજ્ઞાનના નિયમ ઉપર આપણો કાનૂન વધતો જાય છે. અને આપણા ઔદિક સુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી આધિદૈવિક અને આ આધ્યાત્મિક પર સત્ત્વોની શોધ મૂકી દેવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના નિયમનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી. કોઈ પણ કાર્યનું કારણ શોધવાને માટે ક્રમાંનુસાર મળવનું અવયોગન કરવું જોઈએ. અને તેના કારણ તરીકે કોઈ અદૃશ્ય તત્ત્વ ગોઠવવું એ મોટી ભૂલ છે આવા ઉદેશથી વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તોપણ કુટુંબ અને દિવાલનું પડવું એ વસ્તુઓના કાંચ તરીકે ત્રીજું કોઈ ઇન્દ્રિયાતીત તત્ત્વ નથી કાળક્રમમાં આવતી દૃશ્ય વસ્તુ મિલકત કોઈ પણ કાંચ માનવું એ આપણા મનની જામણ છે. કાળક્રમાંનુસારમાં આવતા મળવોમાથી પૂર્વાગ (antecedent) કાંચ છે અને ઉત્તરાગ (consequent) કાર્ય છે તેથી અન્ય કોઈ ગુણ શક્તિ તે મળવની ઉત્પાદક (productive energy) છે એ માનવું તે વિજ્ઞાનના નિયમની ગોઠવણ દાનિકર્તા છે. વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ દૃશ્ય વસ્તુના નિયમ ગોઠવણ અને તેનું એકીકરણ કરવું એ છે. એરીસ્ટોટલના સમયથી તે બેકન સુધી સમજવાના ઉત્પાદક (efficient), મળવણી (Material), તેના હેતુ (Final) વિશે અને તેની ઘટના-ક'પના (Formal) વિશેના કાંચોની શોધ ક'વામાં આવી હતી અને તેનું ફળ અદૃશ્ય તત્ત્વોની અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની ક'પનાની વૃદ્ધિ ક'વાનું હતું. પરમાત્મા અને જીવાત્માના ગુણ અને તેમના અટિ પગલેના સબધ વિશે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ કરોળીઓની જાગની માફક ગુચળાવાળા કોઈ ફળદાયી ગોઠવ ન કરી તેથી બેકને વસ્તુના હેતુ અને ઘટના વિશેના કારણોને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં નિર્ણયિત મૂક્યા અને સમજાવી અને ઉત્પાદક કાંચોની શોધ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રે કરવી જોઈએ એવું નક્કી કર્યું. પણ તેના અનુયાયીઓએ તો ઉત્પાદક કાંચો (efficient cause) પણ સંદિગ્ધતા નિયમે શોધવાને દાનિકર્તા છે એમ અનુભવ થવાથી ક્રમત કાળક્રમાંનુસારમાં આવતા મળવનો જ અભ્યાસ કરવો એવો આગ્રહ કર્યો

કોઈ પણ કાર્યનો કર્તા ક'ઈ ગુણ ઉત્પાદક શક્તિ છે એવું ધારવું એ આપણા મનની જામણ છે. કોઈ અદૃશ્ય જગ કાર્યના કાંચ તરીકે ગોઠવવું એ વિજ્ઞાનના પ્રદેશથી બંધ છે. વિજ્ઞાન જ્યારે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની ક'પનાના પ્રમાણ મૂકી સ્વતંત્ર રીતે શોધ કરે છે ત્યારે જ વિજ્ઞાની નીવડે છે કાર્યકાંચોની ઉપર બતાવેલી આધ્યાત્મિક ભાવના વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં દાનિકર્તા છે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ જ્યારે બેકનથી તે ક્રમત સુધી દૃશ્ય જગતના કાળક્રમમાં આવતા સમજવાના નિયમ તથા વિજ્ઞાનની કાર્યકાંચોની ભાવના કે જે વસ્તુના પૂર્વાગને કારણ અને ઉત્તરાગને કાર્ય તરીકે લખે છે તેને અવલખીને શોધો કરી ત્યારે જ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાની નીવડ્યું. સમય સત્તાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ પાડી તેમનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન જે આપણને મળ્યું છે તે આધિદૈવિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ભાવનાઓમાથી વિજ્ઞાન વિમુક્ત થવાથી અને સ્વતંત્ર રીતે શોધ કરવાથી જ મળ્યું છે

(અપૂર્ણ.)

“ જગ્યાસુ. ”

અન્યાવલોકન,

(નવી) ગુજરાતી ચોથી ચોપડી—આ ચોપડીના પશુ રિવિજન કમિટિએ ઠગ-વેલી ચોજના પ્રમાણે ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. “ શહેનશાહ સાતમા એડર્ડ ” ના પાઠથી સામાન્ય વિષયનો ભાગ શરૂ થાય છે. એ પાઠમાંથી રાજની કેળવણી વિષે તથા કર્તવ્યો વિષે સારો બોધ મળે છે, અને એ સંબંધી લોકમત ઘડવાનો અને આપણા દેશના તાલુકદારો અને હાકિરસાહેબોના કુંવરોને સારી બાવના ઉપદેશવાનો શિક્ષકને પ્રસંગ આપ્યો છે. પાઠ (૨) માં અસલી રજપૂતોની સ્વામિભક્તિનો ચિતાર છે. પાઠ (૩) તથા (૪) માં રાજકુમાર ભીમસિંગ તથા રામચન્દ્રજીના દાખલા વડે હૃદયની મ્હોટાઇના સહુણો ઉપદેશ્યા છે. ત્યાર પછીના ‘ યોરાકની જરૂર ’ ના પાઠ (૫) માં બાલકોને જોઈએ તે કરતાં વધારે વિગત છે. પાઠ ૬ ઠો એક ખીજા માટે રજવા વિષે છે—એ પાઠની વિષયપસંદગી અને નિરૂપણ અને પ્રશસાયોગ્ય છે. પાઠ ૭ માં “ આજ અને કાલ ” એ મથાળાની કવિતા છે, એ અગ્રેજી ઉપરથી લીધી છે; બાયાન્તર બહુ સાફ નથી, પણ બાલકોને મ્હામરહામાં ઉભા રાખી એ કવિતા ગવડાવવાની અને તે જ સાથે બોધ આપવાની માસ્તરોને ગમ્મત સારી આવશે અવલોકનની ટેવ વિષેના પાઠોમાં પૈલા પ્રસિદ્ધ દરવેશ અને ખોવાઈ ગયેલા ઊંટની વાત છે. શિક્ષકને અમારી એટલી સૂચના છે કે આટલો જ પાઠ શીખવીને બેશી ન રહેતા બાલકોની અનુમાન કરવાની ટેવ વધારવા માટે વિવિધ દાખલાઓ લેવા અને એ ઉપર પ્રશ્ન પૂછવા. “ ભલામણ પત્ર વગરનો ઉમેદવાર ” તથા “ દરવેશ અને લુટારો ”—એ પાઠનો ઉપદેશ સારો હોઈ સારી રીતે અપાયો છે. ખોટા વહેમના પાઠ જુની વાંચનમાળા-માથી લીધા છે. પાઠ ૧૪-૧૫ માં પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પહેલા ભાગમાં મનુષ્યનું જીવન કેવી અદ્ભુતતાથી વીંટાયેલું છે એની લાગણી ઉત્પન્ન કરીને, બીજા ભાગમાં એ અદ્ભુતતાની કારણભૂત કોઈક અનન્ત સત્તા છે એમ બતાવ્યું છે. એ સત્તા સર્વવ્યાપી સર્વર અને સર્વશક્તિમાન છે એ ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી જ સિદ્ધ છે તેથી એ ત્રણ ગુણો બતાવી, ઇશ્વરના નિયમોના એ પ્રસિદ્ધ પ્રકાર—Natural અને Moral—એનું વર્ણન આપ્યું છે. આ રીતે બહુ મહત્વના નિરૂપણથી આ પાઠ ભરેલા છે અને સારા શિક્ષકને હાથે બાલકોને પશુ એ સમજાવી શકાય એમ છે. પ્રસંગોપાત્ત અત્રે એટલું કહેવાની અમે છૂટ લઈએ છીએ કે જો આ નવી વાંચનમાળાને અધરી માને છે તેઓએ વિચારવું જોઈએ કે—

“ આસપાસ આકાશમાં અન્તરમાં આભાસ
ધામ આસની પાસ પશુ વિશ્વપતિનો વાસ,

એ પક્તિઓમાના “ અન્તરમાં આભાસ ” એ શબ્દોનો અર્થ કેટલા બાલકો સમજી શકે એમ છે? અને છતાં એ પક્તિઓ ચોથીમાં નહિ પણ ત્રીજામાં હતી! આ પાઠ ચોથીમાં મૂક્યો છે એટલો રિવિજન કમિટિએ સારો સુધારો કર્યો છે, પણ પૂર્વોક્ત લાંટીઓ કાયમ રાખી હોત તો સાફ હવુ વાંચકને સમજી શકે કે ત્રીજી ચોપડી સુધી ઇશ્વર વિષે બાલ-

કની આસ્તિક્યબુદ્ધિ ઉપયોગમા લીધી હતી હવે એ બુદ્ધિને વિચારથી પરિપુષ્ટ લોકન કરવાની ટેવનો પાઠ ચર્ચિ ગયા પછી આ ઇશ્વરાનુમાનનો પાઠ છે એમા ન યોગ્યતા છે ક્રુવણ વિષેની કવિતા ચોથી ચોપડીના બારકો માટે બહુ કઠણ શબ્દોચ્ચ છે “અહમદશાહ અને મોજીકનાથ” તથા “હમાઇનુ ફજ” એ છોકરાઓને રમુજ એ એવા છે જુની પાચમી ચોપડીનો જ્યાનન્દ અને આચો છે એતામા ખરૂ કામ કરવાને છાતી છે તે સાથે જરા આનન્દીપણ મૈત્રીની મધુરતા વગેરે માનુષ ગુણો ભરેલા હોત તો એવું ચારિત્ર વધારે આર્થિક ચાત આ અને આ પછી નિવિધ સહયુક્તોના પાઠ ઉપરાઉપરી એટલા બધા આવે છે કે એથી અમને કટાણે ઉપજે છે, અને રિનિઝન કમિટિએ હર્ષદ રપેન્સરનો ઉપદેશ યાદ રાખ્યો હોત તો સારૂ હતુ એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી ‘રાજ અને સન્યાસી’ ના પાઠમા જે ગભીર તરવણી રહેલુ છે તે બાલકોને ઉપદેશવાનુ કાઈ ખાસ પ્રયોજન સમજતું નથી “સુખ દુષ્ક મનમા ન આણીએ” એ નરસિંહમહેતાનું પદ પણ એ જ તરેહનું છે એ પાઠમા નગ-દમયતી પાડવ-દ્રૌપદી, હરિચન્દ્ર-તારામતી વગેરેનો જે ઉલ્લેખ છે તેની છોકરાઓને નિસ્તારથી વાત કહેવામા બે ત્રણ દિવમ કાઢના એવી મહેતાણાઓને અમારી સૂચના છે લોભીઆની રમુજ વાત જુની વાચનમાળામા હતી તે આમા પણ રાખી છે—પણ નાળીએરી ઉપરથી લટકતા લોભીઆના ચિત્ર વિના એની રમુજ અડધી થઈ ગઈ છે મેના ના પ્રતાપ રાણા વિરે પણ એક પાઠ છે—અને એકદરે ટાંકત રાજ સ્થાનનો ઉપયોગ કયો છે તે અનુમોદનને પાત્ર છે રાજકુટુંબની વિગત બાલકોને મહેાએ નહિ કરાવી શકાય એમાથી કોઈ કોઈ જણના ઉમદ ગુણોના દુષાન્ત લઈ પાઠ રચ્યા હોત તો તેથી બાલકોના મનમા વિશેષ પ્રીતિ ઉપજતી શકાત ‘જમાઇઓને શુળી ઉપર ચઢાવવા વિષેનો’ તથા આગળ જતા ‘સૂર્ય પર ચઢાધનો’ પાઠ પણ બહુ રમુજ છે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે રમુજ પાઠ ખાસ દાખલ કરવામા રિનિઝન કમિટિએ ઠીક કર્યું છે એની પૂરે પૂરી રમુજ બાલકો પાસે લેવડાવવી એ કામ મહેતાણાઓનું છે તેઓને અમારા તરફથી એટલી વિનંતિ છે કે રમુજ પાઠ આપતી વખત શબ્દોના અર્થ બામરણુ જે.ણી વગેરે બાબતોને બાબુ પર મૂકવી વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ’ના પામો બોધ હોય છે, અને એમાથી બ્રાહ્મણોએ પેતાની ઉચ્ચતાનું ખરૂ રહસ્ય જાણવાનું છે ‘નરસિંહમહેતાની ઉના ગામમા પદ રામણીની કવિતા પણ બાલકોને આનન્દ આપશે પચતન્ત્ર-હિતોપદેશમાથી દુર્દાન્તસિંહની બુદ્ધિના મહિમાવિરેની વાત લીધી છે એ ત્રીજી ચોપડીમા મૂકી હોત તો આની શક્ત ‘પાણીના નળ’ ના પાઠમા ‘કનેશન’ શી રીતે કરવામા આવે છે એની જીણી વિગત છે આનુ કનેશન થતુ હોય છે સારે ઘણા છોકરા જેવા વીંટળાઈ વળે છે એથી સૂચવાતી નિરાસા શિવાય આ વિગત આપવાનો બીજો બચાવ શર્ચ શરૂ એમ નથી ‘મુગળ’ની અહલ તતા બાળકોને ઠીક રસ ઉપજાવશે. ‘પાણી તથા દુધ ચોકખા રાખવા વિષે’ ના પાઠમા સાહેબનું બારણુ છે તે વર્તમાન સમયના બાપણોની ઢબમા ઠીક લખાયુ છે “પટેલ, મુખી અને બીજા ગૃહસ્થો—હું તમને બધાને આજે ભેગા થએલા જોઈ ઘણો ખુસી થાઉં છું તમારામાના જે એકો ખાટલે પડેલા છે, અને તેથી અહીં આવી શક્યા નથી તેમને માટે મને ઘણી લાગણી થાય છે’ એમ શરૂઆત થાય છે છેવટે ઉપકાર પણ મનાય છે. માત્ર વચમા “તાળીઓના ગડગડાટ’ નથી! ‘અકબર પાદશાહની નગરચર્ચા’ અને ‘ગળબોજ’.

એમાંના પહેલામાં એક નીચે પ્રમાણે પેરેઆદ છે: “પાદરી એક ધરણ માણસે પૂછ્યું, પાદરી સાહેબ, આપણને કોણે એક છોકરો ઉભો હતો તેને બતાવીને પાદરીએ કહ્યું. કે આ મારને જાણે છે, પણ તું જાણતો નથી. સારે તે હોમો બોલ્યો, પાંચ સાત વરસ થયાં છે, તેથી તે તેના પેદા કરનારને એળખે, સાંઠ સાંઠ વરસનો આવેલો તેને અસહની વાત કેમ યાદ રહે?” આ તાત્પર્ય શું છે એમ પ્રશ્ન થાય તો મહેતાજી શે જવાબ દેશે? જગત એવું તો બનાદિ કાળથી ચાલતું આવેલું છે કે છોકરા ઉપરથી પિતાનું અનુમાન કરવું જેવું સરળ અને સ્વાભાવિક છે તેવું હૃદયનું અનુમાન નથી: એમ કહેશે? અમારા તત્ત્વજ્ઞાનને તો એમ ઉત્તર દેવામાં બાધ આવતો નથી, પણ કદાચ સર્વને એ ઉપદેશ રુચિકર થશે નહિ; અને વાચનમાળામાં શીખવવાના ધર્મને પણ એ પ્રતિકુલ પડવાનો ભય છે.

‘સુરતમાં અંગ્રેજોનું પ્રથમ આવવું’ એ પાઠ (૫૪) માંનો ઇતિહાસ આ ધારણાનાં બાલકોને ચાલતો નથી, તેથી આ પાઠ આ ચોપડીમાં અસ્થાને લાગે છે. શામળબટની સમસ્યાની કવિતા બાલકો માટે ભારે પડતી છે અને આવી સમસ્યાઓ મૂળ કોને માટે ઉદ્દિષ્ટ હતી એ પસંદગી કરતી વખતે જલ્દાર્જ જવાબ છે. એકદરે એમ કહેવામાં પણ બાધ નથી કે કવિતાની પસંદગીમાં આખી વાચનમાળા ખામી ભરેલી છે, અને તેમાં આ ચોપડીમાં તો એની પરાકાષ્ટ છે. ‘પત્ર વહેવાર’ સંબંધી પાઠ ઉપયોગી છે, એમાં પોસ્ટ ખાતા વાળા શિરનામું કરવાની રીત બાબતનો નમુનો દાખલ કરાવવાનું ચૂક્યા નથી. મહેતાજીએ બાલકો પાસે દુકા દુકા પત્ર લખાવવા, તથા પોસ્ટ ખાતા સંબંધી કેટલીક મ્હોંએ માહિતી આપવી; સાથે તાર સંબંધી પણ જ્ઞાન આપવું.

બીજા ભાગમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી અને ત્રીજા ભાગમાં સાયન્સની વિવિધ શાખાઓના પાઠ છે. થોડી ઘણી ખામીઓ તો બતાવી શકાય એમ છે, પણ શિક્ષક એ પાઠોને સાધન કરીને બાળકોનું જ્ઞાન વિસ્તારવા માગે તો તે માટે અનુકૂળતા પુષ્કળ છે.

હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ.

(અનુસન્ધાન ગતવર્ષે, ૫૪ ૩૨૦ થી.)

૧૮૭૮ ના દુકાળકમિશને કરેલી બલામણીની રૂબરૂ, લૉર્ડ રિપનના વખતમાં, હિન્દી સરકારમાં તેમજ પ્રાન્તિક સરકારમાં, ખેતીવાડી ખાતુ* ફરી ઉઠાડવામાં આવ્યું ખેતીવાડી તથા એનું નવું બંધારણ બંધાયું. ૧૮૭૧ માં આવું ખાતું ઉઠાડવામાં આવ્યું ખાતું હતું, પણ તે પાછું ૧૮૭૭ માં કાઢી નાંખવામાં આવ્યું હતું. ખેતીવાડી સંબંધી તપાસ, ખેતીવાડીમાં સુધારો, અને દુકાળ વખતે મદદ—એ ત્રણ બાબતો ઉપર આ ૫૨ી ઉદ્ધાર પામેલા ખાતાએ લક્ષ્યાપવા માંડ્યું. આ ત્રણે સાખામાં, તેમાં વિશેષે કરીને ત્રીજામાં, આ યોગનાથી સારાં પરિણામ નીવડ્યાં છે, અને આ ખાતાએ હવે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમાં એકસ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પણ હિન્દુસ્તાનની કૃષિમાં લાંબા ફેફસાર કરતા પહેલાં, એ વિશાળ દેશમાં તે તેટલાણાંની સ્થાનિક જરૂરિયાતો બાબત સૂક્ષ્મ માપણી અને સપૂર્ણ તપાસ થવાની જરૂર છે* ખીજી, કૃષિના પ્રયોગોમાં અને સુધરેલી રીતિ દાખવ કરવામાં જે મૂડીનો વ્યય કરવો જોઈએ તે કરવા જમીનદારોની કમીજા તેમજ શક્તિ ઉભયની અપેક્ષા છે. ધીમે ધીમે અને કેટલોક વખત ગયા પછી જ, આ દિશામાં નજરે ચડે તેટલું કાર્ય સિદ્ધ થવાની આશા રખાય. વળી જમીનદાર અને દેયતના સંબંધ બાબત કાયદો કરવાનો પણ વિચાર આ વખતે જ થવા લાગ્યો. જોકે બગાળ અને અવધમાં ખેડૂત પામેથી જમીનનું ભાડું [આ કરે નહિ પણ ભાડું ગણાય છે—અર્થાત્ જમીનનો માલિક જમીનદાર છે અને ખેડૂત તો ખેતી માટે જમીન ભાડે લે છે એમ મનાય છે.] કેટલું લેવું તે સંબંધી ખરદામાથી છેવટનો કાયદો તો લૉર્ડ ડફ્રિનનો અમલ શરૂ થયા પછી થયો, તથાપિ તે માટે પૂરેપૂરી તૈયારી લૉર્ડ રિપનના વખતમાં જ, એણે સચૂતપણે આપ્યું તે પહેલાં કરી

* ખેતીનો પ્રશ્ન આટલો વહેલો ઉપસ્થિત થયા છતાં, ખરૂં જોતાં તો તે હમણા જ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય. તેનું એક કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે ડૉ. ચૉક્કરે તે પ્રસંગે એવો રિપોર્ટ કર્યો હતો કે હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતો ખેતીમાં ઘણા નિપુણ છે, અને હજી તો કૃષિશાસ્ત્રીઓએ શાન્તિથી એ લોકની રીતેનું અધ્યયન કરવા જેવું છે.

હિન્દુસ્તાન ખેતીનો દેશ છતાં એની ખેતીની સ્થિતિ કેવી ઉતરતી છે એ સ. લક્ષ્મીભાઈ સામગ્રણસે પહેલી ઔદ્યોગિક પરિમહમાં વાંચેલા નિબંધમાં ટકેલા નીચેના આંકડાથી જણાશે:—

(૧) હિન્દુસ્તાનમાં એકરે ૯ યુશલ ઘઉં પાકે છે; વિજાપતમાં ૩૨ યુશલ પાકે છે.

(૨) સુલહાલતા પુરતકમાં હિન્દુસ્તાનનો ખેતીનો પાક ૪૦ કરોડ પાઉંઓનો થયો છે. ૧૮૮૧ માં ખેડૂતી વતી ૧૭૨ કરોડની હતી. એ જોતાં માણસ દીઠ ૪૬ શિલિંગની ઉપજ થઈ—એટલે એક ખેડૂત ધરધણીની દીઠ વર્ષે દહાડે ૧૦ પાઉં-ડની ગણી શકાય. વિજાપતમાં એ ૯૧ પાઉંડનરહી છે. વિજાપતમાં અનાજના ભાવ હંચા હોય છે એ ખરૂં—તો પણ આ ફેરફાર ધણો મોટો છે એમાં તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી.

(૩) અત્રે ખેડણ જમીન માણસ દીઠ એક એકર છે; ખીજા દેશોમાં બે એકર છે.

મુકાઈ હતી. પરાદાર ખેડૂતને જમીનમાં પહેલા કરતાં વધારે સ્થાયી હિત આપવાનો આ કાયદાનો હેતુ હતો. અને અગાઉના ધારામાં આ નવા કાયદાથી જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો તે મુખ્ય આ બાબતનો જ હતો. બધી તરેહના ખેડૂતને—એ કે દરેકને પોતાપોતાના હકના પ્રમાણમાં—કાયદા વડે એવો બન્દોબસ્ત કરી આપવામાં આવ્યો કે જેથી તે એને યથેચ્છ હાકી કાઢવામાં ન આવે, અને તેઓની સાંઘમાં જેરવાજબી રીતે અકારણ વધારો ન થાય. ખેડૂત ખેતરમાં જે જે સુધારા કરે તે માટે, તથા જમીનદાર તરફથી એને જે જે અડચણો થઈ હોય તે પૂરતો, તેને બદલો આપવાની પણ ગોઠવણ યજ્ઞ* બંગાળામાં, અને એથી કાંઈક થોડા અવધમાં, આ કાયદાના હેતુ પ્રત્યે સખ્ત યુમાટ હોયો. આ બંને પ્રાંતોમાં આજ સુધી જમીનદારે ખેડૂત પાસેથી જુલમી સાંઘ લેવાની તથા એને કાંઈ ત્યારે હાકી કાઢવાની, હિન્દુસ્તાનમાં કોઈક જ દેશો જેવામાં આવતી એવી, સત્તા ભોગવી હતી. જે ખેડૂતની મહેનતથી એને લાભ થયો હતો તેના ઉપર એને જરા પણ દયા આવતી નહોતી. કાયદાથી ફરજ પાડ્યા શિવાય, બગાળનો જમીનદાર કે અવધનો તાણકદાર ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારે એવી આશા નહતી. જેમ બીજા દેશમાં છે તેમાં હિન્દુસ્તાનમાં પણ એ પરસ્પરવિરુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે—એક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોનારા એમ માને છે કે જમીન એ તો જમીનદારની જ માલકીની છે, અને ખેડૂત તો વૃથા ધુશી ગયો એ અને કેવલ બારરૂપ છે, બીજા બાજુએથી જોનારા એમ માનવું છે કે જમીનમાં ખરો હક તો ખેડૂતનો જ છે, અને જમીનદાર તો માત્ર વચ્ચેથી વગર મહેનતે જમી જનારો છે. પૂર્વોક્ત કાયદામાં, ન્યાય અને મધ્ય માર્ગ ઉપર દાદ રાખીને ગોઠવણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને એવું ફળ બધે દેશો સાફ આવ્યું છે. પણ સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં બાધ નથી કે જમીનદાર કરતાં ખેડૂતને એથી અધિક લાભ થયો છે. વાદવિવાદમાં ઉડેલી ધૂળ હવે ખેશી ગઈ છે, અને આ આપવી; 'યજ્ઞ'ને વહીવટરૂપે જમી ગયો છે. કાંઈ તેમ સાંઘમાં વધારો ન કરી શકાય, અને વધારાનો ખેડૂતને લાભ મળે—આ બે ગોઠવણને પરિણામે આશા રાખી

બીજા ભાગમાં ગુલ્મ એકઠું થવા લાગશે, તેઓમાં ધીર વધશે, અને ખેતીમાં તેઓ શાખાઓના પાક છે. થોડો 'તે' ધૂટે, અને આજ એક તો કાલે બીજો એમ વારંવાર બદલાતા પાકોને સાધન કરાને બાળકોલુ માં, વગરના—ખેડૂતોલુ ટોણું વધતું આવે એ દેશ ઉપર મોહી સુધારો કે કરકસર કરવાનું મન થતું નથી. હિન્દુ અને એલા નહિ એવા સ્વામિત્વના હકો લૉર્ડ કૉર્નવૉલ જમીનદારોને આપ્યા.* એ જમીનદારનો વર્ગ હિ-

—જમીનની મહેનત હાકી કરવાથી યા 'યાવચ્ચન્દ્ર' ન જ પ્રજાને ઉભયને તુકશાન છે. લૉર્ડ કૉર્ન- માબન્દોને એ 'An English landlord and folly—' એક અંગ્રેજ જમીનદાર કહે છે, અને એથી હિન્દુસ્તાન સરકારને વધે થતું જણાવે છે. મિ. થોર્નિર્નનું એવું માનવું છે ત્યાં આવે છે એ પ્રજાની જમીન ઉપર રાજાનો સિંચી લેવામાં બાકું છે. આ છેવટનો મત

હિન્દુસ્તાનના કૃષિજીવનમાં જેનો પ્રખ્યાત છે તેવો જ નિષ્પ્રયોજન છે. સાધારણ રીતે, જે પ્રાન્તમાં જમીનનું ખેડાણ ઉત્તમ થાય છે, ત્યાં એનો લાભ બધાને સગ્રામી રીતે વહેંચાતો આવે છે, ત્યાં ગામડાઓ ધણા જ આપાદ રિથિતિમાં છે, ત્યાં દોર ચારો અને ખાતર પુષ્કળ છે,

બૂલબરેલો છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અને જૂના વહીવટનો પૂરાવો 'બોમ્બે લેન્ડ રેવેન્યુ એક્ટ એમેન્ડમેન્ટ બિલ' નો કાયદો પસાર થતો હતો તે વખતે પ્રગ્નના પક્ષકારો તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. 'કાયમ જમાબંદી' ના કાયદા તેમ જ ગેરકાયદા છે. કાયદો એ કે રાજ અને ગરીબ ખેડૂત પ્રગ્ન વચ્ચે એક પ્રખળ ધનાઢ્ય જમીનદારનો વર્ગ ઉભો થાય છે, જે એના ધનથી જમીન સુધારી દેશની સપતિમાં વધારો કરે છે એટલું જ નહિ પણ જે વધારાના ધનમાંથી સાદિત્ય વગેરેને આશ્રય આપીને તેમ જ હુબગ-ઉદ્યોગના કારખાના કાઢીને દેશની અનેક રીતે ઉન્નતિ કરે છે, તેમજ રાજકીય પ્રશ્નોની બાબતમાં પણ, સગ્રામ તરફથી ગે-વાળખી પગલું બરવામાં આવતું હોય તો તે મદદે યોગ્ય પોઝા કરી ટકાવ લેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. એક બમ છે તે એ કે જમીનદાર વર્ગ ખેડૂતોને કંગાળ રિથિતિમાં રાખે, અને એમના ઉપર જીવન કરે. આનો ઉપાય ઉપર બતાવેલા બગાળામાં ટેનન્સિ એમટી લેવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્, જમીનદાર ખેડૂતો પાસેથી અસુક દદ કરતા વધારે મહેસુલ લઈ શકે નહિ, અને ત્યારે ત્યારે એ મહેસુલ વધારે સારે એ વધાનવાના વાળખી કારણ છે એમ એણે કોર્ટમાં મિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ. કાયમ જમાબંદીનું એક નુકશાન છે તે એ કે જમીનનો નફો આપ્યા દેશની તીજેરીમાં ન જતા અસુક વર્ગના ખીસામાં પડે છે, ઈંગ્લંડમાં લોડ લોડો કાયમ જમાબંદી બોગરે છે એ સ્થાને 'Nationalization of Land'—દેશની જમીન ઉપર આખી પ્રગ્નનું ગ્વામિત્વ સ્થાપવું એ મતના હિમાયતીઓનું આ જ કહેવું છે.

'કાયમ જમાબંદી' થી સમસ્ત પ્રગ્નના નુકશાને જમીનદાર વર્ગ ન્યાહાય યર્ધ ગયો છે એમ માનનાગએને યોગ્ય વર્ગ ઉપર બગાળાના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર રાજ પ્યારી મોહન સુકરજીએ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની સભામાં જવાબ દીધો છે એમનું એમ કહેવું છે કે—જમીનદારોની મહોળી સખ્યા ગરીબ છે, એમની જમીન ઉપર પુષ્કળ દેવ હોય છે, અને એમની સરેરાશ ઉપજ વધ દહાડે ૭૦ રૂપિયાથી વધારે હોતી નથી એમનાં દુ ખો એ જ જાણે. ૩ ૨) વસત્ત કરના જતા એમને રૂ. ૧-૮ ખર્ચ યર્ધ જાય છે. સરકાર એમ માને છે કે જમીનદારોના તાબાનો ખેડૂત વર્ગ એમના કમથી મગદાર્ધ લઈ ગરીબ યર્ધ ગયો છે જમીનદારો વર્ગ દહાડે ૧૬૫ કરોડ ખીસામાં નાખે છે અને સરકારને તો માત્ર ૩ કરોડ ૯૮૫ લાખ જ બરે છે, એ ઉપરથી સરકાર એમની અદેખાઈ કરે છે પણ જમીનદારોના હક સગ્રામ વેચાણ લઈ લે તો ખરી હકીકત થી છે એ એમના સમજવામાં આવે.

રાજ પ્યારી મોહન કહે છે એમ જ ખરી હકીકત હોય તો આ કાયમ જમાબંદીથી લાભ કોને થયો છે એ નકી કરવા જોઈ છે. સરકાર માને છે કે કાયમ જમાબંદીથી એમની ઉપજને નુકશાન થયું છે, જમીનદાર દેવ યર્ધ ગયાની ફરિયાદ કરે છે—ત્યારે શું આનો બધો લાભ માત્ર ખેડૂતને જ મળે છે? બગાળાનો ખેડૂતવર્ગ સખી છે

સ્વદેશી હિલચાલ અને ત્રિરાશિ.

એવી ગણતરી કરવામાં આવેલ છે કે હાલમાં હિન્દુ સગમગ ૬૧ કરોડ રૂપિયાના પરદેશી માલને ઉઠાવ વર્ષ દિવસે કરે છે; તેમ જ હિન્દુસ્થાનને પાયામાલ કરનારો કાળોમાંનું એક કામ કરી શકે છતાં કંઈ પણ ઉપયોગી કામ ન કરનારા આગસ્ટ બિખારી રૂપી વિચિત્ર જાતે દર વર્ષે આશરે ૫૨ કરોડ રૂપિયાના માલ રૂપી હિન્દુસ્થાનનું નીરાંગી લોહી ચૂરી જતી રહે છે.

૬૧ કરોડ અને ૫૨ કરોડ રૂપિયા એટલે એક, દસ, સો, હજાર, એ ગણતરીએ કટલા એ તો આપણે સહુ જાણીએ છીએ; પરંતુ તે રકમમાંથી શાં શાં અગત્યનાં કામો થઈ શકે, તે રકમ કેટલી જગ્યા રોકે, તોલે કેટલી થાય, એ વિગેરે સંબંધે મહેને તો જોઈએ તેવો ચોક્કસ ખ્યાલ નહોતો. ખીજા સાથે વાત કરતાં તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવા મન થયું અને તેથી યોગ્ય થોડા જૂદા જૂદા પ્રકારે તે રકમ તે શું તે જગ્યા જોયું, તેનું પરિણામ નીચે પ્રમાણેનું છે. મહારાજે જોવા ખીજા પણ આપણામાં દરેકે જેમણે આ બાબત જોઈએ તેનું જોયું વિચાર્યું નહિ હોય, તેમને આ લેખ ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

નીચે બતાવેલા આંકડાઓ જાણવા જણાવવાથી કાંઈ ખાસ શયદો થશે એમ માનું એ કટલાએકને કાંઈક વધારે પડતું જણાશે પરંતુ મોઢમ બાળોથી અસર થતી નથી એટલી વખતે ચોક્કસ આંકડા સાચેના રહેજ ઇરાદાથી થઈ જાય છે, એમ મને ઘણી વખત જણ્યું છે, અને તેથી આ રીતે પણ અસર થાય તો પ્રયાસ કરી જોવો એ ઇચ્છાથી આ લેખ પ્રસિદ્ધ થવા મોકલ્યો છે. સ્વદેશી હિલચાલ સંબંધમાં ગૂંજરાતી ભાષાઓને હવે કાંઈ કહેવા-પણું નથી, એવો વખત આવી લાગ્યો હોય એમ મને જણાતું નથી.

હાલ જેટલો પરદેશી માલ આપણે દરેક લેતા હોઈએ તેનો એક પંચમાંશ જ દર વર્ષે ઓછો લઈએ તો પાંચ વર્ષે અને એક દશમાંશ જ ઓછો લઈએ તો દસ વર્ષે તો ૬૧ કરોડ રૂપિયાની રકમ હિન્દુસ્થાન પરદેશ જતી અટકાવી શકે, અમુક પ્રકારના માલ વિના ચાલે તેમ હોય તો ખીજા પ્રકારનામાંથી વધારે બચત કરી શકાય તેમ હોય છે. જેટલો પરદેશી માલ ઓછો લઈએ તેટલો અગર તેટલો જેટલો સ્વદેશી માલ લેવો પડશે, ઉપરાંત આ ૬૧ કરોડ પાંચ ટકાને વ્યાજે રોકીએ (પાંચ ટકા ન ઉપજે એમ જણાય તો નીચેના હિસાબમાં તેટલો ફેર કરી વાંચી શકાશે.) તો તેના વ્યાજમાંથી જ હમેશને માટે આપણે કેટલું કરી શકીએ તે પ્રથમ તપાસીએ. આ ૬૧ કરોડની રકમ દેશમાં જ થાપણુ તરીકે રોકાય એટલે તેથી ધંધા ઉધોગને જે લાભ થાય તે ઉપરાંતનો આ લાભ છે.

ઉપર જે ૫૨ કરોડ રૂપિયાની રકમ બતાવેલ છે તે સંબંધે પણ જોઈતો ફેરફાર કરી લેવામાં આવશે તો તે સંબંધે પણ ઉપર પ્રમાણેનો લાભ થશે એમ તુરત જણાઈ આવશે.

સંસ્થા અગર બાબત.

વાર્ષિક સાધારણ ખર્ચ રૂપિયા; કેટલું કામ કરી શકાય.

આમાં મકાનખર્ચ ગણેલ નથી. (૧)=૬૧ કરોડના વ્યાજમાંથી

(૨)=૫૨ કરોડના વ્યાજમાંથી

		મકાનબાહુ ગણતાં નીચેના આંકડાઓમાંના કેટલાએકમાં ફેનો ઘટાડો થશે.	
કન્યાશાળા.	૬૦૦	(૧) ૫૦,૮૩૩ કન્યાશાળા ચલાવી શકાય.	
		(૨) ૪૩,૩૩૩ સદર.	
વર્નાક્યુલર નિશાળો છોકરાઓની.	૧૦૦૦	(૧) ૩૦,૫૦૦ નિશાળો ચલાવી શકાય.	
		(૨) ૨૬,૦૦૦ સદર.	
હાઈસ્કૂલો.	૩૦૦૦	(૧) ૧૦,૧૬૬ હાઈસ્કૂલો ચલાવી શકાય.	
		(૨) ૮૬૬૬ સદર.	
કોલેજો (આર્ટસની) અગર સામાન્ય હુનરશાળાઓ.	૧૬,૦૦૦	(૧) ૧૮૦૬ કોલેજો અગરસામાન્ય હુનરશાળાઓ ચલાવી શકાય.	
		(૨) ૧૬૨૫ સદર.	
ગ્રાપાન ૧ જણ ૧ વર્ષે વિદ્યાભ્યાસ ૧૫૦૦ હુનર ઉદ્યોગ વિગેરેનો કરી આવતાં (૯૦૦+બાકાના ૬૦૦)		(૧) ૨૦૩૩૩ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરી શકાય.	
		(૨) ૧૭૩૩૩ સદર.	
ગ્રાપાનમાં ૧ વર્ષેને બદલે ૩ વર્ષે ૩૩૦૦ રહી શીખી આવનાર માટે.		(૧) ૯૨૪૨ સદર.	
		(૨) ૭૮૭૮ સદર.	
અહીં સામાન્ય રીતે તૈયાર થયેલ વિદ્યાર્થીઓને સીવીલીયન થઈ આવતાં જણુ દીક.	૧૦,૦૦૦	(૧) ૩૦૫૦ સીવીલીયનો તૈયાર કરી શકાય.	
		(૨) ૨૬૦૦ સદર.	
મેટ્રીક થએલાને કોલેજનો અભ્યાસ કરાવતાં સરાસરી ૧ વિદ્યાર્થી માટે.	૧૫૦૦	(૧) ૨૦,૩૩૩ ટ્રેન્યુએટો તૈયાર કરી શકાય.	
		(૨) ૧૭,૩૩૩ સદર.	
દવાશાળા (દેશી)	૧૨૦૦	(૧) ૨૫,૪૧૬ દવાશાળા ચલાવી (૨) ૨૧,૬૬૬ સદર.	
મીશનરી.	૩૦૦	(૧) ૧,૦૧,૬૬૬ મીશનરીઓ ફરતા કરી શકાય.	
		(૨) ૮૬,૬૬૬ સદર.	

અહીં સુધીનું વાર્ષિક ખર્ચ સામાન્ય ખ્યાલ આપનારો અડસટો જ છે એ દેખીતું જ છે.

મજૂરો	દરરોજના આના આઠ લેખે	(૧) ૧,૬૯,૪૪૪ મજૂરો કામે લગાડી શકાય.
		(૨) ૧,૪૪,૪૪૪ સદર.
રીલીફ વર્કસ ઉપર	દરરોજના આના બે લેખે.	(૧) ૬,૭૭,૭૭૬ દુકાળીયાંઓ કામે લગાડી શકાય.
દુકાળીયાંઓ		(૨) ૫,૭૭,૭૭૬ સદર.
કારખાના	એક લાખ રૂપિયાની થાપણવાળાં	(૧) ૩૦૫ કારખાનાં દર વર્ષે ખોલી શકાય.
		(૨) ૨૬૦ સદર.
વિગર.	વિગર.	વિગર.

કંઈક વિશેષ સ્થૂલ રીતે તપાસતાં—

એક સાધારણ બળદની જોડી એક ગાડે ૧૬ મણુ બાર ખેંચી શકે, પરંતુ રૂપિયા બરવામાં આવે તો સાડાબાર હજાર રૂપિયાથી વધારે ખેંચી શકે નહીં એવી અટકળ થાય છે. હવે જો રૂપિયા ગાડામાં બરવામાં આવે અને એક પછી બીજું એમ ગાડાંઓ લગોળગ રાખવામાં આવે તો દરેક ગાડું બળદ શીખે આશરે સાડાપાંચ વાર જમીન રોકતું હોવાથી ૬૧ કરોડ રૂપિયાનાં ગાડાં બરી ગોઠવીએ તો તેની એકવડી દાર લગભગ ૧૫૨૫ માઇલ સુધી લંબાય, અને પર કરોડની લગભગ ૧૩૦ માઇલ સુધી લંબાય. ગાડાંમાં જો ઘણો ભરીએ અને જર બાતરના બાવ સવા રૂપિયે મણુ ગણીએ તો દર ગાડાંમાં ૧૬ મણુ ભરતાં ઉપર પ્રમાણે ગાડાં ગોઠવીએ તો ૬૧ કરોડ રૂપિયાના ઉપરના ઘણાનાં ગાડાંની એકવડી દાર ૯૫,૨૬૯ માઇલ સુધી લંબાય અને પર કરોડના ઘણાની ૮૧,૧૯૭ માઇલ સુધી લંબાય.

એક સાધારણ મજૂર સાધારણ રીતે ૨૦૦૦ રૂપિયા ઉપાડી લઈ જઈ શકે, એમ ગણતાં ૬૧ કરોડ ઉપડાવવા ૩,૦૫,૦૦૦ મજૂર જોઈએ અને પર કરોડ ઉપડાવવા ૨,૬૦,૦૦૦ મજૂર જોઈએ. અંકે વારને અંતરે અંકે મજૂર ઉપરના રૂપિયા લઈ ઉભો રાખ્યો હોય તો ૬૧ કરોડ માટેના મજૂરોની એકવડી દાર ૧૭૩ માઇલની થાય અને પર કરોડની ૧૪૮ માઇલની થાય.

મીટર જેવ પાટાવાળી રેલ્વેના પાટાઓની પહોળાઈમાં એક બીજાને અડડીને રૂપિયા ગોઠવીએ અને તેવી દાર તેવી જ રીતે એક દાર બીજાને બરાબર લગતી જ કરીએ તો આંવી રીતે ૬૧ કરોડ રૂપિયા પાથરતાં ઉપર માઇલની લંબાઈમાં રેલ્વેના પાટામાં રૂપિયા પથરાઈ જાય અને પર કરોડ પાથરતાં ૩૦૦ માઇલની લંબાઈમાં રૂપિયા પથરાય.

એકને અડડીને બીજાને એમ સીધી લીટીમાં ૬૧ કરોડ રૂપિયા એક વડી દારમાં ગોઠવીએ તો ૧૧,૫૫૩ માઇલ સુધી તે દાર લંબાય અને પર કરોડની ૯૮૪૮ માઇલ સુધી લંબાય.

એક રૂપીયા ઉપર બીજો એમ નો ગોઠવીએ તો ૬૧ કરોડ રૂપીયા ગોઠવતાં તેની ઉચાઈ (જે તેમ ગોઠવાઈ શકે એમ કલ્પના કરીએ તો) ૭૪૦ માઇલની થાય અને ૫૧ કરોડની ૬૩૧ માઇલની થાય.

કુનીયામાં સહુથી ઊંચો પર્વત હિમાલયનું શિખર એવરેસ્ટ ગણાય છે. દરિયાની સપાટીથી તે ૨૯૦૦૨ ફુટ ઊંચો છે. આ રૂપીયાની દોરીના એવરેસ્ટ જેવડા કટકા કરીએ તો, ૬૧ કરોડમાંથી ૧૩૫ કટકા થાય અને પર કરોડમાંથી ૧૧૫ થાય.

માણસ જોતની વધારેમાં વધારે ઊંચાઈ ૬ ફુટની ગણતાં ૬૧ કરોડ રૂપીયા ઉપર પ્રમાણે ઉચાઈમાં ગોઠવીએ તો આવાં માણસનાં ૬,૫૧,૭૦૯ માં થોડાં થાય અને પર કરોડ ગોઠવતાં ૫,૫૫,૫૫૫ માં થોડાં થાય.

દરીઆની વધારેમાં વધારે ઊંડાઈ ૫ માઇલની ગણાય છે તે હીસાએ ૬૧ કરોડ રૂપીયાની દોરીથી ૧૪૮ વખત અને પર કરોડથી ૧૨૬ વખત દરીઓ તેવી જગોએથી પણ મપાય.

આમાન્ય રીતે પુરાં ખીલેલાં મનુષ્યનાં શરીરનું વજન સાઝતણ મણુ ગણાય છે આ હિસાએ ૧ કરોડમાંથી તેવી ૬૧,૦૮,૯૨૮ તુલા થાય અને પર કરોડમાંથી ૯૨૮૫૭ તુલા થાય.

એક હાથમાં રૂપીયાનું ઠામ ભર્યું જ રહે એવી સગવડ રાખી દરીયા કીનારે ઉભી એક પછી એક રૂપીયો નેરથી ફેંકી દેવામાં આવે, અને ને એક દિવસમાં આઠ કલાક સુધી આમ સતત (વગર થકયે) અને નેરથી રૂપીયાને એક પછી એક ફેંકી દેવામાં આવે તો ૬૧ કરોડ રૂપીયા આવી રીતે ફેંકી દેતાં પણ ૧૩૯૯ વર્ષ લાગે અને પર કરોડ ફેંકી દેતાં ૧૧૮૧૧ વર્ષ લાગે.

તમામ ઝીજની ખરીદી કરતી વખતે, હરકોઈ પ્રકારના વેપારમાં અગર ધધામાં મૂકી રોકવાને વખતે તથા જૂઠા જૂઠા પ્રકારની એકોમાં ભચત નાણાં રાખી બ્યાજ ખાનારાઓ તરફથી કઈ એકમાં અગર સંસ્થામાં પોતાનાં નાણાં રોકવાં એ નિશ્ચય કરતી વખતે તેમજ કોઈ પણ પ્રકારનાં દાન આપવાને વખતે જો ઉપરનો હિસાબ જરાજર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે તો તેમ કરનાર તરફથી હિ-દુસ્તાનના ઉદયની સાધન સામગ્રી તૈયાર કરવામાં એની મેજે જ સહાયજૂત થવાશે એમ મ્હને લાગે છે.

શંકરપ્રસાદ નવલશંકર ઘોળકીયા.

દિગ્-દર્શન.

ક ફ્રિસિતાર્યંદિધરનિશ્ચયં મનઃ પયશ્ચ નિમ્નાભિમુખં પ્રતોપયેત્—

મિ. મોર્લિએ ધારણી વસ્તુ મેળવવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળું મન અને સમુદ્ર તરફ સૂચવેલા સુધારા જતાં પાણી—એ બેને કોણ પાછાં વાળી શકે એમ છે ?

કાલિદાસ.

હિન્દુસ્તાનના રાજ્યનો આર્થિક વહીવટ કેવો ચાલે છે એ સંબંધી ચર્ચા કરવાનો નામદાર વાઇસરોયની સભામાં વર્ષ દહાડે એક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ પ્રસંગે રાજ્યના અને લોકના પ્રતિનિધિઓ તરફથી વિવિધ વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે. એ વિચારો ‘અંગ્રેજો ઇન્ડિયન’ અને દેશી વર્તમાનપત્રોમાં થોડીક ગળી-મોળી-તીખી-કડવી ચર્ચાનો વિષય બની બે ત્રણ અઠવાડીયામાં તદ્દન જીડી જાય છે; અને વર્તમાનપત્રો હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં થતા ‘સિડિશનો’ (ફિતુરો) અને અમલદારોના ‘જુલમો’ના તાર કે વિગતવાર ખબરો પ્રસિદ્ધ કરવામાં પાછા રોકાઈ રહે છે ! વળી પ્રજામતના નાયકોને કેટલોક ભાગ પશુ, રાજ્યગૃહમાં સુધારો કરવા માટે રીતસર રાજ્યદ્વારની સાંકળ ઠોકવાને બદલે, એ ગૃહમાં બારણાં તોડીને ઘુસવું કે ધરધણીને જગાડી બારણાં ઉઘડાવી અંદર દાખલ થવું એ બાબતના વિવાદમાં ગુંથાય છે તથા પરસ્પર કલહમાં પશુ જિતરી પડે છે ! આપણી રાજકીય હિલચાલતુ આવું બેદનનક ચિત્ર (જે આ વર્ષ કરતાં ગયાં બે વર્ષ વધારે ઉત્કટ હતું) કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત અને દેશહિતૈષી હૃદયને ખેદ ઉપમાવ્યા વિના રહે એવું નથી—પરંતુ હવે આ તોફાની આંધીવાળી અંધારી રાત્રિમાં પણ ક્ષિતિજ ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો ફૂટતાં દેખાય છે લાલા લજપતરાયને એકદમ દેશ બહાર લઈ જઈ કેદ રાખ્યા એ બનાવ પછી પ્રજામત—જે ત્રણ ચાર વર્ષના પરસ્પરનાં કલહથી ચીરાઈ જવાનો ભય હતો—તે બંને છેડેથી એક બીજાની પાસે આવી સંધાવા લાગ્યો છે, તથા મિ. મોર્લિએ કરવા ઇચ્છેલા રાજકીય સુધારા—બદલાતા યુગનું સુચિહ્ન—આશા ઉપજાવે છે. અંધારી રાતની સમાપ્તિમાં પ્રથમ ચન્દ્રોદય, પછી ઉપકાલ, અને છેવટે સર્વોદય એ જ પ્રકૃતિનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે.

મિ. મોર્લિએ હિન્દી બજેટ ઉપર પાર્લિમેન્ટમાં જે બાપણુ કર્યું એમાં એમણે ઉચ્ચારેલા રાજકીય સુધારાના ચાર સંકેતો—એ સૌથી મહત્વનો વિષય હતો.

(૧) એક પ્રતિષ્ઠિત સલાહકારનું મંડળ સ્થાપવું: એવા હેતુથી કે એ દ્વારા સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરી શકાય તથા લોકમાં એ સંબંધી અજ્ઞાન ટાળી માહિતગારી ફેલાવી શકાય.

(૨) હિન્દી અને પ્રાન્તિક ધારાસભાનો વિસ્તાર.

(૩) વાઘસરોયની ધારાસભામાં બજેટની ચર્ચા હાલ થાય છે તે કરતાં વધારે સારી રીતે થઈ શકે તે માટે એનો વિષયવાર વિભાગ પાડી દરેક ખાતાના મુખ્યોધિકારી પોતપોતાના ખાતાનું જુદું જુદું નિરૂપણ કરે એમ ગોઠવણ કરવી, તથા તે ઉપર વાદવિવાદ ચલાવવા માટે વધારે વખત આપવો.

(૪) ઇંગ્લંડમાં બિરાજતી સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટની કાઉન્સિલમાં 'એક અગર બે' દેશીઓ દાખલ કરવા.

ઉપર જણાવેલા સુધારાની સ્વરૂપરેખા હજી વધુ અરપટ છે અને કેટલીક બાબતમાં નવા કાયદા માટે પાર્લિમેન્ટના ઠરાવની પણ જરૂર પડશે. વળી સાંકડા દિલના 'એંગ્લો-ઇન્ડિયન' પત્રકારો તથા 'સિવિલિયન' અમલદારો તરફથી, નવા સુધારાને એક વેગવાળું 'એન્જિન' સમજી એનો વેગ રોકવા માટે બને તેટલી 'બ્રેક' નો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. આં કારણથી, આગળ જતાં આ કરવા ધારેલા સુધારા કેટલા કરી શકાય છે, અને કાગળ ઉપર કર્યા પછી પણ અમલમાં કેટલા મૂકાય છે, એ જોવાનું છે. પરંતુ આ સંબન્ધી ચર્ચા લોકમતનું આવિષ્કરણ છે એમ સમજી એ વિષે કેટલાક વિચાર દર્શાવવા યોગ્ય જણાય છે.

(૧) મિ. મોર્લિ હિન્દી સરકારને સલાહ આપવા માટે જે મંડળ સ્થાપવા માગે છે એનું પ્રયોજન જો એ પોતે કહે છે તેમ સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય પ્રાપ્ત કરવાનું અને પ્રશ્નમાં સરકારનાં પગલાં સંબન્ધે માહિતી વિસ્તારવાનું હોય તો ખરી સ્વતન્ત્રતાથી બેધડક રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે તથા પ્રશ્નના મત ઉપર અસર કરી શકે એવા પુરુષો પસંદ કરવા પડશે, અને એવા પુરુષો કૉન્ગ્રેસપક્ષની બહાર મળવા મુશ્કેલ છે. સરકાર જો જમીનદારોને અને રાજાઓને જ બહુ બાગે 'પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો' ('Notables') તરીકે લેખશે તો આ મંડળદારા તેઓએ કરવા ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તેઓ નિષ્ફળ જશે. કદાચ શરૂઆતમાં સરકારની પસંદગી યોગ્ય પુરુષો ઉપર જ આવી ઊતરશે એમ લાગતું નથી; તથાપિ જતે દહાડે આ સંસ્થા અનેક રીતે લાભકારક થવાનો સંભવ છે. ધનાઢય જમીનદારો અને રાજાઓ એ મંડળમાં નીમાશે તો તેઓ પણ યાવત્સન્દ્રદિવાકરો હાલના જેવા જ અસ્વતન્ત્રમુખવાળા રહેશે એમ માનવું અશક્ય છે. વારંવાર સલાહ આપવાને પરિણામે તેઓ સ્વતન્ત્ર વિચાર કરતાં તથા એ વિચાર નિર્ભય રીતે દર્શાવતાં શીખશે; અને કૉન્ગ્રેસપક્ષ એવી માગણી કરશે કે પ્રાન્તિક ધારાસભાના પ્રશ્નના પ્રતિનિધિઓ જેમ હિન્દી ધારાસભા માટે પોતા તરફથી પ્રતિનિધિ પસંદ કરી મોકલે છે તેમ આમાં પણ થવું જોઈએ તો એ માગણી પ્રજાના લોકમતના દબાણથી કોઇક દહાડો પણ સિદ્ધ કરી શકાશે. અને એવી માગણી કરવાનો અવકાશ રહેવો એમાં જ કૉન્ગ્રેસનું જીવન છે.

કારક સમાધાન લાવવાના કાર્યને અર્પા દેવાનું કહ્યું છે; તથા મિ. દાદાભાઈએ છેલ્લી કો-એ-સના પ્રમુખ તરીકે એને જ ખાસ મહત્ત્વ આપ્યું હતું, પરન્તુ તેથી હિન્દુ-મુસલમાનના ઝઘડા શાન્ત થઈ ગયા છે એમ અમારું કહેવું નથી. હાલના ઝઘડા ધાર્મિક નથી તેટલા રાજકીય છે. અને તે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું છે? જે અધિકારિવર્ગના મુખરથાને સ્ત્રી મિ. મોર્લિં વિવિધ કોમના પરસ્પર અણુખનાવની પાત કરે છે એ અધિકારિવર્ગ આ ઝઘડામાં જવાબદાર છે કે નહિ એ વિચારવા જેવું છે. અને એ વિચારને અંગે લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના વિભાગ કરવા માટે ખતાવેલાં કારણો, સરકારના નોકરો રાખવાના સંબન્ધમાં વખતો વખત પ્રસિદ્ધ થએલા સરકુલરો, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લેવી પડશે. અને એ વિચારને અન્તે જો એમ જણાય કે આ કોમ-કોમના વિરોધમાં સરકારના અધિકારી વર્ગની જવાબદારી થોડી નથી, તો મિ. મોર્લિંને મુખે એ વિરોધને આધારે કરેલો આક્ષેપ યોગ્ય ગણાવો કઠિન છે. સાથે એટલું ઉમેર્યા વિના ચાલતું નથી કે આ પ્રજા મિ. મોર્લિં જોડે વિવાદમાં એમના આક્ષેપનું અનૈચિત્ય ખતાવવાથી પતી જતો નથી. હિન્દુસ્તાનની આ બંને મોટી કોમોએ સ્વદેશ ખાતર ધણો સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો છે અને એમાં જ ઉભયની ખરી સ્વાર્થસિદ્ધિ છે એમ સમજવાનું છે. મુસલમાનોએ યાદ રાખવાનું એ છે કે ખરી યોગ્યતાનું દ્વાર ન લેતાં કોમના અધિકારે રાજ્યતન્ત્રમાં પ્રવેશ ધ્વજવાથી પોતાની જાતને જ હાનિ છે. અને હિન્દુઓએ ધ્યાનમાં લેવાનું એ છે કે મુસલમાનો આપણા સ્વદેશી બન્ધુઓ જ છે અને એમને સાથે લીધા વિના કોઈ પણ રાજકીય હિલ-ચાલ પૂરેપૂરી રાષ્ટ્રીય થવી અશક્ય છે, તેથી પોતાનો સ્વાર્થ દબાવીને તથા ખુબ્બ ક્ષાન્તિ ધારણ કરીને પણ એ વર્ગ સાથે એકતા સંપાદન કરવાની જરૂર છે.

* * * * * *

સ્વ. સાક્ષરશિરોમણિ ગોવર્ધનરામના ઉત્ક્રમણ માટે શુજરાત શોક કરી વિરમ્યું

નથી એટલામાં એક બીજા સાક્ષરની જોડ ઉત્પન્ન થઈ છે! પૈશાખ

૨૧. ૨૧. મન સુ- સુદી ૧૧ ને શુરવારે રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી એઓ-
ખરામ સૂર્યરામનો શ્રીનો દેહ પડ્યો. પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ નમી કરી એ ઉદ્દેશના
મનનપૂર્વક પોતાની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ રચવી તથા તે તરફ પોતાનું
જીવન દોરવું એમાં મનબળ મનબળ અને 'નીતિ' રહેલાં છે—

ત્રણે અવસ્થામાં વિદ્યા એજ એમનું પરમ રસરસ્યાન હતું; અને વ્યવહારયત્ન પણ વિદ્યા-રૂપી સહૃદયચારિણીને સાથે રાખીનેજ એમણે કર્યો હતો.

રા. રા. મનઃસુખરામજીએ અસ્તોદય, કરસનદાસ મુળજીના જીવનચરિત્રનું અવલોકન, વિચારસાગરનું ભાષાન્તર, ‘સુદ ગોકુલજી’ જાલા અને વેદાન્ત આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે. એમના ધણીખરા ગ્રંથો જગતના મહાન લેખકોનાં સુભાષિતોથી ભરેલા હોઈ રત્ન-જડિત ફરસખથી જેવા શોભે છે. જે વિચાર અન્ય લેખકો જગતના સાહિત્ય અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના અભ્યાસમાંથી પ્રાપ્ત કરી પોતાના શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે, તેને રા. મનઃસુખરામ પ્રાચીન લેખકોની પોતાની જ વાણીમાં વાચક આગળ રજુ કરવાનું પસંદ કરે છે. મહાન પુરુષોની ભાષામાં એ એવી વિલક્ષણતા જોતા કે એને પોતાની વાણીમાં ઉતારવા જતાં રહેને હાનિ થાય એ ભય એમને હમેશા રહ્યો હતો, અને તેથી એમનાં ભાષાન્તરો બહુધા ‘પ્રત્યયાન્તર’—રૂપ જ થતાં. સ્વતન્ત્ર ગ્રંથોમાં પણ તેઓ અત્યંત શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક ભાષાની ધટના કરતા. ‘સંસ્કૃતમયી’ ભાષાનો એમનો આગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ માટે એમના ઉપદાસ પણ ઘણા થયા છે; પરંતુ એથી એમનો આગ્રહ ઘટવાને બદલે, દિન પર દિન વધતો ગયો હતો. એ ઉપદાસ પોતે બહુ આનંદથી અને રસથી ભોગવતા, અને પોતાના સિદ્ધાન્તનો નવીન ભાષાશૈલીમાં સત્કાર થયો છે એમ અભિમાનથી કહેતા, તથા આખા હિન્દુસ્તાનને ભાષાની એકતા કરી આપવાનું આ એક સાધન છે એમ બતાવી સ્વદેશાભિમાનથી એ સિદ્ધાન્તને પોષતા.

રા. મનઃસુખરામજી શાંકર વેદાન્ત માટે ઘણો આગ્રહ ધરાવતા; તે એટલે સુધી કે રામાનુજદિકના વેદાન્તનો અભ્યાસ પણ અનિષ્ટ ગણતા, અને એમ બતાવતા કે બિન બિન મતના પરિશીલનથી ચિત્ત અસ્થિર બને છે, અને એકે સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં સ્થપાતો નથી તેથી જીવનચર્યા અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. વળી, વેદાન્તનું જ્ઞાન ‘સંપ્રદાયસિદ્ધ’ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ એમનો નિર્બંધ હતો, અને તેથી ઘણા સંન્યાસીઓનો સમાગમ પણ કરતા. એમનો સ્વભાવ ગુણુગ્રાહી હોવાથી સંન્યાસીઓના વર્તન ઉપર બહુ લક્ષ ન આપતાં તેઓ પાસેથી માત્ર વેદાન્તનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાની જ દરકાર રાખતા અને આ ગીતે એમણે શાંકર વેદાન્તની પરિભાષાનું સાદું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સ્વ. મનઃસુખરામજીની ‘સંસ્કૃતમયી ભાષા’—જૂજ ઉપાસકો આ કરતાં—બાગ્યે જ સર્વને માન્ય થશે; અભ્યાસની એકદેશિતા, અને ઉભય પક્ષને બરાબર સાંભળ્યા વિના અમુક સિદ્ધાન્ત પરનો પક્ષપાત એ સત્યશોધનની વૃત્તિને અનુચિત લાગશે; વિવિધ તત્ત્વ-ચિન્તનોના પરિશીલનથી જીવનચર્યા વધારે ઉદાર વિશાળ બાપક અને પૂર્ણ બનાવી શકાય છે એ સિદ્ધાન્તમાં પણ કાંઈ થોડું સત્ય નથી; વળી તત્ત્વજ્ઞાન બ્યારે સંપ્રદાય અને પરિ-ભાષાનાં ચોકડાંની દરકાર ન કરી આત્મામાં ઉતરી પુનઃ સ્વતન્ત્ર વાણીરૂપે પ્રકટ થાય ત્યારે જ તે ખરી તત્ત્વની સમજણ છે એમ પણ ઘણાને નિશ્ચય હશે. તથાપિ એટલું તો સર્વેએ

કબૂલ કરવું જ પડશે કે રા. રા. મનસુખરામજીએ સત્યની જે એક બાબુ જોઇ હતી.—
(અને સર્વ બાબુ એકી વખતે જોવાની અને અનુવર્તવાની તો મનુષ્યમાં શક્તિ જ નથી)
તેના પ્રતિપાદનમાં અને સેવનમાં એમણે સમસ્ત જીવન ગાળ્યું હતું. અને પોતાના સિદ્ધાં-
ન્તનો રંગ અન્યને ચઢાવવા માટે જોઇતાં આત્મશ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ પૂર્ણપણે ધરાવી એનું
આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

રા. રા. મનસુખરામના લેખમાં હમેશાં—એમના આરંભકાળના લેખોમાં પણ—વિ-
ચારની પરિપક્વતા જ નજરે પડે છે. જે ગંભીર શાન્ત અને વિશાળ દૃષ્ટિએ તથા સશક્ત
વિચાર પુરઃસર રા. મનસુખરામજીએ કરસનદાસ મૂળજીના જીવનચરિત્રનું અવલોકન લખ્યું
છે તેનું આજ યોગ્ય જ ગ્રંથુએટો લખી શકે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

રા. રા. મનસુખરામજીએ એક ઉત્તમ રાજ્યમન્ત્રી તરીકે ગુજરાતનાં ઘણાં દેશી રા-
જ્યોની સેવા કરી છે. એમની સલાહ હમેશાં દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી, નિર્ભય, નિખાલસ, યુક્તિ-
મંત, આવેશરહિત અને પુખ્ત વિચારથી ભરેલી આવતી; અને આ ગુણને લીધે અનેક
દિવાનોની ફરજદલીમાં પણ પોતે નિર્વિકારી ફરજ રહેતા. આ રથાને મિ. રા. રા. મિ. વે-
ડર્બર્ન વગેરે ઘણા ઊંચા દિલના અગ્રજોની જોડે સંબંધમાં આવી એમણે ઊંચી બાવના-
ઓ જોઇ હતી; અને તેથી તેમણે પોતાના રાજ્યમન્ત્રદ્વારા સાહિત્યને અને કૃત્યવણીને ઘણી
સારી મદદ કરી છે, એટલું જ નહિ પણ 'સેક્રેટરિએટ'ની સેવામાં ન ગયાતાં, સર શીરા-
જશાહ આદિ ભારતવીરોની કુમક કરવામાં પોતે હમેશાં તત્પર રહેતા.

ગયા જમાનાના છતાં નવા જમાના સાથે અનેક રીતે સંસર્ગ રાખી સાથે સાથે
ચાલનાર આ વડીલ પુરુષની ગુજરાતને ઘણી મોટી ખાત છે. જે વેદાન્તના સેવનને
એમણે જીવનનું પ્રધાન લક્ષ્ય કર્યું હતું, તેણે એમના અવસાનસમયે એમના આત્માને
અનુપમ સ્થિરતા આપી હતી: એ એમના નિશ્ચયની સાચાઈ દર્શાવે છે. એ સ્થિરતા મરણો-
ત્તર પણ રહ્યા! એમ કહી અમે આ હુંક નોંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ. એમના જીવનનું
ઉત્તાન્ત એક નિકટના તાતા પાસે લખાવેલું અમે આવતા અંકમાં આપીશું.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યનો દેવો છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માનનું જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તારકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રોત્સાહ આપવા માટે, માનવતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધવાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬૫ ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માનિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેક.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

ભગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, સૂક્ષ્મરોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુરુષ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક મહદ્દય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ ઉમી આદ્ય પેણ લગભગ ૮૦ ફારમ પૃ.કુ પાકુ કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ આર પોસ્ટેજ આના પાચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

કબૂલ કરવું જ પડશે કે રા. રા. મનસુખરામજીએ સત્યની જે એક બાબત જોઈ હતી — (અને સર્વ બાબત એકી વખતે જોવાની અને અનુવર્તવાની તો મનુષ્યમાં શક્તિ જે નથી) તેના પ્રતિપાદનમાં અને સેવનમાં એમણે સમસ્ત જીવન ગાળ્યું હતું. અને પોતાના સિદ્ધાન્તનો રંગ અન્યને ચઢાવવા માટે જોઈતા આત્મશ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ પૂર્ણપણે ધરાવી એનું આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

રા. રા. મન સુખરામના લેખમાં હમેશા—એમના આરબકાળના લેખોમાં પણ—વિચારની પરિપક્વતા જ નજરે પડે છે. જે ગભીર શાન્ત અને વિશાળ દૃષ્ટિએ તથા સશક્ત વિચાર પુર સર રા મન સુખરામજીએ કરસનદાસ મૂળજીના જીવનચરિત્રનું અવલોકન લખ્યું છે તેવું આજ યોગ્ય જ ગ્રંથુએટો લખી શકે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

પણુ તે 'દદાત' પદવીને પામ્યું. એ મમયના પોતાના તથા મિત્રોના તરંગો, તેની પન્થ રાશ્રયથી સિદ્ધિ આદિ મિત્રમંડલના લાભદર્શાવનારી એક સુદર કથા 'મિત્રમંડલ' ના શીર્ષકથી સ. ૧૯૩૨ ના 'સ્વદેશવત્સલ' પત્રમાં આરંભી હતી પરંતુ તે અપૂર્ણ રહી છે.

લેખાદિ આરંભ—સન ૧૮૫૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમાં 'ધર્મસભા' તરફથી 'ધર્મ પ્રકાશ' નામે ચોપાનીઈ પ્રકટ થવા માંડ્યું તેના તેઓ ઉપતત્તી નિયમાયા તેજ વર્ષમાં પોતે ગ. રણછોડભાઈ સહ નીતિમોક્ષક કવિતાનું એક લઘુ પુસ્તક 'વિવિધોપદેશ' નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે વેલા તેમને કવિ દનપતરામનો મારો સમાગમ રહેતો સન ૧૮૫૮ ના જુલિપ્રકાશના જુલાઈના અકમાં " માણુસે શુ કરવું " એ નામની કવિતા પ્રથમ છપાઈ એમાં અદ્વિતિ વિચારો પોતાના તે પછીના લગભગ પોસ્તાળીશ વર્ષના જીવનમાં કંઈપણ ફેરફાર વિના આચારમાં આવ્યા હતા

આ મ્થાને જણાવવું જોઈએ કે રા મન સુખરામ પહેલા ગુજરાતી લેખકરૂપે કવિ નર્મલસકર, કરિ દનપતરામ, શાસ્ત્રી વજવાલ જોગીનાથ પ્રાણવલ્લભસ, મહીપતરામ ઉપરામ આદિ પ્રસિદ્ધિ પામી સુન્ધા હતા અને નવા લેખક રૂપે રા રણછોડભાઈ, રા જાણશામનાભાઈ, કવિ રણજીવ ગુનરામ અને મુખાઈમાં ન કરસનદામ મૂનજી, નગીનદાસ તુનમીનામ, દનપતરામ પ્રાણજીવન ખખર આદિઓ ગણના લાગ્યા હતા.

તેજ મમયમાં ખેડમાં ઈંગ્લિશ શાળા સ્થપાતા મર્ચ નડીઆદવામીઓ અમદાવાદ છોળી ખેડે ગયા અને ઘોડા મહીના પછી પાછા નડીઆદ આવ્યા અને એજ વર્ષમાં દી બા મણિભાઈ જશભાઈ, જેઓનું જન્મસ્થાન નડીઆદ હતું પણ નિવાસસ્થાન પેટલાદ હતું અને જેઓએ ત્રાશ્રય આદિ શુભ શ્રુણીથી અતે વડોદરા-મહાનગરના પ્રધાનરૂપે સુદીર્ઘમન ના જામજાનજન કર્યું, તેઓ નડીઆદ બાણુવા આવ્યા, અને " મિત્રમંડલ " મા એક નવીન શક્તિ થઈ.

નડીઆદમાં તે વેળા અખાતો બધો અભ્યાસ પુગે થતા તે સર્વ અમદાવાદ પાછા સન ૧૮૬૦ મા ગયા, જ્યાં શાળામાં પ્રધાન શિક્ષક મિ. ડર્ગિસ હતા

સન ૧૮૬૧ મા મુખાઈની 'એનફિન્સટન કોલેજ' મા અભ્યાસપ્રવેશ સાથે પરીક્ષા થઈ તેમાં તેઓ અમદાવાદમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા

એ પ્રમાણે અભ્યાસ-મૈત્રી-અને લેખકરૂપમાં ના મન સુખરામની પ્રથમ વીંચી વ્યતીત થઈ

* * * * *

મુખાઈ આનમન—તે વેળા મુખાઈમાં ના મન સુખરામના પિતૃવ્ય ના માધવરામ (તે રા. ગોવર્ધનરામના પિતા) વ્યાપાર કરતા હતા તેમની દુકાન હતી, તેથી મુખાઈમાં રહેવાની અનુકૂલતા જોઈ 'કોલેજ' મા અભ્યાસ વધાવવા મુખાઈ ગયા તે વેળા મુખાઈપર્યંત

લવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશ્રદ્ધાળુઓ, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે ૫૧ એકના રૂા ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ માથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગત) ગ્રંથના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલનામા આવશે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરી રીબર્સનાં, રૂા ૦-૧૨ ૦ રીખામા રૂા ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે ૫૧ એકના રૂા ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના રૂા ૦-૪-૦ ,

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર આયુભાઈ દુર, રમંત ઑફિસ—અમદાવાદ

મુ'બાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી—મુ'બાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના લેખો માટે ‘વસન્ત-ઑફિસ’ અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ ‘વસન્ત’માં દાખલ કરવાનો શા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અક તે પછીના માસની આખરસુધીમા પણ ન મગે તો માકડે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી પાછગથી એ અક પૂરે પાવાને અમે બંધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
बभूवस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तोजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष ६, अंक ५.

[भासिक.]

ज्येष्ठ, संवत् १८६३.

तन्त्री—प्रोफेसर आनन्दशंकर आपुर्नाथ ध्रुव. एम. ए., एल्. एल्. एल्. पी.

श्री मनःसुप्तराम सूर्यराम त्रिपाठी.

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या

चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय ।

परोपकाराय वचांसि यस्य

घन्यस्त्रिलोकीतिलकः स एव ॥

ये श्लोकभां गणित श्रुतिपद्धति, गरीज रिशतिभा जन्म पाभी, स्वाश्रय छेदोग विद्या-
पासना आदिमे करी निपुणसंसारव्यवहारवाहक, युद्धिमान व्यापारी, गूर्जर भाषाभां
ऐकविशिष्टशैलीना स्थापक, सौराष्ट्र तथा कच्छां स्वदेशीय राज्याभां दीर्घदर्शी प्रवीण
राज्यनीतिज्ञ, मन वाणी क्रोधी यथाशक्ति परोपकारप्रयत्न, तथा सिद्धतत्त्वज्ञानी इपे
देशदेशांतरभां सुप्रसिद्ध मनःसुप्तरामना जवनकालना मुप्य जलुवा योग्य प्रसंगे सक्षेपभां
नीमे प्रभाणे छे.

नडीयाहभां वडनगर नागरब्राह्मणु शातिभां ऐक गरीज घरभां अं. १८६६ ना
पैशाण वहि ८ त. ८ मे १८४० ने दिन जन्म थयो हते.

तेजोना पितृथी सूर्यगम तेमने मात्र आह भासना मुक्ती सद्गत थया हता.

માતા અને માતૃભક્તિ—તેમના માતૃશ્રી ઉમેદકુમારીએ તેમનું પાલનપોષણ કર્યું. તેઓ સુપુત્રનો પૂર્ણ ઉદય જોવા ભાગ્યશાળી થયા. તેઓને શ્રીકાશી આદિ લીધંયાત્રાઓ કરાવી તથા બહુ પુણ્યધન કરાવી સ્વધર્મપાલનથી સતુષ્ટ કર્યો. અને જેઓના આગળ પુત્રનું વૃદ્ધત્વ પણ બાલત્વ જ ગણાય છે તેવા માતા સંવત્ ૧૯૩૮ માં સદ્ગતિ પામ્યા. એ પ્રસંગે તેઓને અતિદુઃખ થયું હતું. અને એ પ્રસંગે સ્વામિસેવાર્થ મહાબલેશ્વર જનુ ૫૩યુ હતું તેથી પોતે સનિધિમાં ન હોવાથી અને સ્વહસ્તે તેઓનો દેહ અગ્નિસંસ્કાર ન પામવાથી બહુ પરિતાપ પામ્યા હતા, અને જે ગૃહમાં પ્રવેશતાં સર્વદા માતાની દૃષ્ટિ સ્નેહસિંચનથી, અને વિદેશ જતા જેના હસ્તે આશીર્વાદથી દેહને પુષ્ટ કરતા, તે પૂજ્ય મૂર્તિથી શત્રુ ગૃહમાં મહાબલેશ્વરથી આવી પ્રવેશતાં માનસિક વ્યથાનો પ્રવાહ ગભીરત્વસેતુને ભેદી અશ્રુરૂપે દશ્યમાન થયો.

માતાના ઉપકારોનો નિષ્કૃપ કાઠી રીતે થઈ શકતો નથી તથાપિ માતૃદેવો ભવ એ આર્યશિક્ષાને પોતે જે ભક્તિભાવથી યાવજજીવ પાલી હતી તેને સાકાર કરવા સ્વજન્મ ભૂમિમાં બહુદ્રવ્યવ્યયથી ‘શ્રીઉમેદકુમારી મંદિર’ નામે એક સગસ્વતીમંદિર, તથા સ્વમાતાને પ્રિય પુત્રાણુશ્રવણુ પ્રચલિત રાખવા ‘શ્રીઉમેદકુમારી કથાશાલા’ની સ્થાપના કરી છે, જેનો લાભ હાલમાં પ્રતિદિન આશરે ૫૦ સ્ત્રીપુરુષો લે છે. તે ઉપરાંત મધુગમાં શ્રીહાટકેશ્વર ધર્મશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર તથા શ્રીકાશીપુરીમાં વિશ્વેશ્વરના દેવાલયમાં એક ગવાક્ષાર્પણુ તેઓના પુણ્ય તથા સ્મારક સારૂ કર્યું.

અભ્યાસ—મોટી વયે નડીયાદની ગામડી શાળામાં અભ્યાસ આરંભ કર્યો. પછી નવી ઉધડેલી સરકારી શાલામાં ગયા પણ શરીરે સારૂ ન રહેતા તે છોડી દીધી. અને એક વાણીયાને ત્યાં આઠ આનાના માસિક પગારથી જે કામ બતલાવે તે કરવાની સરતે નામુદાસ શીખવાની આશાએ રહ્યા. અને નડીયાદના નાગરઆહલણોના મુખ્ય વ્યવહાર અનુસાર થોડા થોડા નાણા ધીરવાનો વ્યાપાર આરંભ્યો.

તેવામાં નડીયાદના મુખ્ય દેશાઇ વિહારિદાએ પોતાના પુત્રોને સુશિક્ષણ આપવા એક ‘માસ્તર’ રાખ્યો હતો, અને તેને બીજા વિદ્યાર્થીઓને પણ શીખવવા દેતા. એ સાંભળી પોતે પણ ત્યાં રીતિસર ગુજરાતી તથા ઇંગ્લીશ શીખવાનો આરંભ સન ૧૮૫૬ માં કર્યો. ત્યાં જ સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ સહ મૈત્રીનો આરંભ થયો જે ઉત્તરોત્તર એવા પરિપાકને પામી કે જ્યારે તે બે મુખ્યાઇમાં સાથે બહાર જતા ત્યારે બહુ જનો તેમને ‘સગા ભાઈ’ જ ગણતા હતા. સાંસારિક, વ્યાવહારિક, રાજ્યકીય અને સાહિત્ય સંબંધી સર્વ કાર્યોમાં પરસ્પરનો પૂર્ણ મૈત્રીભાવ રહ્યો.

સન ૧૮૫૭ માં દેશાઇ હરિદાસ આદિ સહ અભ્યાસની વૃદ્ધિ સારૂ અમદાવાદ ગયા. અને ત્યાં શાળામાં અભ્યાસ કરતા રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈ, રા. રા. છોટાલાલ, સેવકરામ, દી. બા. અબાલાલ સાકરલાલ આદિ સહ સંબંધ બધાયો જે ઉત્તરોત્તર ગાઢ થતો ગયો.

મિત્રમંડલ—શાલાઓમાં બંધાતી મૈત્રી શાલા છોડ્યા પછી પણ ઉત્તરાવસ્થામાં જીવી ગાદ અને પરાપકારિણી યાવ છે તેનું આ “મિત્રમંડલ” એક પરમ આદર્શ હતું; લોકામાં

પણ તે ‘દૃષ્ટાન્ત’ પદવીને પામ્યું. એ સમયના પોતાના તથા મિત્રોના તરંગો, તેની પરસ્પરાશ્રયથી સિદ્ધિ આદિ મિત્રમંડલના લાભદર્શાવનારી એક સુંદર કથા “મિત્રમંડલ” ના શીર્ષકથી સં. ૧૯૩૨ ના ‘સ્વદેશવત્સલ’ પત્રમાં આરંભી હતી પરંતુ તે અપૂર્ણ રહી છે.

લેખાદિ આરંભ—સન ૧૮૫૯ ના વર્ષમાં અમદાવાદમાં ‘ધર્મસભા’ તરફથી ‘ધર્મ-પ્રકાશ’ નામે ચોપાનીઈ પ્રકટ થવા માંડ્યું તેના તેઓ ઉપતત્તી નિયમાયા તેજ વર્ષમાં પોતે રા. રણુછોડભાઈ સહ નીતિભોષક કવિતાનું એક લઘુ પુસ્તક ‘વિવિધોપદેશ’ નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું. તે વેલા તેમને કવિ દલપતરામનો સારો સમાગમ રહેતો. સન ૧૮૫૯ ના જુદિપ્રકાશના જુલાઈના અંકમાં “માણસે શું કરવું” એ નામની કવિતા પ્રથમ છપાઈ એમાં અંકુરિત વિચારો પોતાના તે પછીના લગભગ પીરતાળીશ વર્ષના જીવનમાં કદીપણ ફેરફાર વિના આચારમાં આવ્યા હતા.

આ સ્થળે જણાવવું જોઈએ કે રા. મનઃસુખરામ પહેલા મુજરાતી લેખકો રૂપે કવિ નર્મદાશંકર, કવિ દલપતરામ, શાસ્ત્રી મનલાલ, ભોગીલાલ પ્રાણવપબદાસ, મહીપતરામ રૂપરામ આદિ પ્રસિદ્ધ પામી ચુક્યા હતા. અને નવા લેખકો રૂપે રા. રણુછોડભાઈ, રા. જાદવશંકર નાનાભાઈ, કવિ રણુછોડ ગણુરામ અને મુખાઈમા ગ. કરસનદાસ મૂલજી, નગીનદાસ તુલસીદાસ, દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખર આદિઓ ગણાયા હાયા હતા.

તેજ સમયમાં ખેડામાં ઈંગ્લિશ શાળા સ્થપાતા સર્વ નડીઆદવામીઓ અમદાવાદ છોડી ખેડે ગયા અને થોડા મહીના પછી પાછા નડીઆદ આવ્યા અને એજ વર્ષમાં દી. બા. મણિભાઈ જશભાઈ, જેઓનું જન્મસ્થાન નડીઆદ હતું પણ નિવાસસ્થાન ખેડલાદ હતું, અને જેઓએ સ્વાશ્રય આદિ શુભ ગુણોથી અતે વડોદરા-મહારાજ્યના પ્રધાનરૂપે સુદીર્ઘકાલ ન-જનપ્રગ્નરંજન કર્યું, તેઓ નડીઆદ ભણુવા આવ્યા, અને “મિત્રમંડલ” માં એક નવીન પ્રદિ થઈ.

નડીઆદમાં તે વેલા અપાતો બધો અભ્યાસ પુરો થતા તે સર્વ અમદાવાદ પાછા સન ૧૮૬૦ માં ગયા, જ્યાં શાળામાં પ્રધાન શિક્ષક મિ. કર્ડિસ હતા.

સન ૧૮૬૧ માં મુખાઈની ‘એલફિન્સ્ટન કોલેજ’ માં અભ્યાસપ્રવેશ સારૂ પરીક્ષા થઈ તેમાં તેઓ અમદાવાદમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા.

એ પ્રમાણે અભ્યાસ-મૈત્રી-અને લેખકરણમાં રા. મનઃસુખરામની પ્રથમ વીરતી વ્યતીત થઈ.

* * * * *

મુખાઈ આગમન—તે વેળા મુખાઈમાં રા. મનઃસુખરામના પિતૃવ્ય રા. માધવરામ (તે રા. ગોવર્ધનરામના પિતા) વ્યાપાર કરતા હતા તેમની દુકાન હતી, તેથી મુખાઈમાં રહેવાની અનુકૂળતા જોઈ ‘કોલેજ’ માં અભ્યાસ વધાવા મુખાઈ ગયા. તે વેલા મુખાઈપર્યંત

એ પ્રકારે અનેક સજ્જનોનો રાજ્યયોગ તેમની બલામણુથી થયો અને તેઓએ પણ એવું સદ્ગતન ગણેલું કે એથી કરી તેઓની બલામણુકર્તાની પુરુષપરીક્ષા સખન્ધમાં કીર્તિ વિસ્તૃત થઈ અને ખીજા જે જે રાજ્યોના સંબન્ધમાં તેઓ આવ્યા તે સર્વ અન્ય અધિકારીઓ ઉપરાંત મુખ્યત્વે કરી પ્રધાન (દિવાન) ની યોજના સારૂ તેમની સંમતિ મેળવતા અને તેથી તેઓ રાજ્યકીય વર્ગમાં અને લોકોમાં પ્રધાનકર્તા (‘દિવાન મેકર’) ના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

સં. ૧૯૨૭ માં ગ. મહિબાઈ સહ તેઓએ કાઠિયાવાડ તથા કચ્છનો પ્રવાસ કર્યો અને તે જ વર્ષમાં ભારતદેશહિતૈષી પ્રસિદ્ધ સર વિરયમ વેડર્બર્ન અને સર જોન જર્ડન સહ મિત્રતાનો આરભ થયો. અને તેઓ વારંવાર વિચારનો વિનિયમ પ્રત્યક્ષ તથા પત્રદાગ કરતા ગયા હતા.

ગ. ૧૯૨૮ માં તેઓની પ્રથમ કાશીયાત્રા થઈ અને સ. ૧૯૩૩ માં ખીજવાર થઈ અને મહાબલેશ્વર તથા ગોઆથી લઈ ઉત્તરમાં સીમલા પર્યન્ત તથા પૂર્વે પશ્ચિમ કવચ્છતાથી અમૃતસર સુધી પર્યટન કર્યું હતું અને તેમાં ઘણા મજ્જનોના મમાગમમાં આવી લાભ લીધા આપ્યા હતા.

દેશીય રાજ્યોમાં તેઓનો મુખ્ય તથા દીર્ઘકાલ પર્યન્ત સખન્ધ જુનાગઢ તથા કચ્છ એ બે રાજ્યો સહ તથા તેથી કાઠકિ અંશે ન્યૂનતાએ ઈંદર અને વઢવાણના રાજ્યો સાથે હતો. વાકાનેર તથા ગજપીપલાના સરચાનો સાથે કાઠકિ મમય પ્રત્યક્ષ સંબન્ધ ગ્લો હતો અને બાવનગર, પાલનપુર, ગોડલ, પોરબંદર, લુણાવાડા તથા વડોદરાના રાજ્યો સાથે તેઓના પ્રધાનો સહ અતિ નિકટ સખન્ધથી પરોક્ષ સખન્ધ ગ્લો હતો.

જુનાગઢ રાજ્યમાં ગણ નવાબ સાહેબો અને છ દિવાનોના સંબન્ધમાં તેમને કાર્ય કરવું પડ્યું હતું. અને તેઓને ખુદ નવાબ સાહેબે દીર્ઘ સેવાના બદલામાં સારૂ પેન્શન બાધી આપ્યું તે યોત્રીશ વર્ષના અગસામાં નવાબ બહાદુરખાનજીનું ગાદીનશીન થવું. તથા નૈયાતું દુનડ, મકરાણીઓના બહારવટા, પછી નવાબ શ્રી નસુલખાનજીનું ગાદીનશીન થવું, પ્રભાસતું દુનડ આદિ જુનાગઢ સરચાનતા વિવિધ પ્રસંગોએ તેઓની સૂક્ષ્મબુદ્ધિ, કાર્યદક્ષતા, શાસ્ત્રાનુચિદ્ધ અનુભવ એ રાજમંડળને વિજયી થવામાં અત્યન્ત ઉપયોગી થયાં હતા. અને શ્રી હજુર ડરાવોથી અનેક પ્રમંગે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “તમારું પવિત્રપણું અને તમારા માગ વીચાર તથા કામ કરવાની ઉચ્ચ શક્તી પ્રમંગે પ્રસંગે જોવામાં આવેલ છે એટલું જ નહીં પણ તેથી જે ફાયદા થયા છે તે ઘણા જ મારા અને વખાણુને પાત્ર છે.”

શ્રી કચ્છ મન્યનો સંબન્ધ સં. ૧૯૩૯ થી આગંબાઈ પેન્શન મળતા સુધી લગભગ ચોવીસ વર્ષ સુધી રહ્યો અને તેમાં શ્રી કચ્છથી સગર-આસાથી દૂર થયેલા નણાશ્રી જનમ-સિદ્ધજી તથા દી. બા. મહિબાઈનું પુન મરણ દ્વાન જ સ્વાધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવું આદિ કાર્યોમાં તેઓનો શુદ્ધિસંબન્ધ હતો.

શ્રી ઈર રાજ્ય જોડે આશરે સોળ વર્ષ સંબંધ રહ્યો તેમા પશુ સારા અધિકારીઓનો યોગ અને વહેવાણુના કોષ્ટર સહગત શ્રી દાદરાજીમા ઉચ્ચ પ્રમારની વિદ્યાભિરુચિ તથા પ્રમખાનના ધર્મના સરકારો ઉદ્ભવાવવા આદિ શુભ પ્રયત્નવાનુ તેઓ હતા

સક્ષેપમા, તેઓશ્રીને વ્યાપારનો અતુલવ હતો તે રાજ્યકીય દિશામા પરિપક્વતા પામ્યો તેમા સુવિધાથી પુટિ હતી અને તે સર્વોપરિ વેદાન્તમાનથી અતુલિદ્ધ થવાથી અપૂર્વતા અને અમૂલ્યતા ધારણ કરનાર અનુભવનો લાભ મેળવી રાજ્યનીતિન્યવહારમા સપ, પ્રજા હિત, વિદ્યા, રાજ્યાડ ગોની પરસ્પર પુષ્ટિ અને પ્રજાની તુટિ આદિ વધે તેવા કુટિલતારહિત સુમત્રના ઉપદેશપૂર્વક અધિકારીઓને તથા અન્ય લોકોને તેઓ આપતા

મન ૧૮૮૫ મા પોતાના પુત્ર રા તનસુખરામને બહુ અશે પોતાના પ્રવૃત્તિકાર્યો સમર્પી સ્થાયિઅન્યલેખનાદિમા તથા વેદાન્તપગિશીનના સમય વ્યતીત કરવા માડયો

ઉપર પ્રમાણે અનેક રાજ્યકાર્યોમા નિડ હોના છતા વિદ્યાધન મેળવવાનુ અને તે નિબંધ અથ આદિ દ્વારા પરને અર્પવાનુ પ્રશસ્ત કર્મ પૂર્ણતાએ પ્રચલિત હતુ સન ૧૮૬૫ મા ગુજરાતી સભા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો અને સન ૧૮૬૬-૬૭-૬૮ મા પુલ્કિવર્ધક અન્યમા બહુ વિધો તેમના જ લખેલા છે અને તે બધ થતા ત્યાર પછી આગલાના 'સ્વદેશ વત્સલ' તથા 'આર્યધર્મપ્રમાર' મા તેઓના રચિત લેખો બહુ કરી નિરન્તર પ્રકાશાવા લાગ્યા, અને અસ્તોદય વિચારસાગર અને શ્રી રામાયણપ્રત્યયાન્તર આદિ અન્યલેખોમા વ્યાપૃત થતા લઘુ લેખો લખાતા લગભગ બધ થઈ ગયા

ધર્મપત્ની—અ સૌ ગાહીલક્ષ્મી તેઓના પત્ની હતા જેમણે ત મનસુખરામના ગૃહસ્થાશ્રમને સ્મૃત્યુક્ત ગૃહિણીધર્મોના યથાર્થ પરિપાનનથી અનેક રીતિએ શોભા મેા હતો. સ ૧૮૪૩ મા રા મનસુખરામ જુનાગઢ કાર્યદ્રસજે હતા તેવામા તેમના દેહને પાત થયો તેઓના અમરણાર્થ નડીયાદમા શ્રી ગાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા 'નામે એક પુસ્તકશાલા સ્થાપી છે જેમા હસ્તનિખિત તથા મુદ્રિત સરકૃત ગુજરાતી અગ્રેજી આદિ અને ભાષાના અન્યોનો મોટો સંગ્રહ છે અને તે વર્ધમાન રહેવા વ્યવસ્થાપૂર્વક સારી રકમ આપેલી છે

ઉત્તરકાલ—ઉત્તરમધમા ત મનસુખરામ એક દિન રામનેા અને એક દિન કામનેા' એમ નિયમપૂર્વક અવાન્તર દિનોએ વ્યવહારકર્મ તથા સાક્ષરકર્મ નિવૃત્ત કરતા હતા પછી ઉત્તરોત્તર રામધર્મના દિનોની સખ્યા અધિક કરી કામકાર્યને બાર પોતાના પુત્ર ઉપર નિશેષી બે ત્રણ વર્ષમા તે તેમા સુપરિચિત થતા પોતેશ્રીએ 'કર્મભાગ' કર્યા હતા અને માત્ર 'સાક્ષર જીવન' જીવતા હતા તે સમયમા પોતે અબ્યુદયના પ્રચારને અર્થે શ્રી રામાયણુ પ્રયાનાન્તર તથા નિ શ્રેયસના પ્રસારાય શ્રી ભગવદ્ગીતા શામ્ભાખ્યુ પ્રત્યયાન્તર તત્પરાયણુ રહી કરતા હતા

દિનચર્યા—પ્રાત કાળમા બાહ્ય મુદ્દતમા ઉઠી શોઆદિ ક્રિયા કરી પ્રધાનભૂત સન્ધ્યા નદન કરી પછી અલ્પવ્રત કરતા તેમા પ્રથમ સ્વશાખાનુ જાન્દોગ્યોપનિપદ્ સંભાળ્ય, અને પાછળના વખતમા તેને રથને માણ્ડુકોપનિપદ્-મગિકા સંભાળ્યા તથા મહાવાઅન્તાવનિ,

આત્મબોધ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, વિવેકચૂડામણિ તથા શ્રીભગવદ્ગીતા એ અન્યરત્નોમાંથી પાઠ કરતા હતા. જે દિન પાઠ ન થતો તે દિન સિદ્ધ અન્ન લેતા ન હતા. નિર્મલતા અવસ્થામાં તે અન્યો પોતે વાંચી ન શકતા ત્યારે તેનું પુત્રમુખે શ્રવણ કરતા. એમ એ યશ મરણહિનિ પર્યન્ત અસ્ખલિત રહ્યો હતો.

તે પછી પોતે કેટલાક મુમુક્ષુઓને વેદાન્તનું શ્રવણ કરાવી પછી પોતે અન્ય લેખનમાં વ્યાપૃત થતા. મધ્યાહ્ને ભોજનોત્તર શ્રમાપનયનાર્થે એક કલાક નિદ્રાપધનું સેવન કરી પુનઃ અન્યરચનમાં પ્રવૃત્ત થતા. અને નિવૃત્તિયોગ્ય સાયંકાલ થતાં સમુદ્રતટે આશરે ત્રણ માર્ગલ દેહના સ્વાસ્થ્ય અર્થે પર્યટન કરતા. રાત્રિએ દશ વાગતા પર્યન્ત સમય નાના પ્રકારના અન્યોના વાચન તથા શ્રવણમાં વ્યતીત કરતા.

આશરે બાર વર્ષથી એકેજ વાર ભોજન લેતા, અને ગિતાહારી, હિતાહારી તથા નિયમ-વર્તી અને ઇન્દ્રિયજળી હોવાથી તેઓની શારીરિક તથા માનસિક સ્થિતિ બહુ સારી રહી હતી.

ઉત્તરકાલમાં ઘણા વર્ષ થયાં નેત્રમાં ભોતીયાનો વ્યાધિ થયો હતો તથાપિ વાચન લેખનનું કાર્ય ઔષધાદિના સાહાય્યથી શિથિલ થવા દીધું ન હતું.

એ પ્રમાણે પરમાર્થમય જીવન વ્યતીત કરતા સં. ૧૯૬૨ ના ભાદ્રપદ માસથી શરીર-પ્રકૃતિ મન્દા રહેવા માંડી. સં. ૧૯૬૩ ના કાર્તિક વદિ ૧૨ ને દિન ચુદ્ધકાણ્ડની સમાપ્તિ ઇશ્વરાનુગ્રહથી થઇ અને શ્રી ઉત્તરકાણ્ડનો પ્રારમ્ભ કર્યો. પણ શરીરમાન્દના કારણથી સ્થાન કેર સાર માર્ગશીર્ષ વદિ ૪ ને દિન મહાલક્ષ્મી ઉપર પોતાના એક સ્નેહી ઉદારચરિત શેઠ વીરચંદના મહાલયમાં ગયા. પરંતુ તેજ સમયે પોતાને પુત્રનિર્વિશેષ પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી જોવાર્ધનરામ નડીયાદમાં બહુ માંદા હતા અને તેઓને મુખર્ષિ જ્યાં ઇચ્છા હોવા છતાં અન્ય સંબંધિઓ અનુમત આપતાં ન હતાં તેથી પોતે પૌષ સુદિ ૬ ને દિન પોતાની પ્રકૃતિ શિથિલ છતાં નડીયાદ ગયા અને સુદિ ૧૦ ને દિન મુખર્ષિ તેઓને લઈ આવ્યા જ્યાં પૌષ વદિ ૫ ને દિન સ. જોવાર્ધનરામ શરીરમુક્ત થયા.

સ. જોવાર્ધનરામનો પોતાની સમીપ વાસ તથા તેઓની સાક્ષરિકી તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના દિગ્દર્શક તથા તેઓએ પ્રાપ્તકાર્તિના પોતે મૂલરૂપ હોવાથી પોતાના મનને સ. જોવાર્ધનરામનો આ અસામાયિક દેહાવસાન અતિ વિષમ લાગ્યો પરંતુ આગનુક આ-પત્તિ તુલ્ય અદ્ય સમય જ ચિત્ત વિક્ષેપ થયો અને જે સ્થુલ દેહદ્વારા આધ્યાત્મિક તત્વ-ની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે દેહના પણ લોક સંગ્રહાર્થ રક્ષણાર્થ ડાકરોની સલાહ અનુસાર અધેરી સમીપ જુદા નામક ગ્રામમાં શેઠ નરોત્તમના સુંદર ભવનમાં રહેવા ગયા.

વિદેહ મુક્તિ—યોગ્ય ઔષધોપચારાદિ છતાં પણ શરીરે બલતા ગ્રહણ ન કરવાથી અને રક્ત ક્ષય રોગ ન ઘટવાથી અધિક ચૈત્ર વદિ ૪ ને દિન સ્વજન્મ ભૂમિ નડીયાદમાં આવ્યા અને ઉત્તરોત્તર ભોજનની ન્યૂનતાથી અન્નાદિ લેવાનું પૂર્ણ બંધ થઈ ગયું અને શરીરમાં અન્ય કોઈ પણ રોગ ન હતો વૈશાખ સુદિ ૧૨ મી પુષ્ય તિથિએ પ્રાતઃકાલમાં શ્રીગીતાના પ્રથમ

અધ્યાયચતુષ્ટયનુ શ્રવણ કરી પોતાને પ્રાણુવાયુની બહિ પ્રસ્થાપનક્રિયાનો પ્રયત્નવિશેષ તથા ઇન્દ્રિયલયનો આરબ જણાતા ચિત્તદૃષ્ટિને મચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપમા સયોજ તદ્દાગર રાને રાને થવા માડ્યુ અને અવશિષ્ટ પ્રાગ્બધક્ષયનો ચરમ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતા પૂર્ણ મધ્યાહન મ મયે સ્થૂન શરીરમાથી પ્રાણુવાયુ સગ્લતાથી નિ સરી કાત્સુજૂત મહાકાશમા લીન થઈ ગયો.

મરણાન્ત તેમની જ્ઞાનેન્દ્રિયો પૂર્ણ બલવતી હતી વેદાન્તશાસ્ત્રાનુસાર તેઓશ્રીના શ રીરત્રયમાથી કાત્સુદેહનો તો જ્ઞાનસમકાચ જ નાશ થયો હતો અને પ્રાગ્બધાવશિષ્ટ દેહદ્યમાથી સૂક્ષ્મદેહ તો ઉપર વર્ણ્યા પ્રમાણે વ્યવહાર અને પગમાર્થ ઉભય સમિદ્ધ થના થી સપૂર્ણ વાસનાક્ષયથી નષ્ટપ્રાય થઈ રહ્યો હતો અને સચ્ચિદાનન્દમય થઇ જઈ વૃત્તિ-લેશ રહ્યો હતો તે પછુ, પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર જ્ઞાનકમેન્દ્રિયાલય દેહની નિર્મલતા, ઉષા ન્યભાવવિકારઅપક્ષયદ્વારા પન્મકોટિને પામતા, સમચ્ચિદાનન્દમય વ્યાપી અબિન્ન થઇ ગયો અને સ્થૂન દેહ ધર્મપરાયણ પુત્રને હસ્તે સાયતનસવનસમયે (સાયકાલીન દોમ સમયે) અન્ત્યેષ્ટિસરકાગ્ને પામી અગ્નિદ્વારા નામરૂપવિહીન થઇ ગયો.

શ્રી મન સુખરામની વિદેહ મુક્તિ થતા બહુ અગ્રેજી તથા શુભરાતી વર્તમાનપત્રો આદિએ તેમના અનેકગુણાનુવાદપૂર્વક શોક પ્રદર્શિત કર્યો છે જે ઉપરિ નિખિત દૃષ્ટાન્તે પુટિદાતા સાક્ષિવત્ છે.

પ્રબુએવા—મુબઈ નગરના તેઓ જસ્ટિસ આર ધિ પીસ હતા.

મુબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો હતા અને તેમની ગ્રેજુઆથી તથા તેમના હાન “ મુત ગોકુલજી કાવા વેદાન્ત પ્રાધ્યક્ષ,” “બહાવહીન ફેલોશિપ, બાક સાટેજ દેશાધ રજાનરશિપ,” તથા “બાવનગ પર્સિવલ રજાવરશિપ”ના ડગની વૃદ્ધિ યુનિવર્સિટીમા થઇ હતી.

મુબઈની નેટિવ જનરન લાયબ્રેરીના સન ૧૮૮૪ થી ટ્રસ્ટી હતા અને “તેનો નાણા-સમ્રહ વધારવા ભારે મહેનત” લીધી હતી.

નાગર વિદ્યાર્થીઓને મુબઈમા વિદ્યાર્જન માર રહેવા તથા યોજન આદિની અતુ કૃપતા થાય તેવા હેતુથી તેમણે એક યોજના ન્ચી દ્રવ્યસમ્રહ બીજામિત્રોસહ કન્વા માડ્યો હતો અને તે સમ્રહના પોતે સેક્રેટરી (કાર્યોપકારી) તથા એક ટ્રસ્ટી હતા એ દ્રવ્ય-સમ્રહ અનેક પ્રયત્ન છતાં યથેચ્છ થયો નહિ પરંતુ તેના વ્યાજમાથી જે માત્ર અરૂપ આવે છે તે મુબઈમા નાગર કલબ સ્થપાઈ છે તેને આશ્રયરૂપે અપાય છે.

સર મગલદાસ નયુબાઈ ગર્ગ રફલના પછુ તેઓ લાગ્યા વખતથી ટ્રસ્ટી હતા.

રોઠ ગોકુલદાસ તેજપાવ ચેરિટીઝ ડગના વ્યવસ્થાપક મડલના તેઓ સભાસદ હતા.

ફાર્મસ શુભરાતી સભા તથા યુદ્ધિવર્ધક મહા સબધમા ગુર્જ-બાપાસેવાના સંબધમા પ્રસંગે લખાશે.

મુંબઈમાં સન ૧૮૮૧ માં શુભરાત્રી વક્રાવોત્તેજક સભા સ્થપાઈ હતી. તેમાં તેઓ પરીક્ષક નિયમતા.

અતિથિસત્કાર—તેઓશ્રીના મુંબઈના નિવાસસ્થાનમાં તેઓના અનેક સ્નેહીઓ તથા પરાક્ષપ્રગિયિત જનો જેઓનું મુંબઈ આવવું જતું થતું તેઓ જેમ સ્વગૃહમાં હોય તેવા મુખ્યપૂર્વક રહેતા અનેક વિદ્યાર્થીઓએ પણ ચિરકાલ તેમના ગૃહમાં વાસ કરી માત્ર વિદ્યાધન જ નહિ પરંતુ તેઓશ્રીથી બહુ શુભ સંસ્કારોનું તેમજ લેખનરચિતું સંપાદન કર્યું હતું; જેમાં મુખ્ય રા. ગોવર્ધનરામનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત કમ્પ રાજ્યના ભૂતપૂર્વ હજુર આસિસ્ટન્ટ રા. મોતીભાઈ મણિભાઈ, રા. હગનલાલ હરિલાલ, રા. કૃષ્ણ-સંકર હીરાસંકર તથા રા. નવનિધરાય નારાયણભાઈ આદિ મુખ્ય છે.

તેમ જ અનેક પ્રસંગે રાજ્યકીય પ્રધાન પુરોહિત પણ તે નિવાસસ્થાન થતું. અને તે સમયે મુંબઈના અનેક સંભાવિત ગૃહસ્થોના ત્યાં આગમનથી તે સંકુચિત થઈ જતું. એ શોભા આપનારમાં મુખ્ય રા. બા. ગોકુલજીભાઈ, દી. બા. મણિભાઈ, દેશાઈ હરિદાસ, રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈ ઇત્યાદિ હતા.

પંડિતાદિ સત્કાર—તેથી પણ વિશેષે મુંબઈમાં બ્યારે પણ કોઈ વિદ્વાન સંન્યાસી આવતા ત્યારે અવશ્યમેવ તેઓના દર્શને તેઓ જતા અને તેમને સ્વગૃહે ભિક્ષા કરાવતા એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈવાર પૂજનમાનપુરઃસર વસાવતા. તેવાઓમાં મુખ્ય સુપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ પંડિત પીતાંબરજી હતા—જેઓની પાસે તેમણે શ્રીપંચદશી તથા વૃત્તિપ્રભાકર વાચ્યાં હતાં. તથા વેદાન્તસિદ્ધાંતના ઘણા પ્રસંગોમાં તેઓ સંસારોચ્છેદ કરાવતા.

કાશીના શાસ્ત્રી સ્વામી પાસે પ્રથમ “વિચારસાગર” વાંચ્યો હતો. સં. ૧૮૪૬-૪૭ માં શિવકાંતીના સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર સ્વામિ શ્રી યોગાનન્દેન્દ્ર સરસ્વતીની પાસે પ્રસ્થાનત્રયનું સભાષ્ય અધ્યયન કર્યું. અને સં. ૧૮૪૭-૪૮ માં કાશીકૈવલ્યધામવાસી શ્રીકૃષ્ણાનન્દ સરસ્વતીને મુખે “કેતોપનિષત્” સટીક, “અદ્વૈતસામ્રાજ્યસિદ્ધિ” આદિ ગ્રન્થોનું પઠન કર્યું. એ પાઠ પ્રાતઃકાલે થતો અને સાંધકાલે સ્વામિશ્રી યોગવાસિષ્ઠના ઉપશમ પ્રકરણનું વ્યાખ્યાન અનુપમ ઉત્તમ શક્તિથી કરતા, જે શ્રવણ કરવા નાના પ્રકારના અધિકારી જનો આશરે ૩૦૦ એ સ્થાનમાં એકઠા થતા અને તે સર્વ શ્રોતાઓ એ સંબંધમાં રા. મનમોહનરામનો પણ ઉપકાર માનતા હતા. ત્યાં જ નિવાસ કરતાં સ્વામિશ્રીએ પોતાના એ ગ્રન્થો “વૈદિકપદ્ધતિ” તથા “સુદર્શન” એ રચ્યા. અને અદ્વૈતસામ્રાજ્યસિદ્ધિ તથા યોગદેવકૃત “હરિલીલા” સટીક પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં.

એ ઉપરાંત મહામહોપાધ્યાય રામરામ શાસ્ત્રી, મહામહોપાધ્યાય ભીમાચાર્ય શાસ્ત્રી, પંડિતવર્ધ નાનુરામ, શાસ્ત્રી વેંકટરામલ, શાસ્ત્રી સ્યામજી, તથા શાસ્ત્રી રણછોડજી આદિને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. અને તેમાં પંડિત નાનુરામજી તેઓના સાહાય્યથી હાલમાં એરિન્ડટન કોલેજમાં શાસ્ત્રી પદે સ્થપાયો છે.

દાનરીક્ષતા—રા. મનઃસુખરામ પૂર્વાવસ્થામાં નિર્ધન હતા અને તેથી ગરીબ લોકોના ફિકરોને સ્વાનુભવથી જાણતા હતા. તેથી સુધાત્ર ગરીબોને તેમજ આશ્રયાપેદ્ધી ઉત્તેજનાર્થે ખેડો, કલાવાનો, વ્યાપારીઓ આદિને યથાશક્તિ સ્વધનથી સુખોપપૂર્વક આશ્રય આપતા પેટકું જ નહિ પરંતુ સ્વસંબંધ રાજ્યોમાંથી પણ સારો આશ્રય અપાવતા અને તેથી હું જનો તેઓને પોતાના પૂજ્ય માનતા.

ન્યાય તથા કરકસરથી ઉપાજત સ્વદ્રવ્યનો પણ તેવી જ વૃત્તિથી ગ્રેસર્થ પરોપકારમાં ઈતિયોગ કર્યો. પોતાને મુખ્ય લાભ વિધાની ઉપાસનાથી મળ્યો હતો તેથી તેના પ્રસાર વાના હેતુથી સ્વરચિત અન્યોતુ મૂલ્ય પ્રમાણમાં અલ્પ રાખતા. તથા સ્વઆમમાં એક સ્તકશાળા સ્થાપી પ્રજાપર્યણ કરી.

તે જ મંદિરમાં એક કથાશાલા સ્થાપી છે અને તે સર્વના નિર્વાહ સારૂ રૂ. ૩૫૦૦૦ | રકમ જીદી અર્પણ કરી છે. અને એ સર્વ સગ્યાઓ મળી આશરે રૂપિયા એક લક્ષ ખર્ચિત થયા છે.

ભારતની વર્તમાન તથા જૂતકાલની સ્થિતિ લક્ષમાં ગાંધી તેમજે લૌકિકાબુદ્ધિ વા શયજના કલ્યાણ સારૂ સમયોચિત માર્ગમાં વ્યાજનો ઉપયોગ કરવા એક સારી રકમ અર્પણ કરી છે.

નડીયાદ વડનગરાનાગરબ્રાહ્મણસમાજને સ્થાપિતના કાર્યમાં ઉપયોગમાં લેવા રૂ. ૧૫૦૦૦ ખર્ચો છે. શ્રીજીનાગઢમાં નવગત્રિમાં નાગરબ્રાહ્મણો ચતુર્વેદપારાયણ કરે છે, તેઓને પ્રતિવર્ષ સ્વિક બોજનથી સન્નુષ્ટ થવા આશરે તેટલા જ રૂપિયા આપ્યા છે.

તેમજ શ્રી જીજ્ઞમાં શ્રી હાટકેશ્વરના મહોત્સવદિને પ્રતિવર્ષ મતત બ્રાહ્મણોબોજન થવા અર્પણ કર્યું છે. તેવી જ સંસ્થા નડીયાદના નાગર બ્રાહ્મણો સારૂ કરી છે.

મથુરામાં શ્રી હાટકેશ્વરધર્મશાળાનો જીર્ણોદ્ધાર સ્વદ્રવ્યથી કરાવ્યો છે અને મુંબઈમાં હાટકેશ્વરના દેવાલય આદિના જીર્ણોદ્ધાર સંબંધમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો હતો.

શ્રી કાશીમાં શ્રીવિશ્વેશ્વરના દેવાલયમાં એક ગવાક્ષ મૂલ્યાર્પણ કર્યું છે અને ત્યાં સેન્ટ્રલ ટુ કોલેજ સ્થાપતાં સર્વથી પ્રથમ પારિતોષિક દ્રવ્ય પોતે જ અર્પણ કર્યું હતું; જેનો યોગ વેદંતવિદ્યાના ઉપયોગમાં થાય છે.

નડિયાદમાં રવરાત્રિમાં જે નિર્ધન જણાય તેઓને ગ્રામ રીતે અન્નપનાદિ આપતા ૧ જ અનેક સામાજિક તથા પારમાર્થિક દ્રવ્યસંબંધોમાં યથાશક્તિ મમયે સમયે પ્રમમ ૧૫૧ દ્રવ્ય આપતા.

સ્વપ્રિયગ્રન્થોપહાર—પોતાના સમાગમમા આનંદ આબાલવદ્ સ્ત્રીપુરુષોને મા । સારા ગ્રન્થો વાચવાને સર્વદા ઉપદેશતા અને સારા ગ્રન્થોના પરિશીલનથી ‘જે સરખાગે મન ઉપર મુક્તિ થાય છે તે વાન્વાર વાચનથી—અભ્યાસથી—વધારે દૃઢ થાય છે અને તેમ થતા તદ્દનુસાર વર્તન અગાતતાએ પણ થના મરિ છે એમ તેમનું માનવું હોવાથી પોતાના મળતા પાત્રોને હેતુકથનપૂર્વક સ્વપ્રિયો ગ્રન્થોને વાન્વાર વાચવાના આગ્રહ પૂર્વક અર્પતા

એ પ્રકારે બહુ પુવકોને સ્માર્ટ્સ કૃત ‘સેલ્ફહેલ્પ’ તથા “કેરેક્ટર” તથા વૃદ્ધોને માર્ક્સ એરિસ્ટોમ, એપિક્ટેટસ તથા સેનેકાના ગ્રન્થો તેમજ રાન્યબીય પુરુષોને ‘ટવી મેકસ’ તથા માર્ટિન્ગ લાઈફ ઓફ પ્રિન્સ ઓર્સોર્ટ’ના પુસ્તકો ઉપહારરૂપે સમર્પતા

લેખ સામાન્યાવલોકન—રા મન મુખરામના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમા ગદ્યભાગ વિશેષ છે તેઓએ અસ્તોદયની પ્રતાવનામા જણાવ્યું છે તેમ તેઓના લેખોનો મુખ્ય હેતુ

To learn the best that is known and thought in the world and to propagate it for benefit of others” એ હતો એથી તેઓના લેખોમા અન્ય ગ્રન્થોના અવતરણોનો અંશ જણાય છે એ સબન્ધમા ટેલાક પડિતોના મતનો અનુવાદ કરી તેઓ કહેતા કે ‘ખાણુમા મનો ધણી રોય છે પરંતુ માર્ક કુશલ સુવર્ણકર જુદા જુદા ગ્રન્થોના ભિન્નભિન્ન આગ્રહ તથા રંગના મનોને સંગ્રહી તથા ઉચિત ગ્રન્થોને ગોઠવી સુદર નેત્રાકર્ષક આબૂપણ તૈયાર કરે છે તેમ યદ્યપિ વિદ્યમાન સાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ પ્રતા માર્ક જ વિચારો નવીન પ્રતીત થશે તથાપિ કુશલ લેખકો તે જ વિચારોને ઉક્ત રીત્યા એવી રીતે પ્રકટ કરે છે કે તેઓ વિશેષે સુદર અને નવીનવત્ બાસે છે”

શુર્જર લેખોમા સરકૃત શબ્દોના ઉપયોગ સબન્ધમા તેઓનું આમ મત હતું કે મુસ લખાન આદિ વિદેશીય શબ્દો પહેલા શુર્જરાની બાબા વિકૃત પણ શુદ્ધ હતી અગાતમૂલ અને અગાતઅવધવાર્થ એવા પરદેશીય શબ્દોનો પ્રયોગ લેખક વાચક ઉભયને બ્રાન્તિકાગ્ર થાય છે વિનાશનમા લોડ લોમના ભોજન પ્રમંથે જેમ તેઓની પક્તિમાં ન્યૂન અધિમાર કે નિર્ધનને મહાપક્તિભોજન આપતા નથી તેમ શુર્જર બાબાની શબ્દપક્તિમા અપર બાબા શબ્દોના પ્રવેશ શોભાપ્રદ અને ઇટ નથી, અને તેથી તેવા શબ્દોથી બાબાસકર કરી તેને પતિત પ્રવાને બદલે સમીપગ્ય કામદુવાનુ ય સરકૃત બાગશારમાથી જ તેવા શબ્દો લેવા એ આર્થધર્મને અધિક ઉચિત છે

ધરૂપીતાલ આદિ અનર્થક શબ્દોને સ્થતે રોગશાન્તિશાલા આદિ શબ્દોના પ્રયોગનો પ્રથ માગ્મ તેઓથીએ ક્યો અને તે સમયે ટેલાકના ઉપહાસપાત્ર તેઓ થયા હતા પરંતુ સમય જતા અણુધારેલે સ્થતે પણ હાઈપોર્ટ, સેક્રેટરી, સોસાયટી નિરિક્ષ આદિને સ્થતે ન્યાયમંત્રિ, મંત્રી, સભા, પરિપદ સંગીતમંત્રી આદિ શબ્દોના પ્રયોગો સામાન્ય લોકોમા પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈ પોતે અગીકૃત તથા સમર્થિત માગ ધણાઓનું અનુસરણ થતું જોઈ સન્નુપ થયા હતા. પોતેલ જોલા ગ્રન્થની પાઞ આદિતિ થના ઉપરાત કાદમ્બરી—બાબાન્તરની ત્રણ આદિતિઓ થઈ તથા

૨૮ હરિલાલ કુવના સસ્કૃતમય લેખો એ આદિથી વાચકવર્ગ પછુ તેવુ વાંચવા-સમજવા શક્તિમાન થયો છે એ જોઇ પ્રસન્ન થતા, અને પોતાના મતનુ એજ સમર્થન માનતા.

ભાષાની શૈલી સંબંધમાં પણ તેઓના વિચારો ચાલતા આવેલા લેખકોથી ભિન્ન હતા. વાંકોમાં શબ્દોની ન્યૂનાધિકતા, પુનરુક્તતા, વ્યાખ્યાનિયમમગ આદિ જે દોષો અમાન તથા પ્રમાદથી હાલના લેખકોના મોટા ભાગમાં જોવામાં આવે છે તે તેવા લેખોના આયુષ્યને હાનિકારક છે એમ પોતે માનતા અને તેથી પોતાના લેખોમાં તેવા દોષો ન આવે તેની સભાગ રાખતા. લેખના વિષયો તુચ્છ નહિ પણ ગ્રાહ અને જીવનને વિશુદ્ધ તથા ઉન્નત કરે એવા જોઇએ અને તેમાં પણ કાષ્ટ અમૂલ્ય ન લખવુ અને વિચારાનુરૂપ ભાષા ગમ્ભીર એ આદિ તેઓના સિદ્ધાન્તો હતા. સસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યની સહસમીતિમાં તેઓ પણ માનતા કે કાદિન્યદોષ વિષય કે ભાષા-પરતે નથી પણ મનુષ્યની વ્યુત્પત્તિ ઉપર છે અને તેથી ઉચ્ચા ભિલાપીઓએ પ્રયત્નવાન થવુ જોઇએ. તેઓના અન્યોના મુખ્ય વિષય આપણા દેશની પૂર્વની વિદ્યા, સમૃદ્ધિ, કીર્તિ આદિ જેને ભૂલી જઈ અને જે તરફ લક્ષ ન કરવાથી હાલના કેટલાક યુવકો પાશ્ચાત્ય ઉપનેત્રોથી આપણી સામારિ સ્થિતિ વિદ્યા આદિને દીન જાણે છે તેઓને તે પૂર્વની વારત્તવિક સ્થિતિનું દર્શન સ્મરણ કરાવવુ અને તે પુન સંપાદન કરવાના સત્ય ઉપાયો દર્શાવવા તથા પોતે અજિત ઉદ્યોગ, વિદ્યાન્યસનિતા, દ્યાર્દ્રવૃત્તિતા, પરાપમાનપ્રવૃત્તતા, સત્યાવલમ્બિતા, ધૈર્યત્રયતા, આદિ ગુણોના દૃષ્ટાન્તો તથા તે ગુણોનુ સંપાદન કરવા બોધ કરવો એ હતા.

સ્વઅન્યશુદ્ધિવૃદ્ધિ—વર્તમાન આધુનિક ગ્રંથકારોમાં બહુ ભાગે એક દોષ એ જોવામાં આવે છે કે પોતાના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોનુ પુનરોધન તેઓ કરતા નથી તેમાંથી દોષ દર્શાવે છે તો તે સચિત્ર થવુ નથી અને તે દોષોને મુકાવા માન કરતા નથી. લેખોમાં ગુણુપાદન અને દોષાપનયનના પ્રયત્નોથી તેઓને દીર્ઘાયુષી કન્યાથી તેઓ વિમુખ જ રહે છે એના પરિણામે તેવી કૃતિઓ દોષમય અને અદ્યાયુષી થાય છે એ આદિ રિચારોના સંગ્રહથી તા મન સુખરામ પોતાની પ્રત્યેક રૂતિનુ નવીનાવૃત્તિ સમયે પુન પુન સ્વદેશ દિગ્ધી શોધન કરતા અને મુદ્રાપણ સમયે તેના પ્રથમ પ્રૂરની ચાગ પામ્ય પ્રતિ કદાવી અન્ય સાક્ષરોના અવલોકનાર્થ મોખલતા અને તેઓ તરફથી જે સૂચનો આવતા તેનો સાભાર અગીકાર કરી તેમાંથી ચોચ સૂચનાઓને આગ્રહરહિત અનુસરતા એ અનુકરણીય રીતિથી તેઓના અન્યો ન્યૂનદોષ થતા અને એથી ઉત્તરોત્તર દેદીપ્તમાન વાચક વર્ગને જાણતા.

૩ મન સુખરામના લેખાદિ સંબંધમાં એક પ્રસિદ્ધ સાક્ષર જણાવે છે કે “સામાન્ય ભાષાના ઇતિહાસ મળધીનું પોતાનું જ્ઞાન, અને તદનુસાર પોતાની માનુષ્યાપાને ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવવાની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા તથા પ્રયત્ન અપૂર્વ પ્રતિતા હતા એમના નેતૃત્વ વડે ઉત્પન્ન થયેલી અને આગળ વધેલી નહિવાદ શાળાએ ગુજરાતી બાદ પરતે અમરપદ મેળવ્યુ છે ઉક્ત શાળાના ગદ્ય-પદ લેખકોએ ભાષામહારમાં જે અમૂલ્ય રત્નો મૂક્યા છે, તેને મોઢ પછુ દેશની તથા કોઈ પણ કાવતી મુધરેલી પ્રજા અભિમાનથી આદર આપે એવા છે એવા લેખોમાં હું સિદ્ધાન્તસાર, અબેદોર્મિ તથા મુદ્દર્શનના લેખો, સગ્સ્વતીચન્દ્ર,

સ્નેહમુદ્રા તથા લીલાવતીની જીવનકલા, બાલકવિની રસભરી વાણી, કાદમ્બરી તથા કુમુદા-
વલિને મુકુંદ. જે પુરષે.....સદ્ગુણદેહની ભાવનાઓ વડે ઉપર જણાવેલા નક્ષત્રમં-
ડલને ઉપજાવ્યું છે તે.....ઉપર દર્શાવેલા લેખોથી ચન્દ્ર જેમ નક્ષત્રોથી શોભી રહે
છે તેમ સદા શોભા અને શીતલતા આપ્યાં જ કરશે એમાં મને સંદેહ નથી.”

(અપૂર્ણ.)

[વસન્ત-ઓફિસ.]

બાલવસંત.

“ મેંયેં તો તોરે દામનવા લગીઃ મહારાજ ! ”

એ જૈરવીનો લયઃ તાલ પંજળી ઠેકા.

આબ્યો, સખિ ! આબ્યો આતો બાલવસંત !

બાલવસંતઃ એ બહાલવસંતઃ ધ્રુવ.

હુધભરીયે મુખગોરડીયે-

રિમતનાં કાલ્યાં ફૂલડીયે-

ફારવવા આંતર-સુગંધ ! આબ્યો,

અધઉધડયાં નમણાં નયણે-

ઉજળારંગી અંજનીએ

ઉગ્મળવા જીવન અનંત ! આબ્યો,

કેસરીયે કર કુપળીયે

કુમકુમીયે પગ પાવનીયે

રેલવવા અજબ આનંદ ! આબ્યો,

રુમઝુમ રમતાં તરવરતાં-

રડતાં યે રસબસ ઠરતાં-

કિલકિલવા પ્રભુ-રવ આત્મકુંજ ! આબ્યો,

બહાલપનું વિરાટ વામન-

બાલક એ દેવ સનાતન-

ઉદારવા બલોભોળો બ્રહ્મા !—આબ્યો,

ગોંડળ.
લલિતાલય. }

લલિત.

પ્રેમી જોડું.*

તાપીતટે સૂર્યપુર સ્થાન
 મહારા તાત વસે ધનવાન
 લાડધેલી હું એકની એક
 દ્રવ્યયોગ મ્હને અટલેક
 બળ્યા તાત સુધારાને ટાળે
 મને વર્ષ થયાં પુરાં સોળે
 આવે માગાં જલો ક્ષાટયું બહાણુ
 ખરાં ખોટાં કરે પ્રેમગાન
 કરે વાતો ખ્યાતો^૧ સઉ વડેરી
 નિશો રહેમનો ધુન્ય અનેરી
 એક સ્નેહી^૨ અમારો ચતુર
 ન્યાળે નેહે મ્હને રહી દૂર
 રૂપે શુભો વિદ્યાએ સંપન્ન
 માન્યો યુવક એ મારે મન^૩
 સાદો શાણો નહિ અહંતાન^૪
 નહિ સત્તા સુવર્ણનું ધ્યાન
 સરસિજ સમાન વિશુદ્ધિ
 જળ આકળ શી શુદ્ધ બુદ્ધિ
 બિંદુ સુંદર પુષ્પ સુહાય

* સ્વર્ગવાસી સાક્ષરશિરોમણિ ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાં ગોદગ્નિમયના 'ધી હરમીટ' નામના સુંદર સંગીતકાવ્યના કેટલાએક ભાગનું ભાષાંતર કર્યું છે. એમણે એ નાનકડા કાવ્યની ૧૫૬ લીટીમાંથી પહેલી ૧૦૦ નો સાર લીધો છે ને બાકીની ૫૬ એમની એમ રહેવા દઈ પોતાની વાર્તાના પ્રવાહને અનુસરતી નવીન કવિતા રચી છે. ગોદગ્નિમયની આ સુંદર વાર્તાનું આખું ભાષાંતર ગુજરાતી ભાષામાં હોય તો ઠીક એ વિચારથી મી. ત્રિપાઠીની શૈલીનું યથારાશિત અનુકરણ કરી બાકીના ભાગનું ભાષાંતર ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂક્યું છે.

ગોવર્ધનરામભાઈની ખૂબી આમાં હોય એ અસંભવિત છે. કથાપ્રસંગે રચેલા એમના નવીન ભાગની સુંદરતા ઉત્કૃષ્ટ છે. અંગ્રેજ કવિની એડવીન અને એન્જેલીનાની પ્રેમકથા જેવી તેવી ભાષામાં પુરી કરવાનો જ અત્રે ઉદ્દેશ છે.

ત્રિપાઠીની ૧૨૬ લીટી એટલે 'જોગીરાજ ઉભા રહો જરી'થી તે ૪૮૭ મે પાને ચોથી લીટી 'કૃપા કરજો અહો કૃપાનાથ' સુધી વાંચી ત્યાર પછી આ બાકીના ભાગનું અનુસંધાન કરવાનું છે.

કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રનો દાંપત્યભાવ અનુચિત હોવાથી નાવક અને નાવિકાનાં નામ ચતુર અને અપજા રાખ્યાં છે. હિંદુ જનસમાજને અનુકૂળ થવા માટે મૂળમાં રહેજ રહાજ ફેરફાર કર્યા છે.

૧ વખાણ. ૨ સુવર્ણની કેશ એટલે સઘળાને ધનનું જ તાન હતું. ૩ આખા હિંદુ-જનો અર્થાત અમારે એની સાથે પરિચય હતો. ૪ મન. ૫ અહંનુંતાન એટલે અભિમાન.

શોભે સુકે ખીલે કરમાય
 એણે સુંદરતા એક સાધી
 તેની ચંચળતા મ્હને લાધી
 એણે ભૂરકી બાળાબોળી
 મારે હૈયે જાગી પ્રેમહોળી
 પણ ચંચળ મ્હારો સ્વભાવ
 લાગ્યા પ્રેમી પંખોને કંઈ ધાવ
 પ્રીતી ઘખલું ખીજે એ ખીજે
 પ્રેમી સીએ મ્હારૂ મન રીઝે,
 મ્હારા હંગ જોઈ મુઝી મામજ
 વન સેવ્યું તજ ગ્રામ ધામ
 પામ્યો પ્રેમી મ્હારો હરિશર્ણુ
 માંગું માંગુ હવે હુયે મહું
 માર્યો અભાગણીએ મ્હે કાન્ત
 વને સ્વડીને શોધુ દેહાન્ત
 મ્હારે કાળે ગયા સ્વર્ગ પ્રાણુ
 એને કાળે તજું હુંય પ્રાણુ
 જોગીરાજ વધા શાન્ત, શાન્ત,
 ભુજયતે બીડી બાળા કલાન્ત
 મુઘા આકુળ વ્યાકુળ જોય
 જોગી ગાઠ આલિંગે ને રોય
 મ્હારી માઠી મેઘાવિનિ અપળા
 પ્રીતિમૂર્તિ પવિત્ર હે ! પ્રમદ
 ન્યાળી લે આ અતુરનુ ગાત્ર
 પામ્યો પ્રેમ અને પ્રેમપાત્ર
 મ્હારૂ રકતું હુ બહાલી રત્ન
 પ્રીતે પાળીશ હું કરી જલ
 કરી ચિંતા ચિંતા દેશપાર
 રેશું આનદે નાર બર્ધાર
 શુદ્ધ નિર્મળ સ્નેહમા બહેશું
 લ્હાવ સંસારના સર્વ લેશું
 ત્હારે દુઃખે મ્હને દુઃખયોગ
 હરિ રાખે અખંડ સંયોગ.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ દેશલકા.

૧ કાકળતું બિંદુ શોભે ને તરત સુકાઈ જાય ને પુષ્પ ખીલે ને ઝટ કરમાઈ જાય. ૭ મમતા.
 ૮ પ્રાણુનાથ. ૯ જીવ.

વિલાસિકા.

(અવલોકન.)

આ પુસ્તકથી અગ્રણ્ય હવે કોઈક જ હશે. હેના કર્તા મિ. અરદેશર દ્રુમજી ખખરદારનાં કવિત્વ તથા ભાષાશુદ્ધિથી સર્વ કોઈ ગુજરાતી સંસ્કૃતને આનન્દ થયા વિના રહેતો નથી. એક સમય હેવો હતો કે “ પારસી ગુજરાતી ”ના લેખકો “ પૂઠ ગુજરાતી ” નો ઉપહાસ કરતા હતા; એ કે ઉપહાસ કોના ઉપર લખે એણે તે સ્પષ્ટ જ હતું. પરંતુ કાલક્રમે એ વૃત્તિ બદલાઈ; ‘ પૂઠ ’ ગુજરાતીને બદલે શુદ્ધ ગુજરાતીને ઇષ્ટ લક્ષ્ય તરીકે એ જ પારસી લેખકવર્ગ ગણવા લાગ્યો. એટલું જ નહિં પણ એ હસવા લાયક ઉપહાસના સમયમાં પણ કેટલાક પારસી લેખકો શુદ્ધ ગુજરાતી લખવા માટે યથારક્તિ સર્જન અદ્વિજ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. એ આરંભકાળમાં ભાષા શુદ્ધિના અતિ સદ્ગુણ પ્રયાસમાં મિ. ખહેરામજી મહેરવાનજી મલખારીની ‘ નીતિવિનોદ ’ વગેરે કૃતિથી અતિશય અનીકલે.

ભો આ પૂલ. ”

તે પછીના જમાનામાં કેટલાક સ્તુત્ય પ્ર. — (પ. ૧૦, શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

છે. હેમાં સર્વોત્તમ અને બહુધા સ્વાભાવિં પ્રત્યય લગાડયોછે તે શુદ્ધ ગુજરાતી શ્રવણને પ્રગટ થાયછે. હેમાંથી કેટલીક ઝીણી :

‘ ગુજરાતી ’ ગુજરાતી છે કે કર્તાનું ના

પારસી હશે. મિ. મલખારીની બાપમ્હારે અતરે રે લોલ. ”

મિ. ખખરદારની કૃતિમાં આધુનિ

(પ. ૧૨૩, પ. ૧.)

કમથી કે’વા અણુધાર્યા ફેરફાર અનેક ઉભાય છે. ”

વર્ષ ઉપર—હું એશિન્સ્ટન

(પ. ૮૨, શ્લો. ૨. ચ. ૪.)

પારસી જવાન એડે મ્હારે

નો બચાવ કરવા લાગ્યો જે ‘ ઉભાલું ’ એ તો પાગમી વર્ગમાં જ નિયન્ત્રિત પ્રયોગ છે.

અને હેમાં જે કવિત્વયુત

પોતે હેતું એક દક્ષાન્ત ઝંઘને ગગલ, અવલ એ જ ગાનું. ”

(પ. ૧૨૭, શ્લો. ૪. ચ. ૪.)

‘ માલું ’ ગાય. ”

હું

(પ. ૫૬, શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

જે

હતો હુબવ રૂપમાં બુનો ન એ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી જ.

બરો

શું ખુને, કોમળ પગલે પસવારતી ચર. ”

કો

(પ. ૧૩૩, શ્લો. ૧. ચ. ૩.)

૨

‘ શબ્દ પદ્મ ’ ‘ શુદ્ધ ’ પાગમી ગુજરાતીનો જ છે.

હામા કાઠક કવિત્વને પોષક વિચાર-સાધારણ કવિત્વવાળા-છે, તે સ્પષ્ટ છે પણ ભાષાના સરકારીપણાને અભાવે કેવી અસંસિક અસર થાયછે તે મહે એ પારસી જિને સમજાવવાનું ધણું એ કશું પણ હું સફળ થયો નહિં. મરદમ માણિયાવ નમુનામાં દિવે પણ તે વખત હમરી સાથે કોલેજમાં હતો તહેમણે આ અર્થ ઉપાડીને ઉપનામ એકી સુન્દર ભાષામાં શિખરિણી વૃત્તમાં મૂકી બતાવ્યો. અત્યારે તે મેં એક મહાર સમજાવ્યો ખરી ગયાછે, અને કાકા કેકાણે નોંધ્યા કરશે તો તે જડે એમ નથી. પરંતુ એને સરખાવતા તરત સરકારી ભાષાની શક્તિનું બાન થાય એમ છે. પણ પેલા પારસી વિશે તો ખાતરી ના જ થઈ. હેણે તો “શુદ્ધ ગુજરાતી શીખવનાર” કરીને એક પુસ્તક છપાવ્યું હતું, અને તહેમા શુદ્ધ ગુજરાતી એટલે પારસી ગુજરાતી એમ સ્થાપવાનો અદ્વિત પ્રયત્ન કર્યો હતો.

રે આ ત્રીસ વર્ષને અંતરે હવે કાઠ પારસી વિદ્વાનમાંથી પણ હેવો નહિ ને
માર્થો અભાગણીયાની હિમાયત કરવાની ધૃષ્ટતા કરે. હવેનું મિ અમર
વને રવડીને શોધુ દુહરનાં જ હવે ધણે બાગે મળશે
મહારે કાળે ગયા સ્વર્ગે પ્રાણુ
એને કાળે તણુ હૃય પ્રાણુ
નેગીરાજ વધા શાન્ત, શાન્ત, ! ની વિલાસિકા મનનું રંગલ કરે છે એ મ
બુજવને બીડી બાળા કલાન્ત યા પ્રમાણે—અચિત્ત પારસીપણી રંગ
સુઝ્યા આકુળ બાકુળ જોય ૧ જળયે કે આ સરકારી જાદુખાન
નેગી માઠ આલિજે ને નાય ૧ને આ વાતનું સમર્થન કરું મે
મહારી માઠી મેધાવિનિ અપમા
પ્રાનિચૂર્તિ પવિત્ર હે ! પ્રમદ
બાળી લે આ અનુરુત્ત ગાન
પામ્યો પ્રેમ અને પ્રેમપાવ
મહાર રકનુ તુ વહાલી રાત
પ્રીતે ખાળીશ હું કરી જાન
કરી ચિતા ચિતા દેશપાર
રેશુ આનદે નાર બચાર
શુદ્ધ નિર્માણ રમેહમા બહેશુ
હાલ સસારના સર્વ લેશુ
હારે હુ એ મહેને હુ અયોગ
હરિ રામે અખંડ સયોગ.

પ્રમદને હેવો મળ
રે છુટી છુટી રહે

નરહરિલાલ અખંડલાલ ૧ પ્રમદ પ્રમાણે અમર

૬ જાણનું બિંદુ શોભે ને તરત સુકાઈ જાય ને પુણ્ય ખીલે ને ઝટ કરમાઈ જાય. ૧ જે તેમ સ્વપ્નથી ૬
૮ પ્રાણનાથ. ૯ અમર. ૧ એ પારસીની પ્રેરણા.

હવે ઉદાહરણો લખયે; પ્રથમ વર્ગનાં:—

(૧.) “ચલકતાં ઝલકતાં, ચકિત કરી નાંખતા,
દર્શનો દિવ્ય ગુજ અહિં દઈને.”

(પ. ૧. શ્લો. ૧. પ. ૧)

અહિં ચળકતાં, ઝળકતાં એ શબ્દોમાં જાકારને બદલે લકાર કેવળ પારસી વર્ગમાં નિયન્ત્રિત છે, સાક્ષર ગુજરાતીમાં હેને અવકાશ નથી. તત્સમ શબ્દો હોત તો આમ પરિણામ ના આવત. એ જ મિ. ખખરદારે—એ જ કાવ્યમાં ૩ જ શ્લોકમાં બીજા ચરણમાં—‘વિમળ’ એમ જાકારવાળો શબ્દ વાપર્યો છે. તત્સમ ‘વિમલ’ એટલો સમીપ છે કે અહિં લકાર હોત તો કાંઈ શ્રવણને ક્ષતિ ના લાગત, જો કે ‘વિમળ’ એ તદ્દભવરૂપ તરીકે અસ્વીકાર્ય નથી જ.

(૨.) “સખળ પગોથી તાપી નદીને ચાંપીને જાઓ આ પૂલ.”

(પ. ૧૦, શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

અહિં ‘પગો’ એમ બહુવચનનો ઓ પ્રત્યય લગાડ્યો છે તે શુદ્ધ ગુજરાતી શ્રવણને તરત અરુચિ ઉત્પન્ન કરે છે.

(૩.) “આંસુડાં ઉભાચ મ્હારે અંતરે રે લોલ.”

(પ. ૧૨૩. પ. ૧.)

“ઉકળો હાથ અનેક ઉભાચ છે.”

(પ. ૮૨, શ્લો. ૨. ચ. ૪.)

“જાભરાણું” ને દેખાણું ‘જાભાણું’ એ તો પારસી વર્ગમાં જ નિયન્ત્રિત પ્રયોગ છે.

(૪.) “નવલ દિન્દને ગજાવ, અવલ એ જ ગાણું.”

(પ. ૧૨૭. શ્લો. ૪. ચ. ૪.)

(૫.) “મીઠું ગાણું ગાય.”

(પ. ૫૬. શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

‘ગાણું’ એ કેવળ તદ્દભવ રૂપમાં છુનો ન એ ગુજરાતી પ્રયોગ નથી જ.

(૬.) “મેં દોડી તુને, કોમળ પગલે પસવારંતી ચાર.”

(પ. ૧૩૩. શ્લો. ૧. ચ. ૩.)

‘પસવારંતી’ એ શબ્દ પણ ‘શુદ્ધ’ પારસી ગુજરાતીનો જ છે.

(૭). “ પમરી બહુ રહો આ તારલા પુષ્પ માંસ. ”

(પૃ. ૪૯. શ્લો. ૨. ચ. ૪.)

‘ પમરું ’—એ પણ શુદ્ધ પારસી શબ્દ છે.

બીજા વર્ગનાં ઉદાહરણો:—

(૧.) ઝોઘી નથી દિવ્ય પવિત્ર થાઈ.

(પૃ. ૧૪૨. શ્લો. ૭. ચ. ૨.)

‘ થઈ ’ એ શુદ્ધ ગુજરાતી રૂપને બદલે ‘ થાઈ ’ એમ આ સ્થળે લીધેલું સ્વાતન્ત્ર્ય સાક્ષર ગુજરાતીને પ્રતિકૂળ છે.

(૨.) જગત રૂહેશે ત્યાર રે.

(પૃ. ૧૭૭. શ્લો. ૧. પં. ૪.)

(૩) “ સ્મરણુ ક્યાર કરું દિન આગલા ”

(પૃ. ૮૨. શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

(૪.) “ તન પવિત્ર જ ક્યાર ખુશી મહી. ”

(પૃ. ૮૩. શ્લો. ૪. ચ. ૩.)

(૫.) રેડશે ક્યાર અમીની ધાર.

(પૃ. ૩૬. કા. ૨. પં. છેલ્લી)

(૬.) “ ક્યાર રેલાતાં કરીશું ખેલ ”

(પૃ. ૩૮. કડી. ૪. પં. છેલ્લી.)

(૭) એ રગ ધરશે ક્યાર.

(પૃ. ૩૯. કડી. ૫. પં. ૯.)

‘ જ્ઠારે ’, ‘ ત્ઠારે ’, ‘ ઝ્ઠારે ’ એ શબ્દોમાં છેલ્લા એ નો અ કરી નાંખવાનું સ્વાતન્ત્ર્ય આ જમાનાના શુદ્ધ ગુજરાતી તરફ સ્તુત્ય પ્રયાસ કરનારા પારસી લેખકોનું આશુનું જ છે. પરંતુ સાક્ષર ગુજરાતી એ સ્વાતન્ત્ર્યને સ્વીકારી સકે હેતું નથી. શબ્દો જોડે સ્વાતન્ત્ર્ય લેતું એ જ પ્રથમ તો ઘણું જોખમનું કામ છે, પોતાની માતૃભાષા જેની હોય તે શોકોના પણ, સમર્થ લેખક, અને વિરલ પ્રસંગે, તેમ જ નૈસર્ગિક રચિ ઉપજવાય એ રીતે, શબ્દ જોડે સ્વાતન્ત્ર્ય લે તો જ ક્ષમ્ય થાયછે. તો આ પ્રકારનાં રૂપો અરુચિકર થાય હેમાં આશ્ચર્ય નથી.

(૮.) અમે સત્ય બધેબધે ફુડિયે.”

‘બધેબધે’ આ શબ્દ તો ગુજરાતી અવધાને કેવળ અપરિચિત જ છે,—અને ‘બધે-બધે’ એમ પણ ફહેવાય એમ નથી, ત્યાં વળી છેલ્લા એ નો અ કરી ‘બધેબધે’ એ ઘડી કાઢેલું રૂપ તો કેવળ અનુચિત જ થાય છે.

(૯.) “લાં અંગુલી ગગનસુંદરીએ લગાડી.”

‘લાં’ એ રૂપ પણ હેતું જ અપૂર્વ છે. હિન્દુસ્તાની ‘યહાં’નો જ ભાસ થાય છે. આ શબ્દ પૃ. ૪૯ મે આવેલા ‘આકાશવાણી’ એ કાવ્યમાં ત્રણવાર આવ્યો છે.

હવે ત્રીજા વર્ગનાં ઉદાહરણુ:—

(૧.) “હે યૌવના ગગનસુંદરી શુકતાગ.”

(પૃ. ૧૩૮. શ્લો. ૧. ચ. ૧.)

(૨.) “પૂઠે પડ્યાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે.”

(પૃ. ૧૮૦. શ્લો. ૧. ચ. ૭.)

(૩.) “તુજ બાણ રંગિન તાણુજે.”

(પૃ. ૧૮૧. શ્લો. ૩. ચ. ૧.)

(૪.) “ને નમ્ર મીઠું સ્મિતહાસ્ય ત્હારું.”

(પૃ. ૧૦૫. શ્લો. ૭. ચ. ૩.)

(૫.) “ત્હાઈ દરેક સ્મિતહાસ્ય ખિલાવશે જો.”

(પૃ. ૧૪૦. શ્લો. ૮. ચ. ૧.)

(૬.) “વસંતદૂત બનીને તું તો આવે ગાની ગીતરે.”

(પૃ. ૧૨૪. કડી. ૧. પં. ૧.)

(૭) વન વન તુજ અભિવંદન ગાયે હર્ષ ધરીને ઉર.

(પૃ. ૧૨૪. કડી. ૨. પં. ૨.)

(૮.) સદૃશ દિનભાગ્યનાં

(પૃ. ૭૧. પં. ૩.)

યૌવન વાળીના અર્થમાં ‘યૌવના’ એ શબ્દ કદી વપરાય નહિ. ‘નવયૌવના’ જેવા બહુવીધિ સમાસ વિશેષણ હોઈ હેને સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય ‘આ’ લાગે છે તે જોઈને વ્યાકરણનું તત્ત્વ ના જાણવાને લીધે આમ ખોટો શબ્દ રચાયો હશે. યૌવનચન્દ્રાવાની-હેને સ્ત્રી-લિંગનો પ્રત્યય લાગે એ વાતની અસંબંધિતતા સ્પષ્ટ જ છે.

‘મનહરમુખી’—એ ‘પાપ’નું વિશેષણ છે; અને બહુવીધિ સમાસ છટ હોય એમ જણાય છે. તો છકિર એ સ્ત્રીલિંગનો પ્રત્યય અનુચિત જ થાય છે.

‘બાણ’ નો અર્થ તીર સુવિદિત જ છે; તે ધનુષના અર્થમાં અહિં વાપર્યો છે તે ખોટો જ છે. ‘તીર’ એ અર્થ મિ. ખખરદારના જાણમાં છે એમ અન્યત્ર ઉપયોગથી જણાય છે. (પૃ. ૧૩૫. શ્લો. ૩.)

‘રિમત’ એટલે *smile*—મુખનું મલકવું; ત્યારે ‘હાસ્ય’ એટલે *laugh*—અવાજ સાથે હસવું; એમ યથાર્થ છે. તો પછી ‘રિમત હાસ્ય’ એ બે સાથે આણુવામાં અર્થવિરોધજ આવે છે.

‘કોવલડી’ એ સ્ત્રીલિંગને ‘વસન્તદૂત’ કહેવામાં અઘટિતપણું આવે છે—‘દૂતી’ ફેલેવું જોઈએ. પણ અગ્રેજી શબ્દ *Messenger* નો તરજુમો ‘દૂત’ એમ સામાન્યરૂપે હોવાથી આમ થયેલું જણાય છે; જે કે દૂતી શબ્દનો ઉપયોગ મિ. ખખરદારને અપરિચિત નથી એમ અન્ય સ્થળે કરેલા એ શબ્દના ઉપયોગથી જણાય છે:—

“તુ તો પ્રભાતતથા દૂતો પવિત્ર સી છે.”

એમ શુકતારાને સળોધીને કહેલું છે (પૃ. ૧૩૮. શ્લો. ૫. ચ. ૧.)

‘અભિનન્દન’ (=સુખારકબાદી)ને બદલે ‘અભિવદન’ (અનન) એ કેવળ ખોટો યોગ છે. આ પ્રકારની ભૂલ્ય સુંબાઈનાં ઘણાં વર્તમાનપત્રો (“ગુજરાતી” પત્રે આરંભ થિયાં વર્ષ ઉપર કર્યા પછી) કરતાં જણાય છે. પ્રથમ શબ્દ અપરિચિત હોઈ દોકવાર ઝાંખણને બીજો શબ્દ પરિચિત હોવાથી હેને જ ખોટી રીતે વાપરી દેવાની કૃતિ થયેલી જણાય છે.

‘હીનભાગ્ય’ એ બહુનીહિ મમાસૂ પૂરેપૂરો છે—હેને વળી પછીનો પ્રત્યય લગાડવાથી મર્યદીનતા આવે છે.

‘ભટ્ટ’ એ શબ્દ ‘ધિક્’, ‘ફટ’ એ અર્થમાં અહિં વાપર્યો જણાય છે, પરંતુ ગુજરાતીમાં એ જાણ્યો નથી. પારસી ગુજરાતીમાં વપરાતો હશે તો એ પ્રથમ વર્ગનાં ઉદાહરણમાં દાખલ થઈ સકશે.

એટલું કહેવું જરૂરું છે કે ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારોના પારસી ગુજરાતી પ્રયોગો સુભાગ્યે મિ. ખખરદારની વિલાસિકામાં વિરલ જ છે,—અને ઉપર બતાવેલાં ઉદાહરણો શિવાય વધારે ભાગ્યે જ જાડશે. પણ આ વચ્ચે જરાક વિશિષ્ટ કરવું પડશે; કેમકે બાપા દોષનાં ઉદાહરણો બીજાં જરાક જથ્થાબંધ નજરે પડ્યાં છે—તે ઉતારતાં વિસ્તાર થઈ જઈ વાચકને કંઠળો આવે એમ છે તેથી જ નથી ઉતાર્યાં. તોપણ મિ. ખખરદારની ‘કાવ્યરસિકા’ કરતાં ‘વિલાસિકા’માં પારસી ગુજરાતી અંશ બહુ જ ઓછો છે—તે ઉપરથી આશા પડે છે કે કાલક્રમે હેમની બાપાશુદ્ધિ આટલી પણ ખામગીરી અસપૂર્ણ બનશે.

ઉપર કહેલા ત્રીજા વર્ગના સ્વરૂપને મળતું એક સ્વરૂપ છંદોદોષના આકારમાં દેખા દે છે. સંસ્કૃત શબ્દોનો-પૂરા જ્ઞાનને અભાવે-ઉપયોગ કરવા જતાં ક્ષતિ, એ ખંતે સ્વરૂપનું મૂળ છે. આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો કેટલાંક ખતાવીશું. આ ઉદાહરણો એ વર્ગનાં છે—

(૧.) ગુરુને લઘુને સ્થાને વાપરવો;

(૨.) લઘુને ગુરુસ્થાને વાપરવો.

વર્ગ (૧) નાં ઉદાહરણ:—

(૧.) ‘જગજ્ઞાન વિદ્યા વધતી બહુ જાય ભલે’

(પૃ. ૫૮. શ્લો. ૨. ચ. ૧.)

(૨.) ‘આકારનાં ઉદયડતાં ભવ્ય દ્વારમાં શી’

(પૃ. ૧૩૯. શ્લો. ૪. ચ. ૧.)

(૩.) ‘અમે તેજ ભર્યા ભવ્ય બાણ.’

(પૃ. ૧૭૪. શ્લો. ૭. પં. ૨.)

(૪.) ‘જે શોભતા સહુ દોઢા દિવ્ય વિશ્વ મ્હારા.’

(પૃ. ૧૫૨. શ્લો. ૨૪. ચ. ૪.)

(૫.) ‘શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું જોઈ રોળતો.’

(પૃ. ૧૮૨. પ. ૨.)

(૬.) ‘અખળ અધીરા માનવને તુજ ઉંચ્ચ દણત જ દેજે.’

(પૃ. ૮૮. શ્લો. ૯. ચ. ૨.)

(૭.) ‘સુણું ત્યારે સુસ્વર કેના.’

(પૃ. ૧૧૦. શ્લો. ૧. ચ. ૩.)

આ ઉદાહરણોમાં ‘વિદ્યા’, ‘ભવ્ય’, ‘દિવ્ય’, ‘શુદ્ધ’, ‘ઉંચ્ચ’ અને ‘સુસ્વર’-એ શબ્દોમાં પ્રથમનો સ્વર ગુરુ આવશ્યક રીતે છે. ‘સુસ્વર’માં હજી વિવક્ષાધીન ગુરુતા ગણાય, જો કે તે પણ અયોગ્ય સ્વાતન્ત્ર્ય જ અને; પરંતુ બાકીના શબ્દોમાં તો લઘુ ઉચ્ચાર જ અશક્ય છે. છતાં લઘુ બોલાય એમ પણ રચના કરી છે. ‘ઉંચ્ચ’માંના ‘ઉ’ ઉપર લઘુનું ચિહ્ન મૂક્યું છે પણ તેથી અશક્ય તે શક્ય બનશે નહિ. શુદ્ધને બદલે ‘શુધ’ એમ હજી લખ્યું હોત (અનિષ્ટ પણ તદ્દભવરૂપ) તો દોષ ટળત.

સંસ્કૃત નહિ પણ ગુજરાતી શબ્દોમાં પણ ગુરુને લઘુસ્થાને મૂક્યાનાં નીચેનાં ઉદાહરણ છે:—

(૧.) “કે પ્રિયને હૃદયદાન દિયે અત્યારે.”

(પૃ. ૭૪. શ્લો. ૬. ચ. ૪.)

(૨.) “ઓ મેધ ! કર કર વૃદ્ધિ ! દૂર દૂર સર્વ એ વહેવડાયજે.”
(પૃ. ૧૮૦. પં. છેલ્લી.)

(૩.) “જોઈ દુનિયાં સંધી.”
(પૃ. ૯૨. કડી. ૧. પં. છેલ્લી.)

(૪.) “એ રંગ ધરશે ક્યાર.”
(પૃ. ૩૯. પં. ૯.)

અહિં ‘અત્યારે’ એ શબ્દ તદ્દભવ છતાં પણ ‘અ’ થડકાઈને ગુરુ જ બોલાયછે—
લઘુ બોલાવા અશક્ય છે. હેતુ કારણ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં છે. અન્નવારે, અન્નવારદ,
અન્નઆરદ—અત્યારે—અત્યારે, એમ વ્યુત્પત્તિમ છે; તેથી જાણ્યો કે અ નો થડકાઈ
લઘુ પ્રયત્ન ય વાળા જોડાક્ષરને લીધે નહિં પણ ત એ સંયુક્તાક્ષરને લીધે છે; તે ત જળ
‘ત્ય’ રહેતાં યકારમાં ગુરુપ્રયત્નપણું પ્રવેશ પામી અકારનો થડકાઈ કાયમ રહેછે. આ
કારણથી અકાર આવશ્યક ગુરુ છે તહેને લઘુસ્થાને મૂક્યોછે તે દોષરૂપ થાયછે.

‘વહેવડાયજે’—માં એ અને ‘જોઈ’માં એ જ નિરન્તર ગુરુ સ્વર છે તે લઘુ બતાવવા
એ દૂષણ છે. આ પ્રકારનું દૂષણ મરદમ ગોવર્ધનભાષની કૃતિઓમાં અનેકવાર નજરે પડેછે;—

“મહારો કામા કરે અપરાધ, પુત્રો પ્રિય પ્રાણ.”
(સ્નેહમુદ્રા.)

અહિં ‘મહારો’માં ‘મહા’ તથા ‘રો’ લઘુ કરવા પડેછે; અને તે વળી લાવણીમાં
આવ્યાથી કાંઈક અનાગરિકતાનો ભાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

‘રંગ’ના ‘ર’ને અર્ધચન્દ્ર મૂકી ‘હરાણે લઘું’ કયોછે તે પણ અશક્યને શક્ય બનાવ-
વાનાં કાંકાં છે. લઘુ કરે તો તે ‘અં’ નથી, ને અં છે તો લઘુ નથી.

એમ શંકા કોઈ કાલશે કે ઈકાર ઉકારને ધ્વસ્વને ગુરુસ્થાને ને દીર્ઘને લઘુસ્થાને મૂકી
લાંબીરેખા(—)અનેઅર્ધચન્દ્ર(∪) એ ચિહ્નોથી નિર્વાહ કરાછે તો પછી એકાર આકાર ઓકાર
વગેરે દીર્ઘ સ્વરોને પણ એ છૂટ શા માટે ના આપવી? પરંતુ પ્રથમ તો ઈકાર ઉકારને વિશે
પણ ઉપરનાં પ્રકારની છૂટય બહુધા અનિષ્ટ જ છે, અને જોગ અને તેમ ખાસ તત્સમ શબ્દોને
પ્રસંગે તો, એ પ્રકારની શિથિલતા ઓછી તેમ * સુરચિ વધેછે, અને શિથિલતા વધારે
હોય તો સુરચિને ક્ષોભ પોવેછે. અને મીઠું એ કે ઠંડીર ઉકાર એ સ્વરો અને લઘુ
ગુરુ એમ ધ્વસ્વદીર્ઘતાની પોતની ઉભય સ્થિતિને લીધે આ પ્રકારની છૂટયને અનુકૂળ રૂપના
છે; અને આ, એ, ઓ,—એ સ્વરો સ્વભાવતઃ દીર્ઘ જ હોવાથી આ લઘુતાના બીજામાં,
કર્ણરચિને ક્ષોભ આપ્યા વિના, સમાવા અશક્ય છે. ધ્વસ્વ આ એ, ઓ, એટલે અર્થાત્ જ
અ, ઇ, ઉ,—એમ જ બને; બીજો પ્રકાર જ સંભવતો નથી આ ઉપરના દોષનાં બીજાં છે.

* દિને કરું તુંજ વિચાર ખારી (પૃ. ૧૦૪ શ્લોક. પ. ચ. ૧.) અહિં દિ એ ગુરુ
બનાવ્યો ના હોત તો ચાલત. માત્ર ઇન્દ્રવજ્રા છંદની ભક્તિ સાચવવાનું મૂકી ઉપેન્દ્રવજ્રનું
ચરણ ચાત. તેમ જ, ‘ઉદાસ’—(પૃ. ૧૦૫. પં. ૧); ‘જીવનનાં’ (પૃ. ૧૦૪ શ્લોક. ૧.
ચ. ૧.);—‘વિશાળ’ (પૃ. ૧૪૧. શ્લોક. ૪. ચ. ૧.)

(૨.) લઘુને ગુરુસ્થાને વાપર્યાના ઉદાહરણ —

(૧) ‘તેથી અરે પ્રકૃતિ તૂજ કાઠી’

(પૃ ૧૪૨. શ્લો. ૭ ચ. ૧.)

* { (૨.) ‘વિપત્તિ અમૃત થાય’

(પૃ ૧૦૯. કડી ૧૫ પ. ૨)

(૩.) ‘હે અમૃતસાગર મધુકદી કોકિલા’

(પૃ. ૫૧. કડી. ૧. ચ. ૧)

(૪.) ‘આદિલિયાનુ અમૃત આપુ’

(પૃ. ૫૫. પ. ૨)

અહિ ‘પ્રકૃતિ’ અને ‘અમૃત’ એ શબ્દોમા પ્રથમના સ્વર હરવ હોઈ લઘુ જ છે, તે પછીના ઝકારવાળી શ્રુતિને સચુકતાક્ષર માની લેવાથી થડકવાનો ભ્રમ થઈ ગુરુ ગણ્યા જણાયછે—ઝકારનું સ્વરસ્વરૂપ જૂલી રકાર+ઉકાર જેવા ઉચ્ચાર કરવાનું આ પરિણામ છે. આ પ્રકારનો દોષ મન્દમ ભણિલાલ દ્વિવેદીની ‘અનામા અમૃત’ શબ્દને અંગે જોવામા આવે છે—

‘જે કર્ણુ-અમૃત રસાયન ચિત્ત દેન’

(ઉત્તરચરિત.)

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માતૃભાષા મધુર્ણરૂપે ના હોવાના પરિણામ તરીકે વિવાસિકામા કવચિત્—વિરલ પ્રસંગે—અનાગરિક શબ્દો દીધમા આવેછે

ઉદાહરણ —

(૧.) “ગખ કરતો ધરણી ઉદરેથી કેવો હશે નીકળિયો!”

(પૃ. ૮૭ પ. ૧.)

ખડકની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આ છે. પરંતુ ‘ગખ’ એ શબ્દ સ્ત્રયક છે એ ખરું, પણ આમ્યતાનો ભામ આવેછે.

(૨) “જડે કોણ કાળમા ભેતા”

(પૃ ૧૧૦ શ્લો. ૨. ચ ૩.)

‘ભેતા=ભયતા, આ ‘પણ ખડુ સુરચિયુક્ત શબ્દ નથી.

(૩.) “અને તુજ આસુની રેલે,
જઈ ધસગતી આ ઠેલે!”

‘હડોલાએ’ એ અર્થમાં ‘ઠેલે’ (ઠેલાએ) શબ્દ છે પણ ‘ઠેલો’ શબ્દની સાક્ષર લખાણમા અનાગરિકતા જ સ્વીકારવી જોઈશે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા સપાદિત ટોવાનું વળી ખીજી પરિણામ શબ્દોના અનૌચિત્યમા જણાયછે.

* વિવાસિકામા બહુધા સર્વત્ર અમૃત શબ્દમા અકાર ગુરુસ્થાને જ આપ્યોછે. મધ્યા બહુ હોવાથી ઉદાહરણ એ જ આપ્યાછે

ઉદાહરણ—

કોયલની તીણી હાક

(પૃ ૫૨.)

કોયલની 'રીડ'

(≈બૂમ.)

પૃ. ૫૨.

એ કોયલના મધુર રવ માટે બહુ અનુચિત શબ્દો જ છે. કોયલની 'વાણી' ને 'વાક' (વાહ) કહીએ. (પૃ ૫૩.) તે પણ જુદી રીતે અનુચિત થાય છે.

'મધુગાન' (પૃ ૫૨. શ્લો. ૨૫. ચ. ૨) એ 'મધુરગાન'ના અર્થમાં હોય તો બાળા શુદ્ધિનો દોષ બને છે, અને મધુ (≈મધ) જેવું ગાન—એમ કહ્યું હોય તો રૂપક બહુ અચિત્ર નથી જણાતું.

મગહૃદય (પૃ ૫૧. શ્લો. ૧. ચ. ૪) —એ બાળાસકરવાળો સમાસ અનુચિત જ બને છે. મગ=પથ્થર—એ દારતી શબ્દ છે

તેમ જ બેવડ બૂમ (પૃ ૫૨.) એ અગ્રેજી 110-1010 11000 નું અક્ષરશ બાપાન્તર છે, પણ સુરચિ અને ઔચિત્યને ક્ષોભ આપનારું જ છે.

અચિત્ત અણુધારી પુનરક્તિનો દોષ મિ. ખખરદારને હાથે ચર્ચ ગયો છે —

'હુધ પણુ' (પૃ. ૫૦)

ય (≈એ) અને 'પણુ' એ બંને શબ્દો એક જ અર્થના છે, તેથી પુનરક્તિ આવે છે.

મિ. ખખરદારે એકાદ પ્રસંગે આજથી બે જમાના પૂર્વે બહુ ઉપયોગમાં આવતો એક પદ્યની અર્થ સમન્ધે પદ્યગુતાની ટેકણુવાકડી જેવા પ્રયોગનો આશ્રય કર્યો છે તે આ જમાનામાં સ્વીકાર્ય નહિ ગણાય ઉદા—

“અરર સરસ એવો કોણુ છે દક્ષ માળી !

(જેની) લલિત કુસુમકંધારી આ રહું છું નિહાળી !”

(પૃ. ૫૦. શ્લોક ૫. પૂર્વાર્ધ)

પદ્યમાં ફાલતું પડતો, પણ અર્થ સમન્ધને માટે આવશ્યક હોવો શબ્દ (જેની) આમ કાઉંસમાં મૂકવામાં પદ્યરચનાની તેમ જ અર્થ ગોઠવવાની શક્તિની નિર્બળતા ઉઘાડી રીતે સ્વીકારવાની કૃતિ આ પ્રકારના અયોગ્ય પ્રયોગમાં થાય છે

અર્થબોધને કૃત્રિમ મદદ આપવાના પ્રયત્નનું એક સ્વરૂપ વિલાસિકામાં નોંધેને જણાવ અસતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદગારચિહ્ન સાથેલાગા એકથી વધારે ગોઠવેલા કેટલેક સ્થળે જેવામાં આવે છે તે વિશે આ ટીકા છે. આ પ્રકાર શા કારણથી અનિષ્ટ છે તે હું કેટલાક વર્ષ ઉપર 'ચન્દ્રના ચમત્કારચિહ્ન' એ મથાળાના લખાણમાં દર્શાવી ગયો છું. (ઈ. સ. ૧૮૯૩ કે એ શુભારમાં 'જ્ઞાનદર્શન' નામના ભરૂચમાં પ્રસિદ્ધ યતા માસિકમાં જાણ્યામાં એ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું)

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ જોશીનાથ

ગૃહ.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૨૯૧ થી.)

પતિ-પત્ની.

એ સ્થૂલ શરીરનું ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક રીતિ પ્રમાણે લગ્ન થયા પછી તે ઉભયના ભિન્નરૂપ મટી જઇને તેમનું એક-અભિન્ન-સૂક્ષ્મ-શરીર બની રહે છે—આ સંબંધનું નામ દાંપત્ય. દાંપત્ય—પતિપત્નીના સંબંધ પવિત્ર-અવર્ણનીય-અનુપમ છે. સંસ્કૃત મહાન કવિ ભવશૂતિ કહે છે કે —

અદ્વૈતે સુખદુઃખયોરનુગુણ સર્વાસ્ત્રવસ્થાસુ યત્
 નિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરમા યસ્મિન્નહાપોરસ.
 કાલેનાવરણાત્યયાત્ પરિણતે યત્ સ્નેહસારે સ્થિત
 ભદ્ર તસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેક હિ તત્ પ્રાપ્યતે ।

જેનું રૂપ કદિ ન થાય અવળું દુ ખે સુખે અર્વદ,
 જેને પામી શકે જનો મહાજમાં સર્વે અવસ્થા વિષે,
 સંસારે ઝટ પ્રાપ્ય શોક દુઃખથી દાઝ્યું ઠરે જ્યાં દિલ,
 ઢાળાયે, ન કદાપિ જાય ઘટતો જેનો જસથી રસ.
 જાતાં કાળ ધસાઈ થાય અજાગાં સંકેત્ય લગ્નન, બય,
 ત્યારે સાર અખાય રનેહ રૂપનો તેમા ક્યોં જે રસ,
 એવો પૂર્ણ અનત નિર્મલ રમે-મન્માન ને પ્રેમ તે,
 લાધે વિશ્વ વિષે મહાશ્રમવડે, તે એકનો એકરે.

ઉત્તરરામચરિત્ર.

બાપાન્તર-મ. ન. દિવેદી.

વળી કોઈ અગ્રેષ્ઠ કવિ કહે છે તેમ —

“True wife ! fond wife ' we have together stood,
 Through years of trial, each supporting each
 Ever unto the infinite good

.....

Thou art indeed a gift, a favour from the Lord.”

“The young man who marries finds himself in an entirely new relation in life. Grand as his life may have been in the past, the present and the future are full of new meaning, of grander possibilities, and of larger blessing. God has meant that love should come to man to glorify life. Now the husband has assumed additional responsibilities; he is no longer to live for himself but for his wife, his children, and in a larger sense for his descendants for the good of his race.”

Stall

વળી અગ્રેષ્ઠ કવિ શેક્સપીયરે પોતાના “કીંગ જૉન” નામના કાવ્યમાં એક કડી લખી છે તેવા જ સમાન અર્થમાં ગુજરાતીમાં સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામે કોઈક પુસ્તકમાં લખ્યું છે — “અન્યોન્ય દેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુચુલ દપતી” —

તે પ્રમાણે દાપત્યમય અન્યોન્યતા ન્યૂનતા-ખોડ ખામીઓ—મટાડે તેવો હોવો જોઈએ શૂરવીર અને ખીકણ, ઊઝાડ અને કરકસરી, ઉતાવળો અને શાત, કો ની અને દયાળુ, એવા પરસ્પર વિરોધી ગુણો ધરાવતા જોડા સુખી નીવડવાનો વિરોધ સંભવ હોય છે. આપણામાં કહેવત છે કે “ઉતાવળ ક્યે આખા પાકતા નથી.” તેમ—દાપત્યસ્નેહ લગ્ન થયા પછી તરત જ પરિપક્વતાએ પહોંચે છે તેમ નથી, પણ કાગકમે જ તેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. દાપત્યસ્નેહની પરિપૂર્ણતા અનુભવવાનો માર્ગ તો સોપાનપગથી જોવો છે. પ્રાતઃકાળે વૃક્ષોના પનપર મોતી જેવા દે ખાતા ઝાકળના બિંદુ અને પૂર્વ દિશામાં પ્રકાશતા સૂર્યનું તેજ જેવા મનોહર-આનંદદાયી લાગે છે અને સાયકાળે પશ્ચિમ દિશામાં સુનેરી પ્રભા જેમ એટલી જ આદલાદગ્નતક હોય છે, તેવી જ રીતે લગ્નના આગભકાળથી અનુભવવા સુખ જેવા જ જીવનના અતકાળ સુધીના સુખ પણ મીઠાજ રહે છે. દુનિયાપરના સુખી દપતીને અનેક પ્રકારના સુખ-હર્ષાદિક અનુભવતા જોઈને આકાશમાર્ગે અદૃશ્ય હિડતા દેવો પણ ઈર્ષ્યા કરતા હોય તેમ લાગે છે । પરસ્પર નમ્રતા, મધુર હાસ્ય, રસમય વર્તન, સ્નેહયુક્ત વાણી, પ્રકૃતિનું ઐક્ય, આનો અનુભવ દાપત્યધર્મ આપણને સૂચવે છે. ઉભય અન્યોન્યતા સુખ દુખને વહેચી લે છે, અન્યોન્યને સાન્તવન આપે છે, ધૈર્ય દે છે, ઉન્નત કરે છે. અગ્રેષ્ઠ સુપ્રસિદ્ધ કવિ મિલ્ટન પોતાના એક ઉત્તમ કાવ્યમાં એક સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને એમ લખે છે કે તે સ્ત્રી પોતાના પતિપત્નયણુ એવી હતી કે “તેની માથે વાર્તાવિનોદના તે વખત કેમ જાય છે તે ભુલી જતી હતી,”

[With thee conversing I forget all time,
All seasons, and their change, all please alike ”]

દાપત્યસ્નેહનું કારણભૂત મૌદર્ય એકલું જ હોવું જોઈએ નહિ. સહભાવના, વિવેક, અને સહવર્તન એ ગુણ વિનાનું સૌન્દર્ય એ કળ પન પુષ્પાદિક વિનાના વૃક્ષ સમાન છે પતિપત્નીનો મળેલ એ માન પરસ્પર પ્રેમ દર્શાવતો સમ્બંધ છે તેટલું જ નથી પરંતુ પરસ્પરની મિત્રતા સૂચવે છે. બંદે એથી પણ વિશેષ વસ્તુભાવ સૂચવે છે કારણ એક વિહારને કહ્યું છે તે પ્રમાણે “એક સહગુણી પત્ની સો મિત્રોની તુલ્ય છે.” પરસ્પરના સુખની

* “Woman might be said, both in the family and society, the centripetal force, insuring permanency, attracting to herself, and thus preventing the tendency to fly from the centre. Man is life a centrifugal force. The impetuosity of his nature tends to throw everything from the centre. Thus, while opposite in tendency, they are yet of equal necessity and of equal value. Each is essential to the perfection of the other.”

—Stall

ખાતર સ્વાર્થપરિભાગ કરવો આવશ્યક છે. આ દુનિયામાં પોતાની આજીવિકાના ભરણપો-
પણાઈ સંધન સપાદન કરવામાં પોતાના પતિને અનેક પ્રકારના સાસારિક યુદ્ધ લડવા પડે
છે અને તે લડવા પછી વિપજી જીવનથી ભરપૂર તે જ્યારે સ્વચ્છ પાછો આવે છે ત્યારે
તેની ઉપર ક્યેશ કંકાસના વરસાદની ધાગ ન વગસાવતા ઉત્તુ તેના આત્માને પૂર્ણ શાંતિ-
સાન્તવન-સુખ હર્ષ મળે તેવું વર્તન તેની પ્રતિ રાખવું જોઈએ—આવા ઉચ્ચ પ્રકારના વિ-
ચારોથી પત્નીનું હૃદય નિરંતર ભરપૂર રહેતું જોઈએ અને પતિ જ્યારે ગૃહ છોડીને બહાર
જાય ત્યારે ગૃહકાર્યમાં લક્ષ આપીને ગૃહિણી થવાનો યોગ્ય અધિકાર તેણે મેળવવા યત્ન ક-
રવો જોઈએ પત્ની એ તેના પતિના જીવનપ્રયાણમાં તેની સહવાસિની છે,—સલાહ આપ-
નાર અને સાન્તવન આપનાર છે. વડઝવઈની ઉક્તિમાં વધીએ તો—

“ A perfect woman nobly planned,
To guard, to comfort, and command

પત્ની પતિ તરફ માન પ્રીતિ, પ્રશસા, સતોષ અને હર્ષમાન ભાવથી જીએ છે, પો-
તાના હૃદયના આન્તર પટ પતિ આગળ ખોલે છે પતિ તેની આગળ પોતાના મનના વિ-
ચારો આશા ભય-વિગેરેની વાત કરે છે, અને પત્ની તરફથી તે ઉપદેશ, ઉત્સાહ અને મદદ
મેળવે છે પત્ની પોતાના પતિને નિરંતર નજી રાખવા યત્ન કરે છે પોતાનો શાત આ-
નદી, પ્રેમાળ અને આશાનુસારી સ્વભાવ પ્રદર્શિત કરીને તે તેના પતિને વશ કરે છે, અને
એવી રીતે પોતાનો જ કરી લેઈને તે તેને સુખી કરે છે અને જાતે સુખી થાય છે. નાત
નિવસ પત્ની પતિની સેવા કરવા તત્પર—સૈલ્પ્ત જની રહે છે પોતાના ઉચ્ચ સદ્વર્તન દે-
ખાડીને તે પોતાના પતિની કીર્તિને વિશેષ ઉજ્જવળ કરે છે પત્ની પોતાના પતિના આશા
નુમાર રહીને પોતાના પતિને પોતાની જ ઇચ્છાનુસાર ચાલતો કરે છે* પતિ પોતાની
પ્રતિ જે અનુપમ પ્રેમ દર્શાવે છે તેના બદલામાં તેટલો જ બંકે તેથી પણ વિશેષ પ્રેમ
દર્શાવીને તેને તે સતુષ્ટ કરે છે પોતાના પત્નીનતથી પોતાની પ્રેમમૂર્તિને પોતાના જ હૃદયમાં
નમતી કરે છે. ઊભયની વચ્ચે પ રૂપર વિરોધ કે વાદવિવાદ અથવા વિવાદ હોતો નથી
પરંતુ તેઓની વચ્ચે શુદ્ધ પ્રેમનો વિનિમય અને આત્માની એકતા જ જોવામાં આવે છે

હવે, ઇતિહાસના અવલોકનદ્વારા પરમ મતોષ અને હર્ષ અનુભવતા સુખી યુગલોના
કેટલાક દૃષ્ટાંત આપણે તપાસીએ

સેનીકા અને તેની સ્ત્રી પાઉલીના વચ્ચે એવો ગાઢ શુદ્ધ પ્રેમ હતો કે જ્યારે નીચા
નામના શહેનશાહે સેનીકાને આત્મઘાત કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે પાઉલીના એ પતિએ પ
હેલા પોતે આત્મઘાત કરવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી તેવી જ રીતે જુટસ અને પોર્સિયાની વ

* “ As unto the bow the cord is
So unto the man is woman
Though she bends him, she obeys him
Though she draws him yet she follows
Useless each without the other —Longfellow

એનો પ્રેમ રેમના ઇતિહાસ વાચનારને અગ્રાત નહિ હોય જેમ્સવોટની સ્ત્રીએ પોતાના શાત અને આનંદમય સ્વભાવથી તેને તેની માદગીમાથી મુક્ત કર્યો હતો. પ્રખ્યાત તત્ત્વવે તા સર વીલ્યમ હેમીલ્ટનની સ્ત્રીએ જે રાતોરાત ઉઝગરો વેઠીને પોતાના પતિના બાપણેનો ઉતારો નહિ કર્યો હોત તો તેના બાપણેનો લાભ ફુનિયાને મળ્યો હોત જ નહિ આપણા પોતાના દેશના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસમાંથી દૃષ્ટાત લેઈએ તો પતિપત્નીના શુદ્ધ પ્રેમના અનેક દૃષ્ટાત મળી આવશે સીતાએ રામચન્દ્રની સાથે બાર વર્ષ વનવાસ ભોગ પો, દ્રૌપદી પાંડવની સાથે વનમાં રહ્યા—દમયંતીએ પણ નાળની જેડે રાજ્યપરેભવનો ત્યાગ કર્યો, અને એથી વિશેષ, સાવિત્રીએ મૃત પતિને યમના હાથમાંથી પાછો આપ્યો, વળી રામ્નહરિ શન્દ્ર અને તાગમતીનું દૃષ્ટાત હૃદયમાં લેના લાયક છે

બાલકો.

ગૃહમાં બાલકોનું મડગ કેટલો બધો આનંદ સૂચવે છે! તેમના વિના આ સસાર શૂન્ય લાગે છે તેમની સ્નેહમય મુખાકૃતિપદ્મ ક્ષણવાર પણ દષ્ટિ નાખ્યાથી આપણે અવ-હૃદનીય આનંદ અનુભવીએ છિયે ખરી રીતે બાલકમાંથી જ મનુષ્ય યુગક થાય છે અને તેથી જ આપણી બાલ્યાવસ્થા ઘણીવાર આપણી યુનાનગ્રંથાનું ભવિષ્ય સૂચવે છે * બાલકો આપણી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણને આનંદ આપે છે પોતાના નાનુક હાથ વડે તે આપણા કપડા ખેંચતા આપણી આસપાસ વિટળાઈ જાય છે. બાલક વિનાનું ગૃહ યુગન નક્ષત્ર વિનાના શરી સમાન છે બાલ્યાવસ્થામાં બાળકની આપણે આપણા ગૃહમાં સભાગ રાખીએ, છિયે આપણી નજર નીચે તેમને દેખીએ છિયે, તેમને સાન્તવન આપીને અને ઉત્સાહ દેખાડીને આપણે તેમને આપણી છાતી મરસા દાખીએ છિયે અને તેઓ યુવાવસ્થાએ પહોંચતા ફુનિયાના ઘાઉણ યુદ્ધમાં વિજયી નીવડે તેવા તેમને બનાવવા આપણે યત્ન કરીએ છિયે હે પિતા તમારા બાળકોને આટો તેમની તરફ ફૂરતા બતાવો નહિ ' અકુશમાં તેમને તાપવા જરૂરના છે પણ તેમની પ્રતિ ફૂરતાથી ભરપૂર ત્રાસ બતાવશે નહિ આપણી જેટલા અનુભવ અને ડહાપણ મળેલ છે તેટલા જ અનુભવ અને ડહાપણ તેમને મળેલા છે તેવું કદાપિ ધારણ નહિ યદ તાપનું જેઠાએ દુનિયા તેમને નવીન જ છે અને તેથી તેમને દરેક વસ્તુમાંથી શિક્ષણ મેળવવાનું છે તેમની દરેક જિજ્ઞાસાનો યોગ્ય ઉત્તર આપવો તમારા દુ બના સમયે તે તમને સાન્તવન આપશે તમારા મૃત્યુ સમયે તે તમારી આસપાસ વિટાઈ જશે.

હાલનો સમય એવો બારીક થઈ ગયો છે કે જીવનનું ભરણ પોપણ કરવું બહુ ઈર્મિ થઈ ગયું છે. પહેલા કરતા આજે ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમ વધારે કરવો પડે છે આવી વસ્તુ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી આપણે આપણા બાળકોને યોગ્ય સંભાળ અને કેળવણી આપવી આવશ્યક છે. તેમની શારીરિક, માનસિક, ધાર્મિક અને નૈતિક વૃત્તિઓ પર લક્ષ આપવું જોઈએ છે અને તેના સુખના સાધન સપાદન કરી આપવામાં આપણને શ્રમ લેવો પડે અને સ્વાર્થપરિત્યાગ કરવો પડે તો તેમ કરતા પાછા હાંતું જેઠાએ નહિ કેટલાક માખાપ પોતાના છોકરાની સંભાળ લેવામાં આગસ અને ગેરકાગળ બતાવે છે.

રસ્કીને કહેલ છે કે “આત્માવસ્થા અને યુવાવસ્થા એ મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ વાનીય કંઠવૈતા સમય છે તેની ટેવો, આશાઓ, અને શ્રદ્ધા તે જ કાળમાં બંધાય છે એ સમયની એક પણ દાણ એવી નથી કે જેમાં તેનું ભવિષ્ય બંધાતું જતું ન હોય” આ સમયે ધર્મર પ્રતિ તે પોતાના ધર્મ સમજે તેવી સસ્થાઓ તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવ પામે તેવો યત્ન કરે. આપણા બાનકેા પાપના કૂપમાં પડે અને પછી તેમને સન્માર્ગે ખેંચી મદવા તે કરતા પાપનો છાટો સરખોએ તેમને ન ઉડે તેવી યોજના કરવી જોઈએ જેવી રીતે મળસકા-માથી પ્રાન કાળ અધિક પ્રકારે છે તેવી રીતે બાન્ધાવસ્થાથી યુવાવસ્થા વિશેષ ઉજ્જવળ થવી જોઈએ.

છેવટ, આપણું શુદ્ધ શાંતિ અને સુખનું ધ્યાન નીવડે અને તેમાં અસ્પર્શ કલેશ કામ નહિ થતા ‘રદન-સન્દુ સ્મરણ પણ મેઘને થાય નહિ પરંતુ નિરતર અમીરસના ઝરણા વહ્યા કરે એવી પ્રભુ પતિ આપણી નિરતર માર્ગના હોની જોઈએ તથાનું.

૧૫ જુન ૧૯૦૭

અમદાવાદ

}

“જ્ઞાનભક્તિ.”

અવસ્તા

(બાળાની ઉપગ્રંથી)

પારસીઓના ધર્મગ્રંથનું નામ અવસ્તા છે અને તેમાં ગાથા નામનો ભાગ સાથી પ્રાચીન છે. પહેલવી ભાષામાં તેનું ભાષ્ય કરવામાં આવ્યું છે. મેટલાક એનું માને છે કે પારસીઓના ધર્મ ગ્રંથનું નામ ઝન્દ અવસ્તા અને તે ઝન્દ ભાષામાં લખાયેલ છે, પરંતુ એ ખરી હકીકત નથી. પ્રથમ યુરોપમાં એ પહોંચે એ જુલમાં પડ્યો. ને લારથી એ જુન ચાલી આવી છે, જુદ યુરોપમાં જ નહિ, પણ લાથી ભારતમાં પણ એ જુલે પ્રવાસ કર્યો છે ખરી હકીકત એ છે કે ઝન્દ નામે કોઈ ભાષા જ નથી. પહેલવી ભાષામાં અવસ્તાનું જે ભાષ્ય કરવામાં આવ્યું છે તેનું જ નામ ઝન્દ છે. આ લેખમાં આપણે અવસ્તાની ભાષા વિષે કંઈક ચર્ચા ચલાવીશું.

આવસ્તિક અને સંસ્કૃત ભાષા.

આવસ્તિક ભાષા સંસ્કૃત કરતા ઘણે નીચે દરજ્જે છે, પાલી ભાષાની સાથે તેની તુલના થઈ શકે અને ભાષાઓ એક સમયે જનસાધારણની ભાષા હતી. જુદાંદે જેમ પ્રચલિત ભાષામાં ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો, તેમજ પારસી ધર્મનો ઉપદેશ પણ પ્રચલિત ભાષામાં થયો હતો અને રચે ધર્મના ઉપદેશો પણ પ્રચલિત ભાષામાં લખી લેવામાં હતા.

જનસાધારણ શુદ્ધ સંસ્કૃત બોલી શકે પણ નહિ ને કદી બોલતા પણ નહિ, એ તો માત્ર શ્રેષ્ઠો માટે જ હતી, શાસ્ત્રાદિની રચના એ ભાષામાં થતી, ને શિક્ષણની વાતચિત પણ એ જ ભાષામાં થતી. તેવે પ્રસંગે પારસીઓના પૂર્વ પુરુષો ભારતના આર્યોથી બુદ્ધ પડ્યા ને ભારતની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષા પોતાની સાથે લેઈ ગયા. ઇસ્લામમાં ગયા ને ત્યાંના લોકનાં રીતરીવાજ ગ્રહણ કર્યા ને તે લોક સાથે ભેળાઈ ગયા એટલે તે પ્રદેશના સંસ્કાર તેમની સાથે ગયેલા ભારતી ભાષા પર પણ પડ્યા. જે ભાષા લેઈને તેઓ ગયેલા તે જ ભાષા અવસ્તામાં છે એમ માનવાનું નથી, એ પ્રાચીન ભાષામાં અનેક ફેરફાર થયા પછી જ અવસ્તાનાં પાત્ર પર ચઢી છે.

એમ એટલેટલા ફેરફાર થયા છતાં પણ સંસ્કૃત ભાષા સાથે તહેને કંઈ પ્રકૃતિગત ભિન્નતા નથી. શબ્દરૂપ, ધાતુરૂપ, ફૂલ, તદ્વિત, અવ્યય ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોમાં બંને ભાષાઓમાં સાદૃશ્ય રહ્યું છે. થોડી આલોચના કરવાથી આનું સત્ય તુરત જણાઈ આવશે.

૧. વર્ણ અને ઉચ્ચાર.

જે વર્ણોના ઉચ્ચાર કરવા કઠણ છે તે સર્વ વર્ણ અવસ્તા ભાષામાંથી નિકળી ગયા છે, એમ કહીયે તોપણ ચાલે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ૧૩ સ્વર છે, પરંતુ અવસ્તામાં ક્ર, ઋ, લ, ઈ, અને ઐ નથી. હ્રસ્વદીર્ઘભેદે એના ત્રણ અને ઓના બે ઉચ્ચાર થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ૩૫ સ્વર છે, તહેમાં જેના ઉચ્ચાર કઠણ છે તેનો પ્રયોગ અવસ્તામાં થયો નથી જણાતો. છ, જ, ટ વર્ગ, મ, અને લ નો પ્રયોગ જણાતો નથી. ઙ અને ઞ ને બદલે માત્ર અનુસ્વાર મુકાયા છે. ચ અને જ ના ઉચ્ચારમાં ફેરફાર થઈ ગયા છે. જના ત્રણ ઉચ્ચાર થયા છે. એક તો સંસ્કૃત જ જેવો, બીજો 'જમ્બરદસ્ત'માંના જ જેવો અને ત્રીજો azure માના ઙ જેવો.

નીચે જણાવેલાં દશાન્તોથી સંસ્કૃત અને આવસ્તિક ભાષાનું સાદૃશ્ય અને પાર્યક્ય બંને જણાઈ આવશે:—

૧ સંસ્કૃત અને બદલે અવસ્તામાં ઈ વપરાય છે, પરંતુ એ ઈ નો ઉચ્ચાર બહુ હ્રસ્વ છે.

સંસ્કૃત અવસ્તા

નરમ્ = નરેમ્;

રથમ્ = રથેમ્;

અથમ્ = અથેમ્

૨. ઙ ને સ્થાને અદ, આ ને સ્થાને આદ વા આઠ થાય છે. ક્યાં દ થાય ને ક્યાં ડ થાય એ પાછળ આવનાર સ્વર પર આધાર રાખે છે. એ એ અને ડ નો ઉચ્ચાર બહુ હ્રસ્વ છે.

. પતિમ્ = પદિતિમ્ (પ'તિમ્),
કન્યા = કદન્યા (ક'ન્યા),
દાર = દાઢર (દા'ર).

૩. એ ને સ્થાને અએ અને ઑ ને સ્થાને અઓ થાય છે, ઞ નો ઉચ્ચાર બહુ હ્રસ્વ થાય છે.

દૈવ = દાૈવ (જાણે દ્ દૈવ)
ગો = ગઑ (જાણે ગ્ ગૌ).

૪. રેફને સ્થળે ઋ અને ક્ર ને સ્થળે ઌ વા ઈરે થાય છે. ર્ મા ળે ઈ છે તેનો ઉચ્ચાર અતિ હ્રસ્વ છે.

ઋણ = કરેન,
ઋન = ઘેરેન,
અમૃત = અમેરેત

૫. સંસ્કૃત હ્રસ્વ સ્વર અપસ્તાભા કદી દીર્ઘ થાય છે, દીર્ઘ કદી હ્રસ્વ થાય છે.

. વાયુ = વાયુ,
પિતા = પિત,
કતાર = કતાર,
ગાય = ગાય,
વિતસ્તિમ્ = વીતસ્તીમ્,
દુત = દૂત,
સ્તુત = સ્તૂત.

૬. ક ને સ્થાને છ થાય છે.

ચક્ર = ચછ,
કલુ = છલુ.

ક્ + વ (= ક્ષ) ને સ્થાને છ + વ થાય છે અગર ક્ નો લોપ થાય છે.

ક્ષુદ્ર = ક્ષુદ્ર;
 ક્ષત્ર = ક્ષત્ર;
 ક્ષુધા = ક્ષુધા;
 તક્ષ = તક્ષ;
 વક્ષિણ = વક્ષિણ.

૭. ગ ને સ્થાને ઘ અને ધ ને સ્થાને ગ થાય છે.

ગમ = ગમ,
 ડમ = ડમ,
 ગમ = ગમે: (ગુજરાતીમાં પણ 'ગરમ' થયું છે.)
 દીર્ગ = દીર્ગ.

૮. ત ને સ્થાને થ.

કુત્ર = કુત્ર;
 પુત્ર = પુત્ર;
 મૂત્ર = મૂત્ર.

૯. ધ ને સ્થાને દ.

ધાતા = ધાતા,
 ધારા = ધારા,
 ધન = ધન.

૧૦. શ ને સ્થાને સ ને દ્રોષ વાર ત થાય છે.

શત = સત;
 પશુ = પશુ;
 શર = સૂર;
 શુષ્ક = હુષ્ક.

૧૧. ષ ને સ્થાને શ.

શુષ્ક = હુષ્ક,
 ડષ્ટ = સડ્ટ;
 દષ્ટિ = દર્શતિ;
 યષ્ટા = યરતા.

૧૨. સ ને સ્થાને દ અને ડેઈ ડેઈ સ્થળે થ થાય છે.

સાલિ = હાલિ;

શસ્ય, સસ્ય = હણ.

સત્ત = હત્ત;

અસુર = અહુર;

હોત = હોય.

સ ને બદલે હ બોલવાનો રિવાજ ગુજરાતીમાં થોડો નથી.

૧૩. વ ને સ્થાને ફ.

પ્રથ = પ્રસ્ન;

પ્રીતિ = પ્રિતિ;

પ્રોક્ત = પ્રોક્ત.

૧૪. વ ને સ્થાને વ.

અશ્વ = અસ્પ;

વિશ્વ = વીસ્વ,

શ્વેત = સ્વેત.

૧૫. મ ને સ્થાને વ.

ભૂમિમ્ = વૃમીમ્,

ભ્રાતા = વ્રાતા,

માતૃ = વાતૃ.

૧૬. હ ને સ્થાને જ.

હિમ્ = જિમ;

અહિ = અજિ;

વાહુ = વાજુ.

ગુજરાતીમાં પણ વાહુ નો “બાહુ” થઈ “બાહુઅન્ધ” શબ્દ થયો છે.

૧૭. લ ને સ્થાને ર.

શૂલ = સૂર;
 શ્રીલ = સીલ,
 છુપ = રૂપ.

સંસ્કૃતમાં પણ અનેક અથર્થો તે સ્થાને ર આપ છે.

૧૮. સંસ્કૃત અર્થ તે સ્થાને અવરતામાં અર્થ થાય છે.

વસનમ્ = વહનમ્,
 વચસ્ = વચ્ચ્,
 પયસ્ = પયઃ;
 નમસા = નમઃ.

આ એ ભાષામાં જે વિભિન્નતા દેખાડવામાં આવી રહેતા પણ કેવું આશ્ચર્યજનક સં-
 દર્શ્ય છે ! કેટલાક શબ્દો એવા છે કે બંને ભાષામાં સમ્યા જ છે. નીચે યોગ્ય દૃષ્ટાન્તો
 આપવામાં આવે છે -

અન્ત, અન્ય, અપ, આયુ, દદ, દ્યુ, ઉપર, ઝપા, જામ, ગાથા, જય, જ્યા, તયુ, તાયુ,
 દૂત, દૂર, નર, નય, પદ, મધુ, યય, યદા, ઘણ, વાત, વિષ, શીર, છી ઇત્યાદિ.

૨. સન્ધિ.

મક સવળે દીર્ઘ । આ સૂત્ર અવસ્થાને પણ લાગુ પડે છે

વર + અમ = વરામ,
 વ રક્ત = વ્રક્ત (=સુક્ત)
 શત
 વદ્યુમે બંને ભાષામાં મળતા આવે છે.
 શર
 શુર્ય અને અવરતામાં

૧૧. વ તે સ્થાને શ. = એ અર્,
 ઓ અઓ,
 શુષ્ક = પોરો = અર્ અર્.
 ઉષ્ = ઉઃ

દષ્ટિ = દર્શી સન્ધિ કદિ સ્વાભાવિક લાગે છે. ભાષા કલ્પિત
 યથા = યસ્તા, છે માણ્યોલેખુ ઉપર માયા શબ્દ છે હવે

૫ મી

તતુભ્ય = તતુભ્યો,
 પુત્રાત્ = પુત્રાત્,
 પુત્રેભ્ય = પુત્રદ્ભ્યો.

૬ ઊં

પુત્રસ્ય = { પુત્રહે,
 પુત્રાણા,
 પુત્રયો = પુત્રયો,
 દાત્રો = દાત્રાઓ
 વિદુષ = વીદુષો

૭ મી

પુત્રાણામ્ = પુત્રાણમ્
 તતુનામ્ = તતુનમ્
 પુત્રે = પુત્રે,
 દાત્રિ = દાત્રિ,
 વચસિ = વચહિ,
 પુત્રપુ = પુત્રપુ
 વચસુ = વચહુ,
 તતુષુ = તતુષુ

મસ્કૃતમા ઇકારાન્ત, ડકારાન્ત કિવા વ્યજનાન્ત શબ્દના ૩૫ અકારાન્ત શબ્દના જેવા નથી હોતા, તેમના ૩૫મા જે વિભક્તિમા જે સ્થાને જે પ્રપ્રરતુ વિશેષત્વ હોય છે, તે સ્થાને તે પ્રકારતું વિશેષત્વ અવસ્તામા પણ હોય છે સસ્કૃતમા શ્વન્ શબ્દનું ૩૫ સાધારણ નિયમથી જુદુ જ છે, તેની જુદી જુદી વિભક્તિઓના ૩૫ સાથે અવસ્તાના સ્વન્ (શ્વન્ એટલે કુતરો) શબ્દની તે તે વિભક્તિઓના ૩૫ મળતા આવે છે

શ્વા = સ્વા

શ્વાનમ્ = સ્વાનમ્

શુને = સુને

શુન = સુનો કાત્યાદિ

સર્વનામ.

સસ્કૃત સર્વનામ સાથે અવસ્તાના સર્વનામને અત્યંત સાદૃશ્ય છે

અસ્મદ્ શબ્દ

અહમ્ = આજેમ્ (દેને સ્થાને જ)

વયમ્ = વયેમ્,

મામ્, મા = મમ, મા,

તઃ = તો;

મે = મે;

મત્ = મત્;

મત્સ્ય = મત્સ્ય;

મમ = મમ;

મત્સ્યક = મત્સ્યક.

બીજાં સર્વનામનાં પણ એમજ એ દર્શાવ્યા છે:—

પુષ્પઃ શબ્દ.

પુષ્પઃ, પુ, પુ, પુષ્પ.

તે, તપ = તે, તપ;

પુષ્પાત્, પ = પુષ્પાત્, પા.

તત્ શબ્દ.

મઃ = મો;

તત્ = તત્;

મા = મા.

પ્રતઃ શબ્દ.

પ્રતઃ = પ્રતઃ;

પ્રતેષુ = પ્રતેષુ;

પ્રતયા = પ્રતયા.

દમ્ શબ્દ.

દમ્ = દમ્;

દમે - દમે;

દમ્યઃ = દમ્યઃ.

દા શબ્દ.

દા = દો.

દમ્ = દમ્;

દામાત્ = દામાત્;

દા = દા.

દિશ્ શબ્દ.

દિઃ = દો;

દેવ = દેવ;

દાઃ = દા. દિશ્.

૪. લિંગવિધાન.

અવસ્તામાં લિંગવિધાન પણ સંસ્કૃતના જેવું જ છે:—

દાણ (દેણ)	ઉપરથી	દાણી (દેણી),
મણ (મેણ)	„	મણી (મેણી);
પદતિ (પતિ)	„	પત્ની (પત્ની);
અણ (અશ્વ)	„	અણા (તેમજ અણી);
વીદ્વદ્ (વિદ્વાન)	„	વિદ્યુષી (વિદ્યુષી);

૫. સંખ્યાવાચક શબ્દો.

અવસ્થાના કેટલાક સંખ્યાવાચક શબ્દો નીચે આપવામાં આવ્યા છે:—

एक = अण (=एक),
 द्वि = द्व,
 त्रि = त्रि (अंग्रेजीમાં પણ three),
 चतुर् = चतुर्,
 पचन् = पच,
 षष् = स्वश्वस्,
 सप्तन् = सप्तन्,
 अष्टन् = अष्टन्,
 नवन् = नवन्,
 दशन् = दशन्,
 द्वादशन् = द्वादशन्,
 सप्तति = हस्ततादति,
 शत = सत, इत्यादि.
 ११वीं, प्रथम = प्रथम,
 द्वितीय = द्वितीय,
 अष्टम = अष्टम,
 नवम = नावम,
 दशम = दशम,
 शततम = सतततम. इत्यादि.

(અંપૂર્ણ.)

નરસિંહભાઈ. ઈ. પટેલ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહામણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્થરશુશ્રુક્તિનો સાગર છે, દુ ખીયાને આશીર્વાદ છે અને હુંકામાં મનુષ્ય માત્રનું છાતન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ જિનકરીકે ધ્યાન છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૩૦ની ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ, મુખ્યાર્થ. કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખ્યાર્થ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેક.	રાવપુરા.	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

ભગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી માર્ગાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પૂરક વ્યાખ્યાન મહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ દેખી આજ પેઞ સગબત ૮૦ ફારમ પૂરું પાડું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

MAN AND WOMAN.

"Woman," said Keshab Chunder Sen ' has been defined as an adjective agreeing with the noun man. I should rather say that man is a noun in the objective case, governed by the verb woman. This humorous simile may be read with the simile of the poet of the Veda when he compares the brightness of the god of fire to the shining of a woman in her home. Sita, in a celebrated passage of Valmiki's *Ramayana*, says to her husband —

'The world shall wake no care in me
My only care be truth to thee

If we apply this noble saying in a reciprocal sense, and base the solidarity of human society on the truth of man to woman, and of woman to man, many of life's riddles would be solved—many of life's difficulties would disappear. I may be something of a dreamer, but I hope and trust that society in India—as elsewhere—will recognise the place that is woman's not as a result of conflict and strife—not as a victory after the dust of battle—but as the natural symbol of Peace, Harmony, Union, Devotion, and Love.

'*Life and Labour in India* —by A Yusef-Ali

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् ।
भूतै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

पृथ ६, अक्ष ६. [भासिक.] आपाद, सप्त १६६३.

तन्त्री—प्रेदिसेर आनन्दसङ्ग-आपुष्पाष्ट भूष ओम ओ, ओतुओसु श्री

श्री भन सुप्रशम सूर्यशम त्रिपाठी ३५५
(वसन्त-ओदिस)

अन्धावलोकेन ३१८

दूरी जीतध्वनि ३७१

(रा रा नरसिंहनाथ गोणानाथ श्री. ओ. सी ओम)

स्वदेशधर्म. ३८५

(वसन्त-ओदिस)

अवस्था ३८३

(रा रा नरसिंहनाथ ध. परेत.)

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાત
ગાના ભારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ માથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુભવી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માન પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી જીજ્ઞાસુઓ માટે ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂા. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂા ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂા. ૦-૪-૦ ,,

પળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ

મુ'બાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન એમ. ત્રિપાઠી.—મુ'બાઈ.

નિયમો.

૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર

૨ “ વસન્ત-ઑફિસ ”-ની સહીના લેખો માટે “ વસન્ત-ઑફિસ ”
જવાબદાર છે.

૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.

૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણુ-એ લેખ “ વસન્ત ” માં દાખલ કરવાનો વા કર્યો, હો
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બધાતા નથી.

૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમા પણ ન મળે તો ત્રીજા
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અ
બધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક.

ग. ग. भन सुधराम सूर्यराम त्रिपाठी.
 जन्म-संवत् १८६६ वैशाख वी ८ ने शनिवार
 अवसान संवत् १८९३ वैशाख शुदी ११ ने शुक्रवार

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૬, અંક ૬.

[માસિક.]

આપાક, સંવત્ ૧૯૬૩.

તાન્ત્રી—ગ્રેફિસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ; એલ્. એલ્. બી.

શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૩૧૫ થી.)

રા. મનઃસુખરામના લેખોના પાંચ વિભાગ થઈ શકે છે. ૧. નીતિવાર્તિકે આદિ પ્રકીર્ણ વિષયો ઉપર માસિકપત્રો આદિમાં લઘુ લેખો. ૨. નિબંધો. ૩. જીવનચરિતો. ૪. વેદાન્તગ્રંથો. ૫. ભાષાન્તરો.

૧. રા. મનઃસુખરામ અમદાવાદમાં હતા ત્યારે સન ૧૮૫૯-૬૦-૬૧ એપ્રિલ સુધીના બુદ્ધિપ્રકાશમાં ૫૬માં તથા ૫૭માં તેઓના અનેક લેખો છે.

સન ૧૮૬૧ માં મુંબઈ આવવું થતાં મુંબઈના પત્રોમાં લેખો લખવા શરૂ કર્યાં તેમાં સન ૧૮૬૬-૬૭-૬૮-૬૯ એ વર્ષોના બુદ્ધિવર્ધકમાં તથા તે બધે ૫૬માં હાંડીઓ (૧૮૬૪) સ્વદેશવત્સલ તથા આર્યધર્મપ્રકાશમાં, દેશીમિત્ર (૧૮૬૭), નુરએલમ (૧૮૭૮), બામદાદ એ માસિકોમાં, તથા ઇન્દુપ્રકાશ, રાસતગોષ્ઠતાર એ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસંગોપાત્ત લેખો મોકલતા.

સન ૧૮૬૯ થી અસ્તોદ્યાદિ મોટા લેખોનો આરંભ કરતાં તેઓએ લઘુ લેખો બધે કર્યાં પરંતુ પાછલા વર્ષોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે સમાલોચક તથા “શુન્નરાત્રી” માં લખતા. એ નિબંધોના મુખ્ય વિષયો નીતિ તથા આર્યધર્મની ઉચ્ચતા અનુકરણીયચરિત પુરુષોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંતો, અને તે સમયે પ્રકટ થયેલા પુસ્તકો જેવાં કે કરણુધેસો, નર્મકવિતા, સાસુ

વહુની લગાઈ, કરસનદાસચરિત આદિ ઉપર વિવેચન રૂપે હતાં. આરંભના એ લેખોમાં પણ, તેઓનીની પરિણત કૃતિઓમાં જે જાતિનાં સંસ્કાર પામેલાં તથા ઉચ્ચ ભાષા અને વિચારો છે તેના પ્રથમાંકુરો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને ઉપર લખેલા પત્રોમાં જે અન્ય લેખો આવતા તે સર્વથી સ. મનઃસુખરામના લેખો ભાષા તથા વિચારની પ્રાઢીથી ભિન્ન પડી આવતા અને તેઓની કૃતિઓ કર્તાના નામના પ્રકટન વિના પણ પરખાઈ આવતી.

૨. નિબન્ધો આદિ—સન ૧૮૬૬ માં તેઓએ ‘ઉત્તર જમકુમારી’ નામે એક નાની વાર્તા પ્રકટ કરી. તેઓના પરમરનેહી સ. રણછોડભાઈએ ‘જમકુમારીવિજય’ નાટક રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું—જે તે જાતિના લેખોમાં પ્રથમ હોવા છતાં તે સમયે ગુજરાતમાં અતિ લોકપ્રિય થયું હતું “ અને જેણે ગુજરાતમાં વાંચવાની વિશેષ રચિ ઉત્પન્ન કરી હતી. ” તેમાં કથા-ભાગ નાયક નાયિકાના વિવાહથી સમાપ્ત થાય છે તેના ઉત્તરાર્ધરૂપે

“ હુ હાયા કાયા કચની પ્રાણુજિવન મુજ પ્રાણુ;
અબેદવસ્તુ નામભિન્ન, વર્ણુ કોણુ પ્રમાણુ. ”

એવા સુખી “ આર્ય ગૃહસ્થાશ્રમ ” નું એક ચિત્ર આલેખ્યું છે, અને પ્રસંગે અન્યાયી ઇન્દ્રિય અધિકારીઓના વર્તનનું પણ ચિત્ર છે તથા તેવે પ્રસંગે રક્ષણ થવા ઉપાયો લેવાના માર્ગોની દિશા બતાવી છે. એ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૭૦ માં લખ્યું છે કે “ છિટનના કુદીન અને ઉદાર પુરુષો જેઓ અત્રે સ્વતન્ત્રતા મોકલવાને અને ઉછેરવાને બહુ ઉત્સુક છે તેમને વારંવાર સમાચાર આપતા રહેવું, અને જ્યારે આપણું એ બળ ન મળે એવો ભારે અધિકારી સ્વતન્ત્રતાને શુદ્ધ કરવા આવે, ત્યારે આપણે છિટનના ઉદાર પુરુષોની સદાય માગવી...” અને અન્તે,

“ શુભ જ્ઞાન સ્વતન્ત્રપણું વળિ પૌરુષ, દેશસ્વભક્તિ મને ભારેને,
કર કલ્પિત વાત ખરી ઉપલી મનના મન અર્થ પરિ પુરીને. ”

એમ ધ્વજપ્રાર્થના કરી હતી. તે શુદ્ધ મંકલ્પ ભારતભૂમિમાં હાલ કેટલો વિસ્તર્યો છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

દેશીય રાજ્ય—સન ૧૮૬૭ માં બુદ્ધિવર્ધક સભામાં એ નિબન્ધ વાચેયો, જેમાં દેશીય રાજ્યની પૂર્વની તથા આધુનિક સ્થિતિ અને તે સુધારવાનાં સૂચનો તેમાં કરેલાં હતાં. સ્વ-મતિ અનુસાર એ સંબન્ધમાં ઘણા ઉપાયો પ્રકટાય છે પરંતુ રાજ્યિ મનુષ્યે પોતાનું હતું તેવું ઉત્તમ અનુકરણીય રાજ્યતન્ત્ર સાફ જે નીતિઓનું સ્મરણ કરી પરિપાલન કર્યું હતું તેનો પણ સાર માર્ગદર્શક રૂપે સંયોજ્યો હતો.

વિષત્તિ વિષે નિબન્ધ—આપણા આચારોની વિચારોની તથા દેશની અધોગતિ તથા પરતન્ત્રતાનું તેમને યથાવત્ દર્શન હતું અને તેથી તેમનું હૃદય સશોક રહી તે સર્વનો ઉદ્ધાર થાય તેવા માર્ગોના સંબન્ધમાં વિચાર કરવામાં તથા તે પ્રકાશવામાં તેઓ સચિન્ત રહેતા.

આ લઘુ નિબંધમાં એવી અવસ્થા જે વિપત્તિના નામથી ઓળખાય છે તેના મંક્ષિત દર્શન-પૂર્વક તેનો પણ ઉપયોગ કરતાં આવડે તો તે કેવી રીતે સંપત્તિનું સાધન થાય છે તેનું સદ્દેશન નિબંધન છે.

એ લેખનો મુનઃ સંસ્કાર ન થયાથી તેમાંથી ઉદ્ધરણ કરી તથા સહજ રૂપાન્તર કરી “વિપત્તિહાર સંપત્તિ” એ નામથી તે વડોદરામાં પ્રકટ થતી “લોકપ્રિય લેખમાલા” માં સન ૧૯૦૧ માં મુદ્રાપિત થયો.

અસ્તોદય—ઉત્પત્તિકારક આ લઘુ ગ્રન્થરાત્રની પ્રથમાવૃત્તિ સન ૧૮૭૦ માં પ્રકટ થઇ તેનું મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ હતું. તેનો વિષય યથાનામ આપણા દેશની અસ્તાવસ્થાનું જ્ઞાન કરાવી ઉદ્યાર્થ પ્રયત્ન કરવા પ્રેરણાદાનરૂપ હતો. એ ગ્રન્થ બહુ પાંડિત્યશાળીઓમાં ગુજરાતીમાંથી ઇંગ્લિશ ભાષાન્તર કરવાના શિક્ષણમાં ઉપયોગમાં લેવાયો હતો. અને ધીમે ધીમે પણ દૃઢતાથી એ ગ્રન્થ વાચન તથા અભ્યાસમાં અધિકાધિક પ્રવૃત્તિ પામ્યો. વર્તમાનકાલમાં ગુજરાતી લેખન-શૈલી તથા વિચારખનિના આદર્શરૂપ તે લેખાય છે. આ ગ્રન્થ ઉત્તરેતર આવૃત્તિઓમાં વૃદ્ધિ શુદ્ધિઓ જે થઈ છે તે પૂર્વોક્ત રા. મન.સુખરામની તે ગ્રન્થની રીતિનું અને તેથી થતા ફેરફારોનું એક પરમ ઉદાહરણ છે.

અસ્તોદયના ઉદાહરણ રૂપે નલદમયન્તીનું ઉપાખ્યાન પ્રથમાવૃત્તિમાં અન્તે સંયોજ્યું હતું તેનો કથાભાગ સંસ્કૃત ભારતાન્તર્ગત નલોપાખ્યાન તથા ગુજરાતી પ્રેમાનન્દકૃત નલોપાખ્યાન ઉભયમાંથી અવતરણ લઈ રચાયો હતો. દ્વિતીયાવૃત્તિમાં એક ઉપોદ્ઘાત ઉમેરવામાં આવ્યો હતો. તૃતીયાવૃત્તિમાં નલદમયન્તીના ભાગમાં પ્રેમાનન્દમાંથી અવતરણોનો ત્યાગ કરી તથા રચના ફેરવી નાંખી સંસ્કૃતનું કેવલ પ્રત્યયાન્તર કર્યું હતું.

વર્તમાનમાં જે બાળ અને યુવા હોય છે તે બધામાં જુદા થાય છે અને તેથી દેશના ઉદયનો બહુ આધાર વિદ્યાર્થી યુવકો ઉપર છે એમ ધારી તેઓ પ્રતિ સંબોધન નામે લેખ પણ તેમાં ઉમેર્યો છે. અને અતિમ પંચમાવૃત્તિ જે બે વર્ષ પૂર્વ છપાઈ તેમાં નલદમયન્તીનું સ્થાન “સ્વાશ્રય” નામના લઘુ લેખે લીધું છે.

સ્માદ્દેશકૃત “સેદ્ધેદેષ”નો ગ્રન્થ પૂર્વ લખ્યું છે તેમ તેઓને અતિ પ્રિય હતો. તે આદિ ઉપરથી “સ્વાશ્રય” નામે સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ લખવા માંગ્યો હતો. પરંતુ તે મર્યાદા પૂર્ણ કરવા સમય આવશે નહિ એ શંકાથી તેના સંક્ષેપને, તથા અસ્તમાંથી ઉદય થવાનું સાધન—શાસ્ત્રોપદિષ્ટ તથા સ્વાનુભવગોચર “સ્વાશ્રય” જ હોવાથી તેને, અસ્તોદય અનન્તર યોગ્ય માની તે પ્રમાણે “અસ્તોદય” માં સંયોજ્યો.

વાર્તિક (લેખન તથા વાચન). નડીયાદના રા. બ્રહ્મસંકર ઉદાસરામે “ભારતીબૂપણ” નામે એક ત્રૈમાસિક આરંભ્યું હતું. તેના પ્રથમ વર્ષના પ્રથમ અંકના પ્રથમ લેખ રૂપે વાર્તિક નામે તે પ્રકટ થયું હતું. તેમાં શુદ્ધિ થઇ તથા “લેખન વાચન” ના અંકની વૃદ્ધિ થઇ વર્તમાન ત્રૈમાસિક “સમાજોચક” માં પ્રકટ થઈ પૃથક્ નિબંધ રૂપે પણ પ્રકટ થયું.

એ લેખમાં લેખ, ભાષા, તથા શૈલી આદિ સંબંધમાં સ્વવિચારો સપ્રમાણુ વિસ્તરથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

“ કલકત્તા રેવ્યુ ” ના સન ૧૯૦૨ ના અક્ટોબરના અંકમાં “ ધીલેન્ડેન્ડ ક્વેશ્ચન ઇન ગ્રીસ ” નામે એક લેખ જેમાં ગ્રીક ભાષાની પૂર્વની ઉચ્ચતા પ્રતી કમે કરીને તેમાં અધઃપતન અને વર્તમાનમાં કેટલાક લેખકોના પ્રયાસથી પૂર્વની ઉચ્ચતાની પ્રાપ્તિ સંબંધી વિદ્વાતા બરેલો લેખ હતો તેમાંના વિચારો વર્તમાન ગુજરાતી ભાષા સ્થિતિને બહુ લાગુ પડે એમ હોવાથી તથા સ્વતન્ત્રતાથી પોતે જે નિશ્ચયો કરેલા તેને અનુકૂળ હોવાથી તે લેખનો સાર “ ગુજરાતી ” વર્તમાન પત્રમાં કેટલાક વર્તમાન ગુર્જર ભાષાની વૃદ્ધિ ધ્વજનારાઓને વિચારમાં લેવા અર્થે પ્રકટ કર્યો હતો.

૩. જીવનચરિતો—રા. મનઃસુખરામને જીવનચરિતો વાચવાનો તથા લખવાનો અતિ પ્રેમ હતો. તેઓ માનતા કે નાનાજાતીય લેખોમાં “ જીવનચરિત્ર એ દેશોત્થતિમાં એક મહાન સાધન છે. ” કારણ દીપકસભ તે અનેક દીપોને પ્રકટાવનાર છે. અને તેથી ગુર્જર માહિત્યના એ અંગની વિશેષે વૃદ્ધિ પુછિ થાય એ હેતુથી અન્યોને પણ જીવનચરિતો લખવા લખાવવા પ્રેરતા હતા.

૧. સુશ ગોકુલજી ઝાલા તથા વેદાન્તઃ—આ પુસ્તકની એ આવૃત્તિ ચઢ છે અને ખીજામાં તેઓની સુરીતિ અનુસાર સારી શુદ્ધિ વૃદ્ધિ ચઢ છે એ અન્ય તેઓએ પોતાના એક પરમસ્નેહી મિત્ર ભાવનગરનાં જૂતપૂર્વ પ્રધાન રા. સામલદાસને અર્પણ કર્યો છે જેઓની સક્ષમ શુદ્ધિ વિશે પોતે વારંવાર ઉચ્ચતમ અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા.

૨. કરસનદાસ અને તત્સંબંધમાં વિચાર—રા. કરસનદાસ મૂલજી, રા. મનઃસુખરામ અને તેમના લેખો ઉપર સારો ભાવ અને રુચિ રાખતા પોતે રચિત “ વિલાપતના પ્રવાસ ” એ ગ્રંથમાં ઘણા શબ્દો રા. મનઃસુખરામની સૂચના અનુસાર લખ્યા હતા. એ અન્ય ઉપર રા. મનઃસુખરામ વાર્તિક લખે એમ તેમની તીવ્ર ધ્વજા હતી. તે પૂછું ચતા પહેલાં, રા. કરસનદાસનો સ્વર્ગવાસ થયો રા. મહિપતરામે “ કરસનદાસ મૂલજી ચરિત્ર ” પ્રકટ કર્યું ત્યારે રા. મનઃસુખરામે સં. ૧૯૩૪-૩૫ ના સ્વદેશવત્સલમાં એક વાર્તિક લખી કૃત સંકલ્પની પ્રકાશન-તરે સિદ્ધિ કરી.

સરલ પ્રવહતી ભાષાવાલા આ લેખમાં “ સુધારા ” નામથી પ્રખ્યાત થયેલા એક સામાજિક (social) વિષય ઉપર ઘણા માનનીય વિચારો છે.

૩. દાર્બેસ જીવનચરિત—રાસમાલાના ગુર્જર ભાષાન્તર સહ તે લેખ “ દાર્બેસ ગુજરાતી સભા ” તરફથી પ્રકટ કર્યામાં આવ્યો હતો. શ્રીયુત દાર્બેસ સાહેબ જેવા એક ઉદારચરિત અનુકરણીયવૃત્ત એક યુરોપીયનના ગુરોથી તથા પોતાને પ્રિય ગુર્જર ભાષાનો અને ગુર્જર દેશ ઉપર તેઓની અપૂર્વ ભક્તિ અને તેના ઉત્કર્ષ સાથે તેમના અનુપમ પ્રેમથી આકર્ષાઈ આ ચરિત લખી પોતાનો ભક્તિભાવ તેઓએ પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

આ લેખની પ્રથમાવૃત્તિ સં. ૧૯૨૫ માં અને શોધિત વર્ધિત દ્વિતીયાવૃત્તિ સં. ૧૯૫૪ માં પ્રસિદ્ધ થઇ.

આ લેખમાં પરદેશીય રાજ્યકર્તાઓને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અનેક અવતરણો સંગૃહીત છે.

૪. શેઠ હરિવલ્લભદાસનું જીવનચરિત્ર—શેઠ હરિવલ્લભદાસ રા. મન સુખરામના મુખ્યમાં પાડોશી હતા. તેઓ મૂલ ગરીબ હતા પણ ઉદ્યોગ અને કરકસરથી યથાશક્તિ ધન સંગૃહીત કર્યું હતું. રા. મન સુખરામના સહવામથી તેઓના ધણા સંસ્કારો બદલાઈ ગયા હતા અને અંતકાલ સમીપ આવતાં પોતે એક વ્યવસ્થાપત્ર લખ્યું તેમાં સ્વોપાર્જિત ધનનો મુખ્ય ભાગ રા. મન સુખરામની જ પ્રેરણાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અર્પણ કરવાનું પુણ્ય કર્યું. તે વાત પ્રસિદ્ધ થવા સમય આવતાં પોતે એ રનેહીના ઉદાર વૃત્તિ તથા પેરોપકાર કાર્યના સ્મરણાર્થે તેમનું એક સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્ત લખ્યું. તેની પ્રથમાવૃત્તિ સન ૧૮૮૦ માં યુદ્ધિપ્રકાશના જન્યુઆરીના અંકના વધાગ રૂપે પ્રકટ થઈ પરંતુ તેમાના કેટલાએક વિચારોએ યુદ્ધિપ્રકાશના તે સમયના મુખ્ય તંત્રીઓને એવા ભયભીત કર્યા કે એ લેખના વાચકોને તેમાંના વિચારોથી દોરાઈ ન જવા સાવધાન રહેવા સૂચના સાર ચાર પાનાની પ્રસ્તાવના લખવા શ્રમ લેવો પડ્યો, જેમા તે યુદ્ધિપતિ લખે છે કે “આપણા ભરતખંડની ખરાબી કરનારાં મુખ્ય કારણો છે તેમાંનું એક અદ્વિતમત છે ઇત્યાદિ.”

આ લેખની પણ શોધિત વર્ધિત દ્વિતીયાવૃત્તિ સં. ૧૯૫૫ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રકટ થઈ પરંતુ સુયુદ્ધિપ્રકાશે એ પ્રસ્તાવના કાઢી મૂકવામાં આવી જણાય છે.

૫—૬ રા. બા. મોતીલાલ લાલભાઈના પત્ની સૌ. કુકુમળાઈએ “સેન્ડકોઈ એન્ડ મર્ટન”નું ગુજરાતી ભાષાતર કર્યું છે તેના આરંભમાં તેમનું જીવનવૃત્ત તથા “સેન્ડકોઈ એન્ડ મર્ટન” નામે એક અન્યના આરંભમાં દી. બા. મણિભાઈના પત્ની સૌ. કેસરકુંવરનું જીવનવૃત્ત તેઓએ લખ્યાં છે.

એ ઉભયમાં પ્રસંગોપાત “આર્ય નારીઓ”ના ધર્મ સંબંધમાં વિવેચન છે.

૭. ભાવનગરના ભૂતપૂર્વ પ્રધાન સુપ્રસિદ્ધ ગૌરીશંકરજીનું જીવનચરિત્ર જેની પ્રસિદ્ધિમા પોતે એક મુખ્ય સાધન હતા તેનું તેઓએ “ઉદ્ધાટન” લખ્યું છે.

૮. વેદાન્ત ગ્રન્થો—રા. મન સુખરામની બાલપણથી જ સ્વાભાવિકતાએ વેદાન્ત-શાસ્ત્રમા રુચિ હતી અને તેઓએ તે સંપાદન સાર કરેલા સત્સમાગમ તથા લીધેલા શ્રમ વિશે પૂર્વે લખાઈ ગયું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યા તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો પણ તેઓએ બહુ વાંચ્યા હતા. પરંતુ એ સર્વના વિચારગ્રન્થ નથી અદ્વિતામૃત જ તેમને ગ્રાભ જણાયું હતું

હાલના મુધારાવાળાઓના આચાર્યરૂપ થઈ પડેલા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોસહ પણ તેમને પત્રવ્યવહાર હતો. વર્તમાનકાલમાં જર્મનીમાં કીલ યુનિવર્સિટીના શીલોસોફીના પ્રોફેસર ડૉ. પોલ ડ્યુએશન જે “હિસ્ટરી ઓફ શીલોસોફી”ના અપ્રતિમ ગ્રંથથી અપૂર્વ કીર્તિને પામ્યો છે તે ચોડાંક વર્ષો ઉપર આચાર્યવર્તમાં આવતાં મુંબઈમાં ખાસ તેઓની મુલાકાતે તેઓને ઘેર આવ્યા હતા. અને ભવિષ્ય કથનરૂપે તથા સ્વહસ્તસ્મારક રૂપે લખી ગયા છે કે:—

“The future religion of Germany would be the Vedanta.”

વળી હાલના આદર્શભૂત એ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વેદાન્તશાસ્ત્રના આદ્યપ્રવર્તક સ્વામી વિવેકાનન્દ પણ તેઓ સહ વેદાન્ત અર્થા કરતા. અને સંક્ષેપમાં રા. મન:સુખરામના વિચાર, લેખ, તથા આચારમાં પ્રસંગે પ્રસંગે તેઓની વેદાન્તનિષ્ઠતા સુસ્પષ્ટ દીશી આવતી હતી.

૧ વેદાન્તવિચાર—આ નામે ગ્રંથ ચિરકાલીન શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા સ્વાનુભૂતિના ફલરૂપ લખવા આરંભ્યો હતો. પરંતુ કાર્યાન્તરોને વશ થવાથી અપૂર્ણ સ્થિતિમાં તે વિચાર-સાગરની દ્વિતીયાવૃત્તિમાં પ્રવેશકરૂપે સંયોજન્યો છે.

૨ લઘુવાક્યવૃત્તિટીકા—શ્રી શંકરાચાર્યકૃત “લઘુવાક્યવૃત્તિ” નામે સંસ્કૃતમાં એક પરિણામમાં અદ્ય પણ અર્થમાં અનદ્ય ગ્રંથ છે તેનું રામરચિરા છન્દમાં ગૂર્જર પ્રત્યયાન્તર કરી તે ઉપર સ્વતન્ત્ર ટીકા લખી છે. એ ગ્રંથ અમુદ્રિત છે.

૩ A sketch of the Vedanta Philosophy. વિચારસાગરની પ્રથમાવૃત્તિમાં તથા સુગ ગોકુળજી ઝાલાની પ્રથમાવૃત્તિમાં વેદાન્તાદિવિષયક બે ભિન્ન લઘુ લેખો લખ્યા હતા. તેને ભિન્ન કરી તેઓનું શોધન કરી તથા તેમાં અતિવૃદ્ધિ કરી ઉપરના નામથી એમ સ્વતંત્ર લેખ ઇંગ્લિશમાં સન ૧૯૦૧ માં પ્રકટ કર્યો. ઇંગ્લિશ ભાષાના વેદાન્તસિદ્ધાન્તોના જિજ્ઞાસુઓને એ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. એ ગ્રંથ પાશ્ચાત્ય દેશના વિદ્વાનો તથા અભ્યાસકોને એવો ઉપયોગી તથા પ્રિય થઈ પડ્યો છે કે એ ગ્રંથમાંથી A. Worsby કૃત “Concepts of Monism,” અને Slater કૃત “Higher Hinduism” અને Max Muller કૃત “India, what can it teach us” માં પણ તેમાંનાં અવતરણો જોવામાં આવે છે.

હાલની કેળવણી પામેલા યુવાનોના મનને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોનો પટ લાગેલો હોવાથી તદ્દેશીય લોકો તથા ભાષા દ્વારા જે વિચારપાન સંસુખ આવે છે તે તેમને ત્વરિત ગ્રાસ થાય છે તેથી પાશ્ચાત્ય લેખોમાં તત્સમ વિચારો પોતાના વાચનમાં આવેલા તેમાંના કેટલાએકોને સંગ્રહ તથા અવતરણ રૂપે પ્રકાશ પોતાના ગ્રંથોમાં કરવાનું રા. મન:સુખરામને આવશ્યક લાગેલું.

નવીન કેળવણી પામેલા જે લેખકોની ધર્મ તથા લેખન મંજૂરી મનોવૃત્તિઓ રા.

મન-સુખરામના વિચારોથી સંસ્કારિત થઇ સ્વપ્રવાહમા પ્રેરાઇ, તેઓમાં મુખ્ય રા. મણિવાલ દિવેદી તથા રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનાં નામો નિર્વિવાદ પ્રસિદ્ધ છે.

૫. ભાષાન્તરો—ગૂર્જર ભાષાની હિતપતિ તથા સ્વરૂપ સંબંધી રા. મન-સુખરામના વિચારો બદલાતાં ભાષાન્તર એ સંગ્રાને ગુજરાતી સંબંધમાં અવધાર્યા બાસવા ધ્યાની અને તેથી તેઓ તેને પ્રત્યયાન્તર એ નવીન મંત્રાથી વ્યવહાર કરતા.

પ્રત્યયાન્તરની પદ્ધતિ વિના જે ભાષાન્તરો મૂલના રાખ્ધોમાં ન્યૂનાધિક કરી તથા મૂલના રાખ્ધોનું પરિવર્તન કરી કરવામાં આવે છે તેથી ઘણી રીતિએ મૂલના સહેતુક પ્રયોગોને તથા સ્વાસ્થ્યને તથા તાત્પર્યાર્થ રૂપ આત્માને પણ હાનિ પહોંચે છે એમ તેઓ માનતા હતા. અને શાસ્ત્રીય લેખોમાં પણ સંસ્કૃત આદર્શલેખોનું અનુસરણ ન કરવાથી જે સિચિદતા આવી ગૌરવહાનિ થાય છે તેને પણ સાહિત્યવૃદ્ધિમાં શોષનીય ગણતા. ગૂર્જર ભાષામાં કવિતા તથા શાસ્ત્રીય લેખોના લેખકોને શૈલી તથા વિચાર સંબંધમાં આદર્શ અર્પવા શ્રીવાદિમક્રીય રામાયણ તથા શ્રીભગવદ્ગીતા શાકરભાષ્યના પ્રત્યયાન્તર તેઓએ આરંભ્યાં હતા.

૧ મણિરત્નભાલા—સંસ્કૃતમાંથી સરલ ભાષાતર સન ૧૮૬૩ માં તેઓએ પ્રકટ કર્યું હતું. વિવિધોપદેશ નામક એક લઘુ પદ્યસંગ્રહના પ્રકટન પછી આ રા. મન-સુખરામનું દ્વિતીય ગ્રંથપ્રકટન હતું. આ ગ્રંથ તેમના નિત્ય પાઠમાનો એક હતો.

૨ વિચારસાગર નામે દિવેદી ભાષામાં વેદાન્તનો એક સુંદર ગ્રંથ છે—જેવા સંગ્રહ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં પણ અલ્પ હશે તે ગ્રંથ ગુરુમુખે બણતાં તેની આવશ્યકતા તથા લોકો-પ્રકારિતા જોઈ તેનું ગૂજરાતી પ્રત્યયાન્તર કર્યું જોનો લાભ બહુ ગુજરાતી અધિકારી સુમુખો લેતા રહ્યા છે.

૩-૪ અદ્વૈતાનુભૂતિ તથા આત્મબોધ—નામે સંસ્કૃત વેદાન્તસિદ્ધાન્તસંગ્રહાત્મક સ્તોત્રોના ગેય પ્રત્યયાન્તર કર્યા છે.

૫ વાદિમક્રીય રામાયણ—રા મન-સુખરામે દિવ્ય અનુપમ આદિકાવ્ય શ્રી વાદિમક્રીય રામાયણનું યથાર્થ સુધાપાનનો લાભ ગૂર્જર પ્રેમને કરાવવા પ્રથમ તેનું ગદ્યમાં ભાષાન્તર સન ૧૮૬૮ ના પુલ્કિવર્ષકર્માં આરંભ્યું હતું. બાલકાંડનો થોડોક ભાગ થયા પછી સન ૧૮૭૯ માં પદાત્મક પ્રત્યયાન્તર આરંભ્યું. તેનો અયોધ્યાકાંડનો કેટલોક ભાગ પ્રથમ હરિગીત છંદમાં રચ્યો હતો. પરંતુ અગ્રે શ્રીરામચરિતગદ્ય અધિક સ્થિર પ્રતીત થતાં તે વ્રતમાં સમય ઉતારવા માંડ્યું—જે મહાકાર્ય તેઓના અતિમ સમય પહેલા ઉત્તરકાંડના કેટલાક સર્ગોપર્યંત આવી અપૂર્ણ રહ્યું છે.

૬ શ્રીભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય પ્રત્યયાન્તર—આ ગ્રંથ હાલ મુદ્રણાવસ્થામાં

છે. પોતે આવશ્યક સ્થળોએ ટિપ્પન આપ્યું છે. ભગવદ્ગીતા જગન્માન્ય ગ્રન્થ છે. ગુજરાતી ભાષામાં અઘાપિ પર્યન્ત તેના જે અર્થપ્રકાશક ગ્રન્થો પ્રકટ થયા છે એ સર્વોશો શંકરાચાર્યે સિદ્ધ કરેલ અર્થને પ્રકટતા નથી અને સંસ્કૃત આદિ ભાષામાં એ સર્વમાન્ય ગ્રન્થનાં જે ભાષાન્તરો અને વિવેચનો પ્રકટ થયાં છે તે સર્વમાં અર્થમાં અલ્પ પણ વિક્ષાંશરહિત તથા શ્રીભગવત્સમૃતિના મૂલભૂત ઉપનિષદોના અર્થોને અનુસરનાર શ્રી શાંકરભાષ્યના ગુજરાતી યથાર્થ દર્શન કરાવનાર ગ્રન્થની આવશ્યકતા હતી. તે આ ભાષ્યમાં કોઈ કોઈ સ્થલે અન્યથો છે જેનું પ્રયત્નથી વિષદન આ પ્રત્યાયાન્તરમાં કરવામાં આવ્યું છે જે તે મૂલ ભાષ્યના અભ્યાસકોને પણ ઉપકારક થાય તેમ છે.

અપૂર્ણ ગ્રન્થો.

૧ ફાન્સ અને રૂશિયા વચ્ચે યુદ્ધ—નામનો ઇતિહાસ ધણાં વર્ષ ઉપર યુદ્ધ-વર્ષકમાં આરંભ્યો હતો. એ ગ્રન્થ મેકોલેકૃત ઇન્ડિઅના ઇતિહાસની પદ્ધતિ ઉપર લખવામાં આવતો હતો. અને તે બહુ સુદર યાત પંતુ તે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખાયા પછી અપૂર્ણ રહી ગયા છે.

૨ મિત્રમંડલ—નામની ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે વાર્તા લખવા માંડેલી તે પણ અપૂર્ણ રહી ગઈ છે.

૩ ઉત્તરરામચરિત નાટકના ભાષાન્તરના બે અંક રચ્યા હતા. તે અપૂર્ણ રહેવાથી તે તથા અસ્તોદયથી પૃથક્ કરેલ નલદમયન્તી આદિને ગદ્યમાં ખીજ ત્રણ સુચરિત ઉમેરી એક ગ્રન્થ રચવા સંકલ્પ કર્યો હતો.

ગૂર્જરભાષાદિસેવા.

૧ સ્વકૃત ગ્રન્થોથી. એ સંબંધ ઉપર સવિસ્તર લખાયું છે.

૨ કેટલાએક લેખકોના લેખોને પ્રેરીને તથા સુધારીને તેમાં મુખ્ય અગાઉ ગણાવ્યા છે તે ઉપરાંત શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ, શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર આદિ અનેક હતા અને શ્રીગુનાગદ રાજ્યના અધિકારીઓને પ્રેરી એક પુસ્તકમાલા છપાવવાનો આરંભ કરાવ્યો હતો જેમાં બે ત્રણ ગ્રન્થો છપાયા છે, તથા નરસિંહ મહેતાનાં પદોનો સંગ્રહ કરાવ્યો છે.

૩ શર્મસ ગુજરાતી સભા. રા. મનઃસુખરામ મુંબઈમાં હતા ત્યારે પ્રથમ માત્ર તેમના જ સંકલ્પ, પ્રયત્ન, પ્રેરણા અને ઉદ્યોગથી ગુજરાતી સભાની સ્થાપના તા. ૨૫ માર્ચ ૧૮૬૫ ને દિને થઈ. એ કાર્યમાં વિશેષ ઉત્સાહ લેનાર તથા પ્રથમ પ્રમુખ મિ. એ. કે. શર્મસ સાહેબ તા. ૩૧ આગસ્ટ ૧૮૬૫ એ દિને પંચત્વ પામ્યા. તે સાહેબની રાસમાલા આદિ અંધરચન તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના, કવિ દલપતરામને ઉદાર આશ્રય

તથા ઉત્તેજન, આદિ સામાર ગ્મરણાર્થ એ મંબા માથે તેઓનુ નામ જોડ્યું. એ સભાની સંઘદનામાવલિના પત્ર ઉપર નાણાં ઘણાએ ભર્યા હતા, પરંતુ તે ૪ વર્ષમાં શેરસટામાં મુખર્ધના અનેક શ્રીમન્તો નિર્ધન થઈ ગયા અને માત્ર કાઠિયાવાડમાથી રાજાઓના નાણાં આબ્યાં. યથેચ્છ કાર્યના આરંભને સારૂ જેટલો સંઘદ અપેક્ષિત હતો તેટલો સંઘય ન થયો. અને માત્ર તેના ચોથા ભાગ જેટલું આશરે સંગૃહીત થયુ. ગસમાલાનુ બાપાનતર ગુજરાતીમા કરાવી પ્રકટ કરવવાનુ અતિ આવશ્યક જણાયાથી માત્ર તે એક કાર્ય કરાયું. શેષ રહેલાં નાણાંનો કોશ આદિ રચાવી તે ૬૬ પુરૂં કરી નાખ્યા ઘણાઓએ મત દર્શાવ્યું પરંતુ સાધનસંપત્તિ ન્યૂન હોય ત્યાં ઇષ્ટ સાધ્ય સિદ્ધ થતું નથી એ દીર્ઘદષ્ટિ બરેલી નીતિને અવલખી રા. મનઃસુખગમે એ સ્વદર્શીભૂત મંઘદનો તાત્કાલિક વ્યય થઇ ન જવા દીધો અને વ્યાજથી તેની વૃદ્ધિ થવા દેવા માગી. એ નિષે પ્રસંગે પ્રસંગે ફેટલાક સ્વાર્થાંઓએ અને ફેટલાએક આશ્રયને માટે અયોગ્ય પરંતુ લેખકમન્ય જનોએ અનુચિત આશ્રેષો કગવા માંડ્યા હતા. પરંતુ તેઓ પ્રતિ તેઓ ઉપેક્ષાથી જોતા. એ દીર્ઘદષ્ટિનુ આ શુભ પરિણામ આબ્યુ કે હાય એ મંઘદ વધી આશરે રૂ. ૮૫૦૦૦) નો થયો છે અને એ સમા સ્થપાનાં જે મૂલ્ય ઉદ્દેશી પ્રમિદ્ધ થયા હતા તે મિદ્ધિમા લાવવા તેના વ્યવસ્થાપકોએ આરંભ કર્યો છે.

વર્તમાનમા ગુજરાતી ભાષામા તુચ્છ અને અગમણીય કવિતા, વાર્તાઓ અને અપાર અભ્યાસથી માત્ર નામપ્રસિદ્ધિ મારૂ જે લેખો લખાય છે તેવાઓને ઉત્તેજન આપવાથી એ સભા દૂર રહેતી જણાય છે. હાલમા એ મહાદ્વાગ પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ થાય છે, તથા જીવનને ઉચ્ચતા અર્પનાર વિશ્વવિખ્યાન માર્કસ ઓરેવિ-યસના વિચારામૃતના ભાષાંતરનુ મુદ્રણ આરંભાયુ છે. એ ઉપરાંત અન્ય દુર્ધટ ચોરનાઓ સંબન્ધમાં વિચાર પ્રચલિત છે.

એ ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે એ મહાના જન્મદાતા તથા પોષક ગૂર્જર સાહિત્યના અનેક રીતે સેવક ગ. મન સુખગમ ઉપરાંત એ સંબંધી આશ્રેષો અજ્ઞાનતામૂલક વા સ્વાર્થી હતા.

૪. બુદ્ધિવર્ધક સમા.—એ સમા તા. ૩૦ મી માર્ચ ૧૮૫૧ મા મુખર્ધમાં સ્થાપવામાં આવી હતી પરંપર મતભેદથી પરંપર ઉચ્ચ મનથી વર્તતા. તેના પગિજાએ વારંવાર એ સભાના કાયદાઓમાં ફેરફાર થયો, તેના આશ્રયદાતાઓ ધીમે ધીમે ધરી ગયા અને તેનો દ્રવ્યસંગ્રહ પણ ઓછો થઈ ગયો. એ સભાની પણ નિર્ભલા મૃતપ્રાયા સ્થિતિ જોઈ ગ. મનઃસુખગમે તેની મંબાજ લીધી અને એક બે વાર તેના પુનરુજ્જીવન મારૂ પ્રયાસ કર્યો પરંતુ મોટા દ્રવ્ય સંગ્રહરૂપ આત્માના અભાવે કાંઈ પણ ફલ ન થયુ અને શ્રી કાર્ત્તમ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહ તુલ્ય એ સભાના મંઘદને પણ પોતાના વ્યાજ રૂપ અજથી પુષ્ટિ પામતો કંઈ છે, જે ભવિષ્યમાં સારી રદિ પામી ફલદાતા થશે એમ આશા છે.

૫. પારસી લેખકોને સલાહ તથા ઉત્તેજન.—બહુ પાત્રની લેખકોમદ રા. મનઃસુખગમને

૧૧ “અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યાભાભ વિચિન્તયેત્
ગૃહીત એવ કેજેવુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥”

ભાવાર્થ — વિદ્યાભાભમા વૃદ્ધા અવસ્થા ગણ્યા વિના મરણ્યુ પર્યન્ત પ્રયત્નવાન થવું, અને મૃત્યુ સમીપ છે એમ માની ધર્મ નામ પુણ્યાદિ તુરત કરવા.

૧૨ વિદ્યા તેમજ ધનતુ —

“આદાન હિ ત્રિસર્ગાય સતા વારિમુચામિવ ॥”

ભાવાર્થ — સત્પુરુષોને વિદ્યા તથા ધનતુ સપાદન કરવું તે મેવની પેઠે અન્યોને આપવા માફ છે.

તેઓશ્રીના ઉપર સરકૃત શબ્દોના પ્રયોગ સબ્બધમા તથા કા શુ સભા સબ્બધમા અને ધર્મ્યાચાર સગ્ગધમા કેટલાક અજ્ઞાનીઓ આશેષો કરતા તે સબ્બધમા પોતે કથતા કે—

૧૩ “મન્ત્રિન્દયા યદિ જન પરિતોષમેતિ
નન્વપ્રયત્નસુલભોઽયમનુમ્રહો મે ।
ત્રેયોઽર્થિનો હિ પુરુષા પરતુષ્ટિહેતોઃ
કષ્ટાર્જિતાન્યપિ ધનાનિ પરિવ્રજન્તિ ॥”

(મારી નિન્દા કરી જો કોઈ જન સન્તોષને પામે તો એ મારા ઉપર વિના પ્રયત્ન મેવેતો એવો અનુચિત છે. ત્રેયની છત્તા રાખનારા પુરુષો કંટે કરીને મેળવેલા એવા ધનને પાગકાના સતોષ માફ ગાપે છે અર્થાત્ જેની નિન્દા કરવામા આવે છે તે પુરુષને કાષ્ઠ પણ ધનનો ત્યાગ કરવો પડતો નથી અને બીજાઓ નિન્દા કરીને સન્તોષને પામે છે. એવું સતોષદાન ઇટ જ છે એમા કાઈ ખોટું લગાડવા જેવું નથી)

૧૪ “યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યપિ દેહિન ।
સતોષ જનયેત્પ્રાણ તદેવેશ્વરપૂજનમ્ ॥”

(કાષ્ઠ પણ પ્રકારે કરી કાષ્ઠ પણ દેહીને સતોષ થાય એવું કર્મ કરવું એ જ ઈશ્વરપૂજન છે)

— ૧૫ નગ્નપુરુષોને તેઓ બહુવાર કથતા કે —

“સ્નાના ચ પશુના ચ ગ્રાહકા ગ્રહણે ભુવિ ।
પાદિતાના ગજેન્દ્રાણા ગ્રાહકો નૃપતિર્મુર્જા ॥”

(પદ્મજો રત્નો વિગેરેના તો આદ્ય સામાન્ય લોકો પશુ છે પરંતુ દાથી તથા પ-
ડિતોનો આદ્ય ગુણી રાગ જ છે.)

રાગજો જેમ દીરા અથ્થ આદિઓને બહુ મૂલ્ય આપી ખરીદે છે તેમ તેથી વિશેષ
આગ્રહથી પુરુષગતોની પરીક્ષા કરી બહુ મૂલ્ય આપી સમ્રદ કરવો

૧૬ ગુણી પુરુષોનું સત્ય આગ્રહ તેમનામા વામ કરી રહેલા મહ્યુજોનુ અનુકરણ તથા
પરિપાલન કરી તે પ્રવાહ સન્તત રાખવો એ છે

૧૭ “પ્રિય નાતિમૃશ દ્યૈદાપ્રિયે ન ચ સગરેત્ ।
ન મુહોદય કૃષ્ટેષુ ન ચ ધર્મે પરિત્યજેત્ ॥”

૧૮ વ્યાવહારિક દશામા વર્તન માટે તેઓ કહેતા કે,—

૧૮ મ પતિમા અતિ દર્પ—ગર્વિત થઈ ન જતુ વિપતિમા ચિતાગુ ન થતુ, મદ
દશામા શોભોદાર્બિજૂત ન થતુ અને કાષ્ટ પશુ દશામા ધનનો તો ત્યાગ ન જ કરવો.

૨૦ પાન્માર્થિક સત્ય મખધેમા તેઓ કહેતા કે દષ્ટિ અનુસાર સંટિ છે, આપા
પશ્ચિમ જગતમા કાષ્ટ પશુ અમખરિત નથી, અને અજ્ઞાતવાદ પરમ મત્ય છે ’

૨૧ તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમા—

“ન્યાયાર્જેનધનસ્તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ટોઽનિધિપ્રિયઃ ।

શાસ્ત્રવિન્ સત્યમાદી ચ ગૃહસ્થોઽપિ પ્રિમુચ્યતે”॥

(ન્યાયે ધની ધન મપાદિત કર્યુ છે જેઓ તથા જે તત્ત્વજ્ઞાનમા નિગવાન છે તથા
જે અનિધિપ્રિય છે, જે શાસ્ત્રો જાણનાર અને સત્યવત્તા છે એવો ગૃહસ્થ દોષ તો
પશુ તે મોક્ષ પામે છે.) એ શ્લોકમા નિર્ણય છે તેમા ગુણમયજ દતા

અને તેઓશ્રીનુ મમત્ર જીવન

૨૨ “બ્રાહ્મણસ્ય તુ દેહોઽય ક્ષુદ્રર્માય નેષ્યતે ।

રૂઢ ક્રેશાય તપમે પ્રેત્યાનન્તમુલાય ચ” ॥

(બ્રાહ્મણનો આ દેહ તો ક્ષુદ્ર-નુ-છ કમો નાર નથી આ લોકમા ધન યગદિ તપ
તથા પરાપકાર માટે ક્રેશાગ્રીમર અને આ લેકના ત્યાગાન્તર અનતમુખ સમિધાનન્દ
સ્વરૂપ પ્રાપ્ત્ય છે) એ શ્લોકના અર્થ યતુ દશાન્નમત્ર દત્ત

અન્યાવલોકન.

ગેરિબાલ્ડી—“ ઇટાલિના સમર્થ દેશભક્ત તથા ઉદ્ધારક કર્મવીર મહાત્મા ગેરિબાલ્ડીનું જીવનચરિત્ર નકશો અને ચાર છબિઓ સહિત” સુંદર બાલબોધ અક્ષરે છપાએલું અને મનોહર તથા મજાસુત પ્રૂઠે આપેલું ૪૧૫ પાના જેવડું મોટું પુસ્તક માત્ર રૂ. ૧-૦-૦ ની જૂજ કિમતે ગુજરાતી વાચક વર્ગની સેવામાં રજુ કરવામાં આવ્યું છે. અન્યકર્તાએ જે જોડી અને તીવ્ર સ્વદેશભાગણીથી આ શ્રમ જોડાવ્યો છે એની છાપ સમસ્ત પુસ્તક ઉપર સ્ફુરી રહી છે “આ અન્ય દેશહિતાર્થે પ્રકટ કરવાનો અધિકાર સર્વને છે”, અને અર્પણપત્રિકા “સુપુત્ર થવા ઇચ્છતો, ત્હારો કુપુત્ર-નરસિંહ” એવી હૃદયદ્રાવક સહીથી ભારતમાતાને “વન્દેમાતરમ્”ના સ્તોત્રરૂપે કરેલી છે. આ પુસ્તક યોજવામાં મુખ્ય આધાર રા. જોગેન્દ્રનાથ શર્મા એમ એના બગાળી અન્ય ઉપર મૂક્યો છે, તથાપિ અંગ્રેજ અને મરાઠી પુસ્તકોપ રથી પણ કેટલીક હકીકત લીધી છે અન્યના બાપા વગેરે બહુ કિતમ છે

મહાત્માઓનું મહાત્મ્ય એમના જીવનની વિવિધ બાબુઓ અવલોકવાથી જ યથાર્થ સમજાય છે, એ સર્વ બાબુઓ સરખી જ ઉદાત્ત અને નિદાપ હોય એમ બનવું અશક્ય છે—કારણ કે સર્વાંશે સુંદર તો પરમાત્મા જ છે—તથાપિ તેઓના જીવનના ષેટલાક રેસા એવા પરસ્પર ગુથાએલા અને એક બીજાના પોષક હોય છે કે તેઓને એકલા લઈને સમજવામાં જ યથાર્થ અવલોકન થઈ શકે છે. એક બીજા ઉપમાન લઈએ તો જેમ ડુગરમાંથી બહેતી નદી એક બાબુએથી નીકળતી દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ એ ડુગરની કોઈક બીજી જ બાબુએથી આવતી હોય છે, તેમ મહાત્માઓની મહોટાઈના મૂળ, સાધારણ જગતને દેખાય છે તે કરતા કોઈક જુદે જ સ્થાને, રહેલા હોય છે શકરાચાર્યને આજ આખું જગત્ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તના એક સમર્થ પ્રતિપાદક તરીકે જાણે છે, પણ એમની અપ્રતિમ માતૃભક્તિ—જગતના વિહરતા પક્ષીની પોતાના માગા ઉપર જેની દૃષ્ટિ હોય છે તેવી એમની માતા ઉપરની દૃષ્ટિ—અને માતા ખાતર સામાન્ય શાસ્ત્રના ત્રિધિનિરેધનું પણ ઉપધન, એ વિષે ઘણા લોકો અગાન હશે આજ પ્રમાણે અત્યારે ગેરિબાલ્ડી ઇટાલિના ઉદ્ધારક તરીકે સર્વજનગવિહિત છે, પણ એના જીવનના અન્યપ્રદેશમાં વહેતા ઝીણા ઝીણા ઝરણા-જેમાંથી સ્વદેશોદ્ધારક તરીકે એમના જીવનનો મહોટો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયેલો છે—એનું જ્ઞાન યોગને જ છે ગેરિબાલ્ડીએ જે અદ્વૈત બાહુ અને નિશ્ચયના બળથી ઇટાલિને સ્વતંત્ર કર્યું એ હાણવાર પણ વીસરવાતું નથી—તથાપિ એ બધા કેરી ઈશ્વરપરાયણતા, માતૃભક્તિ, પરદુ ખાતુકપા અને નિસ્વાર્થતા-માંથી ઉપજી આવ્યું હતું એનું સ્મરણ રાખવાની જરૂર છે અને એ કસોટીથી જ આપણે એક ખરા ગેરિબાલ્ડીને એક સ્વાર્થી અને તમ પ્રધાન સાહસિકથી છૂટો પાડી પારખી શકીશું આ બોધ માટે રા. નરસિંહભાઈના પુસ્તકમાંથી—

“એ પ્રભુપરાયણ વીર આત્મજીવનમાં લખી ગયો છે કે ‘મહાઈ અસમ સા હસ જોઈ લોક વિરમય પામે છે તે સાહસનું મૂળ પ્રભુ ઉપરનો દૃઢ વિશ્વાસ જ છે મહને દૃઢ વિશ્વાસ જ હતો કે મારી માતા—સતીત્વના આદર્શ રૂપ અને દેવીત્વના અ

વતારુ રૂપ મ્હારી માતા—જે ક્ષણે મ્હારી પ્રાણુક્ષા અય ઇશ્વરઆરાધનમા નિમમ થશે તે ક્ષણેમા મ્હારા જીવનને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય છે જ નહિ ' સર્વોદય થતા જેમ રાત્રિનું ગાઠ અધકાગ નાશ પામે છે, તેમ એ દૃઢ વિશ્વાસથી વિપત્તિના ભીંત ડાના એ ચુરા પ્રી નાખતો એમજ સમજતો કે સ્વય ઇશ્વર ત્હેના બકાતુ દેહ રક્ષણ કરે છે માનુષકિંત અને ઇશ્વરપગ વિશ્વાસતુ આવુ ઉજળુ દૃષ્ટાન્ત બહુ વિરલ હોય છે ”

‘ ઇટાનિના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન વિષય સમયે કઈ પણ પ્રકાર મળી આવે તે શોધવાને હું બ્હાવરો બ્હાવરો બઠકતો જે પુસ્તકમા અથવા મનુષ્યમા મ્હારા હૃદયની છબિ પ્રતિબિંબિત થયેલી જણાય તે પુસ્તક અને તે મનુષ્ય મ્હારા આદર ની વસ્તુ થઈ પડતી. સ્વદેશ અને સ્વદેશના ઉદ્ધારના સાધન—એ જેજ ભાવ—એ દિસે મ્હારા અતરમા નવજીવન પામ્યા એ જ દિવસથી મનમા ને મનમા મ્હે આ નવા ધર્મની દીક્ષા લીની ”

‘ માસસુમા આવી જીવે છે તો ત્વા પ્રલેત પુષ્કળ જોરથી ફાટી નિકળ્યો છે વણુજ બ્યાપાર બધું બધ થઈ ગયું છે સાધનવાગા આવુબાવુના ગામડામા નાશી જઈ એ ભયકર રોગમાથી બચવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા વૈદો, યાજ્ઞકો અને દયા ધર્મભગિનીઓ પરોપકારવ્રતતુ પાલન કરવા રસ્તાઓમા ગપડે છે દીન દુ ખીની અ સહાય કટજનક અવસ્થા જોઈ ગેરિબડીતુ હૃદય ચીતઈ ગયું, ને કોતેગના દવાખા નામા વિના પગારે દર્દીઓની મેના શુશ્રૂષા કરવા રહ્યો ત્વા રહીને રોગીઓની સેવા કરવા લાગ્યો ને ત્હેમને આશ્વાસન આપી ત્હેમના દુ ખ ઓછા કરવા લાગ્યો ત્હેની સાધુતાની સત્સાહસની અને સહનશક્તિની પ્રશંસા પેની ભગિનીઓ પણ કરવા લાગી ”

“ આજ રાત્રના હાથમા ગન્યમાર અર્પણ કર્યાથી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ એજો ગેરિબડીએ પોતાના શાન્તિજનક દ્વીપમા વાસ કરવાનો સકલ્પ કર્યો. આવા આત્મત્યાગના દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસમા બહુ વિરલ છે જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન બ્યારે અમેરિકન સેનાતુ મૈતાપત્ય ત્યાગ કરી પોતાના ગિરિવાસમા રહેવા ગયો, ત્યારે જ ઇતિહાસે આવુ આત્મત્યાગતુ દૃષ્ટાન્ત પ્રદર્શિત કર્યું હતું પરંતુ નિષ્કામ ભાવમા અને ચરિત્રમાહારમ્યમા તો વૉશિંગ્ટનને પણ ગેરિબડીના ચરણમા મસ્તક નમાવતુ પડશે કારણ કે દેશોદ્ધારને માટે આમ આત્મસમર્પણ કર્યા છતાં ત્હેના બદલામા એક પ્રાડી સરખી ગેરિબડીએ લીધી નથી વૉશિંગ્ટને તો થોડા દિવસ પણ વિજયક્ષણ ભોગવી લીધું હતું ખરેખર ગેરિબડીના એ આત્મભોગની વ્રુલના થઈ શકે એવુ દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસમા મળુ અશક્ય છે ભવિષ્યમા એવુ દૃષ્ટાન્ત મળશે કે કેમ તે અત્યારે કહી શકાય નહિ ”

“ અને ત્હેમે ઇટાનીની વીનકૃનાઓ ! ત્હેમને પગે લાગીને કહું છું કે નિર્વાર્થ બાપ્તિસ્ટા પુરુષોને આનિગન દેશો ના, કારણ કે એવા નિર્વાર્થ પુરુષોથી ત્હેમને નિર્વાર્થ

પુત્રો પ્રાપ્ત થશે. સૌન્દર્યની વાસબૂમિ આ છટાલીની પુત્રીઓ થઇ તદ્દમે ઉચ્ચાશય વીર સતાનને નહિ જણો તો તદ્દમારો જન્મ વૃથા છે ! ”

આવા આવા અનેક ક્રૂરાઓ ધ્યાન દર્ષિ વાયવાની અમે અમારા વાયકોને બલામણુ કરીએ છીએ એવી રીતે વાયવાથી જ દેશોદ્ધાર માટે કેવા વિવિધ માર્ગે આપણે કર્તવ્યો કરવાના છે એ સમગ્રમંદ આવશે, અને ખરી સમજણથી પ્રવર્તીશું તો જ ગેરિબાલ્ડી જેવા મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રો વાંચી એમના દૃષ્ટાન્તોના આપણે માર્ગ લાભ લીધો ગણાશે.

ગેરિબાલ્ડી જેવા અનેક દૂર દેશોમા જન્મેલા, ધણાક જળ-સ્થળના યુદ્ધો લડેલા, હારજીત ભોગવી ધીર બનેલા, અને સુખદુઃખના અસખ્ય પ્રસંગોથી રાજ સંમાન થઇને પણ વિરાધી રહેલા નરવીરના જીવનચરિત્રના વિવિધ બનાવોતો કાષ્ઠક કાષ્ઠક ઉદ્દેખ આ અવલોકનમા થાય તો ઠીક એમ ધારી એ વિષે કેટલુંક લખવાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ એટલામા, રા. નગ-સિદ્ધભાઈના આ પુસ્તકથી આકર્ષાઈ એક સાહિત્યરસિક લેખકે, એના અવલોકન રૂપે, ગેરિબાલ્ડીના જીવનની સવિશેષ હકીકત વસન્તમા પ્રસિદ્ધ થવા લખી મોકલી છે, તેથી પુનરુક્તિ ન થાય એટલા સારૂ અમારી નોંધ આટલેથી જ સમાપ્ત કરીશું માત્ર છેવટે એટલી વાત ઉપર વાચકનું લક્ષ ખેંચતા જઈશું કે-ગેરિબાલ્ડીના હૃદયને ઇંગ્લેન્ડે ખતાવેલી દિલસોજી બહુ મદદ રૂપ થઈ પડી હતી. કવિવર ટેનિસને—

“A name that earth shall not forget
Till earth has rolled her latest year ”

એ પ્રમાણે એનું સંકીર્તન કર્યું હતું, અને એ ન્યારે ઇંગ્લેન્ડ ગયો તે વારે એને મળેલા માનનું મિ ઓર્વિં કૃત ગ્લેડસ્ટનના જીવનચરિત્રમા એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે

“London has seldom beheld a spectacle more extraordinary or more moving. The hero in the red shirt and blue grey cloth long associated in the popular mind with so many thrilling stories of which they had been told, drove from the railway at Vauxhall to Stafford House, the noblest of the private palaces of the capital, amid vast continuous multitudes, blocking roadways, filling windows, lining every parapet and roof with eager gazers. For five hours Garibaldi passed on amid tumultuous waves of passionate curiosity, delight, enthusiasm. And this more than regal entry was the arrival not of some loved prince or triumphant captain of our own, but of a foreigner and the deliverer of a foreign people. Some were drawn by his daring as a fighter, and by the picturesque figure as of a hero of antique mould, many by sight of the sworn foe of Giant Pope, but what fired the hearts of most was the thought of him as the soldier who bore the sword for human freedom. The western world was in one of its generous moments. In those days there were idealists, democracy was conscious of common interests and common brotherhood, a liberal Europe was then a force and not a dream.”

પોતા મ્હામે યુદ્ધમાં સ્લામી તોપે લડનાર જનગણ બોધાને અમાધાગ્ય માનથી વધાવી લેનાર પ્રજા ઝારિબાદી જેવા મિત્રને ઉપર પ્રમાણે આરક્ષા આપે એમાં અમને આશ્ચર્ય લાગતું નથી. પણ ઉપરનું વર્ણન વાંચી અમને પ્રશ્ન થાય છે તો તે એટલો જ કે—તે પૂર્વોક્ત “Idealists” નો સમય ગયો જ? “a liberal Europe”—જે કેટલેક રેવોલ્યુશન (૧૭૮૯) વખતે અમામાં આપતું હતું અને જે ઉપર કહેલે સમયે (૧૮૧૪) ભયભર અવગ્યાની શક્તિરૂપ થએલું મિ. મેલિં વર્ણવે છે, તે પાછું નિઃપટાયણ થઈ ગયું? કે “a liberal Europe” એ વચનના વિશેષપદમાં જ મને રહસ્ય સમાયેલું છે? જે “Idealism”—ના પાનમાં મિ. મેલિં ઊલટલા છે એના થોડાક બિન્દુઓનો પણ આ ભારતભૂમિ ઉપર એ દિન્દી પ્રધાન—એમની “Generous magnanimity” માં પણ—અભિપ્રેક્ષ કરશે કે કેમ એ વિષે અત્યારે તો લોકને બહુ શંકા છે.*

દ્વિતી ગીતધ્વનિ

આજ ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયા, વિદ્યાભ્યાસના પ્રેમયુક્ત પરિશ્રમમાં મન રૂબેલું હતું દેવી એક મધ્યરાત્રિએ સુંબાઈ નગરમાં મિનિસોટા સંચયતી ટ્રામવેની એક અગ્રેજ મેયરોથી બરેલી ગાડીમાંથી એકાએક મધુર ગીતધ્વનિ મ્હારા શ્રવણ ઉપર પડ્યો. કાણુવાર પુસ્તક પુસ્તકને ઠેકાણે રજું વિકસિત મનોવૃત્તિ શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા એ ગાનસુખનું પાન કરના લામી ટ્રામવે દૂર દૂર સરતો ગયો, તેમ તેમ એ મેયરમહાજનો મધુર ગીતધ્વનિ પણ સંગ્રો ગયો, પણ તેમ તેમ કાંઈ વિશેષ મધુરતા, મંદિત આંતરિક રૂપ, ધાગ્યું કરી મનને પગથા કરતો ચાલ્યો. આખરે મધ્યરાત્રિની શાન્તિમાંથી લપસ થયેલો ધ્વનિ મધ્યરાત્રિની શાન્તિમાં લય પામ્યો. તોપણ પ્રતિદાસ એ મધુર ગીતનો પ્રતિધ્વનિ મનમાં ભમ્યા કરતો હતો. સરસ્વતી દેવીની સેવાના વ્રતમાં આ બગ થયો ખરો પણ દેવો બમ મનિ દટ ન હોય? વાયકર્ગને એ વ્રતભંગના અપનાથ સાથે મંબન્ધ નથી. માટે એ વાત મારે મૂખી આવજ ને વિષય ઉપર વિચાર જતુાવવાનો છે તે લઈ ચાલિયો.

આમ આ ગીતધ્વનિએ અલૌકિક આનન્દ આપવાનું કારણ શું? વિદ્યાપરિશ્રમના થાકમાં વચ્ચે મનોવિનોદ એ એક છે. પણ એ જ નથી. મંજીર મધ્યરાત્રિની શાન્તિ એ પણ એક છે. પણ તે પણ સમસ્ત કારણ નહિ બને. મુખ્ય મગ્યું તો દુઝી, પગડા, એ ગીતધ્વનિ આવ્યો તે છે. સદમાં, શાન્તિના સમયમાં, આવ્યો તેથી સંવિશેષ મનોદા જાગ્યો. ગાન પ્રત્યક્ષ અવાજ છે ત્હારે,—એટલે ગીતધ્વનિનું હિતરિશ્ધાન, ગાનાર અથવા ગાય

* ઉપરનું લખ્યા પડી સામળવામાં આવ્યું છે કે વરસાદના થોડાક યાત્રા પડ્યા પણ લોક તો રોડબુ (૧૮૬-૧૦ group, Political growth) ઘણે એ પનર કન્યા નથી, એમને તો એ તપે અમર રેલે એ દટ છે.

નગરની આગળ હોય છે ત્હારે—જે આનન્દ થાયછે તે ફરતાં ગાનાર અથવા વૃંદ સાંભળનારની નગરથી બહાર હોયછે ત્હારે જુદા જ પ્રકારનો અને વિશેષ આનન્દ થાયછે, અથવા આનન્દભિન્ન ખીન્ન ભાવ-શોક, ગંભીરવૃત્તિ, વગેરે-જન્યુત થાયછે, તો તે પ્રજા વિશેષ સચોટ રીતે અસર કરેછે;—આ અનુભવસિદ્ધ વ્રાત છે,

આ વિલક્ષણ આનન્દાદિક અનુભવને વિશે ચાત્રીય રીતે કારણનું અન્વેષણ કરતા પેલાં હાવા પ્રકારનાં ઉદાહરણો કેટલાંક પ્રથમ જોઇએ, જેથી કરીને આ વચનને કાંઈક અનુભવની પુષ્ટિ મળે.

ઇંગ્લાડમાં આરમ્બકાળમાં કેન્યૂટ ગજ એકવાર હોડીમાં બેસીને નદીમાં જતો હતો તે વખત કિનારે ઇલાયના સાધુઓ દેવળમાં બજન ગાતા હતા તે સાંભળવાને હોડી ગજએ યોભાવવાથી તે વિશેની નીચેની પંક્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે:—

Merrily sang the monks within Ely
When that Canute, King, rowed there-by,
Row, my knights, row near the land
And hear ye these monkys song

અહિ કેન્યૂટ રાજા દેવળમાં બજનતા સંગીતનો શોખીન હતો તે વાત ખરી છે; પરંતુ તે ઉપરાંત હતા મેન ઉપર વિશેષ મોહ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ એ સંગીત ગૂઢ રૂપે આવડતું હતું તે હોવું જોઇએ એમ હું માનું છું. દેવળમાં નિગૂઢ રહેલા સાડું દૃષ્ટિએ પડતા નહોતા, માત્ર હેમાં ગવાતું, ગવાઈને દેવળના મકાનમાં ઘોળાતું, સંગીત બહાર નીકળી, નદીના પ્રવાહ ઉપર વિશેષ ચમત્કાર મેળવી, દૂર રહેલી હોડીમાં બેઠેલા રાજાને વિલક્ષણ અસર કરનારું નીવડ્યું. દૂરતાના ચમત્કારનું જ્ઞાન એ રાજાને નહિ હોય તેથી કિનારા પાસે હોડી હકારી જવાનું હેણે કહ્યું એમ વખતે લાગશે. પરંતુ કિનારે બોતરી દેવળમાં જવાની ઇચ્છા હેણે જણાવી નથી, માત્ર કાંઈક સમીપ જવા માટે જ કિનારે હોડી યોભાવવાનું કહેછે. તેથી ગાયકમંડળને એવા વિના જ ગૂઢ સંગીતના મોહને જ સ્વીકારનારી વૃત્તિ આ વૃત્તાન્તમાં પ્રગટ થાયછે.

એક પ્રાસંગિક નોંધવા જેવી વાત એ છે કે ગાન જમીન ઉપર ફરતાં પાણી ઉપર વિશેષ મીઠાશ, મધુરતા, મૃદુતા, અને ભરાવ પામેછે એ તત્ત્વ આ બનાવમાં રહેલું છે. આ તત્ત્વનો અનુભવ મ્હને ત્રિ રૂપે એકવાર કારવારમાં ચયો હતો. દરિયા કિનારાના મકાનમાં સંગીત ચાલતું હતું તે દરિયાના આધને બળે વિલક્ષણ સ્વરૂપ લેતું મ્હને તે વખતે લાગ્યું હતું અવાજને પાણી જોડે કાંઈક વિલક્ષણ સંબન્ધ હશે તે વિચારવેતાઓ વખતે સમજાવી સકશે.

મિલ્ટનના Paradise Lost માંની નીચેની પંક્તિઓમાંનું વર્ણન ધ્યાન ખેંચશે:—

“How oft from the steep

Of echoing hill or thicket have we heard
Celestial voices to the midnight air,
Sole, or responsive each to other's note,
Singing their great Creator? Oft in bands
While they keep watch or nightly rounding walk,
With heavenly touch of instrumental sounds
In full harmonic number joined their songs
Divide the night, and lift our thoughts to heaven

ઉપરની પંક્તિઓમાં આદમ રાત્રે ઈવને કહે છે —

(વખતતિલકા.)

શા આપણે પ્રિય ! સુષ્માઠ અનેક વેળ
ગભીર મધ્યરાત્રીપવને વહેત,
ઊંચા ગિરિ મહિ અને તરુન માટે
દિવ્ય ધ્વનિ દિગુણ જે પાનાર્થો યાએ
અથા મહાન તણું ગીત અનન્ત ગાતા
કે એકના, વર્ગો પરસ્પર કે ઝીલાતા !
મ્હાર્યે યામ ભરતા, ફરતા જ એકે
જે વેળ દિવ્ય ગણુ તાન્ત ગભીર રાત્રે,
મગીતમેળ મધુરો ધરતા સુવાવે,
એ સ્પર્શ દિવ્ય કરી ગાન મહાન ગાએ
એ ગાન ગત્રિ મહિ યામપિભાગ માપે
તે આપણા હૃદય અર્ગ લઈ જ આપે

મિશ્ટનના કાવ્યમાં દિવ્ય ગણુમાના કોઈ કોઈ આદમ પાસે આવી વાત કગ્તા વર્ણવ્યા છે ખરા, પણ તે અપવાદરૂપ સ્થિતિ હતી, આ પંક્તિઓમાં તો અદૃશ્ય-અચળ તો તે ક્ષણે દર્શનની બહાર રહેલા-દિવ્યગણોના ગીત તથા વાદોના ધ્વનિના શ્રવણનું વર્ણન છે અને એથી જે ગૂઢ અને વિવક્ષણુ કુતુહલ, આનન્દ ઉજાસ વગેરે ભાવ જાગૃત આદમ તથા ઈવના હૃદયમાં થતા હોતો ધ્વનિ આ કાવ્યપંક્તિઓમાં સહજ જણાઈ આવે છે આ એજવોની રચના કલ્પનાજગતનો વિષય છે તેથી હેમના ગીતધ્વનિ વગેરેનો અનુભવ અવાસ્તવિક ગણી કાઢવાની અદિ જરૂર નથી. કવિત્વકલ્પનાના જગતનો મૂળ પાયો તો અનુભવના મસ્કારમાં જ છે, તેથી આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચાને માટે ગૂઢ ગીત વિશેના અનુભવનું આ વર્ણન સુરધાને જ આવી સમે છે

એક ખીણ ઉદાદરણુ લઇએ અમેઠ કવિ વર્સ્વર્ચ પોનાના Prelude નામના કાવ્યમાં એક સ્થળે નીચેનો પોનાનો ખાસપ્રકાણનો અનુભવ વર્ણવે છે —

“ But, ere night fall
 When in our pinnace we returned at leisure
 Over the shadowy lake, and to the beach
 Of some small island steered our course with one,
 The minstrel of the troop, and left him there,
 And rowed off gently, while he blew his flute
 Alone upon the rock—oh, then the calm
 And dead still water lay upon my mind
 Even with a weight of pleasure, and the sky,
 Never before so beautiful, sank down
 Into my heart, and held me like a dream ”

(રોળાટ્રુત)

રજનિ યતાની પૂરે હોડણુ લઈ દકારી,
 છાયાશ્યામળ સરોવરે મન્દગતિ ધારી
 વગતા એ ક્ષણુ દમે, અને એ ખેટકિનારે

સગીતકુચલ સાર્યો હમારો કે તે વારે
 ઊંતાર્યો દઈ, પછી ધીરે હલેસે સરતા જમ્હારે,
 ને એ તહા એકલો ખડકપર વેણુ વગાડે,
 તે વેળા, હા ! એહ શાન્ત સરવરજળ સતુ
 ભરતુ મ્હ આનન્દભાર મુજ હૃદય વિશે શુ !
 ને પૂવે નવ દોહુ બર્ચુ મૈન્દર્ય હેવુ
 પેલુ ઊંચુ બોમ હૃદય મુજ પેસે કેવુ !
 પેશી ઊંહુ હૃદય વિશે ક્ષ મોહનમન્ત્રે,
 અદ્ભુત સ્વપ્ના સમુ, મુને બાધી લે યન્ત્રે.

બાલ્યકાળમા રમતગમતો વખત સરોવરમા હોડીમા બેસી બાળકમડળ જતું તે વખતનો આ અનુભવ આવેખોએ અહિ સગીતની-ગૂઢ સગીતની-અસર સ્પષ્ટ શબ્દો થી નથી વર્ણવી, પાણી અને આકાશની શાન્તિની અસર બતાવીછે, એમ શબ્દોતુ અદ્ભુત કાર્યથી તત્કાળ લાગશે પરતુ એ આકાશ તથા પાણીની મોહની શક્તિ એ વેણુના ગીત ધ્વનિને બગે જ હરખ થયેલી એમ કવિનો હેતુ સુગમ જ છે —

“ શૌર્ણી ચાદનીની સમ રેલો રહે,
 કઈ ગાન મધુરુ મુમન્દ વહે,
 સુણ્યો જે વચવતો બની દરતા
 દગ્ધા સમ અમ્બુતરગ બધા ’

એમ જે ગાનનાદની મોહની શક્તિ કહેવી છે તે જ શક્તિને પ્રભાવે આ પ્રસંગે સરોવરજળની ગાદ શાન્તિ ચીતરાઈ છે.

બીજી એક ધ્યાન ખેંચનારી વાત એ છે કે અહિં ગીતધ્વનિનું નિદાનભૂત પેથો વેણુ વગાડનાર છોકરો ધીમે ધીમે પાછી સરતી હોડીમાના છોકરાઓને સધ્યાની છાયાઓમાં અદૃશ્ય-વત્ થતો જઈ, અને, એ કોણુ છે તે જાણ્યા છતાં, વેણુનાદના જ પ્રાધાન્યને લીધે અચાત જોવો જ બાસ કહ્યાયોછે, તેથી ગીતધ્વનિની ગૂઢતાનો અશ અહિં હુમ થયો નથી. દ્વરથી આવતા ગીતધ્વનિની અસરમાં ગૂઢતા એક કારણરૂપ અશ છે એ સહજ જણાશે.

ઉપર પ્રાસંગિક નોંધ કરીએ કે પાણી ઉપર યઈને-અથવા પાણી ઉપર-ગીતધ્વનિ આનંદ વિલક્ષણ ચમત્કાર આપેછે-હેનું આ વળી બીજું ઉદાહરણ ઉપરના અનુભવમાં મળેછે

સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી એક દૃશ્ય-ત લખ્યે બાણભટ્ટની ‘કાદમ્બરી’ માંથી એ જરૂરે ચન્દ્રાપીડ મૃગયા કરતો કરતો અન્ધોદ મંગેવરકિનારે આવી વિશ્રાન્તિ લેતો હતો તે વખતનો વૃત્તાન્ત છે.

મુહૂર્ત વિશ્રાન્તશ્ચ તસ્ય સરસ ઉત્તરે તૌરપ્રદેશે સમુચ્ચરન્તમુન્મુક્તકવલેન નિશ્ચલશ્રવણપુટેન તન્મુખીભૂતેનેન્દ્રાણુધેન પ્રથમમાકર્ણિત શ્રુતિસુભગ વૌળાતન્ત્રીશઙ્કારમિશ્રમમાનુષ ગીતશબ્દમ શ્રુણોત્ । કુનોઽત્ર વિગતમર્ત્યસપાતે પ્રદેશે ગીતધ્વને સમૂતિરિતિ સમુપજાતકૌતુક કમલિની પત્રસસ્તરાદુત્થાય તામેત્ર ગીતસંપાતસૂચિતા દિશ ચક્ષુ પ્રાહિણોત્ । અતિદર્બીયસ્તયા તુ તસ્ય પ્રદેશસ્ય પ્રયત્નવ્યાપ્તલોચનોઽપિ પિલોકયન્ ન કિંચિદ્ દદર્શ । તમેવ કેવલમનવરત ગીત-શબ્દ શુશ્રાવ ।

(ચોપાઈ ઓખાદરણુમાની પ્રમાણે)

વીધી વિશ્રાન્તિ લક્ષુભર જ્ઞહારે
ચાર ચન્દ્રાપીડ કુમારે,
હેવે ઇન્દ્રાણુધ કૌતુમ્થી
તન્મય ચઈ, નિશ્ચય કર્ણપુટથી,
મુખથી તૃણનો કવન નાખી દઈને,
સુણતો નાદ કો ત્હા સ્થિર ચઈને,
જોપન્થો સરકેરે ઉત્તર તીર .
ગીતનાદ અનૈકિક ધીર
સુણિયુ પછી એ ચન્દ્રાપીડ
ગાન મણુન સુરથી જે હોડિ
વીણાના સુર મુદ્દ અખરે
માહિ બગિચાજ વારે વારે.

(અનુક્રમ)

‘ ક્યાંથી આ નિર્જને દેશે ગીતનાદ જ ઊપને ?
એમ કૌતુકભાવેથી ચિન્તિતો મુગ્ધ એ મને.

(ચોપાઈ આપાદરણના જોવી)

તથા કમલિનોપત્રની સેજ
ઊઠ્યો રાજકુમાર સતેજ;
એ દિશ નયન કુતુકનાં ધરતો,
જ્યાંથી ગીતધ્વનિ એ નીકળતો.
અતિ દૂર એ સ્થળ હતું ત્યાંહિં,
અમ કરતાં એ દીકું ન કાંઈ;
સુષિયો કેવળ એ ગીતનાદ,
મતો અવિરત અનિલનો સાથ.*

* આ ભાગતુ ભાલણકૃત કાદમ્બરીમાં ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે છે —

રાગ શુદ્ધી ।

મહર્ષિ માત્ર કરી સ્થિર મન
બિહુ તિહાં વાલી આમન ।
વચ્ચ ઉત્તરી પિંડલ કપ્પું
લેઈ મસ્તક જીપરિ ધરું ॥ ૩૬ ॥
એટલિ ઇદ્રામુધ મે તુરી
રહુ કરું બિ બિદરા કરી ।
મેલેલી તણુ ગ્રીવા બિદરી
રહુ સાંભલિ શ્રવણે કરી ॥ ૩૭ ॥
તવ કુચર સાંભલિગી ગીત
અમાતુય યત્રીયુત રીતિ ।
વાનિ વીણુ મધુરિ નાદ
સાંભલતાં મનિ અતિ ઉલ્લાસ ॥ ૩૮ ॥
તથા સાચરુ આયુ ચર
ચિહાંથી ગીત પ્રવાહાનું પૂર ।
આગલિ પાછલિ મુહુ દિસિ જોય
ગાઈ તે નવિ દીસિ કોય. ॥ ૩૯ ॥

આ લગભગ મૂળના તાત્પર્યને સાચવીને કરેલું પણ સ્વતન્ત્ર ભાષાન્તર છે. પરંતુ કેટલાક ભાગ સહજ રહી ગયાછે તેમ જ આપા ભાલણના સમયની છે, તેથી મેં ઉપર ભાષાન્તર કરીને મૂક્યું છે.

અમ્બેદરના ઉત્તર કિનારા ઉપર મહાદેવના દહેરામાં મહાશ્વેતા વીણાએકારસહિત અસૌકિક ગાન ગાતી હતી તે દૂર દૂર બીજે કિનારે ચન્દ્રાપીડના શ્રવણ ઉપર પડવાનો ક્રમ, તથા તેથી થયેલી અસર આ વર્ણનમાં સુંદર રીતે નજરે પડે છે. ગીતનાદની અસર-ગૂઢ ગીતનાદની અસર ઇન્દ્રાયુધ જેવા અશ્વના ઉપર પણ યર્ષ, અને તે ચન્દ્રાપીડના કરતાં પ્હેલી-એ સૂક્ષ્મ રસિકતાનો ચમત્કાર છે. મહાશ્વેતા તો અદશ્ય હતી-અત્યાત પણ હતી-તેથી ગીતધ્વનિના ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ અસાધારણ કુતૂહલનો ભાવ અહિં જરાક પ્રધાન રૂપે આવીને ગીતથી થતા આનન્દના ભાવને કાંઈક દાખી નાંખે છે એમ ભાસ અહિં થાય છે. પરંતુ વાર્તાવિષયનો હેશ ધ્યાનમાં રાખતાં એ કુતૂહલનું પ્રાધાન્ય અયોગ્ય નથી. ચન્દ્રાપીડ આ ગીતનાદને યોગે આગળ વધી મહાશ્વેતાને મળવાનો છે, વાર્તા એમ આગળ વધવાની છે, માટે એ ક્રમને માટેનો પ્રવર્તક હેતુ-કુતૂહલ-તે જ અહિં જરાક આગળ પડતું આવે, બાકી ચન્દ્રાપીડે પણ પ્રથમ તો ગીતધ્વનિનો અવિક્ષિત આનન્દ ક્ષણભર અનુભવેલો જ; પછી કુતૂહલની પ્રવૃત્તિ થયેલી;—એ વાત બાણ કવિએ અનુક્રમ રાખી, કાંઈક વ્યંજનાગમ્ય જ રહેવા દીધી છે. તેમ જ ગૂઢ ગીતધ્વનિનો ચમત્કાર એ આ પ્રકારના પ્રસંગે આનન્દને વિશેષ રૂપ આપનાર બને છે એ તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખતા આ કુતૂહલનું પ્રાધાન્ય આપણી ચર્ચાને બહુ બાધક નહિં બને.

અહિં પણ ગીતનાદ સરોવરના જળ ઉપર યર્ષને આવ્યાથી હેની ચમત્કૃતિ સવિશેષ બની છે—એ પાછું નોંધવા જેવું છે.

કાંઈક આ પ્રકારનું જ એક વર્ણન મરાઠી સાહિત્યમાં એક સ્થળે જોયેલું મને યાદ આવે છે. સૌ. કાશીબાર્ધ કાનિટકરે ન્હાની ન્હાની ચાર પાંચ વાર્તાઓની એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી છે—હેનું નામ હાલ રમરણમાં નથી—હેમાં એક વાર્તામાની નાયિકા સરોવર વચ્ચે એક દહેરામાં વિલક્ષણ માધુર્યથી ભરેલા કુંદથી વીણા કે હેવા વાદ સાથે ગાતી, પ્રથમ અદશ્ય, દૂરથી સંભળાતી વર્ણવેલી છે. એ રમણીય ચિત્ર-એ નાયિકાના કુચુરસમય પૂર્વજીવન-વૃત્તાન્તથી-વિશેષ ગંભીર ભાવથી આકર્ષક બનેલું છે.

ગૂઢ ગીતધ્વનિની મોહક શક્તિનું જ્ઞાન થવા માટે આટલાં દણાંતો બસ થશે. આ પ્રકારનાં બીજાં અનેક ઉદાહરણો રસિક વાચકને જડી આવશે. અંગ્રેજી કવિ શેલીનું અનુપમ કાવ્ય Sky lark વિશેનું છે હેમાં એ ચંડોળ પક્ષીના ગીતના ચમત્કારનું મુખ્ય બીજ એ પક્ષીની દૂર જાયે આકાશમાં, અદશ્ય, ગૂઢ રિચતિમાં જ છે. આપણી કાવલના ગાનની મધુરતામાં મોહની શક્તિ પ્રેરનાર તત્ત્વ પણ હેનું નિઃસૂર્યાન એ જ છે.

“ હુદ્ડ હુદ્ડ કરીં જો કરીં આબો,
મીટી રવ અર્મોરસ જો! લાબો,
કાવલડી રહીં છૂપી કાડના કુંડમાં રે
ગાતી હંદમાં રે. ”

આમ હેનું સ્વચ્છન્દ ગાન ઝાઝના ઝુંડમાં એ છૂપી રહી હોવાથી સવિશેષ ચમત્કાર આપેછે; અથવા રા. મણિશંકર ભટ્ટનું અનુપમ સૌન્દર્યવાળું વર્ણન લખ્યે:—

“ બેશીને કોણુ જાણે કહિં પરમૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય. ”

આ સાદી પણ વિલક્ષણ મધુરતાવાળી પંક્તિ એકદમ આપણા હૃદયમાં ઊડી જતરે-છે. અહિં “ કોણુ જાણે કહિં ” એ શબ્દોથી કુતૂહલનો ધ્વનિ થાયછે ખરો; પણ—એ ગમે ત્યાં બેઠી હો, મ્હારે હેના સ્થાન સાથે કામ નથી, ગાન સાથે કામ છે—એ પ્રકારનો ભાવ સૂચવાઈ કુતૂહલની વૃત્તિ ઝાણુ બની શુદ્ધ આનન્દની વૃત્તિ જ પ્રધાન બનેછે. આ કારણથી “ કોણુલી રહીં છૂપી ઝાઝના ઝુંડમાં ” એ કાંઈક નિશ્ચિતતાવાળા ચિત્ર કરતાં રા. મણિશંકરનું અસાતતાની મધુરતાવાળું વર્ણન વધારે ચમત્કારયુક્ત બનેછે.

“ મોરલી વાગીં રે શ્રીકૃષ્ણની! ”—એ એક ગરબીમાંની પંક્તિ આપણી ચચાના તત્ત્વને સંબન્ધે સુન્દર પ્રકારના ધ્વનિ જાગૃત કરે એમ છે. કૃષ્ણની મોરલીનો મોહકનાદ હેના ધ્વનિની સુન્દરતાને લીધે હતો તે કરતાં વધારે સખળ રીતે એ મોરલી અને મોરલીના અધિશાનભૂત કૃષ્ણ બંને દૂર અને ગૂઢ હોવાને લીધે ચમત્કારજનક હતો.

“ જતન મેં કયા કરુ સજની ?
બાણ બંસી ઉસી બનમ. ”

આ એક લૈકિક ગીતની પંક્તિમાં પણ એજ ગૂઢતા અને તેથી ઉત્પન્ન થતા કુતૂહલ-જનિત મોહની હાયા સ્પષ્ટ રીતે જણાશે.

ત્હારે ગૂઢ ગાનની—દૂરથી આવતા ગીતધ્વનિની—મોહની શક્તિનું કારણ શું ? એ હવે જરાક તપાશિયે. ઉપર દર્શાવેલા આપી ચચા કરી ત્હેમાં સ્થળે સ્થળે આ પ્રશ્નને ઉત્તર મળે હેવી કાંઈ કાંઈ પ્રાસંગિક સૂચનાઓ થઈ ગઈછે, તે ચતુર વાચક તરત જાણે. અહિં હવે એ બીજાની નિરાંત્રે પરીક્ષા કરીશું. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ મોહની શક્તિ કેવળ ગાનના માધુર્યમૂલક નથી. ગીતધ્વનિ—અથવા તો ધ્વનિ માત્ર—નું ઉત્પત્તિસ્થાન અને અધિશાન દૃષ્ટિએયર ના હોય એટલે જ એ ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાયછે. માલતીમાધવમાં

નાદસ્તાવદ્વિકલકુરરીકૂજિતસિન્ધતાર
શ્વિત્તાકર્પી પરિચિત ઇવ શ્રોત્રસવાદમેતિ ।

(ગીતિ) નાદ ખરે । આ વ્યાકુલકુરરીકૂજિતસમો તૌણો મીઠો
એવે ચિતને પરિચિત સરખો, પૂર્વે શું એ શ્રવણ કીધો ।

એ વર્ણનમાં માલતીની ચીસ માધવ સાંભળેછે તે કાંઈ ગીતધ્વનિ નથી, પણ કેવળ છે, ત્યાં પણ એક પ્રકારનો હૃદયનો ચમત્કાર માધવને થાયછે. કારણ એ

છે કે ધ્વનિ—ગીતનો અથવા સાદો—અગ્રાત સ્થળમાંથી ઉત્પન્ન થતાંની સાથે સ્વાભાવિક રીતે એકાએક પ્રથમ ભાવ કુતૂહલનો પ્રગટ થાયછે; અને એ કુતૂહલમાં જ એક પ્રકારનો ચારુ ચમત્કાર સમાયયો છે. અને આ ભાવ ગીતધ્વનિ નહિ પણ સાદા ધ્વનિને પ્રસંગે પણ ઉત્પન્ન થાય છે એટલું જ નહિ, પણ નાદભિન્ન ઇતર કેટલાક અનુભવોને પ્રસંગે પણ થાયછે— માત્ર એ અનુભવનું નિદાન કૃષ્ણગોચર ના હોય તો. ઉદાહરણ તરીકે,—ઉત્તરરામચરિતમા સીતા અદશ્ય રહેલી રામને સ્પર્શ કરેછે તે વખત રામને જે અવર્ણનીય રમ્ય સંવેદન થાય છે તે વાચકના ધ્યાન આગળ મૂકુંછું. એ જ રામ એ નાટકના આરંભમાં સીતાને પ્રલક્ષ્ય બોધી સકતો હતો તે વખત હેના સ્પર્શથી કાંઈ એછો આનન્દ હેને ઉત્પન્ન નહોતો થતો;—

વિનિશ્ચેતુ શક્યો ન સુખમિતિ વા દુઃખમિતિ વા
પ્રવોધો નિદ્રા વા કિમુ વિષવિસર્પઃ કિમુ મદઃ ।
તવ સ્પર્શે સ્પર્શે મમ હિ પરિમૂઢેન્દ્રિયગણો
વિકારશ્ચૈતન્યં ભ્રમયતિ સમુન્મીલયતિ ચ ॥

(શિખરિણી) ઊંઘુંછું કે જાગુ ? ઝીંહું હું સુખમા કે દુઃખ રૂઝું ?
ગ્યોહું ઘેરાઈ મદ્યો, વિપથી ? ના ઠગીં સકુ,
તવ સ્પર્શે સ્પર્શે જડ મમ બધાં ઇન્દ્રિય કરી
ભભાવે વિકાર પ્રકુલ કરીં દે ચેતન વળા. ”

(મ. ન. દ્વિવેદીકૃત ભાષાન્તર.)

આ કાંઈ અલૌકિકચમત્કારપૂર્ણ આનન્દસંવેદન હતું. છતાં આગળ ઉપર સીતા અને વાસન્તી શોકપૂર્ણ રામની પાસે આવતાં રામને સીતા—અદશ્ય રહેલી જ—સ્પર્શ કરેછે,— તે વખતનો આનન્દાનુભવ ઉપરના કરતાં વિલક્ષણ અને વિશેષ ચમત્કારવાળો હતો. રામ મૂર્છિત થયો હતો; તમસાએ સીતાને સ્પર્શકરું કે હેને ત્હારો હાથ અડકાડય એટલે એ મૂર્છામાંથી સાવધ થશે; ખેંચી ખેંચી સીતાએ હાથ અડકાડયો; મૂર્છામાંથી જાગૃત થતા રામે—આંખો મીચી રાખીને જ ઉદ્દગાર કાઢ્યો:—

આલિમ્પન્નમૃતમયૈરિવ પ્રલેપૈ
સ્તન્તર્વાં બ્રહ્મિરપિ વા શરીરધાતૂન્ ।
સસ્પર્શઃ પુનરપિ જીવયન્નકસ્મા
દાનન્દાદપરમિવાદધાતિ મોહમ્ ॥

(ગીતિ)

લેખો અમૌરસભરિયા
 મીઠા દેતો સરીરધાતુને
 અન્તર બાહર સંધળે,
 સ્પર્શ ફરી આ છોવાડતો મુજને;
 આઠ્યે અણુદીપો એ
 સ્પર્શ મધુર અગ અંગ રસ વ્યાપે,
 આનન્દ પૂરી ઊડો
 મૂર્છા એ શુ ફરી મુને આપે!

હજી પણ આખ્ય મીઝીને જ સ્પર્શ શુભ અનુભવતો રામ કહે છે:—સખી વાસન્તી!
 સુભાગ્ય આપણુ! વધાર્મી વાત ? ”

વાસન્તી—કેમ વારુ ?

રામ—સખી ! બીજુ શુ / ફરીથી જનકી મળી !

અહિ જોઈશુ તો સીતાને જોવાનું કુતૂહલ દબાઈને આનન્દનું જ બળ પ્રધાન રહ્યું છે, રામચન્દ્ર સુખનો અનુભવ સાચવી રાખી સીતાને જોવાનો લોભ નથી કરતો અને આખ્ય મીઝીલી જ રાખે છે, સ્પર્શથી—પ્રેમપરિચિત સ્પર્શથી—ગભીર સખળ પ્રેમના બળે સીતાને વગર જોવે જ રામે ઓળખી તેથી કુતૂહલનો નાશ થયો એમ નથી ગણવાનું. આનન્દ સવેદન એટલું પ્રખળ હતું કે કુતૂહલનો ભાવ હેમા ગાથુરપે લપાઈ રહ્યો હતો. પ્રથમ કહેલા સીતાના પ્રત્યક્ષદર્શન સાચેના સ્પર્શના અને આ પરાક્ષ સ્પર્શમાં ભેદ સ્થાપનાર તત્ત્વ તો કુતૂહલ જ રહેશે,—ક્ષણે ક્ષણે આનન્દને જગાડી, વચમા વળી પોતે આવી, અપૂર્વ રસશૃંખલા ચૂંચનારુ કુતૂહલ. ત્હારે, સ્પર્શને પ્રસંગે પણ કુતૂહલનો ભાવ—નાદના અવણુની પેટે સ્પર્શના અનુભવનું મૂળ અદૃશ્ય હોવાથી થતા કુતૂહલનો ભાવ—એ મુખ્ય ચમત્કારખીજ બને છે. પછી ગીતધ્વનિને સખ્યે ગાનની મધુરતા ઉમેરાઈ એ આનન્દાનુભવ ઉપર વિલક્ષણ રસ કૌમુદીનો ઢાળ ચઢાવે છે, તે વિશેષમ્.

ત્હારે અદૃશ્ય ગીતધ્વનિથી થતા ચમત્કારનું એક કારણ—કુતૂહલ. એ કુતૂહલનો ભાવ અને ગીતધ્વનિનો સહજ આનન્દ એ બે વચ્ચે સમતોલ રહેવું આવશ્યક છે. કુતૂહલ પ્રધાન થઈ જઈ આનન્દને દાબી નાંખે—તો ચમત્કારની ખૂબી જરાક કલુષિત થઈ જવાની. ઉપરનાં દાટનોમા મહાસ્વેતાના સગીતથી ચન્દ્રાપીડને થયેલા ભાવમાં કુતૂહલ કાંઈક અમ્ભાવે વખતે જણાય છે, પરંતુ આનન્દના ભાવનું પ્રાબલ્ય હ્રુમ થયેલું નથી, એ હ્રુ બતાવી ગયો છું. આનન્દભાવ કુતૂહલને કાંઈક દાબે તો બાધ નહિ આવે. માટે સમતોલ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે તે આટલી રીતે વિશિષ્ટ કરવાનો છે.

આ કુતૂહલની ઉત્પત્તિ થઈને હેનું શમન થઈ જાય તો ચમત્કાર હ્રુમ થાય; પરંતુ

ગૂઢ સંગીતને પ્રસંગે તેમ બનતુ નથી, કેમ કે ગીતધ્વનિનુ ઉત્પત્તિસ્થાન તેટલો વખત તો અદૃશ્ય અને ઘણું પ્રસંગે અજ્ઞાત રહેવાને લીધે, કુતૂહલનો ભાવ ક્ષણે ક્ષણે ઉદ્દીપિત થાયછે અને સતત ચાલુ રહેછે. ગાનમાધુર્યનો આનન્દ અને કુતૂહલ એ બે ભાવનુ હેતુ વિલક્ષણ મિશ્રણ થાયછે કે એ બે ભાવના પ્રવાહની એકમેક સાથે ગૂંથણી થઈ જઈ, બંનેમા વારા ફરતી એક બીજાનો આવીર્ભાવ અને ક્ષણિક તિરોધાન એમ સૂક્ષ્મ અને અલક્ષ્ય ક્રમથી, રસપ્રવાહ અસ્ખલિત વહેછે. અને આ કારણને લીધે જ કુતૂહલ તે આ પ્રસંગે ગાનમાધુર્યમા અને હેના આનન્દમા વિક્ષેપકર બનતુ અટકેછે.

સૌન્દર્યચમત્કારનુ ઊંડુ બીજ કુતૂહલ જ છે. સૌન્દર્યના એક અંશનો ઉપભોગ કર્યા પછી એનો એ ફરીથી આનન્દ આપી નહિ' મટે--એના એ સ્વરૂપમા નહિ આપી સકે. અને તેથી જ હેનો બીજો અશ ઉપભોગવિષય થતા પહેલા હેમા નવીનતા જોવાની ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન થાયછે, અને અર્થાત્ એ બે અશોની વચ્ચે કુતૂહલનો અકોડો જોડવાને માટે આવેછે. એ કુતૂહલને તૃપ્ત કરનારી નવીનતા ના આવે તો સૌન્દર્ય સિદ્ધ ના થાય. આમ કુતૂહલ તે આનન્દની શૂંઘલમા સૂક્ષ્મ ન્હાના ન્હાના અકોડા પૂરા પાડેછે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વિશેષ બળ આપનારુ કારણ સુંદર વસ્તુની અર્ધનિગૂઢ સ્થિતિ એ બનેછે. ચન્દ્ર વાદળાથી ઢકાયેલો હોયછે ત્હારે સવિશેષ ચમત્કાર આપેછે; લતામડપ ઉપર ગુપ્ત રહેલા મોગરાનો મુગન્ધ નાકે લગાડેલા ફૂલ કરતા વધારે આનન્દ આપેછે, તેનુ કારણ ક્ષણે ક્ષણે કુતૂહલ જગૃત થઈ નવી નવી સુંદરતાનુ દર્શન એ જ. કવિતામા પણ વ્યકત્યનો ચમત્કાર અતિ ગૂઢતા પણ નહિ અને અતિ સ્પષ્ટતા પણ નહિ' હેવી અર્ધગૂઢ ગિયિતિમા જ મનાયયોછે અર્થોગિરામપિહિતઃ પિહિતશ્ચ કિચ્ચિદ્ રમ્યત્વમેતિ એ સુપ્રસિદ્ધ વચનમા રસનુ અમૂલ્ય તત્ત્વ સમાયલ્લછે. કુતૂહલ થી ઉપર કહ્યુ તેમ રસપ્રવાહ ચાલુ રહેછે એટલુ જ નહિ, પણ એ કુતૂહલના ભાવથી ઇષ્ટ વિક્ષેપ આવીને, કેવળ પ્રગટ સૌન્દર્યથી થતી સતૃપ્તિનો સંભવ ટળેછે. આ વિક્ષેપ તે વિક્ષેપ નથી તે હમણા જ ઉપર નોંધુછે. બીજા વિક્ષેપના પ્રસંગે તો બીજા જ છે. અને એ વિક્ષેપનુ સ્મરણ થતા ગૂઢ ગીતધ્વનિની મોહની શક્તિનુ બીજુ કારણ હવે ઉપસ્થિત થાયછે. તે-વિક્ષેપાભાવ. ગીતધ્વનિનુ ઉત્પત્તિસ્થાન ગાનાર વગાડનાર માણસ વગેરે અદૃશ્ય હોવાને લીધે, શ્રોતાનુ ધ્યાન અવિક્ષિપ્ત રૂપે ગીતધ્વનિમા જ સલસ રહેછે, તેથી એ માધુર્યજનિત આનન્દ અલિપ્ત અને અવિચ્છિન્ન બની શ્રોતાને મોહપાશમા બાંધી લેછે. તર્કશાસ્ત્રમા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિશે કહ્યુછે તે પ્રમાણે મન, ઇન્દ્રિય (જ્ઞાનેન્દ્રિય), અને વિષય (જ્ઞાનવિષય વસ્તુ) એ ત્રણનો સંયોગ થાય ત્હારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અનુભવ થાયછે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ-એ પાંચે વિષયમા આ ધોરણુ પ્રવર્તેછે. આહિ શબ્દ (= અવાજ) ના પ્રત્યક્ષમા શબ્દ, શ્રવણેન્દ્રિય, અને મન એ ત્રણ યોગમા આવે ત્હારે શ્રવણરૂપી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, તે જ્ઞાનની વચમા શબ્દ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષ કે સ્ત્રીનુ દર્શન થાય તો મન શ્રુતિવિષય ઉપરથી દર્શનવિષય ઉપર અને દર્શનવિષય ઉપરથી શ્રુતિવિષય ઉપર એમ વારંવાર સંચલન કરવાને પરિણામે એ મન, શ્રવણેન્દ્રિય, અને શબ્દ (ગીત ધ્વનિ) ના ત્રિપુટ સંયોગમા ભગ પડીને ક્ષતિ થવાની, અને તેથી અવિચ્છિન્ન એકસુખની

પરપરાના સંધાવાની. માટે જ ગૂઢ ગીતધ્વનિને પ્રસંગે આ પ્રકારની ક્ષતિનો સંભવ ટળે છે, અને તેથી અવિચ્છિન્ન આનન્દ અનુભવાય છે. એ આનન્દને નિર્વિકલ્પ આનન્દની પદવી આ કારણથી આપિયે તો અયોગ્ય નહિં ગણાય; કેમકે એ આનન્દાનુભવમાં કોણ ગાય છે, ક્યાંથી ગીતધ્વનિ આવે છે, શું ગાય છે,—વગેરે કોઈ પણ પ્રકારના વિશિષ્ટ જ્ઞાનની અપેક્ષા ના રહીને કેવળ ગીતમાધુર્યનું નિર્લિપ્ત સ્વરૂપ જ શ્રોતાના હૃદયમાં આનન્દ રેડે છે.

એક વાર્તા છે કે એક ઠેકાણે જોયા બવનની અગ્રાણીમાં કોક વીણાના મધુર સુરનો પ્રવાહ ચલાવતું હતું; તે રસ્તે જનાર કોઈ મરીબ માણસને કાને પડતાં તે મૃદવત્, જડવત્, પોતાના સ્થાન જોડે જડાઈ રહેલા. તે વખતે હેના સાથીએ હેને જાગૃત કરવા કહ્યું— “કડવાં મીઠાં ?” (અર્થાત્, કડવાં તુંબડાંની બનેલી વીણામાંથી મધુર સુરની મીઠાશ ધ્રગટ થાય છે), ત્હારે પેલાએ જાગૃત થઈ કહ્યું:—“આંગળાં મીઠાં !” (અર્થાત્, વીણાતન્ત્રીને છેડનાર આંગળાંના ચાતુર્યથી મધુર ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે). આ વાર્તાનો પ્રસ્તુત અર્થ જોડે એટલો જ સંબન્ધ છે કે વીણા, વગાડનાર,—સર્વ કોઈની અપેક્ષા વિના જ માત્ર ધ્વનિના માધુર્યથી જ નિર્વિકલ્પ આનન્દથી આ માણસ મન્ત્રમુગ્ધ બન્યો હતો.

શુંબાધમાં હું બહુવા રહેતો હતો તે સમયમાં એક વાર રાત્રે સરિયામ રસ્તા ઉપર લોકોનું ટોળું ઊભુ હતું; જોડેના મકાનમાં જોયા ત્રીજા માળમાં નૃત્યસંગીત ચાલતું હતું; તે સામગ્રીને એ ટોળું કેવળ આનન્દ અનુભવતું હતું; હેમાં એક મધપાનથી જરાક પરવશ થયેલા નીચ વર્ણના પુરુષ ઉપર તો એ ગીતધ્વનિએ વિલક્ષણ અસર કરી અને જોએ થતા નૃત્યસંગીતના અનુવાદમાં નાચવા લાગ્યો. હામાં હેની મધપરવશ અવસ્થાનો અનિષ્ટ અંશ બાદ કરતા, એટલો સાર જોવાનો છે કે—આ સર્વ અનિમંત્રિત શ્રોતા મંડળને નૃત્ય કરનાર અને સંગીત ગાનાર વગાડનારનું દર્શન થતું નહોતું, દર્શનની આકાંક્ષા પણ નહોતી,—અને માત્ર અદૃશ્ય ગીતધ્વનિથી જ અલિપ્ત આનન્દ મળતો હતો. આ અદૃશ્ય ગીતધ્વનિના આનન્દના સ્વરૂપનું કાંઈક નિદર્શન કરે છે—તેથી જ આ પ્રકારનું સાધારણ વર્ગનું દષ્ટાન્ત અહિં મૂક્યું છે.

કેટલાક એમ કહેનારા જાણ્યા છે કે ગાનારીમાં શરીરસૌન્દર્ય ના હોય તો યથેષ્ટ આનન્દમાં ન્યૂનતા આવે છે. આ મત ધારણ કરનારા ખરા સંગીતરહસ્યની ખૂબી બૂલી નય છે, એટલું જ નહિ; પણ આપણી ચર્ચાના ધોરણે તો એ રહસ્યને વિરોધી જ હેમની રચિ બને છે. ગાનારીના શરીરસૌન્દર્યને માટે આટલી આકાંક્ષા રાખવામાં જ ગીતધ્વનિના માધુર્યને અંગે, માધુર્યથી ઉપજતા નિર્વિકલ્પ આનન્દને માટે વિશેષ ઊભો થાય છે, એ વાત સ્મરણમાં રાખે તો આ પ્રકારનો રસબંધને અનુકૂલ મત બંધાય જ નહિ. ગાનારના સૌન્દર્યથી ગીતમાધુર્યમાં વિશેષ ચમત્કાર ઉમેરાય છે એમ કદપના પ્રથમ દર્શને કાંઈને સંબળ લાગશે, પરંતુ ઉપર ચર્ચેલાં ધોરણોની ખરી કીમત ધ્યાનમાં લઈશું તો એ શરીરસૌન્દર્ય નાદમાધુર્યના આનન્દમાં—અલિપ્ત આનન્દમાં—વિચ્છેદ જ પાડનાર લાગશે. આ તરવ એક સુરતના બાહુલી સગરામ હાકનાર નિરક્ષર માણસના હૃદયમાં અણધાર્યું જ જીતરેલું જાણ્યું છે. એકવાર સુરતથી હુમસ કોઈ બાહુતને લઈ જતાં એ હાકનાર વાતો

ચઢ્યો હતો તે વખત એક સુરતમા કોઇ ઉત્તમ ગાનારી આવી હતી ત્હેના ગીતકૌશલ અને માધુર્યની ઉચ્ચ પ્રથસા કરતા બોલ્યો,—“હેના મ્હો સામુ જુઓ તો તદ્દન બદ્ધસુરત, હેના મ્હો સામુ જોવું પણ ના ગમે, પણ ગાયન-અહા! હેતુ ગાયન તો બસ !” આ પ્રમગે ગાનારનું દર્શન-કાંઈ અપૂર્વ રીતે-ક્ષતિકર ના થતા, હેની બદ્ધસુરતી તેજ ગીતધ્વનિ-ને નિગૂઢ કરનાર પડઘનું કામ સારી ગૂઢ ગીતધ્વનિનો જ પ્રકાર ઉપસ્થિત કરેછે ગીતધ્વનિના અન્યનિરપેક્ષ માધુર્ય અને આનન્દની ખરી કસોટીનું આ સાધારણ જણાતું પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ત્હારે આ ગીતધ્વનિના ચમત્કારના મુખ્ય બીજ આપણે જોયા,—કુતૂહલ અને વિશ્લેષાભાવને પરિણામે એકાગ્ર ધ્યાન. પરંતુ આ ચમત્કારની વૃદ્ધિ ગીતધ્વનિની દ્વરતાથી પણ થાયછે. મૂળ ‘ દ્વરથી ગીતધ્વનિ ’ સામળીને તે ઉપર જ ચર્ચા આદરીછે. માત્ર ગૂઢ ગીતધ્વનિ નહિ પણ ગૂઢ અને દ્વર ગીતધ્વનિ એ આપણો વિષય છે ત્હારે એ ચમત્કારનું ત્રીજું બીજ દ્વરતા છે. હેતું કારણ તપાશિયે. સર્વ ગસિક કલામા-કવિતા, ચિત્ર-કલા, મગીત, વગેરે સર્વ ગસિક-કલામા-એક તત્ત્વ એ છે કે અમુક નિબંધનમા ઝીણી વિગતો, ગસિકતાને પોષક વિગતો, કલાવિધાનમા પ્રવેશ પામેછે,—પરંતુ બીજી દૃષ્ટિએ કલાવિધાન તે ઝીણી વિગતોનો અનાદર કરેછે. પૃથક્કરણ કરીને ઝીણી વિગતોનું દર્શન કરાવવાનું કામ કલાનું નથી, પણ સમગ્રભાવમા, મનુષ્યના મન ઉપર અપૃથક્ રૂપે છાપ પડેછે ત્હેના રસિક પ્રતિબિમ્બરૂપે, ચારુતાનું દર્શન કરાવવું એ કલાવિધાનનું એક કર્તવ્ય અને સ્વરૂપ છે આથી કરીને વિગતોનો પરસ્પર સબન્ધ અગસિક ખડખડા સ્વરૂપમા નહિ પણ ખળિયામી ચારુતામા જ ઉપસ્થિત થાયછે આ સિદ્ધિ દ્વગ્ના અન્તરથી એક પ્રકારે થઈ સકેછે. Distance lends enchantment to the view એ પકિતનું હાર્દ એ જ છે કે દૂર સ્થિતિને લીધે ગસિકતાને અનાવરણક, અપોષક, અથવા અર્થહીન ક્ષતિ કરનારા અશો યુગ થઈ ચારુતાની છાપ પાડનારુ ચિત્ર નગર આગળ ખડુ થાય છે દ્વર ઊભીનીચી, ધ્રુમસભરી ભૂરી, આકાશ જોડે ભ્રમ દેતી, પરંતુમાળમા અસાધારણ મોહ મમાવશે હોયછે હેતું કારણ ઉપર કહ્યું તે જ. કાંઈક આ પ્રકારના કારણથી જ દ્વરથી આવતા ગીતધ્વનિમા ઝીણી વિગતો સમીપ હોય તો વખતે અનુચિત પ્રમાણમા આગળખાછળ પડતા ધ્વનિ વગેરે યોગ્ય પ્રમાણમા મોહવાઈ જઈ, લુપ્ત થવા લાયક લુપ્ત થઈ, એક સમગ્ર રૂપમા જ સુન્દરતાનો પ્રવાહ આવેછે. એક બીજું પણ કારણ છે, દ્વર સ્થિતિને બગે ગીતધ્વનિના માધુર્યમા એક અનુપમ પ્રકારનું માદેવ, અને સુકુમારતા, પૂરાયછે, જેનું વર્ણન થવું કઠણ છે, અનુભવ એ જ હેતું પ્રમાણ છે. વળી એક કારણ દ્વરતાના ચમત્કારનું એ છે કે દ્વરસ્થ વસ્તુમા અપ્રાપ્યતાનું ભાન થઈ એક નવી જાતનો મોહ ઉત્પન્ન થાયછે.

દ્વરથી આવતા ગૂઢ ગીતધ્વનિનો ચમત્કાર ત્હારે આ રીતનો છે પણ એક અ-ધૈકિક, અમાનુષ, દ્વર-દ્વરથી વહી આવતો, ગૂઢ, ગૂઢ, અતિ ગૂઢ-ગીતધ્વનિ છે તે ત્હમે કદી નથી માન્યો? અથા માનુષ ગીતધ્વનિ હેની આગળ માધુર્યમા, મોહકતામા, ચમ

તકારમા ક્ષણવાર ઊતરતા છે. અતર્ક્ય પરમપ્રભુની અનુપમ સૌન્દર્યભરી સૃષ્ટિના પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપોમાં ગૂઢ ગીતધ્વનિ ચાલી રહ્યો છે, એ દૂર છે, પણ અતિ દૂર નથી;

“ગાન ગાતાં વ્યોમ ચક્ર વિચરિયે રે લોલ
તે સુણે શુ પામર જન મર્થ ?”

એમ એ સ્વરૂપો કહે છે, એ ખરું; પરંતુ કોઈ વિરલક્ષણે એ ગાન આપણી સમીપ આવે છે,

“ગાધયે ઉપમર્થ ભૂમિમાં અહિ રે લોલ
આજ, તે સુણે કો મનુજ ધન્ય.”

એમ કદી એ ગાન માટે સંભવે છે.

પરંતુ હું આથી પણ ઊંચે કહે રહેલા ગીતધ્વનિ માટે કહું છું,—કે એ ત્હમે કદી નથી સાભળ્યો ?

* “સૂતા સાભળે રે સતો શાન્ત મને સુખ જાગે
નાદ નવા નવા રે મીઠા થાય મધુર અવાજે,
જાણે હુલ્લભિ દેવતા કઈ ગગન વિશે રહ્યો ગાજે.”

એ ગીતધ્વનિનું આ કાલંક સ્વરૂપ બતાવે છે,

“ધન્ય વિરલ મે એ ગીતધ્વનિ જાણે સુણે રે લોલ.”

એમ એ ગીતધ્વનિ સાભળવાની ધન્યતા વિરલ છે. એ ધન્યતા સંતજનમાં સંભવે છે તેમ સંતજનનું બીજું રસિકરૂપ શિશુજન તહેમા પણ સંભવે છે.

“અમર ભૂમિને આગણે દિવ્ય ગાન ગવાય,
સુણીને તે શિશુમુખ પરે મીઠું રિંમત હેરાય.”

આ શિશુતાનો ધન્ય અધિકાર છે.

“All the while, ye saw me mile, ye knew not whence the song”

* ગ. બાપાલાલ ભાષ્યસંકર ભદ્રની ગરબાવળીમાંથી,

Came that made me smile" †

(મીતિ) સ્મિત રમતું મુગ વદને નિરખો, પણ તે ક્ષણે ન કંઈ બસો—
એ સ્મિતલહરી નયનનાં કંઠાર્થો વહે દિવ્ય મૂઠ મુઠુ માનો.

શિશુના મુખમાં આ વચન કવિએ મૂકીને એ ધન્યતાનું ગાન કર્યું છે.

આ શિશુ અને સંતની ઉચ્ચ યોગ્યતા છે. દર, દર, મૂઠ, મૂઠ, દિવ્ય પ્રદેશથી આવ-
તું અલૌકિક ગાન એઓ સોભાવે છે, અને અકથ આનન્દ અનુભવે છે હું છાત્રી દિવ્ય
ભૂખથી એટલું જ માગું છું કે સંતજનની પદવી પૂર્ણ રૂપે અલબ્ધ હોય તો આ દિવ્ય
યોગ્યતાવાળું શિશુપણું મ્હને નિઃતર પ્રાપ્ત થવું.

સ્નાત્તગિરિ,
તા. ૫-૬-૦૭

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

સ્વદેશધર્મ.

૧. મારી ભારતભૂમિ—એક અને, અબેચ—એમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૨. મારી ભારતભૂમિ—અનેક કોટિ સંતાનોની પ્રિય માતા—એમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૩. મારી ભારતભૂમિ—એના દિવ્ય ઉપદેશમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૪. મારી ભારતભૂમિની રૂબે જા-મેલા સંતો અને એના ઉછેરના વીરો—તેઓમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૫. મારી ભારતભૂમિ—પૃથ્વીના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને પવિત્રમાં પવિત્ર મિશિવરોથી રક્ષિત મારી અનન્ય ભૂમિ—એમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૬. મારી ભારતમાતા જે સામગ્રી ઉછરણમાં વીંટળી મ્હેલી છે તેની જલપ્રદ સક્તિમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૭. મારી ભારતભૂમિ—સૌન્દર્યની મૂર્તિ—મૃદિતેવીની પોતાની પુષ્પો અને સરિનાઓથી બરેલી વાડી—એમાં મને શ્રદ્ધા છે.

† "Baby's Epitaph"—Swinburne

૮. એ ભૂમિનો પ્રત્યેક કણ પવિત્ર છે એમ મને શ્રદ્ધા છે.
૯. મારી ભારતભૂમિના પ્રાચીન તનુજોમાં મને શ્રદ્ધા છે, જેઓની રમશાનભરમ પંચ-મહાભૂતમાં ભળી જઈને મારા અન્ન અને સ્થિરરૂપે બની છે.
૧૦. એ પૂર્વજોના પિંડો આ મારો પચમહાભૂતપિંડ બનેલો છે: તેઓના અસ્થિયું માંડે અસ્થિ બનેલું છે, તેઓના માંસનું માંડે માંસ બનેલું છે.
૧૧. સર્વ કાળના અને સર્વ જાતિના ભારતવાસીઓ હમેશ માટે પરસ્પર જ્ઞેષ્ઠએલા છે એમ મારી શ્રદ્ધા છે.
૧૨. ભારતભૂમિ ઉપર વસતા સર્વ જનો, તેઓ ગમે તે વર્ણ કે ધર્મના હો તથાપિ, તેઓ સર્વ ભાઈઓ છે એમ મને શ્રદ્ધા છે.
૧૩. દુનીઆદરીના સગપણ કરતાં પણ વધારે વહાલું એવું જે માંડે દિવ્ય જીવન્ત ભારતપ્રજાત્વનું સગપણ તેમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૪. મારી ભારતભૂમિના સુવર્ણમય ભૂતકાળમાં અને તેજોમય ભવિષ્યમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૫. ભારતભૂમિની પુરુષતાના ધર્મ, વીર્ય અને સ્વદેશાભિમાનમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૬. ભારતભૂમિના ઓળંગતી સુકુમારતા, પવિત્રતા અને નિરહંતમાં મને શ્રદ્ધા છે.
૧૭. ભારતભૂમિ માટે દરેક ભારતવાસીએ જીવવું અને મરવું એમાં મને શ્રદ્ધા છે,
૧૮. આપણે એક જ ભૂમિના છીએ, આપણે એક જ પ્રજા છીએ, આપણી ભાવના પણ એક જ છે અને આપણે એક જ કાર્ય-પરાયણ છીએ એમ હું માનું છું.
૧૯. મારા સ્વદેશજનની સેવા તે મારા જીવનનો પ્રાણ છે, -તથા એ જ મારા જીવનનું આદિ તથા અંત છે.
૨૦. આમાં મારી ભારત માતાની આશીય હો.

[વસન્ત—આંકિસ.]*

* ‘વિવેકાનન્દ-સુવર્ણચંદ્ર’ માટે “An Indian Creed of Nationality.” એ વિષય ઉપર લાલા શિવનારાયણ. (એમ. એ.)-એમણે લખેલા અંગ્રેજી લેખન આ માંતર છે.

અવસ્તા.

(અતુસન્ધાન ૫૦ ૩૫૪ થી)

૬. ધાતુરૂપ.

સંસ્કૃતની પેઠે અવસ્તામાં પણ ધાતુઓને દશ ગણના બહેતી નાખવામાં આવ્યા છે. બન્ને ભાષામાં આત્મનેપદી અને પરસ્મેપદી ધાતુ છે.

(૧) મ્વાદિગણીય ધાતુ.

આ ગણના ધાતુમાં પ્રત્યયો પહેલાં અ ઉમેરાય છે.

સંસ્કૃત અવસ્તા.

મરતિ = વરદિતિ (વર'તિ)

મરસિ = વરદિ ।

મરામિ = વરામિ ।

સંસ્કૃતમાં જેમ સ્ઠ ને સ્થાને સ્ઠિઃ થાય છે, તેમજ અવસ્તામાં હ્ઠ ને સ્થાને હિઠ્ઠ થાય છે.

(૨) અદાદિ ગણના ધાતુ.

અસ્તિ = અસ્તિ.

અસિ = અહિ

અસ્મિ = અહ્મિ ।

હ્રઠ્ઠ વિભક્તિમાં જેમ વિદ્ ધાતુનું સંસ્કૃતમાં એક વિશેષ રૂપ છે તેમ અવસ્તામાં પણ છે.

વેદ = વણ્દા (હું જાણું છું.)

વેદ = વણ્દા, વણ્ણ (તે જાણે છે.)

(૩) જ્ઞાદિ ગણના ધાતુઓ.

બન્ને ભાષામાં આ ગણના ધાતુઓ અભ્યસ્ત થાય છે.

દધાતિ = દધાદિતિ (દધા'તિ) ।

દધાસિ = દધાહિ ।

દધામિ = દધામિ ।

દધ્યાત્ = દદધ્યાત્ (દ'ધ્યાત્.)

(૪) દિવાદિ ગણના ધાતુઓ.

આ ગણમાં પ્રત્યય પહેલાં ય ઉમેરવામાં આવે છે.

નયતિ = નસ્યેદિતિ ।

ત્રાયસ્તે = ત્રાયેદસ્તે ।

શ્લિષ્યતિ = શ્લેષ્યેદિતિ ।

(૫) સ્વાદિ ગણના ધાતુઓ.

આ ગણના ધાતુઓમાં પ્રત્યયો પહેલાં નુ ઉમેરાય છે.

કૃણોતિ = કેરેનુણતિ ।

કૃણોષિ = કેરેનૂષિ ।

કૃણોમિ = કેરેનઓમિ ।

વેદમાં ક્ર 'ધાતુ' અર્થે સ્વાદિ ગણમાં છે; અહીં પણ બન્ને બાબતો આશ્ચર્ય સાદર્ય છે.

(૬) તુદાદિ ગણના ધાતુઓ.

પૃચ્છતુ = પેરેસતુ ।

પૃચ્છ = પેરેસ ।

પૃચ્છામિ = પેરેસામિ ।

• સંસ્કૃતમાં જે વિશેષ નિયમ છે, તે નિયમ અવસ્તામાં પણ છે. જેમ 'વિદ્' ને સ્થાને વિન્દ, કેરેવ (કૃત) ને સ્થાને કેરેસ્ત (કૃસ્ત) ઇત્યાદિ.

(૭) રુધાદિ ગણના ધાતુઓ.

આ ગણના ધાતુના અન્યસ્વરની પહેલા નુ ઉમેરાય છે. અવસ્તામાં પણ એજ નિયમ છે. પ્રત્યયો લગાડતા પહેલાં સંસ્કૃતમાં જેમ છિદ્ ને સ્થાને કોઇવાર ચિન્દ ને કોઇવાર ચિનદ થાય છે, તેમજ અવસ્તામાં ચિત્ત ને સ્થાને કોઇવાર ચિન્દને કોઇવાર ચિનત્ત થાય છે.

છિનાત્તિ = ચિનસ્તિ ।

છિનશ્ચિ = ચિનહમિ ।

• (૮) તનાદિ ગણના ધાતુઓ.

બન્ને બાબતોમાં આ ગણમાં પ્રત્યયો પહેલાં ડ ઉમેરવામાં આવે છે.

તનોમિ = તનઓમિ ।

તન્વે = તન્વે ।

તન્વીત = તન્વીત ।

(૯) ક્રયાદિ ગણના ધાતુઓ.

કૃણે = કેરેને ।

ક્રીણામિ = ક્રીનામિ ।

બંને બાપામા આ ગણના ધાતુઓને પ્રત્યયો લગાડતા પહેલા ના ઉમેરાય છે.

(૧૦) ચુરાદિ ગણના ધાતુઓ

આ ગણના ધાતુઓને પ્રત્યય પહેલા અથ લગાડવામા આવે છે

નાશયામિ = નાસયેમિ ।

તપયતિ = તાપયેદિતિ ।

અપાતયન્ = અપતયેન્ ।

લિટ.

બંને બાપાઓમા લિટ પ્રત્યયો પહેલા ધાતુઓ અભ્યસ્ત થાય છે અને ધાતુરૂપમા પણ સાદૃશ્ય રહ્યું છે.

શુશ્રુમ = શુશ્રુમ

દદાથ = દદાથ

દધાર = દધાર

વિવેદ = વિવેદ

ઉચે = ઉચોચે

દદ્રે = દદ્રે

અસિરે = અસિરે

દિદિષિમ = દિદિષ્મ ।

લુઙ્.

સંસ્કૃત બાપામા લટ, લુઙ્ ઇત્યાદિ પ્રત્યયોમા ધાતુની શરૂઆતે અ મુકવામા આવે છે, પણ વૈદિક બાપામા એ નિયમમા અપવાદ જોવામા આવે છે. (પાણિનિ ૬-૪-૭૫) અવસ્તામા પણ સાધારણ રીતે એ અ મુકવામા આવતો નથી, પણ કોઇ કેન્દ્ર જગ્યાએ અ મુકવામા પણ આવે છે જેમકે—

અદાત્ = આદાત્

સંસ્કૃતની પેઠે અવસ્તામા પણ લુઙ્ પ્રત્યયોના ૭ વર્ગમા વિભાગ કરવામા આવ્યા છે. કોઇ કોઇ ધાતુ પછી અવ્યવહિત પ્રત્યયો લાગે છે, કોઇ કોઇ ધાતુ અભ્યસ્ત થયા પછી પ્રત્યયો લાગે છે. બાકીના પાંચ વર્ગના ધાતુઓને સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમા અ, સ્, સ, ઇષ્, શિષ્ અને અવસ્તમા અ, ટ્, દ્, ઇષ્ અને હિષ્ લગાડ્યા પછી પ્રત્યયો લગાડાય છે

અઘાત્ = અદાત્, આદાત્.

અવિદત્ = વીદત્

અમસ્ત = મસ્ત

અનૈષીત્ = નૈષ્પત્ ।

લુટ્ અને લટ્.

પાત્ય = પાત

પાતારઃ = પાતારો.

પાતાસ્મિ = પાતાહ્મિ

વશ્યતે = વશ્યેદિતિ

આશિલિંહ.

મૂયાત્ = બુયાત્

મૂયાસ્મ = બુયામ

નામ ધાતુ.

પ્રશ્નયતિ = પેસન્યેદિતિ

પતયતિ = પદ્યેદિતિ

એનસ્યતિ = એનંહદિતિ ।

પ્રશ્ન, પતિ અને એનમ શબ્દો ઉપરથી ઉપરના ત્રણ ક્રિયાપદો બન્યાં છે.

યડન્ત ધાતુ.

‘ફરી ફરી’ અને ‘અતિશય’ના અર્થમાં બને બાપામા ધાતુને યડ પ્રત્યય લાગે છે. કોઈ કોઈ વેળા યડનો લોપ પણ થાય છે પ્રત્યયો લગાડતી વખતે યડન્ત ધાતુને અભ્યસ્ત કરી લેવો પડે છે.

અવન્તામા દિત્ તે રથાને દદદિત્

વિદ્ - વોદ્વિદ્

પર્સ્ - પાપેર્વ

દર્ - દર્દર્

સનન્ત ધાતુ.

બને બાપામાં રચ્છા અર્થે ધાતુ અભ્યસ્ત થાય છે અને સયુક્ત થાય છે.

જિ ને રથાને જીજિષ

રુણુ - ચિસ્ટુણુ

જ્ઞા-જિસ્ટનાઝોઠ (=જિજ્ઞાસ)

વર્જ - વોર્જેષ

દષ - દિવજ (= દિપ્ત)

કર્મવાચ્ય.

કર્મવાચ્યમાં સંસ્કૃત ધાતુને જે વિશેષત્વ છે તે જ વિશેષત્વ છે તે જ અવસ્તામાં પણ છે.

સંસ્કૃત. પ્રાકૃત.

મન્યતે - મન્યેતે

ક્રિયતે - ક્રિયેતે

શુયે - શુયે

• શુશ્રુયે - શુશ્રુયે

છેલા ધાતુને લિટ્ પ્રત્યયો લગાડતાં પણ અવસ્તા ભાષામાં કર્મવાચ્યમાં ય ઉમેરાય છે.

સંસ્કૃતમાં લુઙ્ લગાડતાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં ઇ પ્રત્યય લાગે છે. આ એક વિશેષ નિયમ છે. આશ્વર્થની હકીકત એ છે કે અવસ્તામાં પણ એ પ્રકારનો વિશેષ નિયમ છે.

અઘાચિ - અઘાચી

અઘાચિ - અઘાચી.

૯. વૈદિક ભાષા.

વૈદિક ભાષા સાધારણ સંસ્કૃત ભાષાથી કંઈક ભિન્ન છે. પશ્ચાત્ત વૈદિક સંસ્કૃતની સાથે અવસ્તા ભાષાને ઘણું સાદૃશ્ય છે.

સાધારણ સંસ્કૃત.	વૈદિક સંસ્કૃત.	અવસ્તા.
દાતાૌ	દાતાઃ	દાતર
પિતરી	પિતરા	પિતર
તન્મ્	તન્વમ્	તન્વેમ્
દેવ્યઃ	દેવી	દેવી
વચ્ચાનિ	વચ્ચા	વચ્ચ
ગિરિણા	ગિરી	ગરિર
યૌ	યા	યા
યાનિ	યા	યા
તાનિ	તા	તા
અનયા	અયા	અય
ઈમે	ઈમા	ઈમ
આસીત્	આસ	આસ
સ્મઃ	સ્મામિ	મહિ
મગમઃ	મગમસિ	મગમહિ
દધામઃ	દધમસિ	દદમહિ
ઉદમઃ	ઉદમસિ	ઉદમહિ

વૈદિક લોટ્ પ્રત્યયનું અનુરૂપ અવસ્તામાં પણ છે.

વૈદિક સંસ્કૃત. અવસ્તા.

ભરાતિ = ઘરાહિ

કૃણવાણિ = કેરેનવાણિ

તનવા = તનય

પ્રીનાત્ = પ્રીનાત્

૮. કૃત અને તદ્વિત.

કૃત અને તદ્વિતમાં પણ જાણે બાપામાં આશ્ચર્ય સાદશ્ય છે. નીચે લખેલા પ્રત્યયો કેવળ અવસ્તામાં જ વપરાય છે એમ નહિ પણ એ સર્વ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાય છે.

અ, અન્, અન, અદિનિ (સંસ્કૃત અનિ), અન્ત. અર્, અદ્, (સંસ્કૃત અસ્), આ, આન, ઇ, ઇન્, ઇન, ઇશ (= ઇસ્), ઇષો, ઈ, ડ, ડન ડષ, ડ, ક, ત, ઇત, તર, તેમ (= તમ), તાત્, તિ, તુ, ધ, ધ્ય (ત્ય), ધ્ર (ત્ર), દ્વ, દ્વ (ત્વ), ધ, પિ, ધ્વાન (= વ્વાન), ધુ, ન, નદ્ (= નસ્), નિ, તુ, મ, મન્, મિ, મ્ન, મન, મન્ત્, ય, યદ્ (= ઈયસ્), યુ, ર, રિ, રુ, ષ, ષન્ ષન્ત્, ષદ્ (= ષસ) ઇત્યાદિ.

પ્રત્યેક પ્રત્યયનું દષ્ટાન્ત આપીએ તો આ લખો નિબંધ વધારે લાંબો અને એટલા માટે માત્ર થોડાં જ દષ્ટાન્ત આપીશું.

	સંસ્કૃત	અવસ્તા
ગૃ ધાતુમાથી	ગીર્થ	= ગર્થ
ધા —	દધાન	= દધાન
ઞ —	મરન્ની	= મરેન્તી (સ્ત્રીલિંગમાં)
વિદ્ —	વિદ્વસ્	= વિદ્વદ્
વૃ —	વરણ	= વરેન
ગમ્ —	ગત	= ગત
સ્ના —	સ્નાત	= સ્નાતિ
સ્તુ —	સ્તુતિ	= સ્તુદિતિ
અસ્ —	સત્ય	= દૃદ્ય
પૃચ્છ —	પ્રશ્ન	= પ્રશ્ન
અસુર ઉપરથી	આસુરિ	= આહુર્દિ
સત —	સત્તથ	= હત્તથ
ગો —	ગવ્ય	= ગાવ્ય
” —	ગોમન્ત	= ગઓમન્ત
મધુ —	મધુમન્ત	= મધુમન્ત
વસુ —	વસિષ્ઠ	= વહિશ્ઠ

મેષજ	—	મેષજ્યતર	=	વેષજ્યોતર
„	—	મેષજ્યતમ	=	વેષજ્યોતેમ
અસ્મદ્	—	અસ્માક	=	અઘ્માક
„	—	માવદ્	=	માવન્ત્
યુષ્મેઃ	—	ત્વાવદ્	=	ધ્વાવન્ત્

છેલ્લા બે દૃષ્ટાન્તો (માવદ્ અને ત્વાવદ્) કેવળ વેદમાં જ દેખાય છે, સાધારણ સંસ્કૃતમાં નથી, આશ્ચર્યનો વિષય છે કે અવસ્તામાં એ બે શબ્દોનું અનુરૂપ ગ્રંથો છે

બન્ને ભાષામાં અપત્યાય ણ પ્રત્યય લાગે છે

સંસ્કૃતમાં રઘુ + ણ = રાઘવ

અવસ્તામાં નરુ + ણ = નરવ

સંસ્કૃતમાં અપત્યાર્યે આયન પ્રત્યય લાગે છે

વદરિ + આયન = વાદરાયન (ણ)

અવસ્તામાં તે જ અચ અને તેમ જ અચન પ્રત્યય લાગે છે.

જમસ્પ + અન = જામાસ્પન

ગર્ઝોરિ + અચન = ગર્ઝારચન

૯. અવ્યય.

અવસ્તામાં અવ્યયો પણ સંસ્કૃતના જેવા છે

સંસ્કૃતમાં તમ્ પ્રત્યય = અવસ્તામાં તો

ત્ર = ધ્ર

દ્ = ઘ

દા = દા

જેમકે અભિત = અદાવતો

કુત્ર = કુઘ્ર

દ્વિહ = દ્વિઘ

કદા = કદા

કચ, હ ચ (સ ચ), હુ, મસુ (મસુ), અદ્ય (દ્ય), ન, ના (નાના), મા, ચ, ડત, હુ, ઘા, જિ (હિ) ઇત્યાદિ અવ્યયો બન્ને ભાષામાં સાધારણ છે

અવસ્તામાં આ પ્રમાણે ઉપસર્ગો છે — અદિતિ (અતિ), અદિપિ (અપિ), અદિધિ (અધિ), અદુ, અન્તોર (અન્તર), અપ, અવ, આ, ઉપ, ડપ, ડચ (ડત), ના (નિ), નિશ્ (નિ), પર (પરા), પરિ (પરિ), પ્ર (પ્ર), પરિતિ (પ્રતિ), ષી (ષિ), હમ્ (સમ) ઇત્યાદિ.

ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર બાબતોમાં પણ આપ બંને ભાષામાં સામ્ય છે.

૧૦ છન્દ.

અવસ્તાના છન્દો પણ વૈદિક છન્દોના જેવા છે.

ગાથા નામે ગ્રંથનો તૃતીય અધ્યાય ત્રિષ્ટુભૂ છન્દે રચાયેલો છે. ગાયત્રી અને અનુ-ષ્ટુભાદિના જેવા છન્દો અવસ્તામાં પણ મળી આવે છે. યજુર્વેદમાં ગાયત્રી આસુરી, પંક્તિ આસુરી, ઉષ્ણિહ આસુરી ઇત્યાદિ સાત પ્રકારના આસુરી છન્દોનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. ગાયત્રી અને ઉષ્ણિહ છંદો, જે દેવતાઓને પ્રિય છે, તેથી વર્ણુત ઋગ્વેદમાં (૧૦-૧૩૦-૪) કરવામાં આવ્યું છે. એ બધા છન્દો ખરેખર અસુરોના ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી લેવામાં આવ્યા હશે, નહિ તો એ સર્વનું નામ ‘આસુરી’ પડે કેમ? કેવળ નામ જ ‘આસુરી’ છે એમ નહિ, પણ અસુરોના ધર્મગ્રંથોમાં તે સર્વ છન્દો મળી આવે છે. ગાથા એમનો પ્રધાન ગ્રંથ છે; એના ભિન્ન ભિન્ન અધ્યાયો ગાયત્રી પંક્તિ, ઉષ્ણિહ ઇત્યાદિ છંદોથી રચાયા છે.

૧૧. ઉપસંહાર.

ઉપસંહાર કરતા અવસ્તામાંથી એક મંત્ર ઉદ્ધાર કરી મુકીયે છીએ.

તૈમ અમવન્તેમ્ યજતેમ્
સુરેમ દામોહુ સેવિરતેમ્
મિત્રેમ્ યજાઙ્ જઞોધ્રાવ્યો ।
પૌરો ૧૦-૬

એને સંસ્કૃતમાં પરિવર્તન કરીયે તો,

તમ્ અમવન્તમ્ યજતમ્
સુરમ્ ધામસુ સેવિષ્ઠમ્
મિત્રમ્ યજૈ હોત્રાવ્યઃ ।

આ એક માત્ર મંત્ર ઉપરથી પ્રમાણિત થઈ શકે છે કે એક સમયે એ બંને ભાષા બોલનાર એક જ સ્થળે વસતા હતા અને એક જ ભાષાદ્વારા પોતાના મનના વિચાર એક બીજાને જણાવતા હતા. વળી એમ પણ જણાય છે કે વૈદિક ભાષા બોલાતી હતી તે સમય પછી અને સાધારણ સંસ્કૃત ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે પહેલાં તે બંને ભાષાઓ જુદા પડ્યા હતા.

નરસિંહલાલ ઇ. પટેલ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, કુખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુઃખમાં મનુષ્ય માત્રનું જીવન છે.

શુભ થયેલી માદદારત, શુભ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ મિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ઇળી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્તાંસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ સુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીંગી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
દાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેઠ	રાવપુરા.	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ મુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ મૂળકાળ વ્યાખ્યાન સંહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહુદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ કેમકે આજે જેલ લગભગ ૮૦ હારમ પૃહ પાકું કિંમત રૂ ૪-૦૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઔઓ, (૫) શુભચિંતીશા-
નાના માર્ગદર્શકો, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦ ૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. મી. ૦-૧૨-૦૨; ત્રીજામા રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ

મુ'બાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુ'બાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસહ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત”માં પ્રાપ્ત કરવાનો વાક્યો, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બાધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો આદર
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બાધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક,

સવાજમ ભરી દેનારને ભેટ.

અમારો કાર્તિકનો આક વહેચાયા અગાઉ આ વર્ષ આખરનું એટલે પોષ ૧૯૬૪
સુધીનું વસન્તનું સવાજમ જો આદરે તરફથી આવી ગયું હશે તેમને હિન્દુ પોષાકમાં
મિસિસ એનીક્સેન્ટની એક અતિ સુદર છત્રી ઉત્તમ કાગળ ઉપર ઉતારેલી ભેટ આપ
વામાં આવશે. આ ભેટનો લાભ ઇચ્છના આદરે આદરે સવાજમ મોકલવા કૃપા કરવી
એજ વિનંતિ.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इव सत्यं सर्वेषां भूतानां भक्षस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૬, અંક ૭.

[માસિક.]

શ્રાવણ, સંવત ૧૯૬૩.

ગુણવતી ગુજરાત.*

(મહાડ-ગરબી.)

ગુણવતી ગુજરાત, અમારી ગુણવતી ગુજરાત !
નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવતી ગુજરાત !—(મુવ.)
મોંધેરા તુજ મણિમંડપમાં આ જૂકી રણાં અમ શીશ
માત મીકી ! તુજ ચરણ પડીને માગિયે શુભ-આશિષ !—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત ! ૧

મીકી મનોહર વાડી આ ત્હારી નદનવન શી અમોલ:
રસપ્રસાદ વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરિયે નિત્ય ક્ષોલ !—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત ! ૨

સંત મહત અનંત વીરોની બહાલી અમારી માત !
જય જય કરવા ત્હારી જગતમા અર્પણ કરિયે જાત !—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત ! ૩

* બીજી સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે રચાએલી તથા ગવાએલી.

જોડા અયોર •અરણ્ય વિશે કે સુંદર ઉપવન માય !
દેશ પ્રદેશ અહોનિશ અંતર એક જ સ્હારો છાંય !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૪

સરસરિતા રસભર •અમીઝરણાં, 'રેત્નાકર બરપૂર :
હુણ્ય ભૂમિ ફળ ફૂલ ઝૂમી, માત ! રમે અમ હોરા—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૫

હિન્દુ, મુસલમિન, પારસી સર્વે, માત ! અમે તુજ બાળ :
અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરિયે સેવા સહુ કાળ !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૬

ઉર પ્રભાત સમાં અજવાળી, •ટાળી દે અંધાર !
એક સ્વરે સહુ ગગન ગળવતો કરિયે જયજયકાર !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૭

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર.

ગૅરિબલ્ડીનું જીવનચરિત્ર.

We think of those

Who blew the breadth of life into her frame
Cavour, Mazzini, Garibaldi. Three.
Her brain, her soul, her sword, and set her free,
From ruinous discord, with one lustrous aim.

(George Meredith.

૪ થી જુલાઈ ગુરુવારને રોજ યુરોપ ખંડના કેટલાક દેશોમાં, ખસુસ કરી ઇટાલીના પ્રત્યેક શહેરમાં અને ઇંગ્લેન્ડના રાજનગર સડનમાં, ઇટાલીઅન, મહાન વીરનરરત્ન ગૅરિબલ્ડીના જન્મદિવસની શત-સાવત્સરિક જયન્તી ઉજવાઈ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં એ માંગલિક ઉત્સવ ધળાયો નથી. એ સંભવી કઈ 'ધામધુમ' થઈ નથી. માત્ર ન્યુસપેપરોએ જ સહેજસાજ જાગૃતિ બતાવી છે. આ શુભ અવસરે ગુજરાતી સાહિત્યના હુંક બંગ્ગેળમાં ગૅરિબલ્ડીના જીવનચરિત્રનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલું જોઈ, અમને અત્યત આનંદ થાય છે. એક તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં આત્રિના ત્રયો બહુ જ યોગ્ય છે, તેમાં વળી સ્વદેશીબિંબાની પરાક્રમી પુરૂષોના જીવંતોનાં પુસ્તકો

સારી સખ્યાઓ છપાઈ, લેખમાં વચાવ અને સક્ષમ અવલોકન અને વિવેકથી અભ્યાસ થાય તો ખેશક અમારી માનતા મુજબ વિવિધ અનેક લાભો ઉદ્ભવવા મળવ છે. તેથી જ અમને રા નરસિંહભાઈ પટેલના ગરિબ્હીના અથને દીવોજનનથી આવકાર આપતા અતિ હર્ષ થાય છે. અમે તેમના અથને ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ અને બીજા અધિક એવી જ પ્રતિના નીત પુસ્તકો રચવા તેઓ સક્ષિત થાય, એ જ અમારી અત મરણની પ્રાર્થના છે ઘસ્ટન મા રા પટેલના કેટલાક લેખો અમારા વાચવામાં આયા હતા અને ત્યાંથી જ તેમની મોહક અને સુંદર અનુદ્યુષકિત અને સગળ ભાષા અને સાદી દખારતથી અમારૂં લક્ષ તેમના તરફ ખેંચાયુ છે અથ ઘણો રસિક અને બોધદાયક બન્યો છે ભારા પ્રેમ છે અને લખ વાની દળ પણ સારી છે તે એટલી ઉત્તમ છે કે જે કે અથ, મૂળ બગાળીમાંથી ન્યાયો છે તો પણ અજાણ્યો પુરૂષ, તેને અસવ લેખ માની, જુલાવો ખાય તેમા નવાઈ નથી જેમ અથની અદરનો ઉપદેશ ઉચ્ચ અને ઉર્જવળ છે તેમ બહારની ખુબી-શોભા તેવી જ મનોહર અને આકર્ષક છે. અથ સચિત છે અને પ્રમિદ્ધ કર્તાએ તેને સુદ કરવા દષ કમિતા કરી નથી તાજુબ થવાની વાત તો એ છે કે આ અથ દેવનાગરી લિપિમા મુદ્રાંતિ થયો છે મી પટેલે 'કાશીનાગરીપ્રચરણીમભા' તરફથી દેશમા ચર્ચાતા લિપિના પ્રશ્નને ઉત્તેજન આપી બનહારમા મુદ્રી ભાગત વર્મા ઐશ્ય વધારવા જે શુભ પ્રયત્ન આદર્યો છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ ધટે છે. આપણે હવે મૂળ લિપયપર આવીશુ ગરિબ્હીની જીવનકથામાંથી મુખ્ય મુખ્ય મિના ઉતારીશુ પણ તે પૂર્વ રોમની રિથિતિનુ ચિત્ર નિહાળવાની જરૂર છે રોમ પ્રાચીન ભારત માફક એક સમયે, પૂર્ણ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી જહોજલાનીના પૂર દોર અને દમામમા ઉત્તરિના ઉચ્ચ શિખરે ચઢ્યુ હતું અને પોતાની હકુમત, દુનિયાના દરેક ભાગમા પ્રવૃતાવી હતી સદ્વિનિયમ અચળ છે, સર્વનો નિરતર ઉદય અને લય થાય છે, ભરતી પછી ઓટ આવે છે, તે કાનુનને અનુસરી, ચડતી પડતીના ચક્રમા રામ પણ એક દિન અગ્વાઈ ગયુ અનેક પ્રકારની આસ્માની સુવત્તાનીમાંથી પસાર થયુ, આગની કીર્તિ અને માન બુસાઈ ગયા-ધોવાઈ ગયા. આતુ વાતનો સમય મહાન પુરૂષો, સીપિઓ અને ગ્રેકસ પોની અને સીક્કર અને શરૂઆતના રોમન શહેનશાહની ચઢતી અને આબાદીનો નથી પણ આ વખતે તો તેની રિથિતિ. આધુનિક હિંદુસ્તાન જેવી બરડે તે કરતા, અધમ જુગી હતી અસાદમી સદીના અતમા નેપોનિઅને, યુરોપને થયરાવી, ત્રાસ આપી, ઇટાલીને વશ કરા, પોતાની સત્તા ત્યાં સ્થાપી હતી. ૧૮૧૫ મા વોટરલુની લડાઈમા તેની હાર થઈ, સેટ હેવી નામા કેદી પકડાયો.

૧૭૮૯ ના ફ્રેન્ચ વિપ્લવના પરિણામે, હુલક, તોફાન અને ભાગફેડથી યુરોપના પાદ શાહાઓ બહુ બચબીત હતા અને તેમની સામે આરે હુમલો થયો એ અનિશ્ચિત હતું. ગજ રાકને તેઓએ ઘણા નીચ ને નિર્દય કાયદાઓ અમલમા મુખ્ય પ્રગળે રીની-કચડી-પોતાની આપખુદી, અન્યાયી સત્તા વધારવા, દરેક ઉચ્ચ ગદી રાજ્યનીતિના સૂત્રો આબમા હુએ દાખા. રાજાઓએ માહોમાહે સપ કરી પોતાનો પક્ષ સબળ મ્વા, વિયેનાની મહાસભા અને 'પવિત્રસમિલન,' (Holy Alliance) એ નામની બે મરથાઓ યથાપી. ફ્રાં એ નિપળ્યું કે સન ૧૮૧૫-૧૮૭૦ સુધી આખા યુરોપ ખડમા, અધાધુધી તોફાન અને માર ફાડ આતુ રવા. 'પવિત્ર સમિલન' નુ વર્ણન લેખક નિચે પ્રમાણે આપે છે - 'યુરોપના

સઘળાં રાજ્યોએ પરસ્પરના રક્ષણ અર્થે 'પવિત્ર સંમિલન' નામની એક અપવિત્ર સભા સ્થાપી હતી. પ્રજાજનોની સ્વાધીનતા બળથી ખુંચવી લેવી, એ, એ સભાનું કામ હતું. યુરોપના સઘળાં રાજ્યો, એક અપયશ-પચકુડમાં હોમાયાં હતાં..... એ 'પવિત્ર સંમિલન' નો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે કોઈ દેશની પ્રજા રાજદોહી નિવડે તો તે દેશના રાજાની મદદે સર-એ સૈન્ય મોકલી, પ્રજાને કચરી નાંખવી." માત્ર મત્રિવર કેનિંગેન ઈંગ્લાન્ડને એ દુષ્ટ સંમિલનમાં બળવા દીધું નહિ અને પોતાની દેશની કીર્તિ, ઉજ્જવળ અખડિત રાખી.*

“નેપોલીઅનના પતન પછી વિયેનાની મહા સભાએ ઇટાલીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઇટાલીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને યુરોપીઅન રાજ્યોને જોઈ આપ્યા.” આસ્ટ્રીઆને સિંહભાગ મળ્યો અને બોર્બન વંશના ફર્ડિનાન્ડને નેપલ્સ આપ્યું. ઇટાલીમાં આસ્ટ્રીઆ અને બોર્બન રાજ્યોની સત્તા પાછી જામી. રાજકીય અને ધાર્મિક જીદમનુ જોર મજબુત થયું અને બધા અને ત્રાસ અને કૂરતા પ્રકટી નીકળી ભિન્ન ભિન્ન ન્હાના ન્હાના રાજ્યો બધાયાં અને સર્વત્ર આસ્ટ્રીઅન સૈન્ય નિર્દયપણે હુડી, સ્વાર્થથી અધ બની, ઇટાલીઅન સ્વાધીનતા કચરી નાંખવા તત્પર થયું. પણ તેનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. આખરે ઇટાલીનો જય થયો. એકંદ્ર પ્રથમ યુદ્ધ સ્વાધીનતા મળી આ ફ્રેન્ચનું કારણ એ જ કે ઇટાલીઅનોમા, એકત્ર થઈ, પ્રજાના જોડાઈ જવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હતી. તેથી જ લોકને જાગૃત થતા ઝાઝી વાર લાગી નહિ. તુરંત છુપી સભાઓ સ્થપાઈ અને સ્વદેશને પર રાજ્યોની સત્તાની જીસરીમાથી છોડવવા બહુ બહુ યત્ન કર્યા. અસતોષ, ફરિઆદ અને તિરસ્કારનો અગ્નિ ધુમાળા માંડ્યો અને મહાન દેશ ઉદ્ધારક અને દેશહિતૈષિ નર મેટ્રજનીના આગમન સાથે જ ધુધવાતા અગ્નિમાથી તેજ ત્વરાથી પ્રકાશી ઉઠ્યું. દેશમાં 'નવ્ય ઇટાલી' (Young Italy) એ નામનો પ્રચલ પક્ષ પ્રચલિત થયો. આ પ્રમાણે દેશની દશા હતી. હવે ગેરિબલ્ડીના જીવનદૃષ્ટાંત તરફ નજર કરીએ

સને ૧૮૦૭ માં નાપ્લેસ નગરમાં, એક નાવિક કુટુંબમાં ગેરિબલ્ડીનો જન્મ થયો હતો. ન્હાનપણથી જ તેને વિદ્યાદેવી તરફ અભાવ હતો. વાચનું ગમતું નહિ. બણતાં કટાણો આવતો. ઈંગ્રેજ સરદાર કલાઈવની માફક સ્વછંદી રમત ગમત અને મરતી તોફાન બહુ પ્રિય હતા. સમુદ્રમાં સફર કરવી અત્યંત પસંદ પડતી. સમુદ્રજીવન ગાળવા હોસ હતી.

માબાપે જ્યારે જાણ્યું કે પુત્રની આ ઇચ્છા કોઈ પણ પ્રકારે રોકી શકાવાની નથી ત્યારે તેઓએ ત્હોને કિશોર વયમાં જ એ ધધો ગ્રહણ કરવા અનુમતિ આપી. બૂમધ્ય સમુદ્રમાં અનેક સફરો કરી, બહુ બહુ દુ:ખ વેઠ્યાં. સુભાગ્યે એક દિવસ ગ્રીસથી ડ્રાન્ટોનીનો પલ જતા, એક પવિત્ર સાધુનો સમાગમ થયો. જીવનસાક્ષ્ય થયું. મહંત પસેથી વિષ શ્રેષ્ઠતા અને સ્વાધીનતાના મંત્રોનું માહાત્મ્ય મળ્યું. ધર્મચુરનો ઉપદેશ તેની નસેનસમાં પ્રસરી ગયો. તેના જીવનની ગતિ બદલાઈ જઈ નવીન પ્રકાશ-ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું. આ પછી ટુક મુદતમાં તેનો મેટ્રજની સાથે મિલાપ થયો. મેટ્રજનીની એકાગ્રતા, ચિન્તાશીળતા અને ઉત્તેજિત વાક્યોથી મોહ પામી ત્હોને મંત્રશિષ્ય બન્યો અને ગુરુ સમક્ષ પ્રતિષ્ઠા કરી કે

છટાલીના 'સાધારણ તત્ત્વ' માટે હું આત્મમર્મણ કરીશ. આજથી મહાન વ્રત શરૂ થયું. આ કટેકડીના કાળમાં, મેટ્રજનીના ઉપદેશ અને લખાણથી, લોક લાગણી ઉત્કેષાર્થે વિપ્લવ સાર સર્વે માદિત્ય તૈયાર હોઈ સળગવા માટે માત્ર ઝીણી દેવતાની ચીજુગારીની દીલ હતી. છટાલીઅનઓમાં નવીન જુગ્મો ઉત્પન્ન થયો. પરદેશી બંધન છિન્ન બિન્ન કરી, દુઃખમાંથી મુક્ત થવા, અને 'એકતા, સ્વાધીનતા અને સ્વાતંત્ર્ય' સાધવા નિશ્ચય કરી તેઓએ સાગનીઆના ગમ આવળઈની સહાયતા માંગી. તેણે દગો દીધો. ધારણા નિષ્ફળ ગઈ. મદદ કરવી બાબુએ મુકી અલગઈ જાતે, પ્રજાકીય બળને છેદી નાંખવા, સૈન્ય લઈ આવ્યો અને પ્રજાને હઠાવે, પીડાવા, કંઈક કાવત્રાં રચ્યા. નવીન પક્ષની દાર ચર્ચે વિપ્લવનાં સાત્ત્વ વિખગાઇ ગયાં. અગેવાનેને ભાગવું પડ્યું. મહેજ શાંત ફેલાઈ. ગૅરિબલ્ડી અને મેટ્રજનીને દેહાત દંડ થયો. ગૅરિબલ્ડીએ તારી છુટી, દક્ષિણ અમેરિકામાં આશ્રય લીધો. અહિં પણ તેના શરીરને જાપ નહોતો અનેક પ્રકારના મુખ દુખ ભોગવ્યા. અમેરિકાની નાના નાના રાજ્યની લડાઈમાં તેણે ઝીંપલાવ્યું. દરિઆઈ અને ખુશકા લડાઈમાં તેની ધણી વાર દાર-જીત થતી. તેણે અનેક પરાક્રમે દાખવ્યા. બહુ જ બહાદુરી બનાવી અનેક મુખિ-બતો અને મંકડામણોમાંથી પ્રભુકૃપાથી સહી મલામત બચ્યો. આખરે તેને બહુ યશ મળ્યો. તેનો વિજય થયો. તેનું નામ અને કીર્તિ ઠેક ખુરાપ મુઠી પહોંચ્યા ત્યાં તે એક બાહોશ, બહાદુર લડાઈ તરિક્કે નામાકિત થયો.

અહિં તેની ભવિષ્યની ફતેહમદ દારકીદની પાથો નખાથો અને—

“ By his gallant conduct gave the first prognostic of that high military spirit, which was the spring of his future actions and the principal source of the decisive intrepidity and elevation of mind which were his characteristic endowments.”

મોણીવિડિયો-રાજ્યની તેણે બહુ ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરી અને લડાઈના પ્રસંગે, સાન આરોગિઆના રણક્ષેત્રમાં અદ્ભુત વીગ્ત્વ પ્રદર્શિત કરી, તેનો સરમ રીતે બચાવ કર્યો. સરકારે તેની કદર ખુશ અને તેના માનાઈં તે રાજ્યે એક ઘોષણાપત્ર પ્રમિદ્ધ કર્યું. તેનો અત્યંત આદર સત્કાર થયો. બહુ માન અકરામ મળ્યું. અહિં આગ્રાથી ગૅરિબલ્ડીએ બહુ લાભ પ્રાપ્ત કીધા; તેને રણનૈપુણ્ય અને બુદ્ધરચનાનું સાઈં જ્ઞાન મળ્યું અને લશ્કરી કલા-યદ, અને લડાઈની ખીજ ધણી ઝીણી બાળતોનો અનુભવ થયો. અહિં તેને એક સુદર સ્ત્રી મળી; તેમનું લગ્ન થયું. બાલ્મું નામ આનિયા (Anna) છે. તે બહેનો સમાગમ થયો તે પછી એક અદ્ભુત કદાણી છે. લેખક તે સમયનું ચિત્ર આ પ્રમાણે આલેખે છે. —“ત્યારે રિઓઝેન્ડી નગર યત્રુના સૈન્યથી ઘેરાઈ ગયું હતું અને ગૅરિબલ્ડી આનિયા નદીમાં યત્રુઓને અટકાવવા પોતાનાં વહાણને ગોડવતો હતો, તે ઉત્તેજનાપુર્ણ સમયે ત્હેની સમગ્રસગિની, લક્ષ્મીરૂપિણી, સર્વાકગમ્હરી, યશસ્વિની, આનિયા નદીને કાંઈ ત્હેની નજરે પડી. એ મોહકરી મુર્તિની પ્રતિ મૂર્તિ ત્હેના ચિત્ત પર સન્નિહ ચોંટી ગઈ. ચારે આંખો એકઠી થઈ, આંખોદ્વારા બનેએ બેટી લીધું. તરત જ તેઓએ બાણી લીધું કે તેઓ પરસ્પર એક બીજાને માટે જ સરળયાં છે. કોઈએ કોઈનું આગખાજ લીધું નહિ ને તરત જ પર-

રૂપરે એક બીજાને પતિ-પત્નીલાવે અલુણ કર્યાં—“તે બહુ શૂરવીર અને બહા-
દુર સ્ત્રી હતી. યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઘોડા પર બેસી સ્વામીની સાથે જ રહેતી” નીચેનું લલકર પ્રસંગનું
વર્ણન વાચો-વિચારો. આનિટા કેવી-હિંમતવાળી પરાક્રમી અબળા છે ! “પ્રાતઃકાળ થતાં
શત્રુઓનાં બધા વહાણ ત્હેમના પર ચઢી આવ્યાં બને, પણ વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ જમ્યું. આનિટા
સૌથી આગળ ઉભી રહીને શત્રુ પર ગોળા છોડવા લાગી.....આનિટાએ આ યુદ્ધમાં આગે-
વાન ભાગ લીધો હતો, બધા ત્હેને મોખરે જ દેખ્યા કરતા, કેટલીક વખત તે નિરત્સાહીમે
ઉત્સાહ આપતી, કેટલીક વખત તોપમાં દારૂ ભરી દેવતા ચાંપતી, કેટલીક વખત ધવાય-
લાઓને રણભૂમિમાંથી લઈ જતી ને કેટલીક વાર મૃત્યુ પામેલાઓને એક બાળુ કરી દેતી.
ગમે તે કાર્ય કરતી હોય તો પણ ત્હેની નજર તો સ્વામી પર જ રહેતી.” ગરિબેટ્ટી બહુ
જ ગરિબ માઠી અવસ્થામાં હતો તો પણ આનિટા કદી કળ્ત્યો કરતી નહિ. સદા સંવૃષ્ટ
રહેતી. તેઓને રહેવા ઘર નહોતું. ખાવા ધન્ય નહિ. પણ પ્રભુ પર પૂર્ણ આસ્તા હતી;
પોતાની ભક્તિમાં ચુસ્ત હતો.

દુર્બળ સ્થિતિ હતી, દુઃખના દહાડા હતા, તે છતાં આનિટા પતિ તરફ અચળ શુદ્ધ
પ્રેમ રાખતી. આના કરતા વિશેષ કઠિણ અને દુઃખમય મન કયું અનુભવશે !—“પ્રસવ
કાળે ત્હેની પાસે કોઈ ધાત્રી કે વૈદ ના મળે, જન્મેલા કુમારને સુવાડવાને પથારી ના મળે;
એક વસ્ત્ર પણ મળ્યું હોત તો બહુ હતું ! પણ કોરી જમીન જ ધંધરદત્ત પથારી એ કુમા-
રને માટે નિર્માણ થઈ હતી.” તો પણ આવા ગંભીર પ્રસંગે પણ એ પતિપરાયણ ભગ-
વતપરાયણ વીરપત્નીના મુખ પર દુઃખની એક પણ રેખા નહિ. ધન્ય આનિટા, ધન્ય ત્હારી
પતિભક્તિ ! ધન્ય ત્હારી સદ્ગુણશક્તિ ! આ દશામાં દુઃખનોએ તેમની પર છાપો માર્યો. એકા-
એક ભાગવું પડ્યું ગરિબેટ્ટી લખે છે કે “પ્રસવને બારમે દિવસે અર્ધ નમ્ર અવસ્થામાં
આનિટા ઘોડા પર બેઠી, વગર વસ્ત્રના નવકુમારને ઘોડાના છત્ર પર આડો સુવાડી, એ પવન
અને વરસાદના બચકર તોફાનના પલાયન કરી, વનમા જઈ આશ્રય લેવો પડ્યો. ગારૂબ હતો
તો પણ તેનું હૃદય બહુ ઉદાર અને કામળ હતું. પારકું દુઃખ ત્હેનાથી સહેત થતું નહિ.
ધણી વાર તે પોતાના શરીર પરના એકના એક વસ્ત્રને પોતાના સાથીને ખુશીથી આપી દેતો.
એક સમયે ગરિબેટ્ટી પોતાના એક સાથીને એકાન્તમાં લેઈ ગયો, ત્યાં પોતાના શરીર
પરનું એકનું એક પહેરણ ઉતારી પોતાને હાથે ત્હેને પહેરાવ્યું. ને ત્હેને વિદાય કર્યો.
પછી ગરિબેટ્ટી કાપતો કાપતો ઘેર ગયો અને આનિટા પાસે એક ડગલો માંગ્યો. આનિટા
બોલી, “જેમક તમે ઠીક કર્યું નહિ, ત્હમારે એક જ ડગલો હતો ને તે ત્હમે પહેર્યો હતો એ જ
હતો. તે પણ ત્હમે આપી દીધો ! હવે હું બાળ કયાથી લાવીશ ?” એમ બોલી તે વીરપત્ની
રડી પડી. ધણીવાર તે પોતાના દુઃખનોને પણ અંતઃકરણથી મદદ કરતો. આરિદ્યનો ઘટા-
લીના કદા દુઃખન હતા પણ બચકર દુઃખાળના સમયે તે દૈરભાવ વીસરી ગયો. પોતાની શક્તિ
પ્રમાણે મદદ કરી. એક સદ્ગુહર્યે આ સમયે તેને કહ્યું કે “પણ તેઓતો આરિદ્યનો છે ?
જગતપ્રેમી ઉદાર ગરિબેટ્ટીએ જવાબ આપ્યો, “આવા વિચારથી ત્હમે કાષ્ટરૂના ઉપદેશને
વ્યવહારમાં મૂકી સકશો ? ત્હેણે તો સવેને માટે પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કર્યો હતો ને ?...
સમસ્ત જગતની માનવ જાતિ એક બીજાનાં બાઈ જેન છે. આરિદ્યનોની શાસનપ્રણાળી

એવી નિષ્કુન્ન દોષ તો હોતી પ્રજાની તો આપણે વધારે દયા આવી જોઈએ એમા એ મનો ગો દોષ ?" તેના ધરતુ વર્ણન આ પ્રમાણે છે - એક મમળે જળસેનાનો અધ્યક્ષ એક મિત્રાલેન ગરિબાદીના નજીરપુલ્કથી, સાદનથી વીત્તથી અને આત્મ સમર્પણથી મુગ્ધ થઈ, તેની મુલાકાતે તેને યે- ગયો આવીને જોયુ તો મમુદનો અને યમ્પાસનો વાયુ નીળી જાય એવી એના મનની બીજ હતી. વગસાદ વગસે તો દીપુએ પાણી બહાર ન જાય એવું એ ધરતુ છાપડું હતું ધન્યા દીવો પણ નહિ. બિમારો લેન અધાગમા ખુ શીની અડકટમા પડી ગયો અને એ ચિત્કાર કરી ઉઠ્યો કે " ગરિબાદી, આ ગરિબાદી ! આ જ ત્હમાઈ ધર આવુ કેવું ! ત્હમારે ઘેર ત્હમને ઝાઈ મળવા આવે ત્હેને હા કા બાગી ઘે- જવાનું કે ?" આવી દુર્દશા હતી નો પણ ખાગ્રા પૈમા હતામ હતા. ગભ્યમાથી જો ધાર્યું હોત તો મોટો પૈસાદાન જનત પણ પૈસા પર તેનો પ્રેમ નહોતો. નાન્યબદારમાથી માત્ર પોતાના ખર્ચન પુરતા જ પૈસા લેતો. આ તેની માદાર્થ હતી ગ્વાર્થ તો મમુજગો નહિ હવે છગાહીની સ્થિતિ નીહાળીએ સ્વદેશ પાછા કનવા અમે મમાથી રોમના પોપ પરનોમરી માડૂ જરી બહીએ કાગળ લખ્યો હતો પણ તેનો તેને ઉત્તર મળ્યો નહિ. ઘણા દિનમ રાહ જોઈ છેવટ સાદસ કરી, પોતાના છંટાવીઅન બુઝ્યો માથે દેશમા આવવા વહાણુ કાર્યુ નાદસ બહારે આવી પટોઅલ અહિ પોતાની જન્મભૂમિમા ગરિબાદી, પોતાની સ્ત્રી અને છોકરા સહિત ઉતર્યો ત્હેના આબ્વાની વાત પ્રમરી જતા નગના લોક ત્હેને વધાવી લેવા ગાડા ગાડા થઈ ગયા પ્રથમ તે પોતાની વઢ માનાની પાસે ગયો અને સ્ત્રી તથા પુત્ર પુત્રીને માતાના દસ્તમા સોખ્યા ગરિબાદી પોતાની માનાને બનુ ચદાનો અને કહેતો કે " મહાગ જીવનના અતિ મકટના સમયમા જ્યારે ગોળીઓ મહારા કાન પાસેથી આવી જતી, જ્યારે તોપના ગોળા પત્થરના વર્ષાદ પેરે મહારી ચારે બાજુએ આવી પડતા, તેવા અમયમા મને એક અનાકિક દેખાવ દેખાતો જલો મહારી પુત્રવત્તન માતા પ્રાણુધિક પુત્રની રક્ષા કરવા કષ્ટરસાધનમા નિમગ્ન થઈ છે એ મર્વોઅ્ય અને સર્વનિવતાની પામે પોતાના પુત્રના પ્રાણની ભિક્ષા માગે છે એવું જ મને દેખાતું " આવી આવી માનુસેદની અને- વાત છે તેણે માતા પાસેથી દાનદીલતા, પવિત્રહૃદયતા, પન્દુ અમોચનદષ્ટા અને અન્યાયાગને નિવારણ કરવાની બળવાન રજા મેળવી હતી.

સ્વદેશ આવી ઘણા કાર્યો કનનાની તેની ઉમેદ હતી પણ તે મર્ આગાઓ અદુગ ગઈ સાંદિનીઆતા મન્યમા જોવાવા માગળી કરી પણ ચોઅ જવાબ મળ્યો નહિ તેથી નાસીપાસ થયો.

૧૮૪૮ ના ફ્રેન્ચ વિપ્લવ પછી છંટાવીના કેટલાક નજીરોને યોગ્ય દક્ષે બન્યા આ તકનો લાભ લઈ, પોપ Papi IX અને આયબ સપકી લોકને મદદ આપી, આઘટીઅન અને જોર્મનને દેશમાથી દાકી કાદવા વત્ત આદર્શ. પણ પોપ દમો દમ દુરો પડી ગયો માત્ર ચાર્લ્સ પ્રજાની કુમકે અડગ અને વિશ્વાસુ ન્હો. દુબોગે મોદોમાદી ફાગુટ પડી અને મેહાળી, ગરિબાદી અને રાજા વચ્ચે, રાજ્યતત્ર સળધી મતભેદ પડ્યા. કુસપધી પ્રત્તમીય જ્નેર નરમ પડ્યુ દુસ્મનોની સત્તા મગજુત થઈ અને આઘટીઓનો દાદાલોઅન બળવો દાબી દેવા ઝાઝી હનકત નડી નહી. ચાર્લ્સ આયબને પદમટ કર્યો તેનું મોન ધણુ ગભ્યસને

તેનો પુત્ર વિકટર ઇમ્યુનલ આવ્યો. તેણે પ્રભુપક્ષ સ્વીકાર્યો. છેવટ તેનો વિનય થયો, અને એકત્ર ઇટાલીનો પાદશાહ થવા બાંચસાળી બન્યો. પોપ, આ સમયે, ગેઇટા નગરમાં ભરાઇ બેઠો અને રોમ અને વેનિસમાં પ્રભુ સત્તાક રાજ્યો સ્થાપ્યાં. ફ્રેન્ચ સરકારે પોપની બહાર ધાઈ, રોમ પર ચઢાઈ કરી, ઘેરો ઘાલ્યો. આ બાબતુ, ગેરિબલ્ડી નિરાશ થઈ, પોતાનો પક્ષ સમજી કરવા, અહિં તહિં બટકતો હતો અને વાલણ્ડીઅર સૈન્ય એકઠું કરતો. તે અરસામાં ચાર્લસને આરિસ્ટઅન સરકાર સાથે વિગ્રહ શરૂ થયો.

ગેરિબલ્ડીએ પોતાનો જીવો જ ઝુટેા ઉઠાવ્યો. એમને લડાઇ સળગાવવા માંડી અને રૈયતને વિપ્લવ સાફ તૈયાર કરી. સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ અને પહાડી મુલકમાં આચડવા માંડ્યું અને એક દિવસ વેનિસ તરફ કુચ કરવા તૈયારી કરતો હતો તેવામાં રોમના તોફાનના અને ત્યાંની નિરાશાજનક સ્થિતિના સમાચાર તેને મળ્યા. તુરત જ પોતાના ત્રણસો 'ઇન્છાપ્રવૃત્ત' વીરોના સૈન્ય સાથે રોમ તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં સૈન્યની ભરતી થતી ચાલી. ગેરિબલ્ડીએ અતિશય પરાક્રમ દર્શાવી, કીલ્લાનો મજબુતાઇથી સાવચેતપણે બચાવ કરી, અનહદ બહાદુરી બતાવી પણ ગળવર સૈન્ય અને તોપના સખત પ્રાણધાતક મારા આગળ તેની સર્વ આતુરી અને હોંશિયારી નબી શકી નહિ. પાછાં પગલાં ભરવાં ફરજ પડી દેશમાંથી દોડવું પડ્યું. માર્ગમાં ઘણા સંકટો પડ્યા. તેને પકડવા સૈન્ય અને જાનસુસો દેશમાં ફરી વળ્યા. કોઇ વાર ખેતરમાં તો કોઇવાર પહાડી ખીણમાં, કોઇવાર શાંતપણે સુખમાં, તો કોઇ વાર ચિંતામાં, દરેક દિશામાં નાશ ભાગ કરી. સખ્યાબંધ રથાનો બદલ્યા. તેના દુઃખનું વર્ણન કરીશું જનક છે.

The tale of his sufferings at this time was such as could not be surpassed by any legendary lay. "No written or unwritten poem was richer in the elements of romance, courage and fortitude" than the story of Garibaldi's escape across the Appenines. Hunted like a bandit, among the woods, and hiding behind rock-boulders among the mountains, he wandered from place to place and the climax of his misfortunes came when Anita, on the threshold of delivery and unable to bear the fatigues, died and left him desolate with three orphans to take care of.

જ્યારે તેના દુઃખનું વર્ણન વાંચીએ છીએ, જ્યારે તેની દયાજનક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણા શરીરના રૂવાં ઉભા થાય છે, કંપારી છુટે છે, આંખ-માંથી અશ્રુ પડે છે. અહાહા! શું આ મહાન વીર પુરૂષની દશા! આવા જ વિરલા પુરૂષો દેશોન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. લાખોમાં ચરવીર એક જ જન્મે છે. જ્યાં આત્મભોગ નથી, જ્યાં લોભ છે, સ્વાર્થની લાલસા છે, લા ખરી મોટાઇનાં કશાં ચિન્હ નથી. ઉપરનો ડોળ છે. માત્ર પાણીનાં ઝાંઝવા નીરખવાનું છે

(અપૂર્ણ.)

દીરાલાલ. ત્રિ. પાણેખા.

મહર્ષિ.

॥ ૐ ॥

[મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરજી આત્મચરિત.]

પ્રકરણ ૧ છું.—માણનો વારસો.

દાદીમા મહને ધણુ હેત કરતા આત્માવસ્થામા હુ પણુ તહેમની સિનાય ખીજી મેહને ઓળખતો નહિ સૂત્રુ મેસતુ જમતુ દરક તહેમની સાથે રાખતો તેઓ કારીવાટ જતા તો હુ પણુ સાથે જતો તેઓ મહને મૂકીને બ્યારે જગન્નાથ ક્ષેત્ર અને લુદાવન ગયા ત્યારે હુ ધણુ રોયો હતો ધર્મ ઉપર માને ધણી આસ્થા હતી તેઓ દરરોજ મળરકામા ધણુ વહેલા હી ગંગાગ્નાન કરતા, અને શાલિગ્રામની સેવા સાર ફુલની માળા હાથે ગુથતા. મેઘ કોઈ વખત ઉદયારત સાધનાનો સકલ્પ કરતા, અને સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સૂધી અર્ધ્ય આપતા તેવે વખતે બપોરના ખરે ધોમ ધખતો હોય ત્યારેય અગામીમા હુ તહેમની પાસે જ રહેતો સૂર્યના અર્ધ્યનો મત્ર એમ કરતા કરતા મહને યાદ થઈ ગયો હતો.—

જપાકુસુમસહ્કાશ કાશ્યપેષ મહાયુતિમ્ ।

ધ્વાન્તારિ સર્વપાપઘ્ન ધણતોસ્મિ દિવાકરમ્ ॥

દાદીમા એક એક દિવસને આતરે વાર રહેતા—ઉપવાસ કરતા અને આખી રાત બજન કીર્તનની ધૂન મચાવતા તેથી મહને ઉઘ નહોતી આવતી ઘરસસારની બધી વ્યવસ્થા દાદીમા પોતે રાખતા અને ધણુ કામકાજ તો જતે જ રી લેતા એમની ચાલાકીથી ધરતુ મર્થ ગ્વચ્છ નીતિથી ચાલતુ. ધરમા સર્વ મેઘ જમી પગવાયા પછી જ પોતાને હાથે રસોઈ કરી તેઓ જમતા અને હુ તહેમની પ્રસાદીમાંથી ભાગ પડાવતો. એ પ્રસાદ મહને એટલો બધો મીઠો લાગતો કે તે વિના કેવળ ધરની જ ગ્સોઈથી મહને સતોષ વળતો નહિ. માત્ર શરીર જેમ સુન્દર હતું તેમ તેમતુ કામે ચોક્કસ હતું ધર્મ ઉપર તહેમને અતીવ આસ્થા હતી પરન્તુ સાધુ જ્ઞેગીડાના અતિશય સહવાસની તહેમને ધેનછા નહતી ધમ ઉપર અધ શ્રદ્ધા હોવા છતાં ત્હેનામા એક જાતની રવતત્વતા હતી. હમારી જૂની વાડીએ ગોપીનાથ ઠાકુરના દર્શન કરના હમેશા હુ તહેમની સાથે જતો તહેમનાથી છૂટા પડતુ મહને ખીલફલ ગમતું નહિ. તહેમની કંઠે એકો ત્હીને બધે જોયા કરતો હમણા તો દાદીમા હયાત નથી પણુ કંઠે બધે દિવસે અને કંઠલી બધી શોધ પછી હવે મહને મ્હારી દાદીમાની પણુ દાદીમા મળી છે અને ત્હની કંઠે બેસીને જગત્તની લીના હુ જ્ઞેઉ છુ.

દાદીમાએ મરણના ચોડા દિવસ અગાઉ મહને પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું — મ્હારી પાસે જે કાઈ છે તે સર્વસ્વ હુ ત્હને આપીશ અને ખીજી કોઈને નહિ આપુ. ' પછી તહેમણે મહને પોતાની પેગીની ચાવી આપી પેગી બોલીને મ્હે જોયુ તો અદરથી થોડી

સોના મહોરો અને રૂપિયા નીકળ્યા તે લઈને લોકોને કહેવા લાગ્યો કે દાદીમાની દોલત મહને મળી.

શાકે ૧૭૫૭ માં મહારા પિતાશ્રી પ્રયાગ (અલાહાબાદ) જીલ્લામાં ફરવા ગયા હતા ત્યારે દાદીમા મરણ પચારીએ હતાં. વૈદ્યે જણાવ્યું કે ત્હેમને વધારે વખત ઘરમાં રહેવા દીધાથી દુઃખ થશે. એ વાત ત્હેમને કરવી અને ગંગા કિનારે લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. પણ ત્હેમણે પોતે તે માટે આનાકાની જણાવી:—“જો, દ્વારકાનાથ (મહારા પિતાશ્રી) ઘેર હતો તો મહને ગંગાતીરે કોઈ લઈ જઈ શકત નહિ.” પણ લોકોએ તે વાતને કાન ન દીધા; ગંગા કિનારે લઈ ગયા. ત્યારે દાદીમા કહેવા લાગ્યા:—“મહને ગણકાર્યા વિના જેમ સફ મહને લઈ જવ છો તેમ હું ત્હમરી વાત સાંભળ્યા વિના ત્હમને દુઃખી કરીશ ને બ્હેલી મરીશ નહિ.” ગંગાતીરે ત્હેમને લઈ જવામાં આવ્યાં તે પછી તેઓ ત્રણ દિવસને રાત્ર સૂધી જીવિત રહ્યા હતાં. ત્યાં પછુ હું ત્હેમની સાથે હતો.

દાદીમાના મરણના પહેલા દિવસની રાત્રિએ પાસેના વીમતલા ઘાટ પર એક ખૂણામાં હું બેઠો હતો. પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. ચન્દ્ર પૂર્ણકલાએ ખીલેલો હતો; અને આભૂ પર વિશાલ શ્મશાન હતું. દાદીમા પાસે તે વખત હરિ નામની રટના ચાલુ જ હતી:—

“એવો દિન શું થશે
હરિ રટતાં રે પ્રાણુ જશે !

પવનલહરીઓ પર તરતા તરતા ત્હેના સૂર ધીરા ધીરા આવીને કાન પર પડતા હતા; અને તે સાથે હૃદયમાં કંઈ ગાથર્થ ઉદાસી ભાવ ઉપડતા હતા. હવે જાણે હું પહેલાંનો માણસ છું જ નહિ. વૈભવ ઉપર વિરાગ ઉપજવા માંડ્યો. જે ખૂણામાં હું બેઠો હતો તે જગો જાણે ખૂરસી ગાલીચા કરતાં ઘણી સારી લાગવા લાગી અને મનની અંદર અપૂર્વ આનંદ રેલ રેલી રહી. એ વખતે મહારી ઉમ્મર આઠ વર્ષની હતી.

પ્રકરણ ૨ જી.—એક દર્શન: Vision.

આજ સૂધી હું વિલાસી વૈભવમાં જ મગ્ન હતો. તરવરાનું લેશ પણ ચિન્તન નહોતું કર્યું. ધર્મ શું, ધર્મર શું, કંઈ પણ જાણતો નહિ; કંઈ પણ શીખ્યો નહોતો. શ્મશાનનો પેલો ઉદાસી આનંદ, તે વખતનો સ્વાભાવિક સહજ આનંદ હવે ફરી પાછો મહને મળ્યો નહિ. બાપા બળ વિનાની લાગે છે: કેવી રીતે મહારો તે ધડીતો અનહદ આનંદ લોકોને સમજાવી શકે ? એ સ્વાભાવિક આનંદ ! તર્કો કરવાથી કે યુક્તિ શોધવાથી એ આનંદ કોઈ મેળવી શકશે નહિ. એ આનંદ આપવાનો અવસર ધર્મર પોતે જ જુએ છે. વખત જોઈને જ એણે મહને તે આનંદ આપ્યો હતો. કાણુ કહેશે, ધર્મર નથી ! આજ ત્હેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ ! હું તો તે માટે તૈયાર કે પ્રયત્નવાન હતો નહિ ત્યારે ક્યાંથી તે આનંદ આવ્યો ? એ ઉદાસી અને આનંદ હૃદયમાં સંઘી રાત્રના બે પહેર પછી ઘેર આવ્યો. ઘેર પણ તે ગત્યે હૃદય આવી નહિ. કાણુ તે આનંદ જ. બર રાત્ર જાણે આનંદબોલના હૃદયમાં રેલી રહી હતી. એના ઝમઝમતા તેજમાં નિદ્રા શું ?

રાત્રિ પૂરી થઈ. સવાર જતાં પાછો હું ગંગાતીરે દ્વાદીમાને જોવા ગયો. તે વખતે મારે દમ થર થઈ ચૂક્યો હતો. બધાં ઉતાવળાં ઉતાવળાં દ્વાદીમાને લઈ ગંગાના જળમાં ઝબોળતાં હતાં અને પૂર ઉત્સાહથી “ગંગા નાગવણુ બ્રહ્મદેવતા જપ જપનાં દત્તાં ઘડિકમાં દ્વાદીમા મરણુ પામ્યાં. પાને જઈ મૈં જોયું તો મારો હાથ હૃદય પર અને અનામિકા આગળી હોયે આકાશ તરફ હતી. તેઓ હરિબોધની માળ જપતા જપતાં પરશોક પરવગી ગયા. એ જોઈને મને એમ લાગ્યું કે, મરતી વખતે આગળી હોયે રાખી મને સ્તમ્ભગત્રી ગયાં કે “એ હૃદય અને પરશોક.”

દ્વાદીમા જેવાં આ લોકના સગાં હતાં તેવાં પરશોકનાં પણ થયાં.

મહા સમારોહ સાથે બાનુ શ્રાદ્ધ થયું. તેજ દરિયા સાથે શ્રાદ્ધના વૃષકાષ્ટ ગંગાજીમા પધરાવી આવ્યા. તે પછી ચોડા દિવસો ત્હેનાં જ ગડબડમા ચીત્યા. પણ પછી દ્વાદીમાના મગ્ધુને પહેલે દિવસ જે આનંદ મળ્યો હતો તે આનંદ ફરી મેળવવાને વૃત્તિ થવા માડી. પણ પ્રયત્નો છતાં સફળ ન થયો. મનમાં દવે તો બધો વખત ઉદાશી અને વિષાદ રહેવા લાગ્યાં. તે ગત્રે ઉદાશી માથે આનંદ મળ્યો હતો, આજે ને આનંદની ગેરહાજરીમાં ઘેર વિષાદ મનને વ્યથિત કરવા માગ્યો. કેરી રીતે દવે પેલો આનંદ પાછો મેળવું, તે માટે મન બાકુળ રહેવા લાગ્યું. કોઈ પણ સ્ત્રીજ હવે ભાવ ન રહ્યો. અહીંયા ભાગવતમાંના એક ઉપાખ્યાન સાથે મહારી ખરી ગિયતિનો હાલ ખ્યાલમા આવી ચકશે.

નારદ વંદ વ્યાસ આગળ પોતાની કથા કહે છે — “હું પૂર્વ જન્મે કોઈ ઋષિનો દાસી-પુત્ર હતો. એ ઋષિના આશ્રમમા વર્ષોદના દિવસોમા અનેક સાધુઓ આશ્રય લેતા અને હું તે મહુની સેવા શુશ્રૂષા કરતો. ધીરે ધીરે મહારામા દિવ્ય જ્ઞાન આવતું ગયું અને હું તરફ એકાન્ત ભક્તિભાવ સુદૃઢ થતો ચાલ્યો. પછી એ બધા સાધુઓ બ્યારે તે આશ્રમમાંથી વિદાય લઈને ગયા ત્યારે કૃપા કરી મને જ્ઞાનનું રહસ્ય શીખવતા ગયા. ત્હેને લીધે હરિનું માહાત્મ્ય હું અપટ રીતે સમજી ચક્યો. માતાજી ઋષિને ત્યાં દાસી, અને હું ત્હેનો એકનો એક પુત્ર — “एकात्मज्ञा मे जननी.” હું કહત ત્હેને જ ખાતર તે આશ્રમનો ત્યાગ કરી ચક્યો નહિ. એક દિવસ તે રાત્રિના વખતે ગાય દોહવાને બહાર નીકળી. સ્તામા એક કાળો વિપદા નાગ પગ તળે ચપાતા હોછેતાઇ મારે ડર્યો અને મા પચાત્વ પામી. પણ આને મૈં અબીજ મિદ્ધિ માટે સુયોગ મળ્યો અને અને તત્કાળ વનધ્રુવડી ધ્રુવવતા નિમિત્ત વનમા હું પેટા ધણું ચાલવાના થાક સાથે સખત બૂખ લાગી નજીકમાં સરોવર જણાવાથી ત્યા સ્નાન અને જળપાન કરી થાક અને બૂખથી નિવૃત્તિ મેળવી. મન પ્રશાંત થયું. પછી એક વડના ઝાડ નીચે જતને બેઠો અને સાધુઓના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મામા જ નિવસિત પરમાત્માના ધ્યાનમાં મન પરાંવવા લાગ્યો. મન ભાવથી ભરપૂર ભરેલું, આંખો તરબોળી આંસુ ઉમરાવતી એકદમ જાણે હૃતપદ્મમાં જ્યોતિર્ભય બ્રહ્મનો સદાતાર રયો. અંગનાં રોમ રોમ પુવકિત થયા અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. પણ બીજી જ ક્ષણે તે આનંદ હટી ગયો તે પાછો મળ્યો જ નહિ. ગોધનુ કારણ થઈ પડનાર તે કમનીય સ્વરૂપ ફરી નજરે મ્હડ્યું જ નહિ. મનમાં ૧૫૧૬ જ લવાઇ રહ્યો. ફરી હું ધ્યાનરિયત થઈ તે સ્વરૂપનો દરેન મેળવવાને પ્રયત્ન કરતા લાગ્યો; પણ કોઈ નહિ. આનુસ્તાથી અધીર થઈ ગયો, ત્યાં સદમા જાણે દેવવાણી સંભળાઈ.

“આ જન્મમાં ફરી તું મ્હને જોવા પામીશ નહિ. જેના ચિત્તનો મળ ધોળાયેલ નથી, જેનો યોગ અસિદ્ધ છે, તે મ્હને દેખી શકતો નથી. મ્હ જે એકવારે દર્શન દીધું તે ત્હારો અનુરાગ વધારવાને માટે જ !”

મ્હારી જરાબર આવી જ રિચતિ થઇ હતી. પેલી રાત્રિનો આનન્દ ફરી ન મળવાથી હું ખિન્ન થઇ ગયો; પણ તેથી જ પાછો મ્હારો તે આનન્દ માટે ભાવ ઉત્પન્ન થયો. ફક્ત નારદ ઋષિની સાથે એક જગે જ મ્હારી વાત મળતી આવતી નથી. નાગદળએ ઋષિઓને મ્હે એથી હરિગુણાનુવાદ સાંભળ્યા હતા અને ભક્તિભાવ મેળવ્યો હતો અને આખરે ત્હેમની પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાનના અનેક ઉપદેશો સાંભળ્યા હતા. પણ મ્હે ખેલાં કોઇને મ્હેંએ હરિગુણાનુવાદ સાંભળી ભક્તિ મેળવી નહોતી તેમ કોઝએ કૃપા કરી મ્હને બ્રહ્મતત્ત્વના ઉપદેશ કર્યા નહતા. મ્હારે ચારે બાજુ હમેશાં વિલાસ વૈભવ અને ત્હેવી જ વાતો થયાં કરતી.

આટલી બધી પ્રતિકૂળ હવામાં આવી રહેલો છતાં દયામય પ્રભુએ દયા કરી મ્હારા મનમાં વૈરાગ્ય પ્રકટાવ્યો અને સંસાર પરની આસક્તિ ઉરાડી મૂકી અને અપૂર્વ આનન્દ મળી પેતાના આનન્દસ્વરૂપની ધાન મ્હારા મનમાં વર્ષાવી મ્હને નવ જીવન આપ્યું. ત્હેની કૃપાની દંઇ ટુણના નથી. તે જ મ્હારો ગુરુ ! તે જ મ્હારો પિતા !

પ્રકરણ ૩ છું.—અંધકારમાં તકુડાટ.

છદીમાના મરણ બાદ એક દિવસ હમારા દિવાનખાનામાં જઈ સહુને મ્હે જણાવ્યું કે આજે હું કલ્પતરુ થયો છું. મ્હારી પાસે આપવા જેવી જે બધી ચીજો તે તેમાંથી જેને જે જોઇએ તે માગો હું તે આપીશ. મ્હારી પાસેથી તે ઘડિ કોઇએ કાંઈ માંગ્યું નહિ. ફક્ત મ્હારો કાઝાના પુત્ર મજબાબુએ માગ્યું:—“મ્હને આખે મ્હેટા આવના આપો, આ છબિયો આપો, આ જરીનો પોષાક આપો.” તત્કાળ મ્હે તે સર્વ ત્હેને કહારી આપ્યું. તે બીજે દિવસ નોડરને લઈ દિવાનખાનામાંથી તે તે ચીજો ઉપડાવી ગયો. સારાં સારાં ચિત્રો હતાં, બીજો પણ કાંમતી ઘર શોભાવે તેવો સામાન હતો: તે સહુ તે લઇ ગયો. આવી રીતે મ્હારા સર્વ સરસામાનથી તો હું હારેગ થઈ શક્યો. પણ મનમાંનો પેલો વિવાદ મ્હારાથી દૂર થયો નહિ. કેમ કરી શાંતિ પામુ, એમ થવા લાગ્યું પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. દિવસાત્-દિવસ કોચ પર પડ્યો પડ્યો ઇશ્વર સંબંધી જ વિચાર કર્યા કરતો અને તે વિચારમાં ને વિચારમાં મન એટલું બધું ગાંઠેલ બની ગયું હતું કે ક્યારે કોચ પર પડ્યો ક્યારે જમ્યો ક્યારે સૂતો એ વિષયનું બીલકૂલ જ્ઞાન નહોતું. એમ લાગતું કે જાણે હું એક જ જગાએ પડ્યો રહ્યો છું. કોઇ વખત મનમાં આવતું ત્યારે દિવસના બપોરને વખતે એકલો જ ‘બેટાનિકલ ગાર્ડન’માં ફરવા જતો. આ બાગ તદ્દન નિર્જન રહે છે. એ બાગની વચ્ચેવચ્ચ એક એક સમાધિસ્તંભ છે ત્યાં આગળ જઈ હું બેસી રહેતો. મનમાં વિવાદ ધણી રહેતો. ચારે કોર અંધકાર જ દીસતો. વિષયનું પ્રલોભન હવે નહોતું તેમ ઇશ્વરનો ભાવ પણ નહોતો અનુભવતો. પાર્થિવ તેમ જ સ્વર્ગીય એકે જાતનું સુખ નહોતું મળતું. જીવન નીરસ અને પૃથ્વી સ્થાન જેવી લાગતી. કશામાં સુખ નહિ, કશામાં શાંતિ નહિ. ખરા બપોરના પ્રખર

ધર્મના કિરણો પણ મળી ઘોર લાગતા તે વખતે એની મેલે જ કોણ જાણે શાથી નીચેની લોંગી મ્હોંમાંથી નીકળી ગઈ —

“ યારો શુ યારો દિવસ દીપિત ?
ગાન વિના સહુ અધકાર ! ”

એ મ્હારૂં સૌથી પહેલું ગીત હતું એ સમાધિ આગળ બેથી હમેશા એકસો હુ એ ગાન મ્હોટે સાદે છેડતો તે વખતે સંસ્કૃત શીખવાની મ્હને ધણી ઇચ્છા થઈ સંસ્કૃત બાપા ઉપર મ્હને બચપણથી જ ઘણું બાર હતો. ચાલુમ્મના શ્લોકો ધણા યતનથી મ્હે મ્હોંએ કરેલા હતા. માર્ગ પણ નવો સારો શ્લોક મને પત્તાને સાથ તે હુ મ્હોંડે કરી લેતો. તે વખત હમારે લા એક સભાપતિ રહેતો હતો એનું નામ કેમલાકાન્ત ચૂડામણિ હતું, ગામ બૈરાજેડે પહેલા તે ગોપીમોહન હાકુન્ના આશરા નીચે હતા પછી હમારે લા આવેલા તેઓ સારા પડિત અને તેન્દ્રી હતા. મ્હાની ઉમ્મર તે વખતે ધણી ન્હાની હતી, તે વખત એ મ્હારા પગ ધણે બાવ રાખતા અને હું ત્હેમના પગ ભમ્પિત રાખતો. એક દિવસ મ્હે ત્હેમને કહ્યું — ‘ હુ ત્હમાની પાસે મુગ્ધબોધ વ્યાકરણ શીખીશ ત્હેણે કહ્યું — હીં, હુ ત્હમને શીખ વીશ અને ચૂડામણિ પામે પછી મુગ્ધબોધનો પાઠ લીધો ઝ, ટ, ધ ધ, બ, જ, ડ, દ મ, બ, મ્હોંડે કરવા માઝ્યા સંસ્કૃત બાપાનું ગાન મેળવવા માટે ચૂડામણિ આગળ પહેલ પહેલો ઉસાહ મુગ્ધબોધ શીખતી વખતનો. એક દિવસ ચૂડામણિ પોતાને હાથે લખેલું એક કાગળ મ્હારી આગળ ધરી મ્હને કહેવા લાગ્યા કે “ આમા સહી કરો તો ” મ્હે પૂછ્યું “ એમા શુ લખ્યું છે ? ” કરી વાચના માડ્યું તો, — એમના પુત્ર શ્યામાચરણને લાખા વખત મુધી પાળવાનું વચન એમા હતું મ્હે તરત જ તે વખતમા ત્હેમને સહી કરી આપી. ચૂડામણિ ઉપર મ્હને શ્રદ્ધા અને બાવ ધણોજ હતો, ત્હેમણે કહ્યું કે તરત જ મ્હે એ કાગળમા સહી કરી આપી. તે વિષે તે ઘડિ કોઈ પણ વિચાર સરખો કરવાનો વખત લીધો નહતો. યોગ દિવસ પડી હમા. સભાપતિ ચૂડામણિ મરણ પામ્યા એટલે શ્યામાચરણ મ્હારી સહીવાગો પેલો કાગળ લઈ મ્હાની પાસે આ યો અને કરેલા લાગ્યો — “ મ્હા. પિતાશ્રી મ હુ પામ્યા હવે હમે નિઃશ્રય થયા આપે હમાડ પાનત કરવું પડશે જુઓ તે વિષે આપે આ પ્રમાણે લખી પણ આપેનું છે

તે મ્હે કપ્પન નાખ્યું અને શ્યામાચરણને તે દિવસથી મ્હારી પાસે રાખવા માડ્યો. તે પણ સંસ્કૃતનું સારૂં ઝન ધ વારો પ્રેરે. મ્હે ત્હેને સલાહ કર્યો ‘ ઇશ્વરનું ગાન શાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે ? ’ ત્હેણે કહ્યું — “ મહાભારતથી ” ત્યારે મ્હે ત્હેની જ આગળ ‘ મહાભારત ’ વાચવાનું શરૂ કરીધું આ ગ્રંથ ઉઘાડતાજ એમ શ્લોક મ્હારી નજરે પડ્યો તે આ છે

ધર્મે મતિર્મવતુ ય સતતોત્પિતાનામ્
સ દ્યોક એવ પરલોકગતસ્ય વધુ ।
અર્થા લ્લિપધ નિપુણૈરપિ સેવ્યમાના
નૈવાસમાવમુપયતિ ન ચ સ્થિરત્વમ્ ॥

[ધર્મે મતિ તમ દીપો નિલ જનમૃતૌની ।
તે એક મિત્ર પરલોક જનારને છે ।
શ્રી અર્થ આદિ ઠઠો નિપુણતાથી સેવો ।
તોયે ન આપ્તજનભાવ, નિર્સ્થિર થાશે ।]

મહાભારતમાં એ શ્લોક વાચી મ્હારા મનમાં ઘણો ઉત્સાહ વધી પડ્યો. મ્હને એમ જાણ હતો કે, બધીએ બાષામાં અંગ્રાણી અને ઇંગ્રેજી બાષાની માફક વિશેષ્યની પૂર્વ વિશેષણો આવતા હશે પણ સંસ્કૃતમાં જોયું કે વિશેષ્યો જ્યાં વિશેષણો ત્યાં જ એ સમજતા મ્હને કેટલાક દિવસો લાગ્યા મહાભારતમાં ઘણો લાગ વાગ્યો. ધૌમ્ય ઋષિના આખ્યાનમાં ઉપમન્યુની શુશ્રુક્તિ વાળી વાત મ્હને બહુ ગમી આજ તો એ અન્યના બાષાન્તર ને સંક્ષેપની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે, પણ તે વખતમાં મૂળ અથ યોગ્યક જ વાંચતા ધર્મપીપાસા તૃપ્ત કરવા માટે મ્હેં ત્હેનો ઘણો ભાગ વાંચ્યો હતો.

તત્કાલેપણ માટે એક બાજુ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ તેમ બીજી બાજુ ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ પણ આ ન રાખ્યો હતો યુરોપીય દર્શનશાસ્ત્રના પણ ઘણા અથો વાંચ્યા પણ મનમાં જેવો અભાવ હતો તે તો તેમનો તેમ જ રહ્યો તે કશાથી શીટયો નહિ એ વિષાદનો અધકાર, અને અશાંતિ હૃદયમાં મહાવ્યથા ઉપજવવા માગ્યા મનમાં થઈ આવ્યું, કે પદ્ધતિને અધીન થવું એ જ શું મનુષ્યનું સર્વ બળ છે ? સારે તો વાત મધ્ય એ પિશાચીનું જ પરાક્રમ આટલું બધું ! અગ્નિ સ્પર્શ થતાની સાથે જ સર્વ કોઈને ભસ્મ કરી નાખે છે વહાણમાં ત્હમે દરીયાની મુસાફરી કરો, ચકરી ત્હમને રસાતલમાં ડૂબાડશે, વાડ ત્હમને ચકડોળે મ્હડાવશે, એ પિશાચી પ્રકૃતિથી કોઈ અજાણ ટકી શકે તેમ નથી એની આગળ સદા હાર માની નીચે મ્હોએ રહેવાનું હોય તો તો થઈ રહ્યું. હું ગયો હવે આશા શેની ? આશ્વાસ શાનો ? વિશ્વાસ મનો ? વળી મનમાં વિચાર કર્યો, જેમ ફોટોગ્રાફના કાચ ઉપર કિરણો વડે વસ્તુના આકાર અકાય છે તેમ તો શું બાહ્ય હિન્દ્રિયદ્વારા મનની અદર ખહારની વસ્તુનો અવભાસ નહિ પડતો હોય ? આ જ જ્ઞાન એ સિવાય જ્ઞાનાભોત બીજો ઉપાય કયો રહ્યો ? યુરોપના દર્શનશાસ્ત્રે મ્હારા મનમાં આ ભાવ પ્રગટા થો કોઈ નાસ્તિક આગળ તો આટલી વાત બસ થાત, ત્હેને કુદરત સિવાય બીજું કોઈ જોઈએ જ નહિ પણ મ્હને એટલેથી શાંતિ કેમ થાય ? ! મ્હરો પ્રયત્ન ધર્મર પામના માટે હતો, અધવિશ્વાસપ્રદાથી જ નહિ પણ જ્ઞાનના તેજ સાથે ! તેમ ન થતા દિવસો દિવસ મ્હારી વ્યાકુળતા વધતી જ ચાલી. કોઈ કોઈવાર થઈ આવતું કે ' મ્હારે હવે આરો નથી '.

પ્રકરણ ૪ થું.—એક કિરણ.

એ વિષાદના અધકારમાં ને અધકારમાં ગોથા ખાતા ખાતા વીજળી જેવો એક એ સિંતો અમકાટ થયો. ત્હેના પ્રકાશથી સમગ્રયુ કે બાહ્ય હિન્દ્રિયો વડે રસ રૂપગંધ રાસ સ્પર્શના યોગથી આપણામાં વિવચનું બાન થાય છે અને આ જ્ઞાનની સાથે હું જાતા છું એ પણ જાણી શકાય છે દર્શન સ્પર્શન આધ્યાત્મ અને મનન સાથે હું તે દ્રશ્ય સ્પર્શ્ય ધ્યાતા

અને મનતા હું એ જ્ઞાન પણ યાવ છે, વિષયના જ્ઞાન સાથે વિષયીનું પણ જ્ઞાન યાવ છે, શરીરની સાથે શરીરને ઓળખી શકાય છે. કેટકેટલા અન્વેષણ પછી પહેલ વહેલું આ સત્ય મહેને સમજાયુ. જાણે ધેર અંધકારના સામ્રાજ્યમાં એક કિરણરેખા ફુટી. વિષયબોધ સાથે હું તે હું હું જાણી શકાય છે એ સમજાયુ. પછી ક્યાંથી પણ નજર કરી તે વિશ્વસંસારમાં સર્વત્ર એ જ્ઞાનનો જ પ્રભાવ જણાવા લાગ્યો. આપણે જ માટે ચન્દ્ર સૂર્ય નિયમિત ઉગે આગમે છે, આપણે જ માટે વાયુ વરસાદ જોઈએ તેમ ચાલ્યા કરે છે, એ બધાં મળીને એકદા યદને જાણે આપણા જીવનના પોષણનું એક લક્ષ્ય સાથે છે. એક લક્ષ્ય તે કોનું? જડને તે લક્ષ્ય હોઈ શકે નહિ. ત્યારે એ લક્ષ્ય ચેતનનું. તેથી એક ચેતનજ્ઞાન પુરુષની સત્તાથી આ સકલ વિશ્વસંસાર ચાલે છે. જુઓ, એક બાળક અવતરતાંની સાથે માતે ધાવી શકે છે, કોણ ત્હેને એ શીખવવા જાય છે? તે જ કે જેણે એને પ્રાણ આપ્યો છે. અને માતાના હૈયામાં પેલી વતસલતા કોણ મોકલે છે? તે જ કે જેણે ત્હેના રતનમાં દૂધ મૂકેલું છે. તે જ આ પ્રયોજન-વિજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાતા ઇશ્વર, જેની સત્તાથી જગત્ સંસાર ચાલે છે. ત્યારે આટલું એ જ્ઞાનતેજ આખા આલ્યુ ત્યારે કાષ્ઠ કળ પડી, વિપાદનાં વાદળા કંઈ વેરાયાં ને થોડી શાંતિ મળી.

દ્રણા વખત ઉપર અચપણમાં અનન્ત આકાશ તરફ જોતા અનન્તનો ખ્યાલ સમજાયો હતો; વિચાર કરતા તે વાત માઠ આવી અને એકાગ્ર મનથી અગણિત તારાગણોથી ખચિત અનન્ત ગગન પ્રદેશ પર નજર કરીને અનન્ત દેવનાં જ દર્શન થયા; સમજાયું કે તે અનન્તનો જ આ સર્વ મહિમા છે, તે અનન્તજ્ઞાનસ્વરૂપ જેતાથી આપણે પરિમિત જ્ઞાન અને ત્હેનો આધાર આ અવયવો પામ્યા છીએ ત્હેને કોઈ અવયવો નથી. તે શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. ત્હેણે હાથ વડે કંઈ આ વિશ્વ ધડ્યું નથી, કેવળ પોતાની ઇચ્છા વડે આ જગત્ સર્જ્યું છે. કાલીઘાટની તે કાલી માતા નથી, તેમ તે હમારા ઘરની 'સેવા' ના શાલીગ્રામે નથી. અંહીયા જ મૃતિપૂર્ણની બાવનામાં ફૂહાર્યે પડ્યો. સંહિરચનાની કુશળતાનું બાન ખીલવતા સ્પષ્ટાનું જ્ઞાન થયું. નક્ષત્રોથી દીપ્તિમાન આકાશ જોતાં સમજાયું કે તે અનન્ત છે. એ સૂત્ર હાથ લાગતાં ત્હેનું સત્ય સ્વરૂપ મનમાં તેથી તેથીય વધારે ખીલતું ગયું. તે અનન્ત જ્ઞાન છે, ત્હેની ઇચ્છાને કોઈ આડે આવી શકતું નથી. તે જ ધારે તે કરી શકે છે. આપણે બધા સાધનો ભેળા કરી કંઈ રચના કરી શકીએ; તે ત્હેની મરજી પડે ત્યારે બધાં સાધનો ઉત્પન્ન કરી રચના કરે. તે જગત્ કેવળ રચનાર જ નથી, તેથી પણ ઉચ્ચ ત્હેનોય તે સૃષ્ટિકર્તા છે. આ બધી સૃષ્ટિ વસ્તુઓ અનિત્ય વિકારી, પરિવર્તનશીલ અને પરતંત્ર છે. એમને જે પૂર્ણ જ્ઞાને રમ્યા છે તે જ નિત્ય, અવિકારી અપરિવર્તની અને સ્વતંત્ર છે. તે જ સત્ય સનાતન પૂર્ણ પુરૂષ સકલ મગલનો હેતુ છે અને સર્વને ભજવા યોગ્ય છે. કેટલા બધા દિવસની બુદ્ધિની કસોટીએ આ સત્ય દૃઢ સમજાયુ, કેટલી બધી સાધના પછી આ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો! છતાં પણ મ્હાઈ હૃદય કપવા લાગ્યું. જ્ઞાનમાર્ગ અતિ દુર્ગમ માર્ગ છે. કોણ એ માર્ગ સ્હાવાની હિંમત કરે? હું જે સિદ્ધાન્ત પર આવ્યો એ સિદ્ધાન્તની સાક્ષ્ય કોણ પૂરે? કેવી રીતે પૂરે? જેમ પદ્મામાં માછી તરફથી સાક્ષ્ય મળી હતી તેવી સાક્ષ્ય કોણ દે?

હું એક વાત હમારી કાલીગ્રામ જાગીરે ગયો હતો. ત્યાંથી ધણે દિવસે હમે પાછા ફર્યા

હતા. પદ્મા નદીને જળમાર્ગે હમે નાવમાં આવ્યા હતા. વર્ષાની ઋતુ હતી, આકાશમાં વાદ-
ળાંનાં જીવ જમતાં, અને વાયુ પૂર વેગથી ધુન્કાતો. પદ્માનાં પાણી ઉંચા નીચા ઉછળતાં
તેથી માછીઓ તોફાનની આસપાસ જોઈ આગળ વધી 'શક્યા નહિ; કિનારે ત્રેમણે તો હોડી
ખાંધી દીધી. એ કિનારે પણ પાણીના ઉછાળાને જોરે હોડી સ્થિર રહી નહોતી શકતી. પણ
ધણા દિવસ ત્યાં થઈ ગયા હતા તેથી ઘેર જવાની આકાશા ધણી હતી. ચારેક વાગતાં
સુમારે પવન મહેજ નરમ પડ્યો એટલે ખલાસીને મહે કહ્યું હવે હોડી હંકારી શકીયું ?
ત્રેમણે જવાબ આપ્યો, “હજુરનો દુકમ થાય તો છોડી મૂકિયે.” મહે જવાબ આપ્યો
“ચાલ જવા દે ત્યારે.” પણ વખત વીતતો ગયો તોયે નાવ આશ્યું નહિ. અર્ધો કલાક
વીતી ગયો તો પણ નાંગર ઉપડ્યું નહિ. ખલાસીને બોલાવીને પછી મહે કહ્યું, “કે ત્હે કહ્યું
કે હજુરનો દુકમ થાય તો હંકારીયે ત્યારે મહે દુકમ આપ્યો તો પણ હજુ નાંગર કેમ
ઉપડતા નથી? હાલ તો તોફાન શાન્ત જણાય છે, ફરી ક્યારે ઉપડશે એ કોણ કહી શકશે?
જો ઉપડતું હોય નાંગર તો આ-જ ધડિ ઉપડ ને ચાલ જવા દે !”

ખલાસીએ જવાબ આપ્યો:—“વૃદ્ધ દિવાનજી મહેને કહેવા લાગ્યા કે ‘ઝોરે તડેલ,
આ શું કરે છે? દિવાનો બીવાનો થયો છે કે શું? મોજાં આવે છે ને હોડી કિનારે તો
ફરીને સ્થિર રહી શકતી નથી તેવે વખતે તુ પદ્મામાં પોહાવા માગે છે? જોતો નથી તેમાં
અધૂરામાં પૂરી આ શ્રાવણની સંક્રાંતિ છે?’ દિવાનજીના આ શબ્દો ડરીને નાંગર ઉપડ્યું નથી.

મહે દુકમ કર્યો—ચાલ ખસ જવા દે !

તેની સાથે ખલાસીએ લંગર ઉપડ્યું, હોડી છોડી મૂકી.

છુટતાની સાથે પછીને પહેલેજ ઝપાટે હોડી પદ્માના જળમાં તીરની માફક ઊંડી.
હજારો વ્હાણ કિનારે નાંગરેલા હતાં તે બધા પૂકારી ઉઠ્યા ‘આ ધડિ જાવ ના ! આ ધડિ
જાવ ના !’ તે વારે હમારાં હૃદય ધબકવા માડ્યાં. શુ કરવું હવે પાછા વળવાનો ઉપાય ન
રહ્યો. હોડી તો છુટતાની સાથે પવનને ધક્કે સર સર કરતી સોસરી દોડવા માંડી.
કેટલે દૂર આવી પહોંચ્યા ! સામે જોઈએ છીએ તો મોજાં મોજાં સામસામાં અફળાઈ ઉંચી
દિવાલ જેવાં અચડાયાં તે બેઠીને હમારી હોડી ત્હની વચ્ચે થઇને નીકળી. હમાન હોશ
કોશ ગડી ગયા. હોડી ઉછળે પડે, ઉછળે પડે ને સાથે હમાન ત્રાણ ઉછળે, તેવે વખત થોડે
દૂર મોજાં સાથે અફળાતી ઝટકાતી સામેથી એક હોડી જણે અવતી જણાઈ. એનો ખલાસી
હમારું સાહસ જોઈ હમને ધીરજ આપવા ઉત્સાહિત કરવા હતાશ ચતા અટકાવવાને પૂકારી
ઉઠ્યો:—“ચાલ્યા જાવ ! ચાલ્યા જાવ ! બચ નથી !”

હમારા ઉત્સાહમાં તે ઉત્સાહી સ્વર બેળાયો. આજે મહારા માનોત્સાહમાં એવો સ્વર
કોણ પૂરાવશે? મહારે એવી સાક્ષ્ય એવો ટેકા જોઈએ છે. પણ હા ! તે કોણ આપશે ?

(અપૂર્ણ.)

—અંગાળીપરથી બાયાન્તર કરનાર—

અરવિન્દ.

“વિનીત” અને “ઉદ્દામ.”

આ સાચના માન માસના વસન્તમા “દિગ્દર્શન” એ શિરોનામના લેખમાં ૨૨ મી રાષ્ટ્રીય સભા અને તેના અગમ્યત અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું મમાયોચન કરવામા આવ્યું છે.

આ લેખમા રાષ્ટ્રીય સભામાં “ઉદ્દામ” અને “વિનીત” એવા બે પક્ષ છે એમ સ્વીકારી, તેમના ઉદ્દામ એટલે ‘જેઓ કોઈ પણ પ્રકારના દામણા-બન્ધન-માન્ય કરતા નથી તે,’ અને વિનીત એટલે ‘જેઓ દીર્ઘદષ્ટિ, હહાપણ અને કર્તવ્યવિચારથી આત્મસયમ આચરે છે,’ એવા લક્ષણ આપવામા આવ્યા છે. રાષ્ટ્રીય સભાના પ્રણેતાઓમાં વિચારની ભિન્નતા છે એ વાત વાદમસ્ત નથી પણ તે ભિન્નતાને પક્ષનું સ્વરૂપ આપવું યોગ્ય છે કેમ તે સસય સુક્ત છે. પક્ષમા અશમ વિરોધિતાનો ધ્વનિ છે. આવી વિરોધિતા આપણાં અમૂલ્યોમા નથી. એ રાષ્ટ્રીય સભાની ૨૨ મી બેઠકનું કાર્ય નિર્વિદ્વ રીતે પાર પડવાથી સહજ સમજાય તેમ છે. તો પણ બે પક્ષ છે એમ ધડીભર વાદને વારતે સ્વીકારીએ તો પણ જે નામ તે પક્ષને આપવામા આવ્યા છે તે તેમનો જે અર્થ કરવામા આવ્યો છે તે કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. બન્ને પક્ષના અમૂલ્યોના વિચારનો જીદાપોહ કરી તે નામ આપવામા આવ્યા નથી. તેમનાં લક્ષણ જાણે સ્વત સિદ્ધ હોય એમ સ્વીકા વામા આવ્યા છે. ઉદ્દામ પક્ષના નેતાઓ કયા પ્રમુખતા-નૈતિક, રાજકીય અથવા તો સામાજિક-બન્ધનો સ્વીકારતા નથી, તેઓના કયા આચાર વિચારમા દીર્ઘદષ્ટિ, કર્તવ્યવિચાર અને આત્મસયમની ન્યૂનતા છે તેનો ઇશારો સરખો પણ કરવામા આવ્યો નથી.

લોર્ડ ઝર્જનના સ્વાર્થી અને આપણુદી અમલે હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર અશાંતિ રૂપી આગ પ્રકટી છે. આખા દેશમા ખળખળાટ ચર્મ રહ્યો છે. પચાસ વર્ષની શાંત નિદ્રામાથી તેણે આપણને જાગ્રત કર્યા છે અને જે સખદ સ્વપ્ન અનુભવતા હતા તે તેણે વિચ્છિન્ન કરી નાખ્યું છે દોહસો વર્ષના અગ્રેજોના મહાવાસથી, અને ઇતિહાસમા પચાસ વર્ષના અભ્યાસથી જે જ્ઞાન આપણને પ્રાપ્ત થયું નહોતું તે જ્ઞાન તેના સાત વર્ષના અમલથી આપણને થયું છે. આપણામાં તેણે આજ સુધી અનુભવેલી નહિ એવી એક નવીન પામણીને જન્મ આપ્યો છે. આ લાગણી અવિશ્વાસની છે. આપણા રાજકર્તાઓમા અવિશ્વાસ, ઇંગ્લાંડની પ્રજામા અવિશ્વાસ, આ લાગણીએ આપણામા સ્વદેશપ્રીતિની મદ જ્યેતિને સતેજ કરી છે. આપણા અમૂલ્યોમા તેણે એક નવીન વિચાર યા પક્ષને જન્મ આપ્યો છે. દિનપ્રતિદિન આ લાગણી આપણા યુવક વગમા પાણીના રેણા માફક પ્રમત્તી જાય છે.

લાના લજ્જતરાય અને મિ. તિલક આ નવીન પક્ષના અમૂલ્યો છે. તેમણે રાષ્ટ્રીય સભામા તેમજ તેની બહાર જાહેર સભાઓમા, વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમા, પોતાના વિચાર છૂટથી જણાવ્યા છે. તે ઉપરથી આ નવીન પક્ષનું મથાર્થ સ્વરૂપ બાધયુ દુર્બલ નથી આ વિચાર સંક્ષિપ્તમા નીચે પ્રમાણે ખતાવી શકાય.

(૧) આપણી આર્થિક અને ગૃહકીય ઉત્પત્તિને વગ્ને આપણા ગૃહકર્તાઓ અને ઇંગ્લાન્ડની પ્રજા ઉપર રાખેલી શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ અગ્રધાને છે. દ્રક્ષ્ય માગવાથી યા પોષાર કરવાથી તેઓ આપણને કાંઈ આપનાર નથી. આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાને તેઓને દુરજ પડે તેવા ઉપાય આપણે યોગ્યતા નેહએ હુંગમાં બિચુક વૃત્તિનો લાગ કરી આપણે આપણી ઉત્પત્તિનો અન્ય માર્ગ મોધવો.

(૨) આ અન્ય ઉપાય અસ્થિર છે. આર્થિક અને ગૃહકીય અસ્થિર, એ હાવના મેયોગોમા, ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને અને ગૃહકર્તાઓને આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાની દુરજ પાડવાને, અત્યુત્તમ અસ્થિ છે તે મબધી લોકમત ટેળવવો ને તેનો પ્રચાર કરવો એ આપણા નેતાઓનો ધર્મ છે.

(૩) આપણામા અન્ય નથી, શક્તિ નથી, આપણે રાજ્યવહીનદ કરવાને લાયક નથી મિગેરે જે આત્મવિધાનક વિચારે પ્રજામા ધુમાડી દીધા છે તે હુ કરવા.

(૪) પ્રગતીય ઇંગ્લેન્ડની ધોરણ દાખવ કરવું.

એક વા.યમા શ્રદ્ધા તા ન્યાયથી વચાનો માર્ગ નરીન પદા સૂચવે છે. મન્ય અને ધર્મના અડગ અડક ઉપર નેઓ પોતાની નીતિનો પાયો રચવા માગે છે. ગૃહકર્તાઓ અને ઇંગ્લાન્ડના વહેપારીઓ નાગે થશે નેઓની માયે દુદ્ધા યુદ્ધમા ઉતરવું પડશે ને તેઓ જાણે છે. પણ તેમા ઇંગ્લાન્ડ માને છે. કથિયાર મિવાવનુ આ દુદ્ધા યુદ્ધ આપણી અદેશપ્રીતિની, આપણા પ્રજા તમિના ઉચ્ચ ગુણોની દેશી કરશે, અને ન્યાય આપણા પદમા દેશીયો મિશ્ર આપણને મદાય કરશે.

કેટલાક આગેવાનોએ પ્રજાકીય કેળવણીનો સવાન ઉપાડી લીધો છે. એટલે મુખ્ય વિચાર ઉપર જણાવેલી બે વિરોધની બાબતસર જ કરવાનો રહે છે

જુનો પક્ષ ઇંગ્લાન્ડની ન્યાયવૃત્તિ અને ઉદ્યોગતામાં વિશ્વાસ રાખવાનું કહે છે પરંતુ આ નીતિથી આપણી ઉન્નતિ યશો એમ માનવાને કાંઈ કારણ મળી આવતું નથી. હિંદુસ્તાન ઇંગ્લાન્ડને ભારે છે તે દેશ હિંદુસ્તાનના હિત ખાતર જ તે અત્રે રાજ્ય કરવા માગે છે અને ઇંગ્લાન્ડનો કોઈ પણ જાતને સ્વર્થ રહેલો નથી એ કયન જો સત્ય હોય અથવા તો ન્યાય અને ઉદારતા એ જો ઇંગ્લાન્ડની પ્રજાના પ્રધાન લક્ષણ હોય તો જ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસની નીતિ સકારણ છે એમ મ્હી શકાય હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાન્ડના સંબંધના દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રથમ બાબતમાં શું પ્રતીત થાય છે? હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં કરેલા પ્રયત્નો, તે હરહંમેશ ગમે તે ઉપાયથી પોતાની સત્તા તળે જ રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય, તેના ઉદ્યોગોનો નાશ કરવા શરૂઆતમાં વાપરેલી યુક્તિઓ અને હાલ પણ તેમને સજીવન કરવાના પ્રયત્નોને મૂળભાથી જ દાખી દેવા લેવામાં આવતા ઉપાયો આપણા હિતને બોગે અગ્રેજ વહેપારીઓને કરી આપવામાં આવતી સગવડો તેમની નજીવી અને અમારણી ફિયાદોના સંબંધમાં આકાશ પાતાળ એમ કરી નાખનારા પોમરો અને તે દૂર કરવા ઇંગ્લાન્ડ તેમ જ અગ્રેજી સરકારની નહિ સમજી શકાય તેવી ઇતેજારી અને આ દેશના લોકોના અસહ્ય દુખો તરફ પણ બતાવવામાં આવતી મેદમરી, તે મબધી પોકાર કરતા રાજ્યદોહનો આરોપ, હિંદુસ્તાનના મજૂર વર્ગથી મરુદ્ધિવાન થયેલા અને તેના જ લશ્કરની મદદથી જીતાએલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર કરવામાં આવતો જુલમ, ૧૮૫૭ ના ઢંઢેરાનો કરવામાં આવતો અર્થ એ તથા અન્ય અસંખ્ય બાબતો ઉપર વિચાર કરતા આપણા હિતને જ વાસ્તે રાજ્ય કરવાની તેમની વાત ધડીભર પણ માનવા આપણું અત કરણ કયું કરતું નથી

જુના પક્ષના અગ્રણીઓ આ વાતથી અજાત નથી જૂદા સ્વદેશભક્ત દાદાભાઈની માન્યતા પણ તે પોખળ વાત ત્રિશ્લ છે અગ્રેજી રાજ્યથી આ દેશને ફાયદો થયો છે કે કેમ એ સવાલ અત્રે અપ્રાસંગિક છે તેમ જ તે રાજ્ય અત્રે સ્થાપન થવામાં કોઈ ઉચ્ચ સત્ત્વ કારણભૂત હતું કે કેમ તે સવાલ પણ હાલના સવાલને સંબંધ કરતા નથી મહાર્ષિ તનેડેના કહેવાનો ઉદ્દેશ ફક્ત અગ્રેજી રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપન થવામાં ધ્વજરેનો હાથ છે, અને તેથી હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિ યશો એટલો જ હતો પરંતુ તે ઉન્નતિ ઇંગ્લાન્ડ હાથે થા તો તેમની ઉદારતા અને ન્યાયવૃત્તિને લીધે યશો એમ કહેવાનો નહોતો. ઇંગ્લાન્ડ પાસેથી બ્યાન્ડે નાણા મેળવી આપણે આપણી ધન સંપત્તિ વધારીએ એ હેતુથી ધમ્મરે આ મનઘ યોજ્યો છે એ વિચાર તો સ્વપ્રમા પણ તેમણે કયા નહિ હોય. ઇંગ્લાન્ડ સાથેના સંબંધથી જ આ દેશ આજે ઇશિયની નિવાસજ્ઞિમિ યદિ પડ્યો છે એ બાબતમાં તો નવીન અને જુનો બન્ને પક્ષ એકમત જ છે

અન્ય પ્રજાઓને બોગે આત્મવિવૃદ્ધિ કરવી એ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનું વિશેષ લક્ષણ છે ઇંગ્લાન્ડ તેમાં અપવાદરૂપ નથી ઇંગ્લાન્ડની ઉદારતા અને ન્યાયવૃત્તિ ફક્ત ગ્રાહિતના સંબંધ

ધર્મ, જ્યાં તેના સ્વાર્થ અને હિતની આડે આવતી નથી ત્યાં જ પ્રવર્તે છે. આ દેશના તેઓના રાજ્યવહિવટમાં ઉદારતા નથી એમ ઉપર જણાવેલાં દૃષ્ટાંતોથી સહેજ પ્રતીત થશે. તેઓના અનિયત્રિત શાસનમાં ન્યાય પણ નથી. અંગ્રેજોએ કરેલા ગુન્હા સંબંધી ચોક્કસી કરવાની રીત, તે બદલ તેમને કરવામાં આવતી શિક્ષા, ઇશ્વરની પીઠ વખતે કરવામાં આવેલું ધાંધલ, લોર્ડ રિપન અને હ્યુમ જેવા ન્યાયી અમલદારો તરફ બતાવેલી ખેદજનક વર્તણૂક, એંગ્લો ઇન્ડિયન પત્રોનાં સ્વાર્થી લખાણ, નાના સાહેબની પાગડોનો કડકો પણ વિક્ટોરિયા મેમેરીઅલમાં મુકવા દેવાની ના પાડનાર લોર્ડ કર્ઝનનો કવાઈવનું સ્મારક ઉજુ કરવાનો પ્રયત્ન, વિગેરે ન્યાયવૃત્તિનાં લક્ષણ નથી. જે ન્યાય અને ઉદારતા અત્રસ્થ અંગ્રેજોમાં આપણે જોતા નથી, તેની ઇંગ્લાડવાસી અંગ્રેજોમાં પણ અપેક્ષા રાખવી બર્ધ છે. ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે લશ્કરી ખર્ચની શાલવણી, ત્યાંના મજૂર અને વહેપારી વર્ગનો આ દેશના ઉદ્યોગો આગળ વધતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન, એ તથા બીજી અનેક બાબતો ન્યાય અને ઉદારતાનાં દૃષ્ટાંત નથી.

ઉદારતા અને ન્યાયના નમુના રૂપ ગણાતા મિ. મોર્લિંએ આપણું ભવિષ્ય આગ્ર્યું છે. આપણા શિક્ષિત વર્ગને તે શત્રુ રૂપ ગણે છે ને ઘણા લાખા કાળ સુધી સ્વરાજ્યને વારતે આપણને નાલાયક જણાવે છે દોષ પણ જાતની તપાસ કર્યા સિવાય, અને ગુન્હાતુ સ્વરૂપ જણાવ્યા સિવાય ફક્ત આપખુદી, બીજા અમલદારોના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, લાલા લજપતરાય જેવા સત્યવાદી, નીડર અને અદ્વિતીયશીલના દેશભક્તને તેના સ્વદેશ તરફના ભક્તિભાવને લીધે જ દેશપાર કરવામાં તેની ઉદાર અને ન્યાયવૃત્તિને હરકત જણાઈ નથી તેમ ખટકો પણ લાગ્યો નથી. બંગાળના પ્રશ્નમાં ન્યાય કરતાં અમલદારોની પ્રતિજ્ઞાને તેણે વિશેષ ગણી છે. થોડામાં લીબરલો પ્રધાનપદ ઉપર આવ્યા ત્યારે જે જે હવાઈ કીલા આપણે બાધ્યા હતા તે સર્વ નાશ પામ્યા છે મિ. મોર્લિંના વિચારો જાણ્યા પછી શું આપણા કર્તવ્ય સંબંધી વિચાર કરવાનો રહે છે ? શુ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસની નીતિને હમેશને વારતે તિલાં જલિ આપી, આપણા ઉદ્યને વારતે અન્ય દિશામાં પ્રયાણ કરવાનો હજુ વખત આવ્યો નથી ? કે તે નીતિને બીજો-અંગ્રેજોની ઉદારતા અને ન્યાયવૃત્તિ સિવાય કાંઈ આધાર છે ? અમેરિકા, ટ્રાન્સવાલ, આયર્લેન્ડ અને ઇજિપ્ત પૈકી કોને ઇંગ્લાંડે ઉદારતા અને ન્યાયબુદ્ધિથી સ્વતંત્રતા બક્ષી છે. જે ન્યાય અને ઉદારવૃત્તિ નેમના તરફ બતાવવામાં આવી નથી તે હિંદુસ્તાન તરફ બતાવવામાં આવશે એમ માનવાને કાંઈ વિશેષ કારણ છે ? શું આપણા ઉપર તેની અધિક પ્રીતિ છે ? ઇતિહાસમાં કોઈ પ્રભુએ અન્ય પ્રભુને સ્વતંત્રતાનું દાન કર્યાનું દૃષ્ટાંત દિગ્દિગ્ધાયર થાય છે ? કે તેવું દાન પામી કવલતુ ફક્ત હિંદુસ્તાનને જ વારતે નિર્માણ કરેલું છે ? આ સર્વ બાબતોનો ઇંગ્લાંડની ઉદારતાને અવલમ્બી નિર્ણયક આશાઓના વહનમાં વહેતા પહેલા વિચાર કરવાનો છે. જુના પક્ષના અમલદારો શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેવાનું કહેતા નથી પણ પોકાર-સંક્ષોભન કરવાનું કહે છે એ વાત ખરી, પણ ફક્ત ખાલી પોકાર, - સંક્ષોભનથી કોઈનું વળ્યું નથી આયર્લેન્ડ આજે સેકડો વર્ષથી પોકાર મારે છે, આપણે પણ પચીસ વર્ષથી પોકાર કરીએ છીએ, બગબગ વખતે પ્રચંડ પોકાર કર્યો હતો, પણ તે ઉપર લેશ માત્ર પણ લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું નથી.

વિરોધની અન્ય બાબત બહિષ્કાર છે. બહિષ્કારયોગ હિંદુસ્તાનના લોકોને અપરિચિત નથી. નિરાધાર થઇ ગયેલી પ્રજાનું તે અપ્રતિ અસ્ત્ર છે. જુના વખતમાં રાજા પ્રજાને દાદ નહિ આપતા ત્યારે લોકો તે રાજાના રાજ્યનો બહિષ્કાર કરી ઉઘાળા ભરી અન્ય સ્થળે જતા અને રાજાની શુદ્ધ ઠેકાણે લાવતા. શહેરોમાં મહાજનની વિનતી નાકબુલ કરવામાં આવતા હતાજી પડતી અથવા તો મહાજન પણ ઉઘાળા ભરતું. નિરકુશ રાજ સત્તા ઉપર આથી જામર અંકુશ રહેતો, અને અધાધુનીના વખતમાં પણ રાજાને પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવા અને તેમના હિત તરફ લક્ષ્ય આપવું પડતું. આ કારણને લીધેજ મુસલમાન રાજ્યના અત અને અંગ્રેજી અમલની શરૂઆત જેવા અવ્યવસ્થિત કાળમાં પણ પ્રજા આબાદ અને સુખી હતી. અંગ્રેજોએ દેશી રાજ્યો સાથે કરેલા તહમા હમેશા એક શરત હોય છે કે એક રાજ્યે અન્ય રાજાની પ્રજાને આશરો આપવો નહિ યા વસવાટ કરવા દેવો નહિ. તે આ શરતો ઉપયોગ લોકો કેટલી છુટથી કરતા તે બતાવી આપે છે. અને ગામડાના વૃદ્ધ પુરૂષો પણ તે વાતની માલ્ય પુરે છે. હાલના સમયમાં પણ બહિષ્કારયોગ નાબુદ થયો નથી. ચીન અને અમેરિકાનો પ્રસંગ તાજે છે. જાપાન પણ તે શસ્ત્ર વાપરવા તૈયાર થયું છે.

જાન્યારસ રાષ્ટ્રીયસભા વખતે મિ. ગોખલેએ બહિષ્કાર અર્થશાસ્ત્રાનુસાર છે એમ જાહેર કર્યું હતું અને જુના પક્ષના અન્ય અગ્રણીઓ તરફથી તે વિરુદ્ધ હજી સુધી કાંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. એટલે તે અર્થશાસ્ત્રાનુસાર છે કે કેમ તે સંબંધી બિન મત નથી એમ માનીએ તો હરકત જેવું નથી. બહિષ્કાર યોગનો સ્વીકાર નહિ કરવા માટે જુના પક્ષના અગ્રણીઓ તરફથી બે કારણ આગળ ધરવામાં આવે છે. (૧) અંગ્રેજી પ્રજાનો દ્વેષ અને તે વિરુદ્ધ ટકી શકવાની આપણી અસમર્થતા, અને (૨) બહિષ્કારયોગની અસાધ્યતા.

બહિષ્કારનો માર્ગ લેવાથી અંગ્રેજી પ્રજામાં આપણા વિરુદ્ધ દ્વેષ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એમાં તો શક નથી, પરંતુ આ દ્વેષ ફક્ત બહિષ્કારનો આશ્રય લેવાથી જ થશે કે આપણી આર્થિક અને રાજકીય ઉન્નતિનો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય ચોજીશું તો પણ થશે તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. બહિષ્કારનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો શું તેઓ આપણી રાજકીય માગણીઓ અથવા આર્થિક ઉન્નતિના પ્રયત્નોને વહાલથી વધાવી લેશે? જ્યાં અન્યોન્મ વિરુદ્ધ હિત રહેલું છે અથવા માની લેવામાં આવ્યું છે ત્યાં ગમે તે ઉપાય લઇશું તોપણ દ્વેષ થવાનો સંભવ છે. આજ સુધી આપણે બહિષ્કારયોગ ચોખ્યો નહોતો તોપણ તેઓ આપણી રાજકીય હકની દરેક માગણી રહામા થતા ને દ્વેષ કરતા. મિ. મોર્લિ શિક્ષિત વર્ગને શત્રુવત્ત ગણે છે તે બહિષ્કારયોગને લીધે નહિ, પણ તેમની રાજકીય માગણીઓ, લોકોને તેમની સ્થિતિ સમજાવવાના તેમના પ્રયત્ન અને તેમની દેશભક્તિને માટે. જે રાજકીય અને આર્થિક સત્તા આપણે ગુમાવી છે, તે સંપ્રાપ્ત કરવાના આપણા હરેક ચત્તની વિરુદ્ધ તેઓ થવાના, તે ચત્ત કરવા માટે આપણે દ્વેષ પણ કરવાના, અને દ્રુદ્ધ યુદ્ધ પણ મચાવવું. હિંદુસ્તાનનું અનિયંત્રિત શાસન સદૈવ અંગ્રેજોના હાથમાં રહે અને તે ઈન્ફાડના વહેપારના ક્ષેત્ર તરીકે કાયમ રહે તેમાં અંગ્રેજ પ્રજાના દરેક વર્ગનું હિત સમાવલું છે. હિંદુસ્તાનનું શાસન અનિયંત્રિત રહે તેમાં અંગ્રેજ વહેપારીઓનું પણ હિત રહેલું છે. અંગ્રેજી

માલ આપણા દેશમાં જે સર્વોપરી સત્તા ભોગવે છે તેનું કારણ આ અનિયતિત શાસન અંગ્રેજોના હાથમાં છે તેજ છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહિવટનું તંત્ર પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અંગ્રેજ વહેપારીઓના જ હાથમાં છે. એટલે આપણા રાજકીય તેમજ આર્થિક ઉન્નતિના દરેક પ્રયત્નમાં તેમના તરફથી પ્રત્યવાય નડવાનો. આપણી મીલોનો ઉદ્યોગ સતેજ થવા લાગ્યો એટલે તેમના ઉપર એકસાઈજ જકાત માન્યેસ્કરના વહેપારીઓની માગણી ઉપરથી નાંખવામાં આવી. તે વખતે આપણે બહિષ્કારયોગ સાધ્યો નહોતો. હજી પણ તે ઉદ્યોગ દાબી દેવાના પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. બહિષ્કારમાં દેખની જે ભીતિ લાગે છે તે સ્વદેશીઝમ મા અન્ન કોઈ ઉપાયનું અવલમ્બન કરવાથી દૂર થાય તેમ નથી. એટલે પ્રથમ એટલો જ રહે છે કે અંગ્રેજ પ્રજાના દેખથી ડરી જઈ આપણે હાથ પગ જોડી બેસી રહેવું અને આપણા નાશના દ્રષ્ટા થવું કે આપણા ઉદ્ધારનો જે એક માર્ગ આપણા હાથમાં અવશેષ રહેલો છે તેનો આશ્રય, તે દેખની ચતુર્કિયિત્ત પણ ભીતિ રાખ્યા સિવાય લેવો. ઉન્નતિનો પ્રાઈપણ માર્ગ ધુલોથી આચ્છાદિત નથી. તેમાં પગલે પગલે સકટ અને વિઘ્ન આવવાના. તે સંકટો અને વિઘ્નો દૂર કરી કોઈપણ પ્રકારની ભીરતા મિવાય ઉન્નતિના માર્ગને દટતાથી વળગી રહેવામાં જ દેશ-હિત રહેલું છે. તેમાં જ આપણા ધર્મનો સમાવેશ થાય છે. તે ધર્મનું આત્મભોગે પણ પાલન કરવામાં ખરી દીર્ઘદષ્ટિ અને આત્મસંયમ રહેલા છે. આપણે આપણો ધર્મ સપ્રેમ બળવીએ તો તે દેખથી કરવાનું કારણ નથી. અંગ્રેજ વહેપારીઓ પૈસાદાર છે, તેમની પાસે રાજ્યસત્તા છે અને આપણે પરતત્ર અને ગરીબ છીએ એ વાત ખરી. પરંતુ સ્વદેશપ્રેમની દૃઢ લાગણી રહામે તે પૈસા અને રાજ્યસત્તા નિરૂપાય છે, અડગ સ્વદેશભક્તિ અને આત્મ-બળ જ સદૈવ વિજયી નીવડે છે. આપણી ગરીબાઈ આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં નહિ પણ સ્વદેશપ્રેમની ન્યૂનતામાં છે.

“The virtues and faculties within
Are virtue—and the riches are akin
To fear, to change to cowardice and death”

Wordsworth

દત્તિહાસ કવિવર્ય વર્ડઝવર્થના ઉપલા વચનોના સત્યની શાક્ષ્ય પુરે છે. ક્ષત્રિકુલતિલક પ્રતાપ અને દીક્ષીધર અકબરના બળમાં કેટલું મહત્ત્વ અતર હતું? તેવી જ રીતે મહારાષ્ટ્ર વીર-માયક સિત્તા અને આત્મજોબની સ્થિતિમાં કેટલું વૈષમ્ય હતું? એક તરફ ગાંઠ સ્વદેશભક્તિ, અન્ય બાજુ અતુલ બાહ્ય સાધનો રહામરહામાં આવ્યા હતા. બંનેમાં વિજય સ્વદેશભક્તિનો જ થયો હતો. તેજ રીતે આર્થિક હઠ યુદ્ધમાં પણ વિજય તેનો જ છે. આપણા સતેલા સંસ્કારો જગાડી, આપણામાં સ્વદેશપ્રેમની ગાંઠ લાગણી ઉત્પન્ન કરવાનું કામ આપણા અગ્રણીઓનું છે. લોકોને રાષ્ટ્રીયતાના ઉચ્ચ સદૃશ્યોનું શિક્ષણ આપવું એ તેમનો ધર્મ છે. તે ધર્મ જો તેઓ યથાર્થ રીતે નીડરતાથી બળવે તો વિજય દૂર નથી. આ ધર્મનું સેવન અનેક સંકટો અને વિઠબનાઓથી ભરપૂર છે સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મભોગની તેમાં આવશ્યકતા છે. તે સર્વ સહન કરવાની શક્તિ અને ધૈર્ય નેતાઓમાં અવશ્યનાં છે. આત્મદૃષ્ટાંતથીજ તેમણે પ્રજાની ઉપર સ્વદેશભક્તિની ગાંઠ છાપ બેસાડવી જોઈએ.

બહિષ્કારને લીધે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સાથે આર્થિક દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉત્તરવામાં અન્ય રીતે પણ ભય રાખવા કારણ નથી. બહિષ્કારને લીધે મોત્તવારીની જે ખોટા ખમની પડશે તે ડુક મુદતને વારતે ખમવાની છે, અને આપણી જરૂરીઆતો બે આપણે સ્થિતિ અનુસાર રાખીએ તો તે ખોટા નજીવી જણાશે. વિશેષમાં જેને ખોટા માનવામાં આવે છે તે ખોટા પણ નથી. વિદેશી માત્ર વાપરવાથી જે પૈસા હાથ પરદેશ મોકલીએ છીએ તે બહિષ્કારથી દેશમાં ને દેશમાં રહેશે અને સ્થળાતર ધર્મ પાછી આપણી પાસે આવશે એટલે મોત્તવારીનો બદલો વળશે. આપણી આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન સુધરતી જશે એટલે આપણી ગરીબાઈને લીધે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ વિરૂદ્ધ ટકી શકવાની જે ભીતિ રાખવામાં આપે છે તે પણ અકાળ છે.

બહિષ્કારની અસાધ્યતાના બે મન્થ જણાવવામાં આવે છે જનસમૂહના મોટા ભાગની બહિષ્કાર તરફ ઉદ્દાગ્રીનતા અતે આપણી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાની આપણી અસમર્થતા. આ કારણોમાં કાઈ ગૌરવ નથી પ્રથમના કારણ સબધી લખતા મિ ચીંતામણી ‘મોર્ડર્નરિયુ’ મા જણાવે છે કે દોઢ વર્ષથી બંગાળમાં બહિષ્કાર આદેવન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને સ્વદેશભિમાનની લાગણી પુર જોડાઈ વહે છે તો પણ બંગાળમાં હજુ ઘણો માત્ર પગદેશથી આવે છે. આ ઉપરથી તે બહિષ્કારની નિષ્ફલતા અને જનસમાજની તે તરફ ઔદાસીન્ય વૃત્તિ સિદ્ધ કરવા માગે છે. પરદેશી માત્ર ઉપર આ વખતમાં થોડી ઘણી અસર ધર્મ છે અને આપણા ઔદ્યોગિક ઉત્સાહમાં બહિષ્કારથી વધારો થયો છે એમ તો તે કમુલ કરે છે તો પછી તે ઉપરથી તેની નિષ્ફલતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે? ગયા વર્ષમાં બંગાળમાં ત્રણ કરોડ રૂપીઆનું કાપડ ઓછું આયાત થયું છે. આ થું ઔદાસીન્યનું લક્ષણ છે? બંધા સુધી લોકોનું લક્ષ્ય તે તરફ ખેંચવામાં આવતું નથી ત્યાં સુધી જ તેઓનું ઔદાસીન્ય જણાય છે પરંતુ યોગ્ય રીતે લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવતા આ ઔદાગ્રીન્ય દૂર થાય છે ઉત્તરિના અન્ય સવાયો કરતા આ મવાન તેઓ વધારે સહેલથી સમજી શકે છે, અને તે તરફ તેમનું લક્ષ્ય પણ ઘણી સહેલથી આકર્ષી શકાય છે બંધા બંધા બહિષ્કારને યોગ્ય રીતે સમજાવવાનો અને તેને અનુભવમાં મુકતા નડતી દરકતો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં લોકોએ તેનો ઝડપથી સ્વીકાર કર્યો છે વિશેષમાં જેઓ બહિષ્કારની હિમાયત કરે છે તેઓ હિંદુ સ્તાનનો એકે એક માણસ તેમાં જોડાશે એવી વ્યર્થ આશા પણ રાખતા નથી. જુજ ભાગ તો તેથી વિમુખ રહેવાનો જ કોઈપણ પ્રશ્નના સબધમાં કાઈ પણ દેશમાં એક મત હોવાનો સભવ નથી એટલે જુજ ભાગ વિમુખ અથવા તો વિરૂદ્ધ હોવાથી કોઈપણ માર્ગ અસાધ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

બહિષ્કારની અસાધ્યતાનું બીજું જે કારણ જણાવવામાં આવે છે તે પણ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચાર કરતા ટકી શકે તેમ નથી હાન આપણી જરૂરીઆતોને માટે પરદેશી માત્ર ઉપર આપણે આધાર રાખીએ છીએ એ વાત ખરી, પરંતુ તે જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને આપણી પાસે સાધન નથી અથવા તો આપણે અસમર્થ છીએ એમ નથી. ઈંગ્લાંડની અન્યાયી વ્યાપાર નીતિને લીધેજ આપણા ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા છે. તે યોગ્ય ઉત્તેજન મળવાથી સજીવન થશે.

સૌ વર્ષ પહેલાં આપણે આપણી હાજતો પુરી પાડતા એટલું નહિ પણ અન્ય દેશોની પણ ઘણી જરૂરીઆતો આ દેશ જ પુરી કરતો હોતો. સૌ વર્ષમાં આપણી હાજતો અને વસ્તીમાં વૃદ્ધિ થઈ છે તે સાથે આપણી પેદા કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થયો છે. પરદેશી માલ તરફ હાલ જે મોહ છે તે દૂર થાય તો આપણા ઉદ્યોગોમાં વૃદ્ધિ થઈ આપણી ઔદ્યોગિક પરંતરતા દૂર થાય એમાં શક નથી. ગયા વર્ષમાં ઘણાં નવાં કારખાનાં અને મીલો અને ઉભી થઈ છે. તે ઉપરથી સમજાશે કે યોગ્ય ઉત્પાદન મળે આપણી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને આપણે સમર્થ છીએ. અંગ્રેજોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી આપણા વિલાસની વસ્તુઓમાં ઘણા વધારો થયો છે; તે પૈકી કેટલીએક શરૂઆતમાં પુરી પાડવાને આપણે અશક્તિવાન જણાઈએ તો તેમાં હટાપત્તિ જ છે. તેવી વસ્તુઓનો તો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ છીએ. અભાગ્યાદન જેવી સર્વ આવશ્યકતાની વસ્તુઓ પુરી પાડવાને તો આપણને કોઈ વખત વાંધા આવે તેમ નથી. વિશેષમાં નવીન પક્ષના અગ્રણીઓ અવિવેકી બહિષ્કારનો આગ્રહ કરતા નથી. સાંચા કામ વિગેરે જે વસ્તુઓ વિના આપણે ચલાવી શકીએ તેમ નથી અને જે આપણે હાલ બનાવી શકીએ તેમ પણ નથી તેવી વસ્તુઓ પરદેશથી નહિ મંગાવવા તેઓ દુરાગ્રહ કરતા નથી. બહિષ્કાર કમિક હોઈ શકે નહિ એમ જે કહેવામાં આવે છે તેમાં કંઈ અર્થ નથી. જેમ એક દેશ, એક માણસ, તેમજ એક વસ્તુનો પણ બહિષ્કાર હોઈ શકે. સ્વલ્પમવ્યાસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ત એ ભગવદ્વાક્ય બહિષ્કારધર્મને યથાર્થ લાગુ પડે છે. અને એક અન્ય વાત પણ જણાવવાની જરૂર છે. બહિષ્કારથી ગરીબ વર્ગ મુશ્કેલીમાં આવી પડશે એમ જણાવી બહિષ્કારના ઘણા વિરોધીઓ પોક્કળ આંસુ પાડે છે. તે ફક્ત ગરીબ વર્ગની રિયતિ સંબંધી તેમનું અજ્ઞાનપણ જ બતાવે છે. ગરીબ વર્ગની જરૂરીઆતો ઘણી થોડી છે. અને તે સર્વ હાલ પણ સ્વદેશી માલથી જ પુરી પડે છે. બહિષ્કારથી જે સહેજ મોંઘવારી વેઠવાનો તેમને પ્રસંગ આવશે તેનો બદલો મજૂરી મોંઘી થવાથી તેમને મળશે. બહિષ્કારથી દેશમાં જે અનેક ઉદ્યોગો જન્મ પામશે તેથી મજૂરી મોંઘી થશે એ સહેજ સમજાય તેમ છે. પરદેશી માલનો વપરાશ મધ્યમ અને વિશેષે કરીને કેળવાયલા વર્ગમાં વધારે છે. બહિષ્કાર સંબંધી વિરોધ પણ તેમના તરફથીજ ઉભો થાય છે. તેમની જરૂરીઆતો હદપાર વધી ગઈ છે અને વિલાસવૃત્તિઓના તેઓ એટલા તો શુભામ યદ ગયા છે કે વિનાશનો ભય સમીપ આવ્યા છતાં તેમની આંખ ઉઘડે તેમ નથી. દેશહિતની લાંબી લાંબી વાતો કરવાને તેઓ તૈયાર છે પણ વિલાસવૃત્તિઓનો ભોગ આપતાં તેઓ ડરે છે. નવીન પક્ષના અગ્રણીઓને સ્વદેશીજમનો ઠરાવ રાષ્ટ્રીય સભામાં પસાર કરવતાં નડેલી મુશ્કેલી આજ કારણને આભારી છે.

બંગાળને માટે બહિષ્કાર ઉચિત ગણવાનો અને અન્ય પ્રાંતોને માટે તે અનુચિત ઠરાવવાનો રાષ્ટ્રીય સભાનો ઠરાવ કોઈ પણ રીતે ન્યાયસંમત નથી. તે ઠરાવ અને સ્વદેશી અને બહિષ્કારમાં માની લીધેલી ભિન્નતા આપણા જુના-વિમીત-પક્ષના અગ્રણીઓની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરે છે એટલું જ તે સંબંધી કહેવું બસ થશે.

સત્ય સ્વદેશી નીતિમાં અને બહિષ્કારમાં ભિન્નતા નથી. બન્ને એક જ વસ્તુનાં જૂઠાં સ્વરૂપ છે. પ્રેકાશ અને અંધકારનો અભાવ એ બેમાં જેમ નામ સિવાય અન્ય તફાવત નથી.

તેમજ સત્ય, સ્વદેશી અને બહિષ્કારના સંબંધમાં છે. એક વિધિ અને અન્ય નિષેધ ૩૫ છે. સ્વદેશીનો જ્યારે બળતો અર્થ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે બહિષ્કારથી ભિન્ન પડે છે. અન્યથા સ્વદેશીનો સ્વીકાર તેજ બહિષ્કારનો સ્વીકાર છે. મિ. ટિલકે આપેલાં ઉદાહરણો પણ તેજ સિદ્ધ કરે છે. તે ઉદાહરણોમાં બેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે બતાવવાનો પ્રયત્ન નથી. તેમજ તેમાં દ્વેષની વાત પણ નથી. કોઈ વસ્તુ નિષેધ વર્જ્ય-કરવાથી આપણે તેનો દ્વેષ કરીએ છીએ એમ કહેવાય નહિ. મિ. ટિલક તે ઉદાહરણોમાં પરદેશી માલ-પરસ્ત્રીનો-નિષેધ કરવાનું જણાવે છે, દ્વેષ કરવાનું કહેતા નથી. સ્વસ્ત્રીમાં પ્રીતિ અને પરસ્ત્રીમાં આસક્તિ એ બંને સાથે હોઈ શકે નહિ. એટલું જ નહિ પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્તિ પુરૂષને સ્વસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરાવવા પરસ્ત્રીના નિષેધની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. બ્રહ્મનો વેગ લાગ્યા વિના સંસાર ત્યજવામાં અર્થ નથી એ વાત ખરી પરંતુ સંસાર ઉપર વિરાગ થયા સિવાય બ્રહ્મવેગ લાગવાનો સંભવ નથી. સંસાર તરફ તટસ્થ વૃત્તિવાળાને બ્રહ્મનો વેગ લાગવાથી સંસાર એની મેળે છૂટવા સંભવ છે. પરંતુ સંસારમાં આસક્તિ પુરૂષને તો બ્રહ્મના ધ્યાન સ્થપાવવા સંસાર ઉપર વિરાગ કરાવવાની પ્રથમ જરૂર છે. તેજ પ્રમાણે પરદેશી માલ ઉપર મોહી ગયેલી પ્રજાને સ્વદેશી માલમાં પ્રીતિ કરાવવા પરદેશી માલ તરફ વિરાગ ઉત્પન્ન કરાવવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. બહિષ્કારથી પરદેશી માલ ઉપરનો મોહ ટળી સ્વદેશી ઉપર પ્રીતિ થશે. તેનાથી અન્ય સંસ્કારોને લીધે લોકભ્રમ વહેમો ભ્રમર થવા સંભવ છે, અને તેથી જ નવીન પક્ષ સ્વદેશીઝમ અને બહિષ્કાર એ નામ પૈકી બહિષ્કારને વધારે પસંદ કરે છે. તોપણ નામ સંબંધી તેમનો દુરાગ્રહ નથી એમ રાષ્ટ્રીય સભા વખતે સ્વદેશીનો ઠરાવ પસાર થવાથી તેઓએ જાળ વેલા અબેદ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. તેમજ તે તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને આત્મસંયમ પણ સૂચવે છે.

જુના પક્ષના અગ્રણીઓ રાજ્યકીય બહિષ્કારને આપણી ઉન્નતિના એક યોગ્ય સાધન તરીકે કબુલ રાખે છે, પણ તે અસાધ્ય છે એમ જણાવી તે પ્રજા-સન્મુખ લાવવાની ના પાડે છે. નિર્વાહનાં અન્ય સાધનો તથા સ્વદેશાભિમાનની યોગ્ય લાગણીને અભાવે હાલ એક જણ સરકારી નોકરી વર્જ્ય કરે તો દશ જણ તે જગ્યા લેવાને તૈયાર થાય છે. અને કોઈ પણ વખતે દેશના સમગ્ર લોક સરકાર સાથેનો સર્વ સબધ વર્જ્ય કરશે એવો સંભવ નથી એ વાત ખરી, પરંતુ નવીન પક્ષના અગ્રણીઓ તેથી અજાત નથી. તેઓનો ઉદ્દેશ તે પ્રજાને એક ઉચ્ચ ભાવના દાખલ પ્રજાસન્મુખ લાવવાનો અને તેથી સ્વદેશાભિમાનની લાગણી ભ્રમર કરવાનો છે. તે સબંધી બે યોગ્ય રીતે આન્દોલન કરવામાં આવે તો પ્રજામાં સ્વદેશ-પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થાય અને હાલ ગરીબ તેમ જ તવગર, અભણ તેમ જ શિક્ષિત સર્વ કોઈ સરકારી નોકરીને વાસ્તે પ્રયત્ન કરે છે તેમાંથી થોડા તે પ્રયત્નો છોડી દઈ દેશા-ધારના કાર્યમાં જોડાય એમાં સંશય નહિ. મિ. ગોખલે અને લાલા લજપતરાયનાં એવાં સદનો આજ ધોરણ ઉપર રચાયેલાં છે અને તેમનો ઉદ્દેશ પણ તે જ છે. એટલે નવીન પક્ષના આ કાર્યક્રમ સંબંધી પણ વાંધો લઈ શકાય તેમ નથી. અન્યાયી અને જૂઠ્ઠામી કર ન આપવાની અવરોધક નીતિ ઘણી સુધરેલી પ્રજાઓએ સ્વીકારી છે. આ બાબતમાં આપણે આપણા રાજકર્તાઓનું જ અનુકરણ કરીએ છીએ. ગાઢ સ્વદેશપ્રીતિ અને અડગ ધૈર્યની તેમાં જરૂર છે.

છેલ્લાંડના વ્યાપારીઓના અને આપણા રાજકર્તાઓના દ્વેષ અને વિરૂદ્ધ કરતાં આપણી રાજ્યકીય ઉત્તતિના કાર્યમાં આપણામાં દૃઢ થયેલા નિર્ભયતાના વિચારો વિશેષ અવરોધ કરે છે. દેશોદ્ધારની કાંઈ પણ વાત, અભણ તેમ જ કેળવાયલા માણસો આગળ કરતાં વધામણીમાં ‘આપણે શું કરી શકવાના છીએ?’ એવો નિરાશાજનક જવાબ મળે છે. આપણી પાસે દ્રવ્ય નથી, આપણામાં સંપત્તિ નથી, સ્વદેશાભિમાન નથી વિગેરે વિધાતક ઉદ્દગારો કાંઠામાં આવે છે કાંઈ પણ ચલન નહિ કરતાં હાથ પગ જોડી બેસી રહેવાનો આ સૌથી સરસ માર્ગ છે. આપણી અવનતિનું મુખ્ય કારણ પણ આવા જ વિચારો છે.

અગ્રેજો તેથી અગ્રાત નથી તેમ તેનો લાભ લેવા ચૂકે તેમ પણ નથી. નિરુત્સાહ અને નિર્ભયતાના વિચારો આપણા મનમાં સ્થાયી કરવા તેઓ હરેક પ્રયત્ન કરે છે. અને તે કૃણાભૂત પણ થાય છે. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની ટેવ આપણે શુભાવી છે. તેથી તેમનું કહેવું સત્ય માનીએ છીએ. અને હરહમેશ નિર્ભયતાના જ વિચાર કરવાથી આપણે નિર્ભય પણ થઈએ છીએ. માર્ચ માસના “મોર્નિંગ” માં પ્રસિદ્ધ થયેલો સ્વદેશભક્ત લાલા લજપતરાયનો લેખ આ સંબંધી દરેક સ્વદેશપ્રેમી પુરૂષે મનન કરવા જેવો છે. આત્મશ્રદ્ધા એ જ સર્વ ઉત્તતિનું મૂળ છે. આત્મશ્રદ્ધા, અને આત્મભોગ વિના કાંઈ પણ પ્રાપ્તિ કરવાની આશા બ્યર્થ છે. નિર્ભયતાના વિચાર આત્મશ્રદ્ધાના ઉચ્છેદક છે એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. જાપાનની ઉત્તતિનું કારણ પણ આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મભોગ જ છે. પચાસ વર્ષ પૂર્વે તેની સ્થિતિ આપણા કરતા વિશેષ અવનત હતી, પણ નિર્ભયતાના વિચારો કરી તે કાંઈ વખત નિરુત્સાહી બન્યું નથી. રૂશીઆ સાથેની લડાઈ વખતે સર્વ તરફથી રૂશીઆના અતુલ બળ તરફ લક્ષ્ય બેઠી છેલી ઘડી સુધી જાપાનના પરાજયની આગાહી કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ તે તરફ ધ્યાન નહિ આપતા પોતાના બળમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખી જાપાને લડાઈ આરંભી અને વિજય મેળવી દુનિયાને ચકિત કરી.

નવીન પદ્ધતિની નીતિ પણ આત્મશ્રદ્ધાના આ અચળ ખડક ઉપર રચવામાં આવી છે, એમ વિચાર કરતા સહજ પ્રતીત થાય તેમ છે.

ઇશ્વર સ્વદેશી બંધુઓને સત્યધર્મ અને કર્તવ્યતાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન કરાવે, તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મભોગની તીવ્ર લાગણી પ્રેરે, ઉત્સાહ અને સક્રિય સહન કરવાનું ધૈર્ય અર્પાં તેમના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમની અખંડ જ્યોતિ પ્રકટે, અને તેમને ખરા વીર બનાવે એ જ અભ્યર્થના.

મહેસાણા.

અખાઈદાસ કાળીદાસ પટેલ.

૧. ‘પક્ષ’-શબ્દમાં કદી પણ શમે નહિ એવી વિરોધિતાનો ધ્વનિ માનવાને કારણ નથી. બે વર્ગ વચ્ચે એવો મુદ્દાનો બેદ છે કે એ બેદ ‘પક્ષ’ શબ્દથી દર્શાવવામાં અમને કાંઈ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી. એ બેદ વખત આવે એવો યશ-બરકે, અમારો

વૈશાખના દિગ્દર્શનમા બતાવ્યા પ્રમાણે, એણે થવા માડ્યો પણ છે—તેથી એ બેદુર મહત્ત્વ અને તાત્ત્વિકપણુ ઘટતુ નથી છે. કૉન્ગ્રેસની બેઠક વખતે સર્વાનુમતે ઠાવ પસાર થયા હતા એટલા ઉપરથી પક્ષનું અસ્તિત્વ નિષેધબુ બરાબર નથી એ પ્રમગે વૃદ્ધ દાદાભાઈ નવરોજી અને સર શીરોઝશાહ મહેતા વગેરેને કૉન્ગ્રેસનું ઐક્ય જાળવતા પહેલી મુશ્કેલી મુપ્રસિદ્ધ છે. ૨૮ અબાઈદાસે ‘વિનીત’ પક્ષનું ખડન કરવાનો અત્રે જે પ્રબળ યત્ન કર્યો છે એ જ ‘વિનીત’ અને ‘ઉદ્દામ’ પક્ષ વચ્ચે કેટલો-દેશના મહાન પ્રશ્ન પરત્વે-મતભેદ છે એનો પુરાવો છે.

૨. આપણે આપણી ઉત્પત્તિ માટે સગ્કાર ઉપર આધાર રાખી બેસવું નહિ એ વાત ‘વિનીત’ પક્ષને પણ કબૂલ છે. સ્વાશ્રયની છટતા એવી સ્તત્ત્વ મિદ્ધ છે કે કોઈને પણ એ ના કબૂલ હોય જ નહિ પણ ખરો મતભેદ ઢાકી દઈ, જે વાતમા મતભેદ ધરાવવો એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે એવી વાતમા રહામાનો મતભેદ કંપી લઈને ‘ઉદ્દામ’ પક્ષવાળા ‘વિનીત’ પક્ષ ઉપર આક્ષેપ કરે છે. ઉદ્દામ પક્ષથી વિનીત પક્ષનો ખરો મતભેદ એમ કહેવામા છે કે સરકારની તીબેરીમા જે કરના નાણા ભગવ છે તે આપણા પોતાના જ છે, અને તેથી એનો યોગ્ય ઉપયોગ કરાવવા માટે વાગવાગ સગ્કારને માગણી કર્યા કંપી એ આપણો હુક છે અર્થાત્ ઉદ્દામ પક્ષવાળા જેને બિમુકવૃત્તિ કહે છે, એ બિખારીની બિમુકવૃત્તિ નથી પણ હેલુદારની છે એમ વિનીત પક્ષનું કહેવું છે.

૩. બહિષ્કાર એ પ્રકારના રાજકીય અને આર્થિક. તેમા રાજકીય બહિષ્કાર—જેને ૨૮ અબાઈદાસ ‘આપણા રાજ્યકર્તાઓને આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવાનું અત્યુત્તમ અસ્ત્ર’ કહે છે—એ આપણી રાજકીય માગણીઓ સ્વીકારાવવામા ક્રોધમદ નીવડ્યું નથી એમ અને સમજાવે છીએ અને આ બવિધ ‘વિનીત’ પક્ષવાળા ત્રણ વર્ષ ઉપર જોઈ શક્યા હતા તેથી અમે તેમને ‘દીવેદશા’ કહ્યા છે. બહિષ્કાર ઉપી અત્યંત જગતની કેટલીક પ્રજાઓએ ખીજ પ્રજાને સીધી કરેલી એના દાખવા છે, પણ જ્યાં હુન્નરોનું આમાન્ય ગીતે કાઈક પણ જો હોય ત્યાં જ એ અસ્ત્રનો સ્થામી પ્રજાને ભય લાગવાનો મબન છે તેમા પણ વળી જ્યારે સ્થામી પ્રજાન નાજકીય બળ ઘણું હોય ત્યારે એ ભય એમને અસર કરી શકતો નથી. આ સમજવા જેટલું વિનીતપક્ષમા હડાપણુ હતું એમ અમારું માનવું છે. આધિક બહિષ્કાર—જે દ્વારા સ્વદેશના હુન્નરો ઉત્તેજિત કરવાનું કહેવામા આવે છે—એ ‘વિનીત’ પક્ષને સામાન્ય રીતે ઈષ્ટ છે એ સંબન્ધમા એમનો મતભેદ એટલો જ છે કે આ દેશવ કૉન્ગ્રેસના કરાવોમા ઘખત કરવો એ હડાપણુબરેલું નથી, કારણ કે કૉન્ગ્રેસનું કામ પ્રજાના વર્તન સંબન્ધી સિદ્ધાન્તોબાધ વાનું નથી પણ સરકાર પાસે આગ્રહપૂર્વક આપણી માગણીઓ રજુ કરવાનું છે. કૉન્ગ્રેસનો રથ ઘોડા બેચી ન શકે એવો ભારે અને વિશાળ રમી દેવો એ તેઓને સલાહ ભરેલું લાગતું નથી—અને આ મમજણુમા વિનીતપક્ષનું અમે હડાપણુ જોઈએ છીએ વળી આ ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિથી બનેલા જગતમા સ્વભાવરૂચિય હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી દરેક પાસે બહિષ્કારાદ્વારા જ સ્વદેશની સેવા કરાવવાનો આગ્રહ રાખવો વ્યર્થ છે જેમ પરદેશી વસ્તુને ત્યજના નાખસ સ્વદેશની સેવા બજાવે છે, તેમ એ

વૈશાખના દિગ્દર્શનમા બતાવ્યા પ્રમાણે, ઓછો થવા માડયો પણ છે—તેથી એ બેદનુ મહત્ત્વ અને તાસ્વિકપણુ ઘટતું નથી છેલ્લી કૉન્ગ્રેસની એક વખતે સર્વાનુમતે ઠાવ પસાર થયા હતા એટલા ઉપરથી પક્ષનુ અસ્તિત્વ નિષેધનુ બરાબર નથી એ પ્રસંગે જદ્દ દાદાભાઈ નવરોજી અને સર શ્રીરોઝસાહ મહેતા વગેરેને કૉન્ગ્રેસનુ ઐક્ય જી બચતા પડેલી સુસ્થેતી સુપ્રસિદ્ધ છે. ૨૮ અષાઢદાસે ‘વિનીત’ પક્ષનુ ખડન કરવાનો અને જે પ્રબળ યત્ન કર્યો છે એ જ ‘વિનીત’ અને ‘ઉદ્દામ’ પક્ષ વચ્ચે કેટલો-દેશના મહાન પ્રશ્ન પગલે-મતભેદ છે એનો પુરાવો છે

૨. આપણે આપણી ઉત્પત્તિ માટે સરકાર ઉપર આધાર રાખી બેસતુ નહિ એ વાત ‘વિનીત’ પક્ષને પણ કબૂલ છે સ્વાશ્રયની છટતા એવી સ્વત સિદ્ધ છે કે મેળને પણ એ ના કબૂલ હોય જ નહિ પણ ખરો મતભેદ ઢાકી દઈ, જે વાતમા મતભેદ ધરાવવો એ મૂર્ખતાનુ લક્ષણ છે એવી વાતમા સ્થામાનો મતભેદ કાપી વધને ‘ઉદ્દામ’ પક્ષવાળા ‘વિનીત’ પક્ષ ઉપર આક્ષેપ કરે છે ઉદ્દામ પક્ષથી વિનીત પક્ષનો ખરો મતભેદ એમ મટેવામા છે કે મરકાગની તીખેરીમા જે પ્રતા નાણા બનય છે તે આપણા પોતાના જ છે, અને તેથી એનો યોગ્ય ઉપયોગ મરાવવા માટે વારવાર સરકારને માગણી કર્યા કની એ આપણા હુક છે અર્થાત્ ઉદ્દામ પક્ષવાળા જેને ત્રિભુવૃત્તિ કહે છે, એ ત્રિખારીની ત્રિભુવૃત્તિ નથી પણ હ્રેણુદારની છે એમ વિનીત પક્ષનું કહેવુ છે

૩. બહિષ્કાર એ પ્રકારના રાજકીય અને આર્થિક તેમા રાજકીય બહિષ્કાર—જેને ૨૮ અષાઢદાસ ‘આપણા રાજ્યકર્તાઓને આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાની ફરજ પાડવાનુ અત્યુત્તમ અસ્ત્ર કહે છે—એ આપણી રાજકીય માગણીઓ સ્વીકારવામા ફતેહમદ તીવડયુ નથી એમ આમે સમજીએ છીએ અને આ બવિધ્ય ‘વિનીત’ પક્ષવાળા તથુ વપ ઉપર જેઈ શમ્યા હતા તેથી આમે તેમને ‘દીર્ઘદર્શી’ કહ્યા છે બહિષ્કાર કાપી અસ્ત્રથી જગત્પત્ની કેટલી પ્રજાઓએ બીજી પ્રજાને સીધી કરેલી એના દાખના છે પણ જ્યા હુનરોનુ મામાન્ય રીતે કાઢક પણ જેઈ હોય ત્યા જ એ અસ્ત્રનો સ્થામી પ્રજાને ભય લાગવાનો મજબુ છે તેમા પણ વળી જ્યારે સ્થામી પ્રજાન નાજકીય બળ ધણુ હોય ત્યારે એ ભય એમને અસર કરી શકતો નથી. આ સમજવા જેટલું વિનીતપક્ષમા ઉદાપણુ હતું એમ અમારૂ માનવુ છે આર્થિક બહિષ્કાર—જે હુનરો ઉત્તેજિત કરવાનુ હેવામા આવે છે—એ ‘વિનીત’ પક્ષને સામાન્ય રીતે સખન્ધમા એમનો મતભેદ એટલો જ છે કે આ ઠરાન કૉન્ગ્રેસના સિવોમા એ ઉદાપણુબરેલુ નથી કારણુ કે કૉન્ગ્રેસનું કામ પ્રજાના વર્તન સખન્ધી વાનુ નથી પણ સરકાર પાસે આગ્રહપૂર્વક આપણી માગણીઓ સ્વીકારવાનું રથ ઘોડા ખેચી ન શકે એવો ભાર અને વિશાળ ગ્રામી દેવો એ બરેલુ લાગતું નથી—અને આ મમજથુમા વિનીતપક્ષનુ આજે ઉદાપણુ વળી આ ત્રિગુણાભિકા પ્રકૃતિથી બનેલા જગતમા સ્વભાવવૈયિય હોય છે, અને તેથી દરેક પાસે બહિષ્કારાત્મા જ સ્વદેશી સેવા વ્યર્થ છે જેમ પરદેશી વસ્તુને ત્યજના માણસ સ્વદેશની સેવા

અને કૉન્ગ્રેસના કાર્યની આ પ્રમાણે મર્યાદા બાધવામા વિનીતપક્ષનું અતુલ હાથપણ સમાજેનું છે જેનો ઉદામ પક્ષને બિલકુલ ખ્યાલ નથી એમ અમારું માનવું છે.

ઉદામ પક્ષવાળાના સિદ્ધાન્તાનું વાસ્તાવિક સ્વરૂપ, સરકાર અને પ્રજા ઉભયને યથેચ્છ વર્તન કરવાની છૂટ આપી, બંનેના યથેચ્છ વર્તનના સંઘર્ષથી જે ફળ થાય તેને ઇષ્ટ ગણવું — એવું ફક્તિત થાય છે, વિનીત પક્ષવાળા સરકાર ઉપર પ્રજાનો અને પ્રજા ઉપર પ્રજાહિતનો અકુશ મૂકવો આવશ્યક ગણે છે એક જ નસ્ટુના આ બે જુદા જુદા લાગતા સ્વરૂપોમા તાત્ત્વિક ભેદ એ છે કે એક પક્ષ કેવળ બળને બળ રૂપે પ્રવર્તવા દે છે એટલું જ નહિ પણ એને કર્તવ્યના પતિત્ર નામથી આક્રવા માગે છે, બીજો પક્ષ કેવળ બળને નિરકુશ રીતે પ્રવર્તવું નાપસદ કરે છે અને એના ઉપર નીતિનો અકુશ મૂકવાનો સતત ઉપદેશ કર્યા કરે છે. મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુન્યવસ્થિત, પરસ્પર અવિરુદ્ધ, અને સમન્વિત હોવી જોઈએ અને તેથી જે સિદ્ધાન્ત અમને ધર્મ નીતિ સસાન્સુધારો વગેરે વિષયમા આજ છે તે જ તત્ત્વત રાજકીય વિષયમા પણ અમે સ્વીકારીએ છીએ અને તેથી અમે વિનીત પક્ષને જ ત્ય દષ્ટીએ છીએ.

તાન્ત્રી.

બીજી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખ શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કરેલું ભાષણ

સાહિત્યરંગિક મહિલાઓ અને શૃદ્ધસ્થો !

તમે જે મહાન પદનો ભાર બધુપ્રેમથી મારે શિર મુકાછો તે, રચિ અરુચિનો, સ્વીકાર અસ્વીકારનો અને ઇચ્છા અનિચ્છાનો પ્રશ્ન બાબતુ ઉપર મૂખી નમ સર્વકાર્ય પ્રમુખપદ ધારણ પ્રતિપત્તિહેતેવ કર્તવ્યધર્મીયા એ મહાસૂત્રને માન આપી, ધારણ કરવા ઉચુક્ત રહ્યા હો છો મારી ગતિ મેરેયનના સઆમમા સેનાનીપદે નીમાયલા સ્પાઈના અગતિક શિક્ષાચુરુના જેવી છે. આયેન્સનો અબ્યુદય ઇચ્છનાત રણવીરના અપ્રતિમ ઉત્સાહથી તે દુર્બળ શિક્ષાચુરુ વિજયશાળી થયો, તેવો આજ હું પણ ચુર્ચર-સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપર પ્રેમ રાખનારા ને તેના ઉત્કર્ષમા આનંદ માનનારા અનેક સાહિત્ય વીરોના ઉત્સાહથી યશસ્વી થવાનો લોભ રાખું છું.

સાહિત્ય પરિષદનું આ બીજીવારનું મળવું થાય છે. પ્રથમ મેળાવગમા એક વિશાળ

હદયના, ઉડી લાગણીવાળા, અપર તર્કશીલ, ઉજ્જવળ પ્રતિભાશાળી, પહેલી પરિપક્વ કર્તવ્યનિષ્ઠ અગ્રગણ્ય સાક્ષરે પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. એ સાક્ષરે જે પ્રમુખ નિવૃત્તિની પ્રીતિથી ધનપ્રદ પ્રવૃત્તિના પરિચય કરી નડિયાદમાં નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તે નિવૃત્તિ એમનો અમર આત્મા અત્યારે અક્ષર ધામમાં ભોગવે છે. ભાવના ભૂતાવળને ધૂણાવનાર ને જોલાવનાર, નવીન વિદ્યાના મતોરાજ્યનું પ્રતિબિંબ પાડનાર ને સત્પુત્રીના અદ્વિતીયનું ઉજ્જવળ ચિત્ર આલેખનાર એ અગ્રેસર લેખકને કાણુ રમરતું નહિ હોય ? સદ્ગત શ્રી ગોવર્ધનરામનો હામ તો અહિં ખાલી જ છે.

પરિપક્વનો પ્રથમ મેળાવડો એ વર્ષ ઉપર તેને જન્મ આપનારી સાહિત્ય સભાના નિવાસ

સ્થાન અમદાવાદમાં મળ્યો હતો. પન્હોતા પ્રેમે ઉછેરેલા બાળકને તેની પરિપક્વ મળવાના માતા આજે આ રત્નાકરની મુત્રી મુખપદના જોજે મૂકે છે. અહિં એક સ્થાન તરફ મહાસાગર ગંભીર જાન કર્યો કરે છે, સદાગતિ કોઈ સમયે

વાસળીના તો કોઈ સમયે ભેરીના સુર કાઢતો વહાં જાય છે ને મનુષ્યો પ્રકૃતિનો રસ રમ્યાં કરે છે. અહિં સ્પર્ધામાં ધૂઆંપૂઆં થતા સંચાઓ વેગબેર ભંખી રહ્યા છે, ઘાઇવેલી વરણની અને વીજળીની ગારીઓ એક છેડેથી બીજે છેડે દોડધામ કરી રહી છે ને વ્યાપારનાં ચેતરંજનાં મહેરાંઓ સર્વત્ર ફેલાઈ જઈ અનેકાનેક દાવ ખેલતા ચોપટું ધાંધળ મચાવી રહ્યા છે. એવા પ્રવૃત્તિના ધામમાં પરિપક્વનાં પગલાં વળવાં ઉચિત જ છે. મુખ્યત્વે વાતાવરણ વ્યાપારના કોલાહલોને તેમ જ વિદ્યાનાં આદોલનોને અવકાશ આપવા પસંદ વિશાળ ને અનુકૂળ છે. અહીં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રિમાસિક ને અન્ય સામયિક પત્રો સર્વદેશી ચર્ચા ચલાવ્યા કરે છે. અનેક વિદ્યાપરમણુ સંસ્થાઓ લેખકો ને બાધણથી શોધખોળ ને વિદ્યાવૃદ્ધિમા આગળ ને આગળ પગાડો કર્યો જાય છે. સંગીત, શિલ્પ, ચિત્ર, રથાપત્ય આદિ કળા, કોઈ વ્યક્તિના તો કોઈ સંયુક્ત મંડળના પ્રયત્નથી, વિકાસ પામવાનું કરે છે. આ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનું પાટનગર દક્ષિણમાં આવ્યું છતાં આપણું દક્ષિણીય બંધનું જ કંઈ નથી, આપણું પણુ છે. ગૂજરાતના પ્રબોધના દત્તિદાસમાં સ્થાન પામવા શ્રેય્ય મુદ્ધિવર્દક સભાનું આ મુખ્ય જ કાર્યાલય હતું. કાપ્પર્સ સભાની સંચિત શક્તિના બાવી વ્યાપારનું ક્ષેત્ર તે આ જ છે. મરાઠી ને કાનડીની સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યને એમ, એ. ગાં આવકાર આપનાર ચારદાપીદનુ આ ધામ છે. પેશવાઈનું પુત્ર બહે દક્ષિણીનું જ કહેવાયો, સત્તાતત્તનુ અમદાવાદ બહે ગૂજરાતીનું જ ગવાયો અને અમીરાતનું હેરાબાદ સિધી બાંધેલોનું જ બહે લેખાયો. મુખ્ય તો સર્વત્ર જ છે ને આપણું તો છે જ. પારસી અને મુસલમાન બંધુઓ સાથે ગૂજરાતી હિંદુઓએ જ મુખ્યને સોનાની મુખ્ય ખનાવી છે. તેમના મધ્યમાં એટલે સ્વજનના મધ્યમાં-આત્મ મંડળમાં-પરિપક્વ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિની ચર્ચા ચાલુ રાખવાને મહેલ છે.

જેની અભિવૃદ્ધિ પરિપક્વને ઇષ્ટ છે તે સાહિત્ય તે શું ? કેટલાક કાવ્ય નાટકને સાહિત્ય કહે છે. બીજા નવલકથાને સાહિત્યમાં ઉમેરે છે. ત્રીજા ચરિત્રમાંથને મેળા ગણે છે. ચોથા નીતિ નિબંધની સાહિત્ય કાઠીમાં ગણુના કરે છે. પાંચમા પ્રવાસના વર્ણનોનો સાહિત્યમાં સમાસ કરવા માગે છે. છઠ્ઠા

સાહિત્ય તે શું ?

ગિજનકૃત, રોમના સામ્રાજ્યની પડતી ને પાવમાત્રીની તત્વાગ્રિખને સાહિત્યમાં જોડ્યું સ્થાન આપે છે. એમ સાહિત્યની મર્યાદા મુસાફરની દૃષ્ટિમર્યાદાની પેઠે આધી ને આધી કામ છે. આપણા પૂર્વજોએ તો સાહિત્યને વાઙ્મય નામ આપી તેમાં સર્વનો મખાવેશ કર્યો છે. જે કંઈ સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્ય સંજ્ઞાને પાત્ર છે. વાણી જગતી મનુષ્યને હરતમુનિ જેને વાચિક અભિનય કહે છે તેની જ ગરજ સારે છે. તિર્થેશ્વ જાતિમાં અવ્યક્ત ધ્વનિ જે કામ બળવે છે, તેના જેવું જ કામ જગતી મનુષ્યમાં વ્યક્ત વાણી બળવે છે. વ્યક્તિની જ લાગણીનો તે વાદવિષ્ણુ ઉદ્દગાર બને છે. અન્યને બોધ, તે માત્ર આનુપગિક છે. મુધરેલા મનુષ્યમાં, જેમ નાણું દ્રવ્યના વિનિમયને માટે અને મૂલ્યના સતો લનને માટે લેખાય છે, તેમ વાણી વિચારના વિનિમયને માટે અને ભાવના સવિભાગને અંધ વ્યવહારનું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું સાધન બને છે. કેળવણીવા મનુષ્યને વાણી આવા લૌકિક વ્યવહાર કરતા લોકોત્તર પ્રયોગને માટે વધારે ઇષ્ટ છે સામાન્ય મનુષ્ય બ્યારે બોલીને બોન વાને માટે જ શુકવત વાપરે છે, ત્યારે બોલી બોવાતા આપોઆપ પગાતા ઉચ્ચારણના નિયમોનું શાખ્દિક તેમથી દોહન કંઈ છે બોલીના બોલોને બોલતા કરી તેમની સાત પેઢીનો ઇતિહાસ કઢાવે છે વળી વૈચાકરણ્ય એક વાક્યમાં શબ્દો કૌટુબિક બની શી રીતે પરસ્પર સકળાય છે તેના નિયમો સાથે છે, બોલીફરનું સ્વરૂપ નોંધે છે અને શબ્દમિદ્ધિની સાથે શબ્દશુદ્ધિ નિર્ધારે છે, તથા એક રાષ્ટ્રને માટે એક લિપિનો અને એક ભાષાનો પ્રશ્ન આડકતરી રીતે વિચારે છે. વાણીના વર્ણુબદ્ધ મૂળતત્ત્વોને એક વર્ગ બ્યારે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે ત્યારે અન્ય વર્ગ શબ્દોના ભાવપ્રદર્શક સામર્થ્યને જ પકડી લઈ લોકોત્તર ભાવ ચિત્રના કાવ્ય રચે છે, શુદ્ધિસવાદી અવકારથી શણગારે છે, હૃદયસવાદી છદ્મોમાં ગોઠાવે છે ને શ્રોત્રસવાદી સંગીતમાં ઉતારે છે ત્રીજો વર્ગ, સરકારી હૃદયના ઉચ્ચ વિશુદ્ધ સસ્કારો જે ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ચિંતનમાં તથા આધ્યાત્મિક ને નૈતિક પરીક્ષણમાં પરિણમ પામે છે, તેના ઉલ્લેખથી સાહિત્યને બળકટ બનાવે છે. ચોથો વર્ગ, જેના જીવનની એક પણ કળા રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારને માટે પ્રકાશી હોય, તેવી વ્યક્તિના ચરિત્રને ચારિત્રની ચિત્રાવળીથી અને નિજ મંડળ તથા અન્ય મંડળના સામાજિક અને ગૃહજીવ ઇતિહાસના સદર્ભથી સાહિત્યને શણગારે છે. પાંચમો વર્ગ ઇતિહાસની પતાકા ને પ્રકરી રૂપ સસારશાસ્ત્રના વિવિધ અંગો ખિલાવે છે. એવી રીતે મનુષ્ય જીવન ઉચ્ચ કરવાને, દુ ખનો ભાર હલકો કરવાને અને સાત્ત્વિક સુખની સપત્તિ વધારવાને અભિનયકળા, ગદ્યકળા, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સ્થાપત્યકળા અને મોટાદોનો દેખાવ ન કરનારી સાદી ગૃહ કળાઓનું વિવેચન વળી અન્ય વર્ગો કરે છે. આ ઉપરાંત આવો જ આડકતરસતો સબધ ઉચ્ચ કેળવણીમાં સર્વત્ર દેશી સાહિત્યને સ્થાન આપવાની અને સામાન્ય વર્ગમાં ઉપયોગી રસાયનાદિ વિદ્યાનું સામાન્ય જ્ઞાન ફેલાવવાની ચર્ચા સાહિત્ય સાથે ધરાવે છે.

પરિપક્વ જે સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્યુક્ત છે, તે ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરબ પાંચમે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. સર્વે ભાષામાં કાવ્ય આરબ ન્યારથી સાહિત્ય જ પહેલવહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા જ લખાયેલી બહુધા મળી આવે છે ગૂજરાતી ભાષામાં આદિ

કવિતુ માન નરસિંહ મહેતાને સર્વાનુભવે અપાય છે. વિશેષમાં એમ પણ માનવું છે કે એ રસિક નાગરકવિના સમય પહેલાનું સાહિત્ય તે પ્રાકૃત કે અપ્રજ્ઞ સાહિત્ય, ગૂજરાતી સાહિત્ય નહિ. આ રીતે એ ભક્તરાજનું નામ કવિઓની કાલાનુપર્વા દર્શાવવામાં જ નહિ પણ ભાષા-ઓની મર્યાદા બાંધવામાં પણ કામે લગાડાય છે. અત્યાર સુધીમાં જે ગૂજ શૌધખોળ થઈ છે તેમાં નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે થયેલા કોઇ સમર્થ કવિનું નામ મળી આવ્યું નથી, કે જે એમને આદિ કવિના રથાનથી ઉઘલાવી પાડે. પરંતુ ભાષાની બાબતમાં તો કહેવું જોઈએ કે ઇસવી સનના પંદરમા શતકની મર્યાદા જે બધાયલી છે તે ચારસે પાંચસે વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ એએક સદી વધારે પાછી હકાવવી પડશે. કોઇ કહેશે કે તમે તો ભીમ-દેવ અને સિદ્ધરાજના સમયની વાતો કરો છો; પણ હિંમચાર્ય જ તે સમયની ભાષાને એમના અષ્ટાધ્યાયીમાં અપ્રજ્ઞ નામ આપે છે. એ કહેવું ખરૂં છે. પણ અપ્રજ્ઞ નામથી ભલાવો ખાવાનો નથી જે નામથી જ દોરાછપે, તો અખાની વાણીને ગૂજરાતી નહિ, અપ્રજ્ઞ નહિ, પણ પ્રાકૃત કહેવી પડશે; કેમકે વેદાંતી કવિ પોતેજ તેને પ્રાકૃત નામ આપે છે. ભાગ્યેજ ને પદ્મનાભ પણ કાદમ્બરી અને કાન્હડદે પ્રબધ પ્રાકૃતમાં લખ્યાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની ભાષા મહાતપ્ત્રી, શૌરસેની, માગધી કે પૈતાલી છે નહિ, પણ ગૂજરાતી જ છે. કેવળ નામ ઉપર આધાર રહેતો હોય, તો નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતીના આદિ કવિ કહી શકાશે નહિ, કેમકે તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહિયે, તો તેમનું સુરતસગ્રામ કાવ્ય 'અપ્રજ્ઞ ગિતા' માં એટલે કે અપ્રજ્ઞમાં છે. જેવી રીતે આપણા આ આદિ કવિના ઉત્તમ કાવ્યની ભાષા અપ્રજ્ઞ નામે ઓળખાવ્યા છતાં ગૂજરાતી જ છે, તેવી રીતે હિંમચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીનો અપ્રજ્ઞ તે ગૂજરાતી જ છે. જેટલે દરજ્જે વૈદિક ભાષા જે સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત નામથી ઓળખાય છે, તે લૌકિક સંસ્કૃત થી ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે, તેટલે દરજ્જે અથવા તેથી પણ વિશેષ આ અપ્રજ્ઞ જે પ્રાકૃત નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે મહાતપ્ત્રી આદિ પ્રાકૃત થી ભિન્ન છે. પ્રાકૃતનું વ્યાકરણકેલેવર સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વોનું બંધાયલું છે. જે Synthetical stage એટલે સમસ્ત દશમાં સંસ્કૃત છે તે જ દશમાં નિર્દિષ્ટ પ્રાકૃત છે. સંસ્કૃતના જ શ્યાખ્યાનના પ્રત્યયો ધસાયલા પ્રાકૃત માં કાયમ રહ્યા છે. અપ્રજ્ઞ માં એ પ્રત્યયો છોડાઇક ધસાઈ જઈ તેમની જગા નવા પ્રત્યયોથી પુરવામાં આવે છે. નામનું પ્રત્ય-મના એક વચનનું પ્રાકૃત રૂપ અને ક્રિયાપદનું વર્તમાન કાળનું અગ એ અપ્રજ્ઞમાં મૂળ બને છે ને તેના ઉપર સમગ્ર શ્યાખ્યાનની ઇમારત બંધાય છે. એ રીતે જેને Analytical stage એટલે વ્યસ્ત દશ કહે છે તેમાં અપ્રજ્ઞ ભાષાને પ્રવેશ કરતી આપણે જોઈએ છીએ.

વાસ્તવિક રીતે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઇસવી સનની દસમા અગિયારમા

ગૂજરાતી ભાષાના
ત્રણ યુગ.

શતકથી ચૈત્રમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સત્તરમા

શતક સુધીનો બીજો ૨ ને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની

ભાષાને અપ્રજ્ઞ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા

યુગની ગૂજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જુની ગૂજરાતીના નામથી

ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગૂજરાતીને અર્વા-

ચીન ગૂજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં મતભેદ હોય જ નહિ. પહેલા પાંચ શતકોની ભાષા ગૂજ-

રાતી છે તેની પ્રતીતિ સાદું કાલકોષનો ઉપાલંબ બ્લેરીને પણ શતકવાર ઉદાહરણ આપવાની

જરૂર છે. એ પાત્ર શતકના સાહિત્યને ગેરમનમાં થયો છે કેમકે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને જ પ્રાચીન કાવ્યમાલાના અભિમત તત્ત્વી ગૂજરાતી ગણવા ના પાડે છે, ત્યાં પ્રાચીન ગૂજરાતીનો તો ધડો જ થવો કેવો ! માતાપિતા મોટા છોકરાને ધનકાર કરી નવારસ ઠેરવે ને ન્હાના બાળકને જ કંથુન રાખે તેના જેવું આ તો ચાપ છે અવમાનિત સાહિત્યની શોધ ખોળ થતી નથી, અભ્યાસ થતો નથી, ચર્ચા થતી નથી ને તેને ન્યાય મળતો નથી. આંધળે બહેર કુટાય છે ને ગૂજરાતી અગૂજરાતીની ચોખ્ખતા તપાસાવા વગર અવળું વેતરાયા જાય છે વગર ઝોળખે અથવા લુલ્હા લુટકાઈ અજાનના અધારામાં પ્રકાશની ત્રહ જોયા વગર આપણે આપણા સાહિત્ય વડની જમીનમાં ઉડી ઉતરેલી વડવાઈઓ વાઢી નાખવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. આ સાહસ અટકાવવા તે તે શતકની ભાષાના ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવે છે.

શ્રી કૃષ્ણના બક્ષા નરસિંહ મહેતાને જૂનાગઢના શિવમક્ષા ગ મંડળિક સાથે વાદ પડ્યો, તે અરસામાં ઉતારાયતા વસન્તવિલાસમાંથી કેટલીક કડીઓ પદ્યમાં અલ્પમા પ્રથમ આપિયે છીએ. એ કાવ્યની એક નિખિત પ્રત ડેકન કોલેજના શતકનું ગૂજરાતી સરકારી સંગ્રહમાં પણ છે. જૂના ગૂજરાતશાળાપત્રમાં પૂર્વે એ કાવ્ય માગ તરફથી છપાયું હતું. એમાંથી દમ જ વૃત્ત અદિ ઉતારું છું

खेलन वा नि सुखाली (जाली गूरव विश्राम) ।
 मृगमदपूरि कपूरिहि पूरि ।हैं जल अभिराम ॥
 अभिनव परि गिणगारी नारी रमइ बिसेसि ।
 चन्दन भरइ कचोली, चोली मण्डन रेसि ॥
 कामुक जन मन जीवन तीं वन नगर सुरङ्ग ।
 राजु करइ अभङ्गिहि रङ्गिहैं राउ अनङ्ग ॥
 कुसुम तणू करि घणह रे गुण ह भमरलामाल ।
 लख लाघवि नवि चुकए मूकए सर सुकुमाल ॥
 इम देखी रिद्धी कामनी कामनी किनरकण्ठि ।
 नेहगहेली माननी माननी मूकइ गण्ठि ॥
 केसू कली आते वाकुडी आकुडी मयणची जाणि ।
 बिरहिणीना इणं कालि ज कालिज काढइ ताणि ॥
 सकल कला तु निशाकर शा कर सइरि संताप ।
 अबला म मारि कलङ्की शङ्की म्या हव पाप ॥
 बहिन् रहि नहीं मनमय मन मयतु दीह राति ।
 अङ्ग अनोपम शोषए पोषए वइरणि राति ॥

૨૮
વિરહ સહુ તે માગલુ કાગલુ કરલડ પેલિ ।

વાયસના ગુણ વરણ અરણ એ સ્વજઈ વિશેલિ ॥

મુલ આગલિ તૂ મલિનરે નલિન જઈ નલિ નાહિ ।

દન્તહ બીજ દિલાહિ મ દાહિમ તૂં મુલ માહિ ॥

ઉપરના ઉતારામાં નરસિંહ અને પદ્મનાભમાં મળી આવતો ચો પ્રત્યય, સાસણમાં મળી આવતું કરૂપ ને પદ્મનાભમાં મળી આવતો છડ પ્રત્યય વિદ્યમાન છે. તે ઉપરાંત જોને ખીજ કે ચોથી વિભક્તિ કહે છે તેના અર્થમાં પ્રાકૃત રીત્યા પછીના દન્તહ રૂપનો પ્રયોગ એમાં ધ્યાન જોવો છે. વળી અર્વાચીન હિંદી ભરાળીના સામાન્ય કૃદંતનું પૂર્વરૂપ સ્વચ્છન્દૈ. વ્યા. ૮૪૧/૪૪૧૧. તુમ તવે મળાણહમણા હમણહ ચ । સૂત્રની સ્મૃતિ આપે છે, તથા પ્રાચીન ગૂઝરાતીના રેસિ પ્રત્યય દૈ. વ્યા. ૧૮૪૪/૪૨૫૧ તાદર્થ્યે કેહિં-તેહિં-રેસિ-રેસિં-તનેણાઃ । સૂત્ર યાદ દેવરાવે છે. આ રૂપ ને પ્રત્યય ૫૬૨મા શતકથી જુના હોવાથી આપેલો ઉતારો યાદમા શતકની ભાષાનું પણ બાન કરવવા સમર્થ છે. આથી તે શતકની ભાષાના દર્શાત પ્રાકૃત પિંગલ સૂત્રમાંથી શૈલતા નથી. એ અર્થમાં લક્ષણ બાંધ્યાં છે તે મધ્ય કાલીન ગૂઝરાતીમાં છે; ને ઉદારણો પણ મોટે ભાગે તે જ ભાષામાં છે.

તેરમા શતકની લોક ભાષાનાં ઉદાહરણ મેરુતુંગ પુરાં પાડે છે. એણે પ્રવચનચિન્તામણિ રચ્યાની સાલ ૪૦ સં ૧૩૦૫ છે. તેથી મધ્યમ ગણતરીએ એના
તેરમા શતકનું પ્રબંધોમાંનું અપભ્રંશ સાહિત્ય તેરમા શતકનું લેખિયે છીયે. નીચેના
ગૂઝરાતી હુહા મુજ્જરાજપ્રવચનમાંથી લીધા છે.

મુજ્જુ મળઈ મુણાલ વહ જુવણુ ગયડ મ જૂરિ ।

જઈ સકર સય ખણ્ડ થિય તોઈ સુ મિદી ચૂરિ ॥

જા માતિ પચ્છઈ સપનઈ સા માતિ પહિલી હોઈ ।

મુજ્જુ મળઈ મુણાલવઈ વિધન ન વેઢઈ કોઈ ॥

શોલી તુણિવિ કિંન મુઝડ કિં ન હુડ છારહ પુજ્જ ।

ધરિ ધરિ નચાવી યઈ જિમ મઘ્ઘડ તિમ મુજ્જ ॥

સાવરુ ખાઈ લઙ્ગ ગઢ ગઢ વઈ રાવણ રાડ ।

મગ કરવઈ સવિ મઙ્ગિ ગય મુજ્જ મ કરડ વિસાડ ॥

નીચેનાં શણુકદેવીનાં વચનો સિદ્ધરાજ પ્રબંધમાંનાં ધ્યાન જોવનારાં છે.

તડ ગદુઆ ગિરનાર કાહુ મળિ મચ્છર ધરિડ ।

મારિતાં ઘેંગાર એકુ વિ સિહરુ ન દાકિડ ॥

બેમલ મોઢિ મ વાહ વાલિ વાલિ ત્રિસૂડ માચિ યદ્ ।
 નડ્ મિમ નયા પ્રવાહ નવધળ વિણુ આચ્ડ નેહિ ॥
 વાટી તડ નડવાળ વીસારતા ન વીસરદ્ ।
 સોનાસમા પરાળ મોગાનહ તહ મોગવડ્ ॥

નીચેના સુબાષિત પણ મન હરે એવા છે

શ્વદ્ આ રાવણુ જાડત્ દહમુદ્દુ ઇક્કસરીડ ।
 જળગી પીહલી ચિતવડ કવણુ પિયા વિહ્ ચીરુ ॥
 ઇદુ જમ્મુ ગયુ નમ્મગડ મહાસિરિ જ્વળુ ન મમ્મુ ।
 તિક્કલા તુરા ન માણિઆ ગોરીગલડ્ ન લ્ગ્મુ ॥
 કસુ કરુ પુત્તકલત્તથી કસુ કરુ કરસળ વાડિ ।
 આડુ જાડુ એકલા હત્થ મિન્નિવિ જ્ઞાડિ ॥

હવે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીના વ્યાકરણ આદિપ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલી
 એના પાણિનિ જે હુંભાચા્ય તેની અષ્ટાધ્યાયીમાથી ઉદાહરણ ઉતારિયે
 બારમી અગિયારમી છિયે એ સમયે ગુર્જર ગ્રંથપ્રારંભ સમય ૬૦ સં ૧૦૮૮-૧૧૭૨ છે
 શતકનું ગૂજરાતી આથી એના અપભ્રંશ ખડમા સચ્ચેલું સાહિત્ય બારમા અને અગિયાર
 મા શતકની શોભાપાના દશાત તરીકે લેખ્યે છિયે

વાયસુ ઝઙ્ઘાન્તિ અડ પિઝ દિટ્ઠુડ સહસત્તિ ।
 અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય અદ્ધા ફુઝ્ તડાત્તિ ॥
 હિઅડા ફુટ્ટિ તડાત્તિ કરિ કાલ ક્વલ્લે વાડ ।
 દે ક્વલ્લ હય વિહિ કહિ ઠચ્ડ પડ્ વિણુ દુક્કલમ યાડ ॥
 સાહુ ત્રિ લોડ તડપ્પદડ્ વડ્ડત્તળ તળેણ ।
 વડ્ડપ્પણુ પુણુ પાવિઅડ્ હલિય મોકલડેણ ॥
 જડ ન સુ આવડ્ દુડ્ ઘર કાડ અહો મુહુ તુજ્જુ ॥
 વયણુ જુ જ્વલ્લડ્ તડ્ સહિય સો પિઝ હોડન મુજ્જુ ॥
 જડ સ સળેહો તો મુડઅ અહ બોવડ્ નિન્નેહ ।
 વિહિવિ પયારેહિ ગડ અધળ કિં ગમ્મડ્ જલ મેહ ॥
 વળીહા પિઝ પિઝ મળાવિ કિત્તિડ રુઅહિ હયાસ ।
 તુહ જલિ મહુ પુણુ વલ્લડ્ મિહુવિ ન પૂરિઅ આસ ॥

હિઅઇ ચુદુકકઇ ગોરડી ગયણિ ધુદુકક મેહુ ।
 વાસારત્તિ પવાસુ અઠ વસમા સંકડુ एहु ॥
 તં તેત્તિઝ જલુ સાયર હો સો તેવડુ વિત્યારુ ।
 તિસહે નિવારણુ પલુ વિનવિ પર ધુધુઅઇ અસારુ ॥
 જ દિઢઝ સોમગાહણુ અસઈર્હિ હાસઝ નિસકુ ।
 પિઅમાણુ સ વિચ્છોહગરુ ગિલિ ગિલિ રાહુ મયકુ ॥
 અન્ને તે દીહર ણઅણ અન્નુ તં મુઅજુ અલુ ॥
 અન્નુ સુ ઘળથળહારુ તં અન્નુ જિ મુહકમલુ ।
 અન્નુ જિ કેસ કલાવુ સુ અન્નુ જિ પ્રાઝવિહિ
 જેણ ણિઅમ્બિણિ ઘડિઅ સ ગુણલાવણ્ણનિહિ ॥
 પિઅસંગમિ કઝ નિદ્ડી પિઅહોં પરો કલ્હો કેમ્વ ।
 મઙ્ગિ ત્રિન્નિત્રિ વિન્નાસિઆ નિદ્ ન એમ્વ ન તેમ્વ ॥
 જાઙ્ગાઙ્ગાઈ તર્હિ દેસડઈ લમ્મઈ પિય્હો પમાણુ ।
 જઈ આવઈ તો આણિઅઈ અહવા તં જિ નિવાણુ ॥
 જઈ પવસન્તે સહુ ન ગય ન મુઅ વિઓએ તસ્સુ ।
 લજ્જિ જઈ સદેસડા દિન્તિર્હિ સુહય જણસ્સુ ॥
 લજ્જઈ નઝ કસરક્કેર્હિ પિજ્જઈ નઝ ઘુણ્ટોર્હિ ।
 એમ્વઈ હોઈ સુહચ્છડી પિએ દિઢેં નય્ણેહિ ॥
 સિરિ જરલ્ખણ્ડી લોઅડી ગલિ મણિયડા નવીસ ।
 તેવિ ગોઠ્ઠડા કરાવિઆ મુદ્દએ ડઠ્ઠ વર્સ ॥
 અમ્મા લગ્ગા ડુક્કરિર્હિ પહિઝ રઢન્તઝ જાઈ ।
 જો એહા ગિરિ ગિલળમણુ સો કિં ધળ્હેં ધળાઈ ॥
 સિરિ ચ્ઢિઆ તોઢન્તિ ફલ પુણુ ઢાલઈ મોઢન્તિ ।
 તોવિ મહદુમ સઝળાહું અવરાહિઝ ન કરન્તિ ॥

નીચેના બે દુહા મુજ સન્નને લગતી પ્રાચીનતર લોકકવિતાના હોઈ લક્ષ રાકે છે.

રક્ષઈ સા વિસહારિણી તે કર ચુમ્બિવિ જીઝ ।
 પહિ ત્રિમ્બિ અમુજ્જાલુ જલુ જેર્હિ અઢોહિઝ પિઝ ॥
 વાહ વિછોઢવિ જાહિ તુહુ હુઝ તેમ્વઈ કો દોસુ ।
 હિઅ અઘ્ઠિઅ જઈ નીસરહિ જાળઝ મુજ્જ સરોસુ ॥

હેમાચાર્યનો સમ્રાટ મોટો છે. મહાભારત ભાગવત આદિ કાવ્યો તેમના સમયમાં અથવા તે પહેલાં રચાયેલા હતા અને અપભ્રંશ માહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય સાર ખેડાયેલું હતું, તેની એમના ઊતાગમાં આપણને ઝાંખી થાય છે. વળી, ગૌડમંડગમાં કવિ જયદેવે મીત્રગોવિન્દ થી નાધાકૃષ્ણની પ્રીતિ ગાઈ તે પહેલાં ગૂર્જર ભૂમિમાં એ રસરાજના અધિષ્ઠાતાની અને એ રાસેશ્વરીની પ્રેમગાથા અપભ્રંશ કવિઓ ગાઈ રહ્યા હતા, તેનું પણ સચ્ચીત વચનોથી બાન થાય છે. પરંતુ એ બધા ફક્ત એ ઉતારવા નેટલો અવકાશ નથી. આ ટૂંકી નોંધ, ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અર્વાચીન અગિયારમાં શત-કની પૂર્ણ પૂર્વે જાય છે, તેનો સહજ ખ્યાલ આપવા માટે છે.

પ્રાકૃતદુયાશ્રયને નામે પ્રસિદ્ધ કુમારપાઠચરિતના છેલ્લા સર્જનો પાછો ભાગ હેમાચાર્યે અપભ્રંશમાં રચેલો છે. મુંજરાજના સમયમાં થયેલા અભિતગતિના બીજા અપભ્રંશ સાદિ શિષ્યનો હ્રસ્વમોવણનો પણ અપભ્રંશ છે. વળી મહાકવિ કાલિદાસના ત્યનો સહજનિ દેશ વિજયમોર્ચ્છાસયના ચોથા અકમાં જે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મળી આવે છે તે પણ અપભ્રંશમાં છે. સાહિત્યદર્પણના કર્તા વિશ્વનાથ વર્ણપરાક્રમ નામે કવચ બદ્ધ મહાકાવ્ય અપભ્રંશમાં રચાયેલું લખે છે. જૈન ભગવંતના બારીક તપાસ કરાશે તો ધણા અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સંભવ છે. અપભ્રંશ સાહિત્ય બહાર પડવાથી આ-પણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે. બૌદ્ધોની વાલી અને જૈનોની અર્ધમાગધી વૈદિક મહાસમૃદ્ધ સાથે જે સંબંધ ધરાવે છે, તેના કરતાં પણ વધારે નિકટનો સંબંધ આ-પણી અપભ્રંશ ભાષા સાથે એ બધી ભાષાઓ ધરાવે છે.

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં લેતા ગૂજરાતી સાહિત્યની કાલમર્યાદા હજારેક વર્ષની થવા જાય છે. આટલું જૂનું સાહિત્ય તેની ભગિનીઓના ભગવંતમાં મળી આવતું નથી તેને લીધે એ સવિશેષ મૂલ્યવાન બને છે. એ સાહિત્યના આપણે પ્રથમ યુગનું ઉત્તર સાહિત્ય નહીં યુગ પાડ્યા હતા. પ્રથમ યુગનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નિર્ભળ પ્રેમભાવના પોખરું ને ઉન્નત દેશભક્તિથી ઉભરાતું ઉત્સાહપૂર્ણ છે. જે કાળમાં જેવી દેશની સ્થિતિ, તેનું તેનું તે કાળનું સાહિત્ય હોય છે. મહારાષ્ટ્રી ઇલિઝાબેથના રાજ્યકવિથી આજ પર્વત આપણા પ્રતાપી રાજકર્તાઓનો ઉત્તરોત્તર અધિકારીક ઉદય થતો આવ્યો છે, તો તેમનું સાહિત્ય પણ એ સદીઓનું પરમ તેજસ્વી અને ઉત્કર્ષશાળી છે. ઇસવી સત્તી અગિયાંની, બારમી ને તેરમી સદી ગૂજરાતના પરમ અભ્યુદયની હતી. આગિયા અને હુઠારાને શાસન થતા કરી વ્યાપાર જગમાર્ગે ને રથજમાર્ગે ધમધોકા ચાલી ગયા હતા. દેશનો ઉદ્યોગ ખીલવવાને માટે બહારથી શિક્ષીઓ તેડવી વસાવ્યા હતા. કુરુક્ષેત્ર, પાંચાલ, શુરસેન, પ્રયાગ, અયોધ્યા આલ્મિયગના શ્રાવિય આલ્મિયોને આણી દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સ્થાપ્યા હતા. વિદ્વાનોને સર્પૂર્ણ આશ્રય મળી રહ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે હેમાચાર્યનું બાકરણ હાથીની અબાડીમાં રાજદરબારી સવારીના મધ્યે મોટી ધામધુમ સાથે મહારાજા સિદ્ધરાજના સન્નિવૃત્તિભગવંત પદાવવામાં આવ્યું હતું. મિંધ, માળવા, કનોજ, અયોધ્યા, ચૈદિમડળ, અમરગઢ અને ચૈવમડગ પર્વત દિગ્વિજયી ગુર્જર વીરોની વીર હાક

ગાજી રહી હતી, આવા સમયના સાહિત્યમાં શુરાતનની જ્વાળા અને સ્વદેશપ્રીતિની જ્યોતી ભજુકી રહે તે સ્વાભાવિક છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે દેશનો ઉત્કર્ષ સંધાયેલો જ છે. નાંખી નજર ના પહોંચે એવા જે પ્રાચીન યુગમાં પ્રકૃતિની વિવિધ વિભૂતિમાં પ્રકાશતા દિવ્ય સત્યનો મહિમ અપિઓએ ગાયો, તેજ યુગમાં આર્યોના આધિપત્યે આર્યાવર્તને આર્યાવર્ત બનાવ્યો, જે સમયે ઉપનિષદ સાહિત્યની પરમોજ્જ્વળ અક્ષભાવના પ્રગટી, તે સમયે ગાર્ગીવાચકનવી આદિ મહિલાઓ પૂજાર્ધ અને અરૂઘતી સમર્પિની પંક્તિમાં માન્યપદ પામી. જે જમાનાયે રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે ભારત-ભૂમિની નૈતિક તે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોધ. જે વખતમાં છુદ્ધ ભગવાનનાં ઉદ્દ્યોધક વચનોના ત્રિપિટક ગૂંથાયાં, તે વખતમાં વિશ્વવિજયી સ્ત્રીકદરના સમર્થ અનુયાયીઓએ સાર્વ-ભૌમ ચંદ્રશુભની અને તેના મહાપ્રતાપી પૈત્ર અશોકની મૈત્રી શોધી, જે કાળમાં વિશુદ્ધ દાંપત્યપ્રીતિનું આદર્શ મેષદૂત ઉદભવ્યું, તે કાળમાં ભરતખંડે સ્વસંજ્ઞ પાહું મેળવ્યું. ઉત્કર્ષ કાળનું સાહિત્ય આ રીતે ઉત્સાહ પૂર્ણ હોય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગૂજરાતના ભવ્ય ઉદયનો હતો. તેથી તે યુગના સાહિત્યમાં પુરુષપરાક્રમનું ઝંભીર ગાન છે. મહાનયતિ હિમાચાર્યના મૂલ્યવાન સંગ્રહમાં એક વાર ૪૨ીને આપણે અંચુપાત કરીએ. જ્યારે યદ્વજ્ઞએ સંગૃહીત સુભાષિત આવાં શૂર પૂરનારા છે, ત્યારે તે સમયનું ઉદેશપૂર્વક રચેલું સાહિત્ય તો કેવું ઉત્તેજક હશે તે કલ્પનાગમ્ય છે. સંગ્રહમાના થોડાંક વચન આપણે આપણા કાર્યસર ઉતારીએ છીએ.

ધવલુ વિસૂરહ સામિ અહો ગરુઆ મરુ પિક્લેવિ ।
 હર કિ ન જુત્તર દુહું દિસિહિં લખ્ખંડહિં દોળિણ કરેવિ ॥
 મહ્થા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મહારા કન્તુ ।
 લજ્જેજ્જ તુ વસિ અહુ જહ મગ્ગા ધરુ એન્તુ ॥
 જીં વિર કાસુ ન બલ્લહર ઘણુ પુણુ કાસુ ન રહ્થુ ।
 દોળિણવિ અવસર નિવહિ આહિં તિણ સમ ગણહિં વિસિટ્ઠુ ॥
 અમે ધોવા રિર વહુઅ કાયર એમ્બ મળન્તિ ।
 મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણયલુ કહજ્જણ જોણહ કરન્તિ ॥
 મહુ કન્તહ વે દોસહા હેલ્લિ મ મહ્થહિ આલુ ।
 દેન્તહો હર પર લવ્વરિઅ જુક્કન્ત હો કરવાલુ ॥
 જહ મગ્ગા પારક્કહા તો સહિ મજ્ઞુ પિણ ।
 અહ મગ્ગા અમ્મહ તણા તો તેં મારિ અહેણ ॥
 પુત્તેં જાણેં કવણુગુણુ અવગુણુ કવણુ મુણ ।
 જા વપ્પીકી મુહડી ચમ્પિજ્જહ અવરેણ ॥

મહુ કન્તહ ગુઢાઢિઢ્રહો કલ કુમ્પેઢાં વઢન્ટિ ।
 અહ રિઢરહિરે ઉત્ત્વઢ્ઢ અહ અપ્પણે ન મન્ટિ ॥
 સરિહિં ન સરેહિં ન સરવરેહિં નહિ ઉઝ્ઞાણ વળેહિં ।
 દેસ રવેળ્ળા હોન્ટિ વઢ નિવસન્તોહિં સુઢળેહિં ॥
 હિઢઢા જઢ્ઢ વેરિ ઝ ઘળા તો કિં અઢ્ઢિ વઢાહું ।
 અઢ્ઢાહિં મે હયત્થઢા જઢ્ઢ પુણુ મારિ મરાહું ॥
 પાઢિ વિલગ્ગી અન્નઢીં સિહ રહસિઢ ઇન્ધસુ ।
 તો વિ કઢારઢ્ઢ હયઢ્ઢિઢ બલિ કિન્નર કન્તસુ ॥

આ યુગના પૂર્વ ભાગમાં સંસ્કૃત અલકારપ્રસ્થાનની અસર અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપર થતી
 નેવામાં આવે છે. સમસ્યાપૂર્તિ સ્લેષ આદિ સમારંભની કવિતા અને
 અલકાર પ્રસ્થાનની સુભાષિતના મુક્ત આ સમયમા સ્ફુટતી પેઢે અપભ્રંશમાં પણ રચાય
 અસર. છે. એ યુગના ઉત્તર ભાગમા રંજપૂત રાજ્યની અવનતિ થાય છે ને
 મધ્યકાલીન ગૂર્જરાતીના યુગમા તો દેશ પરચક નીચે કચરાય છે. પરંતુ
 પેશવાઈનું લોપ થયા થતાં પેશવાઈએ આપેલો વેગ મગડી સાહિત્યમા જેમ ટકી રહેલો
 મધ્ય યુગમાં પૂર્વ. સમયનો વેગ આ મધ્ય યુગના આરંભમાં ફેટલોક વખત ટકી રહે
 યુગનાં આદિભનો. છે અને નરસિંહ, ભાલણુ અને પદ્માભ જેવાં કવિરત્ન પાકે છે,
 પરંતુ તેમની કવિતાનો પ્રવાહ જુદે માર્ગે વહે છે. નાતળતની અને
 આલંકારિકની મર્યાદા ઉઠીથી પ્રત્યગ્દષ્ટિથી રાસલીલા અને દાણુલીલામાં ભાગ લેતો સ્વતંત્ર
 નાગર કવિ ભકિતશુંગારના ઉત્તર પ્રદેશમાં સ્વચ્છંદ ધૂમે છે; વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કવિ કાદમ્બરી
 ને માગવત્ત દેશીબદ્ધ ગૂર્જરાતીમાં સ્ફુટત મંથી ઉતારી પોતાની રસપ્રતિભા વેગ શમવે છે;
 ને આશ્રિત નાગર કવિ આશ્રયદાતાના પૂર્વજનાં પરાક્રમનું યશોગાન ગાઈ હૃદયમાં ઢલવે છે.
 મધ્ય યુગના બીજા ગણાવવા જેવા સમર્થ લેખક છે નહિ. મોટા ભાગે સ્થૂળ ધર્મશુદ્ધિ
 વ્રમ કરવા મહાભારત રામાયણનાં ન્દાનાં મોટાં આખ્યાનોનાં નેડકણાં નેડાપલાં આ સમ-
 યમાં મળી આવે છે, અથવા તો સામાન્ય જનસમાજની વિનોદવૃત્તિ સંતોષવા વાર્તાઓ
 મઘ ને પદ્યમાં લખાયલી નેડાયે છીયે. ભાલણુસુત ઉદ્ધવ વાલ્મીકિના રામાયણનું પ્રતિબિંબ
 ઉતારે છે. વીહાસુત નાકર પુરાણીના મુખે સંસ્કૃત કથા સાંભળી માણગોળાવાળા ઉપર અર્થે
 પુષ્પશુદ્ધિથી માત્રના પર્વો ધડે છે. એ ધર્મસાહિતા પાછળ બહુ કથામયો યુગમાં મંડી
 પડે છે. વિષ્ણુધસ, શિવધસ, દેવીધસ, મુરારિ, શ્રીધર આદિક
 મધ્ય યુગના ધર્મ મંદ કથકોનાં આખ્યાનોની ને કથાઓની ધર્મમંદ નિઃસત્વ પ્રજામાં ખપતી
 મુલોજીવક સાહિત્ય. પુષ્કળ થાય છે. ભોરસદ પરગણુનો વસ્તો આખ્યાનશૈલીમાં વાર્તાની
 વિનોદ શૈલી મેગવી શુકદેવ-આખ્યાન પરતક છે. હિંદુચરણને જેને
 પ્રેમાન ~ ~ ~ વીગ્ઞાન પ્રેમાદરણના આરંભી છે ~ ~ ~ ની વાર્તામાં

અલ્પજ્ઞાનનું ગૂઢ રૂપક સમાવે છે. જૈન યતિ નેમવિનય ધર્મ અને આચારના ઉપદેશ અર્થે અદ્વિતીય કથનનો ઉપયોગ કરે છે. એ લેખોની કૃતાર્થતા જ્ઞાનાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની સાથે સાહિત્ય વૃક્ષના મૂળ સજીવન રાખવામાં સમાપ્ત થાય છે. સારસ્વત પ્રવાહ જે પદરમા શતકમાં પવિત્ર દર્શન દેઈ સોળમાં અને સત્તરમાં શતકમાં સોસાઈ સોકાઈને ન છોતો જેવો થઈ ગયો હતો, તે અરાઢમાં શતકમાં પાછો વિસ્તારથી જોસબરે પ્રગટ વહેવા માટે છે.

આદિકવિની રસદષ્ટિને તત્વદષ્ટિ વિભક્ત થઈ ત્રિમાનદ અને અખ્યામાં

વ્યક્તિના પ્રતાપથી સંકાત થઈ એકે પોતાનું નવું જીવન ત્રેનારી વાણીથી નૂતન રસિક સજીવન રહેલા મૂળ મળી જીવ્યું કર્યું અને તેમાં પોતે તારામળમાં અવતર્યું સુધા સચિતો નવપક્ષીય થવા પ્રકાશ્યો નાગર શુરથી ભાષા ભક્તિનો મન પામી પ્રવૃત્તિનાં પ્રયત્ન

આદોલને તેણે સાહિત્યને અનેક દિશામાં અપૂર્વ વેગથી જલદાવ્યું

સંસારિક જીવોના પ્રપચ અને ક્ષુદ્રતાથી સંસાર જેને નીરસ લાગ્યો હતો, એવો બીજો અકવિ માનવામાં માન ગણ્યો જ્ઞાની કવિ નિ સંગ રહી અચળ્યો રસ ચવનામાં ઉદ્બુક્ત રહ્યો. અરાઢમાં શતકમાં ભાલજીના સાહિત્યરસિક શ્રોતાને યથાને વાર્તાના અમત્કારના ભોગી શ્રોતાજ હતા એમની રુચીને પોષાતું વાર્તાસાહિત્ય જેના મૂળ નેમવિનય વચ્ચરાજ વગેરેએ સજીવન રાખ્યા હતા, તે રખીદસના સીંહજીના ચોરામાં વિસ્તાર પામ્યું

સાહિત્યના સુકવણીમાં ઓગણીસમું શતક શમભય દુર્ભજ સાહિત્યનું છે તેમાં ધણે ભાગે એક અમરવેન ભજનિયા તે વૈરાગ્યના પદ સાહિત્યની પાનખર ઝલતુના શુષ્ક પત્રવત જ્યા ત્યા પથરાય છે દેશમાં અવ્યવસ્થા એક છોડેથી બીજે છોડે મચી

રહે છે. અશાંતિને લીધે વ્યાપાર અટકી પડે છે લગાયક ધાડાના ત્રાસથી ખેતીવાડીને ભારે મુશ્કેલી પડે છે. ઉત્તમ ભાવના સમર્પનાઈ ધર્મ ચૈતન્ય ઉપશાત છે. શુશ્રુષામાં કેળવણીનો પ્રચાર બધ પડ્યો છે એવા સંકટના સમયમાં કરતાલ વગાડી ભજન કીર્તન ગાઈ આશ્વાસન આપનારા છુટિયો નિરાત ભગત રણછોડ ભગત, તથા ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિના મૂળ બાળી રાખનારા વેરાગ્યનો બોધ આપનાર નિખુલાનદ, કેશવદાસ, અલખ છુલાખી ૧૫ જે વાની પદરચનાનો જ વિકાસ થયો શક્ય છે. સાહિત્યના આ સુકવાણા એક જ વેલી નવ પક્ષીય રહી નયનને અને હૃદયને દારે છે. તે નર્મદાને તટે ઉદ્ભવી છતા અન્ય દેશકાળનું પાણી પી ટુલીફાલી જણાય છે નરસિંહ, ભાલજી ને ત્રિમાનદનો ઘટ પરિચય દ્વારામમાં છની વાણીમાં જોઈએ છિયે, પણ એ ફક્ત કવિ કોઈનો દેવાદાર રહ્યો નથી મહેતાને નામે નવા પદ જેડીને, ભાલજીની દશમથીલાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કરીને અને ત્રિમાનદના ઓખાદરજીમાં ભારોભાર ઉમેરો કરીને દ્વારામે અલીઝજી વાળી દીધું જણાય છે. પાછલા સાહિત્યનું સક્ષિપ્ત સમાલોચન અહિં 'પૂરું' થાય છે શુકલપક્ષની અષ્ટમીએ ચંદ્રનું અર્ધું બિંબ તેની પુજથી અજવાળીને સુધાથી સચ્ચી પ્રકૃતિદેવી બાકીના મળની ઉજ્જવળ રૂપરેખા જ દોરે છે, તેમ આ સાહિત્યના સુધાનિધિના બિંબનું પ્રતિબિંબ પણ અહિં અધુરું જ દોર્યું છે પહેલી પાસ સદીનું સાહિત્ય સમ્રાટનું નથી-શોધાયું જ નથી. બીજી પચાશતીના પણ ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો હવે પ્રકાશમાં આવવા બાકી છે. નરસિંહનો સહઅપદી રાસ પુરો ઉપલબ્ધ નથી ભાલજીના વર્ણવેલા મુદ્દા ન મળ્યું છે એનો દશમ રક ધ પ્રકાશકની રાહ જુઓ છે. ત્રિમાનદના છે બીજા આદ ક્યા છે ? ક્યા છે એનાં લાખ લાખ

પુરના ત્રણ કાવ્યો! કયા છે પ્રવીરાજ રાસાને ને ટમરે મારતું વધુએ વખાણેલું કર્ણુચરિત્ર ? એ વધુબનાં નવે રસના નોખા નોખા કાવ્યો પણ બધા પ્રસિદ્ધ થયા નથી. પિતાને પરિતોષ પમાડનારી કૃષ્ણવિદિ પણ શોધી કઢાઈ નથી ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુભરત પ્રેમાનંદકથા પણ પ્રકાશમાં આપાઈ નથી. જેટલું સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે, તે અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના મુકામલામાં થોડું છતાંએ મગરૂરી ઉપગમનારું છે નરસિંહ મહેતાના ગોવિદગમન, સુરતસત્રામ ને ચતુર્ગિમાપર્વેષક હૃદય ગાઢ પણ આદર્શ લક્ષિત રસના પારદર્શક પડો ઉઠેલે છે. બાલણ્યની રામકૃષ્ણની બાગલીનામાં રસિક હૃદય વાતસલ્ય બાવની સુધડતા જુએ છે. પદ્મનાભના પ્રબંધની કવિતા વાચી ઉત્સાહશીલ હૃદય ઉજળ્યા વગર રહેતું નથી. બાપ્પાભક્ત પ્રેમાનંદની વાણીની તો વાત જ શી કહેવી ? એના અભિમન્યુ આખ્યાનના વીરરસથી નાંદોર દરબારમાં રજપૂત સામંત વીરહાક કરી ઉડેલા હતો. એના નાટકો સ્પષ્ટ નાટકોની સમોવવી કરે એવા છે એનું માધાતા આખ્યાન વાચી ક્ષવકા મનુષ્યને પણ હસવું ઘણી રાખવું મુશ્કેલ પડે એમ છે એના પુત્ર વધુબની બાનીનો ઝોક કોઈ ઓરજ છે પ્રેમાનંદના મડગના વૃદ્ધ પ્રસાદકવિ દ્વારમદાસના વચનો રોમેરોમ રસ ઉભરાવે છે. દયારામ આદિ શૃંગારી કવિની મરળીઓ લાખોને અઘાપિ પણ ભક્તિમાં ને શૃંગારમાં લીન કરી નાખે છે

કાવ્યમાર્ગમાં જીવું સાહિત્ય યશસ્વી બન્યું છે ખરું પણ કાવ્યમાં જ સાહિત્યની પરિ સમાપ્તિ થતી નથી. મન્યસાહિત્યમાં પણ કારિગરની સુધડતા અને નૂતન સાહિત્યમાં શૈલી ટેનીસનની ઉત્તમ પ્રતિબા મિસ્ટનની પ્રૌઢતા અને રોગસંપી પારસી, મુસલમાન સ અરબી સર્વદેશી કુશળતા આપવી હતી અપેક્ષિત છે તેની સાથે દોસ્તની સહનરિતા કળાવિધાન અને શૈલી પણ કેળવાય તે અપેક્ષિત છે એ સાહિત્ય અપેક્ષિત છે કેવળ પુરાણમૂલક છે, તે સમારમૂલક થતું પણ ઇત છે બીજા સાહિત્યના માર્ગો તો ઘણે ભાગે અક્ષુણ્ણ જ છે કવિ નર્મદશકરના સમયથી ગદ્ય કંઈક ખેગવા લાગ્યું છે ચરિત્રનિરૂપણ તરફ પણ કંઈક લક્ષ દોગાયું છે. સંગીતકળા સબંધી કંઈક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું છે. પણ હતું કરવાનું બહુ છે બગાળી ને મરાઈ સાહિત્યના મુકાબલામાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પછાત છે એના સર્વદેશી વિકાસનો આધાર ગૂર્જર ભૂમિના પુત્રો હોવાનું અભિમાન ધરાવનારા ઉપર છે. સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં જાતિનો શક્તિનો ધર્મનો કે વર્ણનો ભેદ નથી. હાંદુ, પારસી, મુસલમાન સર્વે જેમની જન્મભાષા ગૂજરાતી છે, જેમના શિક્ષણનો પાયો ગૂજરાતીમાં નખાયો છે ને જેમનો બ્યવહાર મોટપણે ગૂજરાતીથી ચાલે છે, તે પછો પારસી હો હાંદુ હો કે મુસલમાન હો, સાંચે સહોદર છે બધાની ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સહકારિતા અપેક્ષિત છે. એક વખત સમરોર બગાવવા આગળ પડનાર મુસલમાન બાઇએ કલમપેશીમાં પાછળ પડવું યોગ્ય નથી જૂની હાંદીના શણગાર રૂપ પદ્માવતિ નામે વાર્તાકાવ્યનો કર્તા મુસલમાન જ છે મુસલમાન રાજ્યકાળમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવા મુસલમાન કવિઓ અનેક થયા છે હાન પણ ઉત્તરમાં મુસલમાન શાયરો મથકર છે જે લાભ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો હિંદીને આપે છે તે લાભની ગૂજરાતી ભાષા અહિંના મુસલમાન લાઇઓ પાસેથી આશા રાખે તે બગદક છે હિંદુસ્તાનની ગાય નકળા મુસલમાન ઉસ્તાદોએ ખીલાવી સંજવન રાખી છે

એવી જ ઉત્સાહી ગૂજરાતી સાહિત્ય ખીલાવવામાં આપણે તેમની માગિયે છિયે. આપણા ઉત્સાહી પારસી અંધુઓ તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં આગળ જ છે. સાહિત્યમાં ભાષાની એમના અગ્રેસર લેખકોએ મરહુમ કવિ દલપતરામે ગુર્જરીવાણી-વિશુદ્ધિ અને એકતા. વિલાપમાં મુકેલું આળ ખોદું પાડ્યું છે. તેમ છતાં ધણા મલબારી, ધણા તારાપોરવાળા, ધણા ખબરદાર, ધણા વાયુચક્રાસ્ત્ર ચર્ચનાર, ધણા ધરાન આદિની તવારીખ લખનાર, ધણા આરોગ્ય અને વૈદ્યક શાસ્ત્રનું ઉપયોગી જ્ઞાન ફેલાવનાર, ધણા દેશપરદેશના રમુજ એકવાલ આપનારની સાહિત્યોપાસક ટોળામાં ભરતી કરવાને અને ભાષાની એકતા જાળવવાને જરૂર છે. પારસી ભાષાઓ ઇંગ્રેજીમાં કાબેલિયત મેળવવા જે મહેનત લે છે તે મુખારક છે. પણ તે મહેનતના ફળ રૂપ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ગૂજરાતી બોલનારો સર્વ આલમ એક સરખી રીતે લઇ શકે એટલા માટે પારસી બોલીમાં નહિ પણ ગુજરાતી ભાષામાં તેમના હાથે અંથો લખાવા ઇચ્છે છે. અમુક ભાગની કે અમુક કોમની બોલીમાં અથ લખાવાથી ભાષાની વિશુદ્ધિ જાળવાતી નથી, લેખક ટોળામાં પુટ પડે છે, તે લેખનો લાભ સમરત મડળ લેઈ શકતું નથી. આથી સાહિત્યની ભાષાની એકતા અને વિશુદ્ધિ જાળવવા હમેશાં સુધરેલા દેશોમાં લેખકો પોતે જ ભાષા પ્રત્યેની પૂજ્ય ખુદ્દિથી, સાહિત્ય પ્રત્યેના ગૌરવથી, અને સ્વખુદ પ્રત્યેના ગ્રેમથી કાળજી રાખતા જોવામાં આવે છે. બ્રિટિશ દીપોના એક ભાગનો હો કે બીજા ભાગનો, દેશી હો, કે વિદેશી, યુરોપ કે અમેરિકાનો હો, એશિયા કે આસ્ટ્રેલિયાનો, ગોરો હો કે કાળો, જે કોઈ લેખક અંગ્રેજીમાં જ અંથ લખવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે King's English એટલે રાજરૂઢ ઇંગ્રેજીમાં જ લખે છે. પારસી બોલી મુકી રૂઢ ગુજરાતી ભાષા વાપરવી કઈ પારસી ભાષાઓને મુરકેલ નથી. વાંચનમાળા હિંદુ મુસલમાનો શીખે છે, તે જ પારસીઓ શીખે છે. એ વાંચનમાળાથી સુરતી બોલીનું સુરતીપણું અને કાઠીયાવાડી બોલીનું કાઠીયાવાડીપણું ગયું છે. એ વાંચનમાળામાંથી કેળવાયલા પારસીઓની પારસી બોલીનું પારસીપણું ધણે ભાગે ધસાયું છે. પારસીઓમાં મગરર થવા જેવું એ છે કે સ્ત્રીશિક્ષણનો બહુ સારો ફેલાવો છે. પારસી બાળકીઓ અને હિંદુ બાળકીઓ એક જ વાચનમાળા વાંચે છે. આ જોતાં સામયિક અને જન્યુ સાહિત્યમાં પારસી બોલીના આયુષ્યનો વરતારો ઢુકો જણાય છે. પણ એ વરતારો સાચો પાડવાનું પારસી લેખક મડળના હાથમાં છે, પારસી રોજદાં પત્રોના માલીકોના હાથમાં છે, જ્ઞાનપ્રસારક સભા જેવી સંસ્થાઓના હાથમાં છે. આશા છે કે કેળવાયલા ઉત્સાહી પારસી ભાષાઓ જમાનાના એકને માન આપશે.

પારસી ભાષાઓ રૂઢ ગૂજરાતી ભાષા વાપરતા થાય, તેની સાથે ગૂજરાતી ભાષાઓએ પણ સાહિત્યની દિશામાં એક અગત્યનો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. ધર્મરંગે રંગાયલા કેવળ પૌરાણિક (Mythological) સાહિત્યને પડખે શુદ્ધ સંસારી સાહિત્ય તેમણે ખેડ્યું જોઈએ, જેમાં પૌરાણિક કથાઓથી અજાણ્યા પારસી અને મુસલમાન ભાષાઓ સરખો આનંદ લેઈ શકે. આની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય વીત્યો છે. એક સમય એવો હતો કે બ્યારે સર્વ ઉપદેશ સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો, પ્રતીતિ શ્રદ્ધાને પ્રીતિ ઉપજાવનારો માર્ગ દેવકથા હતી, રુચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર

અદ્ભુતકથન હતું સમયબળને અનુસરી આરોગ્યસરક્ષણાર્થ રનાન શૈયાદિના સામાન્ય નિયમ ધર્મનું અંગ બન્યા, દેશાટનનો લાભ આપનાર તીર્થમાહાત્મ્ય શત શાખાએ વિસ્તર્યું, નીતિનો બોધ દેનારા અનેક અદ્ભુત ઉપાખ્યાનો ઉદ્ભવ્યા, અને જ્ઞાન અને નિર્વોણનો માર્ગ સૂરને માટે ખુલ્લો મુકનાર ઐતિહાસિક યુદ્ધ ભગવાન ત્રિશૂલવતાર બન્યા એ જમાનો આજ નથી. જુના જમાનાએ શીશવતીના રાસને અને રાવદર્શિકાને જન્મ આપ્યો, તો નવો જમાનો સરસ્વતીચંદ્રને અને કાન્તાને જન્મ આપે છે ભૂતકાળમા વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રબંધો રચાતા તો વર્તમાનકાળમા સામાજિક સ્થિતિના ઇતિહાસ લખાય છે. પ્રાચીન યુગમા ધર્મના સચ્ચદાથ સાધુઓના મહાન સંઘો મળતા ત્યારે અર્વાચીન સમયમા નાગરી-પ્રચારિણી સભા, એકલિપિપ્રચારિણી પરિષદ, સાહિત્યપરિષદ જેવા મડગ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના સાહિત્ય સર્વમાન્ય કરવા, પોતાનું ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય સચ્ચદાથ વર્તમાન સાહિત્યનો સર્વોત્ક્રમ વિકાસ સાધના રથે સ્થળે મગે છે

આવા મેળાવડાનું સાર્થક્ય ક્યારે ક જ્યારે અશ્વિનોએ અચન બારંગમા નવું જીવન પ્રેર્યું હતું તેનું નવું જીવન વૃદ્ધોમા પ્રેરાય, અને રાજર્ષિ વિદ્યામિત્રના પૂર્વનું ઉત્તેજન અને સાહચર્યમા રામ લક્ષ્મણ જેમ વીરચર્યામા ઉદ્બુકત થયા તેમ યુવકો પશ્ચિમનું પોષક સા પોતાનું પરાક્રમ પ્રકાશવા પગભર થાય આરભ મહાન છે ખરેખરી દ્વિત્ય વસાવવાના છે, ઉજ્જૈન પ્રદેશ આબાદ કરવાનો છે, નવા થોણા નાખવાના છે, આપણને શુ ગળાની નાખતી આલકાગિકાની કીનેબદી આપણે તોડી પાડવાની છે, સાહિત્યના ઉદાત્તમા જડ નાખી વધેના નિઘ રોષાઓ નીંદી કાઢવાના છે, બચ્ચ પ્રાણીના આશ્રયભૂત ઝાડી સાફ કરવાની છે તૃપા છીપાવનારા જળાશયો ખણનાના છે, આનાદી વધારનારી નહેરો ખોદવાની છે, ઉત્પત્તની આપને સરળ કરનારા માર્ગો ઉઠાડવાના છે આ કામમા આપણા પૂર્વજો પીઠ પુરી રહ્યા છે કાન્યક્ષેત્રમા નવો વિનય મેળવનારો અદિકવિ વા મીઠિ આપણને કોફિયન્ટથી તેડે છે આશિષ વિદ્યાઓને પુનઃજન્મ આપવાને આરણ્યક પાલકાન્ય હસ્તીના નિર્ગોત્થી પુકાગે છે સુકુમાર કળાઓને ખીવવવાને વીણા મારતા નારદ સાયે નાટ્યમુનિ ભરત સરા કરે છે. રસાયનાદિક વિદ્યાનો નગ જગાડવાને વીતગગ નાગાર્જુન પ્રમોદે છે સાહિત્યના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાના પ્રયામમા સહાયક થયા અનેક અક્ષરદેહધારી સાહિત્યવીરો વ્યૂહબદ્ધ આપણી પીઠે તત્પર ઉભા છે જેઓમા આપણા માછ પ્રમુખ ભાગ મુકાવી મોખરે આવી ઉત્સાહપૂર્ણ મુખમુદ્રાથી આપણને ઉત્તેજે છે વગી આ તરફ આપણા મહાન સંજકર્તા આપણને આગળ દોરવા સન્મુખ તૈયાર છે બેકન ને સ્પેન્સરની સરદારી નીચે તત્ત્વક્ષેત્રમા ધુમો શેક્સપીયર, મિલ્ટન અને ટેનીસનની સહાયતાથી કાન્યક્ષેત્રમા આગળ ધસેલ બોપ, ગ્રિમ અને મેક્સમુરરના અગ્રે મરપણામા શબ્દવિદ્યા અને પૌરાણિકવિદ્યાના અન્નણ્યા પ્રદેશ સર કરેલ આ અને બીજા વિષય હાથ કરવામા સાહાય્ય આપવા પશ્ચિમના વીરોની સેનાઓ સંજ્ઞા જ છે વિનય મેળવવામા કોહો પ્રતિરોધ નથી પ્રતિરોધક કહીયે, તો તે આપણું આલસ્ય જ છે, આપણો પ્રભાવ જ છે, આપણી કર્તવ્યવિમુખતા જ છે, આપણી હૃદયબીરુતા જ છે આપણો અનુભાવ જ છે આલસ્ય મરડે મા, આલસ્યને જ મરડી નાખેલ પ્રમાદ ખાઓ મા, પ્રમાદને

જ ખાઇ જાઓ. પ્રતિધર્મની ભગવદ્ગીતોપનિષદનો નિત્ય પાઠ ન્યાં થાય છે, ત્યાં અનુ-
ત્સાહ ક્યાંથી, હૃદયભીરુતા શી, કર્તવ્યવિમુખતા કેવી ? જેના મનમાં રાષ્ટ્રને પ્રબોધવાની
ભિમિ છે, તેને ઉદ્ધવાનું નથી; જેના મગજમાં કંઈ નવું ઉત્કર્ષક કહેવાની પ્રેરણા છે, તેને
માત્ર ધારવાનું નથી, જેની પ્રતિભામાં વીજ્જનિક શક્તિના અંશ અણુઅણુ છે, તેને, જડવત્
એસી રહેવાનું નથી. આપણામાં સમર્થ નરનો તોટો ન હોવો જોઈએ. પ્રતિવર્ષ આપણા શાર-

દાપીઠમાંથી પદવીધારી નરો સખ્યાબંધ બહાર પડે છે. આ આપણા
આપણા શારદાપીઠના વીરો શું નિર્વાર્ય છે ? નહિ જ નહિ. ત્યારે શું એમ છે કે કોઈપણ
પદવીધારી નરો તો જ સહદેવ જોશીની પેઠે તેમના માનનો તેઓ આપણને લાભ
આપે ? ના ના, તેમે ન હોય. ત્યારે તો એક જ દિશામાં તર્ક દોડે છે.

સીતાજીની બાળ કાઢવા નીકળેલા મહાવીરો અરણ્ય ને પર્વત ઓળંગતા ઓળંગતા દક્ષિણ
મહાસમુદ્રને તીરે જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે નલ નીલ સાથે હનુમાન પણ શોધ કરવા લાગ્યા કે
હવે શું કરવું ? આ મહાસમુદ્ર શે ઓળંગાય ? તે ક્ષણે વિચક્ષણ જાનવાને ભરતિને તેમના
સામર્થ્યનું સ્મરણ કરાવી ઉત્સાહપૂર્વક વચનથી કહ્યું કે “કપિરાજ ! તમે પણ આમ શોધ
કાં કરો છો ? તમારે તો આ મહાસમુદ્ર ગોપ્પદ માત્ર છે.” આવી કોઈ જાતની સ્મૃતિ આ-
પણા શારદાપીઠના વીરોને આપવાની જરૂર હોય તો કેણુ જાણે ! એમનામાં નિમૂઢ સામર્થ્ય
છે. એઓ ચાહે તો, એક વખત મહાન શંકરાચાર્ય આકાશમાં ચાલી જતી સરસ્વતીને
યોગબળે આકર્ષાવું કહેવાય છે, તેવી રીતે આ વીરો પણ દ્વીપાંતરમાં જઈ પસેલી સરસ્વ-
તીને અને તેની પૂઠે લક્ષ્મીને પણ એમની વિદ્યાના બળે આકર્ષી લાવે. જે પશ્ચિમમાં છે ને
ૂર્વમાં નથી, એવું કેટલું બધું તેઓ આહિં વસાવી શકે એમ છે ? બાળશિક્ષણ, સાર્વજનિક
આરોગ્ય, પ્રતિનિધિસત્તાક રાજ્ય આદિ ખાસ પશ્ચિમના જ કહેવાતા વિષયમાં કેટલું ઉપયોગી
જ્ઞાન આપવાનું તેમને સહજ છે ? પશ્ચિમના જનસમાજમાં ઉદ્ભવ પામેલી દ્વિતકારક યોજ-
નાઓ આ દેશના જનસમાજને અનુકૂળ કરવાનું એમનાં અવલોકન અને અનુભવી સત્તાની
બહાર નથી. રસાયનવિદ્યાનો ઉપયોગ અપવાદભૂત ગ્રો. ત્રિભોવનદાસ કલ્યાણદાસ ગાજર અને
તેમના શિષ્યો સિવાય કેટલાએ ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિમાં કયો ? પ્રાચીન મહાકવિની સંદેશનાં
મધ્ય ચિત્રોનો ઉપયોગ સદગત ચિત્રકાર રવિવર્મા ઉપરાંત કેટલાએ હૃદયદ્રાવક ચિત્રકળાની
મીલવણીમાં કયો ? મિલ, ફ્રેસેટ ને સિજવિકના લેખનું રટણ કરી મી. રાનડે કે સર ફ્રીડ-
રિચાહ, ઓ. મી. ગોકલદાસ કે મી. ગોખલે જેવા અથવા તો દિ. બા. અબાલાલ સાકર-
લાલ દેસાઈ કે ઓ. મી. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ જેવા આર્થિક પ્રવ્રેાના ચિંતક કેટલા
ઉભા થયા ? ઇંગ્લેન્ડનો અક્ષર પણ ન બહુનાર સદગત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રિય શોધબોજમાં
યુરોપિયન શોધકોની દમોદમી કરે, એકે પરીક્ષા પસાર ન કરનાર રા. બ. રણછોડલાલ છોટા
લાલ સી. આઇ. ઇ. શહેરસુધારાના અટપટા સવાલોનો નિર્ણય આણે, મધ્યમ દરજ્જાની
કેળવણી ધરાવનાર સદગત દી. બા. મણિભાઈ જસભાઈ ઓરિંગવણીનો વિષય હાથ લે, અને
આપણા પદવીધારી બંધુઓ તેમાં ચતુરતા પણ ન કરે એમ કાંઈ હોય ? સદગત રા. સા.
મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ હરકોષને જેવું આવડે તેવું લખવાને પ્રેરતા. તેમને કોઈ
ન આવડવાનું નામ દેવું તો તેઓ ભાર દબને કહેતા કે, “ન કેમ આવડે ? લખો એટલે આવ-
ડશે.” માટે આ બંધુઓ પ્રત્યે એટલું જ કહેવું છે કે શરમાઓ નહિ, સંકેત ખાઓ નહિ,

પોતાને તુચ્છ લેખો નહિ. તમારી પાસેનું મૂલ ન થાય એવું ધન છે. તમે તેને અનુભવથી ઝાળખાવો; તમે તેને અવલોકનથી ખીલાવો; તમે તેને ઉપયોગથી બહલાવો; ને પછી એ ધન તમે તમારા ઝાંઝા ભાગ્યશાળી અશિક્ષિત અથવા અરપશિક્ષિત બંધુઓને આવકાર-દાયક થાય એવા રૂપમાં આપો. આપણું લખાણ નામ અમર કરે એવું ન હોય તેની પરવા નહિ. કીર્તિ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રવર્તક તત્ત્વ નથી. પ્રવર્તક તો કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ કર્તવ્યમાં જ છે; તેનો કર્તવ્યથી ભિન્ન અન્ય ઉદ્દેશ છે નહિ. માતાપિતા સંતાનને ઉછેરે છે, રાજા પ્રજાને પાલે પોષે છે, શ્રીમાન અનાયની સંભાળ લે છે, શેરીમાં રમતા ન્હાના બાળકને રસ્તે જનાર ગારીબોડાના ઝપાટામાં ઉગારી લે છે, ને નદીમાં તણાતાને તરી જાણનાર તારે છે—એ પ્રત્યેક પ્રત્યેકનું પોતાનું કર્તવ્ય છે, ને તે કરે છે. કરનાર સ્વધર્મ બળવે છે એ જ એનું ગૌરવ છે. ન કરનાર સ્વધર્મમાં સુકે છે ને દોષિત થાય છે.

પદ્ધતિધારી મુશિક્ષિત પુરુષો મોટા શહેરોમાં વહેંચાયેલા છે; પણ શિક્ષણશાસ્ત્રને શિક્ષકોનાં પ્રમાણપત્ર ધારણ કરનારા ગૂંજરાતી મહેતાજીઓ બધા દેશમાં આપણા શિક્ષિત ફેલાઈ ગયેલા છે. તેમનો અવકાશનો સમય જે તેમને ગામડામાં ભારે મહેતાજીઓ પડતો થઈ પડે છે ને જે તેઓ હલકી ખટપટ કે તુચ્છ કારભારમાં ગૂંચાવે છે, તેનો તેમના પોતાના હિતને માટે સદુપયોગ કરવા ધારે, તો અનેક માર્ગ છે. જૂના સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવાની, સમાજના આત્માર વિચારનું અધ્યયન કરવાની, મનુષ્યકુળની આસિયતનુ અવલોકન કરવાની, જે મંડળમાં તેમનું જીવન નિર્માણ છે તેમને જ્ઞાન અને સાહિત્યનો ગ્રસ લગાડવાની, તેમની વૃત્તિઓ કેળવવાની, તેમને ઉચ્ચ બાવનાઓ અર્પવાની, અને તેમને સર્વ પ્રકારે પોતાની વિદ્યાનો શક્તિનો અને સહૃદયતાનો લાભ આપવાની તેઓ અસાધારણ અનુકૂળતા ધરાવે છે. બાળકેળવણી એ તો તેઓ જે વેતન ખાય છે તેનો બદલો છે. જનસમાજના શિક્ષિત સામાજિક તરીકેના નિજ કર્તવ્યને તેમાં સમાસ થઈ જતો નથી. કુટુંબમાં રહી કૌટુંબિકોની ઉપેક્ષા કરે તે સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થાય છે, તેવી રીતે સમાજમાં રહી સામાજિક બંધુઓ પ્રત્યે બધુકૃત્યમાં જે પ્રમાદ કરે છે તે જનસમાજનો દેવાદાર ગ્રહે છે અને સર્વ સમાજના પરમ અધ્યક્ષ જગદીશ્વરનો અપરાધી બને છે. જનસમાજ એક સહકારી સંસ્થા છે. એ સંસ્થાના સહકારધર્મથી શિક્ષિત મુશિક્ષિત સાધન-

સંપત્ર ને સાધનરહિત એક સરખા બંધાયેલા છે. સ્વાગતમંડળના સાધનસંપત્ર બધુઓ ઇતિહાસરસિક અધ્યક્ષ શેઠ પુરુષોત્તમ વિજામ આવજી શોધખોળમાં અને સાહિત્યપીઠની અને ઐતિહાસિક સૂત્રોમાં પોતાની સમૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, શેઠ મંગળદાસ નયુભાઈ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર કાવસજી જહાગિરજી, શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતા વિગેરે મુબઈના ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોની ઉદારતાની પિછાન આપવી તે સૂર્યચંદ્રને ઝાળખાવવા જેવું ગણાય. તેમણે કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ માટે બહુ કર્યું છે. પણ સાહિત્યની સેવામાં પોતાનું સર્વ ધન સમર્પનાર ને ગૂંજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છેવટની વારસદાર ઠરાવી જનાર તો સુરતના સદ્ગત શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ જ છે. સાધનરહિત બંધુઓને માટે સાધનસંપત્ર ગૃહસ્થો પુસ્તકશાળા ને વાંચનશાળા ઉધાડે છે,

તેને માટે તેમને અભિવદન આપવું ઘટે છે. તેની સાથે પુસ્તકશાળાનો પુસ્તકસંગ્રહ મૂલ્યવાન બનાવવા અને વાચનશાળાનું વાચન વજનદાર કરવા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા સંયુક્ત ભડોળ ઉઠાવવાની તેમને વિનંતિ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ તેના બધારણને લીધે એકદેશી છે. ફાર્બસ સભાની પ્રવૃત્તિની દિશા કંઈ ભિન્ન છે. પરંતુ તે પણ સર્વે તો મુખ્ય નથી. સાહિત્યસભામાં ઉત્સાહ છે ત્યારે સાધન નથી. આ ખોટા પુરી પાડવા સર્વે તો મુખ્ય ઉત્તેજન આપનાર સાધનસપત્ર સાહિત્યપીઠ સ્થાપવાની જરૂર છે, જે વિશુદ્ધ બાવનાવાળું અને ઉપયોગી જ્ઞાનવાળું અદ્યપ્રમુખ સાહિત્ય એક એક ગામ જ્યાં ગૂંજગતી નિશાળ હોય ત્યાં મફત છુટથી વહેંચી સાહિત્યની ગંગા આગળે આગળે વહેતી કરે, જે વધારે મૂલ્યના પુસ્તકોની અવેતન જગમ પુસ્તકશાળા (Free circulating libraries) સ્થાપી સગીન જ્ઞાનનો પ્રસાર કરે, જે બાપણોથી ને નિબળોથી લોકોના હૃદય કેળવે અને સત્યપ્રતિ ને સદુદ્યોગ જન્યુત કરે, જે સ્વકાર્યગતિક પગારદાર પુરૂષોદ્વારા શોધખોળ ચલાવે, દુકામાં સાહિત્યનું સંગ્રહક, સરક્ષક, મવર્ધક, પ્રચારક ને અધ્યાપક મહાન નીવડે, આવા સાહિત્યપીઠની સ્થાપના લક્ષ્મીના નિશ્રામભૂત વિત્તમ પુરૂષોના હાથમાં છે.

સાધનરહિત બધુંજો પણ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે બહુ ઘરી શકે એમ છે. જેમને અક્ષરજ્ઞાન છે તેઓ માફ સાહિત્ય વાંચે, તે પણ સાહિત્યની એક વાચક વર્ગ તરફથી અશે કૃતાર્થતા છે, સારા બાપણોને અને સારા લેખોને આવકાર આપે, સાહિત્યને આવડતની તે પણ તેની કદર છે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સાત નરસાનો વિવેક જરૂર છે કરે, તે પણ ઉત્તેજન છે આટલું કરે તો વાચનાર ક્યા છે, સાલ જનાર ક્યા છે, સમજનાર ક્યા છે, કદર જુજનાર ક્યા છે એ જે દ્રશ્યા ઉદાવવામાં આવે છે, તે ફર થાય

આ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં સર્વની પ્રવૃત્તિને સ્થાન મળે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોઈનો અહિંખાન નથી સર્વનો સહકારી ઉદ્યોગ સ્વીકાર્ય છે. સત્સંગીનું સમષ્ટિત્રેય માટે મંદિર જ્યાં બધાય છે, ત્યારે કોઈ સત્સંગી ઘટ્ટા ઉપાડી કે તગારા બંધિત્રવૃત્તિ વળી શરીર વહેવતને છે, કોઈ સત્સંગી પત્યઃ ધડે છે, બહેરે છે કે કોરે છે, કોઈ ઈમારત આકે છે, તો કોઈ પાયા ખોદે છે, કોઈ ચણતર ચણે છે તો કોઈ ચિત્રનું કામ કરે છે, કોઈ સર્વના ઉપર દેખરેખનો ભાર ઉપાડે છે, તો કોઈ ખરચનો ભાર માથે લે છે. સર્વ પોતાના ગળ પ્રમાણે કાર્ય ભાગ બળવી ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરે છે. એ ન્હાના મોટા યો એ પુણ્યના સરખા અધિકારી છે, મર્વ કર્મના સાક્ષી પરમ પુરૂષની દૃષ્ટિમાં સૌનો પ્રયાસ સરખો આવકાર પામે છે એ બાગવાહક, એ કર્મકાર, એ શિક્ષી, એ સૂત્રધાર, એ સમવેશક, એ ધનદાતા, સસારી પાળા કે સાધુ સૌ આ મહાન કાર્યમાં પોતાના વ્યવિજીવનને સમષ્ટિજીવનમાં હોમે છે. આવી સ્વધર્મપરતા, આવા સમષ્ટિ-ત્રેયની બાવના આપણું સાહિત્યમંદિર બાધવાને સરસ્વતીના સત્સંગીઓમાં ઘટ છે કાર્ય-ક્ષેત્ર ક્યા ન્હાનું છે ? સૌને પોતપોતાની યોગ્યતા અનુમાર પ્રવૃત્તિના અનેક માર્ગો ખુલા છે. સ્વલક્ષણવતી કવિતા ગ્યવાની પ્રતિબા ધરાવનાર કવિને ઘણા પ્રદેશ અનુભવ છે, તેમાં જ

તે ધૂમે એમાં સાહિત્યને લાભ છે. જોનાથી સ્વકલ્પિત લેખ નથી લખાતો, તેને માટે બીજી ભાષામાંથી અનુવાદનો માર્ગ ઉધાડો છે કેવળ રસભાષાનિષ્ઠ ને સ્વભાષામાં ધણુ એ કરવાલુ છે અનેક પુસ્તકો ઉધધ ખાય છે, અથવા પટારામાં કે પોથીમાં અધારામાં પડ્યા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. લોકગીત, લોકવાર્તા તસા ને પવાડ, શિક્ષા ને શાસનપત્ર, શિનાનેખો ને પાળિયા, વહી ને છતાવેજો, સચહનારાના પ્રયત્નની વાટ જુએ છે હૃદયચક્ષુથી જોનારને લોકના રીતરીવાજો, વહેમો અને રૂઠ સરકારો અવલોકન માટે તૈયાર છે વિદ્યાના રસિક ને ન્હાના ન્હાના પ્રદર્શનો માટે સાધનો ચોતરફ વેગવવા છે પ્રતિભાવિધાન, ચિત્રવિધાન, સંગીતપરિચય આદિ અનેક કળાઓનો નિરાતે એકાતમાં અભ્યાસ ધર્મ શકે એમ છે સરસ્વતીની સેવાના માર્ગ અનેક છે, જ્યારે દેવપૂજનના પ્રકાર આઠ જ છે એક એક માર્ગ અનેક ઉપાસકોને યાવજીવ વ્યાપ્ત રાખે એવો વિશાળ છે. શ્રદ્ધાગુ સેવકોના લખલૂટ ધર્મ દાયવુ શ્રીજીના મુખવાસવુ તાનૂન બને છે, તેમ પણ છે, ને વિરુદ્ધની બાજુ તથા સુદામાના તાલ પણ ભગવાને બુ પ્રિય છે તેમ પણ છે સરસ્વતીદેવીને પણ સર્વ ઉપાસકોની ખરા હૃદયની સેવા સ્વીકાર્ય છે

આ મહાન ઉદ્યોગમાં સમાજવાલુ એક જ છે અસત્પ્રવૃત્તિ સાહિત્યમાં વર્જ્ય છે, તામસી વૃત્તિ અનિષ્ઠ છે, માટે આ પ્રવૃત્તિમય સસારના સ્વામીનો અસત્પ્રવૃત્તિ ને તામ અનુગ્રહ ઇચ્છી તે પ્રવૃત્તિના પ્રેરકને પ્રાર્થના એવી જ છે કે સીવૃત્તિ અનિષ્ઠ છે

અસતો મા સદ્મય । તામસો મા ઝ્યોતિર્ગમય । ઓમ્ શાતિ' શાતિ શાતિ ।

કેશવસાસ હર્ષદરાય કૃપ.

વિજ્ઞાન (SCIENCE) અને તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૮૫ થી)

જ્ઞાનની અમુક કલ્પના પરીક્ષા યા અપરીક્ષા રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપને નિર્ણયિત કરે છે. જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુને યથાર્થ જ્ઞાન ગણવામાં આવે તો દૃશ્યમાન વસ્તુથી પર કંઈ છે નહીં એ મત સ્વાભાવિક છે કારણુતા પરત્વે જ મત્તેજ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તેવું કારણુ તેમણે સ્વીકારેલી જ્ઞાનની કલ્પના છે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી, કોઈ પણ સભવના કાળક્રમમાં આવતા ફક્ત પૂર્વવર્તી (antecedent) અને અનુવર્તી (consequent) જ કાર્યકારણુ છે એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થયુ છે તે જ ન્યાયને અવનબીને આત્મ મન સંદિગ્ધ કાળક્રમોના અનુભવાતા મનોભાવ સિવાય કોઈ નિરાગુ ચેતનતત્ત્વ નથી એ સ્વાભાવિક પરિણામ આવે છે કાળક્રમમાં અનુભવાતા મનોભાવથી ફૂટસ્ય આત્મા કલ્પવો એ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો આભાસ છે તેવો જ બીજો મત જીવનતત્ત્વ વિષે છે શરીરના યાનિક વ્યાપારથી અલગ કોઈ પ્રાણુ તત્ત્વ (Vital Spirit) તેને નિયંત્રિત

‘કરે’ છે એમ ધારતું એ પણ આપણા મનની ભ્રમણા છે. શરીરના અવયવોના, આપારે એક ધનરૂપ ચાલે છે અને કોઈ પણ તત્ત્વ તેને નિયંત્રિત કરવાને માટે કદપણ એ લાઘવન્યાયવિરૂદ્ધ છે.

વિશ્વના નિયમો શોધવાની જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે અને તે તપ કરવાને વસ્તુસભ-વાદિને કાર્યકારણની ભાવનામાં સંકલવામા આવે છે. જ્ઞાનની પ્રથમ (Theological) ભૂમિકામાં કારણ તરીકે કોઈ અમુક દેવતા કર્તૃત્વ ધારવામાં આવ્યું હતું; જ્ઞાનની બીજી અવસ્થા કે જે આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રની (Metaphysical) છે તેમાં અદૃશ્ય તત્ત્વોને કારણ તરીકે કદપવામાં આવ્યાં હતાં; અને જ્યાં સુધી તે આધ્યાત્મિક આભાસોને નિર્મૂલ કરવામાં આવ્યાં નહતાં ત્યાં સુધી જ્ઞાનની ત્રીજી અવસ્થા કે જે અનુભવસિદ્ધ (Positive) જ્ઞાનની છે તે ઉદ્ભવે એ અસભવિત હતું.

વિજ્ઞાન—પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન એ વિશ્વના રહસ્યનો વધારે સારી રીતે ખુલાસો કરવાનો હક ધરાવે છે. જ્યાં સુધી આધિદૈવિક દેવતા કદપના અને આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રના અદૃશ્ય તત્ત્વની ભ્રમણા દૂર કરી નથી ત્યાં સુધી સૃષ્ટિના પદાર્થ અને બનાવોની સંતોષકારક સમજૂતી મળવી અશક્ય છે એમ વિજ્ઞાનની પ્રથમ ફરીયાદ હતી. કોઈ કાર્યની ગુણ ઉત્પાદક શક્તિ કદપવી અને તેનાં હેતુ કારણ શોધવાં એ વિજ્ઞાનના પ્રદેશમા આવતું નથી. દૃશ્ય સંભવેલુ અવલોકન કરી તેનાં નિયતપૂર્વવર્તી (invariable antecedents) શોધી કાઢવાં એ જ વિજ્ઞાનનો પરમ હેતુ છે. વિશ્વના નિયમ શોધવાનું કામ આ ઉદ્દેશથી આમળ વધે છે. અમુક દેવ યા સત્ત્વ આપણા તરંગ અને સ્વેચ્છાનુસાર કદપવાં એ જ્ઞાનની ઉન્નતિને હાનિકર્તા છે. કાર્યના નિકટ કારણો શોધવાથી જ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. સૃષ્ટિનાં સત્યો આપણને આવા ઉદ્દેશથી જ મળી આવે છે. આ પ્રયોગસિદ્ધ-જ્ઞાન બાહ્ય તેમ જ આંતર સૃષ્ટિમાં વિવર્તના અધિકરણ રૂપ કોઈ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતું નથી. તે પ્રલક્ષ જ્ઞાનને જ સપ્રમાણ ગણે છે. આ જ્ઞાનની કદપનાને અનુસરી દૃશ્યમાન જગત્તા નિયમો અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનથી શોધવા અને તેમનું એકીકરણ કરતું એ જ્ઞાનનો પરમ આશ્ય છે.

આ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી લાભ શં છે ? પૂર્વે આ પ્રમાણેશોધ થઈ નહતી ? આ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. એ વિશે એટલું કહેલું જોઈએ કે જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન ધણું યોગ્ય હોય છે, કારણ કે અવલોકન પ્રયોગ અને શોધ તે માટે જોઈતાં સાધન હોતા નથી. આધુનિક સમયમા આ અડચણો દૂર થઈ છે. દૃશ્યમાન ભૌતિક જગત્તા પદાર્થોના ધર્મ અને તેમના અન્યોન્ય સંબંધના નિયમોને જોઈતું હાલમાં શોધવું રહેલું છે. તે પ્રાચીનકાળમાં નહતું. તે વખતના જ્ઞાનમાં કદપનાનું પ્રાધાન્ય હતું એ આપણે સ્વીકાર્યાં સિવાય ચાલે એમ નથી. જે વિષયોના સુખ્ય આધાર કદપના મન તથા આત્મા ઉપર છે તેનું ખેડાણ ને વૃદ્ધિ વિશેષ જોવામાં આવે છે. ઐરીસ્ટોટલે જોઈ પ્યોટોના કરતાં વ્યાવહારિક સત્તા ઉપર વધારે લક્ષ આપ્યું અને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોનો અવલોકન અને પ્રયોગથી અભ્યાસ કર્યો તો પણ તેના અન્યોમાં પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સત્યોનું આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનાં તત્ત્વોથી નિરૂપણ થાય છે. આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોથી નિર્ણય થએલા સત્યોનું સામ્રાજ્ય ભૌતિક શાસ્ત્ર ઉપર હતું. આ પ્રમાણે

શોધો સ્વતંત્ર નહીં હોવાથી તે આગળ વધી શકતું નહીં વિજ્ઞાનને પરતગતતામાંથી છૂટા કરીને તેના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાનો આશ્રદ્ય બેકને કર્યો તેથી અર્વાચીન વિજ્ઞાનના પિતા તરીકેની સંગ્રા તેને આપનામાં આવે છે. આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રોના વિચાર ફગાવી નિર્ગંધ છે અને વિશ્વતુ અવલોકન અને પ્રયોગથી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન ઔદિક સુખ અને સામાજિક ઉન્નતિને માટે મેળવવું જોઈએ એ બેકનનો સિદ્ધાંત હતો. વિજ્ઞાનનો અધિકાર આ પ્રમાણે અલગ નિશ્ચિત થયો તે અરસામાં અમેરીકાની શોધ, હોકાવત્તુ જડી આવવું, કોપરનીક્સ અને ગેલી-લીઓએ કરેલી ખગોળની નવી શોધો, ઘરગોળાની શોધ, મનુષ્યની ઔદિક સુખ તરફ ટ્વિસ્ટ એવા કેટલાક કારણથી બાલ જગતના નિયમો શોધવા તરફ શોધકોનું ચિત્ત દોરાયું.

નવા યુગનો આ વિચારપ્રવાહ ધીમે ધીમે પ્રબલ થતો ગયો અને સૃષ્ટિના પદાર્થ સંભવાદિના ધર્મ-શુલ્ક અને નિયમો વધારે ને વધારે શોધાતા ગયા. આ પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન અને પૂર્વે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રદ્વારા મળેલું કલ્પનામય જ્ઞાનનો સુકાળલે થતા વિજ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન જ યથાર્થ જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન અને તેની પદ્ધતિ જ્ઞાનના બીજા પ્રદેશોમાં લાગુ પાડવી એવો મત દૃઢ થતો ગયો. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો કપિત છે, મનસ્વી તરંગ છે, એ વિચારથી તેમનો તિરસ્કાર થતો ગયો. વિશ્વનો એક પ્રદેશ પછી બીજો એમ દૃશ્યમાન જગતના પદાર્થસંભવાદિના નિયમો ગોધાયા અને તેમનો યત્નવત્ ખુલાસો થયો. દેવતુ કર્તૃત્વ ધીમે ધીમે લોપ થતું ગયું અને કાર્યકાન્ધુની ભાવનાથી સર્વ બનાવોનું ઐક્ય સિદ્ધ થયું. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સર્વ વિચાર ગાવા લાગ્યા વિજ્ઞાને સંપાદન કરેલું જ્ઞાન અપ્રમાણ ગણાયું અને તેના જ્ઞાનની કલ્પનાથી સર્વ જ્ઞાનની યથાર્થતાની કસોટી થવા લાગી. કારણતાની ગૃહતાને લીધે જ્યાં ધર્મરતુ કર્તૃત્વ આરોપવામાં આવ્યું હતું અથવા કોઈ અદૃશ્ય સત્ત તેને નિયત્રણ કરતું હોય એમ ધારવામાં આવતું હતું તેને બદલે યાત્રિક નિયમાનુસાર ખુલાસો વધારે સતોષકાન્ક માન્ય પડ્યો, તેથી ધર્મર તેમ જ અતગમ્ય રૂપ કોઈ તત્ત્વના અતિસ્તવની જરૂર નિર્ણયક અને કપિત લાગે એ સ્વાભાવિક છે. જ્ઞાનના આર-ભમા વિશ્વની એકતા જે મુખ્યત્વે કરીને કલ્પનામય હોય છે તેને કેકાલે વિજ્ઞાન આપણને સૃષ્ટિના પદાર્થસંભવાદિના સંવિસ્તર અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનથી પ્રયોગસિદ્ધ એકતા આપે છે ઉત્કાન્તિવાદ ગુરુત્વાકર્ષણ અને ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓના પરસ્પર રૂપાંતરથી વિશ્વતુ ઐક્ય આપ-ણને જાણે કે પ્રલક્ષ જ્ઞાનથી મળે છે એમ લાગે છે.

આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “વિશ્વગ્યના અને તત્ત્વજ્ઞાન” ના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે ગ. વિજ્યલાલ વિજ્ઞાનના હિમાવતી છે અને તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મરજ્ઞાનના દોષો સુધારવા વિજ્ઞાન સમર્થ છે એટલું જ નહીં પણ વિજ્ઞાનના સાધન-સંવિધાન-જ્ઞાનની કલ્પના આપણા મનતુ મંપૂર્ણ સમાધાન કરી શકે એમ છે. એમ એમનું માનવું છે, અને વિજ્ઞાનની કુચી તેમના પ્રદેશમાં લગાડીએ તો મર્વ મુશકેલીઓ દૂર થઈ જાય એમ માનવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલી કૌમતની જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થા અને ૨૮ વિજ્યલાલના વિચાર-ધણે અશે મળતા આવતા હોય એમ લાગે છે અને જેને તે ‘વિજ્ઞાનસિદ્ધ જ્ઞાન’ કહે છે તે સર્વસ્વ છે એમ એમનું ધાગુ હોય એમ લાગે છે. આ પ્રસંગે વિજ્ઞાનની ગોચરતા કેટલી છે તેનો આપણે નિશ્ચય કરીશું.

૨. વિજ્ઞાનલાલ લખે છે કે “સેંકડો વર્ષ સુધી ઇશ્વરજ્ઞાનનું રાજ્ય નિર્વિવાદ અને સંપૂર્ણ હતું” ઇશ્વરજ્ઞાનનો અર્થ સુવ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રીય રીતે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, તેના શુભ અને સદિ સાથે તેનો સંબંધ, જીવાત્માનું સ્વરૂપ, અને ઇશ્વર સાથે એ કેવો સંબંધ ધરાવે છે વિગેરે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ-એનો જો ઇશ્વરજ્ઞાનના સમાવેશ થતો હોય તો તે જ્ઞાનના આરંભની પ્રથમ અવસ્થા નથી. પણ જોને ક્રોમ્ત આધિદેવિક ભાવના કહે છે તે અર્થમાં જો ઇશ્વરજ્ઞાન (Theology) ને લઈએ તો જ્ઞાનની શરૂઆતમાં દેવની ઇચ્છાને જ સર્વ બનાવો આધીન મનાય છે એ આપણે આગળ જોયું છે. વિશ્વના અદ્ભુત ચમત્કારથી ઉદ્ભવતા સાનંદ-શ્રવ્યને લીધે તેનું રૂઢસ્ય જાણવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. ધર્મભાવના અને જ્ઞાનનું મૂળ આ મનોવૃત્તિ છે. તેથી જ્ઞાનના આરંભમાં જ્ઞાનના વિભાગ હોતા નથી અને સર્વ જ્ઞાનનું એક હોય છે. ઇશ્વરજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન મિશ્રિત હોય છે, પણ કાળક્રમે તેમના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ નિર્ણય થાય છે. જ્ઞાનના આરંભમાં કંઈ ક્રમ વ્યવસ્થા કે નિયમિતપણું હોતું નથી સર્વ સંભવો આકસ્મિક અને અગમ્ય છે એવી દૃઢ ભાવના હોય છે. અનંત-તાથી થતો વિસ્મય અને કાવ્યકલ્પનાની પ્રબળતા એ પુરાણ ભાવના (Mythology) નું મૂળ છે. તે પછીના યુગમાં શાસ્ત્રીય રીતે જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને શુદ્ધિથી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે.

પાશ્ચાત્ય દેશના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં સેંકડો વર્ષ સુધી આ પુરાણભાવના પ્રચલિત હતી. ત્યાર પછી તત્ત્વદષ્ટિએ પ્રવેશ કર્યો. ઇસ્વીસન પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇસ્સના વખતથી તે નીચો પ્લેટોનીસ એટલે ઇસ્વીસન ૨૦૦ વર્ષ સુધી તત્ત્વજ્ઞાન મા આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનું સામ્રાજ્ય હતું. ઇસ્સથી તે નીચો પ્લેટોનીસ સુધી ઇશ્વર વિષેનો વિચાર કવચિત્ માલુમ પડે છે. રોમન અને એપીક્યુરીયનના દર્શનમાં ઇશ્વર સંબંધી કંઈ વિચાર સંભળાય છે પણ તેમની દષ્ટિ નીતિશાસ્ત્રથી નિર્ણીત થઈ હતી. આધ્યાત્મિક વિચારો આ યુગનું લક્ષણ છે અને તે સિદ્ધાંતથી પ્રાપ્ત થયેલી દષ્ટિથી નીતિશાસ્ત્ર રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્ર ઇશ્વરજ્ઞાન પ્રાણવિદ્યા તેમ જ પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સત્ય નિરૂપણ થાય છે. એરીસ્ટોટલની (Form and Matter) ફોર્મ અને મેટર આકાર અને તત્ત્વની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાના સત્યથી બીજા સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નિર્મિત થાય છે. તેથી ઇશ્વરજ્ઞાન જે ઇશ્વર સંબંધી સુવ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રીય રીતનું જ્ઞાન છે તેનું રાજ્ય તત્ત્વજ્ઞાન પછી શરૂ થાય છે. યુરોપના અંધકાર અને મધ્યકાળના યુગમાં ઇશ્વરજ્ઞાનનું રાજ્ય નિર્વિવાદ અને સંપૂર્ણ હતું. ત્રીજી સદીમાં ક્રીસ્ટીઆનીટીના સિદ્ધાંત યુરોપમાં પ્રસરવા લાગ્યા પણ એરીસ્ટોટલ અને પ્લેટોના આધ્યાત્મિક વિચારો પ્રબળ હતા. તેથી ઉદ્ભવતો વિરોધ દૂર કરવાને અને તેમાંના સત્યોનો એકતા સાબીત કરવાના પ્રયત્નમાં ઇશ્વરજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે. ઇશ્વરજ્ઞાનનું સામ્રાજ્ય આવી રીતે ચૈદમી સદી સુધી ચાલ્યું ત્યાર પછી મનુષ્યનું મન ઐદિક સુખ તરફ દોરાયું અને તે વખતના મનોગોને અનુસરીને જોડને બાજુ જગતના નિયમો શોધી કાઢવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ યુગને આપણે વિજ્ઞાનનો યુગ કહી શકીએ.

“વિજ્ઞાન સાંત અને છુપી રીતે પોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ કરતું હતું.” આપણે ઉપર જોયું છે કે આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક કલ્પનાઓ વિજ્ઞાનના સ્વતંત્ર વિસ્તારમાં આડે આવતાં હતાં પણ યોગ્ય કાળે તેના સ્વતંત્ર વિકાસને માટે તેમના પ્રદેશ અલગ થયા આ ઉપરથી

તત્ત્વજ્ઞાન અને ઇશ્વરજ્ઞાનના વિચાર શુન્ય છે એમ ધારી શકાય નહીં. રા. વિજયલાલ તત્ત્વજ્ઞાનનું રાજ્ય મધ્યમ અવસ્થામાં સ્થાપિત કરે છે પણ જે વખતે બાહ્ય જગતના નિયમ શોધવાનો આગ્રહ એકને કર્યો તે જ અગસામાં ફ્રેન્ચ તત્ત્વજ્ઞેતા ઉકાર્ટે આંતર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો આરંભ કર્યો. ઉકાર્ટેનું “Cigotoerogsum” હું ચિત્ત કરૂં છું તેથી મારું અસ્તિત્વ છે’ એ સૂત્ર ધણ મહત્વનું અને અર્થસૂચક છે. ચેતન અને જડનો વિરોધ શરૂ થયો અને તેમનું સમેલન કેવી રીતે કરવું તે એક મહા પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના પિતા તરીકેની સંજ્ઞા ઉકાર્ટેને આપવામાં આવે છે. અને તેનો નિકાસ અને વૃદ્ધિ તે સિદ્ધાંતથી શરૂ થાય છે જેવી રીતે એકને બાહ્ય જગતના નિયમોના અભ્યાસ માટે ઉત્પાદક વધાર્યો તેની રીતે ઉકાર્ટે ચેતન તત્ત્વની મહત્તા સિદ્ધ કરી અને સૃષ્ટિનું સત્, ગોષ્ઠી કાઢવાની સુગમ પદ્ધતિ બતાવી આપી. એકનના અનુયાયી તરીકે જેમ આપણે લોક કો-ડીનેક હેલવેશીયમ કોમ્પ અને સ્પેન્સર ગણી શકીએ તેમ ઉકાર્ટેના અનુયાયીઓ સ્વિનોગ્રા વિનનીઝ કૅન્ટ અને હેગલ છે. આની રીતે વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી ગઈ.

“ઇશ્વરજ્ઞાન પોતાને માટે શ્રદ્ધાને લાગણીઓનો પ્રદેશ સ્વીકારી લે છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનને તે સત્યના ગોષ્ઠીનો પ્રદેશ સોંપે છે” આ વિચાર વિજ્ઞાનની કંપનાના પરિણામ રૂપે છે. બ્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ પ્રમાણયુક્ત છે ત્યારે ઇન્દ્રિયતીનીત એવું કંઈ તત્ત્વ નથી એ નાભાવિક છે તેથી દૃશ્યમાન જગતના પદાર્થના ગુણ ધર્મનું અવયોગન અને વર્ગીકરણ કરો તેમના નિયમો શોધવા એ વિજ્ઞાનનો અધિકાર છે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ આ સર્વ કલ્પનાઓનું એકી કરણ કરી તેમને વધારે વ્યાપક એવી કલ્પનામાં મુકવું એ કરે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી પર કોઈ નિત્ય તત્ત્વ સાબીત થઈ શકે નહીં. વસ્તુસ્થિતિ આવી રીતે છે ત્યારે ઇશ્વરજ્ઞાન હોય જ નહીં કાગળ કે ઇશ્વર એ એક અક્ષર નિત્ય તત્ત્વ છે તેથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધા અને લાગણી આનું ફળ હોય કાગળ કે જે જ્ઞાનની કલ્પના આપણે પૂર્વે સ્વીકારી છે તેનો અવિરોધના નિયમાનુસાર વિચાર કરીએ તો ખુદિપૂર્વક ઇશ્વરના અસ્તિત્વ નો નિશ્ચય થઈ શકે નહીં. ઇશ્વરનું જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને લાગણીઓ ઉપર આશ્રિત હોય તો તે વધારે વખત ટકી શકતું નથી, કાગળ ખુદિ ઇશ્વર અને લાગણી એ આપણા મનની ત્રણ સુસજ્જ શક્તિઓ છે. તેથી કાળક્રમે નિશ્ચયશક્તિનો જે મશય ઉદભવે તેનું મમાધાન લાગણીથી થઈ શકતું નથી આનું પરિણામ સશયાત્મવાદ યા નાગ્નિકતા આવે છે’ તેથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધા અને લાગણી ઉપર રાખવું એ બચક છે અથવા તો આપણે પૂર્વે સ્વીકારેલી જ્ઞાનની કલ્પના ફેરવવી જોઈએ.

(અપૂર્ણ)

જિજ્ઞાસુ.

વિલાસિકા.

(અનુસંધાન પૃ. ૩૪૦ થી.)

બાપા, પદરચના, કવિત્વ,—એ ત્રણ મુખ્ય અંગ કાવ્યનાં છે; તેમાંથી વિલાસિકાની કાવ્યોની બાપાનું અવલોકન કર્યું. હવે પદરચના વિશે થોડુંક બોલવાની જરૂર છે. આનન્દની વાત છે કે ‘પારસીગુજરાતી’ ના ભક્તોએ જે અપૂર્વ છન્દરચના ઊપજાવી કાઢી છે તેનો સ્પર્શ મિ. ખજુરદારે કર્યો નથી, અને શુદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વીકારાયલા અને સ્વીકાર્ય છન્દ વગેરેમાં જ પદઅંધ રચ્યા છે, પારસી ગુજરાતી છન્દો ગુજરાતી બાપાના બંધારણને પ્રતિકૂળ હોઈ હાસ્ય ઊપજાવનારા બને છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતી છન્દનું બંધારણ સ્વરની લઘુચુરતામૂલક માત્રા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે અને પારસી ગુજરાતી છન્દો એ તત્ત્વનો અનાદર કરી, માત્ર એક પ્રકારના તાલનું અધિક્યરૂં સેવન કરવા જતાં, પારસી છદ અને અંગ્રેજી છદરચના,—જે બંનેના મૂળતત્ત્વ કેવળ ગુરુ જ પાયા ઉપર છે,—તેનો મકરૂં કરી નાખી અનોઝા તનોઝા દશાને પામે છે.

વિલાસિકાની પદરચના—ઉપર વિરલ પ્રસંગે છન્દોપ (ગુરુને લઘુ અને લઘુને ગુરુ કરવાનો) બતાવ્યો છે તે બાદ કરતા—સંસ, મુઝિલટ, અને શ્રવણને મુખદ છે. એ ગુણ પારસી ગેઝલની કૃતિમાં વિશેષ અભિનન્દનીય છે.

પરંતુ પદરચનાના બીજા એક સ્વરૂપનું ખાસ અવલોકન કરવાની જરૂર છે;—તે છન્દોની યોગ્યતા. મિ. ખજુરદારે વિલાસિકામાં આશરે છ એક નવા છન્દ યોગ્ય છે તે નીચે પ્રમાણે—

(૧) પવનિત	(૪.) મોહક	(૭.) ધટિકા
(૨.) અદલ છદ	(૫.) દિવ્ય	
(૩.) તોટકમણિ.	(૬.) મિશ્રહરિગીત	

છવ છવ કરી

ઉગ ગાનમા છવકાવને !

આમ કડકા પાડવાને મૂળ ક્રમમા ગોળવતા—

ઓ મેઘ ! વૃદ્ધિ વાવને ! પશુ પર્ણીને હરખાવને !

તુજ રવ ભરી છલ છલ કરી, ઉગ ગાનમા છવકાવને !

આ મૂળ હરિગીતના બે ચરણ બનીને જોમા રહેછે તેથી આ છન્દને નવીનતાનો હક આપી નવુ નામ આપવાની જરૂર જણાતી નથી, અને ઉપર કડકા પાડીને રચના મૂળ અપૂર્વતાનો દેખાવ આપવો તે પણ વાજબી નથી. યમકને લીધે-મૂળ યતિથી પડતા વિભાગ ઉપરાત-કાઠું વિશેષ વિભાગ થાયછે તે સ્વીકારતા પણ જુદો છન્દ થવા જોઈતી સામગ્રી ઉત્પન્ન નથી થતી એમ લાગેછે માત્ર—

“કવિ અતરે કદો શુષ્કતા આરી વમે,

*નિરસ કદરહિણુ જગતથી મદ જ થશે”

એ પ્રકારના બધાં ચરણો ઉપરના પ્રકારની રચના પછી આપ્યાછે તે હરિગીતના પૂર્ણ ચરણથી સ્હેજ જુદા બનેછે. પરંતુ હરિગીતના ચરણમાંથી પ્રથમના સાત માત્રાના એક કડકાનો લોપ કરીને આ ચરણો રચેલાછે-તેમા ખામ વિનક્ષણતા નથી

(કવિ અતરે) કવિ અતરે—એમ બે વાગ વાયતા પૂરુ ચરણ હરિગીતનું બની સકશે આપણી જ વિનક્ષણતા નવીન તરીકે સ્વીકારાય પરંતુ તે ઉપરાત એક ચરણના યતિમૂલક ચાર પાંચ કરમ કંઠવાની યોજનાને વિનક્ષણતાના બીજ તરીકે બતાવવુ તે તો ન્યાય નથી.

આ પ્રકારના ‘નવા છદ’ બનાવવાનો ખેવ એક મહાગ અભ્યાસકાગના વૃત્તાન્તનું સ્મરણ કરાવેછે. અમદાવાદ હાઇસ્કૂલમા એમ મદારો મહાધ્યાયી હતો તે કસરતશાળામા કસરતના નવા નવા ‘દાવ’ શોધી કાઢતો હતો, parallel bars ઉપર બે હાથ અમુક રીતે મૂકવા, વળી કેવળ નજીવો ફેરફાર કરી જુદો ક્રમ રાખવો વગેરે-તેવળ ગમ્મત ખાત-જ હાસ્યજનક ફેરફારને નવા ‘દાવ’નું નામ એ આપતો હતો. ઉપરની નવી છન્દયોજના તે કાંઈક હાલો જ ખેત બનેછે, વસ્તુગત ભેદને અભાવે જુદા જુદા સ્નાયુને જુદી જુદી રીતે કસવાથી વિકાસ આપવાના ધોરણ ઉપર જ જુદા જુદા ‘દાવ’ બની મરે, તે જ પ્રમાણે છન્દના અન્તર્ગત બધારણમા હેવો ફેરફાર થાય કે તેથી શ્રવણ ઉપર સુંદરતાની છાપમા પણ ફેરફાર થાય, ત્હારે જ નવીનતાનો હક છન્દને મળે બાકી તો આભાસ જ ગણાય.

* ‘નિરસ’ અને ‘હીણ’ (દીન)—એ ખરા રૂપ છે તે સસ્કૃતના પૂર્ણ જ્ઞાનના અભાવને લીધે જ ન જાણીને આ પ્રયોગ થયા જણાયછે

પરંતુ કેવળ નવીનતાનો હક કરનારા હોદો તપાસિયે. ધ્વનિત, અદ્વલ, તોટકમણિ, મોહક, અને દિવ્ય એ સર્વે નવીન હોદો વિશે (મિ. ખંબરદારે ૫૪ નીચે આપેલી તે તે દીપો ઉપગ્રી જણાય છે કે) એક અપૂર્વ સ્વરૂપ હેમણે જોયું છે. અગ્રેજી ભાષામાના હદ અથવા મેઘ કાવ્યની ઢગ ઉપરથી, અથવા હેને મળતાં સ્વરૂપના, નવીન હોદો ગોળ્યા છે એમ આશય જણાય છે. આ વિશે સામાન્ય દીકા એક એ કરી સકાય કે અગ્રેજી છદ્દતું બીજા accent અને એ પ્રકારની યોજનામા છે, અને ગુજરાતી છદ્દતું બીજા સ્વરની લઘુ-ગુરુતાના તત્ત્વમા છે, એ બને બીજામા કોઈ પણ રીત્યતું સરખાપણું કે સમાન અસર સભરી સકે નહિ—અને તેથી આ પ્રકારનો દાંવા કરવો એ શી રીતે તે કળી સકાતું નથી તાલની સખ્યા અને યતિને લીધે જે accent જોડે સમાનતાનો ભાસ માત્ર થાય છે તેથી છેતરાઈને આ પ્રકારતું સામ્ય નજરે પડતું હશે એમ લાગે છે

હવે પ્રત્યેક નવા જદ તપાસિયે.—ધ્વનિત જદ વિશે મિ. ખંબરદાર પોતે જ કહ્યું છે કે હેના ચરણતું માપ—‘બ્રમરાવળી’ જદતું છે. તો પછી મીત્ર sonnetની પેઠે ૧૪ ચરણ, અને અન્ત્ય ચમકની ગોઠવણ,—એટલા ઉપગ્રી હેને નવીનતાનો હક આપવો વાજબી નથી. Sonnet અને ધ્વનિતમા તાલ માપની મમાનતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ તત્ત્વરૂપે સમાનતા નથી જણાતી જરાક વધારે વિગતમા બિતલિયે અગ્રેજી sonnetની રચના Iambic pentameterની છે, અર્થાત્ પ્રથમ અસ્વગિત (unaccented) અને બીજી સ્વગિત (accented) હેવી બખ્ખે વર્ણશ્રુતિ (syllable) વાળા પાંચ ગણતું એક એક ચરણ હેમા હેાય છે નીચે પ્રમાણે —

To one/who has'/been long'/in cit'/y pent'.

હવે મિ. ખંબરદાર પણ કમુવ કરને કે આપણી ગુર્જર છદ્દની ગચનાનો આધાર સ્વગની લઘુગુરુતા ઉપર છે, સ્વગિત વ (1 cent) ઉપર નથી પરંતુ હેમનો આશય કાઠક એમ જણાય છે કે માનાઓની ગણના કરી સ્વગિતવને ઠેકાણે આપણા છદ્દ શાસ્ત્રના તાલ લઈશું તો અગ્રેજી તથા ગુર્જર જદોને મમીપ આણી સદાશે આ ધોરણે એઓ ઉપરની પકિતની માત્રાગણના નીચે પ્રમાણે કગતા જણાય છે —

૬ વન	૬ હંજ	બીન લોગ	ધન સી	દી પેન્દ
૨ ૩	૨ ૩	૨ ૩	૨ ૨	૨ ૨

અને આ માત્રાપ્રમાણ તથા તાલમ્યાનનાનો ગુર્જર છદ્દ બ્રમરાવળી હેમને જડી આવ્યો છે —

૪રતી	જગની	મનમો	હનસુ	દગતા
૧૧૨	૧ ૨	૧ ૨	૧૧૨	૧૧૨

અને આ દેખાતા મામ્ય ઉપર હેમતું ‘ધ્વનિત’ તું ચમણુ મૂકાયું છે

પરંતુ કામાં મુખ્ય બે સ્થાન જણાય છે. પ્રથમ તો ૨ વળે છે ત્યાંથી ગુણમાં દરેક સ્વર
૨ ૨

ની બુદ્ધિ માત્રા ગણી છે તે નિરાધાર છે. અંગ્રેજ Iambic હંદમાં માત્ર સ્વરભાર ગણી
બીજી શ્રુતિ ઉપર હોઈ ગણમાંના સ્વરો લઘુ પણ હોય અને ગુરુ પણ હોય એમ અનિયમ
છે. ઉપરના જ દેશાન્તમાં ૨ એમ દીર્ઘ માત્રા બે માત્રા ગણવાનું કશું કારણ નથી. એ
વાસ્તવિક રીતે એક જ માત્રાની વર્ણશ્રુતિ છે. એમ અન્યત્ર પણ જોવું. આ રીતે પ્રત્યેક
ગણની ચાર ચાર માત્રા એ કલ્પના નિરાધાર થઈ તે ઉપર રચેલી દલીલ ભાગી પડે છે.
ખ્રીસ્ત, કોઈક આ કારણથી જ-Iambicના ગણમાં સ્વરની માત્રાઓના અનિયમને બળે જ
અથવા બે બે માત્રાની બે શ્રુતિનો ગણ સ્વીકારતા પણ, -એ Iambicના ગણમાંના પ્રથમ
સ્વરની બે માત્રાની રહામે જમરાવળી હંદના ગણમાં પ્રથમ બે લઘુ સ્વર આવવાથી જવણ
જુદા જ પ્રકારનું બની જઈ ગયના બદલાઈ જાય છે, અને તેથી અંગ્રેજ હંદનો ધ્વનિ
આ ગુરુ હંદમાં ઊતરતો નથી; અને તલથી મળતી મદદ નકામી થઈ પડે છે.

અંગ્રેજ હંદ આપણી કવિતામાં ઊતારવાનો પ્રયત્ન શી રીતે વ્યર્થ નીવડે છે તે બતાવ-
વાને આટલું વિગતમાં ઊતરવું પડ્યું. અંગ્રેજ તથા ગુજરાતી હંદનાં પ્રાણજીવ તત્ત્વ વચ્ચે
મૂલમત ભેદનું પરિણામ જેમ અંગ્રેજ હંદ ગુજરાતી આણવાની અશક્યતામાં આવે છે તેમ
જ-અથવા તેથી પણ વિશેષ રીતે-ગુજરાતી હંદ અંગ્રેજમાં આણવાની અશક્યતામાં પણ
દર્શન દે છે. આ ઉત્તરોક્ત પ્રયત્ન કેવો દસનીય થાય છે તે સર્વને અનુભવગમ્ય છે.

આમ બંને હંદ:શાસ્ત્રના સ્વરૂપભેદના પરિણામે નીચજતી અન્યોન્ય વિનિમયની અ-
શક્યતા છતાં એટલું સ્વીકારવું પડશે કે sonnetનું કોઈક પણ અનુકરણ જો થઈ સકે તો
મિ. ખબરદાર એ પ્રયત્નમાં અત્યાર સુધી બીજા કેટલાક પ્રયત્ન કરનાર આધુનિક કવિઓ
કરતાં સારી રીતે સફળ થયા છે. રા. અણિસંકર ભટ્ટ, રા. બ. ક. દાકર વગેરે કેટલાક
વિદ્વાનોએ શિખરિણી, શાંદલવિકીડિન, મન્દાકાન્તા, પૃથ્વી-કલ્યાદિ ગમે તે જ્ઞાનોનાં માત્ર ૧૪
ચરણ કયાં એટલે અંગ્રેજ 'સોનેટ' નું સ્વરૂપ આવી ગયું એમ ગણી જે પ્રયાસ કર્યા છે તે
'સોનેટ' ના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને સ્પર્શ પણ ના કરતા કેવળ ચરણની સંખ્યાના એક ગાણ
અંશને જ વળગવાથી અર્થહીન અને કોઈક હાસ્યગનક નીવડ્યા છે એમ સર્વ હંદ:શાસ્ત્ર-
રસિક જાનને લાગે છે; ત્યારે મિ. ખબરદારની આ 'ધ્વનિત' ની યોજનામાં 'સોનેટ' ના
તત્ત્વજૂત અંગોનું વિશેષ અનુકરણ હોવાને લીધે હેમની યોજનાને છેક દરી કદાચ એમ
નથી ઉપર બતાવ્યું તેમ માત્રા વગેરેની ઊતારણીની અશક્યતાને લીધે જે મદત્તવું અંતર
બંને હંદોમાં રૂઢે છે તે તો બુલવાનું નથી જ. તોપણ, ચરણની સંખ્યા, ચરણોમાં યમક-
ના ક્રમની યોજના—અને તે સંકોચ યોજના—અને હંદના બંધારણમાં કોઈક પ્રેરિ—એ
સર્વ ગુણોને લીધે 'ધ્વનિત'નો મત્કાર કરતાં આવડે એટલો આવશે. 'ધ્વનિત' એ નામની
યોજના પણ sonnet શબ્દ જોડે અર્થમાં તેમ જ હેના શબ્દધ્વનિમાં મળતાપણાને લીધે
સુરચિયુક્ત તથા સુભગરૂપ બની છે. મારે આ નવા હંદની યોજના બાબત મ્હેં બતાવેલા
વાંધા છતાં એ મારે મિ. ખબરદારને કોઈક ધન્યવાદ આપવાને અડગણ નથી.

અદલ હંદ તપાસતા જણાશે કે પ્રથમનાં ત્રણ ચરણુ તોટકથી અભિન્ન છે, માત્ર ચોથુ ચરણુ તોટકના અડધા ચરણુને એક ગુરુ ઉમેરી અટકાવી દીધું છે. હાવાં ચાર ચાર ચરણુના બે યુગખાંતો એક શ્લોક ગણ્યો છે. અને ચોથા અને આઠમામાં અન્ત્ય યમક સાધ્યો છે. આ એક રચનાન્તર છે. પણુ છન્દના તત્ત્વમાં બહુ ફેરફાર નથી. અને અંગ્રેજી દબ્બો અથ અસભવિત છે. તોટકમણિમા તો નવીનતા માત્ર અન્ત્ય યમકની ગોઠવણુમા જ છે, એમ મિ. ખબરદાર પોતે જ સ્વીકારે છે. પ્રથમ અને ચોથાં ચરણુ યમકિત, અને બીજાં અને ત્રીજાં યમકિત; આટલા ઉપરથી નવો છન્દ ઠરાવવો એ જરાક દસવા જેવું બને છે. દેનિસનના In Memoriam ની રચના જેડે હાને સરખાવવામાં પણુ યમકની આ ગોઠવણુ ઉપર જ બધો હક કર્યો છે. એટલા ઉપરથી છન્દનુ સામ્ય ઠરાવવું એ સાહસ છે. તાલની સંખ્યા બનેમાં સરખી આવે છે એ સામ્યથી છેતરાવાનું નથી.

મોહક છદ્મ પણુ અંગ્રેજી છંદનુ સામ્ય માત્ર આભાસમૂલક છે, તાર્ત્વિક નથી. અને યોગ્યતા ગુજરાતી છદ્મોમાં સહજ ફેરફારથી નિષ્પન્ન થયેલી છે.

દિવ્ય છદ્મ—આ માત્ર કાઈક નવીન યોગ્યતા છે. પરંતુ તે માટે અંગ્રેજી છંદની દબ્બ ઠરાવવી એ આવશ્યક પરિણામ નથી. અનેક ગરખીઓ, ગીતો, પદો, વગેરે આપણામાં યોગ્યતા છે, હેમા માત્રા અને તાલના નિયમને વશ રચના હોય છે. તેમ આ પણુ છે. વિશેષ કરું નથી.

આ સાત ‘નવીન’ છદ્મો શિવાય બીજી કેટલીક રચનાઓ ગોઠવણુમાં ફેરફારને લીધે વિલાસિકામાં નવીન રૂપે આવેલી છે. ‘ઉપ-વસન્તતિલકા’ તે ‘હૃદયવીણા’ માંના ઉપગ્નતિ વસન્તતિલકાથી’ જુદો નથી. માત્ર નામ જુદુ રાખ્યું છે. પરંતુ ઉપગ્નતિ-વસન્તતિલકાથી જે છન્દનુ ખરુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટાય છે તે ઉપવસન્તતિલકાથી નથી થતું. નામ ફેરવવાનો હેતુ સમજાતો નથી.

‘આશાદેવીનુ ગાન’—(૫. ૧૮૬) એ કાવ્યને ‘ગરખી’ નામ આપ્યું છે. કાષ્ઠ પરિચિત ‘ગરખી’ ના દાળમા પરિપૂર્ણ રૂપે આ સમાતી નથી. રચના તપાસતાં જણાય છે કે ‘ઓધવજી મંદેશો કહેજો સ્વામને’—એ ગરખીનાં ચરણુમાં યોડાક ફેરફાર કરીને આ ‘નવી’ ગરખી રચી છે. પરંતુ એ ફેરફારથી ગેયતામાં વિશેષતા શી સધાય છે તે સમજાતું નથી. મ્હારી અદ્વપ્રભિતામાં તો કાંઈક ગેયતામાં (તાલને સંબંધે ખાસ) ક્ષતિ આવે છે. ચરણો તપાસતાં જણાશે:—

“ મ્હારી મીડી મીડી વાત સુણો રે માનવી ”

અહિ ‘મ્હારી’ એ પ્રથમની ચાર માત્રા ટાળીશું તો—

મીડી મીડી વાત સુણો રે માનવી

એ ચન્દ્ર—

ઓધવજી મંદેશો કહેજો સ્વામને

એ માપમા પૂર્ણ રૂપે જીતરશે અહિં ‘મહારી’ એ ચાર માત્રા આરંભમા ઉમેરેલી મહારા અવધુને તો નડતરરૂપે લાગી ગેયતામા ક્ષતિ કરેછે

પ્રત્યેક કડીમા પહેલી તથા ત્રીજી પંક્તિ આ પ્રકારની છે (ચાર માત્રા આરંભમા કદગી મ્હોડેલી), અને બીજી તથા ચોથી વળી એથી વધારે વિચિત્ર છે —

“ મહારુ જીવન બધું ખલાડ વડુ વખણાય ”

અહિં આરંભમા ‘ મહાર ’ એમ ચાર માત્રાની વરસેણી વધારીછે, અને અતની એ માત્રાનું અગ કાપી નાખી પદરચનામા વ્યગતા પણ આણીછે બીજી રૂળ જણાતું નથી

જીવન બધું ખલાડ વડુ વખણાય જો—

આમ વાચતા ‘ ઓધવજીના સદેશ ’ નું સુપરિચિત માપ ઉદ્ભૂત થશે આમ અગ ક્ષતિ અને અધટિત વધારા કયાંથી માધુર્યનું તત્ત્વ કિયું સચવાયછે તે સમજાતું નથી આ ગરબી વિશે કોઇ પણ પ્રકારનો ખુલાસો મિ. ખબરદારે આપ્યો નથી તેથી હેમના કારણો વિશે અજ્ઞાન ગ્રહીને જ ઉપરની ચર્ચા કરવી પડીછે

કાવ્યગુણમા મધુરતાવાળું ‘ હાલરડું ’ (પૃ. ૫૪) એ ગીતની ચાલ બતાવી નથી પરંતુ ક્રુર પદનું બાહ્ય સ્વરૂપ બાદ કરતા એકદર ગ્યના ‘ અજનીગીતની ચાલ ’ જે પૃ ૮૯ મેં ‘ ત્યાગ ’ નામના કાવ્યમા બતાવીછે તે જ હામા સમાયછે પૃ ૮૨ માં ‘ ત્યાગમા રાગ ’ એ કાવ્યની ચાલ બતાવી નથી પણ હેની પૂર્વ જ આપેલા ‘ અજનીગીતની ચાલ ’ ઉદિષ્ટ જણાયછે તેમ પ્રત્યક્ષ છે ‘ પ્રેમમદિર ’ (પૃ. ૧૨૨) એ કાવ્યને ‘ ગરબી ’ કહીને જ સતોપ માન્યોછે કેઈ ચાલની તે બતાવ્યું નથી પરંતુ ગરબીની ગ્યના મધુર અને રસિક સ્વરૂપપ્રકાશ છે અને એ જાતની ગરબીનું મિશ્રણ સુદરતાથી થયુંછે આ ગરબીનું લલિતસ્વરૂપ મર્વ રસિકજનો સ્વીકારશે

વસતદ્વૃત (પૃ. ૧૨૪) ની ‘ ગરબીની ચાલ—સુપ્રસિદ્ધ છે ‘ અનમેલી રે અમે માત ’—તે ખરું, પણ નિર્દિષ્ટ કરી હોત તો અડચણ નહોતી

‘ પ્રેમતરંગ ’ (પૃ. ૩૫) ને ‘ લાવણી ’ એમ નામ અને ‘ સધ્યાને અરજ ’ (પૃ. ૧૫૭) ને ‘ લાવણ્યમયી ’ એમ નામ આપ્યુંછે એ બેદ શા માટે ગણ્યોછે તે સમજાતું નથી બને લાવણીઓ જ છે ‘ પ્રેમતરંગ ’ તે મણિલાલ નં. દ્વિવેદીના ઉત્તરચરિતમા પ્રથમ દર્શન દેનારી અને હેમની અપૂર્વ તથા સુન્દર લાવણીના સ્વરૂપની છે અને ‘ સધ્યાને અરજ ’ તે સામાન્ય લાવણીના સાદ્ય સીધા ચરણોવાળી ગ્યના છે ‘ લાવણી ’ એ ખરું જોતા એક જાતનું તાલનું જ સ્વરૂપ છે તેના આવર્તનમા અનેક પ્રકારના ફેરફાર થઈ સકેછે, અને એક છેડે ગ્રામ્યતાના સંસ્કારથી અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારી રચનાથી માડી, ક્રમે ક્રમે સુન્દરતાના સ્વરૂપ સંધાઈ-બીજો છેડે અનુપમ લાવણ્ય પ્રમટાવનારી ગ્યનાના પ્રાદુર્ભાવ

ચાવછે. સ્વર્ગસ્થ હીમરાવની 'લાવણ્યમયી' નું સ્વરૂપ રસિક વર્ગથી અગ્નિષ્ઠું નથી. અને એ સુન્દર રચનાને 'લાવણી' એ નામ જોડે બાંધાયેલા આશ્ચર્યના સંસ્કારથી અરપદ રાખવા માટે જ હીમરાવે 'લાવણ્યમયી' નામ ચોળ્યું હતું. એ નામનો આરમ્ભ હેમની એ રચનાના વખતથી જ હોઈ-પછીથી પ્રચારમાં એ સુન્દર નામ આવ્યું છે. તે નામ 'સંધ્યાને અરજ' એ કાવ્યની સાધારણ 'લાવણી' ની રચનાને આપવું ઉચિત નથી લાગતું.

નવીન છંદરચનાનો આભાસ માત્ર છે હેવું ઉદાહરણ "છેલી સલામ" એ કાવ્યમાં છે (પૃ. ૧૯૬). 'રેખતો' એમ નામ તો મૂક્યું છે, તે તે બરોબર જ છે. પરંતુ પંક્તિ-યોની ગોઠવણમાં કેવળ દેખાવ અપૂર્વતાનો હોઈ અપૂર્વતા કશી નથી. ચાર ચાર ચરણની બે કડીઓની એક કડી બનાવી છે, અને પ્રથમનાં ચાર ચરણને બધ્ધે ચરણો એક સાથે છાપી ચારનાં બે ચરણનો દેખાવ મૂક્યો છે. આમ ગોઠવવાનો હેતુ સમજાતો નથી, તેમ જ એથી કોઈ પ્રકારની રસિકતાની નિષ્પત્તિ પણ નથી થતી.

રેખતો એ ખાસ * છંદ નથી, અને હેનો બાંધો હેવો છે કે (અક્ષરમેળ છંદો કરતાં પણ વધારે સરલતાથી) કોઈ પણ રાગમાં ગાઈ સકાય, અને રાગ અને છંદ એ બેનાં સ્વરૂપનિયામકત્વ જ જુદાં છે એ વાત મિ. ખબરદાર જૂલી જતા જણાય છે. પૃ. ૫ મે ફૂટનોટમાં એઓ લખે છે:—“આ રેખતા ગઝલ હમીર કલ્યાણમાં પણ ગવાય છે.” અહિં 'પણ' શબ્દનો હેતુ શો? 'રેખતો' તે રાગ? એમ હોય તો તે કેવળ અર્થ-હીન વાત છે. હમીર કલ્યાણમાં જ નહિ પણ કોઈ પણ કલ્યાણમાં, બેરવીમાં, સોરઠમાં, કાશીમાં,—વગેરે અનેક રાગમાં રેખતો ગાઈ સકાય એ વાત સર્વ સંગીતતત્ત્વ જાણનારને અજાણી નથી. રાગતુ સ્વરૂપ વિસારે મૂકવાની આ રીતને પરિણામે જ પૃ. ૨૮ મે “બેરવી ગઝલ” એમ નામ આપેલું જણાય છે, અને પૃ. ૬૩ મે 'રાગ પ્રભાત' એમ નામ આપવાને વિશે પણ જરાક સંશય પડે હેવું છે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

* પૃ. ૧૩ મે મિ ખબરદારે રેખતાને ચિન્તામણિ છંદ કહ્યો છે. પણ એ છંદ જાણ્યામાં કે માંજાણ્યામાં આવ્યો નથી. પછી ત્યાં છંદ બની સહે છે તે વાત જુદી છે.

SIR CHARLES MALET

• પેશ્વાના દરબારમાં પહેલો ઇંગ્લેજ રેસીડન્ટ

સર ચાર્લ્સ માલેટ

પ્રથમ ભાગ.

પૂર્વ વૃત્તાન્ત.

સર ચાર્લ્સ વોરી માલેટનો જન્મ તદ્દન ગરીબ કુટુંબમાં થયો હતો. તે આપઅકલથી જ ઉત્તતિને પામ્યો હતો એના પિતાનું નામ રેબ્બરડ એલેક્ઝાન્ડર માલેટ હતું તેને ત્યાં માલેટનો જન્મ ઈ સ. ૧૭૫૨ માં થયો તે કાળ પ્રમાણે માલેટ થોડું શિક્ષણ લઈ પોતાની ગૃહસ્થિતિથી કટાણી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની નોકરી સ્વીકારી તેની પોતાની વીસી પૂર્ણ થઈ નહોતી તે પેલા સ્વદેશ છોડી હિંદુસ્થાનમાં આ યો અદારમાં શેકાનો ઉત્તરાર્ધ હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લેન્ડેનું રાજ્ય સ્થાપિત કરનારા માહસિક બુદ્ધિશાળી, રાજકારણી પરાક્રમી અને ભાવ્યશાળી પુરૂષોનો આગમન કાળ હતો સર માલેટ સ્ટુઅર્ટ એન્ડ્રીન્સન, સર જોન માલકમ, સર ટોમસ મનરો આદિ વીર અને મુત્સદ્દી પુરૂષોનું આવવું આ સૈકાના અતભાગમાં થયું આ વીર પુરૂષોએ હિંદુસ્થાનમાં વિશેષ કરી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં, આ વહરાજસત્તાનું ધ્વજરોપણ કર્યું. પરંતુ તેનો ખરો ઉપક્રમ તેમની પૂર્વ મોસ્ટીન એપેન્ટ, હોર્નબી, માલેટ, ફોર્બસ ઇત્યાદિ મુત્સદ્દીઓએ કર્યો હતો મોટા માધવરાવ પેશ્વાના સ્વર્ગવાસ પછાં મરાઠી રાજ્યમાં જે ગૃહકલહ થયો અને નારાયણનાવ પેશ્વાનો વધ થતાં પુના દરબારમાં જે ફાટકુટ થઈ તેનો લાભ તત્કાલીન ચતુર અને દૂરદર્શી ઇંગ્લેન્ડેએ લઈ મરાઠાઓના રાજ્યકારણમાં ટ્રેવી નીતે પોતાનો અચ્ચુ પ્રવેશ કર્યો અને મુખિતપ્રયુક્તિથી મહત્વ વધારી પોતાનું હિત કેવી રીતે સાધ્યું તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે

મી માલેટ હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ કેવા અમલદાર તરીકે આવ્યો અને તેણે પ્રથમ ક્યા ક્યા કાર્યો કર્યા તેની સારી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી, તથાપિ તેની પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં ઈ સ. ૧૭૭૦ માં પ્રથમ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના મુખ્યના મુદ્દા ખાતાના કારકુનની જગ્યાપર નિમ્નોક્ક થઈ હતી ત્યાંથી તે ખંભાતના નવાબની દરબારમાં ઇંગ્લેન્ડે તરફથી રેસીડન્ટ તરીકે ગયો ઇ સ. ૧૭૭૮ માં જે વખતે રાધોબાદાદ પેશ્વાની સખત હાગ આ રાસ મુકામે થઈ અને તેના સૈન્યની નાશભાગ થઈ રહી તથા સખત ધાણ સૈન્યનો નીમળો ગયો ત્યારે તે ઇંગ્લેન્ડની મદદ માટે સુગત જવાને પ્રથમ ખંભાત બદર આવ્યો આ વખતે ખંભાતની ઇંગ્લેજ ફેક્ટરીનો મુખ્ય અધિકારી તથા નવાબની દરબારમાં ઇંગ્લેજ તરફનો પ્રતિનિધિ માલેટ હતો નવાબ તથા માલેટ તરફથી રાધોબાદાદને સારો આવ્રય મળ્યો હાલએ માલેટન તે વખતે કહ્યું —“તમે મ્હારા ખરા મિત્ર છો! તમે મ્હારા પિતા કરતા અધિક ઉપકાર મ્હારા ઉપર કર્યા છે બાજરાવ પેશ્વાએ મને જન્મ આપ્યો, પરંતુ તમે તેનું

સરક્ષણ કર્યું અને તે સાથે મહારી આબરૂનો પણ બચાવ કર્યો । ” ખબતમા ખાલેટ ધણા વર્ષ સુધી રહ્યા અને તે દરમીયાન તેણે કાસ્તી અને હાંદુસ્થાની ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ખબતમાં તેની બદલી મુબઈ થતા મુબઈના ગવર્નરના દુલાશીયા અને પ્રાધવેટ સેક્રેટરીનું કામ કરતો હતો અહીંથી તે જજીરાના સીદી પાસે કાંઈ રાજ્યકારણ પ્રસંગે શિષ્ટચાર માટે ગયો હતો. આ પ્રમાણે દિનપ્રતિદિન માયેટની યોગ્યતા મુબઈ સરકારના રાજકીય ખાતામાં અધિકાધિક વધતી ગઈ અને તે સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

ઇંગ્લેન્ડ અને મરાઠાઓની વચ્ચેનું પ્રથમ યુદ્ધ પૂર્ણ થતા તા. ૧૭ માર્ચ ૧૭૮૨ માં મહાદાજ સિંધિયાના મધ્યસ્થપણાથી સાલ્વા મુકામે બન્ને પક્ષ વચ્ચે તહ થયો. આ પછી મરાઠાઓ સબંધી રાજ્યકીય કાર્યો સિંધિયા મારફત ઇંગ્લેન્ડને કરવા પડતા પરંતુ ઉત્તર હીંદમાં નવીન મુબક પાદાકાત કરવામાં અને દિલ્હીના બાદશાહ તથા રજપુત રાજાઓ પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવામાં સિંધિયા યુથાયલો દોનાથી ઇંગ્લેન્ડને પુનાના રાજકારોબાર જોવા પોતાનો સ્વતંત્ર વકીલ રાખવાની આવશ્યકતા દેખાવા લાગી. ઇંગ્લેન્ડે તરફથી કર્નેલ એપટન, મોસ્લીન હલ્વાદિ વકીલો પુનાના દરબારમાં વખતો વખત ગયા હતા તથા પિટલા વખત સુધી કાયમનો વકીલ પુનામાં રહેતો નહોતો. સાલ્વાના તહ પછી મરાઠા દરબારમાં, ફીરંગી, ફ્રેન્ચ, ટીપુ અને નિઝામ હલ્વાદિ પરરાષ્ટ્રો સાથે આવતી મસલતો ખાતર, પોતાના હિત વિરૂદ્ધ જે કાંઈ ખટપટો આવે તેનો વખતો વખત પ્રતિકાર કરવા તથા તેની પર નજર રાખવા ઇંગ્લેન્ડને પોતાનો કાયમનો વકીલ રાખવાની અગત્ય જણાઈ. મરાઠા દરબારના મુખ્ય મુત્સદી નાનાદત્તવિસે ધણા દિવસ સુધી ઇંગ્લેન્ડના યુરોપીયન વકીલનો પુના દરબારમાં પ્રવેશ થતા દીધો નહીં પરંતુ મહાદાજ સિંધિયાનો ઉત્તરહીંદમાં દિવ્ય અબુદુલ્લ અને સ્વસત્તા વધારવાની ઉચ્ચ આકાંક્ષા, તેની સાથે ટીપુ અને ફ્રેન્ચની બીતિપ્રદ ચળવળ જોઈ, તેને ઇંગ્લેન્ડને પોતાના પક્ષમાં રાખવાના હેતુથી ઇંગ્લેન્ડ વકીલને પુનામાં રાખવા દેવાની પરવાનગી આપવી પડી. પુના દરબારની આગ્રા આવતા જ કલકત્તાના કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ મી. મેકડોરસને મુબઈ તરફના રાષ્ટ્રીય પ્રસંગોમાં પ્રવીણ તથા મરાઠાઓની હીલચાતોનો પૂર્ણ માહિતગાર મી. આર્લ્સ માયેટની આ કામ માટે નિમ્ત્રણ કરી.

માયેટ આ જોખમી જગ્યાને માટે યોગ્ય જ હતો, અને મુબઈના ગવર્નર મી. બોરોમે ધણા આનંદથી માલેટની નિમ્ત્રણને અનુમોદન આપ્યું. પરંતુ સાલ્વાના તહથી ઇંગ્લેન્ડના મરાઠા સાથેની રાજ ખટપટો મહાદાજ સિંધિયા મારફતે આવતી હોવાથી, પુના દરબારમાં, સિંધિયાને અસાત રાખી, ખહારોખહાર વકીલ મોકલવાથી મહાદાજને કેલ્પ આવશે ને કદાપિ પોતાને અપમાન થયું સમજશે એમ વિચારી મહાદાજ સિંધિયાના અનુમોદન માટે માલેટને પ્રથમ તેની પાસે મોકલવાનું કર્યું પ્રાતની બરોબર હકીકત મેળવવા માટે માલેટની સાથે મુબઈ સરકાર, કેપ્ટન રેનોલ્ડસ નામના સર્વેયરને તથા કૃસો નામના ડાક્ટરને અને મદદગાર તરીકે વિલ્કિન્સનને મોકલ્યા મહાદાજ સિંધિયાને મળી ત્યાંથી કલકત્તા જવાનો

હુકમ માલેને ઈ સ ૧૭૮૫ જાનેવારી તા. ૧૮ મીના દિવસે મળ્યો. માલેટ તા. ૨૭ મી જાનેવારીએ મુબઇથી નીમ્ણી સુરત આવ્યો. સુરતમા ઘણા દિવસ રહી તેણે સિંધિયા, પૈશ્વા અને ઇતર રજવાડાઓના પરવાના મગાવી ત્યાંથી કુચ પર કુચ કરી ભરૂચ, મિયા-ગામ, વરેલડા હાલોલ બાટિયા દાહોદ વિગેરે માર્ગોથી ઉજ્જૈની ગયો ત્યાંથી તુતણા સારંગપુર રાજગઢ રાયોગઢ વગેરે રસ્તેથી આનીચ ગયો. મહાદાજી સિંધિયા તે વખતે મથુરામા હોવાથી તે આગ્રા ગયો. આગ્રામા રાયાજી પટેલ નામે સિંધિયાનો સુબેદાર હતો. સિંધિયાની પૂર્વવત સૂચના મુજબ તેણે માલેટનો યોગ્ય સહાર કર્યો. માલેટે આગ્રામા રહી સર્વોત્કૃષ્ટ જગત્ પ્રસિદ્ધ ઇમારત તાજમહાલ જોઇ ગૌઘાટ પરથી મથુરા ગયો તા. ૨૦ મી માર્ચ ઇ સ ૧૭૮૫ ને દિવસે સિંધિયાએ મ્હોટા દાકમાઠથી તેની ભેટ લીધી સિંધિયા પાસે એન્ડરસન નામનો ઇંગ્લેન્ડ તરફનો પ્રતિનિધિ હતો તેની દ્વારા માલેટે દરબારમા ઇંગ્લેન્ડનો વકીલ રાખવા બદલ તેની ખાટીબ બાવા (સિંધિયા) સાથે મત્ર ચતાવ્યો. સ્વતંત્ર રીતે ઇંગ્લેન્ડનો વકીલ પુના દરબારમા રાખી પોતાના મધ્યસ્થપણની સત્તા કમી કરવાને ઇષ્ટ ન લાગ્યું તે જ પ્રમાણે પૈશ્વાનો પ્રધાન પણ આ વ્યવસ્થા કબુલ કરશે કે નહીં એનો જ મશય હતો. પાળીન બાવાની સમજાવતી કરી વકીલ બાબતની પરવાનગી લેવાનો એન્ડરસને પ્રયામ કર્યો. પુના દરબારને આ વ્યવસ્થા અનુકૂળ હોય તો પોતાની ના નથી એમ છેવટે સિંધિયાએ કબુલ કર્યું. તે પછી સિંધિયાના લશ્કરમા રહેતા મોગલ બાદશાહ શાહ આનમની ભેટ માલેટે લીધી ત્યાંથી મોગલ રાજધાની દીલ્હી શહેર જોઇ પાંડે આગ્રે આની કાનપુર થઇ કલકત્તા ગયો. દરમિયાન મહાદાજી સિંધિયા કલકત્તાના ગવર્નર જનરલ મેન્કરસન તથા મુબઇના ગવર્નર મી. બોડેમ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો તેમા પણ સિંધિયાએ પુના દરબારમા ઇંગ્લેન્ડનો સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિ રાખવાને પૈશ્વા તરફથી મંજુરી મળ્યા પછી પણ મી. માલેટેને તે જગ્યાએ રાખવાને પોતાને વાધો નથી એમ જણાવ્યું હતું, અને માલેટની સ્તુતિ કરી હતી. સિંધિયાના અતરૂચ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે માલેટેને ચિત્તા હતી તેથી પુના દરબારમા કપની તરફના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાને નીમવા બદલ તેણે અત્યાગ્રહ સાથે લખી મોકલ્યું હતું. આ વખતે ફ્રેન્ચ તરફનો વકીલ સેઇ બ્રુબીન પુનામા હતો. દીપુએ નગગુદને ઘેરો ધાન્યાથી નાના ફ્રેન્ચીસે શીરગી લોકા સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો આવા સમયે પુના દરબારમા ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવેશ ખાસ આવશ્યક છે એવું બન્ને સરકારના મન ઉપર ઠસા યુ કનમ્તાના એમ્બેડીંગ ગવર્નર જનરલ મી. મેન્કરસને મહાદાજી સિંધિયાનો અનુકૂળ ઉત્તર આવતા જ માલેટેને તા. ૭ મી નવેમ્બર ઈ સ ૧૭૮૫ ને રોજ ઇંગ્લેન્ડની વતી પુનામા વકીલ તરીકે રહેવાનો હુકમ આપ્યો. અને તેનો માન મતમો જળવાના માટે સિંધિયા મારશલ નાનાફડનરિસ ઉપર પત્ર લખી મોકલ્યો. આ પ્રમાણે માલેટનું ઇષ્ટ પુના દરબારમા વકીલ તરીકેની નિમણૂક થવાથી સિદ્ધ થયું. માલેટે પોતાના પ્રવાસની આ સર્વ હકીકત સવિસ્તર પોતાની રોજનીશીમા લખી છે અને તે ફ્રેન્ચરેસ્ટના 'સીનેકશન' મા પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

હુકમ મળ્યા પછી માલેટ કલકત્તેથી મુબઇ જવા નીકળ્યો અને ઈ સ ૧૭૮૬ ની જાનેવારીની આખેરીયે મુબઇ આવી પ્હોચ્યો. આ વખતે નાનાફડનરિસ કનૉટકમા દીપુ

સાધેના યુદ્ધના પ્રસંગમાં રોકાયો હતો, તેથી તેણે બહિરો રઘુનાથ મેહે દેલેની, ઇંગ્રેજના વકીલ સાથે સહાયિકારી તરીકે બટના ધડી માલેટની પુનામા યથાર્થ આગતાસ્વાગતા કરવા મેહે દેલેને રવાના કર્યો. તેણે મુબબના ઇંગ્રેજના વકીલ સૈયદ *નુરહિનખાનની મારફત માલેટના આગમનની સર્વ તજવીજ કરી અને માર્ગમાં રોકાણ ન થાય તે માટે પરવાનો (પાસપોર્ટ) મોકલી સર્વ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. માલેટ પાસે વકીલાતના કામ પર રહેવાની બહિરો રઘુનાથ મેહે દેલેની નીમ્નેક થઈ અને તે ઘણા વર્ષ સુધી કામ રહી ઇંગ્રેજોના પત્રવ્યવહારમાં “બહિરો પડિતનુ નામ વારવાર વાચવામાં આવે છે તે આ જ બહિરો પત્ર હતો. તેણે નાનને જે પત્રો લખ્યા છે તે ઘણા જ મહત્વના છે. તે પત્રો તે વખતની રાજબટપટા તથા પ્રકરણોની સારી કલ્પના કરાવે છે

બહિરો રઘુનાથે માલેટનું મુબબ આવવું થયા પછી એક મુખ્યારકબાદીનો પત્ર તેને મોકલ્યો તેનો ઉત્તર માલેટ ના ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૮૬ માં મોકલ્યો તે નીચે પ્રમાણે —

“ પરિત સાહેબ મહેરખાન દોસ્તાન સલામત તમે અમને ખુશાલી બરેલો ખત મોકલ્યો તે મળ્યો. જે વર્તમાન લખ્યા તે જાણ્યા. તેમાં લખ્યું હતું કે, તમારા આવવાની બહુ વાટ જોઈ છું અને તમારા મુબાઈ આવ્યાના સમાચારથી બહુ આનંદ થયો તથા મદદરૂબહામે (નાનારડનવિસ) દીલથી પોતાનો સતોપ દેખાડી માર્ગના પન્વાના, અને ખીજા પત્રો અમારે હવાલે કરી આ કામ માટે લશ્કરમાંથી અમને રવાના કર્યા છે એમ લખ્યું તે જાણ્યું. એવી જ તમારી ભલાઈ અને મિત્રતા તથા મદદરૂબહાનો પ્રેમ સૈયદ નુરહિન હુસેનખાનના હમેશાના લખવા પરથી અમને જણાયો હતો, અને તેથી તમારી બેટ માટે બહુ જ આતુર હતો. હવે સનિસ્તર વાતોથી એ-રાગ થશે અને ચિત્તની સદાઈ થશે અમારા કામ માટે પન્વાના તથા ખતો કમાવીસદરેને મોકલી આપે શ્રમ લીધો એ વિગતવાર હેવાય નુરહિનના કહેવાથી જાણ્યો છે આથી તમારી અમારી મિત્રતાનો દાવો એક થઈ દૃઢ થતો જાય છે. જેમ જલદી પુનામાં આવવું થાય તેમ ઉત્તમ, તથા આપણે સાથે લશ્કરમાં જવું એમ જે લખ્યું તો તેના ઉત્તરમાં ઇશ્વરસત્તાથી સત્તર પુના આવી તમારા વિચાર મુજબ દોસ્તીદાનનો એક રાગ કરો, પડિત પ્રધાનની બેટ લઈ પછી મદદરૂબહામ પામે જઈ જે મત્ર કરવો છે તે કરીશું. વિશેષ સમાચાર નુરહિનખાનના લખવા પરથી જાણશો.”

* સૈયદ નુરહિનખાનને મુબાબના ઇંગ્રેજોએ પેશ્વા દરબારમાં વકીલ તરીકે એક સમય મોકલ્યો હતો પરંતુ ત્યાં તેનો પગ ટક્યો હોય એમ લાગતું નથી. મુબઈ સરકાર અને પેશ્વા સરકાર વચ્ચે આ બાબતસર પત્રવ્યવહાર પણ થયો હતો. સૈયદ નુરહિનખાન ઇંગ્રેજો તરફનો વળનદાર માણસ હતો માલેટ પાસે તે ઘણા વર્ષ વકીલાત પર હતો. તે ઇંગ્રેજ બાપા સારી રીતે જાણતો હતો.

બહિરો પંતપર તુરદિનખાનનો જે પત્ર છે તે પત્ર છે તે પત્ર નીચે પ્રમાણે છે*—

“ X X X X X X આજમ માલેટ સાહેબે તમને પત્ર લખ્યો છે. X X X X X આજમ માલેટ સાહેબ રવિવારે પનવેલ દાખલ થશે X X X X આજ શુક્રવાર બારમી તારીખે પાટીલ બાવાના લશ્કરમાંથી મેસ્ટર ઈંદરસન (મી. એન્ડરસન) નો પત્ર આવ્યો છે. તેમ સનદ છ હજારી મનસબા, અને જાલરદાર પાલખી તથા ખેતાબ “મિહાતે શામ-ધોલા નસીરુલમુલ્ક ફેરોજગ” આ પ્રમાણે સનદ આપી છે. આ પરથી અમે તમને લખ્યું છે. તો આપ માલેટ સાહેબને પત્ર તેમની ઉત્તતિ ઉદ્દેશી લખજો. અને શ્રીમંતને પણ જાહેર કરજો. શ્રીમંત રાજશ્રી નાનાને નજર કરવા ધણો સારો ઘોડો લાવ્યા છે તે વિદિત થાય ઘોડો આરખી છે. શ્રીમંત પંત પ્રધાનને પણ નજરણા માટે ધણી સારી વસ્તુઓ લાવ્યા છે, નાનાને માટે પણ ઉમદા ચીજો આણી છે આપણો તો બાધચારો જ છે X X X

માલેટ મુબંબઈ નીકળ્યો તે વખતે આપણે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે નાનો ટીપુ પરની સ્વારીમાં કર્નાટકમાં રોકાયો હતો નાનાની ઇચ્છા લશ્કરમાં માલેટને પોતાની સાથે લઈ જવાની હતી પણ માલેટ પહારોપહાર ન આવતા પ્રથમ પુને જઈ પેશા સરકારની મુલાકાત લેવાનો નિશ્ચય બતવ્યો. માલેટ પુને જવા મુબંબઈ તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ નીકળ્યો. બહિરો રઘુનાથે તેની હીલચાલના વર્તમાન નાનાને તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.—

“ સેવામાં વિરાપના, મેલ્મ માલિટ મુબંબઈ ક્યારે નીકળ્યો અને ક્યાં સુધી આવ્યો, પુનામાં ક્યારે આવનાર, તે લખી મોકલજો કરી આજા થઈ. તેના ઉત્તરમા તે મશારનિ વહે ચંદ્ર (તા.) ૧૨ ને રોજ પનવેલ દાખલ થયો. આઠ મુકામ પનવેલમાં થયા ચંદ્ર ૨૧ મીએ ત્યાંથી નીકળી ચંદ્ર ૨૨ મીએ ખાલાપુરમાં ખોંપવલી નજીક ઘાટ નીચે પહોંચ્યાનો પત્ર છે.

બીજે દિવસે ઘાટ ચઢતા હતા ખડાળામાં બે મુકામ થશે. આટલાં મુકામ કરવાનું કારણ તેની સાથે પાયસો સાતસો બાર બોજો, ને તેટલા મગ્ગુરોને ઉપર ચઢવું તેટલા માટે દિવસો લાગે, અહીં ચાર મુકામ કરી લશ્કરમાં જવા નીકળીશ એવી ખાતમી તથા લખાણ છે. પરંતુ ઉતાવળ થાય તો પણ ચાર આઠ દિવસ આ સ્થાને તેને કાઢવા પડશે એવું દેખાય છે. તેની સાથે સરંજામ નીચે પ્રમાણે:—

ટોપીવાળા માલિટ સુધાં આસામી છ જણ પૈકી પાલખીના ધણો ત્રણ જણ છે. ઘોડા ૩૬, ગારદી વિગેરે ૨૦૦, ૧૦૦ શાગંદિપેશા વિગેરે, ૫૦ હમાલ, કામાદી ૭૫ બોધ મહાર ૪૨૫ ના આશરે. હાથી નંગ ૨, પાલખીઓ ૫, ફરાસખાના-૧ ડેરા (તંત્રુમ્હોટો),

* આ પત્રનો જરૂરી મજકુર જ આવ્યો છે. આવ્યો પત્ર આવ્યો નથી.

૨ ન્હાના તપ્પુ. ૩ રાવટીઓ મ્હોટી, પાલા લોકોની આ પ્રમાણે શસખાતુ છે આનિરની નાટકશાળા (રાખ) મુસલમાનો પાતખી સુદ્ધા એ છે

આ પ્રમાણે સરખમ છે પુનામા રહેવાને નારાયણ પેઠમા આવેયો રાજેશી ગોવિંદ તવ ગાયકવાડનો વાડો (મહેલ) ખાલી હોવાથી નક્કી કર્યો છે તેની મરજી બાગમા મુકામ રાખવાની છે પણ બાગમા ઇમારત વગેરેની યોજના જોઈએ તેવી ન હોવાથી આ જગ્યા પસંદ કરવામા આવી છે તે જાણીને, સેવામા જાણુવા માટે લખ્યું છે તે વિગતપનાડું”

આ પત્ર પરથી માત્રેટ મુબઇથી નીકળી તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ પનવેલ આવ્યો ત્યાંથી તા. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ નીકળી ખાલાપુરમા ખોપવળી નજીક ઘાટ નીચે આવ્યો. તેની સાથે સરસામાન ઘણો હોવાથી તેનો પ્રવાસ ધીમે ધીમે થતો હતો.

(અપૂર્ણ)

પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ્યશક્તિનો સાગર છે, હુ ખીયાને આશીર્વાદ છે અને હુકામા મનુષ્ય માનવું જીવન છે

ગુમ થયેલી યાદદાસ્ત, ગુમ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને ધ્રુષ્ટ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધનાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ડબી ૧ નો રૂપીઓ ૨.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાર્ક કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાર્ક.	કલકત્તા	પુના-સીટી	વડોદરા.	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ	મુબારકપેઠ.	રાવપુરા	રીયીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

ભગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પૂર્ણ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ ડેમી આદ ૧૯ સમગ્ર ૮૦ ફારમ પૂર્ણ પાક કિમત રૂ ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાયા

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

WHY I BELIEVE IN GOD

As I have told you, I am not a Christian. My God has almost nothing in common with the God of Christian dogma, but I am profoundly religious, firstly, by my heart and by the voice of my conscience, and then by my intellect and through study. When I was a student I was sometimes led astray into the path of atheism, it was history and science that caused me to retrace my steps. In studying history—not the history of individuals—but that of the masses from age to age, I perceived the action of a power, of a law, which, little by little, leads us upward and extracts good from evil. There has been no great and noble idea that once promulgated, did not triumph in the end, although it might traverse centuries of obstacles and persecutions, there has not been one holy aspiration which, starting with a handful of believers, who were called *fratelles*, was not certain to increase the number of its adherents, become sooner or later a church, and modify the dominant religion; there has been no evil enterprise, whether of ignorant barbarians or ruthless tyrants, that was not followed by a powerful reaction of the good, by an enlargement of the sphere of civilisation, by the advance of liberty. Progress was therefore a law, and science showed this to me even in the material universe. It was evident that a plan of education had been traced out for humanity. Our progress may be rapid or slow, according to our endeavours and according to the use we make of our freedom, but sooner or later we infallibly follow this guidance. This supreme law is an intelligent and beneficent law. We have not made it. Therefore, some one higher than ourselves has made it, and this some one is God.

—Mazzini

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

અપનિષદ.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

અપનિષદ.

વર્ષ ૬, અંક ૮. [માસિક.] ભાદ્રપદ, સપ્ત ૧૯૬૩.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દશક્ત આપ્તભાઈ ધ્રુવ એમ એ, એલ.એલ.બી

અભિનયકલા	૪૫૬
(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ બી. એ. સી એસ)	
મૃગયાવિહાર	૪૧૭
(રા. રા. "શ્રમર" બી એ)	
પાટીઆં વાંચનાર	૪૬૯
(રા. રા. "મકરન્દ" બી. એ, એલ. એલ. બી.)	
પ્રેમ અને ધૈર્ય	૪૭૩
(રા. રા. "ચન્દ્ર")	
ગેરિબદ્ડીનું જીવનચરિત્ર	૪૭૫
(રા. રા. હીરાભાવ ત્રિ પારેખ)	
મહર્ષિ	૪૭૬
(રા. રા. "અરવિન્દ")	
બુદ્ધ ઠાણ્યા	૪૮૬
(સી. ત્રિલા બી. એ.)	
પેશ્વાના દરબારમાં પેશ્વા પેશ્વા રેસીડન્ટ.	
(રા. રા. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ગાવળ.)	
તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન	૪૮૬
(ગ. રા. "નિશાસુ". એમ એ)	

સવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતીશા-
ળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અગાઉનો)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધચના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ મા, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજા માં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફટક નકલના

રૂ. ૦-૪-૦

”

મળવાનું ઠેકાણું—આનંદસાગર બાપુભાઈ મુવ, વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

મુખ્યાર્થના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુખ્યાર્થ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ” ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પણ ન મળે તો આહકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બંધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક.

સવાજમ ભરી દેનારને ભેટ.

અમારો કાર્તિકનો અંક વહેંચાયા અગાઉ આ વર્ષ આખરનું એટલે પોષ ૧૯૬૪
મુધીનું વસન્તનું સવાજમ ને આહકો તરફથી આવી ગયું હશે તેમને હિન્દુ પોષાકમાં
મિસિસ એનીએસેન્ટની એક અતિ સુંદર છબી ઉત્તમ કાગળ ઉપર ઉતારેલી ભેટ આપ
વામાં આવશે. આ ભેટનો જામ ધિજીતા આહકોએ સત્વર સવાજમ મોકલવા કૃપા કરવી
જિન વિનંતિ.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત

इदं सत्यं, सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्या
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्यायमध्यात्मं सात्यस्नेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

‘સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્’ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૬, અંક ૮.

[માસિક]

ભાદ્રપદ, મંવત ૧૯૬૭.

*અભિનયકલા

અભિનયકલા તે મિમિક્રલાઓમા સ્વનન્ત્ર સ્થાન પામવાને લાયક છે. નાટકકાર નાટક
રચીને બેસી રહે છે; પણ નટ હેના અભિનયથી હેમાંનું લાઠ પ્રગટ કરવાનું કરે છે; અને
તેમ કરવામાં ઊંચા પ્રકારના કલાવિધાનની નરર પડે છે. એ કલાને અંગે નટ તે નાટકકાર
રથી શુદ્ધી રીતે છતાં હેની પેઠે તેમ જ હેની બેઠાને—અપૂર્વ સૃષ્ટિનો ઉન્ન્યાદ અને છે.
અભિનયકલાને mimetic art, —અનુકરણની કલા એમ કહેવામા આવે છે. તે—અનુકરણનો
અર્થ શુધ્ધ નકલ, મૂળ વસ્તુની માત્ર વધાવત્ પ્રતિબિમ્બગ્યના—એમ કહિયે તો તો
વધાર્થ નથી. અનુકરણમાં કેવળ પ્રતિબિમ્બ કરતાં વિશેષ ચમત્કાર

(નટની સર્જન- ઉમેરાય ત્યારે જ કલાવિધાનને માર્ગ મળે. એ ચમત્કારનું બીજ
શક્તિ.) નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિમાં—સર્જનશક્તિમાં—નડે છે.

અનુકરણ તે કેવળ નકલ નથી, પણ સદશીકરણ છે. અને માદસ્પન્ન લક્ષણ તદ્દિ-
જ્ઞત્વે મતિ તદ્વતમૂયોષ્ઠર્મચત્ત્વમ્ (મજાથી મિત્ત દોષ મૂળના ધણાભરા શુધ્ધ ધણુ
કરવા) એમ છે. ઉપમાદિક અવકારમાં સાદરશ્ય બીજ આ રીતે જ પ્રવેશ પામે છે.

* બીજી ‘સાહિત્યપરિષદ્’ માટે તૈયાર થયેલે લેખ મેહતા પુસ્તક જેટલો ઘર્ષ જવાથી
હેને મંજીત રૂપ આપી આ લેખ રચ્યો છે. આ કારણથી મૂળમાંનાં અનેક દટાન્તો, ઊંચા-
પોદ, વગેરેને ‘આદિ’ સ્થાન આપી સકાયું નથી.

ન. બો.

માત્ર અત્ર કારમા વાસ્તવિક ભિન્નપણુ વિશેષ હેઈ, સમાન ધર્મનો અસ ન્હાનો હોય છે, -પર તે ઉપર રિશેષ ભેર મૂકવામા આવ્યાથી તે પ્રધાન પદ પામે છે અભિનયમા તેથી કાંઈ ફેર છે. હેમા મૂળમા અને અનુકરણમા વાસ્તવિક સમાન ધર્મ વિશેષ હોયછે, અને ભિન્ન ઓછુ હોય છે, પરંતુ ભિન્નત્વને પ્રધાન પદ મળવાથી નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે એ ભિન્નત્વ સપાદન કરવામા જ કલાવિધાનનો વ્યાપાર આવેછે, અને નવીન સૃષ્ટિની નવીનતા તે જ ભિન્નત્વસપાદક તત્ત્વ છે, ત્હા જ કલાવિધાનનો ચમત્કારજનક સતેરી દોગ મૂળ ઉપર પાડીને

The light that never was on sea or land,
The poet's consecration and the dream—'

જે દીપ્તિ પૃથ્વી ઉપર કે પાણી ઉપર કદી નથી હોતી તે કવિની આરોપજનિત સ્વપ્નમા ખડી કરાય છે

સૌન્દર્યના સ્વરૂપ વિશે એક મત હોવો છે કે, પદાર્થોના અશોની સમપ્રમાણતા તે જ સૌન્દર્યનું તત્ત્વ, આ એસ્ટેટીકલનું maternalistic (જડવાદી) લક્ષણ છે ખીન્ને મત Neo-Platonist તત્ત્વવેત્તાઓનો છે તે સૌન્દર્યનું idealistic (ભાવનાવાદી) લક્ષણ આપે છે, એ લક્ષણમા સૌન્દર્યનું ખીજ પદાર્થની સમપ્રમાણુ ઘટનાથી પર રહેના ટ્રાઈબાલ નામય તત્ત્વમા રહેલું મનાય છે પ્રસ્તુત અભિનયકલાને સખધે આ નટની ભાવનાથી નવી સૃષ્ટિ-વ્યાપાર થવાનું કહ્યું છે તે સૌન્દર્યના ભાવનામય લક્ષણનો જ સ્વીકાર કરીને શક્ય બને

આમ સર્જનશક્તિનું તત્ત્વ અભિનયકલામા પ્રધાન રૂપે પ્રવત ખરું પણ હેનો મૂળ પાયો તો અનુકરણમા જ છે એ નિર્વિવાદ છે પ્રકૃતિથી જ મનુષ્યમા (અભિનયનો મૂળ અનુકરણની વૃત્તિ રોપાયેલી છે આમ નાટ્યકલાના ઇતિહાસ આ પાયો અનુકરણ) ઉત્પત્તિનું જીંડુ મૂળ છેક આદિ માનવ સ્વભાવમા છે આ કારણથી ટેલાક અપવાદ બાદ કરતા જગતમા સર્વત્ર-જગલી પ્રભુઓ સુદા—નાટ્યકલાના અધૂરા પૂરા કાચા પાકા, સ્વરૂપ જોવામા આવે છે એકનાના પ્રાચી ઇતિહાસમા ઊતરવાને માટે હાન અવકાશ નથી આપણા મુબાર્ક ઇલામમા ગુર્જર નાટકને ઇતિહાસ પણ સવિસ્તર ચર્ચતા લખાણુ થઈ જશે અને આધુનિક રગભૂમિનું પણ ઐતિહાસિક દર્શન સક્ષિત રૂપે જ કરવું પડશે

ગુજરાતી રગભૂમિ આધુનિક પદ્ધતિની તો પાછલા ૩૦-૪૦ વર્ષથી જ શરૂ થાય છે આરમ્ભમા ભવાઈ, રાસધારીના ખેલ, વગેરે રૂપમા અભિનય ખેલતા ભવાઈની અત્યંત અમ્લીલતાનો દોષ કોરાણે મૂકતા પણ, હેઠ ઇટક ઇટક અનેક વેશ અને કવચિત્ત સ્વરૂપ વૃત્તાન્તોની છાયા એ જ અસ હોવાથી નાટકનું રૂપ હેમા ખરું આવતું જ નથી રાસધારીના ખેલ મજબાપામા નિયન્ત્રિત છે અને હેમા કાંઈક વૃત્તાન્તના અભિન આવે છે, પરંતુ નાટકના રૂપ રૂપનો પ્રવેશ હેમા નથી ચતો આ સસ્થાઓ હવે ક્ષીણ થ

(ગુજરાતી રગ
ભૂમિનો સક્ષિપ્ત
ઇતિહાસ)

જવા આવી છે. આ શિયાવ આશરે ૪૦ વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં જૂની પદ્ધતિની દક્ષિણી નાટક મંડળીઓ પ્રથમ આવી, પુરાણાદિકનાં આખ્યાનો કાંઈક અસંસ્કારી રીતે ભજવવા લાગી. આ પછી કેટલેક વર્ષે પ્રથમ મુંબાઈમાં નવીન પદ્ધતિના ખેલ પારસી મંડળીઓએ શરૂ કર્યા.

પ્રથમ હિન્દુસ્તાની ભાષામાં ખેલ થતા હતા. કાલક્રમે મરહૂમ કેશુચરો નવરોજી કાબરાજીએ ગુજરાતીમાં ખેલ ભજવનારી પારસી મંડળી ઊભી કરી. આ પ્રયાસનો હેતુ ઉત્તમ હતો. પરંતુ સંગીત, ભાષાદુષ્ટિ, તથા અભિનયમાં બહુ ન્યૂનતાઓ હતી. તે પછી કેટલેક વર્ષે સ. રણછોડભાઈ ઉદયરામના પ્રેરણાદાયી ગુજરાતી મહેતાજીઓની નાટકમંડળી ઊભી થઈ; તે એ નાટકકારનાં નાટકો ભજવવા લાગી. સંગીતમાં એ મંડળી કાંઈક ચઢિયાતી હતી; પરંતુ અભિનયના કલાવિધાનમાં અરસિકતા જ ઉત્પન્ન થતી હતી. લગભગ તે જ સમયમાં પણ કાંઈક એક બે વર્ષ પછી મરહૂમ કવિ નર્મદાશંકરની પ્રેરણાથી એક નાટક-મંડળી ઊભી થઈ અને એ કવિનાં નાટકો ભજવવા લાગી. હેમાં પેલી 'મહેતાજીઓ' ની મંડળી કરતાં કાંઈક અભિનયકલા ઠીક હતી, પરંતુ સ્વતન્ત્ર દૃષ્ટિએ ઉત્તમ નહોતી.

આટલું પશ્ચાદવસોદન બસ છે. હેમાં દૃષ્ટિગોચર કરેલો સમય બહુધા ઈ. સ. ૧૮૬૫ થી ૧૮૮૦ સુધીમાં આવી રહે છે. તે પછીનાં વીસ પચીસ વર્ષમાં (આધુનિક ગુજરાતી આધુનિક નવીન નાટકમંડળીઓ અને હેમના સંપ્રદાય બહુ ત્વરાથી રંગભૂમિના અનિષ્ઠ ઉત્પન્ન થઈ ફેલાવ પામ્યા બેઠાં છે. એ સંપ્રદાયનું સ્થૂળ વર્ણન સંપ્રદાય.) કરિયે તો—સંગીત ઉપર વિશેષ લક્ષ, છતાં સંગીતમાં કૃત્રિમતા તથા શાસ્ત્રીયદોષ અને રસક્ષતિ, દૃશ્ય સામગ્રીના આડમ્બરનું અનિષ્ઠ સેવન, નાટકની વસ્તુમાં બહુધા અસારતા, લોકસંઘની અધમ વૃત્તિયોને ઉત્તેજન આપનારા પ્રકાર-જેવા કે અયોગ્ય પ્રસંગે અને અયોગ્ય રીતે હલકા હાસ્યરસ ઠેર ઠેર રેડવો, સામાજિક ઉત્કર્ષના વ્યાપારો ઉપર વૃથા આરોપ અને ઉપહાસ, છત્વાદિ; આ લક્ષણુરેખાઓથી એ વર્ણન કાંઈક અંકારો.

આપણી રંગભૂમિ ઉપર અભિનયકલાની આમ નિકૃષ્ટ અવસ્થાથી થતી ગ્લાનિને લીધે એ કલાનાં ખરાં અને ઊંચાં ધોરણોનું દર્શન તથા પરીક્ષણ જનમંડળ આગળ મૂકવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી આ નિબંધ રચાયો છે.

અનુકરણવૃત્તિ અને અન્યદ્વારા અન્તર્ભાવનો ઉદ્ભાવ—એ બે બીજા અભિનયની પ્રવૃત્તિનાં છે, તહેમાં અભિનયના કલાસ્વરૂપ માટે અનુકરણ એ જ મુખ્ય (અભિનયના અને વ્યવહારને ઉપયોગી તત્ત્વ છે. આ અનુકરણમાં રસિકતાનો પ્રવેશ નાં લક્ષણો.) આવસ્યક છે તે હવે તપાસવાનો પ્રસંગ આવે છે. એ લક્ષણોમાં કેટલાંક સામાન્ય અને કેટલાંક વિશેષ છે.

મુખ્ય સામાન્ય લક્ષણ સ્વાભાવિકપણું છે. અભિનયમાં કૃત્રિમતા આવે તો નટના મા-
યાવી વ્યાપાર ક્ષેત્રે વિરોધ આવે છે. અતઃને તદ્દરૂપ બનાવી માયાનો
(સ્વાભાવિકતા) આભાસ ઊભો કરવામાજ નાટયનુ સામર્થ્ય સમાયું છે, તેથી પ્રેક્ષકને
કૃત્રિમતાનેયોગે એમ ભાસ થાય કે આ તો રામ, સીતા, કે દુષ્યન્ત
કે શકુન્તલા ન હોય, પણ એ વેશધારી ફલાણો ફલાણો છે, એટલું જ નહિ પણ હેના
ભાવ પ્રદર્શનાદિકમા પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ લક્ષણો જણાઈ કૃત્રિમતા પ્રગટ થાય, તો કલાનુ ખાસ
ધન-માયામય સ્વના-પુષ્પ થઈ જાય. પરંતુ આ સ્વાભાવિકતા તે નિત્ય જીવનની સ્વાભાવિક-
તાથી ભિન્ન છે. એ ખરું છે કે બાળક પોતાની રમતોમા અનુકરણવ્યાપાર કરે છે તે
વખત કોઈબીજાનું જીવે છે એમ ભાન થતા હેના અનુકરણમાંથી લાક્ષિત્ય જતું ગઈ અસ્વા-
ભાવિકતાનું કદગાપણું પ્રવેશ પામે છે, અને આ કારણથી અભિનયમાં આ પ્રકારના આત્મ-
સંવેદનનો નાશ ઇષ્ટ છે તથાપિ નટને તો કેટલેક અંશે પોતાના અભિનયનું ભાન રહેવું
આવશ્યક છે. એ પ્રમંથે આત્મસંવેદનનો લોપ ઇષ્ટ છે ખરો, પણ તે નટની ઇચ્છાથી
કરેલો લોપ છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે અભિનયનો સ્વાભાવિકતા તે સ્વચ્છન્દ પ્રવૃત્તિનું ફળ નથી પણ
અભ્યાસથી માધિત કળા છે. આ કારણથી જ મર્મર્ય નગના અભિનયપ્રસંગોમા આકરિમક
જણાતા મ્મતકારો તાત્કાલિક ઊર્મિને વશ થઈને બનેલા નથી હોતા પણ ઊંડા અભ્યાસના
પરિણામ હોય છે. પરિપૂર્ણકલાનિધાયક નટ લાખા અને મુંબાળથી કરેલા અભ્યાસથી આ
ફળ સાંચે છે, અને આમ “કલાવરે કલાને મતાડે છે.”

અભિનયકલાના બીજા સામાન્ય લક્ષણ—(૧.) ઢાયા (Tone), (૨.) વિવક્ષણતા
(Distinction) અને (૩.) શક્તિવિસ્તાર (Breadth) એ છે.
(૧) ઢાયા એના સ્થૂપ સ્વરૂપ જ જોઈ જઈશું.—ઢાયા એ ગુણ ચિત્રકળામા
આભાસવાદો (Impressionalist) કલાવિધાયકોએ સ્વીકારેલો છે
હેને જ મળતો ગુણ અભિનયકલામા છે. અમુક દેખાવની સમગ્ર ‘ઢાયા’ ની છાપ ઉપ-
સ્થિત કરવી, ઝીણી ઝીણી વિગતોનો અનાદર કરવો, એમ ચિત્રકળામા આભાસવાદોનો સિદ્ધાન્ત
છે. તે જ પ્રમાણે અભિનયમા માત્ર સ્વભાવનું સ્વરૂપ—એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના, લગાર
પણ દાસ્યા આસ્યા વિના, સ્વભાવરેખાની વિગતોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ધાર્યા વિના જ—માત્ર સ્વ-
ભાવમુદ્રાની મમગ્ર ‘ઢાયા’ વડે જ દર્શાવવું એ એ કલાનું એક લક્ષણ છે. વિવક્ષણતા
(Distinction) એ લક્ષણ ઢાયાના લક્ષણ સાથે જોડાયેલું જ છે. રંગભૂમિ ઉપર
નટનો પ્રવેશ થતા જ ન; પોતાના આ ગૂઢ ગુણવર્તે પ્રેક્ષકો ઉપર
(વિવક્ષણતા) પ્રભાવ એકદમ સ્થાપી સપ્ત છે, અને જાય છે એટલે જાણે સર્વ
કાઈ ખાતી પડી ગયું, બીજા નટો કેવળ સામાન્ય વર્ગના બની ગયા,
એમ ભાસ થાય છે.

શક્તિવિસ્તાર એ ગુણુ પશુ આત્મશક્તિથી જ સાધ્ય છે. એ ગુણુને યોગે નટ એક વાંચ્યમા, એક શબ્દમાં. હેવો સંપૂર્ણ ભાવ-હેની માથે જોડાયલા સર્વ (શક્તિવિસ્તાર) સંસ્કાર અને દૃષ્ટાન્ત જે જે સભવે તે સર્વની સહિત—પૂરીને એ વાંચ્ય અથવા શબ્દને મૂલ્યવાન બનાવી દે છે. આ ગુણુ માટે લાભો અનુભવ અને શિષ્ટ અને અર્થભાગથી ભરેલા નાટકોનો વારવાર અભિનય આવશ્યક છે.

હવે અભિનયકલાનાં વિશેષ અંગ લઇએ. હેમા સર્વથી વિશેષ મહત્ત્વનું અંગ તદ્દ્રૂપાનુભવ છે. રંગભૂમિ ઉપર નટ જે પાત્રનો વેશ ભજવેછે તેના (તદ્દ્રૂપાનુભવ) હૃદયમાંનાં ભિન્ન ભિન્ન ભાવસંચલનો નટે તદ્દ્રૂપ રીતે—જાણે પોતાને જ ભાવસંચયન થાયછે એમ અનુભવવા જોઈએ ? એ અનુભવ શક્ય છે ? શક્ય છે તો તે કલાવિધાનને અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ ? વગેરે મહત્ત્વના પ્રશ્નો આ તદ્દ્રૂપાનુભવને અંગે ઉત્પન્ન થાયછે. આ પ્રશ્ન વિશે એ પક્ષ છે. એક પક્ષનો મુખ્ય આચાર્ય પ્રખ્યાત ફ્રેંચ તત્ત્વચિન્તક ડિડરો (Diderot) છે. હેને મતે તદ્દ્રૂપાનુભવ તે કલાવિધાનને પ્રતિકૂલ તથા અનિષ્ટ છે. એ પ્રકારનો અનુભવ અતિ વાસ્તવિકતા ઉત્પન્ન કરે છે, જે કલાથી વિરોધી છે,—એમ એક વાધો એ પક્ષવાળા બતાવેછે. બીજને વાગો એ બતાવાયછે કે તદ્દ્રૂપાનુભવને લીધે નટ આત્મસંયમ ખોઈ પરવશ થઈ જાય અને કલાવિધાનનું દર્શન અટકી જાય.

બીજો પક્ષ સ્વયંભૂકલાનો છે. એ મતે તદ્દ્રૂપાનુભવ સર્વથા ઇષ્ટ છે, એ અનુભવથી જ સ્વાભાવિક અભિનય ઉત્પન્ન થાય છે અને કૃત્રિમતા ટળેછે. પાત્રના ભાવનો તદ્દ્રૂપ અનુભવ ના થાય તો નટનામા ખરી ઊર્મિ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. પ્રથમનો પક્ષ અભિનયને પરલક્ષી કલા માનેછે, અને આ બીજો પક્ષ આત્મલક્ષી માનેછે.

આમ એ પક્ષ છે. પરંતુ બનેમાંથી સારું દોહન કાઢતા તદ્દ્રૂપાનુભવ આત્મસંયમની લગામમા રહીને થવો જોઈએ—એટલું જ છે. નટે શુષ્ક—તે પ્રસંગના ભાવથી અસ્પૃશ્ય—રહેતું નહિ, પણ તે ભાવ તદ્દ્રૂપ અનુભવવા ખરા, પરંતુ પોતાના હોય તેમ નહિ, પણ જાણે પોતાના હોય તેમ અનુભવવા, એ ખરું હાઈ છે. આથી અભિનયકલાનું પરલક્ષી સ્વરૂપ છતાં આત્મલક્ષી વ્યાપારનું અન્તર્ગત બીજ પણ સુરિધત રહે છે. આ પ્રશ્નનું સમર્થ મનાધાન લ્યૂઈસે કર્યું છે તેમાં છેવટે એક અત્યન્ત અર્થગર્ભ વચન મૂક્યું છે.—

“His (i. e. the actor's) passion must be ideal—sympathetic, not personal”

“નટનો ભાવોદ્દેગ ઉત્તમ ભાવનારૂપ હોવો જોઈએ,—પાત્રના ભાવોદ્દેગ જોડે સમભાવ થનારો, પોતાના ભાવોદ્દેગથી સ્વકીય બનેલો નહિ.”

આપણા દેશમાં ઝસનું તત્ત્વ અભિનવશુભાચાર્યે બતાવ્યુંછે તેમાં આ પ્રકારનું જ તત્ત્વ સમાયલું છે.

આ રીતે તદ્દ્રૂપાનુભવ સ્થાપવા માટે પાત્રના સ્વરૂપ જોડે નડે અદ્વૈતભાવ સમભાવવડે

સિદ્ધ કરવાની કેળવણી પોતાને અભ્યાસ, ચિન્તન, ક્ષત્યાદિવડે આપવી જોઈએ. આ રીતના અદ્વૈતભાવના અનેક દૃષ્ટાન્તો ઉત્તમ નટનટીઓમાં યુરોપન દેશોમાં મળે છે

આ તદ્દપાતુભવ આવશ્યક છે એટલું જ નહિ, પણ વાસ્તવિક છે, નટવર્ગ એ પ્રકારે અનુભવ કરે છે, હેના પુષ્કળ પ્રમાણ મળે છે. "Facts of Experience" એ નામના પોતાના પુસ્તકમાં મિ. આર્ચરે અભિનયનું માનસશાસ્ત્રદૃષ્ટિથી અન્વીક્ષણ કરતા હિડરોના મિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જયાજય દૃષ્ટાન્તો અને પ્રમાણો એકઠા કરીને બતાવ્યા છે. અનેક પ્રખ્યાત નટનટીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે કે અભિનય વખત ભાવનો તદ્દપ અનુભવ થાય છે, પાત્રની સાથે નટ પણ અશ્રુ ખરા જ પાડે છે, હર્ષ ખરા જ અનુભવે છે, ક્રોધથી ખરા જ આવિષ્ટ થાય છે. એ સર્વ પ્રમાણોથી જણાવે છે કે તદ્દપાતુભવ અભિનયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ, આપોઆપ, પ્રવેશ પામે છે. પણ તે સાથે એ માટે પૂર્વાભ્યાસ તેમ જ આત્મસંયમ તો આવશ્યક છે જ.

અભિનયની કલાનું બીજું વિશેષ અંગ અભ્યાસ છે હમણાં ઉપર કહેલા અભ્યાસ ઉપનાત, પાત્રસ્વભાવનો મનનપૂર્વક અભ્યાસ જરૂરનો છે તે કવિ (અભ્યાસ) માટે માત્ર પોતે ભજવવાના પાત્રના વચનાદિક ઉપનાત તે પાત્રના સંસર્ગમાં આવતા તેમ જ ના આવતા અન્ય પાત્રોના વચનાદિકનો તેમ જ આખા નાટ્યનો અભ્યાસ તેટલો જ આવશ્યક છે. કલાના તરવોનું અન્વેષણ હેમાંથી થઈ શકે છે. માઈ પણ પાત્ર છૂટી વ્યક્તિરૂપે નહિ પણ નાટકની સંદિનાં સર્વ પાત્રોમાંની એક અન્યોન્ય સંસર્ગથી જોડાયેલી, વ્યક્તિરૂપે જ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે આ સમગ્ર નાટકના અધ્યયનની જરૂર

આ ઉપરાંત બીજા વિશાળ પ્રદેશમાં અભ્યાસ પ્રવર્તીવવાની પણ જરૂર છે પાત્રસ્વ-ભાવથી આગળ વધી, માનવસંદિમાં મનુજસ્વભાવનું ડગલે ડગલે અન્વીક્ષણ કરી એ સંદિનું અધ્યયન સમભાવના સ્પષ્ટ પ્રકાશથી કરવાની જરૂર તેટલી જ છે. એથી જ પાત્રસ્વભાવની કૃત્રી હાય આવે આમ પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરી પ્રકૃતિની સમીપ અભિનયને લઈ જવાની શક્તિ સપ્પાદિત કરાય છે

વળા એ માનવસંદિનું પ્રતિબિંબ્ય સમર્થ નાટકકારોના મન્યોમાં વિલક્ષણ સખળતાથી અને ભાવનાની દિવ્ય રંગરેખાથી રંગાયેલું નજરે પડે છે, તેથી હેવા મન્યો પણ ગંભીર અભ્યાસ તમે આણુવા એ જરૂરનું સાધન છે વાસ્તવિક જીવનનો અભ્યાસ કરતા હેમાં રહેલા ભાવનામય અથ ખેત્રી મઠવા એ નટનો વ્યાપાર આવશ્યક છે, એ વ્યાપાર આ સમર્થ આચર્યોએ પોતાની રચનામાં જ કરેલો હોવાથી એટલો વ્યાપારક્રમ નટને ભરવાનો બને છે. પરંતુ આ મન્યોનો અભ્યાસ પૂર્વણી રૂપે જ કરવાનો છે. નટ પોતાની અરણ્યકનશક્તિને બને રહસ્યદર્શન, પછી ભાવનામય કંપનાવ્યાપાર, અને તે સર્વથી પ્રેરાયેલું અનુકરણ-એ અજોની સાધના તો પોતાની મેં કરવીજ જોઈએ.

તદ્રૂપ અનુભવેલા ભાવને દર્શાવવાના અનેક સાધનો નટ વાપરે છે નિત્યજીવનમા વપરાતા સાધનો, અગવિશેષ, મુખમુદ્રા, હાથાદિનો કલામય ઉપયોગ (અગવિશેષ) અભિનયમા થવો જોઈએ પ્રથમ અગવિશેષ લઈએ અગવિશેષ યથાર્થ અને સ્વાભાવિક થવો જોઈએ તે માટે હેમા (૧) અનુરૂપતા, (૨.) મિતોપયોગ (૩) લાલિત્ય (grace), અને (૪.) ગૌરવ (dignity),—એ ગુણો જોઈએ. પ્રથમના બે લક્ષણો સ્વાભાવિકતાના સપાદક છે, અને પછીના બે (અગવિશેષમા લક્ષણો ચારતાની નિષ્પત્તિ કરેછે. અનુરૂપતા સાધવામા એક ઝીણું અનુરૂપતા) કલાતત્ત્વ એ છે કે શબ્દોચ્ચારણની કાઠક પૂર્વે અગવિશેષ શરૂ થવો જોઈએ. એ રીતથી ઉચ્ચારેલા શબ્દોમા રહેલા વિચાર નટના મનમા પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈને પછી તે દર્શાવવા માટે પ્રથમ સ્વાભાવિક સાધન, અગવિશેષ, અને પછી વાણી, એમ ઉપયોગમા આવતું જણાય છે. આ સ્વાભાવિક ક્રમ છે આ ક્રમથી પ્રેક્ષકના મનમા પ્રથમ ઉપસ્થિત થયેલા અગવિશેષ અને પછી આવનારા વચન એ બેની વચ્ચે સવાદીપણા માટે કુતૂહલ ઉત્પન્ન થઈ, સવાદ જણાતા ચમત્કારજનિત સંતોષ થાયછે. અનુરૂપતાનું એક બીજું ચાતુર્યસાધિત સ્વરૂપ સ્તંભ એ છે આઠ (સ્તંભ) સ્થિત શોકનો આગ્રાત, આશ્ચર્ય, નિર્વેદ, વગેરે ભાવ નટના ઉપર હુમલો કરે તે વખતે કાઠ પશુ અગવિશેષ વિના, શબ્દ પશુ ઉચ્ચાર્યા વિના, માત્ર સ્તંભ બનીને વિલક્ષણ સ્થિતિમા ઊભા રહેવામા જે અભિનયસામર્થ્ય પૂરાય છે તે કાઠ પશુ અગવિશેષનોમા નહિ સમજે

મિતોપયોગથી અગવેષ્ટાની વ્યવસ્થામા સામર્થ્ય વધેછે, અધિકતાથી ઘટેછે અને રસેન્દ્રિયને ક્ષોભ પહોંચેછે. મિતોપયોગના બીજા બે પ્રકાર આવેછે— (મિતોપયોગ) (૧.) નિમ્નહ, અને (૨.) યોગ્યતા. અગવેષ્ટાનો વ્યાપાર ઉચિત નિયંત્રણમા રાખી કામ જેટલી યોગ્યતા વાપરી બાકીની સમજ કરેલા બહારમા સાચવી રાખવી—એ નિમ્નહક્રિયાનું સ્વરૂપ છે. ફ્રેનિયોન કહે છે—

“ જોવતી વખત હમેશા અગવિશેષ કરવા એ સ્વાભાવિક નથી, આપણે જોસમા આવ્યા હોઈએ માટે હાથ હલાવવા તે બરાબર છે, પણ જોસમાં આવ્યા છીએ એમ દેખાડવા માટે હાથ ના હલાવવા જોઈએ.”

આ કારણથી અગવિશેષનું વલણ નિમ્નહ તરફ રહેવું જોઈએ. નિમ્નહમા ગૂઢ બળ સમાયલું છે. તેમ જ, અગવિશેષ જેમ એક પક્ષે વાણીનું સામર્થ્ય (નિમ્નહ) અટકે ત્હા પ્રભુત્વ ધાગ્યું કરે છે તેમ બીજા પક્ષે બુદ્ધિપ્રેરિત વાણીની અશક્તિનું ચિહ્ન પણ એ જ અગવિશેષ બનેછે,—એ અશિક્ષિત વર્ગમા અગવેષ્ટાના અત્યધિક ઉપયોગમા જણાઈ આવેછે.

યોગ્યતા એ ગુણ નિમ્નહની સાથે જોડાયેલો છે. અનુરૂપતાનો ગુણ પાછળ રહેલો તેથી આ જુદો ગુણ છે. અનુરૂપ અગવિશેષ કરવા પણ તે કેટલે ક્રમે (યોગ્યતા) અટકાવી રાખવા એ યોગ્યતાના ગુણથી નિશ્ચિત થાય છે.

કૃત્રિમ અને અધિક અંગચેષ્ટાનું મુખ્ય કારણ આત્મસંવેદન છે; પોતાનું સ્વરૂપ પાત્ર-
નામાં વિલીન કરી દેનાર નટે હમેશાં બરોબર અને સ્વાભાવિક અંગચેષ્ટા કરશે, આ તત્ત્વનું
એક બહુ સૂચક દૃષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. યોર્કટર એક નરીને શિક્ષણ આપતો હતો તે વખતે
અતિશય અંગવિક્ષેપ રોકવાના હેતુથી એ નટીના હાથ કાચા દોરાવડે બંને પડખાં સાથે
બાંધી લીધા, અને પછી હેના વેશનો પાક શરૂ કરાવ્યો. બહુવાર સૂધી તો ઘેંઘેથી એ ટકી
રહી; પણ અતે, બાવબળથી તદ્દન ધસણાઈ જઈને, કાચા ક્ષત્રમાં બન્ધન તોડી નાંખ્યાં અને
હાથ જાંચા કર્યા. શિક્ષકની આજ્ઞા તોડી એમ ધારીને ભયથી એ કવિની ક્ષમા માગવા લાગી
સ્મિત કરીને ઘોં દટ્ટેરે હેને આશ્વાસન આપ્યું અને આ અંગવિક્ષેપ તે દ્વંપણ નથી એમ
હેની ખાતરી કરી. આ પ્રસંગે અંગચેષ્ટા દાખી દબાઈ નહિં માટે જ પ્રશંસનીય બની.

લાલિત્ય અને ગૌરવ એ ચારતાસંપાદક ગુણો કેટલેક અંશે સ્વાભાવિકતામાંથી જ
ઉદ્ભવ પામેછે, છતાં સ્વાભાવિક અંગવિક્ષેપ માટે લલિત અથવા
(લાલિત્ય અને ગૌરવયુક્ત હોય જ એમ હમેશાં નથી જનતું. માટે આ ગુણોને શુદ્ધ
ગૌરવ) સ્થાન આપવું ઉચિત છે. આ ગુણો સર્વે અંગચેષ્ટામાં શુદ્ધ શુદ્ધ
સ્વરૂપે-પ્રવિષ્ટ થવા જ જોઈએ. હાસ્યરસમાં અંગચેષ્ટાઓ લલિત કે
ગૌરવાન્વિત ના સંભવે એમ છેક નથી; માત્ર જે લાલિત્ય અને ગૌરવ ઘટતર રસોમાં-શુદ્ધગાર,
કરુણ, રૌદ્ર છત્યાદિમાં આવશ્યક છે તે પ્રકારના લાલિત્યગૌરવ હાસ્યરસમાં ના જ આવે.
માટે તે ઉપગ્રથી બીજે છેડે જવાનું નથી. કેમકે હાસ્યરસમાં પણ ગ્રામ્યતા વગેરે હલકા
ગુણો રોકવા માટે એક પ્રકારનું ગૂઢ ગૌરવ તથા લાલિત્ય ઇષ્ટ જ છે. રસિકકલાનું કર્તવ્ય
મનને ઉત્તત કરવાનું છે, અધમ કરવાનું નથી, અને હાસ્યરસને પણ રસિકકલામાં સ્થાન છે,
એટલે ત્યાં પણ આ ગુણો-લાલિત્ય ગૌરવ-નો સ્વીકાર કરવો પડશે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

મૃગયાવિહાર.

(અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી.)

ઉપજાતિ.

‘મોનાન’ સ્રોતે શશિ નાયતો જ્ઞહા,
પર્યાપ્ત પાણી પિધુતું મૃગે ત્હા
ઉડેા સુતો રાત્રીવિરામકાર્ય,
‘એનાટર્નો’મા નિર્જનવૃક્ષછાયે,
સૂચ કિધો જ્ઞહા નભદીપ ગ્હા,
‘એ-વોર્નોકા’ દ્રિશિખરે પ્રદીપ
ત્હા શૈલપથે પડવા સ્વરોના,
ઊંડા પડયા, શ્વાનશિકારિયોના,
અને ધણે દૂરથી કાઠી મદ,
ચાતો મુણ્યો ત્હા ખરીતૂરીનાદ.

“શસ્ત્રો ધરો, શત્રુ ચત્રયા જ કોટે” —
યોદ્ધો, સુણી રક્ષકજાળ, ઊડે,—
ત્વરાયો શમ્યા મુકો તેમ ઊઠયો,
ધણે અરણ્યે મૃગરાજ રૂઠયો
પરતુ વેગેથી જતા જ પૂવે,
ખખેરી નાખ્યા હિમખિદ્ધ સર્વે
કિરીટી મેનાપતિના સમાન,
જાયુ કરીને શિર શૂભવાન,
ઉલ્લેપથી દૃષ્ટિ કોંધી સગર્વ,
આકાશમાલી, તુછકારો સર્વ,
ક્ષણેક નીચે ખીણમા નિહાળ્યુ,
ક્ષણેક સૂધો “દૂપિતો” જ વાયુ,
ક્ષણેક તે ધ્યાન બહે દધિને,
ઉભો જ મલાહલને સુણીને,
સમીપ આવ્યો સહ સાથ જમ,
વધ્યો ગયો ત્હા ધ્વનિ તેમ તેમ.

પછી જ ન્હારે અગિ અગ્ર્ય દીઠો.
વનેયો મ્હોટી ભરો કાળ નાડો;
અને સવેગે દૂર દૂરો દોડ્યો,
'યૂઆમ-વૌર'ની વનભૂમિ પહોચ્યા.

૪૬૯

નેઈ ભસ્મા નેરયો શ્વાન જતા
ગિરિગુહાએ પ્રતિશબ્દ દીધા;
થયો જ કોલાહલ એક સાથે,
પ્રણુદ્ધ પહોડો પ્રતિહત્તરો દે;
શ્વાનો ભસ્મા સો, ઉંકું ઉંચું, સાથે,
સો અશ્વનો નાદ થયો જ પંથે;
પ્રોત્સાહો શૃંગધ્વનિ નીકળ્યો ન્હા,
ઝાઝા સ્વરો શોર મહો ભળ્યા ત્હાં:
“સુણો, અરે, હો”—બહુ સાદ આવા,
'એન્-વૌલોકે' ના પડધા વિરામ્યા;
દૂરે કુરગી તુમુલેયો નાડી,
મૃગી શુદ્ધાભાલિ લપાઇ પેડી;
બાજો કર્યો 'તો તલિ શૈલટોએ,
માળો વિરાગા નભમાંહિ' જાયે;
તહોયો ટોળા ઉપરે જ તાડી,
આશ્વર્થથી દૃષ્ટિ સુદૂર નાખી;
ન્હા સૂધી ત્હેની ઝીણી દૃષ્ટિ પાર,
મૂડી ખીણો, શીઘ્ર થયો પસાર
તે સંધ, અંઝાનિલ હોય જાણે,
નેઈ રહ્યા ત્હાં સુધી સ્થેન ધ્યાને;
થયો જ કોલાહલ આછઆછો,
શુદ્ધાગિરિનિર્ઝરમાંયો પાછો
વળ્યો જ ત્હેનો પડધો હવે તો,
ધીમે ધીમે મંદ વિમંદ ચાતો;
એકાન્ત તે જંગલને પ્રદેશે,
મહાન તે પર્વતપાર્શ્વદેશે;
વિચાળ શાન્તિ પ્રસરી રહી ત્હાં,
સર્વત્ર સુસ્થિર ચર્ચ ગર્ભ ત્હાં.

પાળીઆં વાંચનારા.

Board Readers

જાહેર ઠેકાણા પર સાર્વજનિક માલીતી માટે જે પાળીઆ મુકવામાં આવે છે તે ઉપરના લખાણ વાચનારા હમેશા એકસરખા હોતા નથી કેટલાક ઉતાવળથી પાળીઆ વાંચી ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક પાળીઆનો થોડો ભાગ જ વાંચે છે કેટલાક પાળીઆ પાસે ઉભા ઉભા દરેક અક્ષર ને દરેક શબ્દ ધડી ધડી મહોટેથી વાંચે છે, કેટલાં એક વાર વાંચી જઈ ફરી ફરી પાળીઆ વાંચવા પાછા આવે છે, કેટલાક પાળીઆ વાંચી હંડા મનન અને ચિંતનમાં ઉતરી પડે છે. પાળીઆ પરના લખાણ ઉપરથી કેટલાં એકાએક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, કેટલાક પાળીઆ આગળ જમીન ઉપર એમએમ મોગી જાય છે કેટલાક એકાએક ગતિમાન તથા પ્રવૃત્તિમાન થઈ જાય છે, કેટલાં આશ્ચર્યમાં મરકી થઈ જાય છે, કેટલાક કુતૂહલમાં પડી જાય છે, કેટલાક ઉત્તેજિત થઈ જાય છે કેટલાં મૂઠ્ઠા થઈ જાય છે એ સર્વના વૃત્તાન્તનો સમ્રહ કરવામાં આવે તો માનસ શાસ્ત્રજ્ઞ જ્ઞાન બહુ વૃદ્ધિ પામે અને દત્તિહામની ગતિ વાગવામાં રાજ્ય તથા પ્રજાને બહુ સામર્થ્ય મળે એમાં સંદેહ નથી એ સમ્રહ કરવા સારું 'કમી શન' એસાડવાનો સરકારને કોઈ વગવાળી સભા આમ્રહ કરશે અને 'ડેપ્યુટેશન' પણ મોકલશે એવી આશા રાખવી તે વ્યર્થ નથી હાલ તો જે શો । દાખલા મા । જાણવામાં આવ્યા છે તેની નોંધ પ્રસિદ્ધ મૂં છુ કે શોધ પ્રવૃત્તિવાળા વિદ્વાનો યોગ્ય લાગે તેવો તેનો ઉપયોગ કરી શકે

(૧)

એક વખતે મધરાતે અગસતો તાર મોખલવા હું તાર ઓછીએ ગયો તાર લખી આ પવાની બારી આગળ જતા એમ નવાઈ જેવો દેખાવ જોવામાં આવ્યો બારીના મથાળા ઉપર જાણીના સળીઆ હતા તે ઉપર કાંઈક વળગતું માનમ પડ્યું પાસે જઈ જોતાં જાણ્યું કે મોઢાં માથું સળીઆમાં પગના અગુદા બેઠી હજી દાંધ કરી સળીઆ ઝાંચી જાગીને અગીને ટગાઈ રહ્યો હતો આવો અસાધારણ શ્રમ લેવાનું કાણુ પુરતા તેણે પોતાના પગ તરફ આગળી કરી ત્યાં આગળ બારીને મથાળે જોરે પાળીઉ બતાવ્યું પાળીઆ ઉપર 'અહીં ઉભા રહેવું' એમ લખેલું હતું પણ તેથી આ વિચિત્ર ચેતનો હેતુ મમળ્યો નહિ. હું વધારે પુછવા જતો હતો એટલામાં તર લેનાર 'સિમ્મર' બીજા ઓર માથી આવ્યો અને બારીના ઉમરા ઉપર પરચુરણ નાખી બોલ્યો 'લેઓ યે બાર આવે' 'હમે નજર જતા બાર આનાના માલીકને જાણીએ વળગેતા જોઈ ચિત્તિ થઈ તેણે પુછ્યું 'યે કયા' ઉધર કાયક ચડા હયે' ઉતર જાઓ. 'નીચે ઉતરી એ મૂઠ્ઠાએ ખુલામો કર્યો કે " પાળીઆ ઉપર લખ્યું છે કે 'અહીં ઉભા રહેવું' તેથી હું સમજ્યો કે ત્યાં એ પાળીયુ મારું છે ત્યાં ઉભા રહેવું પડતું દરા "

નીચું જમીન પર ખડા રહેનેકા હયે જાણીએ ચઢેનેકા નહિ લિખ્યા હયે. "

‘ ત્યારે પાગીઈ નીચે જમીન પર કેમ નથી મુકયુ ? જ્યાં પાટીયુ માર્યું હોય ત્યાં ઉભા નેહવાનું અમે તો સમજીએ ’

સિમલર મારો તાર લેવામા રોકાયો હતો તેણે તિરસ્કાર ભર્યા ‘ ઉહ ’ સિવાય ખીલો ઉત્તર દીધો નહિ

(૨)

મુખાઈમા અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમા એક વખત ટ્રામ પુરપાટ ચાલી જતી હતી બામુની એક ગનીમાથી એક માણસ બે હાથ ઉઘા કરી ઉભો રાખો ! ઉભો રાખો ! ’ એમ બુમો પાડતો દોડતો આવતો જોઈ ‘ કડક્ટરે ’ ઘટ વગાડી ટ્રામ ઉભો રાખી માણસ અમ્મણ્યા જેવો જણાતો હતો તેથી ‘ કડક્ટરે ’ રોક્ષથી પુછયુ ‘ કિધર જાયગા ? ’

તેણે હાફતા હાફતા પાસે આવી ટ્રામને મથાગે મુકેલા જાહેર ખખરના પાગીઆ તરફ આગળી કરી કહ્યું બે પૈસાવાળી સામુની ચકતી આપો ! તે વાકો વળી થેલી છોગી બે પૈસા કાઢતો હતો પણ કડક્ટરે બે ઘટા વગાડી ટ્રામ ચનાવી દીધી, અને

બાદશાહી ખુશબોદાર સાબુ

મહોદી ચકતી-ચાર પૈસા. નાની ચકતી-બે પૈસા

ની જાહેર ખખરનું પાગીઈ ટ્રામ સાથે અદશ્ય થયુ ત્યાં સુધી તે તરફ પહોંચું મહો કરી તે માણસ જડ થઈ ઉભો રહ્યો ટ્રામના કડક્ટરે ટ્રામ ચનાવતી વખતે ઉદ્ગાર કરેલો તે અદ્દી લખવા લખ્ય નથી

(૩)

માગ પડોસીનો દીકરો મોતીનાથ પહેલવહેલો મુખાઈ જઈ આવ્યો તે પછી તે પોતાના અનુભવનું સિક વર્ણન જોડરાની અને ચાકરોની સમા બરી કરતો હતો તેમા એક દલીલ તેણે એવી મ્હી કે ‘ મુખાઈમા કોઈ ટોબસેટ ’ કરીને સાહેબ છે તેના બદુ બગના છે જ્યાં જાઓ ત્યાં એનો એકાદ બગતો ખરેડ કોનાખા, કોટ, ગિરગામ, તારદેવ, બાયખળા પરેસ મહાલક્ષ્મી, ખબાલા દિન વાનકેશ્વર, ચોપાગી ન્યાં જઈએ ત્યાં ઠેર ઠેર ‘ ટોબસેટ ’ ના નામના પાટીઆવાળા બગલા આવે છે હું આપેથી આ વર્ણન સામળતો દનેડ સમ્પરજનમા વિખ કરવા મારી ઇચ્છા નહોતી તેથી સમા બરખાસ્ત થયા પછી મોતીનાથને બોલાવી મે તેને ‘ ટોબસેટ ’ સાહેબ વિશે દલીલત પુઝી ધણી ઉવટ તથાસ પછી માલમ પડી આવ્યુ કે બમલાઓ ઉપરના TO BE LET (બાડે આપવાનો છે) એ પાગીઆં મોતીનાથે બદુ ગિયાસાથી વાગેલા દલા

(૪.)

રેલવે સ્ટેશન પર For Gentlemen (ગૃહસ્થો માટે) ની જગ્યામાં જતાં એક ગૃહસ્થે ભીંત ઉપર પાટીઠે જોયું તે ઉપર નજર ફેરવી જતાં “ Please just your address before leaving ” (જતાં પહેલાં મહેરબાની કરી જરા તમારું સરનામું) એવું લખેલું જણાયું. કાંઈ શી આપવી પડશે. એ ધારણાથી તે ગૃહસ્થને શોભ થયો, પણ, કાપદો માનવો જોઈએ એ વિચારથી તેણે પેનસીલ કાઢી સરનામું લખવાની ચોપડી જોળી, તે ન જડતાં ભીંત ઉપર પોતાનું સરનામું લખવા માંડ્યું. એવામાં બહાર ઉભેલો ભંગી અંદર ડોકીયું કરી બોલ્યો ‘ ભેંત પર લખવાનો હકમ નથી. ’ તે ગૃહસ્થે ગભરાઈને પેનસીલ ગળવામાં મુકી દીધી, પણ, પછી હિંમત આણી કહ્યું,

‘ આ પાટીઆ પર લખ્યું છે કે સરનામું લખવું તે શીમાં લખવું ? ’

‘ એવું કહ્યું લખ્યું છે ? ’

તે ગૃહસ્થે ફરી પાટીજી વાંચી જોયું તો “ Please adjust your dress before leaving ” (જતાં પહેલાં મહેરબાની કરી તમારો પોશાક સજ કરજો) એવું ખરેખરી રીતે પાટીઆ પર લખેલું હતું. અને વધારે વિવાદ ન કરતાં એકદમ બહાર નીકળી આવવું તે ગૃહસ્થને દુરસ્ત લાગ્યું.

(૫.)

મહેર જગા ઉપર ગંદકી કરવા માટે એક માણસને મેજસ્ટ્રેટ આગળ ઉભો કરવામાં આવ્યો. મેજસ્ટ્રેટે તોહોમતદારને પુછ્યું.

‘ તને વાંચતા આવડે છે ? ’

‘ હા સાહેબ. હું બણેલો છું. ’

‘ ત્યારે, પાટીઆ ઉપર લખેલું હતું કે “ આ ઠેકાણે ગંદકી કરવી નહિ ” તે તું નહિં વાંચ્યું ? ’

‘ વાંચ્યું હતું સાહેબ. પણ મેં તે પાટીઆવાળી ભીંત ઉપર ગંદકી નથી કરી. ’

‘ એટલે ? ’

‘ જ્યાં પાટીજી હતું તે ઠેકાણે ગંદકી કરવાની મના હતી. પણ તે નીચે રસ્તામાં ગંદકી કરવાની મના પાટીઆમાં લખી નહોતી. ’

તોહોમતદારે શુદ્ધ બુદ્ધિથી જૂલ ફરી છે એવી તેના મુખત્યારે તકરાર કરી, પણ, મેજસ્ટ્રેટે તે ગણકારી નહિં.

(૬.)

ખી. ખી. એન્ડ સી આઈ. રેલવેની સેકન્ડ ક્લાસમાં હું મુસાફરી કરતો હતો. અમારા ખાતામાં અમે ચાર જણા હતા તેથી ખારીએ બેસવાની દરેક જણને અતુકૂળતા હતી. એક સ્ટેશનેથી પાંચમો ઉતાર આપ્યો પણ દહાડો હતો તેથી કોઈ નારાજ થયા નહિ. ખીને સ્ટેશનેથી છઠ્ઠો આપ્યો તેથી પણ અમારામાંથી કોઈને ઝાઝો ફોબ થયો નહિ, પણ, તે નવો ઉતાર બેઠો એટલે તન્ત જ અમારામાંથી એક જણ પગ લાખ્યા કરી ગાદી ઉપર સુઈ ગયો અને બોલી ઉઠ્યો 'હવે બધા સુઈ જાઓ.' અમે સહુ આશ્ચર્યથી આ નવાઈ જેવી વર્તણૂક જોઈ રહ્યા. જેને આ નાટકના નાયકની લાત વાગી તેને ગુસ્સે થવાતું કારણ હતું, પણ, ખામોશ કરી તેણે પુછ્યું,

‘કેમ ભાઈ ! એકાએક શું થયું ?’

‘થાય શું ? કામદો છે. આ પાટીંગ છે તે નથી જોતા ?’

‘ખાતાના બારણા ઉપર અદરની બાબુએ લખ્યું હતું કે “ To Seat 10, To Sleep 6 ” (દસ જણ બેસે, છ જણ સુએ) તે ઉપર અમારી નજર ગઈ પણ બેદ સમજાયો નહિ. તે ઉતારએ ફરી પુછ્યું,

‘એ પાટીઆને શું છે ?’

‘ખાતામાં છ જણા થાય એટલે સુઈ જવું જ જોઈએ, અને દસ જણા થાય તો પાછા બેઠા થઈ જવું જ જોઈએ આગગાડીનો કામદો નહિ’ પાળનારને સમજ થાય છે.’

એટલું બોલી તે મહેા ફેગવીને સુઈ ગયો. બાકીના ઉતારઓ વિચારમાં પડી બહારનો દેખાવ જોવા લાગ્યા

‘ભામવતદાર વિન્નમગામ’ના નામનો પટો પહેરનાર સીપાઈને વિન્નમગામના ભામવતદાર ધાગનાર, સરિયામ જગા ઉપરના બપ્પા ઉપર ‘સાંકળ ખેંચવી’ લખ્યું હોય ત્યાં સાંકળ ખેંચી કપક સુધી ઉભા રહેનાર, ‘દરિયે જતારે ~~દુઃખ~~ આમ જવું’ એવું પાટીંગ વાચી હાથ લામો કરી આગળી એ પ્રમાણે આગળ કરી દરિયા તરફ જનાર ગૃહસ્થો પણ જોવામાં આવ્યા છે. પણ આટલો સંમંદ હાલ બસ છે.

“ મકરન્દ. ”

પ્રેમ અને ધૈર્ય.

"There's no use in life without body's strength and heart's love"

Marie Corelli

જીવિતમાં ખરેખર સુખ મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે, આપણી આસપાસના મનુષ્યોને આપણે જેમ જેમ વધારે સ્નાહશુ તેમ તેમ આપણો આત્મા વધારે ઉન્નતિ પામી પ્રેમમય થતો જાય છે, અને તેથી જ દરેક મનુષ્યે પોતાનું મન ઉચ્ચ વૃત્તિ ઓળખા દેરવા પ્રયત્ન કરવો.

દુનિયામાંથી દુ ખ તો દૂર થઈ શકવાનું નથી, કારણ અગ્નેશ્વરી કહેવત છે કે "Men are born unto troubles" એટલે મનુષ્ય દુ ખ ભોગવવાને જ અને સહેનત કરવાને જ જન્મ્યો છે. આપણે પોતાને માટે દુ ખી થઈએ તહેના કરતા બીજાને માટે થવું વધાર ઉચિત છે. તેથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ "પ્રેમ અને ધૈર્ય" ' સ્વાસ્થ્ય અને સહેલું " "Love and Bear" માર્ગ છે.

પ્રેમ અનેક તરેહના છે માતાનો, પિતાનો, પુત્રનો, બન્ધુનો, મિત્રનો, ભગિનીનો, પતિ પત્નીનો, એવા અનેક તરેહના છે માતાનો પોતાના પુત્ર ઉપર પ્રેમ હમેશ "everlasting love" રહેવાનો. પરંતુ પિતાનો પ્રેમ પોતાના પુત્રની વર્તણૂક ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે મિત્રનો, પુત્ર, બન્ધુ, અને ભગિની એ બધાનો હમેશને માટે નથી. પરંતુ પતિપત્નીનો જો કે everlasting છે, તો પણ એકમેકના હૃદય જોડાયેલા હોય તો જ રહે છે. નહિ તો પછી એક વિદ્વંસી લેખક કહે છે.

"The divorce cases are of the people who desperately love each other before marriage and who behave disgracefully and are perfectly sick of each other after marriage"

Marie Corelli

જેઓ લગ્ન પહેલા ઘણા જ એકમેકને સ્નાહતા હોય પરંતુ લગ્ન પછી તહેમની પોતાની વર્તણૂકને લીધે, પોતે એક બીજાને ધીક્ષરે છે, અને તેથી જ આખરે વિવાહવિભેદ કરવો પડે છે.

મિત્રનો પ્રેમ હમેશને માટે નથી, કારણ મિત્રતા જાણવી રાખવા દરેક મનુષ્યને આવડતું જોઈએ

“Friendship is a good thing It may be safer and sweeter than love But even friendship to be worthy of its name must be quite unselfish, and unselfishness in both love and friendship is rare”

Marie Corelli

ખરા સુખી થવાનો માર્ગ એ છે કે પોતાની લાગણીઓ ઇચ્છાઓને વશ કરી, બીજાના હિતમાં હેમને આપણે જરૂરી દોરીએ છીએ, તેના પ્રમાણમાં જ આપણને સુખ અને આનન્દ મળે છે અદેખાઈ, ઝેર, ક્રોધ અને અભિમાન એ સર્વ દૂર કરવા જોઈએ અને જ્યારે માયા, દયા શાન્તિ, અને નમ્રતાને અત કરણમાં આપણે રહેલાં કરાવીએ છીએ ત્યારે જ શુદ્ધીમાં પ્રભુપ્રીતિનું કિરણ પ્રકાશ પામે છે સુખ મેળવવાને માટે સર્વ પ્રયત્ન કરશે પરંતુ હું ખ મેળવવાને માટે પોતાને માટે પ્રયત્ન કરે નહિ તો બીજાને માટે તો શેના જ કરે? જોહું કે મોકુ હું ખ એક પછી એક એમ બધાને આવવાનું છે માટે હું ખ સહન કરવાની શક્તિ બધામાં હોવી જોઈએ અને તેવે જ વખતે જો આપણે ધૈર્ય ધરી સાહસ કરે જઈએ તો જ આપણે આ ભવસાગર રૂપી દુનીયામાં પાર ઉતરીએ. જો ખરૂં જ સુખ મેળવવું હોય, આસપાસના બધાને આપણે માટે સારી વાસનાઓ, મારા વિચાર ઉત્પન્ન કરના હોય, પરમેશ્વરના કરુણાપાત્ર બનવું હોય, તો તેને માટે એક જ ઉપાય છે, આપણી સ્વાર્થવૃત્તિઓ જેમ અને તેમ દાબવી ને બીજાના હું ખ માટે જેમ અને તેમ વધારે પ્રયત્ન કરવો અને દુકમાં એ સર્વ માટે “ત્રેમ અને ધૈર્ય” એ આ પળું કર્તવ્ય છે

Be thankful unto Him and speak good of His Name Trust in God with all thine heart and lean not upon thine own unde standing Praise the Lord O my soul, and forget not all His Benefits

“ અ.દ્ર. ”

ગૌરિબદ્દીનું જીવનચરિત્ર.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૦ થી)

વેનામની પણ રોમ માફક, બે માસ કેડે એ જ વર્ષે થઈ. એ જ મુસીબત પડી. પોપ રોમમા પાછો ફર્યો અને તેની કૂર જુલમી, દયાહીન રાજ્ય-હકુમત-૧૮૭૦ માં ઘટાલી સ્વતંત્ર થયું ત્યાં સુધી જારી રહી. આ સિંચાતમા વિકટરને આસિટ્રયા સાથે હબકી, હાનિમાનક સંધીમા જોડાવા ફરજ પડી. બીજો ઉપાય નહોતો. રોમની પરતીની સાથે જ ઇટાલીમા વિપ્લવનું તોફાન શાત પરજુ અને સ્વતંત્રતાના ઝાખા ચિન્હો જણાતા હતા, તે દકાઇ જઈ, વિપુલ થયા દેશમા બચ્ચર ત્રાસ અને જુલમનું રાજ્ય ફલાયુ અને પોતની જુની દુર્દશા આવી ગૌરિબદ્દી દક્ષિણ અમેરિકામા જઈ વસ્યો. બિન્ન બિન્ન ધંધા કર્યા. છેવટ મીલુબતિનું કારખાનું કાઢ્યું. ધોડાક સમયમા ફરીથી દરિઆઈ જીવન ગ્રહણ કર્યું અને વહાણુનો નાખુદો બન્યો. ચીન સુધી મુસાફરી કરી તેમા વહાણુના વેપારી સાથે થયેલા દંતાવેગમા, તે માણસે બુચ્ચાઈમા એક એવી નીચ કલમ દાખલ કરી હતી કે વહાણુ જો માવર્યા ભરી ન આવવા તો ચીનના ગુલામોથી ભરી લાવવું. શું આણુ ગૌરિબદ્દી અધોર કૃત્ય કદાપી કરી શકે ? શું સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતાનો પ્રેમી પુરૂષ આવો નીચ ધંધો કોઈ પણ દીવસ કબુલ કરે ? તરત જ તેણે તે કલમ પર છેક્રા માર્યો અને બોલી ઉઠ્યો કે “ ગૌરિબદ્દી કદીએ મનુષ્ય-માસનો વ્યાપાર નહિ કરે. ” ધન્ય છે તારા ઉચ્ચા ઉદાર ખવાસને ! ફરીથી ઇટાલીમા પાછા ફરવા સાહસ કર્યું. પોતાના નાસી છુટી આવેલા ઇટાલીઅન બધુઓ સાથે ઇંગ્લાડ તરફ વહાણુ ચલાવ્યું. અહિં ન્યુકેસલની પ્રજાએ તેની બહાદુરીની કદર જીજી, તેની શૂની-તાની પીછાણુમા એક કિમતી તરવાર યાદગારીમા ભેટ આપી. તેઓએ તેને અગાધ માન આપ્યું. નાઇસ જદરે પહોંચતા તેને તેની વૃદ્ધ માતાના મૃત્યુના મમાચાર મળ્યા. કોઈ પણ કેસાણે આશ્રય નહિ મળવાથી, પોતાનો હેતુ તાર્કિક ફળીભૂત થશે નહિ એમ સમજી, છેવટે ભૂમધ્ય સમુદ્રમા વ્યાપાર કરવો તરફ ફર્યો તેમા ઘણું ધન સંપાદન કર્યું. એ પૈસાથી, એક ઉજ્જવલ વેતન ટાપુ ખરીદી લઈ, ત્યાં નિવૃત્તિસ્થાન સ્થાપ્યું. પોતાની જાત-મહેનત-અથાગ ખત અને અત્યંત પરિશ્રમ અને ઉદ્યોગથી, તે જગલી, પહાડી ટાપુને સુંદર લીલી વાડીમા ફેરવી નાખ્યો. ખેતીવાડી પણ નિર્વાહનો આધાર ગણ્યો. આસપાસ વસતી વધારી. એક નાણું ગામડું વસાવ્યું. હ' સ. ૧૮૪૪ થી ૪૯ સુધી પ્રેસિડેન્ટમા ફરિદાર્ક કર્યું અને સામાયિક સુખ પણ લીડુ આ વખતે સાર્ડિનીઆના યુવાન પાદશાહે મહાન ગાન્યનીતિય અને બુદ્ધિનિપુણ વિદ્વાન કેવોરની સલાહથી ઇંગ્લાડ અને ફ્રાન્સ માથે કોનકરાર કરી, નેપોલીઅન ત્રીજાને આસિટ્રયા સામે યુદ્ધ કરવા ઉરકેર્યો. ભારે જગ મળ્યો. ગૌરિબદ્દી વિકટરને આવી મળ્યો. બહુ આદર સત્કાર પામ્યો ખરી તક સાધી, પોતાના દેશને બચાવ્યો. પોતાના સૈનિક દળ સહિત લોમ્બાર્ડીના વિગ્રહમા જોડાયો. “ આજ ઇટાલીનો સચામ આતુ થયો. લોમ્બાર્ડીમાંથી, વેનીસીયામાંથી ને રોમમાંથી અને મમમત ઇટાલીમાંથી આસિટ્રવનોને હાકી કહાડવાની ગૌરિબદ્દીની બહુ દહાડાની આશાને ચિન્તા હતી, સ્વપ્નમા પણ એ જ ચિન્તા હતી. આજ શુભ અવસર મળ્યો જોઈ, ત્હેનું હૃદય આનંદથી ફાગી જતા લાગ્યું ”

અનેક યુદ્ધમાં તેનો જય થયો અને દીરોલ સુધીની એલપાર્લેન ભૂમિને શત્રુના હાથમાંથી છોડવી. એક સાથે કહેવું પડે છે કે ગેરિબલ્ડીના યુદ્ધપ્રસંગતું વર્ણન સ્થળસંપ્રત્યક્ષ બને આપી શકતા નથી. નહિ તો બેશક તે બિયાન બહુ રસિક છે અને રણક્ષેત્રનો ચિતાર આપણા હૃદયને વીધી નાખે છે પણ જરૂરમાં તો જીતીઆ મળ્યા. દૈવગતિ વિચિત્ર છે સુમેલ કરવાની જરૂર પડી ગેરિબલ્ડીનું જન્મસ્થાન નાઇસ નગર પણ, દુકમનોને આપવામાં આવ્યું. તેને બહુ ખોટું લાગ્યું. અંતર આત્મા ચીરાઇ ગયો, બળી રાખ થયો, પણ અસાધારણ નજરથી મળેલ આગળ, દેશના હિત ખાતર, ખીલે કંઈ છતાંજ નહોતો નેપોલીયન જે કે મીઠું મીઠું બોલી, ઇટાલીના ઉદ્ધારક તરીકે બહાર મેદાન પડ્યો હતો તો પણ તેણે જ વિશ્વાસઘાતી યર્ષા, ઇટાલીના ગળા પર છુરી મેલી. ઇટાલીને પુછ્યા વગર તેણે આરિઝૂઆ સાથે સંધી કરી ઇટાલીની એ સ્થિતિ નહોતી કે એકલું સામે યર્ષા, ફ્રાન્સ અને આરિઝૂઆ સામે ટકી શકે. ઇટાલી એ માદસતું ત્રેખમ બેડવા તૈયાર નહોતું કેવોર બુદ્ધિબળ અને ચામડી વાપરી, વખત વીચારી ગયો મત્રમજે વશ કરેલા સાપની પેડે વિકટરે બધું સહન કર્યું. ગેરિબલ્ડી કેવોર પં ગુરમે થયો કેપ્રેસાદીપમાં પાદો કર્યો પણ તેના મનને શાંતિ મળી નહિ. દેશમાં લોહી રેડાય પછી પોતાનાથી સુખે કેમ બેમાય ? જાપ કેમ વગે ?

છેવટ, તેણે સિસીની પર ચઢાઇ કરી, આ યોજના ક્રેતેહમંદ પાર પડી. લોર્ડન પાદ-શાહ ફ્રાન્સીસને હાકો મુક્યો. વિકટરની ગેરહાજરીમાં, ડીક્ટેટરશિપ પોતે ધારણ કરી પણ તે સદા સાદાઇમાં રહેતો આખો પ્રાત પોતાને ગળે કરી, તે વિકટરને સમર્પણ કરવા ઉત્સાહી બન્યો પ્રજાને સ્વતંત્રતા બક્ષી અને ' ઇટાલીનો જય ' ' વિકટરનો જય ' ગેરિબલ્ડી ધણુ જીવો વિગેરે ધ્વનિથી જયધોપથી આકાશને ફેડી નાખ્યું ગેરિબલ્ડીનું સૈન્ય લાલ કપડાં પહેલું અને તે તે જ નામે ઇતિહાસમાં રિખ્યાત છે આ સમયનું વર્ણન ગ્રંથમાં આ મુજબ કરેલું છે ' ગેરિબલ્ડી અને લેના સૈનિકા લાન વત્ત પહેરતા, તેથી પાનર્મોના સર્વ સ્ત્રી પુરૂષો લાલ વત્ત પહેલા લાગ્યા લાલ વત્ત તો શું પણ સર્વ વસ્તુના બાવ ચઢી ગયા ! નગરને ઉચેધી જોયું હોય તો જાણે લાલ પ્રાણીઓના જ રાફડો ફાટયો છે. વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓના વત્તમાં લાલ વિના ખીલે ' ગ જ નહોતો. ' આજ તેની જીદગીનું એક કર્તવ્ય પુર થયું. તેના જીવનની ઇચ્છા ફળીજૂત યર્ષા વિકટરને ઇટાલીનો સહેનશાહ કર્યો ફ્લોરેન્સમાં રાજ્ય ધાની સ્થાપી સિસીલીના વિગ્રહમાં દાખવેલા, તેના પરાક્રમ અને બહાદુરીની વાતો ચોમેર પ્રસરી મર્ષ એક મહાન યોદ્ધા તરીકે એક રણનિપુણ સરદાર તરીકે તેની કીર્તિન્નામના આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ યર્ષા તે છતાં પોતે ખોટી કુલાસ મારી નથી પોતાની સત્તાનો ગેરઉપયોગ કર્યો નથી. નહિ તો સીઝર અને નેપોલીયન પેડે ગમ્યગાદી મેળવી શકત. પણ તે ઇચ્છા અનિટ હતી. એક યર્ષા પણ હરામ હતી ઉલટું આગે ત્રણસો રૂપિઆનું કરજ હતું આ જ સ્વાર્થત્યાગ, આ જ સ્વદેશપ્રેમ ધન્ય છે ગેરિબલ્ડી, તારા જીવનરત્ન ! તેની મદદે આખું લોક જ હતું સૈન્યનો તે માનિતો સરદાર હતો પણ કેપ્રેસાદીપમાં જર્ષા, ખેતીવાડી કરવાનું તેણે પમદ કર્યું પ્રાચીન શેમન સરદાર સિન્સીનેટસ માફક સર્વ સાદીખી મોટાઇ તુચ્છ ગણી, પોતાના અમલ કાર્યમાં ગુચાપો. કેપ્રેસામાં ગાંડ્યુ નહિ શાંત જીદગી ગમી નહિ. દેશઘરનો અમિ તેની દૈયા ઉપી મગડીમાં નિરતર બન્યા કરતો ઇટાલીનો છુટકારો થાય

નહિ ત્યા સુધી તેને કળ વળી શાતિ મળે તેમ નહોતું પાછો લશ્કરમાં જોડાયેલ રામપર હથેલી કરવા ગોઠવણ કરી પણ તેમાં નિષ્ફળ થયો રાજ્યખટપટ અને પરરાજ્યોની અડચણને લીધે નિકટરને તેની મામે ફ્રેન્ચ મોકલવી પડી તેની દાર થઈ સહેજ ધવાયેલ વળી કેપ્રેરામાં આવી વસ્યો હવે તેની પર, યોગરદમથી માન અકરામનો વગસાદ વરસવા માડ્યો સેકડો સ્ત્રીઓ તેના વાળ અને નખ, તેની યાદગારીમાં જળવી રાખવા મગાવતી. “ ઘણી કુલવાન સ્ત્રીઓ પણ તહેને કાગળમાં ઢાકી દેતી. મેં તહેના હસ્તાક્ષરને માટે પ્રાર્થના કરે, કોઈ તેના વાળને માટે પ્રાર્થના કરે ! કોઈ તહેના ચુલુના ગાન કરે ને મેં તો વગીતહેના ગ્રેમને માટે પ્રાર્થના કરે ! ગંગિબહી સુદર અક્ષરે મીઠા અક્ષરોમાં દરેક સ્ત્રીના પત્રનો ઉત્તર આપતો કારણ કે તે સ્ત્રીજાતિનો ભક્ત હતો અને તહેના ચુલુથી મુગ્ધ બન્યો હતો ” તેનો માતૃગ્રેમ પણ તેવો જ ઉચ્ચ હતો તે કહેતો કે મારી માતા સ્ત્રી જનોને માટે સર્વથા આદર્શ રૂપ છે. જે મહારામા કોઈ સાધુભાન હોય તો તે મહારી માતા પાસેથી મળ્યો છે હુકાણમાં આખા સુધરેલા દેશમાં તેના જ્યન્તા ચુલુના ગીત ગાવા માડ્યા લડનથી અનેક મિત્રોએ તેને મુબારકબાદી આપી ઇંગ્લાડ આવવા વિનવતી મ્ની. તેણે સન ૧૮૬૧ માં ઇંગ્લાડની મુલાખત લેવા નિશ્ચય કર્યો અહિં તેને બેહદ આવકાર મળ્યો લડન શહેના ‘ છુટ કારા ’ નો ઉમદા હઃ પ્રાપ્ત થયો. આખું ઇંગ્લાડ તેની પાછળ ગાડુ ઘેલું બની ગયું લડનમાં શહેર તરફથી એક જાહેર માનપત્ર મળ્યું. આ ધામધુમની હકિકત નિચેના શબ્દોમાં યથાર્થ માનુષ પડશે

No man ever appealed so strongly to the British nation, as one of his ablest historians, Mr G M Trevelyan, says — on the occasion of his famous visit to our country in 1861 the ovation which he received was so universal and so overwhelming that there was nothing in the nineteenth century like it, except perhaps the Jubilee procession of the Queen herself

આ પ્રસંગ સબધી વિવેચન - તા ગાણિતો ફ્રેન્ચ લેખક નિકટ જુગો મ્ને કે કે-

It is really beautiful and grand to be the guest of London after being the liberality of Italy

૧૮૬૭ માં તેણે રામ પર ફરીથી હથેલી કર્યો પણ તેમાં તે શાન્તો નહિ. તે તેમ જ તેનો પુત્ર રણસેત્રમાં ઘરાયા, કેપ્રેરાદીપમાં પાછા ફરવા ૪૨જ પડી. છેવટ ફ્રેન્ચ જન્મન વડાઈ જાગી. ક્રાન્સને રામમાનુ લશ્કર ખીજે સ્થળે મોકલવા જરૂર પડી. ફ્રેન્ચ સત્તા નરમ થઈ આ ઉત્તમ તકનો લાભ લઈ, ઇટાલીએ પોતાનું કાર્ય સાધ્યું રામને સગ જ્યું, આખું ઇટાલી એકત્ર થયું. રામને પાયતખ્ત સ્થાપ્યું. ગયેની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી સ્વતંત્રતા મેળવી. યુરોપીઅન રાજ્યોમાં એક પ્રજા તરીકે પીછાણ થઈ તેના હક્કે સ્વીકાર્યા. ગંગિબહી એવા ઉદાર અને બહા સ્વભાવનો મનુષ્ય હતો કે જે કે ફ્રેન્ચનો કટો દુરમન હતો, ફ્રેન્ચોએ તેને તેમ જ ઇટાલીને અત્યંત દુખ આપ્યું હતું, તે છતાં, પોતાના ઉમદા વિચારોને વળગી રહી, હુઈ પોતાનો પ્રતિપક્ષી છે પણ લોકતંત્રનો સખા છે માટે તેણે ક્રાન્સનો પક્ષ લઈ, ફ્રેન્ચ સૈન્યને પ્રુકળ મદદ આપી

હમારા મિત્રોનું એક મહાન સ્થાપ્ત્ય. હમે બધાયે મળી સકલ્પ કર્યો, કે પૂજનને વખતે પૂજના ચરિત્રોકમા હમે જાણુ નહિ, અને કદી જાણે તો પ્રતિમાને નમીશું નહિ. સન્ધ્યા-કાળે આરતીને વખતે પિતાશ્રી ચોકમા ગયા, તેથી ત્હેમના બચના માર્યા હમારે પણ તે વખતે ત્હેમની સાથે જવું પડ્યું, પણ પ્રણામ વખતે ત્યારે બધા જમીન પર તાળા થઈ સાટાગ દડવત કરતા ત્યારે હમે તો ઊભા જ રહેતા હમે પ્રણામ કરતા કે નહિ તે પેલા લોકે જાણી શકતા નહિ.

હવેથી જે શાસ્ત્રોમા પ્રતિમાના ઉલ્લેખ જોવામા આવ્યા તે પરથી શ્રદ્ધા ઊત્પત્તિ મળે. તે વખતે મનમા એવો જ ભ્રમ બધાઈ ગયો કે આપણા શાસ્ત્રો પ્રતિમાપૂજનથી જ ભરેલા છે, અને તેમાથી નિરાકાર નિર્વિભાર ઇશ્વર હોવાનું તત્ત્વ મેલવું મનાવિત નથી. આવી નિરાશા મનમા છેક વ્યાપી રહી હતી તેવામા એક દિવસ એક સરકૃત પુસ્તકનું ફાટેલું પાનું ઉડતું ઉડતું નજરે પડ્યું. જિજ્ઞાસા જાગૃત થવાથી તે મ્હે ઉપાડી લીધું પણ ત્હેમા શું હતું તે મ્હને સમજાયું નહિ. શ્યામાચરણ બટ્ટાચાર્ય મ્હારી પામે બેઠા જ હતા, ત્હેમને મ્હે કહ્યું “યુનીયન મેકનું મમ કુત્રી નાખી આ તત્ત્વ હું ઘેર પાડે આવું છું તેટલી વારમા ત્હેમા આ પાના ઉપરના શ્લોકનો અર્થ કરી નાખો, કાઠીમાથી આવું એટલે તે મ્હને સમજાવજો” એમ કહી હું તો ઝપાટાનધ યુનીયન બડ તરફ ચાલ્યો એ વખતે હું યુનીયન બેંકમા ચા કરી હતો. મ્હાન ન્હાના કાકા રમાનાથ દાકર ત્હેના ખમનગી હતા અને હું ત્હેમના હાથ નીચે હતો સવારે દશથી જ્યાં સૂધી કામ ચાલ્યા કરે ત્યાં સૂધી મ્હારે ત્યાં હાજર રહેવું પડતું હતું બધી કૅશ (રોકડ)નો હીસાબ આપતા કોઈ મિત્ર વખત રાતના દશ વાગી જતા પછી તે દિવસ પેલા પાના પરના શ્લોકનો અર્થ શ્યામાચરણ બટ્ટાચાર્ય પાસેથી જાણવો હતો એટલે કૅશનો હીસાબ આપવા જોઈલા વખત સૂધી ધીરજ પકડી શકાઈ નહિ.

હું તો ન્હાના કાકાને ઉપવક્રથી હીસાબની વીગત કહી માનવી દિવસ ચતા આયમતામા તો થે-આવી પહોંચ્યો હું મ્હારી બેઠકના ત્રીજે માળના દિવાનખાનામા જઈ શ્યામાચરણ બટ્ટાચાર્યને પૂછવા લાગ્યો “પેલા કાગળીયામાના શ્લોકનો અર્થ હવે મ્હને સમજાવો

તેણે કહ્યું “મ્હે આટલો બધો વખત થયો તે સૂધીમા ઘણો પ્રયત્ન કરી ચૂક્યો પણ મ્હને કંઈ અર્થ બધ જોસતો ફાળ્યો નહિ.”

મ્હને આશ્ચર્ય લાગ્યું. ઇંગ્રેજ પડિતો તો ઇંગ્રેજ હરકોઈ અથના અર્થ કરી શકે છે ત્યારે સરકૃતના પડિતો દરેક સરકૃત અથ શા માટે ન સમજી શકે? મ્હે સવાલ કર્યો — “ત્યારે, એનો અર્થ કોણ કરી શકશે?”

તેણે કહ્યું — “એ તો બ્રહ્મસભાના સિદ્ધાન્ત જાણ્યા છે, તેથી બ્રહ્મસભાના પડિત શામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ એનો અર્થ કરી શકશે.”

મ્હે કહ્યું ત્યારે ત્હેને બોલાવીયે વિદ્યાવાગીશ મહારાજ થોડી વારમા મ્હારે ત્યાં પધાર્યા. ત્હેમને એ પાનું એકવાગ વાચતાની માથેજ કહ્યું કે એ તો ઇશોપનિષદમાથી છે

ईशा नास्यामिद सर्वं यत्किंच जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृध कस्यचिद्ધनम् ॥

વિદ્યાવાગીશજીને મહોપેથી જ્યા “ઈશાનાસ્યમિદ સર્વં” ની વ્યાખ્યા સામળી ત્યા જાણે સર્ગમાથી અમૃત વરસ્યુ અત્યાર સુધી કોઈ મનુષ્યને હું મહારા વિચારનો સહાયક જોવા તડકડતો હતો આ વખતે દેવવાણીએ જાણે મહારા વિચારને બળ આપ્યું મહારી બધી આકાંક્ષા ફલિત થઈ ઇશ્વરને સર્વત્ર જોવા હું જાણતો. ઉપનિષદ્માંથી શું મળ્યું ? મળ્યું એ કે “ઇશ્વરવડે આપુ જગત આચ્છાદન કરે.” ઇશ્વરવડે જ્યા આપુ જગત આચ્છાદિત જણાય ત્યા હવે અપવિત્રતા ક્યા રહી ? તેથી સર્વસ્વ પવિત્ર થયું જગત આપુ વિષ હતું તે મધુ મય જણાયું મહારે જે જોઇતું હતું તે જ મળી આવ્યું. આવી રીતે મહારા મનની વાત અત્યાર સુધી બીજે કહીથી માનજવામા નહોતી આવી માણસ ગુઆવી દૂધ આપી શકત ? તે ઇશ્વરની જ કમળા જાણે મહારા હૃદય ઉપર ઉતરના માડી ત્યારે જ “ઇશાવામ્યમિદ સર્વં” એવું મહત્ત્વ દુ પમી શક્યો આહા ! શું સાબળ્યું ? “તેન ત્યક્તેન ભુજીયાઃ” તહેણે જે આપ્યું છે તહેનો જ ઉપભોગ કર. તહેણે શું આપ્યું છે ? તહેણે પોતાનું જ દાન કર્યું છે. એ જ પરમ ધનનો ઉપભોગ કરો. બીજું સર્વગ્વ ત્યાગી એને જ ગ્રહણ કરો. કેવલ એનો જ સહવાસ એ મનુષ્યના ભાગ્યમા એવું મોટું કલ્યાણ છે । મહારે ધણા વખતથી જે જોઇતું હતું તે જ આણે આપ્યું.

મહારા વિપાદમા જે તીવ્રતા હતી તે એટલા જ માટે હતી, કે પાર્થિવ કે સ્વર્ગીય એમાંથી એક પણ જાતનું સુખ મળે હતું નહિ. સસા પર જ્યારે આસક્તિ નહિ તેમ ઇશ્વરનો મપૂર્ણ આનંદ પણ ભોગવી શકાતો નહિ પણ જ્યારે આ દેવવાણીએ સમજાવ્યું, કે હર તરેહના સાસારિક સુખ ભોગ મૂકીને દ્રક્ત ઇશ્વરનો જ ભોગ કરો ત્યારે જ મન માનતું મળ્યું અને અપૂર્વ આનંદમા હું મગ્ન થયો.

આ મહારા જોવા મન્દ શુદ્ધિના વિચાર નથી એ એજ ઇશ્વરનો ઉપદેશ છે એ ત્રાપિ ખરેખર ધન્ય ખરો જે તેના હૃદયમા પહેલ વહેણ આ સત્ય વસ્તુ ! ઇશ્વર ઉપર મળેને દૃઢ વિશ્વાસ એકો હવે સાસારિક સુખના બદલામા બ્રહ્માનંદમા રસ પડવા માડ્યો. આહા, એ દિવસ મળેને કેવો શુભ દિન હતો ! કેવો પવિત્ર આનંદનો દિવસ ! ઉપનિષદના દરેક વચનો મહારા જ્ઞાનને વધારે ને વધારે ઊર્જિત કરતા ગયા ઉપનિષદનો માર્ગ લઈ દિવસો દિવસ મહારે જવાના સ્થાન તરફ આગળ વધ્યો હવે મળેને બધા ગૃહ અર્થો સગલ લાગવા માડ્યા. વિદ્યાવાગીશ મહારાજ આગળ પહેલા ઇશ, કેન, કંઈ, મુડક, માડૂંચ, ઉપનિષદો વાચ્યા અને બાકીના છ બીજા પડિતોની મદદથી પૂરા કર્યા દરેજોનું હું જે શીખતો તે મહોપે કરી લેતો અને બીજે દિવસે વિદ્યાવાગીશજી આગળ બોલી જતો તેઓ મહારા વેદાચાર સામળી કહેતા, કે, “ત્વમે આ ઉચ્ચારણો મેની પાસે શીખ્યા ? હમાનથીએ તે પ્રમાણે ઉચ્ચારણુ યર્ધ શકતા નથી.”

હું વેદના ઉચ્ચારો એક દ્રવિડી પડિત પાસે શીખ્યો હતો જ્યારે ઉપનિષદોનો મળેને

વધારે લાભ મળ્યો અને સત્યનુ તેજ મળવાથી મહાર્ ગ્રાન વધારે ઉજવલ થયુ ત્યારે એ સત્ય ધર્મ લોકોમા પ્રચાર કરવાનો માત્ર મનમા આગ્રહ થવા લાગ્યો. પહેલા તો બ્રાહ્મણ દોસ્તોનુ એક મળ રચાવવાનો વિચાર કર્યો. હમાન ઘરની પુષ્કરિણી (તળાવડી)ની બાજુ પર એક ઓરડી હતી તે ધોવરાવી ધોળાવી સાફ કરાવી આમ દુર્ગાપૂજના દિવસે આવી લાગ્યા અને પૂજા શરૂ થઈ. હમારા કુટુંબના સર્વ કોઈ આ ઉત્સવમા મગ્યા રહ્યા. ત્યારે હમે આ શૂન્ય હૃદય લઈ બેસી ગયા હઈશું ?

નહિ. હમે પણ તે જ કાળીચૌદશને દિવસે પૂર ઉત્સાહથી એક સભા સ્થાપી. હમે બધા પ્રાતઃસ્નાન આટોપી શુદ્ધમત્વ થઈ પુષ્કરિણી પરની પેલી ઓન્ડીમા આવીને એકઠા થયા ત્યાં હમે સદુ એકઠા થયા ત્યાં હમારા હૃદયમા સત્યની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ સદુ એક મેકના સામુ બોવા લાગ્યા દરેકના મુખ પર તે શ્રદ્ધાની જ છાપ ધરમા સપૂર્ણ પવિત્રતા પથનાઈ રહી હતી. મહ સપૂર્ણ શ્રદ્ધા બકિત સાથે ઈશ્વરને આવાહન કઠી કરોપનિષદ્દના આ શ્લોકની વ્યાખ્યા આરબો

“ ન સામ્યરાય પ્રતિભાતિ વાલમ્ પ્રમાચન્ત વિત્તમોહેન મૂઢમ્ ।

અય લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુન પનર્વશમાપચતે મે ” ॥

પ્રમાદી અને ધનમદથી મૂઢ મૂર્ખ આગળ પરલોક પ્રાપ્ત કરવાના સાધન પ્રકટ થતા નથી. આ લોક જ છે અને પર લોક નથી એમ માનનારાઓ ફરી ફરી મહારા પાશમા એટલે મૃત્યુના પાશમા આવે છે

મહાર્ વ્યાખ્યાન બધાયે પવિત્ર બાનથી સ્તમ્ભ નહી સામન્યુ એ મહાર્ પહેલ પહેલુ જ વ્યાખ્યાન થયુ વ્યાખ્યાન પૂર થતા બાદ મહે દરખાસ્ત મૂકી કે આ સભા મળી હમેશ માટે કાયમ રાખવી અને હેતુ નામ તત્ત્વરજની ' રાખવુ, આ વાત બધાયે કબુલ રાખી 'બ્રહ્મગ્રાન' મેળવતુ નોંધ્યે એ આ સભાનો હેતુ હતો. દર મહિનાને પહેલે રવિવારે બધાયે એકઠા થવાનુ નક્કી કર્યુ બીજવારની બેઠક વખતે રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશને તોડગ્યા અને હેમને સભાનુ આચાર્ય પદ આપ્યુ. હેમણે આ સભાનુ નામ “ તત્ત્વરજની ” ને બદલે “ તત્ત્વબોધિની ” દરાન્યુ આવી રીતે શકે ૧૭૮૧ આશ્વિન સુદિ ૬ ના રોજ, ને વિવાનની કાળી ચૌદશે, આ “ તત્ત્વબોધિની ” સભાની રચાવના થઈ

પ્રકરણ ૬ કું.

શકે ૧૭૮૧ આશ્વિનને ૨૧ મીએ ' તત્ત્વબોધિની ' સભા સ્થપાઈ આપણા સર્વ શા સેતુ મદમ્ય મમજનુ અને વેદાન્તમા વર્ણવેલા બ્રહ્મનુ જ્ઞાન મેળવતુ એ તે મહાના હેતુ હતા ઉપનિષદ્દને જ હમે વેદાન્ત તરીકે સ્વીકાર્યા હતા વેદાન્તદર્શનના સિદ્ધાન્તોમા હમને શ્રદ્ધા હતી નહિ પહેલે દિવસે તો સભાસદોની સખ્યા ૫૫ દશ જ થઈ હતી પણ પછીથી ધીરે ધીરે તે વધતી ગઈ પહેલા એની બેઠક દમાગ ધન્મા પહેલા બાળપરની એક એ

ડીમાં થતી; પછીથી તહેને માટે મુશ્કેલી સ્વીકૃતિમાં એક ખામ જગ્યા બાંહે લીધી હતી. એ ઘર હાલમાં રા. કાવીકૃષ્ણ ઠાકુરના કબજામાં છે. આ અગ્રસામાં અક્ષયકુમાર દત્ત માથે મદને સંબંધ થયો. ઇશ્વરચન્દ્ર ગુપ્ત તહેમને મદારી પાસે લઈ આવ્યા હતા. પછી અક્ષયભાઈ “તત્ત્વબોધિની” સભાના સભ્ય થયા. સભાની બેઠકો મહિનાના પહેલા રવિવારની રાત્રના થતી અને રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ તે સભામાં આચાર્યને આસને બિગળ ઉપદેશ આપતા. તેઓ આ શ્લોક ઘણીવાર બોલતા:—

“સ્વપ્ન યસ્ય વિવર્જિતસ્ય ભવતો ધ્યાનેન યદ્વર્ણિતમ્ ।

સ્તુત્યાનિર્વચનીયતાશ્ચિલગુરો દૂરીકૃતા યન્મયા ॥

વ્યાપિત્વ ચ વિનાશિતં ભગવતો વર્ત્તીર્થષાત્રાદિના

ક્ષન્તવ્ય જગદીશ તદ્વિકલતા દોષત્રય મલ્લુનમ્ ॥ ”

“હે અખિલ સુરે ! ૩૫થી તહેમે વિવર્જિત છે. તેથી, ધ્યાનવડે તદ્મારૂં વર્ણન કરીએ, મુત્તિવડે તદ્મારી અનિર્વચનીયતા દૂર કરીએ, અને તીર્થયાત્રા કરી તદ્માન સર્વ વ્યાપકપણાને વિનાશ બતાવીએ તો હે જગદીશ, એ ચિત્તભ્રમથી થતા ત્રણ દોષો ક્ષમા કરજે ! ”

આ સભામાં દરરોજને વ્યાખ્યાન કરવાનો હક્ક હતો. છતાં તહેમા એક નિયમ એવો હતો કે જે સહુથી પહેલો પોતાનું બાપણ લખીને વિદ્યાવાગીશને આપે તે પહેલો બોલી શકે. આવો નિયમ હોવાથી કોઈ કોઈ તો પડિતને સુવાતા ઉશીકા નીચે પોતાનું વ્યાખ્યાન ધીમે રીતે ગોઠવી આવતા કે તે પહેલું પંડિતજીની નજરે પડે. ત્રીજે વખતે “તત્ત્વબોધિની” સભાનો પહેલો સાંવત્સરિક મમારભ કર્યો. મમા ક્યાને એ વર્ષ ચર્ચ થયા હતા પણ દમો ધારેલા તેટલા બધા મમામદ થયા નહોતા. એમ કરતા કન્ટા ૧૭૦૩ શકેની બાઈ વદ ૧૪ આવી. આ ઉત્તમ ધામધૂમથી ઉજવવો અને ખુદાર લોકોને પણ તદ્મા બાગ લેવા નિમંત્રણ કરવું એમ વિચાર કર્યો. તે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખબર આપવાથી વાત એટલી બધી વહેલી ફરી વળતી નહિ. તેથી હવે એમ કર્યું કે દરેકે દરેક ઓફીસ અને કચેરીઓમાં તે તે ખાતાના વડા ઉપર હમે આમંત્રણો મોકલાવી આપ્યા. નોકરીવાત માણુમે ઓફીસમાં આવીને જૂએ છે તો તે દરેકની મેજ ઉપર તહેમના નામની એક એક ચીટી પડેલી છે. ઉધાડીને જુએ છે તો “તત્ત્વબોધિની” સભાનું નિમંત્રણ. તેઓએ કહી પણ “તત્ત્વબોધિની” મમાનું નામ નહિ સાંભળ્યું હોય. હમે આ તરફ આખો દિવસ કાન્ધારમાં મોકાવવા હતા. શુ કરીએ તો સભાનું ઘર યોગ્ય શણગારવાનું દેખાય, કેવી રીતે પાક અને બાપણ કરવા, અને બીજું શું શું કામ કેમ કેમ કરવું તહેની જ વાતો ચાલતી હતી. સંધ્યાકાળ પડતા પહેલાં તો હમે ફીક ફીક સાથે દીવાજત્તી સુદાત સર્વસ્વ તૈયારી કરી મુકી. દમને બીક હતી કે વખતે આ નિમંત્રણથી રખે કોઈ ન આવે તો ? પણ સંધ્યાકાળ પડતા તો લોકો સદુ આગળ જાનમ લઈ લઈને આવવા માડ્યાં. હમે તે સદુને બોવાથી આવકાગ આપીને સભાની સામેના બાગમાં આગળની બોકો પર બેમારતા માંડ્યાં. એમ કરતા કરતા લોકોથી બાગ બગાડી મયે.

લોકોને એકઠા થતા જોઈ હમારો ઉત્સાહ વધતો ગયો. આવેલા લોક સમજી નહોતા શક્તિ કે ત્હેમને અહીં શામાટે બોલાવવામા આવ્યા છે અને શું થવાનું છે. હમને આતુર તાથી વારે વારે ઘડિયાળ તન્દ્ર જોયા કરતા કનારે આઠ વાગે ક્યારે આઠ વાગે એમ કરતા જ્યાં ખરેખર આત્મેનો ટકોરો થયો કે રાખ ઘટા બૂગજોના નાદ એકદમ શરૂ કીધા. ઓર-ડાના બધા બારી ખ્દારણા ખોલી નાખ્યા અને લોકોને ઘણી જગ્યા આપી. લોકો બધા તદ્દન શાત હતા સામે વેદી હતી. ત્હેની આબુખાબુ દશ દશ દ્રવિડોની હાર કરી વીસ વેદમહા-ળને ગોડની દીધું હતું વેદી ઉપર જ્યાં રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશે આસન લીધું ત્યાં દ્રવિડી પડિ-નોએ વેદના મત્રોની ધૂન મચાવી મૂકી તે છેક રાતના દશ વાગ્યા સુધી ચાલી. તે પૂરી થતા મ્હે ઉભા થઈને વ્યાખ્યાન કર્યું એ વ્યાખ્યાનનો સારાશ નીચે પ્રમાણે હતો —

હાલના વખતમા ઈંગ્રેજ બાપામા વિદ્યાનો વિસ્તાર વધતો જાય છે અને ત્હેના અ-બ્યાસથી આપણા લોકોમાથી અજ્ઞાન ખમતુ જાય છે એ વાતનો સદેહ નથી. એ પણ વાત ખરી છે કે આપણા મૂર્ખ વર્ગમા લોક લામડામા ઇશ્વરના સ્વરૂપનું આરોપણ કરવામા આવે છે તેનું ત્હેમનામા નથી પણ આપણા વેદાન્ત ધર્મના અજ્ઞાનને લીધે જ ઇશ્વર નિતાકાર કૈતન્ય ગ્રન્થ સર્વ યાપક મન વાગ્યા અને ઇન્દ્રિયથી પર છે એ શાસ્ત્રનો ખરો મર્મ જાણીતો નથી તેથી પોતાના ધર્મમા આનું શુદ્ધ જ્ઞાન નથી એમ જાણીને અન્ય ધર્મમા ત્હેની શોધ કરવાનું મન થાય છે. ત્હેમના મનમા એવો નિશ્ચય જ થઈ ગયેલો છે, કે આપણા શાસ્ત્રમા કેવલ સાકાર ઉપાસના છે, પણ જો આપણો વેદાન્ત ધર્મ ખરેખર સમજાવવામા આવે તો કદી બીજા ધર્મનો આશ્રય લેવાની જરૂર રહે નહિ. હમને આવી રીતે હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને તત્પર થયા છીએ

મ્હારૂં બાપજી પૂરૂં થયા પછી રથામાચનજી સ્નાત્યાર્થે બોલ્યા ત્હેમના પછી ચન્દ્ર નાથ ગાય ઉમેશચન્દ્ર રાય ને પછી પ્રસન્ન ચન્દ્ર ઘોષ, અક્ષયકુમાર દત્ત અને હવટે રૂબા પ્રમાદ રાય એમ એક પછી એક બોલ્યા એટલામા નાત્યના બાગ વાગી ગયા. કામ મમાત્ત થઈ રહ્યું પછી રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ બોલ્યા પછી સંગીત ચાલ્યું ને જો વાગ્યા લોકોને હવે કટાજો આનવા લાગ્યો. ઘણું ખર્ચ બધા લોકો પોતપોતાની ઝોફીસ ચાકરીયેથી જ પાછા ફરતા ખારોમાર ત્યાં આવેલા. મ્હાંએ મ્હો ઘોયેલું નહિ મ્હાંએ પાણીએ પીધેલું નહિ. નાથ નિના બધા આવેલા પણ આ સમારબમા તૂટ પાડવાની મોઢની દિખત ચાલી નહિ ને કોઈ વચ્ચેથી ઉઠી શક્યું નહિ. કાઠએ બોલ્યું આ યુ કે ગણગણ્યું નહિ, ને મમા મ્હોટી ફૂલે સાથે આખરે પૂરી થઈ આ હમારી ‘તત્ત્વમોધિની’ સમાનો પ્હેલો મ્હોટો સાવતસગિક સમાજ અને તે જ ત્હેનો છેલો. આ સમારબ ગયા બાદ શકે ૧૭૬૪ મા હમને આજ સમાજ સાથે બળી ગયા. બ્રાહ્મ સમાજના સરચાપક નાનક રામમોદન રાય એ દિવસથી અગીયાર વન્મ ઉપર હજારોના જીરટલ નગરમા વિદેહ થયા હતા મ્હેને લાગ્યું કે બ્રાહ્મ સમાજ ન્યારે જ્ઞાનોપામના માટે રથપાઈ છે ત્યારે ત્હેની સાથે ‘તત્ત્વમોધિની’ મમા જોળવી દેવાથી અનાયામે હમારો મૂળ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકશે એમ વિચાર કરી એક બુધવારે તે મમાજ જોવાને હમને ગયા. જામને જોયું તો મૂર્ખ અગત થતા પહેલાં મમાજની પાછળના બાગમા એક દ્રવિડી બ્રાહ્મજી ઉપનિષદનો પાઠ કરતો હતો અને રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ

ઇશ્વરચન્દ્ર ન્યાયરત્ન, અને ખીજા બે નણુ બ્રાહ્મણો તેની સાથા બેસીને સામળતા હતી શૂદ્રોને ત્યા જવાનો અધિકાર હતો નહિ. સૂર્ય અસ્ત પામ્યા પછી રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશ અને ઇશ્વરચન્દ્ર ન્યાયરત્ન સમાજના મકાનમાં ખુબી રીતે વેદો આગળ બેઠા અહીંયા આગળ તો બ્રાહ્મણ શૂદ્ર સર્વ જાતના સમાન હક હતો પશુ લોકે ત્યા યોગ્યા આવતા વેદોની પૂર્વ તરફ જનજન તે ગલીઓ પાથરેતા હતા તે પર પાથ છ ઉપાસમે બેઠા હતા અને વેદોની પશ્ચિમ તરફ બે ચાગ જણુ ખદારથી આવનારા લોકે બેસતા. ઇશ્વરચન્દ્ર ન્યાયરત્ને ઉપનિષદ્ધુ વ્યાખ્યાન કર્યું અને વિદ્યાવાગીશ મહારાજે વેદાન્તદર્શનની મીમાંસા સમજાવવા માડી વેદોની સાથ કૃષ્ણ અને વિષ્ણુ એ બે ભાઇઓએ મળી એ ૨૧૨૨ બ્રહ્મસંગીતનું ગાન કર્યું અને રાત્રિના નવને ચુમારે સભા વિસર્જન થઈ. હમે આ વ્યવસ્થા અને હાલત જોઈ બ્રાહ્મ સમાજની ઉન્નતિ કંવાનો બાર ઉપાડવે એમ નિશ્ચય કર્યો અને 'તત્ત્વબોધિની' મમાને તેની સાથે બેળી દીધી નક્કી એમ થયું કે 'તત્ત્વબોધિની' સભા બ્રાહ્મ સમાજનો બધો મરબાગ સભાજે તે દિવસથી "તત્ત્વબોધિની" સભાની મામિક ઉપાસના બધ થઈ અને તેને બદલે સંચારના વખતે બ્રાહ્મ સમાજની ઉપામના કરવા માડી 'તત્ત્વબોધિની' સભાના સાવત્સરિક સમાજો મુઠી બ્રાહ્મસમાજ પ્રતિદાનો દિવસ ૧૧ મી માઘ ઉત્તમ માટે નક્કી થયો શાકે ૧૭૫૦ ના બાદ્ર માસમાં જોડા સામેમાં કમલ બસુનુ ધરબાટે લીડુ અને તેમાં બ્રાહ્મ સમાજ એકઠી થયા માડી, અને એ બાદ્ર માસમાં તેનો જે વાર્ષિક ઉત્તમ થતો તે તે હમારી બ્રાહ્મમનાજ સાથે જોડાવા પહેલા શાકે ૧૭૫૫ મા ક્યારનોય બધ થઈ ચૂક્યો હતો.

જ્યારે બ્રાહ્મ સમાજની વ્યવસ્થા હમે માથે લીધી ત્યારથી તેનો ઉન્નતિની ચિન્તા હમને વધી. મમાજમાં વધારે માણસો કેમ કરીયે તો આને એના વિચારે થવા માડ્યા ધીરે ધીરે હમારા પ્રયત્નથી અને ઇશ્વરની કૃપાથી લોકમાં સખ્યા વધતી ચાલી, તેમ તેમ ઘરે પશુ નોટુ લેવાનું ચાલુ એ વખતે હમારે કેવો ઉત્સાહ હતો! પેલા મકાનની અદ્ બે ત્રણ નહાના નહાના ખડો હતા જેમ જેમ મમામદોની સખ્યા વધતી ગઈ તેમ તેમ ભીતિ તોગી પાડી ખડ વિગાગ કન્તા ગયા જેમ મમાજનું ઘર નોટુ મોટુ થતુ ગયુ તેમ તેમ લો મનો આવજા વધતો ગઈ તે જોઈ હમને ખાતરી થતી ગઈ કે બ્રાહ્મ સમાજની ઉન્નતિ ચાર છે ખરી. એથી મનને કેટલો બલો આવન્દ થયો હતો !

“અરવિન્દ.”

ગૃહ્ય કલાઓ.*

મનુષ્યજાતિના મનમાં સૌન્દર્યની ભાવના સર્વ કાલમાં રહેલી છે. જગલી પ્રજાઓમાં અપરિપક્વ રૂપમાં પણ એ ભાવનાનું દર્શન થાય છે. મનુષ્યસ્વભાવનું લક્ષણ સુંદરતા તરફ આકર્ષાવાનું છે. સૌન્દર્યની એ ભાવનાને ઇન્દ્રિયગોચરતામાં લાવવી તેને કલા કહેવામાં આવે છે. કલાની આ ટુકી વ્યાખ્યામાં એના સાધારણ અર્થનો સમાવેશ થઈ શકે છે. મહાન તત્ત્વચિત્રોએ કલાના જૂદા જૂદા લક્ષણ કહ્યા છે સૌન્દર્યના લક્ષણ વિશે પણ એક મત નથી. તથાપિ કલાના સર્વ ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણમાં સૌન્દર્યની ઇન્દ્રિયગોચરતા એ સ્વરૂપ હોય છે જ.

આ સૃષ્ટિની રચના સુંદરતાથી પરિપૂર્ણ છે. કુદરત-સૃષ્ટિનો કર્તા એક મહાન કલા નિધાયક છે કુદરતની રચનાઓ સર્વ કલાઓના ઉત્કૃષ્ટ નમુના છે. ઘણીવાર મનુષ્ય કુદરતની કલાઓનું અનુકરણ કરે છે અને ઘણીવાર પોતાના મનમાં રહેલી કલ્પનાશક્તિવડે નવી સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે કાષ્ઠક અમાધારણ કારણોથી મનુષ્યના મનમાં લાગણીઓ ઉદ્ભવે છે અને તે લાગણીઓ મૂર્ત સ્વરૂપ-આકર્ષક, સૌન્દર્યપૂર્ણ સ્વરૂપ-ધારણ કરે છે. આ રીતે સર્વ કલાઓની ઉત્પત્તિ છે અનુકરણશક્તિ, કલ્પના અને લાગણીઓ એ સર્વ મળી મનુષ્ય પાસે જે કાર્ય કરાવે છે તે મનુષ્યની કલાઓ છે.

જર્મન તત્ત્વવેત્તા હેગલ મુખ્ય પાંચ કલાઓ ગણે છે અને જડ પદાર્થ જોડેના તેમના સંબંધના પ્રમાણમાં તેમને એક એકથી ચઢીઆતી ગણે છે તેને અભિપ્રાયે સર્વથી ઉત્તરતી પક્તિની કળા Architecture (બાંધકામ) છે, કેમકે તેમાં મુખ્યત્વે જડ પદાર્થોની, જડ આકૃતિઓની ગોઠવણ છે. ત્યાર પછી શિલ્પવિદ્યા (Sculpture) તેનાથી કાષ્ઠક ચઢીઆતી છે, કેમકે મનુષ્યની પ્રાણીની આકૃતિઓ તેમાં કલાકારમાં આવે છે અને તેમાં મનોવ્યાપાર કાષ્ઠક વિશેષ છે તે પછી ચિત્રકળા છે. તેમાં જડપદાર્થ સાથે વધારે ઓછો સંબંધ છે વળી તેમાં મનોવ્યાપાર વધારે હોવા ઉપરાંત માનસિક વ્યાપારો-લાગણીઓનું તેમાં દર્શન થાય છે ચિત્રકળાથી ચઢતી કળા સંગીત છે, જે દૃષ્ટિગોચર ન હોતા કર્ણગોચર છે તેથી ઓછી સ્થૂલ લાગે છે તે શબ્દમય હોઈ તેનું ઉપાદાન જડ પૃથ્વી નહિ પણ આકાશ છે સર્વથી શ્રેષ્ઠ કળા તે કવિતા છે તેમાં જડ ઉપાદાન નહિ જોવા છે. તેમાં મનુષ્યનો આત્મા મૂર્તિમાન થઈ વાણીનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને તેની ઇન્દ્રિયગોચરતા બહુ યોડી છે. તે કવિના મનમાંથી ઉદ્ભવી અન્ય મનુષ્યોના મનને ગ્રસે છે. એક મનુષ્યનું મન અન્ય મનુષ્યના મનને સ્પર્શ કરી શકે તેના સાધનરૂપ વાણીની કવિતાને જરૂર પડે છે એટલા અશમાં જ તે ઇન્દ્રિયગોચર છે. આ મર્મ અગ્રેજીમાં જેને Fine Arts કહે છે તે-મનોવ્યાપારની સૌન્દર્યભાવક કલાઓ છે.

* મુખ્યમાં મળેલી બીજી સાહિત્ય પરિષદમાં સા. વિદ્યા-એમણે કરેલું બાપણ

આ લખના વિષય ગૃહ કલાઓના છે ગૃહ કલાઓમાં ધર મનુષી તમામ કલાઓનો સમાવેશ થાય છે Fine Arts જેને આપણે સૂક્ષ્મ કલાઓ કહીશું તેમાંની થોડી અને બીજી ઘણી વધારે ધરને લગતી પ્રાચી છે આપણા સંસ્કૃત શાસ્ત્રકારોએ એકદર ચોસઠ કલાઓ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે છે -

૧ વાદ્ય ૨ નૃત્ય ૩ ગીત ૪ નાટ્ય ૫ આરેખ્ય ૬ દેહને રંગવી ૭ જમીનમાંથી રત્ન કઢાડવા ૮ દેવને તદુલ પુષ્પથી પૂજવું ૯ પુષ્પની શય્યા બનાવવી. ૧૦ દાત લુગા અને અંગુ નગુ ૧૧ શયનરચન ૧૨ ઉદકવાર (જલતરંગ વગાડવું) ૧૩ ઉદક ધાત (કુનાગ કઢાડવા) ૧૪ ચિત્રયોગ ૧૫ પુષ્પની માળા ગુચરી ૧૬ પ્રેશ ગુચવા ૧૭ સ્વાગ લેવો ૧૮ કાનને બૂપણ કરવું ૧૯ સુગંધી પદાર્થો ખેંચવા ૨૦ બૂપણ યોજના ૨૧ ધન્દળન ૨૨ કૌચમાર યોગ (બીજાને ફસાવવાની બધવિદ્યા) ૨૩ હાથચાનાકી ૨૪ પમવાન મિથાન વગેરે ક્રિયા ૨૫ શરત મદિરા બનાવવાની ક્રિયા ૨૬ સીવરાની ક્રિયા ૨૭ વીણા ૨૮ વગેરે વગાડવાની ક્રિયા ૨૯ ઉખાણા મસરીઆ વેણ મારવાની વિદ્યા. ૨૯ મુતગા બનાવવાની વિદ્યા ૩૦ દુર્યક યોગ (સુ માણસને પ્રપચથી હાવનાની વિદ્યા) ૩૧ પુસ્તકવાચન (બીજાને મર્મગાવવા માટે વાચવું તે) ૩૨ નાટ્ય આખ્યાયિક દર્શન ૩૩ મ નમમસ્યાપૂતિ ૩૪ પટા ખેંચવાની તથા બાણ દેકવાની વિદ્યા. ૩૫ તમ્ કર્મ ૩૬ મુતાગની મરીગરી ૩૭ વાગુ વિદ્યા ૩૮ રૂપગતપીક્ષા ૩૯ રસાયન વિદ્યા ૪૦ મણિરાગ જ્ઞાન ૪૧ આણુ શોધી કઢાડવાનું જ્ઞાન ૪૨ જાડના આયુષ્ય જાણવાની વિદ્યા ૪૩ મેઢા કુમ્જા લગવવાની વિદ્યા ૪૪ પોપટ મેના વગેરેને બોલાવવાની વિદ્યા ૪૫ ઉત્માહન ૪૬ પ્રેશમાર્ગકૌશલ ૪૭ અક્ષરમુટિકા કથન ૪૮ મેચ્છ કાન્યનું જ્ઞાન ૪૯ દેશભાષાજ્ઞાન ૫૦ જગત્યા બનાવવાની પ્રા. ૫૧ વનમાનુષ ૫૨ ધારણ માતૃકા (કાગળ વગેરે ઉપર અક્ષર ખેંચી પ્રયોગ કરવાનું જ્ઞાન) ૫૩ સપાટય (હીના એ કમ્પટ દરવાનો દુબર) ૫૪ માનસી કાન્યક્રિયા ૫૫ ક્રિયાવિક્રમ ૫૬ કપા પ્રપચ યોગનું જ્ઞાન ૫૭ શન્દનું તથા મ્વિતા નાનું જ્ઞાન ૫૮ મુત ના વસ્ત્રને રેશમી અને રેશમીને મુત ઉજેવું દેખાડવાની ક્રિયા ૫૯ ખેટા પાસા નાખી ઘૂતકિયાની વિદ્યા ૬૦ મત્રથી બીજાની વસ્તુ હનણ કરવાની વિદ્યા ૬૧ બાવકીડન ૬૨ વૈનાયિક (બરનાની વિદ્યા) ૬૩ વશીશ્ચુની વિદ્યા ૬૪ વૈતાલિકી વિદ્યા એ રીતે ચોસઠ કલાઓ સંસ્કૃત લખનારાઓને અભિપ્રાયે છે આટલા બધા નામ કુતૂહલ ખાતર આપ મવેએ કટાન્યા વિના સામન્યા દરે એવી આશા છે. એમાં સૂક્ષ્મ કલાઓ ઉપગત બીજી કલાઓ ઘણી છે અને પાશ્ચાત્ય સૂક્ષ્મ કલાઓમાંથી બાંધકામ તથા શિશ્ય વિદ્યા નથી. વળી ઘણી એવી છે જેને મૌન્ય સાથે સમર્થ નથી. કેટલીક સંસ્કૃતનને ઉચિત પણ નથી ખોટા પાસાથી ઘત રમવું, પારખી વસ્તુ દરણ કરવી, વૈતાલિકી વિદ્યા બધી વિદ્યા વગેરે અરોગ્ય વર્તેનાના પણ અદર અમાવેત કરેલા છે કેટલીક કલાનું નામ પણ ઘટતું નથી. ૫ તુ આપણે જેને ગૃહ કલાઓ કહીએ તે લગભગ સર્વ આ સમૂહમાંથી મળી આવે તેમ છે સૂક્ષ્મ કલાઓથી માંડીને લગભગ હુનર સુધીના પ્રદેશને પહોંચતી ગૃહ કલાઓ છે એ ચોસઠ કલાઓમાં વિદ્યા અને કરા (Science and Art)

જ્ઞાન અને તેનું વ્યવહારમા કાર્યરૂપ પરિણામ, એવો ભેદ રાખ્યો જણાતો નથી. વિદ્યા અને કલાઓ ભેગી આપી છે તથાપિ પ્રત્યેક કલાની વિદ્યા (art ની science) હોઈ શકે અને પ્રત્યેક વિદ્યા વ્યવહારમા મુક્તિ તેની કલા યાવ એ શક્ય છે એમ જાણી જ્ઞાન અને કાર્ય એકમા સુકવાધી થતી ગુચ્ચવણુ ફર કરી શકાશે

ઉપર કહ્યું તેમ કલાની ઉત્પત્તિ, સૈાન્દર્યની ભાવના, કલ્પના તથા લાગણીમા છે તે સાથે તેનો હેતુ આનન્દ આપનાનો છે, એ વાત ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે એ ધો હો ઉપગતી ચોસક કલાઓમાથી ગૃહ કલાઓ તારવી કલાકવી સહેલી પડશે. વાદ્ય, નૃત્ય, ગીત, નાટ્ય, આલેખ્ય, લુગડા રંગવા, જલતરંગ વગાવવું કુવાસ, બનાવવા, ચિત્રકલા, પુષ્પની માળા ગુચવી, કેશ ગુચવા, કાનને ભૂષણુ લગાડવા, મુગધી પદાર્થ ખેચવા, ભૂષણુયોજના પકવાન મિષ્ટાન્ન બનાવવા, શરબત બનાવવા સીનવું, વીણા ઉડ બજાવવા, પુતળા બનાવવા, પુસ્તકવાચન (Reading aloud & reciting), પોપટ મેના બોલાવવા, કેશમાર્જન, બગીચા બનાવવા, બાલકોનક અને વૈનાયિક અથવા ભરવાની કળા એટલી ગૃહ કળાઓ કહી શકાય આ ઉપરાંત હાલના મમયમા ફોટોગ્રાફી એ પણ સુગણુનાયોગ્ય ગૃહ કળા છે વળી ધરને શણુગારવાના તથા વખાલના સંજ્ઞાના સંસ્કૃત કાવ્યોમા તથા ગુજગતી કાવ્યોમા વર્ણન છતાં તેમને કલામા ગણાવ્યા નથી એ મિત્રા બીજી પણ હશે જુદા જુદા દેશોમા કાંઈ જુદી જુદી ગૃહ કલાઓ પ્રવર્તમાન હોય છે

ગૃહ કલાઓનો અર્થ માત્ર જડ ધરને જડ પદાર્થોથી શોભાવનારી કલા કરતા વિસ્તારવાળો લીધો છે ધર એટલે ઘટ માટીનું ધર નહિ પરંતુ Home એમા ઉપયોગી અને આનન્દ આપનારી કળાઓ એવો અર્થ લેતા બાધ નહિ આવે એ માટે પ્રથમ ધરને સુશોભિત કરવાની, અદર અને બહારથી સુદૃઢ રચનાનાનું કરવાની કલાઓ, પછી તેમા વસનારાઓની ભૂખ તરસ સતોષાદ્ય તેમને આનન્દ મળે તેવી કળાઓ, તેઓ સુશોભિત વસ્ત્રાભૂષણુ સજ્જ મુન્દગતીના ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે તેવી કલાઓ, તથા તેમના માનસિક સૈાન્દર્યની આકર્ષક ઝાપ ફર્શાવનારી કલાઓ એ સર્વ ગૃહ કલાઓમા આપવી જોઈએ એ સર્વ મરખા મહત્ત્વની નથી તથાપિ વધતા ઓછા મહત્ત્વના અસ છતાં પ્રત્યેકમા કાંઈ ચતુરાઈ કે કારી ગરીનો અંશ હોવો જરૂરનો છે. અને તેથી જ એ કળાઓના વિધાયક સામાન્ય બુદ્ધિના મનુષ્ય કરતા ચઢીઆતા ગણાય છે. કલાવાન મનુષ્યની દૃષ્ટિએ સૈાન્દર્ય વહેલું પડે છે ઇંચે જમા કહે છે તેમ An eye for the beautiful એવી તેમની શક્તિ હોય છે

જુના સંસ્કૃત ગ્રંથોપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ઢાળમાં એ સર્વ કલાઓ પ્રચલિત હતી ચિત્રકળા તથા સંગીતકળા સરખી સૂક્ષ્મ કળાઓ પગિપકવ દશામા આપણા દેશમા પ્રચલ્યા જુના કાળથી હશે એમ માલમ પડે છે મદાકવિ કાલિદાસના શાકુતલ નાટકમા દુ-અન્ત ઢાળ ને ચિત્રકળામા નિપુણ બતાવ્યો છે અને તે એટલી હદ સુધી કે તેણે પોતે ચિત્રરેલું ચક્રતનાનું ચિત્ર જોઈ તેને ખરી શકુતયા સમજી રાજા તેને જામર ઉખ દેશે એમ પડીક બમણામા પડે છે. મેઘદૂત કાવ્યમા યક્ષ પોતાની નિરંદિણી સ્ત્રી વર્ણન મેઘ આગળ

કરે છે તેમા કહે છે કે તે કદાપિ મારૂ ચિત્ર કલ્પનાવડે દોરતી હશે, અથવા વીણા વગાડતી હશે અને પોતાનું રમેલું ગીત ગાતા વિહ્વલતાથી ગાવામા કાઠી જીલતી હશે વગેરે એ પ્રમાણે સંગીત, વાદ્ય અને ચિત્રકળા ત્રણે કળાઓના વર્ણન છે. ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદમા ચિત્રલેખાને ચિત્રકળામા કુશળ વર્ણવી છે, અને તેમા એટલી નિપુણ કહી છે કે દેશ દેશના રાજ્યોના ચિત્ર ઓખાને તે ચિતરી દેખાડે છે અને,

“ચિત્રલેખાએ લખીને દેખાડ્યો અનિરૂદ્ધ
મુગટ ભમરપર વદન સુધાકર, નેત્ર બે અયુજ,
થેલી ચર્મ ઓખા ધાધને ભેગી કાગલને ભરી ભૂજ.

* * * *

નાના બોનો માતા સમ છે, લા ને છો શા માટે,
ચિત્રલેખા કહે ન હોય ત્રામી વગગ્યામા કાગળ ફાટે

એ પ્રમાણે આમેડુમ છપી ચિતરી શક્તી એમ કવિએ બતાવ્યું છે. બાગ બગીચા બનાવવા અથવા બાગબાનીનો શોખ પણ સંસ્કૃત કાવ્યોમા વર્ણવેલો છે. શકુન્તલાને જાડને પાણી પાતી કવિએ વર્ણવી છે મેઘદૂતમા યક્ષ કહે છે કે અનકાપુરીમા એક મન્દારનું જાડ છે, અને તે મારી કાન્તાએ સ્નેહથી ઉછેરેલું છે અને તેને ઘણું પ્રિય છે મહેલો અને ગૃહો અતિ મનોહરતાથી શણગારેલા હોય તેના વર્ણન કાદબરી વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથમા છે સભા મંડપો અને મહેલોના વર્ણન આપણા ગુજરાતી કવિઓના કાવ્યોમા પણ છે, સંગીત, વાદ્ય અને નૃત્યનું વર્ણન પ્રેમાનંદના દ્રૌપદીસ્વયંવરમા પણ છે —

“છરે શીરે શોભા કહું તેહની જાહા નૃત્ય કર ઉરવશીજી,
મેનકા હેમા બીજી બહુ રભા, જે છે નાર સુર અશીજી

* * * *

કો ગોડી શીરાગ વખાણો, કો કંઠ્યાણુ કેદારજી,
કો ગુજરી સારંગ સામેરી, કો ગાવે રાગ મલારજી.
કો કાનડો અડશો ને અસાધરી, કો ગાએનાર વસંતજી,
કો ભેરવને દેશખ આલાપે નટરાગ વિહસજી
કો આદોલ કારી મેવાયો, કોએ દીપક રાગ માડયોજી,
મધુરા ટોડી વેરાડી ગાએ, ખેવ અન્ય તો છાડયોજી

* * * *

તાલ ત્રદગ ને અનેક સુર સાથે તજુરા વીણા વગાડે રમેજી,
રખાજ સારંગી પીનાક શ્રીમંડલ, પાવા જલ જગ દશ દશીજી.”

વળી મામળ બટની વિદ્યાવિલાસીનીની વાર્તામા વિલાસીની નૃત્ય કરે છે તેનું વર્ણન છે —

“નૃત્ય નિહાળી રીઝ્યો બૂપ, જાણે રભા સરખું” રૂં,
પૃથ્વી ઉપર પગ, નવ ધરે, અંગ મોડીને કટકા કરે
બોતેર કળાધી કરતી નૃત્ય, ગઈ રાજા કેરી ત્યાં ગત્ય.

* * * *

ચાય જેવો વીણાનો નાદ, તેવો પડે નારીનો પાદ,
રાગ છત્રીસે તેમાં બજે, અંગ મૃદગ સુર આવી મજે,
ઢોલ નરવાં ધુધર ને ચગ, ઉતારે વીણામાં રગ,
નૃત્ય દેખી વિલાસીની, તણું, સર્વે મોદ પામ્યા છે ધણું.”

એ સિવાય ખીજ કવિઓના લખાણમાં પણ સંગીત અને વખત વખતના રાગના વર્ણન છે.

વલ્લભની ગરખીઓમાં અબાજી તથા બહુચરાજીના શણગાર વર્ણવ્યા છે તેમાં જુદાં જુદાં આભૂષણો અસખ્ય ગણાવેલા છે. પ્રેમાનંદ, સામળ અને ખીજ કવિઓએ પોતાનાં કાવ્યની નાયિકાઓ (Heroines)ના વસ્ત્ર આભૂષણ વર્ણવ્યા છે નગસિંહ મહેતો, દયા રામ વગેરેએ કૃષ્ણના કાવ્યોમાં કૃષ્ણના શણગારનું વર્ણન કર્યું છે. બ્રહ્માનંદ કવિએ કૃષ્ણ-કીર્તનના કેટલાક પદમાં કૃષ્ણના તમામ કુલના શણગાર લખ્યા છે—

“કાનમાં કુલડાના કુડળી, કુલડાના ભુજબધ,
કુલતણા ગજરા ફાવે છે, સુદર માહિ સુગધ.
કુલતણો શિર મુગટ બેઠને, મગન ફરે પ્રજનાર.”

“કુલની બાધીરે, પોતી કુલની બાધી.
કુલતણા છોગળીઆ ફરતા, મેલ્યા મર્મોના.
કુલડાની ટાપી ગુથીને, પ્રેમે પહેતાની.”

“કુલડા કેરા તોરા પહેર્યા, પ્રજ જીવન વહાલે,
બૂધરજી કુલડાને બારે, લટકતા ચાલે.”

આમાં પુષ્પ ગુચવાની સુદર કળા નજરે પડે છે સ્વાદિષ્ટ અને બાત બાતનાં પક-વાન, મીઠાઈઓ, રાઈતા, અથાણાં એના વર્ણન પણ કૃષ્ણની યાગના કાવ્યમાં અથવા ખીજ કૃષ્ણમંત્રિના કાવ્યમાં ગોપીઓ કૃષ્ણને ભોજન કરવા તેડે છે તે પ્રસંગમાં લખેલા છે.

આ સર્વ દૃશ્યો ઉપરથી, એમાં વર્ણવેલી કળાઓ તે તે સમયે સારી રીતે જાણીતી હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. એ સમયને આટલા વર્ષ વીત્યા પછી તે કળાઓમાં અને ખીજ ગૃહ કળાઓમાં ગણના થોડા આપણે કાર્ષ્ણ આગળ વધ્યા નથી. ઉપદ્રુ કેટલીક કળાઓ નાશ પામી છે મધ્ય કાળમાં, વારંગનાઓ સર્વ કળાઓમાં નિપુણ ગણાતી અને કુલીન યુ-

વધે જાત. જાતની કળાઓની માહિતી મેળવવા તેઓ પાસે જતા. કળાઓ શીખવાની એક સંસ્થા જેવાં એવી સ્ત્રીઓનાં ઘર ગણાતાં.

મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં એ લોકો પાસેથી આપણે થોડી જ કળાઓ શીખ્યાં છીએ. મુસલમાનો ધણી ગૃહ અને બીજી કળાઓમાં કુશળ હતા; પરંતુ એમના રાજ્ય સમયે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભિન્નભાવ અને અંતર હોવાથી કે બીજા ગમે તે કારણથી આપણે તેમની કળાઓ કાંઈક જ દાખલ કરી છે. પાંચસો વરસના મુસલમાની અમલ કમલ કરતાં સો વરસના અંગ્રેજ અમલમાં ધણીક નવીન કળાઓ આપણા દેશમાં આવી છે. આનું એક કારણ એ છે કે અંગ્રેજ લોકો આ દેશના લોકને શરૂઆતથી કેળવતા આવ્યા છે. અને બીજું કારણ અંગ્રેજ ભાષામાં લગભગ બધી કળાઓ માટે પુષ્કળ સાહિત્ય છે. આપણી કલાઓનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે સર્વ કળાઓનાં શાસ્ત્રીય પુસ્તક હોવાની જરૂર છે. પુસ્તકો વાંચી એમનેએમ કલાવિધાનની શક્તિ આવી જતી નથી એ સત્ય છે. છતાં જુદા જુદા સમયના મહાન કલાવિધાયકોનો અનુભવ અને જ્ઞાન સ્થાથી સ્વરૂપમાં પુસ્તકમાં રહી કળાના નવીન અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શક બને છે. માટે બીજા સાહિત્યની વૃદ્ધિ સાથે કળાઓ સંબંધી સાહિત્યની ઉન્નતિ થવાની અતિ આવશ્યકતા છે.

ઘરનાં સર્વ કાર્ય સ્ત્રીઓનાં હોવાથી ગૃહકળાઓ માટે ભાગે સ્ત્રીઓની કળાઓ જ હોવી જોઈએ. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશમાં કળામાં કૌશલ્યવાળા સ્ત્રીઓ થોડી છે. ચિત્રકળામાં આપણી સ્ત્રીઓ વધારેમાં વધારે સાધીઆ પુરે કે નાગ કહાડે. સંગીતમાં જાણીતા ઢાળની ગરબીઓ ગાઈ જાણે. હાલકી સ્ત્રીઓ સંગીતકળામાં પ્રાવીણ્ય મેળવી ગાવાનો ધંધો કરે છે તેને લીધે ઉચ્ચ સ્ત્રીઓમાં સંગીત તિરસ્કાર પાત્ર ગણાયું. ઘર શોભાવવામાં આપણી સ્ત્રીઓ ધણું તો ઘરનાં તમામ વાસણ સફાઈથી સુંદર દેખાય તેમ જાણે અને ઉંચી વર્ણોમાં સહેજ બેસું ગુંથવું, આમાં આપણી સર્વ ગૃહ કળાઓની સમાપ્તિ થાય છે. હાલમાં નિશાળોમાં કન્યાઓ શીખવા જાય છે તેને લીધે ભરવા ગુંથવાનું આગળ વધ્યું છે, એ ખરૂં છે પણ જેને ખરી કળા કહીએ એવાં સુંદર (Artistic) કાર્ય થોડાં જ કરી જાણે છે. જેમને અનુકૂલતા હોય તેઓ નવરાશનો કાળ ગૃહ કળાઓ ખીલવવા પાછળ કહાડે તો નિરર્થક નહિં જાય. કેમકે મહાન કલાવિધાયકો સરખું તો નહિં પણ ચિત્ર પ્રસન્ન થાય અને નિર્દોષ આનંદ પ્રાપ્ત કરાય એવું કલાવિધાન સર્વ કાઈ કરી શકે છે. પરિપૂર્ણ રીતે માત્ર ઈશ્વરદત્ત ખાસ શક્તિવાળાં કરી શકે પરંતુ સાધારણ કલાત્યાપાર દુર્લભ નથી. કલાના પ્રસાદથી અંકિત થએલાં મનુષ્ય જગતની મહિનતાથી કાંઈક દૂર રહી શકે છે એવો કલાનો દિવ્ય પ્રભાવ છે.

ગૃહ કળાઓ કેટલી મનોહર અને ચિત્તાકર્ષક હોય શકે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે તેવો, મુંજામાં થએલા પ્રદર્શન વખતનો સ્ત્રીઓનો વિભાગ હતો. સુંદર કારીગરીની સુંદર રચનાઓ એમાં સર્વત્ર નજરે પડતી હતી. પરંતુ એ સર્વમાં આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓનો ભાગ જુજ હતો, અન્ય કોમેનું કામ માટે ભાગે હતું. હિંદુ સ્ત્રીઓને પણ કળાઓનું યોગ્યશિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ પણ વખત જતાં કળાઓમાં પ્રવીણ થઈ આગળ વધી શકે. પરંતુ ગૃહ

કળાઓ જેવી જીઓની ખાસ કળાઓ તરફ પણ આપણા લોકો બેદરકાર છે. એ બેદરકારીને લીધે પ્રજાની ઉન્નત ગતિમાં અવરોધ આવે છે. વિદ્યાકળા અને હુન્નરમાં અદિયાતી રિથિતિમાં આવ્યા વગર કોઇ પણ પ્રજા આગળ વધી શ્રેષ્ઠતા પામતી નથી. વિદ્યાકળાની રિથિતિ પ્રજાની રિથિતિનું સૂચક ચિહ્ન છે. એક સમય એવો હતો કે આપણો દેશ સર્વ સુધરેલી પ્રજાઓને અગ્રણી હતો. તે સમયમાં અહીં વિદ્યાકળામાં કૌશલ્ય પણ પરિપૂર્ણ હતું. બીજી બાજુનો અવનતિ સાથે વિદ્યાકળા પણ અધોગતિ પામી. પ્રજાનાં સમસ્ત અંગ સાથે ખીણે તો જ તે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે એવો સદિનિયમ છે. કેટલીક પ્રજાઓ કંઈ લાભમાં ખામ વધારે પ્રવેશ હોય છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સર્વ દિશામાં ઉન્નત માર્ગ કમણું કરાય તો જ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાય.

જગત વ્યવહારની બહાર લઈ જઈ કોઈકે દિવ્ય પ્રદેશોની ઝાંખી કગવનાર-કળાઓ સર્વથા આદરણીય છે, પૂજ્ય છે. ગૃહ કળાઓ તેવી જ કળાઓનાં રૂપ છે માટે તે પરિપૂર્ણતા પામે એવો આપણુ સર્વને યથાશક્તિ યત્ન કરવાનો છે.

સૌં વિદ્યા.

પેશ્વાના દરબારમાં પહેલો ઇંગ્રેજ રેસીડન્ટ.

“ મેજ આલિઝ ઇંગ્લેન્ડના, ઘાટ પર આવ્યાનું વર્ણન પહેલા સેવામા લખી મોકલ્યું છે હાલ મહેલે ૨ જમાદિલાસે અસ્તમાન વખતે પુનામા તે દાખન થયા ગણેશખિંડ સુધી રા જનાઈન આપણ અને હું ગયા હતા રા ગાયમવાના વા મા તેને ઉતારે આપ્યો છે પરંતુ પ્રશસ્ત અને ઝાડપાન વાળી જગ્યા તેમને જોઈએ તેથી પર્વતીની સામે રા આનંદ રાય જીવાજીના બાગ સાનિધ્ય અદ્યારાઈમા તથા નાખી પડ્યા છે જનાનખાનુ ગાયમવા ના વાગમા મોકલ્યું છે અને પોતે ખુદાર રહ્યા છે ફરાસખાનુ ડેરા રાવળીઓ વિગેરે સર્વ સામાન ધણો છે સરકારમાથી કાંઈ લેવું પડ્યું નથી આજ પ્રમાણે એમ હજાર રૂપીઆ મેજખાની મોકલાવી આજ પ્રાત કાલે તેમના બોલાવ્યાથી તેમને ડેરા ગયો હતો બહુ માનની વાતો સરકારની મૈત્રિ વગેરેની વાતો યદ્ય શ્રીમતને નજર કરવાની વસ્તુઓ દેખાડી લશ્કરના વર્તમાન પુછ્યા તે બાબતમા સ્વામીના પત્રમા આજ આવી હતી તે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો પછી લશ્કરમા આવવાનું કવી રીતે છે તેની પુછપરછ યદ્ય લશ્કરમા આવવાનું હર્થ સરજમ ફરાસખાના વિગેરે બોલે ધણો છે તેથી વીસ પચીસ ઉંટ ખરીદના અને બાકી સાહિત્ય સરકારમાથી લેવા એમ બોલ્યો મહે માત્ર સામળી લીધું પરંતુ મરછ મુજબ આજ કરશે બીજા રાજકારણ સબંધી વાતચીત પહેલે દિવસે યદ્ય નહી. શ્રીમતની બેટ છ ૫ તારીખે લેવાનો વિચાર કર્યો છે હવે બીજા બેઠકમા જે કાઈ ખુનાસેથી બોનશે તે લખીશ શ્રીમતને બેટ કરવા માટે શાહમુગપક્ષી હુબસાલુથી સામી બાજુમાથી મગાવી સાથે લાવ્યા હતા તે ઘાટ નીચે પાજરામા મૃત્યુ પામ્યો તે જ સ્થિતિમા પાછળથી મજુર તેને લઈ આવ્યા પક્ષી ધણો મોટો બે ગજ ઉંચો હતો ધણો અપૂર્વ તેથી લાવ્યા પરંતુ મૃત્યુ પામ્યો. છ ૧ તારીખે તેનો મુકામ ઝોઈદમા હતો, ત્યાંથી નુરદિનખાન વકીલને આગળ મોકલ્યો x x x x x હાલ કારભારો રા અમૃતરાવ છે x x x x x સવિસ્તર હકીકત બેટ થયા પછી લખીશ

આ પ્રમાણે શુક્રવાર તા ૩ જ માર્ચ છ ૧૭૮૬ ને દિવસે ઇંગ્લેન્ડનો પ્રતિનિધિ મી માલેટ પુ ૫ નગરી (પુનામા) દાખન થયા આઠલા દિવસ સુધી માત્ર રાજનીતિની રીતે મરાઠાના દરબારમા ઇંગ્લેન્ડનો પ્રતિનિધિ સંસ્થાપિત થયો નહોતો પરંતુ ઉપરના લખેલા દિવસે તેની સ્થાપના યદ્ય તે માટે રાજકીય દૃષ્ટિએ આ દિવસ પુનાના ઇતિહાસમા ગ્રમર છૂપી માનવો જોઈએ બહિરો પતના ઉપ ના પત્રમા એક વાત વિશેષ લક્ષમા લના જેવી છે મી માલેટ ખ્રીસ્તી ધર્મનો હતો તથાપિ પૈશ્વની જાધાનીમા ગાયકરાડના મહેલમા રહેવાની જગ્યા મળી એ વાત તત્કાલિન ધર્મ સમજુતીની દૃષ્ટિએ વિશેષ વિચાર ક વા જેવી છે નાના ફડનવિસ ડીવા બહિરોપતના જેવા બ્રાહ્મણ સુતસીઓના મનમા એક ખ્રીસ્તી ધર્મના વકીલને બ્રાહ્મણી રાજધાની મધ્યે રહેવા જગ્યા આપવી ડીવા ન આપવી, એવી રાકા આવ્યાનું લખાણ તેમણે ડ્યું હોય એમ તેમના એક પણ પત્ર પરથી દેખાતું નથી.

ઉપલા પત્રમા જાહેર કર્યા પ્રમાણે બહિરોપત પુન માલેટના ડેગમા તથા ચાર દિવસે બેટ લેવા ગયો ત પ્રસંગે તેની અને માલેટ વચ્ચે રાજકીય પ્રકરણમા વિમુત બોનલુ થયું તે સર્વ હકીકત બહિરોપતે છ ૮ જમાદિલાસ એટલે તા ૧૦ માર્ચના પત્રમા નાનાને લખી મોકલી છે તે મહત્વની છે ત લખે છે કે —

“મૈત્ર માવિટ પાસે તેના ડેરામા ગયો હતો, ત્યાં રાજકારણ સબધી બોલવુ થયું તે મજકુર:—

“મુખ્યધી ગઢ સાલમા માલિટ કલકતા ગયો, ત્યારે જનરાલ બાડમ મુખ્યકરે સરકારમા લખ્યુ હતું કે માલિટના જવામા તમોને પણ લાભ છે, તે શુ! તે મ્હેં પુછ્યું. તેણે ઉત્તર આપ્યો ઇંગ્લેન્ડનો અને સરકાર શ્રીમતનો સલુખ થયો. તે રા સિંધિયાના વિઘ્ન માનથી થયો અને આ પૂર્વ હરેક કામકાજ, જવાપ સવાલ માટે પાટીલ બાવા તરફ બોલવુ થતું હતું હજુર શ્રીમત પાસે ઇંગ્લેન્ડ તરફના જવાપ સવાલ માટે વકીલ નથી, તે વકીલ કલકતાનો અલાહીદા સરકારમા રહેવો જોઈએ. આ પ્રયત્ન માટે જનરાલ અને માલિટ ઉદ્દેગ કર્યો આજ કામ થયું, એ તમારી સરકારનો નફો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો તે પરથી મ્હેં પુછ્યું કે, સરકારનો ઇંગ્લેન્ડનો સલુખ થયો, પછી ઘરમઘર પ્રમાણે દુતર્ સ્નેહ આણ્યો છે, દરમીયાન કાંઈ જવાપ સવાલ-કામ પડતા કલકતાનો વકીલ પાટીલ પામે છે, અત્રેથી જવાપ સવાલ ત્યાં લખી થાય છે જ, તેમાં ત્યાં જવાપ સવાલ લખવા ન પડે, મને હજુર અલાહીદા વકીલ સાથે બોલવુ થાય, તો પણ સિંધિયા સરકારના જ સરદાર, અહીં—પણ બોલવુ સરકારના જ દારભારી જ કરનાર, તેમા નફો શુ? તે પરથી તેણે કહ્યું કે એમ છે તો પાળીય બાવા તરફથી પુનામા વકીલ ન રાખવો, એ વિષે આગ્રહ અમારી પાસે શુ કરવા કરે? આ સર્વ તેણે મ્હારી પાસે ધણું કહ્યું છે. પત્રમા વિસ્તાર કેટલો લખવો. સમક્ષ વિનિતિ પરથી ધ્યાનમા આવશે.

સારાશ વકીલ હજુરમા રહ્યાથી બેઉ સરકારને લાભ અને કામ ધણું છે. એવું તેના બોલ વામા આવ્યું. કલમ ૧.

સાક્ષી સબધી ખુલાસો કાઢ્યો. તે બાબતમા કેવળ હાલ ખુલ્લુ બોલવુ નહીં—સરકાર અને શ્રીમત નાનાની મરજી હોવાથી તેની મરજીનો સતોપ રાખવા અમ આન્યા છીએ આ પ્રમાણે સમિક બોલવુ થયું. કલમ ૧.

ટીપુપર સરકારમાંથી મસલત (અદાલત) થઈ છે તેમા તમારી અને સરકારની ફોસ્તી, તેથી તમારા મનથી ટીપુ સાથે બગાડ કરવાતું છે કે નહીં! બગાડ કરવાનો હોય તો સરકારની ફોસ્તને હમરાહા તમારી પવટણો આપીએ બોલાવી, તો પવટણો આપવાનું કેવી રીતે? એવું પ્રથમ જનરલ મુખ્યકરની સાથે બોલવુ થતા, તેણે કલકત્તે લખ્યું હતું, તે વિષે શો વિચાર થયો એવું મ્હેં પુછ્યું તેણે ઉત્તર આપ્યો, વિલાયતથી હાંદુસ્થાન સુદા ઇંગ્લેન્ડ કંપની અને જનરલ તથા કૌસલ સુદા—સર્વ ઇંગ્લેન્ડના મત ઠર્યા છે કે, હાંદુસ્થાન પ્રાંતમા મીંગશ અને સલુખ રાખવું, તે મ્હેં ઘર શ્રીમતનું તેમ જ વર્તણુક અને રીતિ દબાવની સારી, તેથી શ્રીમત સાથે ધરવટ રાખી. આ પ્રમાણે મજબુતાઈથી કહ્યું છે ત્યારે તમને અગત્ય તે જ અમને પરસ્પરે સલાહ મસલતોમાં એક થવું એ એક, અને ટીપુ માણસ સારો નથી, અમે તેને દીનથી મ્હાતા નથી, પરંતુ હાલ ઇંગ્લેન્ડ સાથે તેણે સલાહ કરી છે, તેમા તેના તરફથી અતર નથી, અમે નિમિત્ત વગર બગાડ કર્યો એવું

ચા કરી. તે પરથી માલટ અને અહિરોપત વચ્ચે લશ્કરમા જવા બદલ મસલતો થઈ તે સંબંધી નાના સાથે મત વ્યવહાર ચાલ્યો છે. માલેટની લશ્કરમા જવા વિષેની ખટખટ ચાલતી હતી ત્યાં એક બે મહાવના પ્રશ્ન ઉભા થયા. પુતામાં માલેટ શ્રીમંત સગાઈ મા-ધવરાવ પેશ્વાની બેઠા કરતા પોતા સાથે ક્ષાવેલી વસ્તુઓ નજરાણાં તરીકે બેઠા મુકી. દરબારની રીતિએ તેને ખાલી હાથે પાઠો ન કાઢવો પણ પોષાક આપી સાફ માન આપવું જરૂર હતું. પરંતુ તે માન કેવી રીતે આપવું એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો.

(અપૂર્ણ.)

પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.

તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY) અને વિજ્ઞાન, (SCIENCE)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૪૫ થી.)

તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર ફક્ત વિજ્ઞાને સંપાદન કરેલી કલ્પનાઓને એક ઉચ્ચતર કલ્પનામાં મૂકવી એટલો જ નથી. આ અધિકાર વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી નિરૂપણ થતા તત્ત્વજ્ઞાનનો છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો આ લેખની પ્રસ્તાવનામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો જે અધિકાર જણાવ્યો છે તે જ છે. વિજ્ઞાન જે જે સત્યો સ્વીકૃતપક્ષ તરીકે ગણે છે તેમને પ્રતિપાદન કરવા અને તેમાંથી સત્ શુ મળા આવે છે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર છે. વ્યાવહારિક સત્તાથી પર જે કોઈ પારમાર્થિક સત્તા સ્વીકારવામાં આ રચાવન કરવામાં ના આવે તો વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન રહેતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન સત્ વસ્તુ શોધી કાઢવાને પ્રયત્ન કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ શુ છે તે જણાવે છે. નિત્ય વસ્તુ ને છે જ નહીં તો તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર સકુચિત થાય છે એટલું જ નહીં પણ કેટલેક મંત્રો કલ્પિત કરે છે. કૌમતની ગાનની પ્રજ્ઞા અપર્યાયો અને પ્રથમ આપેલો ગાનની અવધાઓ સરખાવતા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ કેટલી સંકુચિત છે અને તત્ત્વજ્ઞાન તેના સ્વીકારેલા સત્યોને પોતાની નિસ્તીર્ણ દૃષ્ટિથી કેવી રીતે સુધારે છે તે સહજ માલુમ પડશે “ હિષ્ટરગાનનાં આધનો ધણે અશે માનસિક (Subjective) છે. હિષ્ટરગાને પોતાની સર્વ કલ્પનાઓ માત્ર માનસિક બાવનાઓમાંથી કરી છે. ” આ બંને વાક્યોમાં વિરોધ છે કારણ કે આરે હિષ્ટરગાન મેળવવાનાં સાધન ધણે અશે માનસિક છે તો તેથી સંપાદન થએલું ગાન પણ ધણે અશે માનસિક બાવનાઓમાંથી છે એમ કહેવું બેઠ્યું. અનુભવસિદ્ધ ગાનની પૂર્વે આપણું ધણું ગાન કલ્પનામય

હતું તે આપણે જોયું છે એમ હોય તો પણ એ સ્થિતિ જોતાં તે આવશ્યક હતું પણ તે કાળજી ધૃષ્ટરજ્ઞાન માત્ર માનસિક ભાવનાઓમાંથી છે એમ કહી શકાય નહીં. ધૃષ્ટરજ્ઞાન મેળવવાનાં એ સાધન છે—એક તો વિશ્વનું જ્ઞાન અને બીજું, સ્વાતુભવ. આ બન્ને સાધનથી મળેલી હકીકત ઉપરથી અનુમાનદ્વારા ધૃષ્ટરજ્ઞાન મળે છે. ધૃષ્ટર એ કંઈ પ્રસક્ત વસ્તુ નથી તેથી જે સાધન અને દૃષ્ટિનો ઉપયોગ વિજ્ઞાનમાં કરવામાં આવે તેને ધૃષ્ટરજ્ઞાન-માથી બાતલ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનના આરંભમાં જ્ઞાન અવ્યવસ્થિત હોય છે અને કલ્પના પ્રબળ હોય છે તેથી તે વખતનું ધૃષ્ટરજ્ઞાન હાલના કરતાં વધારે માનસિક હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ કેવળ માનસિક છે એ માન્ય નથી કારણ કે તે વખતે જે થોડું ધણું વિશ્વનું જ્ઞાન અને સ્વાતુભવ હોવાં જોઈએ તેની મદદથી અનુમાનદ્વારા ધૃષ્ટર સંબંધી વિચાર કર્યા હશે. હાલના જમાનામાં ધૃષ્ટરજ્ઞાન પરાક્ષ રીતે બીજા પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાનની મદદથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે, પૂરે આમ હતું નહીં. હાલનું ધૃષ્ટરજ્ઞાન વધારે ચોક્કસ અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને આધારે રચાયેલું છે પણ માનસિક તો તે પણ છે જ.

“ ધૃષ્ટરજ્ઞાનનાં સાધન ધણે અંશે માનસિક હતા, જ્યારે વિજ્ઞાનના સાધનો વિષયાત્મક (objective) હતાં ” જે તત્વજ્ઞાનીઓ પોતાનો મત ધૃષ્ટરજ્ઞાનની માનસિક કલ્પનાઓમાંથી સિદ્ધ કરવા માગે છે તે તત્વજ્ઞાનીઓને આપણે આધ્યાત્મિક (Intuitive Metaphysical) તત્વજ્ઞાનીઓ કહીશું અને જે તત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાનની કલ્પનાઓમાંથી પોતાનો મત સિદ્ધ કરી ધૃષ્ટરજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે તેમને ‘વિજ્ઞાનસિદ્ધ (Empirical Positive) તત્વજ્ઞાનીઓ’ કહીશું તો રા. નરસિંહરાવના લખવા પ્રમાણે આધ્યાત્મિક તત્વો અને વિજ્ઞાનસ્વસિદ્ધ તત્વોની પ્રયોગશાળાઓ એક બીજાથી સ્વતંત્ર જ છે.”

વિજ્ઞાનના સાધને વિષયાત્મક અને ધૃષ્ટરજ્ઞાનના માનસિક એ કેવી રીતે છે તે આપણે જાણવું જોઈએ. બાહ્ય જગતના પદાર્થસંભનાદિનું અવલોકન, તેમના પ્રયોગો, અને તેથી કલ્પેલા ગિયરો અનુભવથી સિદ્ધ કરવા (Verification) એ વિજ્ઞાનના મુખ્ય સાધન છે. વિષયના અનુભવથી વિશ્વના નિયમ સિદ્ધ થાય છે તેથી તે સત્યો વિષયાત્મક કહેવાય છે. પણ વિજ્ઞાનનાં સાધન કેવળ વિષયાત્મક નથી એ જાણવાની જરૂર છે. મનુષ્યનું મન જન્મથી કેવળ નિષ્ક્રિય છે અને બાહ્યજગતના સંસર્ગથી ઉદ્ભવતી જગતિને લીધે તેને જ્ઞાન મળે છે એમ કેટલીકે તત્વચિંતકોનું ધારણું છે. આ પ્રમાણે આપણાં જ્ઞાનના કારણરૂપ બાહ્ય જગત છે અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન પ્રયોગ અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે તેથી તે જ્ઞાન વિષયાત્મક છે એમ મનાય છે. વિષયાત્મકથી ઉલટું કાલ્પનિક જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન ફક્ત કલ્પનામય છે અને તે વિષયાત્મક સત્ય નથી, કારણ કે તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તે વિશ્વવ્યાપી નિયમો શોધવાને બદલે અવ્યવસ્થિત કલ્પનાઓ કલ્પે છે તેથી વાસ્તવિક જ્ઞાનની કાઠીમાં તે આવી શકતું નથી. પણ કાલ્પનિક અને માનસિક જ્ઞાનને એક જ પડિતમાં ઝૂકવા એ જીવભરેલું છે. બાહ્ય જગતના અનુભવથી જ આપણું સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એ મત વિરુદ્ધ કેટલાક તત્વજ્ઞાનીઓનું માનવું છે કે જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આપણા મનની કેટલીક સ્વાભાવિક ક્રિયા થાય છે. જ્ઞાન મેળવવાને માટે બાહ્ય-

જન્મતના સંસર્ગની સાથે જો કેટલીક માનસિક ક્રિયા હોય તો જ આપણને જ્ઞાન મળે છે એમ કેટલાક તત્વજ્ઞાનીઓનો દૃઢ મત છે. બાહ્યજગત મનુષ્ય તેમ છતર પ્રાણીઓ ઉપર સરખી રીતે અસર કરતાં નથી એ બાબત તેમના આચાર વિચાર ઉપર સહજ અવલોકનથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. ઉચ્ચતમ પ્રાણી અને મનુષ્યના મનનું બધારણ એક જ હોત તો તેમના આચાર વિચારમાં કંઈ વિશેષ ભેદ જોવામાં આવત નહીં. બાહ્ય જગતના સંસર્ગથી ઉદ્ભવતા પ્રત્યક્ષો (sensations) સામે જો બાળકની બુદ્ધી કંઈ પણ પ્રતિક્રિયા ન કરે તો તે પ્રત્યક્ષો જ્ઞાનરૂપે મનમાં પ્રવેશ કરી શકતાં નથી. આ પ્રમાણે મનુષ્ય-મનની જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં સ્વતઃપ્રવૃત્તિ સ્વાકારીએ નહીં તો જ્ઞાનનો આરંભ પણ થતો નથી. આવી માનસિક ક્રિયાને લીધે આપણું જ્ઞાન સુચ્યવસ્થિત થાય છે. આ સત્ય કોઈ પણ પદાર્થના જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ કરવાથી માલુમ પડશે. બાહ્યજગતના પદાર્થસંભવાદિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષરૂપે ક્ષણિક અને પૃથક્ પૃથક્ છે. આ ક્ષણિક અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષોનો એક સમૂહ કરી તેમને દેશ, કાળ, કારણતા વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન સંબંધોની ભિન્ન ભિન્ન કોટિમાં વ્યવસ્થા કરવી તે ચૈતન્યની એકીકરણની-સંયોગીકરણની-સ્વતઃપ્રવૃત્તિ સિવાય અશક્ય છે. ચૈતન્યની કંઈ પણ ક્રિયા સિવાય એક ક્ષણિક અને પૃથક્ પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન પણ અશક્ય છે કારણ કે કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષોના સમૂહને તેના ભિન્ન ભિન્ન સંબંધોને જુદા જુદા, વર્ગમાં મૂકવાથી થાય છે. આ વર્ગીકરણ અને સંયોગીકરણની શક્તિ ક્ષણિક અને પૃથક્ પ્રત્યક્ષોમાં છે એમ માનવામાં વિરોધનો દોષ આવે છે કારણ કે આપણે પ્રથમ સ્વીકારેલા પ્રમાણને અનુસરીને જોઈએ તો બાહ્યજગતનું જ્ઞાન ક્ષણિક અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષથી શરૂ થાય છે એવો સ્વીકૃતપક્ષ છે. તેથી જ આ જ્ઞાનની કલ્પનાને ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ (Sensationalism) કહે છે. જો પ્રતિપક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે પ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન સમૂહરૂપે આવે છે અને તેમનું વર્ગીકરણ અને એકીકરણ મહાવશને લીધે સ્વતઃ રીતે થાય છે તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે જે સિદ્ધ કરવાનું સત્ય છે તેમ મારા તરફથી સ્વતઃસિદ્ધ માની લેવામાં આવે છે. ક્ષણિક અને પૃથક્ પ્રત્યક્ષમાં સંયોગીકરણની શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે હોતી નથી કારણ કે તે જાતે તો ક્ષણિક અને પૃથક્ છે, અને એક એક પ્રત્યક્ષને કાળક્રમમાં આવતા અન્ય પ્રત્યક્ષો સાથે ચૈતન્યની પ્રતિક્રિયાવડે સકળના કરવામાં ન આવે તો વસ્તુનું સહજ જ્ઞાન થવું પણ અશક્ય છે. પ્રત્યક્ષ જાતે પૃથક્ ક્ષણિક અને જ્ઞાનહીન અથ છે. માનસિક ક્રિયા સિવાય આ પ્રમાણે જગતનું જ્ઞાન મળવું અશક્ય છે. ચૈતન્યની સ્વતઃપ્રવૃત્તિ સિવાય પ્રત્યક્ષનું પ્રત્યક્ષ તરીકે જ્ઞાન પણ અશક્ય છે. વસ્તુસ્થિતિ બ્યારે આવી છે ત્યારે વિજ્ઞાનવેત્તાનાં સાધન કેવળ વિષયાત્મક છે અને માનસિક સાધનથી તદ્દન જુદાં છે એ માનવ બુદ્ધિને લાગશે. વિજ્ઞાનવેત્તાની જ્ઞાનની કલ્પના-ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ—આવી રીતે દોષયુક્ત છે અને તેમાંથી અવિરોધના નિયમને અનુસરી ઉદ્ભવનાં પરિણામો વધારે દોષયુક્ત લાગશે.

(અપૂર્ણ.)

“જિજ્ઞાસુ.”

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અગ્રણ્ય હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ થયેલી માદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, માનસવૃત્તોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધરાવે છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ઢબી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ધસ્તીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુબાઈ કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	ભુવનારપેઠ.	રાવપુરા.	રીઝીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્પિતવચાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સદ્દેવ, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કદ કેમી આદરે ૨૦ સગમ ૮૦ દ્વારમ પૂરું પાડું કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

THE BOOKS THAT HELPED TO MAKE ME

I think my mother's songs made the strongest impression upon me, combined with the tales and romances of my grandmother, whose father had been out in the rising of 1745. She was a typical woman of that period, believing in ghosts, witches and warlocks, and also full of the traditional historical lore of our country. The first book I remember reading was Wilson's "Tales of the Borders," and these took hold of my imagination and created within me a love of the tales and traditions of Scotland and, for that matter, of other countries, which abides with me still. After going to work my opportunities for reading were very, very limited. There was a very ancient library attached to the church of the mining village in which we resided, and I have vivid recollections of reading Captain Cook's "Voyages" in two great bulky tomes, which awakened in me a sense of wonder at the world's vastness, and gave me an interest in native races which has not lessened as the years roll on. The "Scottish Worthies" recording the doings and the trials and the sufferings of the Covenanters, together with the chap book Life of Sir William Wallace, made me a hater of official tyranny and injustice, and very tolerant of all who are fighting for conscience sake, even where my conscience does not approve of their object. All this refers to boyhood, that is to say, before I was sixteen. About that age, or perhaps a year later, a friend sent me 'Sartor Resartus' and one of the most abiding remembrances of those days is the attic in which I used to read by the light only of my collier's lamp whilst going through Carlyle's most impressive book. I felt I was in the presence of some great power, the meaning of which I could only dimly guess at. I mark the reading of 'Sartor,' however, as a real turning point, and went through the book three times in succession until the spirit of it somewhat entered into me. Since then I have learned much of the human failings and weaknesses of Carlyle, but I still remain a worshipper at his shrine. He was indeed, to me in those days a hero, more particularly when "Past and Present" and the 'French Revolution' followed in the wake of 'Sartor'. About this period also I read Boswell's Johnson and made the acquaintance through its pages with the literary and social life of his times. Some years later Henry George came to Scotland, and I read "Progress and Poverty," which unlocked many of the industrial and economic difficulties which then beset the mind of the worker trying to take an intelligent interest in his own affairs, and led me, much to George's horror in later days when we met personally, into Communism. I have left out Burns' poems and the New Testament, which in a sense were always with me, especially the former, I had nearly reached man's estate before I read the latter, nor did I appreciate it fully until I had read Renan's "Life of Jesus". Each of the works named above left its mark upon my makeup, and still remain favourites although, like old friends, communion with them is no longer so easy as it was in days gone by.

—J Keir Hardie

વ્રત

સર્વાણિ ભૂતાનિ મદુ યદ્યા
સાત્વસ્તોજોમયોઽયમ

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यं सर्वम् । ॥ भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमथ पुरुषो यथायमध्यामं सात्यस्तोजोमयोऽमृतमथ
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं तदेदं सर्वम् ।

વપનિષદ.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धेर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलाग्र प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्या न प्रमदितव्यम् ।

વપાનપદ્

વર્ષ ૬, અંક ૯. [માસિક] આશિન, રામુત ૧૯૬૩.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનંદ શંકર બાપુભાઈ પુત્ર એમ એ એલુએડબી

માગવિહ નૂતન વર્ષ	૪૬૬
(૨૧ ૨૨ જાન્યુઆરી ૬૩ માસ)	
નૂતન વર્ષ	૪૬૭
(૨૧ ૨૨ "બમર" બી એ)	
માતમરસાવ બાધ	૪૬૮
(૨૧ ૨૨ કદાન એક ગારી)	
બલ કારણસર	૪૬૯
(૨૧ ૨૨ રાજ્યભાર્ગ મદિપત્રમ નીલકંઠ બી એ, એલુ એન બી)	
વેશાન અને તત્ત્વજ્ઞાન	૪૭૦
(૨૧ ૨૨ "નિશાનુ". એમ એ)	
વેશાસીકા	૪૭૧
(૨૧ ૨૨ નરસિંહગવ બોજાનાથ દોરેલીબી બી એ મી એસ)	

THE BOOKS THAT HELPED ME, (૪) સીએ,) ગુજરાતીમાં

I think my mother's songs made the combined with the tales and romances of

had been out in the rising of 174 She

ried believing in ghosts witches and

tional historical lore of our country

Wilson's Tales of the Borders, within me a love

અન્ય સર્વ માટે ૧૬ એકના રૂ ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

હટક નકલના રૂ ૧-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ દ્રુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ

મુ'બાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી—મુમ્બાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ 'વસન્ત-ઑફિસ' ની સહીના લેખો માટે 'વસન્ત-ઑફિસ' અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે
- ૩ આ પ સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ 'વસન્ત' માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય કે ન હોય—પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી
- ૫ કોઈ પણ માસનો અક તે પછીના માસની આખરસુધીમા પણ ન મળે તો આહરે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી પાછળથી એ અક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક,

લવાજમ ભરી દેનારને ભેટ.

અમારો કાર્તિકનો અક વહેંચાયા અગાઉ આ વર્ષે આખરનું એટલે પોપ ૧૮૬૪ સુધીનું વસન્તનું લવાજમ જે આહકો તરફથી આવી ગયું હશે તેમને હિન્દુ પોષાકમાં મિસિસ એનીબિસેન્ટની એક અતિ સુદર છાપી ઉત્તમ કાગળ ઉપર ઉતારેલી ભેટ આપવામા આવશે આ ભેટનો ભાગ ઈચ્છતા આહકોએ સત્વર લવાજમ મોકલવા કૃપા કરવી એજ વિનંતિ

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

શ્વદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્થે સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યદ્યા
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યઃ સોઽપ્રધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમનૃતમિદં ગ્રહ્યેદં સર્વમ ।

વપનિષદ.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વપનિષદ.

વર્ષ ૬, અંક ૯.

[માસિક.]

આશ્વિન, સંવત ૧૯૬૩.

માંગલિક નૂતનવર્ષ.

(સં. ૧૯૬૪.)

વસન્તતિથિ.

સદ્ભીતણા પુનિત પક્ષને પરાગે,-
સદ્ગાધિ વ્યોમ મળિતા જલશીત ચંદ્રે;-
સ્વર્ગોપકણ વનનંદનના દુર્ભોને,-
સ્પર્શી અનિલ લહરી વદો એક આવે. ૧

એને સદર્પે લઇએ મુખને વધાવી,-
બંધુ કરી જ આવવદન પ્રેમ લાવી;
એ શુ વિહાર કરિયે ગગને ચઢીને,
આનંદમાં નિવસિયે રહો સગ એને. ૨

આવી મળી ઉપડશે વર્ગો એ જવાને,
ચોક્કુ વિરામો નિજ મદિર પ્લોચવાને;
હોશ સવાર ચક્રએ લહરી પીરે એ,
ને પ્લોચિયે અમર સોકજ આપણે એ. ૩

આવી બલે અમર લોકની બાલિકા એ,
 લાવી બલે મનુજ કાજ વિનીતતા એ;
 એ કેમળો હૃદય કેમળ માનવીનાં,—
 સંસ્પર્શથી કરી કરો વર્ણો સ્નેહ બીનાં. ૪

એની સુવાસના ઉરમાં વસોને,
 સૌનાં કરો 'સર્વ' નિર્મળ અંતરોને;
 એની સુગંધથી શીતળતા નિહાળો,
 આ લોકના ત્રિવિધ તાપ જ એહ ટાળો. ૫

સારી પ્રસારી સધળે શુભ બંધુતાને,
 સૌને ઉરથી કરવો દૂર બિનતા એ;
 સંગે સહુ દર્જો મળી મુખમાં સુખરે,—
 સૌ કાજ એજ ઉર આશ પ્રભુ ! અમારે. ૬

જગજીવન દયાળજી મેઢી.

મૃગયાવિહાર.

(અંગ્રેજ ઉપરથી.)

(૨)

ઉપનતિ.

પૂઠે પડયાં તે મૃગની તમામ,
 વને મચ્યો વિમલ ભારી આમ;
 રહોરે હવે મંદ થતા જ શબ્દ,
 ઉત્તુંગ 'ધૂધામ્વર'—અદ્રિ પાદ;

અને ગુહાને જગવી દોંધી ત્હાં,
 કહે છે પુરા રાક્ષસકો વશ્યો જ્ઞહાં;
 પ્લોંચ્યા દુરારોહ ચઢાવ પૂર્વ,
 ઉભો ઉભે મધ્ય સ્વમાર્ગ સૂર્ય;

તે સંઘમાંના બહુ સ્વાર થરા,
 પડી ગયા પાછળ જે બિચારા,
 હવે ખુશીથી જ વિરામ દેતા
 યામ્યા હયોને બહુ ઢોકલતા;

હતા ન પાસે, પથમાં જ ખતી,
મૃગાનુસારી—શ્વગણેથી અર્ધા;
ઉત્પાદ ને સાદસપૃથ્વ ભારી,
ધાયા ગિરિમાં મૃગયાવિહારી,
પરંતુ ત્હાંયે વિધિયે જ ગ્હોડી,
ખરી જ કાઢી કસતી કસોટી;

+ + +

તે અદ્રિનો દક્ષિણ જ ઉછંગ,
ચોખ્ખો હવે ઉત્તમ ત્હાં કુરંગ;—
દૂરે નીચે ત્હાં પ્રસરી વિશાળ
“મેન્ડીય” ભૂમિ વિવિધા રસાળ,—
ત્હેણે તહીં ઉત્સુક દૃષ્ટિ નાંખી,
ભૂમિ ત્વરાથી અવશેષી આખી;—
ક્ષેત્રો અને પર્વત ને નિહાળ્યા,
ભેગળ ને પંકિત રથાન જોયા,
“લોકાડ” કે “અંબરફોલ” પાસે,
વિશ્રામ લેવા મનમાંહિ” મ્યામે.

અનુશુભ—

પરંતુ તેથીયે પાસે, હવું “અંકે” સરોવર,
ભૂરા ભૂર્જ જગ્યાં બાસે, ખૂસે તે તટ ઉપર;
અને મંમિથ થાતાં તે, રંગે રંગ બળી જતે,
દેવદાર નીલા માથે, ઊંચા “બે-વે-યુ” પર્વતે.

કપલતિ—

આશાથી પાહું બળ તાળું આપું,
પાદપ્રહારે તણુ તુચ્છકાર્ય;
થાડયા વિના પશ્ચિમ પંથ દોડ્યો
ને હાંકતો સંધ પછાડી પાડ્યો.

અનુશુભ—

શિખરો “બેનસેડી”ના, જ્ઞદારે દૂર ઉંચે દિસ્યા,
કયા સ્વારો નિરાશામાં, ઉભા થઈ સગામ ત્હાં;—
ને “બોકાસય” મેદાને, કાબુ યાકો ધીમા પડ્યા,—
“ટીય,” પાણી ચડ્યે બ્હેણે, તરતાં કાણુ ખંચમ્યા;—
“કેન્ઝસમેર” પાસેથી સર્વે સાથ જતાં જતાં,
કયા અંધો રથા ત્હાંથી—આવે પાર ન કેહતાં.

વપનતિ—

બેવાર તે એક તરેયો બીજો,
તરેયો જ હામે મૃગવીર આજો,
દોડ્યા દૂરે જે મૃગની પછાડી,
* રહ્યા નહોતા બહુ તેહમાથી,
ચોડા જ પહોંચ્યા જમને કિનારે,
સરૌવરે મુંદર “વેનકારે,”
અને જમહારે પુલ “ટૂંક” આબ્યો,
ત્હા સ્વાર તે અગ્રેય જ માત્ર આશ્યો.

+ + +

વિષમહરિગીત

એકયો, પણ પૂરજોમે એડો આણુક મારતો,
ઉત્સાહથી તે સ્વાગ આશ્યો અમને દોડાવતો,
ચાકિયો અમથી શિધિય પેતો થયો છે મૃગ હવે,
ફોંણુ આર્વોંયુ મુખ ઉપરે, સહુ અગ બગડ્યુ કાદવે.
હાફતો શાસે બર્યો બહુ કટથી તે દોડતો,
ગતિ મદ થાતી જાય ત્હેની, દૃષ્ટિમાર્ગે દીસતો,
ફૂર કાગી જાતિના શીકારોં મ્હોટા ફૂતરા,
નહિ જોડ ન્યમનોં દોડ્યા અણુતોય હામ અને ત્વરા,
પૂદ પકડોં જ વેગથી ધાવત મૃગની ત્હેમણે,
પકડી જ લગભગ પાડિયો નિરાશ તે શીકારને,
દૂર બાના બર હતા મૃગ પાછો બાગ્યે જ તે,
અતિ ઉગ્ર વેરી ધીર જાનો, પાસ જવાને મયે,
પામ આવી ના સકે તેથી વધારે ફૂતરા,
જમ ના સકે મૃગ ત્હેમનાથી દૂર તેથી તો જરા,
આમ સરવરને કિનારે જાનને મૃગરાજ તે,
તહિ ટેકરા ને ઝાડોં નચે ચાકિયા બહુ દોડતે
આહિ ત્યાહો ટેકરા ને શક્ષ દૂદા ફૂદતા
બહુ વિષમ ભૂમિ ઉપરે ત્હાં રમત તે રમતા હતા

“ ભ્રમર.”

ૐ શ્રી

આત્મરસાવબોધ.

હપ્રેક.

મૂંઝી જા તું સ્વરૂપ તુંને, દેશ કાઢ વિચારેમાં;
સ્નેહસિંધુપ્રપાતે આ, ભવાઘ્નિ વીજ વામતાં.

વસંતતિલકા.

- ૧ વામી વિસારી ભવખિજ હુ તું હમેશાં,
મુખે ન ફૂલી દુઃખમાં કદી ના ડરંતા;
છાંડી પ્રલોભ રમતાં ક્રૂતાં કૃતિમા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૨ યુગો અનેક અહીં જ્યા પળ મે થયા ત્યા,
આ વર્ષ માસ દિવસોની વિશાલ શી હા;
માટે સહુ વિપત્તિ ગણી ઉર મુધા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૩ દેવેન્દ્ર દેવદત્ત માનવ કીટ આદિ,
યોની અપાર જનમી જગ સર્વ આવી,
જાશે જતા ગયલ એ જગ જોઈ લીલા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૪ આ ખેલ સર્વ જગનો જગ છે સમાલે,
તેમાં ન તુંય તુજમાં કદી તે ન યાતો;
વિખે રહ્યું પૌંચુ એ પ્રીતિ સાથ પીતાં,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.
- ૫ સૌ શીકળા ક્ષણિક આ જગની વિચારી,
ઉંઘર થા હીન જનો દુઃખ દેખી દાડી;
એ પ્યાર સાર ધરમે ધસી જા વહી જા,
આનંદ પકજ રસિક રસે ગળી જા.

- ૬ તારૂં ન કાપ સહનું તુજ પાસ જાણી,
આ દેહ ગેહ મમતા જૂઠું જાળ ત્યાગી,
પ્રેમાર્દ્રતા સવયતા ભરો ઉરે બીના,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જા.
- ૭ કર્તવ્ય પૂર્ણ તુજ વેશ અવેશ ગાળી,
શુભાવના અલબ્ય આ શુભ કાળ આહી,
સૌ ભૂત હેતુ હૃદયે ધરી હેત પીજા
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જા
- ૮ જો તું ન કાપ તુજ એક જ માટ જાણી,
લે તું ન કાપ તુજ એક જ માટ માની
જોયુ લીધું જીવન મૈ સુખમા લઈ જા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જા
- ૯ આ સૂત્રધાર સહનો રસ ખીજ કપારો,
તુંમા બધે હૃદયમા વસતો રસાળો,
જાખી સદા મનનમા મનથી તરી જા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જા
- ૧૦ આચ્યુ સમીપ કર્યં કાર્ય ઉમગ ધારી
ત્યા શુભ ટ્રે અશુભના કર્યં તર્ક કાઠ,
તારી ખરી ફરજ તું બજવી સરી જા
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જા
- ૧૧ પુરુષામતે કુશળ ના ગણ્ય કાર્ય તારૂં,
એ આત્મ વીર્ય બળ તેજ મુગ્ધવનારૂં,
જાણી સદા જીવનમા કરી કાર્ય સીધા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જા.
- ૧૨ કાર્યે રહેા વિજય જો કદી ના મળે તો,
તું હર્ષ શોક તજીને ધરી જ્ઞાન દોવો
લે આત્મ ભૂલ સમજી સમજે ચડી ત્યા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જા.
- ૧૩ ધીરો બની ધીરજથી ફળ સર્વ લેજે,
ના બીજીતા અર્ધીરતા પર ચિત્ત દેજે,

તું વીર વીર ધરમે રજતા રતિમા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૪ ઉદ્યોગી થા ન ક્યં આજમ કામ કાષ્ઠ,
સુયોગી થા સરલતા બરી ઉર માહી, *
રનેહાભિષા ચરણુમા રમી નિત્ય વીરા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૫ નીતિ ન ત્યાગ નીતિને નવ રાખ્ય સૂકી,
ભોગે વિકામ ઉગ આકડ ભોગ ચૂકી,
માયાગુ થૈ મમત સશય તોડી કિન્ના,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૬ સૌ છીટતા વિશુધતા મનની કરેલી,
ના ઈશ ઉર જનમી અહીં તે વમેલી,
એ જોઈ જુલો ઉર ભેદ બરેલ પીડા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૭ ધર્મખિતા વિશુધતા ઉરથી ખમેડી,
તુ રાત દિન રમતો ગદી ભેદ ફેડી
દેશોદયે દિવ લગાવ, પ્રકાગ દીવા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૮ સ્વતત્ર તત્ર જગનો જગમા રખાડી,
પ્રાણુરથી સરવત્ર મુખ શોષ દાડી,
તું સ્વાયં કાજુ હૃવતુ કદી ના ગણીઆ,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૧૯ વિદ્યા ખરી વિનયની બજુતાં બજુવી,
દિક્ષા ખરી પ્રજુયની ધરતા ધરાવી,
તું દેશ-કાળ ઉરમા ક્યં ઐશ્ય ચીસા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

૨૦ ના હોમ કે કુટીલતા દિલમાં જ્યાં દે,
ના ન્યાય પય પળતા ભીરૂતા થવા દે,
સત્યાવગાહી સત ધૈર્ય જુએ જુલી જા,
આનંદ પકજ રસિક રમે ગળી જા.

- ૨૧ દાપત્ય પ્રેમ ઘુન્નનો સુનો સુધારી,
સુધાર્ય દેશ તનયો સમયાવ બોધી
ત્યા કાળધર્મ કથતા મૂકતા કૃતિમ
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૨ મોક્ષાભિલાષ કરતા કરો મોક્ષ તાર,
દુષ્ટાભિલાષ રૂઢી કાર્ય અનર્થતાગ,
સૌ ધર્મ સાર સમમા ધરી હર ધીરા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૩ વીરો મહાત જગદિત હ્રદે ધરેલા,
દેવો સમાન કરતા અહીં જે વસેલ,
તેને તુ પૂજ્ય પૂજતા લઇ ગુણ તેવા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૪ સ્વદેશ દેશ હિતમા ગણો હિત તાર,
હરે તું માન્ય મુજનું સહુ દેશ સાર,
એ રાષ્ટ્રમત્ર યશ અજલી સદા પીતા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ
- ૨૫ કાળે રલા સુખદુ ખો સહી પ્રેમ ગાતાં,
દીપાવ દેશ બોજ વીર્ય તું શીર્ય પાતા,
સુણી પછી જ્ય ભરી પ્રિય દેવ ગીરા,
આનંદ પકળ રસિક રસે ગળી જ

શ્લોક

સૂળી સૌ આ સાર ગીતા, દિવ્ય નયને જો ઠરી,
વ્યટિમા સમટિ છે કે, સમટિમા વ્યટિ રહી ૨૧

કહાન ચક્ર ગાંધી.

અલંકારશાસ્ત્ર.*

અલંકારનું શાસ્ત્ર પરિપદ્ આગળ રજુ કરવાનો આ નિબંધનો હેતુ નથી. પરંતુ, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અલંકારશાસ્ત્રનો કેવો ઉપયોગ થયો છે, એ સાહિત્યના ઉત્પન્ન કરનારાઓની અલંકારશાસ્ત્ર તરફની કેવી વૃત્તિ માલમ પડે છે, એ સાહિત્યમાં અલંકારશાસ્ત્ર રચવા માટે કેવા પ્રયત્ન થયા છે એ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરવાનો હેતુ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય વિકાસ પામ્યું તે પહેલાં ગુજરાતમાં સાહિત્યની ભાષા તે વ્રજ ભાષા ગણાતી અને કવિઓ વ્રજ ભાષામાં કવિતા કરવાનું પસંદ કરતા. તે છતાં, અલંકારના વિષયમાં વ્રજ ભાષાના સાહિત્યની છાપ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સખળતાથી પડી નથી તે લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. વ્રજ ભાષાનું કલ્પનામય સાહિત્ય કેવળ અલંકારમય છે, અને તેની રચનામાં અલંકારને જ પ્રધાન ગણી પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે પ્રમાણે થયું નથી. આનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે ગુજરાતી કવિતાના આરંભકાળમાં થયેલા કવિઓને પ્રવૃત્ત કરનાર વિશેષ કારણ તે તેમનો ભક્તિવિષયનો ઉત્સાહ હતો. અલંકારશાસ્ત્રમાં મેળવેલી પ્રવીણતા દર્શાવવા કવિતા કરવી એવો તેમનો હેતુ જ નહોતો. ગુજરાતી ભાષાના, એટલે, ગુજરાતની જે ભાષા હાલ સુધી ચાલુ રહી છે અને જેનું સાહિત્ય સતત પચાસી વહેતું રહ્યું છે તે ગુજરાતી ભાષાના, જુનામાં જુના કવિઓ તે નરસિંહ મહેતા અને બાનજી તથા મીરાબાઈ છે. મીરાબાઈના રચેલા કોઈ વિસ્તારી ગ્રંથ હાથમાં આવ્યા નથી અને તેને નામે ચાલતા બધા છુટક પદો તેના પોતાના રચેલા હોય તોપણ તેમાં અલંકાર તરફ વૃત્તિ બીલકુલ જણાતી નથી તેની કૃતિ ઉપરથી આ સબંધે અનુમાન બાધવાના સાધન મળતા નથી. પણ નરસિંહ મહેતા અને બાનજીની કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે કે કવિતા રચવામાં અલંકાર તરફ તેમનું લક્ષ્ય નહોતું “ગોવિંદ ગમન” સમાપ્ત કરતા નરસિંહ મહેતા કહે છે કે

“મર ત્યારે માયા મૂકાયે, બળતે ભુકાય તે બૂકરે,
“અવસર ગયો ફરી નહિ આવે, માટે સમય નહિ ચૂકું રે.
“છમ ધારી ગોવિંદ ગુણ ગાયા, ગોવિંદ ગમનમાં નાચા રે,
“હરિ ગુણમાં મેં દોષ ન ભાગો, દોષ ભર્યા જે જાયા રે.
“વળિયા પળિયા પડિયા અગે, ત્યારે તો મિ લખિયુ રે,
“નરસંધને ગુણ ગાવા નીશે, તેથી છ દશમાં બખિયુ રે.”

મૃત્યુ ગમે ત્યારે આવશે માટે ગોવિંદના ગુણ ગાઈ લેવા એ હેતુથી જ નરસંધનાએ ચામડીમાં કરચોળાઓ વાળ્યા પછી અને માથે પગિયા આવ્યા પછી “ગોવિંદ ગમન” લખ્યું છે તેની રચનામાં અલંકારના દોષ આવ્યા હશે કે નહિ એ ચકા તેને થતી નથી, પણ, હરિના દોષ ન જણાવો જોઈએ એ તેની ઇચ્છા છે.

* બીજા સાહિત્ય પરિપદ્માં રા. રા. ગ્મણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે વાચેલો નિબંધ

બાલણીની કવિતામાં કલાનો અવકાશ નરસિંહ મહેતા કરતાં વિશેષ છે, અને કવિ-જનોની અલંકારશાસ્ત્રની નિપુણતાની તેને ખબર છે. પણ તેનો પોતાનો એ વિષયમાં કાંઈ દાવો નથી “નળાખ્યાન” નો આરંભ કરતાં તે કહે છે,

“ સુરિનર સુનિવર જિ હુઆ, વદુ તેના પાધ,
 “ હદ પ્રબંધ હુ કાઈ ન જાણુ, કરો કવિજન સાધ.
 “ રાગ દાળતુ માપ ન જાણું, અહ બુદ્ધિ કવિની વસે
 “ અલંકારનો અક્ષર કેવો, જાણુ નહિ હું નવ રસે ”

તેમ જ ‘ચડી આખ્યાન’ ની આરંભરતુતિમાં તે કહે છે કે

“ લઘુ દીર્ઘ તાવ પ્રબંધ માત્રા, શબ્દ હદ બહુ મર્મ,
 ‘ ભાષા ભેદ જાણુ નહિ જે, નાના પેર કવિધર્મ
 “ ભોજે ભાવે ભક્તિ આણી, આદના ગુણ મધે રમુ,
 “ નિર્વિઘ્નપણે એ ગ્રંથ રચવા, શૈલસુતાસુત પરણુમુ.”

‘ભોજે ભાવે ભક્તિ આણી’ ને જ આ આદ્ય કવિઓએ કવિતા કરી છે અને તેથી તેમની કૃતિમાં અલંકારની પ્રધાનતા જણાતી નથી.

આ રીતે થયેલા આરંભની છાપ ગુજરાતી કવિતામાં ઘણા કાળ સુધી ટકી રહી, અને જેને આપણે સામાન્ય રીતે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા કહીએ છીએ તેના લગભગ અંત સુધી એ અસર ટકી રહી. આ રીતે, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારશાસ્ત્રને અતિશય મહત્ત્વ અપાયું નહિ અને તેને પરિણામે ઘણા ભાષાની કવિતાની અલંકારના ઉદ્દેશથી ઉદ્ભવેલી કૃત્રિમતા (artificiality) પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં બહુધા દાખલ થઈ નહિ.

અલંકારની આ ખામીથી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં રસની ખામી છે એમ કહેવાનો હેતુ સમજાવો ન જોઈએ. રસ અને અલંકાર એ જુદી જ વસ્તુઓ છે એ વિશે મેં બીજે પ્રસંગે કેટલુંક વિવેચન કરેલું છે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ છે કે કવિતાનો આત્મા (soul) તે રસ (sentiment) છે, કવિતાની ઉત્તમતા તેના રસમાં રહેલી છે. શબ્દ અને અર્થ (word and sense) એ રસરૂપ આત્માના અગ શરીર- (body) છે, અને અલંકાર તે માત્ર એ શરીરને શોભાવનાર સાધન છે-ધરેણું છે. અલંકારની બાહ્ય આપત્તાં મમ્મટે આ બહુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યું છે

उपकुर्वन्ति त सन्तं येऽद्वारेण जातुचित् ।

हारदिवदलकारास्तेऽनुप्रासोपमादय ॥

પ્રથમ તો કાવ્યમા રસ હોવો જોઈએ એ મુખ્ય વાત છે. રસ હોય તો સારા અવકાશ કાવ્યના શબ્દ તથા અર્થને શોભાવી એ રીતે કાવ્યને પણ શોભાવે ધરેણા માણસના આત્માની નહિ પણ શરીરની શોભા માટે છે, પણ, સારા આત્માવાળો માણસ ધરેણાથીએકદરે વિશેષ સારો દેખાય અને એ રીતે ધરેણા શરીર મારફત આત્માને શોભાવનાર બને, અને કોઈક વાર એમ ન પણ બને. તે પ્રમાણે, અલકારો કાવ્યરસને શોભાવે છે અને કોઈક વાર નથી પણ શોભાવતા. તે રસના ધર્મ નથી રસ સાથે હમેશા હોતા નથી, રસ માટે આવશ્યક નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, કવિતાની *energy* (વિહવશકિત) સાથે અલકારો જોડાયેલા નથી, પણ, *imagination* (કલ્પનાવ્યાપાર) જે કવિતાની કલા (*art*) છે તે સાથે જોડાયેલા છે. પણ, કવિતાની *energy* સાથે *art* ની પ્રવૃત્તિ ધણુ ખડૂં ચાલે છે જ, કવિત્વશક્તિ ફલવત્ થતા કલ્પના ગતિમાન થવા માટે છે, તેથી કાવ્યોમા ધણુ ખડૂં અલકારો ગુથાયેલા હોય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય કવિઓને પ્રેરનાર બળ તે માત્ર તેમનો ભક્તિભાવ હતો, અને પ્ર્લાવિધાનમા તેઓ આગળ વધ્યા નહોતા. તેથી, તેમની કવિતામા અલકારરચના તરફ ઝાઝુ વળણુ જોવામા આવતુ નથી સમૃદ્ધ કે વૃન્દાભાષાના અલકાર શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માત્રથી જે લેખકો કાવ્યો લખવા પ્રવૃત્ત થયા છે તેઓ કવિતાની *energy* કે *art* ની સપ્તિને અભાવે અનંકારની ચતુરાઈઓ દર્શાવવામા જ મશગુલ થઈ ગયા છે અને તેમની કૃતિ કેવળ કૃત્રિમતાવાળી છે અલકાર તે કાવ્યરસને શોભાવવાની, આકર્ષક કરવાની કનાથી મળતું સાધન છે એ તેમના લક્ષમા રહ્યું નથી. પરંતુ, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામા એવી ચતુરાઈ દેખાડવાના હેતુથી પ્રવૃત્તિ કરનારા કવિઓ થયા નથી. કવિવર્ગ વધારે ને વધારે પ્રૌઢ થતો ગયો અને કવિતાનો પ્રવાહ વધારે ને વધારે વધતો ગયો તેમ અવ્યવસ્થિત કલાવિધાનની પ્રવીણતા પણ વધતી ગઈ અને અલકારોની શોભા વધતી ગઈ કલાનો એ વિસ્તાર સ્વાભાવિક છે અને તેમા કાઈ કૃત્રિમતા નથી એગ્રિટોરિક *Rhetoric* (વાક્સાહિત્ય) ની વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે “the faculty of discerning in every case the available means of persuasion” અર્થાત્ “હિદિષ ભાવ સમગ્ર વચના દરેક પ્રમગમા મળી આવે એમલા સાધન પાખી પ્હાડવાની શક્તિ” અનંકારનો *Rhetoric* ના પેટામા સમાવેશ થાય છે, અને કવિતાના ભાવ સમગ્રવવા, ગણે ઉતારવા સાદા કરવા, એ કાર્ય અલકારતું છે જ. પણ, તેને જદ્દે રસહીન ઉક્તિમા વિચિત્રતા ઉપજાવવા માટે જ અલકાર યોજવામા આવે તો કવિતાનો અપકર્ષ જ થાય છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા અલકારશાસ્ત્ર રચવા માટે કેવા પ્રયત્ન થયા છે એ પ્રશ્ન પ્રથમ હાથમા લેતા અલકારની ચર્ચાના પુસ્તકોની અછત નવાઈ જોવી લાગે છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા એ વિધયના પુસ્તકો છે જ નહિ એમ આપણી હાલની માહિતી પ્રમાણે કહીએ તો ચાલે ત્રિમાસિક ‘પ્રાચીન કાવ્ય’ ની અકમાવામા ગ. જ. દરગોવિદદાસ દ્વારા કાદાસ કાઠાવાળા તથા રા. રા. નાથારાંકર પૂનશકર શાસ્ત્રીએ પાટણના કવિ નાનુદાસતુ મનાવેલું ‘નવરસ’ નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેની પ્રસ્તાવનામા તેઓ લખે છે કે “ગુજરાતી ભાષામા પણ કાઈ જુના કવિઓએ રસના ત્રયો લખ્યા હશે પણ તે સુપ્રસિદ્ધ નથી,

માત્ર નારણદાસનો કરેલો આ નવરસ નામે નાનો અથ હાથ લાગ્યો છે. ” આ અથમા પણ નારણદાસે રમ વિશે કાંઈ ચર્ચા કરી નથી અથવા કોઈ રસની વ્યાખ્યા આપી નથી, પણ માત્ર ગદ્યા અને કૃષ્ણના પ્રસંગ લઈને શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીજાંસ, અદ્ભુત, એમ આઠ રસના દૃષ્ટાંત આપે એવા છુટક કાવ્ય રચ્યા છે પણ, ફરેકમાં શી રીતે રમ નિષ્પન્ન થાય છે તેનું કાંઈ નિરૂપણ કર્યું નથી, તેમ જ ચયનું નામ ‘નવરસ’ છતાં માત્ર આઠ રસના ઉદાહરણ કેમ આપ્યા છે તે પણ અચકારે કહ્યું નથી. અથના પ્રકાશને પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, ‘કદાચ એમ હોય કે શૃંગારના બે ભેદ જે વિપ્રલલ અને સ્થભોગ નામે છે તેને બે ભિન્ન ભિન્ન રસ માનીને અને પછી હાસ્યાદિ સાત રસ વર્ણવેને રસની નવ સંખ્યા તેમણે પૂરી માની હોય ’ એ અથમા અલંકાર વિશે કાંઈ છે જ નહિ.

આ ‘નવરસનું’ નું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું તેને આગળે વર્ષે એ જ પ્રકાશકોએ (મહોદી) “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” નો પહેલો અથ પ્રકટ કર્યો હતો અને તેમાં પ્રેમાનંદકૃત ‘દૈપદી હરણ’ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું તે અથના આરંભમાં પ્રેમાનંદનું જીવનચરિત્ર લખતા તેમણે કહ્યું છે કે પ્રેમાનંદના પુત્ર વપ્તે ‘અનકારશાસ્ત્ર અને પિંગળ પણ ગ્રંથ છે પણ તે પછી એક વર્ષે ‘નવરસ’ ની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે તેથી અનુમાન થાય છે કે વપ્તેએ એ અવકાશશાસ્ત્રનો અથ તેમના સાબળવામાં આવ્યો હતો પણ તેમને મળી આવ્યો નહિ હોય અનકારશાસ્ત્રના અથોમાં સામાન્ય રીતે રસ અને અનકાર બન્ને વિશે નિરૂપણ હોય છે તેથી વપ્તેએ અથ હતો તો એ બન્ને વિષય ઉપર હતો. તે હજુ સુધી કોઈ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલો જણવામાં નથી. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજા કોઈએ આ વિષય ઉપર અથ લખ્યો જણાયેલો નથી.

પરંતુ અનકારશાસ્ત્રનો ઉપયોગ તથા અવકારશાસ્ત્ર તરફની વૃત્તિ એ અસર તરફ લક્ષ કરીએ

ઇસવી સનના પદરમાં શતકમાં પ્રથમ કહ્યું તેમ ગુજરાતી કવિતાનો આરંભ થયો અને તે કાળના આદ્ય કવિઓ નરસિંહ મહેતા અને બાલણની કવિતા વિશે આ સંબંધે ઉપર કદાચ સૂચન કર્યું છે એ કવિઓએ અનકારશાસ્ત્રમાં પોતા પ્રવીણ હોવાનો દાવો કર્યો નથી તેમ તેની પ્રવીણતા દર્શાવવા પ્રયાસ પણ કર્યો નથી. નરસિંહ મહેતાની કવિતા ઘણી સારી શૈલીમાં છે, અને તેમાં અવકાર પણ ઘણા જ યોગ્ય છે પ્રભાત રામના પદ (પરબ્રાતિયાં) મા

“જાસ દીજે જાલવા, ભોર બયો માધવા,
ધરકામ દો માધવા મોડુ થાય ”

સુરતસંગ્રામ

એવા યમક જણાય છે, પણ તેના પરબ્રાતિયાનું બધાંજ એવું યમકવાળું સર્વત્ર હોવાથી એવી ગ્યતા થયેલી લાગે છે તેના બીજા કાવ્યોમાં એવા શબ્દાવલંબ જણાતા નથી. તેનાં મંત્રોમાં અર્ચાનકાર પણ બહુ જુજ છે

‘ મોર મુકુટ વાલે, શિર ધર્યો, મકરકત કુંડળ કર્યું;
‘ પીતાંબર, વાલે પેરિયું, જાણે ઉનાયા મેઘ જ વર્ણું. ’

‘ દાણુલીલા.

આ ઉત્પ્રેક્ષા આણુવામાં કાંઈ પણ યત્ન કરેલો નથી. તે માત્ર સ્વાભાવિક છે અને એવા અલંકાર પણ તેની કવિતામાં બહુ યોગ્ય છે અને વળી જ્યાં આવનો ઉત્કટ ઉત્સાહ છે ત્યાં તે વપરાયેલા છે. તેનાં વર્ણનોમાં લાલિત્ય ઘણું છે પણ તે અલંકારમય નથી.

બાલણુની કવિતા પણ સાદી છે, પરંતુ, નરમિંદ મહેતાનું લાલિત્ય તેની કવિતામાં નથી. તેનાં વર્ણનોમાં અલંકારવાળી રચના માત્રમ પડે છે, પણ, તે બહુ પરિમિત છે. એક ઉદાહરણ બસ થશે. તેણે ‘ નળાખ્યાન ’ લખ્યું છે તેમાં વ્યવસ્થામાં દમયંતીનો પ્રવેશ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે.

‘ દમયંતી ત્યાં સજ થઈ, સમા ગદિ જાયરે,
વ્યર્થ શોભા અતિ બહી, તેણે મોહ્યા મનરે.
જોનાર સહુ મનમાં ધરે, નારી મળે શુભ દિનરે.
એવી અઘૌઠિક નારીએ, ક્યાં મંડપ પ્રવેશરે.
દૃષ્ટિ સંમિલન થઈ. થયો ઘણો ઉજ્જેશરે;
તૃપ્તિ થાય ન કોઈને, નર નામધારી જોહરે. ’

‘ ક્યાં આ ટુંકું અને સરળ વર્ણન અને ક્યાં પ્રેમાનંદનું એ જ પ્રમંગલ અલંકારપૂર્ણ વિસ્તારી વર્ણન !

‘ નૃપ ભિમક તનયા, રૂપ બનયા, રસીલી ગમ પૂરણા;
નર અંગના, દેવાંગના, માનની મનમદ ચૂરણા.
કુખ મોચની મૃગશોચની, છે લલિત લક્ષણવતિ એ;
નિજ મન ઉલાસી, વેણુવાસી, અલક લટ વિલસંતિ એ.
રાખડી અમુલ્યે, શીશ કુલે, સેયે સીંદુર શોભિયાં;
શુભ ત્રાલ ઝળકિત, રત્ન ચળકિત, ભૂપનાં મન લોભિયાં.
મુખ સુધાસિંધુ અધરભિન્દુ, બૃગુટિ ભ્રમર બે ગુંજ છે;
બે મેત્ર નિર્મળ, દિસે છે કમળ, ફૂલ ફૂલ્યાં કુંજ છે.
આંજલ અંજન ચપળ ખંજન, મીન મૃગ બે હારિયાં;
પડયા રાય શૂરા, જાય પૂરા, બાણ કટાક્ષે મારિયાં.
જીએ વિવિધ પેરે, નયન ઘેરે, તિલક બાલે કીધલાં,
દીપક પ્રકાશ એમ નાસા, કીરનાં મન લીધલાં.

અવકાવગિ લલિતા, માવ સલિતા, ઉદર પોયણુ પાનરે,
છે ચિત્ર લકી કટી વકી, મેખલા ધુધર માનરે.
એ જંધા રબા તણા થમા, હસ ગત્ય પગ છાડતી,
સુખપાળ મુકી રાય હુકી, જાય પગલા માંડતી.

નળાખ્યાન

આ બે શૈલીઓ વચ્ચે જસે વર્ષતુ અતર છે એ લક્ષમા લક્ષ્મી સારે અવકારના ઉ
પયોગમા થયેલા બારે ફેરતુ કારણ સમજાશે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ અને બાલણના ચતકમા જ, પણ, કઈક તેમની પછી સિ
દ્ધપુરમા ભીમ નામે કવિ થયો તેણે 'હરિલીલા પોદશકળા' નામે ભાગવતની કથાતુ અવ્ય
લખ્યુ છે. તેની શૈલીમા ઉપર જેવી સાદાર્થ નથી. પોતાની નમ્ર શક્તિ દર્શાવતા જ તે અ
લકારમા ઉતરી પડે છે

‘ક્યા ગુન્ન ક્યા રત્ન અમૂલ્ય, ક્યા આવળ ક્યા ચંપા કુલ
ક્યા તર ચદન ક્યા કરીંગ, ક્યા ખીલર ક્યા મગાનીર.

* * * *

ક્યા વન પખી ક્યા મગળ, ક્યા કવિ અવર ક્યાં હુ બાળ.’

તોપણ અલકારશાસ્ત્રની પવીણતાનો દાવો છનકાર કરવાનો રીવાજ તેણે કાપ્ય
શખ્યો છે.

હુ બાળકને બાળી છુદ્ધ, વળી ન જાણુ અક્ષર શુદ્ધ
લઘુ ગુરે માત્રા પ્લુત પ્રસ્તાર, તાંત્ર પ્રબધ છદ અવકાર
ભરહ બેદ પિંગલ ગુણુ ગીત, વસ્ત બધે ગાયા ને કવિત,
આનિત રાગ મધ્યમ દતાર, નવ રસતણો ન લહુ વિચાર.
ધ્રુવ માત્રા પદ માત્રા સહી, અડયલ મુડયવ ને ચોપાઈ.
પૂર્વ છાયા રસાઉલા, દ્વિહા કુડળિયા કુંડલા.
ત્રાટિક સાટિક નાના તાંત્ર, તાનમાન ને નાટિક નાંત્ર,
કમ્યક સમ્યક ન જાણુ પદી, એક તાળી ત્રવડો ત્રવ પદી.
રથાનક ભૂષણુ આયુધ જાત, રવર વ્યજન લક્ષણુ ઉદાત,
રૂપક કેરા વાહન વર્ણ, સ્લોક સમાસ અને વ્યાકર્ણ
કથા સબધ કહુ ક્યમ કરી, જાણુ નહીં કવિની ચાતુરી,
સાહસ સત્ય તણે આધાર, બોલિશ નિજગુણુ તણા મુરાર.
ભક્તિ ભાવ આણી મનમાહે, ગાઇશ ગોવિંદ બોળે ભાવે,
જાણુ નહિ અધિક આક્ષેપ, કંગીશ કથા માત્ર મક્ષેપ’

પોતે શુ શુ નથી જાણતો એના આ લાખા વર્ણનમા અનબધ કવિ પોતે શુ શુ જાણે છે તે ગણાવ્યું છે, નહિ તો આ બધી લીગતની જરૂર નહોતી. અલકાર, રસ, પિંગલ, નૃત્ય, મગીત, વ્યાકરણ, એ સર્વમા 'કવિની આતુરી' હોવી જોઈએ એ તેનું સૂચન જ યુજરાતી કવિતાની શૈલીને એક પગલું આગળ બતાવે છે તે 'ભેળે ભાવે ગોવિંદ ગાવા'ની ઇચ્છા જણાવે છે તે એ જમાનાના કવિઓની પદ્ધતિ અનુસાર છે. તેની કવિતામા ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વગેરે અલકારની મદદથી ગ્યનાઓ નજરે પડે છે. પણ તે પોતે કહે છે કે ભોપદેવના 'હરિલીલા' નામે અથવા હનિલીલાના વિષય ઉપગના અથને આધારે આ અથ તેણે કરેલો છે તેથી, ભોપદેવના એ અથ સાથે સગ્ગામણી ક્યાં સિવાય કહી શકાય નહિ કે અનકારમા ભીમની પોતાની નવીનતા કેટલી છે. ભોપદેવના 'હરિલીલા' ના અથથી ભીમ 'ભાગવત' નો ઉદ્દેશ કરે છે એમ પણ હોય. ભીમનો બીજો મોઢો અથ હાથ લાગ્યો નથી.

છમની સનના સોગમા મૈકામા ઘણા કવિઓ થયા નથી તેમ જ જે થયા છે તે ઉચ્ચ પદ્ધતિના નથી વસ્તો, વજરાજ ને તુગસી એ ત્રણ કવિઓએ એ સૈકામા થયેલા જાણુશમા છે. અનકારોનો કાઠક કાઠક ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે, પણ, અલકારચાત્રનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો કે પોતાની કૃતિમા સ્થળે સ્થળે અનકાર આણવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જણાતો નથી વસ્તો. ભોરસદનો રહીશ અને જાતે ડોડીઓ હતો પણ તેની બાપા શિષ્ટ છે અને તેના લખાણ પરથી તે સરકારી જણાય છે પરંતુ તેના અનકાર બહુ સરકાર પામેલા નથી.

‘દીધી શિખામણ મને ન લાગે, જ્યમ પાઠે ભોડે કાનારે,’

‘જગતા માહે પૂજો નાખ્યો, સજગી થઇ છે જાળ,’

‘ચડે ગદીને તગપ દે બેસવા છઞ્છે ટાય.

શુકદેવ આખ્યાન

એવા અનકાર સાધારણ વ્યવહારના છે અને તેથી કવિતાની શૈલી પુષ્ટ થતી નથી.

જ્યુસગના વચ્છરાજે ભક્તિ કે પુરાણકથાના વિષય મુકી દઇ ઔચરિત્રની વ્યવહારિક વાર્તા લખી છે તેની કથા તથા શૈલી શામળભટ્ટની રચનાઓનું પૂર્વસ્વાદન કરાવે છે. અલકારમા તે વસ્તા કરતા બહુ આગળ વધ્યો છે.

‘દિવસ રેણી તન આવડે, અમાસ ચદ્રકળા જેમ ધડે,’

‘પૂનેમ રસ છુરો ચાદલો, મુખ ઓપમા છે જોડ’

‘નાસિકા કોર તો ગસમરી, અધ જિજ્ઞાસવજ,’

‘રસિકે થવણુ સોદામણુ, જેસા પીપળપાન’

‘કદિ પચાયણુ ગસમરી, સુદરતામ ખબ’

અલકાવળિ લલિતા, માવ સલિતા, ઉદર પૌયણુ પાનરે,
 છે ચિત્ર લકી કટ્ટી વંકો, મેખલા ધુધર માનરે.
 બે જઘા રબા તણુ થભા, હસ ગત્ય પગ છાડતી,
 સુખપાળ સુકી રાય હુકી, જાય પગલા માડતી.

નળાખ્યાન.

આ બે શૈલીઓ વચ્ચે બંને વર્ણવે અતર છે એ લક્ષમા લલિતુ તારે અવકારના ઉ
 પયોગમા થયેલા બારે ફેરવું કારણ સમજાશે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ અને બાલણના શતકમા જ, પણ, કઈક તેમની પછી સિ
 હપુરમા ભીમ નામે કવિ થયો તેણે 'હરિલીલા ઘોડશકળા' નામે ભાગવતની કથાનુ કાવ્ય
 લખ્યું છે. તેની શૈલીમા ઉપર જેવી સાદાઈ નથી. પોતાની નમ્ર શક્તિ દર્શાવતા જ તે અ-
 લકારમા ઉતરી પડે છે.

ક્યા યુગ્મ ક્યા રત્ન અમૂલ્ય, ક્યા આવળ ક્યા ચપો ફુલ.
 ક્યા તર ચદન ક્યા કરીર, ક્યા ખીલર ક્યા ગગાનીર.

* * * *

ક્યા વન પખી ક્યા મગા, ક્યા કવિ અવર ક્યા હું બાળ.

તોપણ અલકારશાસ્ત્રની પવીણતાનો દાવો ઇનકાર કરવાનો રીવાજ તેણે કાયમ
 રાખ્યો છે

હુ બાળકને બાળી છુદ્ધ, વળી ન જાણુ અક્ષર શુદ્ધ,
 લઘુ ગુર માના પૂત પ્રસ્તાર, તાત્ર પ્રબધ છદ અવકાર
 બરહ બેફ પિંગલ ગુણુ ગીત, વસ્ત બધ ગાથા ને કવિત,
 આલિત રાગ મધ્યમ દતાર, નવ રસતણો ન લહું વિચાર.
 ધ્રુવ માત્રા પદ માત્રા સહી, અડધવ અડધલ ને ચોપાઈ,
 પૂર્વ છાયા રસાઉલા, દૂહા કુડળિયા કુડલા.
 ત્રાટિક સાટિક નાના નાચ, તાનમાન ને નાટિક નાચ,
 કમ્યક સમ્યક ન જાણુ વદી, એક તાળી ત્રવડા ત્રય પદી.
 રથાનક ભૂષણુ આયુધ જાત, સ્વર વ્યજન લક્ષણુ ઉદાત,
 રૂપક કેસ વાહન વર્ણ, સ્લોક સમાસ અને વ્યાકર્ણ
 તથા સબધ કહુ કયમ કરી, જાણુ નહીં કવિની ચાતુરી,
 સાહસ સત્ય તણુ આધાર, બેલિશ નિજગુણ તણા મુરાર.
 ભક્તિ ભાવ આણી મનમાહે, ગાઇશ ગોવિંદ બોળે ભાવે,
 જાણુ નહિ અધિક આક્ષેપ, કરીશ ક્યા માત્ર મક્ષેપ.

પોતે શુ શુ નથી જાણતો એના આ લાખા વર્ણનમા અવખત કવિ પોતે શુ શુ જાણે છે તે ગણાવ્યું છે, નહિ તો આ બધી વીગતની જરૂર નહોતી. અલકાર, રસ, પિંગલ, નૃત્ય, મગીત, વ્યાકરણ, એ સર્વમા 'કવિની ચાતુરી', હોવી જોઈએ એ તેનું સૂચન જ શુજરાતી કવિતાની શૈલીને એક પગલુ આગળ બરાવે છે તે 'બોળે બાવે ગોવિંદ ગાવા'ની ઇચ્છા જણાવે છે તે એ જમાનાના કવિઓની પદ્ધતિ અનુસાર છે. તેની કવિતામા ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વગેરે અલકારની મહેવી રચનાઓ નજરે પડે છે. પણ તે પોતે કહે છે કે બોપદેવના 'હરિલીલા' નામે અથવા હરિલીલાના વિષય ઉપરના અથને આધારે આ અથ તેણે કરેલો છે તેથી, બોપદેવના એ અથ સાથે મગ્ગામણી કર્યો સિવાય કહી શકાય નહિ કે અવકારમા ભીમની પોતાની નવીનતા ટૂટી છે બોપદેવના 'હરિલીલા' ના અથથી ભીમ 'ભાગવત' નો ઉદ્દેશ કરે છે એમ પણ હોય ભીમનો ખીન્ને કોઈ અથ હાથ લાગ્યો નથી.

ધ્રમવી સનના મોળમા મૈકામા ધણા કવિઓ થયા નથી તેમ જ ને થયા છે તે ઉંચી પક્તિના નથી વસ્તો, વધરાજ ને તુગસી એ ત્રણ કવિઓએ એ મૈકામા થયેલા જાણવામા છે. અવકારોનો કાર્ધક કાર્ધક ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે, પણ, અવકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન દર્શાવનારો કે પોતાની કૃતિમા સ્થગે સ્થગે અવકાર આણવાનો તેમનો ઉદ્દેશ જણાતો નથી વસ્તો બોપદેવનો રહીશ અને જાતે ડાહીઓ હતો પણ તેની ભાષા શિષ્ટ છે અને તેનાં લખાણ પરથી તે સરકારી જણાય છે પરંતુ તેના અનકાર બહુ સરકાર પામેયો નથી

‘દીધી શિખામણુ કોને ન લાગે, જ્યમ પાકે ભાંડે કાનારે,’

‘બળતા માહે પૂગો નાખ્યો, સળગી યદ છે જાળ,’

‘ચડે રહીને તગપ દે બેસવા ઇચ્છે ટામ.’

શુકદેવ આખ્યાન

એવા અલકાર સાધારણુ વ્યવહારના છે અને તેથી કવિતાની શોભા પુષ્ટ થતી નથી.

જ્યુસતના વનછરાજે બંધિત કે પુરાણકથાના વિષય સુકી દષ્ટ સ્ત્રીચરિત્રની વ્યવહારિક વાર્તા લખી છે. તેની કથા તથા શૈલી શામળબટની રચનાઓનું પૂર્વસ્વાદન કરાવે છે. અલકારમા તે વસ્તા કરતા બહુ આગળ વધ્યો છે.

‘દિવસ રેણી તન આરટે, અમામ ચદ્રકળા જેમ લટે,’

‘પૂનેમ રસ જુરો ચાદલો, મુખ આપમા છે જેલ,’

‘નાસિકા કોર તો ગસભરી, અષ્ટખિબ પરવાજ,’

‘રસિક શ્રવણુ સોહામણુ, જેસા પીપળપાન,’

‘કટિ પચાયણુ નસભરી, સુદરતાકો ખબ.’

એવા અલકાર તેની બનાવેલી 'રસમંજરીની વાર્તા' માં નજરે પડે છે અને તેમાં એવી અલકારરચના જુજ નથી. 'જેસા પીપળપાન,' 'સુદરતાકો ખબ' એ ઉપમા અને રૂપક હિંદી કાવ્યોના અભ્યાસનું સૂચન કરે છે

કૃતિયાણાના લુહસીની ભાષા વસ્તા અને વચ્છરાજ જેની શિષ્ટ કે સરકારી નથી તેણે 'ક્રુવાખ્યાન' નું કાવ્ય રચ્યું છે તેના આરંભમાં તે સરસ્વતીને પ્રાર્થના કરે છે કે—

‘અક્ષર એહવા આપજો જે ખોલ ન કાઢે કાવ્ય.’

અને મથ પુરો કર્યા પછી પણ તેની આ શકા કાયમ નહીં છે. છેવટે તે કહે છે કે

‘કાલાવાવા કીધે જેહ, સરસ્વતિએ ઉપદેશ્યા તેહ,
ખોડમા દેશે કનિજન કાવ્ય, શતનયન મારુ હુ ખોલુ મોવ.’

તેની આલકારિક કલ્પનાઓ પણ ચોડી અને સાધારણ છે

‘અગાધ જલ છે આ મસાર, હરિનામે તે પામે ભવપાર,’

‘અધાકેરી લાકડી, હુ દુખવીતુ ધન’

‘નારદે મુને કૃપા કરી, તો હુ કીડી બેઠા કજર ચડી’

એવા નવીનતા વિનાના છેક સામાન્ય અનકારો કરતા કાંઈ વિશેષ દર્શન તેની કૃતિમાં થતું નથી.

આ સર્વ કવિઓની રચનામાંથી અનકારના ઉપર ઉદાહરણ આપ્યા છે તે બધા અલકારના છે. શબ્દાનકાર તેમની કવિતામાં જોવામાં આવતા નથી, ઝડઝમક, અનુક્રમણ, પ્રાપ્તિની અવગણના રચનાઓ તરફ તેમની વૃત્તિ યથેલી જણાતી નથી. વચ્છરાજે જોવાત આવતા કેટલાક વર્ણનો અર્થાલકારોથી ભરચક કર્યા છે, તે સિવાય અર્થના કારણે તેમણે ઘણે અતરે કવચિત્ કવચિત્ જ વાપર્યા છે, અને ત્યાં પણ કલ્પનાનું પ્રયોગ નથી, પણ, અર્થ સ્પષ્ટ કરવા કે પાત્રના ગુણ વર્ણવવા સાધારણ સંકેતથી આવતા અલકારો તેમણે વાપર્યા છે. અનકારશાસ્ત્રની પ્રવીણતા દર્શાવવા તેમણે અલકારમય રચનાઓ કરી નથી.

ઈસવીસનના સત્તરમા સદીમાં આવતા ગુજરાતી કવિતામાં નવા યુગનો ઉદય થયો છે જણાય છે. કવિતાની range અને art બંનેનો ભંગ અને સુંદર વિલાસ પ્રકટ થયો છે અને પ્રકારની કવિતા રચનારા અનેક કવિઓ ઉદ્ભૂત થયા છે અને કાવ્યસાહિત્યનો વિશાળ સમૃદ્ધ ગ્રંથિત થયો છે. કવિઓએ અલકારશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા મેળવેલી છે અને તેમનું તે ગાન ઠાકયું પણ નથી ગ્રહેતું તેમની રચનામાં સ્થળે સ્થળે અલકાર નજરે પડે છે. પરંતુ આમ છતાં કાવ્યના વિષય કરતા અનકારશાસ્ત્રને વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં

આખું નથી અને અલંકારનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ એ જ કવિતા રચવાના પ્રયાસનો હેતુ એમ બન્યું નથી. એ કવિમંડળનો શિરોમણિ તે પ્રેમાનંદ છે, અને તે એ મંડળમાં કે યુગમાં જ નહિ પણ સમસ્ત પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રથમ પદ્ધતિએ બી-રાજ છે. તેના હાથ નીચે અનેક કવિઓ કેળવાયા હતા અને જુદા જુદા વિષયો ઉપર કવિતા રચવાનું તેણે પેખાના જુદા જુદા શિષ્યોને સોંપ્યું હતું. પોતાના પુત્ર વલ્લભને હિંદીની ઘાટીપર કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, વીર-જીને ઉર્દૂ ફારસી વગેરે ભાષાઓની વાર્તા જેવી રચના ગુજરાતીમાં કરવાનું સોંપ્યું હતું. સુંદ-ગ્ને સંસ્કૃતની પૌરાણિક શૈલીની કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, અને પોતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વ ભાષાઓની ખૂબીઓ આપે એવી કવિતા કરવાનું માથે રાખ્યું હતું. આ રીતે અનેક રીતિઓ અને શૈલીઓનું પૂર ગુજરાતી કવિતાસરિતમાં આવી મળવાની સામગ્રી રચાઈ હતી અને તેથી બીજા અંશે સાથે વિવિધ જાતના અલંકારો પણ ફેલાઈ રહ્યા એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આમ છતાં હિંદી ભાષાની કવિતાની છાપ ગુજરાતી કવિતા પર પડી નહિ અને તે ભાષાના કાવ્યોના અલંકારોની કૃત્રિમતા ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થઈ નહિ તેનું કારણ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં સદૈવ નોંધી રાખવા જોગ છે. હિંદીનાં (એટલે મન ભાષામાં) નહિ પણ ગુજરાતીમાં કવિતા કરવી અને ગુજરાતી ભાષાને સરસ કવિતાવડે શોભાત્મક કરવી એવો પ્રેમાનંદનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. એમ કહેવાય છે કે રામચરણ હરિહર નામે વિદ્વા-નતા સંગમાં પ્રેમાનંદે હિંદુસ્તાનની સુસાધરી કરી હતી અને તે અરસામાં તેને કવિતા રચ-વાની શક્તિ વ્યુત્પન્ન થઈ હતી. સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રેમાનંદે હિંદી ભાષામાં કવિતા રચવા માંડી હતી અને એકવાર પોતાની કવિતા એ ગુરુને બતાવી. ગુરુ તે જોઈ બહુ નારાજ થયા. તે પૂર્વાશ્રમમાં પાછળના નાગર હતા અને ગુજરાતીમાં કાવ્યસાહિત્ય થાય એવી તેમને ઉત્કંઠા હતી. પ્રેમાનંદને તેણે કહ્યું કે “મને આશા હતી કે તું આ ખોટ પૂરી પાડીશ પરંતુ તું પણ બીજાઓની માફક હિંદી કવિ બની ગયો તેથી ખેદ થાય છે.” પ્રેમાનંદ પર એટલી અસર થઈ કે તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાં સુધી સર્વ ભાષાઓના જેવી ગુજરાતી ભાષા કવિતારૂપ અલંકારવડે ચણુગારાય નહિ ત્યાં સુધી મારે પાઘડી પહેરવી નહિ. અને મરતાં સુધી તેણે પાઘડી પહેરી જ નહિ. ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેને ઘણી જ ભક્તિ અને ધણું જ અભિમાન ઉત્પન્ન થયું. ગુજરાતીને તે આપણી ‘રસીલી ભાષા’ કહે છે અને ગુર્જ-રાણાં ‘મુઝ’ ‘મઝ’ એમ કહી ગુજરાતી ભાષા વગોવતાગના ‘મુખમાં ઘૂળ નાખવા’ તું તે સ્વયં છે. પોતે ‘રમેશ’ નાટકોમાં પોતાના આ વિચાર પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રસંગ તેણે ‘સાધ્યો છે અને એ નાટકોને’ અંતે ભરતવાચ્યમાં પણ તેણે ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ માગી લીધી છે:

‘સંગોપાંગ સુરંગ વ્યંજ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પદેપદ રસાળ બ્રૂણજવતી, શાઓ સખી ઊપરી;
જે ગિર્વાણુ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે રચાન એ લ્યો વરી,
થાય શ્રેષ્ઠ સદ્ સખીજન યદી, એ આથ પૂરો હરિ’

રોપદર્શિકાસત્યભામાઆખ્યાન.

“ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અભિલે, ફેલાય ફાલી ગણી,
સર્વ દેશ વિદેશ ગુર્જરગિરા, સોહાય સોહામણી,
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્થો તો રિણુ એ જ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમીનણી !

પાયાલીપ્રસન્નાખ્યાન.

‘જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં, શ્રેષ્ઠતા પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ આકૃતિ છે, બ્રહ્મ ન જાણે કહ્યો,
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી, નામે મહા ગુર્જરી,
વાધો તે મુરસે કસે ગુણ ગણે, ને પ્રિય વાણે હરિ
તપત્યાખ્યાન.

ગુજરાત દેશ અને ગુજરાતી ભાષા માટે આટલું અભિમાન ધરનાર,

‘આ નદનવન નો’ય
અધિક ગુર્જર ભુમિ હોય’

(તપત્યાખ્યાન)

એમ ગુજરાતનો ભૂમિને વર્ણવનાર, અને

‘આ તે લલિત સુમન મધુકણુ પ્રદેશ કે
વા મધુરી ગુર્જરીની મિહાશ મોઢી ઘણી’

(પાયાલીપ્રસન્નાખ્યાન)

એમ ગુજરાતી વાણીને વર્ણવનાર હિંદી ભાષાના કાવ્ય સાહિત્યના સંપ્રદાય ન સ્વીકારે એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં નવો કીર્તિસ્તંભ રોપવાના સકલ્પથી તેણે સંપ્રદાયના સાકેતિક નિયમોની અવગણના જ કરી છે. નાટકમાં સામાન્ય ખાત્રો માટે આવજાયા વાપરતી જોધાએ એ નિયમ માટે તે અનાદર દર્શાવે છે. પોતાની કૃતિઓને ‘કાવ્ય’ કે ‘નાટક’ એવા નામ ન આપતા ‘આખ્યાન’ જ કહે છે અને પોતાને ‘કવિ પ્રેમાનંદ’ નહિ પણ ‘બટ પ્રેમાનંદ’ કહેવડાવે છે. સંપ્રદાયને આ રીતે બાબુએ મુકનાર અને હિંદી કરતા ગુજરાતી ભાષાને ચઢીચાલી કરવા મથનાર હિંદી ભાષામાંના અલકારના સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કરે એ બંને જ નહિ, અને એ રીતે તેના પ્રયાસથી અનેક સાહિત્ય અને સામગ્રી ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થયા અને રસ તથા અલકારનું વિપુલ દર્શન થયું તોપણ હિંદી (વળ) ભાષામાં અલકારને આપેલું અસિશ્ય પ્રાધાન્ય દાખલ થયું નહિ. હિંદી ભાષાની કવિતા તરફ ફરી તેની આવી વૃત્તિમાં ઉછરેલા તેના મહોન્મત પુત્ર વલ્લભને હિંદી ધાટીની કવિતા કરવાનું સોપાથેલું હતું, પણ, તેનું અનુકરણ કરવું એ તે તિરસ્કાર બધું સમજતો હતો, તેનાથી ઉત્તમ થવું એ તે કર્તવ્ય સમજતો હતો. હિંદી ભાષાના મહાન કવિ “પૃથુરાજરાસા”ના રચનાર ચંદ વરદાસ માટે તે કહે છે,

‘ચદે છદ બદ રચ્યો, ગસ આસ આણી ઉર,
પ્રેમાનદ આગે મદ, ગતિ તેની લેખિયે’

* * * *

‘પૃથ્વીશ પ્રસસા કથી માન શેનું મોઘુ તેમા,
પ્રેમાનદની કવિતા સવિતા શી પેખિયે
બ્રાહ્મણથી માટ થયા, વશ ન વિધિના આતો,
કવિશ્વરના પિતાથી ચદ મદ લેખિયે.’

‘કવી જેની કવિતા, નિકદન તેનું કરાન્યુ,
પાય સાત નારી ભેળા નર નિપજાવિયો
તોડ્યા શબ્દ છોડ્યા નહિ જોડ્યા કર તોય જુડ્યા
રડા રસિક ન જોયુ આવ શો ભગવિયો’

કૃતીનસત્રાખ્યાન.

મર્ધ રાગ પાસે જાયતુ નહિ અને આશ્રયદાતાની પ્રસસા કરવી નહિ એ પ્રેમાનંદનું
તત દર્શાવી વલ્લભ પોતાના પિતાને ચદથી ચદતો કહે છે એટલું જ નહિ, પણ ચદ પોતાના
નાયક પૃથુરાજનું નિમ્ન વર્ણનું પાય સાત બારાઓનું મિશ્રણ કર્યું અને અનકાર આણવા
માટે શબ્દો તોડ્યા-બગાડ્યા, તે શબ્દોએ તોમાદ ધર્મ હાથ જોડ્યા તોપણ તેમને જુડ્યા,
એમા પણ તેણે ચદનું ઉત તાપણુ બતાવ્યું છે. અને તેમ છતાં રસિકજનોએ

‘ચદ ઝદ પદ સરકે દુહો વિહારિદાસ,
ચોપાઈ તુલસીદાસકી, કેશવ કાવિનવિલાસ’

એવી રીતે ચદના છદ કેમ વખાણ્યા તે માટે વલ્લભ આશ્ચર્ય દર્શાવો કૃપા દે છે

આ પ્રમાણે હિંદી ભાષાની અનન્ન મય રચના પ્રેમાનંદના કવિ મળે દાખલ કરી
નહિ’ અને હિંદી કવિતામાના

‘પરસે પુરવા ધુરવા ધરમે, ધરમે વાઢિ બેલુચઢિ તરસે ।
તરસે ચિત ચાતુક કેહરસે, હરસે દુતિદામિનિ મયરમે॥
વરસે ઘનઘોર છટા ક્ષરસે, ક્ષરસે ધુનિવાદત દાદરસે ।
દરસે વિનામિત વ્રહાસરસે, સરસે દિનસાગર જુવરસે’ ॥

૧. પ્રવીણસાગર

એવા શબ્દ તથા અર્થના કૃત્રિમ અલંકાર એ અવિ મડગના કાવ્યોમા દાખલ થયા નહિ’ અને
પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યતા પણ એવા અનકારોથી વિમુક્ત રહી

પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો ખરેખરા ચમત્કારવાળા અલંકારોથી ભરપૂર છે એ કહી બતાવવાની જરૂર નથી. એ તથા ઉદાહરણ અસ યશ દારિકાનગરીનું તેણે વર્ણન કર્યું છે કે :

‘આલિ ચિત્રલેખા જોતિ ગામ, સામસામાં શોભિતાં છે ધામ,
સમ જુમિના લવન તે ભાસે, જોતાં જુખ તરસ તે નાસે.’

* * * *
હીંપી ભીંતિ સોનાની ગાર, ચળકે કાચ તે મીનાકરી.

* * * *
દીસે દારિકા વૈકુંઠ સરખી, ચિત્રલેખાએ નગરી નરખી

* * * *
શકે અવાસ ઉડશે બ્યોમ, જાણે વૈકુંઠઆણું ભોમ’
ઝોખાહરણ.

દમયંતીને સંદેશો કહી પાછા આવતાં હંસ તેનું વર્ણન નજ આગળ આ પ્રમાણે કરે છે:

‘ભૂપ મેં દીડી ગર્વ ઘેલડી, સખી એ મધ્ય ઉભી અલખેલડી;
કદળાસ્થંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકનીવેલડી.

વેલ જાણે હેમની, અવેલ કુલે પુલી
ચક્તિ ચિત્ત થયું માહફ, ને ગયો હૃતત્વ જુલી.
સામસામાં રણાં શોભે, બ્યોમ ભોમ્ય ને સોમ;
છેદુમાં ખિન્દુ ખિરાજો, જાણે ઉડગણુ ભોમ્ય.
ઉભે અમી નિધિકિરણુ પ્રગટયા, કળા થઈ પરકાશ;
જ્યોતે જ્યોતથી સ્થંભ પ્રગટયો, શું એથાં યંબ્યો આકાશ.’

નજાખ્યાન

દમયંતીના સ્વયંવર મંડપમાં નળનો પ્રવેશ વર્ણવ્યો છે કે

‘વાગી સ્વયંવરમાં હાક, તે નળ આવ્યોરે;
ભાગા ભૂપ સર્વના નાક, ઝો નળ આવ્યોરે.
જાણે ઉદયો નૈષધ બાણુ, તે નળ આવ્યોરે,
અસ્ત થયા સહુ તારા સમાન, ઝો નળ આવ્યોરે.
તેજ અનંત અનંગનું અંગ, તે નળ આવ્યોરે;
જાણે જનક કાયાનો રંગ, ઝો નળ આવ્યોરે.

પ * * *
ચાલતો શારદુલની ગલ, તે નળ આવ્યોરે;
નીરાશ થયા નરપલ, ઝો નળ આવ્યોરે.

* * * *

મતે કરીને જોવા વાચ, ઓ નજ આંખોરે;

મહિમાયે થાંકર રાચ તે નજ આંખોરે.

નજાખ્યાન.

રસની શોભા વધારવામાં અને અર્થને પ્રકાશમાન કરવામાં પ્રેમાનંદની અલંકારરચનાનું અપ્રતિમ સામર્થ્ય છે. તેના અલંકારો યોગ્ય રીતે જ આવે છે અને તે છતાં રચણે રચણે આવે છે કેમકે કલ્પનાના ઉભયાર્થ જતા 'બળથી તે ઉદ્ભવ પામે છે. તે પગલે બેસાડેલા નથી તેમ સપ્રેક્ષાયથી ચાલતા આવેલાં ઉપમાનની પુનરુક્તિ કરવામાં તેણે સંતોષ માન્યો નથી.

પ્રેમાનંદે કોઈ કોઈ ઢેકાણે શબ્દાલંકારની રચના પણ કરી છે. જેમ કે;

‘ દીકી દાસી પડી કુર્મા વિલપતી, જે ત્યાં અતીશે રડી,
કોણમાં ધરી પીલતાં દીન યર્ષ જાણે હરો શેરડી;
પૂછે સારથિ ટ્રાપદી-પ્રિય સતી દાસી અરે ગે રડી,
જો આ પાંડુ-સૂન્દર પુજે વદ સખે વેરી સ્ત્રી રંગે રડી.

ટ્રાપદીહરણ.

અહીં ‘શેરડી’ શબ્દના અક્ષરો જુદી જુદી રીતે લઈ ગોઠવ્યા છે. તેમ જ તેણે અંતર્લોપિકા વગેરેથી પ્રબન્ધની રચના કરી છે.

‘ ભુદ્ધિ જાંધી અમઘી કરી હાથે કરી મોત બાચું,
ગાંગેયે શો મત્તાવર મયે બુદ્ધ તેથી જ આઢ્યું;
જા જોઈને હસ્તપદ પકડે મુક્તિ તો આજ યારો,
એ ક્રેધે દેવઘી મરણ આજે ન ત્યાં રખાશે.’

ટ્રાપદીહરણ.

અહીં નીચે (ચિત્રમાં) બતાવ્યા પ્રમાણે ધનુષ’ એ તીરની આકૃતિનો પ્રબન્ધ કરી પાંચવાથી,

‘ ગાંડીવથી મરણ આજે આજું મદ તીરથી જાશે ’ એવું વાક્ય નીકળે છે. અલબત્ત, આ અલંકારો કેવળ કૃત્રિમ છે તથા આ રચનાઓ કવિત્વ હીન છે અને તેમાં પ્રેમાનંદ ઓળખતો પણ નથી. સારા બાપ્પે પ્રેમાનંદની કૃતિમાં આવી રચનાઓ બહુ જ જુગ્મ છે અને પોતાના ઉત્તમ કવિત્વ ઉપર તેણે ઉગ્રતા દીધેલા આ ઉપરોહ (parasite) ને બાતલ કરી તેના કાવ્યોનો અવ્યાસ કરીશું તો સાલશે.

પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળની કવિતામાં અલંકારમય રચના ફેલાઈ છે. અલબત્ત, તેમ-

નામાં પ્રેમાનંદ જોટલું કવિત્વ નથો અને પ્રેમાનંદ જોટલી કલા નથી. તેમાંના મર્વમાંથી ઉદાહરણ આપી પિરતાર ન કરતાં વક્ત્રબનાં કાવ્યમાંથી એક બે ઉદાહરણ આપીશું.

‘ પોયણું ખીડાઇ જોઈ સૂર્ય સનમુખ યાતાં,
દુઃશાસન નારી તેમ, સંકેતાર્થ જતી જતી;
કમળની આસપાસ ભૂંગી બણુ બણુ કરે,
છુટયો જોઈ નાથ ખુશી, તેમ કૃષ્ણા રમ્મ યતી.
કુજ કુંજ પુંજ પુંજ, ભૂંગ બુલબુલ ગુંજ,
તેથી વાહવા ઉચારે, પાર્ય પક્ષ અતિ અતિ;
શીતળ ને મંદ વાય, સુગધિક આવે જાય,
વક્ત્રબ કવિત ગાય, મન ધારી મતિ મતિ. ’

દુઃશાસનરૂધિરપાન.

વક્ત્રબની રચનામાં પ્રેમાનંદ જોટલી વિશદતા-સ્પષ્ટતા નથી તેમ જ તેના અવકારમાં એની રમણીયતા નથી. તેના ત્રિચારની સખ્તાર્થ તેના તે અવકારને અને રીતિને જરા ભારે પડે છે. મહી નદીનું તે વર્ણન કરે છે કે,

‘ ભાળી મહી ભવાબ્ધિ શી, મહાત્મ્યવાળું અતિશે,
કાળુ ભમર છે પાણી, બ્રહ્મ કરનાર હા !
સાધુને અસાધુ કરે, કરે દાતારને અદાતા,
અચારને ચાર કરે, કાણુ તારનાર હા ! ’

મિત્ર ધર્માખ્યાન.

આ વર્ણનમાં પણ પ્રતાપ છે પરંતુ લક્ષિત્ય નથી.

પ્રેમાનંદનો સમકાલીન મુખ્યમિદ્ધ કવિ તે સામળભટ હતો, અને તે બેની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી. સામળે પ્રેમાનંદથી જુદા જ વિષયમાં કવિતા બેઠી હતી. પુગણુ કથાઓનાં પાત્ર ન લેતા સાધારણ વ્યવહારના મનુષ્યોને પાત્રો તરીકે લઈ તેણે વાર્તાઓ રચી છે, અને બોધના પ્રાસ્તાવિક વચનો લખ્યા છે. તેની કલ્પના ઉચ્ચગામી નથી તેમ જ તેના અલકારમાં અસાધારણતા નથી.

‘ વાડ થઈને ચીબડાં ગળે, સોંધી વસ્તુ ક્યાથી મળે !
ખળું ખાતું હોયે જો અન, તો જીવે નહિ એકે જન.
કલ્પ વૃક્ષ જો ફેરી ખાય, તેનો ચોર ન પેદા થાય,
નવાણુ પીતું દોષ નીર, જીવ જંતુ કયમ ધરે શરીર ! ’
નંદખત્રોશી.

વાંઝા ચીમડાના અને ખાના આવા અવકાશ મીઠુંના પાનિદાગ રખીશસના ચો રામાની સખામા ચમત્કાર ઉપજવનાર હશે પણ તેમા નીનતા કે રુચિ તા કોઈ નથી અને સામળને પ્રેમાનન્દ સાથે સરખાની મામળની ઠેકડી કરવાનું વ્યવસ્થા આવી રચનાઓથી કારણ મળતું હતું

આ સૈકાનો ખીજો સુવિખ્યાત કવિ તે અખો છે તેની કવિતામા જ્ઞાનનો જ વિષય છે તે પોતે કવિ થવાનો દાવો નથી કરતો. તે કહે છે કે કવિઓ મનની વૃત્તિ વર્ણવે છે અને ‘મનાલીત’ તો ‘ત્યમનું ત્યમ’ રહે છે આથી તેને કવિતાની દરકાર નથી ‘જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ’ એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે કવિજનોને કોષ ન કરવા તે ચિનતિ કરે છે અને કહે છે કે

‘તેણે અથ પહેલુ એમ જાણુ,

અખો મગલુજગણુ નથીજાણુતા

તુક ચોક ચાતુરી ઝડઝમમે,

અખો લઘા પિના નથી આણુતા

અખેગીતા

તેની આવી વૃત્તિથી તેણે અવકાશની દગ્ગાર નથી કરી દણતો ખાતર તેણે ઉપમા વગેરે વાપર્યા છે પણ તે મિલિતની કલ્પનાથી નહિ પણ તત્ત્વચિત્રકની કલ્પનાથી, અને કાવ્ય સાહિત્યને તે સાથે સંબધ નથી.

આ સત્તરમા સૈકામા ગુજરાતી કવિતાની અલકારમય રચના વિકાસકાળમા આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ અરાધમા સૈમના કવિઓ આ જુદી જુદી શૈલીઓનું અનુક્રમ તથા મિશ્રણ કરનાર છે અને તેમને સંબધે પૃથક્ વિવચનની આ લઘુ નિબંધમાં આવશ્યકતા નથી. એ જ મારણથી ઇસવીસનના ઓગણીસમા સૈમના ભક્તકવિઓની અનકા રચના વિશે નિવેચન કરીશું નહિ, અલકારરચનાની વૃત્તિ બધામા પછી તેમણે કાઈ નવીન રિચામા ગતિ કરી નથી. માત્ર એક અપવાદ છે અો તે પ્રાચીન મ ય સાહિત્યમાંના ઉક્તા પણ પહેલાથી ઉતરતી પકિતએ ન બેસે તેવા કવિ દયાનામની અપૂર્વ કવિતાનો છે તે પહેલે ચીતે ચાવનાર ન હતો લાલિત્ય, કોમલતા, રસિકતા એ સર્વ તેામા અવનવા છે નાના નાના છુટક રસપૂર્ણ કાવ્યો રચવાની રીતિ તેણે નહીં ઉપજાવી છે તેણે ઉત્પન્ન કરેલો મનોહર ગરબીઓની શૈલીએ આખી ગુજરાતને મોહથી ચકિત કરી દીધી સકળ સ્ત્રી વર્ગને કહે થયેલી તેની ગરમીએ તેના અનુપમ સામર્થ્યની સાક્ષી પુરે છે તેની કવિતામાંથી ઝરતો મધુરતાનો સ્રોત એટલો પ્રબલ હતો કે પ્રેમાનંદો ‘કડવા’ રખદ બદત ‘મીઠા’ ઉપનામ તેને મદ્ય કરતુ પડ્યુ આ મધુ તા પ્રેમની ડલકટ ભાવનામાંથી ઉદ્ભવતી હતી બીજી બધી ભાવનાઓ ગાણુ કરી તેણે એ જ ભાવનાને સુખ્ય કરી દતી ‘હમે તો એક પ્રેમ રમો વળશુ છ’ એ તેનું મત્ર છે બીજા કવિઓએ પ્રેમને ભકિતમા મેળવી દીધો હતો દયાનામે

ર્મકિતને પ્રેમમાં મેળવી દીધી હતી. આવી કૃત્તિની કવિતામાં અલંકારની અતીવ આસ્તા હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

‘તમારા તો હરિ સધળે રે, અમારા તો એક સ્થળે;
તમે રીઝો આંદરણે રે, અમે રીઝું ચંદ્ર મળે.’

પ્રેમપરીક્ષા.

એવા રમણીય અલંકારની બરાબરી પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં બાગ્યેજ યદ્ય દશી દયારામના વર્ણનો વસ્તુઓનાં તથા બનાવોનાં નથી પણ પ્રેમમૂર્તિનાં છે અને તેથી તેના વર્ણનપોષક અલંકાર પણ એ જ વિષયના છે.

‘કાટી કંદર્પ લજ્જવે એહેનું મુખકું, શીકર પડે છે કળા જમિની,
સદગુણ સાગર નટવર નાગર, બહીહારી એહેના નામની,
કાટી આબૂપણુ એરે બૂપણુ, સીમા છે અબિરામની.’

ગરબી.

‘સલિલહીન મીન જીવે ન કાય,
જપવિહિન યર્થ બગડે તોય,
તડિસ મેઘ તરિત વન ન સોય.’

ગરબી.

દયારામે દિ‘દીમાં પણ કવિતા લખી છે. તેમાં ‘સતસૈયા’ નામે એક મહોટા ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથમાં સાહિત્યમાં કહેલા નાયિકાઓના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે અને જાત જાતના પ્રાંત-ધર્મનાં ચિત્ર કાઢ્યો રચ્યાં છે. પ્રેમાનંદનાં ચિત્ર કાઢ્યો માટે ઉપર કહ્યું તે આને પણ લાગુ પડે છે. વળી એ શબ્દાલંકારો દિ‘દીમાં છે તેથી તે બાબતે ગમવાનું વિશેષ કારણ છે.

ગુજરાતી કવિતામાં અલંકારની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો આ રીતે સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપ સમક્ષ રજુ કર્યો છે. એમાં માત્ર દિગ્દર્શનનો હેતુ છે. સર્વ અંશનું વિવેચન યદ્ય શમ્યું નથી અને તે માટે વિસ્તારની જરૂર છે. વિશેષ કરી આ પ્રાચીન સાહિત્યના છેવટ ભાગમાં થયેલી જુદી જુદી શાખાઓની બિજતા માટે વિસ્તારતાની જરૂર છે. પરંતુ આ સંક્ષિપ્ત લેખ અલંકારમય રચનાના ઉદ્ભવનો કમ કાંઇક દર્શાવી શકશે તો બસ છે.

‘રમણભાઈ’ મહીપતરાંમ ‘નીલકંઠ’.

તત્ત્વજ્ઞાન (PHILOSOPHY) અને વિજ્ઞાન, (SCIENCE).

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૯૮ થી.)

આપણે ઉપર જોયું છે કે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ એ જ્ઞાનની યથાર્થ કલ્પના નથી. તેનાથી વસ્તુનું કંઈ પણ જ્ઞાન મળતું નથી એટલે તેનાથી વિશ્વનું વિષયાત્મક જ્ઞાન બનતું નથી.

વિજ્ઞાનવેત્તા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને સપ્રમાણે ગણ્ય છે. ટાઈ પલ્ક દન્દ્રિય-અગોચર જ્ઞાન તેમને વારંવાર લાગતું નથી તેથી તેમના જ્ઞાનની ક'પના સ્વાભાવિક રીતે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ છે. ચૈતન્યની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ સિવાય બાહ્ય જગતના મસર્ગથી ઉદ્ભવતા પ્રત્યક્ષોનું પ્રત્યક્ષ તરીકે જ્ઞાન મળે છે એટલું જ નહીં પણ તેમના સમ્પર્કરૂપે વર્તીકરણ અને અશ્રેયીકરણના પરિણામરૂપે મળે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન સંપાદન કન્વામા માનસિક ક્રિયાની શૂન્યતા સ્વીકારે છે તેમનો આ મત સ્વીકારીએ તો પણ આપણને મતોપમગ્નક ખુલાસો મળતો નથી. પ્રત્યક્ષનું પ્રત્યક્ષ તરીકે જ્ઞાન, બુદ્ધિની ટાઈ પલ્ક પ્રતિક્રિયા સિવાય આપણે સ્વીકારીએ તો પણ તે પ્રત્યક્ષ જડરૂપે નથી પણ ચૈતન્યરૂપે આપણા મનમાં પ્રવેશ કરે છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યરૂપે નથી પણ જડ મગમના પરમાણુના પરિણામરૂપે અને વિશ્વની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓના જોમ પરસ્પર રૂપાતર થાય છે તેમ એક જડ બળ (Force) નું રૂપાતર છે તો આપણે કહેવું જોઈએ છે કે આ મિદ્ધાત અન ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ પરસ્પર વિરોધી છે.

સ્પેન્સર અને ટીન્ડેલના જેવા વિજ્ઞાનવેત્તાઓ પણ સ્વીકાર છે કે આપણા મનોભાવ અને મસ્તિકના પરમાણુસમૂહની ક્રિયા વચ્ચે આસન્નમાન અને જમીન જોડેલા ફેર છે. મનોભાવ એ કંઈ વિશ્લેષણ માનસિક ક્રિયા બતાવે છે અને તે મગમના પરમાણુના પરિણામરૂપ નથી બલ્કે એક રીતે સ્વતંત્ર છે અને બીજી રીતે જોઈએ તો અનસ્પર્ગમ અસર કરે છે એ આપણા હરોજગના અનુભવથી જણાઈ આવે છે. મન અને મસ્તિક બંનેના કાર્ય અનુયમી છે અને બંને એક બીજા ઉપર અસ્પર્શ અમર કરે છે તો પણ મન મસ્તિકના કાર્ય રૂપે યા મસ્તિક મનના કાર્યરૂપે છે એ મન તરફ ખોટો છે. મનોભાવ અને મસ્તિકના પરમાણુસમૂહની ક્રિયા, ચૈતન્ય અને જડ એ બંનેના ગુણ ધર્મ, અર્થે વિવક્ષણ છે તેથી એને બીજાના અર્થરૂપે ગણવું એ કેવળ મશિપ છે એમ સ્પષ્ટ માન્ય પડશે. જડ વસ્તુના ગુણ અને કાર્ય દેશ અને કાળ બંને દર્શાને વશ છે મનોભાવ એ મગમના પ્રવાહને વશ છે જડવસ્તુને વિરતાત લબાઈ પોહાળાઈ અને ઉચ્ચાઈ એ જડત્વ ગુણ સ્વાભાવિક છે મનોભાવ રક્ત મગકમમાં આવે છે અને તેનું અસ્તિત્વ આપણને મદજ ઉપ-

* "That a unit of feeling has nothing in common with a unit of motion becomes more than ever manifest when we bring the two into juxtaposition (Spencer's Psychology) * The passage from the physical of the brain to the corresponding facts of consciousness is unthinkable " (Tyndall)

લબ્ધિદારા થાય છે. તેમનું ઐક્ય પદાર્થના ઐક્યથી જુદું છે તેમનામાં બિન્નત્વ હોવા છતાં તેમનો પ્રવાહ એક સરખો માલૂમ પડે છે એ એકતા આપણને, મનોભાવના જીવનપ્રવાહમાં બેધએ છીએ તે, જડસૃષ્ટિના જ્ઞાનમાં મળતી નથી.

મનોસક્ષિમાના સર્વ જ્ઞાનમાં અહ મત્વ જણાય છે જન્મથી તેં મરણ પર્વતના મનોભાવના જીવનપ્રવાહમાં ઘણા વિસ્તેષ હોવા છતાં એક અખડતા આપણે અનુભવીએ છીએ. જડ પદાર્થમાં આમનું કંઈ છે નહીં. આતર જગતમાં સ્વત પ્રવૃત્તિ અને સ્વતત્ત્વ ઇચ્છાનું જે જ્ઞાન મળે છે તે બાહ્ય જગતના જડ પદાર્થોમાં હોતું નથી આવા વિશેષ બેદોના વાસ્તવિક અસ્તિત્વથી જડને ચેતન યા તેના અવિર્ભાવ રૂપે ગણવું એ કેવળ કલ્પિત છે, તેમજ ચેતન એ જડ બળનું રૂપાતર છે એ માનવું આભાસરૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે જડ અને ચેતનનો આ પ્રમાણે ગુણ મળધ સ્વીકારવો આવશ્યક છે

તેથી પ્રત્યક્ષ જડ રૂપે નથી પણ માનસિક ક્રિયાને લીધે ચેતનરૂપ છે વિજ્ઞાનવેતાઓ તેને પરાક્ષ રીતે ચેતનરૂપ માને છે જ્યારે પ્રત્યક્ષને ચેતનરૂપ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે કોષ્ટ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને ચેતનરૂપ છે એ કબુલ કરવું પડશે, કારણ કે પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષના સંબંધોના સમૂહરૂપ છે આવી રીતે પદાર્થનું અસ્તિત્વ ચેતનરૂપ બને છે પદાર્થને તેના પ્રત્યક્ષ દ્વારા અનુભવીએ છીએ એટલે તેને ચેતનરૂપ જાણીએ છીએ, કારણ કે પ્રત્યક્ષ એ એક મનોભાવ છે આ વિચાર પ્રમાણે પદાર્થનું જડત્વ ચેતનરૂપમાં સમી જાય છે અને જેને આપણે જડ પદાર્થ કહીએ છીએ એ એક અજ્ઞેય તત્ત્વ તરીકે રહે છે, કારણ કે પદાર્થને આપણે પ્રત્યક્ષના સમૂહથી પર અનુભવતા નથી જ્યારે પદાર્થનું અજ્ઞેયતત્ત્વ- જે પ્રત્યક્ષના અધિકરણરૂપ છે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ માનવું એ કલ્પના મય છે પણ વાગ્તવિક નથી. આ ન્યાયાનુસાર બાહ્ય જગતનું અસ્તિત્વ નિર્મૂલ થાય છે કારણ કે પદાર્થના પ્રત્યક્ષોના અનુભવ સિવાય કંઈ અન્ય જ્ઞાન થતું નથી બાહ્યાર્થની શૂન્યતા એટલે કે એક રીતનો માયાવાદ ક્ષણિક વિજ્ઞાનનું પરિણામ આવે છે વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આમ છે ત્યારે વિશ્વનું વિષયાત્મક જ્ઞાન માનસિક બને છે વિષયાત્મક અને માનસિક જ્ઞાન વચ્ચે વિરોધ નથી પણ વિષયાત્મક અને કાર્તિકનિક વચ્ચે છે જ્ઞાન વિષયાત્મક એટલે અશે છે કે બાહ્ય જગતના નિયામો પ્રયોગ અને અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે સર્વ જ્ઞાન એક રીતે માનસિક છે ઇશ્વરજ્ઞાન અને પદાર્થવિજ્ઞાન બંનેના વિષયો કેવળ બિન્ન છે એક ચેતન છે બીજું જડ છે, તેમજ બંનેનો પરસ્પર સંબંધ છે તેથી જે જ્ઞાનની કલ્પના અને જ્ઞાનના સાધન એક વિષયમાં અતિ ફળદાયી છે તે બીજા પ્રદેશમાં નિરર્થક છે ઉપર જણાવના મુખ્ય ઇશ્વરજ્ઞાન, વિશ્વનું જ્ઞાન અને સ્વાનુભવ એ બંને જ્ઞાનની મદદથી, સુઅવસ્થિત અનુમાન દ્વારા મળે છે દૃષ્ટાંત લઈએ તો માલૂમ પડશે કે ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે સર્વદ સર્વશક્તિમાન છે વિગેરે ગુણોનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી પણ મનુષ્ય અપૂર્ણ અશ્વમ નિર્મલ છે એવા અનુભવની સાથે સાપેક્ષ (Relativity) ન્યાયથી આપણને ઇશ્વરના ગુણનું જ્ઞાન મળે છે ચેતન સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આપણને જડ પદાર્થના ગુણ ધર્મના નિયમો દ્વારા સાપેક્ષ અનુભવથી મળે છે ચેતન જ્ઞાનને પરાક્ષ િયતિમાંથી અપરાક્ષમાં

લાવવાથી, વિશ્વતા જ્ઞાન અને સ્વાનુભવની મદદથી અનુભાન અને વિચાર દ્વારા જે સુન્યવ
સ્થિત જ્ઞાન મળે છે તે ઈશ્વરજ્ઞાન છે તેથી એમને વાસ્તવિક કહેવું અને બીજાને કલ્પિત
કરાવવું એ, જડ અને ચેતન એ બે તત્ત્વોમાંથી એકને વાસ્તવિક અને બીજાને કલ્પિત
ગણવા બરાબર છે જડ સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાનરૂપે ચેતન સૃષ્ટિ છે તેથી જડ સૃષ્ટિને જ યથાર્થ
કહેવી એ બંનેને શૂન્ય ગણવા ગેરમાર્ગ છે જ્ઞાન આ રીતે માપેલું છે ત્યારે એકને પ્રધાન
નપદ આપવું એ બીજાને અન્યાય ગવા લે. છ તેથી ઈશ્વરજ્ઞાન પણ વિષયાત્મક
(objectively real) છે તેનો અર્થ એટલોજ છે કે તે પણ યથાર્થ જ્ઞાન છે વિષયા
ત્મક એટલે વિશ્વનું હિન્દ્રિયગમ્ય જ્ઞાન લાગે તો તે મ્હોળાથી ઈશ્વરજ્ઞાન જમણારૂપ લાગે
એ સ્વાભાવિક છે ઈશ્વરજ્ઞાન બે કેવળ કલ્પનામય હોય તો તે યથાર્થ જ્ઞાન નથી એમ
સ્પષ્ટ કહેવાય પણ તે માનસિક છે તેથી કલ્પિત સામીત થતું નથી ઈશ્વરજ્ઞાન માનસિક
છે તેમજ યથાર્થ છે તેનું પ્રત્યક્ષ છે કે વિશ્વતા જ્ઞાનનો તે અનાદ્ય કરતું નથી તે આદ્ય-
તાની રીતે તેનો ઉપયોગ થાય છે તેમજ અન્ય સર્વ જ્ઞાનના આધારરૂપ તે છે જડ અને
ચેતન સૃષ્ટિ બંને માપેલું છે બંને જ્ઞાનની યથાર્થ કલ્પનાથી તેમનું સંબોધન થાય તો આ
પણી દૃષ્ટિ વિમ્બીયુ થવાને રીધે વિજ્ઞાન અને ધનનો વિરોધ દૂર થાય છે, અને એ
બીજાને મહાય મળે છે ઈશ્વરજ્ઞાન બ્યારે કેવળ માનસિક એટલે કલ્પનામય થાય ત્યારે
તેનું જ્ઞાન અયથાર્થ ગણવું બેઠેલું પણ ઉપર જણાવવા મુજબ માનસિક હોય તો તે પણ
અન્ય સર્વ જ્ઞાન જેવુંજ યથાર્થ છે

આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને “ વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નો બેદ હવે
આપણે તપાસીશું ના. નિરુપનાન આધ્યાત્મિક તત્ત્વ અને વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વોની પ્રયોગ
શાળાઓ એક બીજાથી સ્વતંત્રજ છે ” એવું માનતા હોય એમ લાગે છે વિજ્ઞાનસિદ્ધ
તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું કર્તવ્ય વિજ્ઞાને મપાદન થયેની કલ્પનાઓને ઉચ્ચતર કલ્પનામાં મૂકી
વિજ્ઞાનના નિયમોની એકતા પ્રતિષ્ઠાપન કરવાનું છે વિજ્ઞાનવેત્તા જેમ જોવા રાગુની પ
કોઈ ઈત્યાદી તત્ત્વને માનતા નથી તમ વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાન શોધો માટેના
નિયમો કોઈ નિત્યતત્ત્વના નિર્માણરૂપ સિદ્ધ કરી શકતા નથી હિન્દ્રિયગમ્ય જ્ઞાન યથાર્થ
હોવાથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓ અને વિજ્ઞાનસ્વસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકજ પ્રદેશમાં જોવા કરે છે
વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાનવેત્તાઓના શોધો કાઢતા નિયમોનું એકીકરણ કરી વિ
જ્ઞાનસિદ્ધ જ્ઞાનની, જ્ઞાનનાગમ્ય પ્રદેશમાં એકતા સાધીને કહે છે આવી રીતે વિજ્ઞાનસિદ્ધ
તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં અને વિજ્ઞાનવેત્તાઓના કર્તવ્યમાં વિશેષ બેદ નથી આ લેખની પ્રસ્તાવ
નામાં જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થાઓ જે બતાવી છે તે ઉપરથી સહજ જણાઈ આવશે કે વિજ્ઞા
નની દૃષ્ટિ સંકુચિત છે અને જે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારને વશ સૂચવ્યા છે તેમનો
નિર્ણય થાય નહીં ત્યાં મુખી આપણ જ્ઞાન ધણું અપૂર્ણ છે એમ કહી શકાય બ્યારે આધ્ય
ત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ સ્વતંત્ર સિદ્ધિ પારેવા સંયોજનું નિરૂપણ કરે છે ત્યારે
આપણને જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ અવસ્થાનું જ્ઞાન થાય છે અને સત્ અમતનો કઈ અધ્યાન આવે
છે આવી રીતે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેમના વિચાર
કેવળ કલ્પનામય હોતા નથી. મળે કે જે અનુભવ અને જ્ઞાન આપણને મળે છે તેના

સ્વીકૃત પક્ષ તરીકેનો તત્વોનો નિશ્ચય આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રને કરવાનો છે. ઇન્દ્રિયગ્રન્થુ જ્ઞાનનો આધાર આવા આધ્યાત્મિક તત્વો ઉપર છે તેથી તેમનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન તેટલે અશે સત્ય છે. જ્ઞાનની સાપેક્ષતાનો નિયમ (Law of the Relativity of Knowledge) જે આપણા મનની ઘટનાના પરિણામરૂપ છે તેને અનુસરી વિચાર કરીએ તો આપણને વિજ્ઞાનના જેટલુંજ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આવશ્યક છે એમ લાગશે. આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રે મેળવેલા તત્વો વિજ્ઞાન ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે છે અને તેના સત્યોમાં સુધારો વધારે. કરવાથી આપણી દૃષ્ટિને વિસ્તીર્ણ કરે છે. અને વિશ્વની સત્તાનું યથાર્થ જ્ઞાન મળે છે. વિજ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનને વાસ્તવિક ગણે છે અને જે વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી સિદ્ધ થઇ શકે નહીં તે મનની ભ્રમણા છે એમ વિજ્ઞાનવેત્તાઓને સ્વભાવિક લાગે છે.

પણ જ્યાં સુધી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનના આધારભૂત ચેતનતત્વોનો તેમણે વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેમના જ્ઞાનની કલ્પના પ્રમાણે આધ્યાત્મિક સત્યો આભાસરૂપ લાગે એમાં નવાઇ જેવું નથી. આધ્યાત્મિક સત્યો જેના કે દેશ, કાળ, કારણતા વિગેરેને વિજ્ઞાનસિદ્ધ તત્વજ્ઞાનીઓ વિષયાનુભવગ્રન્થ માને છે તેથી સર્વ જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ છે એમ એમની કલ્પના છે. આધ્યાત્મિક તત્વ કંઈ ઇન્દ્રિયગ્રન્થ નથી તેમજ અનુભવગ્રન્થ નથી, કારણ કે સર્વ જ્ઞાન અને અનુભવ તેમના અસ્તિત્વથી સભવિત છે. જે તત્ત્વ મર્ચ જ્ઞાનના આધારભૂત છે અને જેના મિવાય આપણું સહજ જ્ઞાન પણ અશક્ય છે તેને અનુભવ ગ્રન્થ માનવાં એમાં અનવગચ્છાદોષ આવે છે. જેમ ક્ષણિક પૃથક પ્રત્યક્ષોમાંથી ચેતનની સ્વતઃપ્રગતિ સિવાય કંઈ જ્ઞાન અશક્ય છે તેમ અન્ય આધ્યાત્મિક તત્વો સિવાય પણ જ્ઞાન અશક્ય છે. તેથી આધ્યાત્મિક તત્વજ્ઞાનીઓ અને વિજ્ઞાનમિદ્ધ તત્વજ્ઞાનીઓના કર્તવ્યમાં ધણો તફાવત છે અનિત્ય વસ્તુના જ્ઞાન સાથે સાપેક્ષતરૂપે રહેલું નિતર તત્ત્વનું અસ્તિત્વ અને તેનું જ્ઞાન આપણને આધ્યાત્મિક તત્વજ્ઞાનીઓ આપે છે. દગ (Subject) અને વિષય (Object) નો મજબ વિગેરે પૂર્વ સૂચવેલા આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય વિજ્ઞાનસિદ્ધતત્વજ્ઞાનીઓ કરતા નથી તેથી આપણી છતાસા તમ થતી નથી. આધ્યાત્મિક તત્વજ્ઞાનીઓ કેવળ કલ્પનાથી વિચારોને બદલે વિજ્ઞાનના સત્યો અને અનુભવને આદર આપી તેના મત્યોનું મશોધન કરશે તો તે વિજ્ઞાનને મદાયભૂત થશે અને તેની સંકુચિત દૃષ્ટિમાં સુધારો કરશે.

આધ્યાત્મિક તત્વો અને વિજ્ઞાનસ્વસિદ્ધ તત્વોની પ્રયોગશાળા એક બીજાથી સ્વતઃ નથી. આધ્યાત્મિક સત્યો અનુભવગ્રન્થ નથી પણ તમના અસ્તિત્વના અનુભવનો આધાર બાહ્ય જગતના મર્ચ ઉપર છે તે તત્વો અનુભવના પૃથક્કરણ ઉપરથી મળી આવે છે તેથી તેમનું અસ્તિત્વ અનુભવગ્રન્થ છે એમ માનવું બૂવ ભરેલું છે. તે આધ્યાત્મિક તત્વો આપણા સર્વ જ્ઞાનના આધારભૂત છે અને અનુભવનું અસ્તિત્વ પણ તેમના ઉપર આધાર રાખે છે તેથી તેમને વિષયાનુભવગ્રન્થ માનવું એથી અનવચ્છાદોષ થાય છે, બાહ્યજગતના અનુભવ ઉપર પ્રથમ સદા જ્યાંથી કાગકમમાં આધ્યાત્મિક તત્વોના અસ્તિત્વનો અનુભવ મોડો થાય છે તેથી તેમનું અસ્તિત્વ અનુભવગ્રન્થ છે એમ માનવું એ સર્વ જ્ઞાનને નિર્મૂલ્ય કરવાનોગ છે. આપણા જ્ઞાનનું એક સ્વરૂપ વિજ્ઞાન જીવે છે, બીજું આધ્યાત્મિક જીવે છે. પણ જ્ઞાન

એક જ છે વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની શરૂઆત સર્વ જ્ઞાનના આરંભથી થાય છે એકને અનુભવસિદ્ધ કહેવું અને બીજાને કલ્પનામય કહેવું એ સકુચિત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે જ્ઞાન સંપાદન પ્રવૃત્તિમાં એ તત્ત્વની જરૂર છે-દૃગ્ અને વિષય જો કેવળ બાહ્ય જગતના પદાર્થોનો સમર્જન જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે કે એમ માનીએ તો ખાતર વાસ્તવિક આધ્યાત્મિક સત્ય તત્ત્વ રહેતું નથી. પણ તે જ્ઞાનની કલ્પના કેવી કલ્પિત છે તે આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ જ્ઞાનની મૂળ ક્રિયામાં દૃગ્ અને વિષયની જરૂર છે આ બન્ને તત્ત્વની ક્રિયા મિલાવે જ્ઞાન મળી શકતું નથી પણ બંન્ના સુધી આતર મનોસૃષ્ટિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી ત્યાં સુધી બાહ્યજગતની ક્રિયા સર્વસ્વ છે એવો આભાસ રહે છે તેથી ઉપલક્ષીય અનુમાન એમ કરવામાં આવે છે કે સર્વ જ્ઞાન અનુભવસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ છે પણ આ પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાનના અધિકરણરૂપ રહેલા આધ્યાત્મિક તત્ત્વો ઉપર મોડું લક્ષ અપાય છે તેથી તે પણ વિષયાનુભવજન્ય છે આવો ભ્રમ થાય છે જેમ જડ અને ચેતનસૃષ્ટિ સાપેક્ષ છે તેવી રીતે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન સાપેક્ષ છે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું અને અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ અનુભવને લીધે છે પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તેથી અનુભવજન્ય સાબીત થતા નથી આવી રીતે બંન્ની પ્રયોગશાળા જિન નથી પણ તે એક જ જ્ઞાનના અનુભવના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપ છે

૩ ન સિદ્ધરાવની પહેલી કસોટીમાંથી જડજગતથી સ્વતંત્ર કોઈ અગોચર તત્ત્વનું દર્શન હું એ અવાનુભવથી કરાવે છે પણ આ તત્ત્વના નિષ્કર્ષ ચેતનાનાથી ધ્વનિય સવ્યવસ્થા અને તેની આસપાસ રહેલા વિષયોના સમઘોમાંથી ઉત્ક્રાંતિ પામેન છે કે જેમ શ નરમિત્તત્ત્વ માને છે તેમ જડજગતથી સ્વતંત્ર કોઈ અગોચર છે?

જડજગતથી સ્વતંત્ર કોઈ અગોચર તત્ત્વનું દર્શન 'હું છું' એનો અર્થ એ કરનારો છે કે 'હું' ચેતનતત્ત્વ જડપદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જડ અને ચતન બંને તત્ત્વ એક બીજામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકતા જ નથી પણ તેમનો અગમ્ય મ સમવ શુદ્ધ રીતે બધાયનો લાગે છે 'હું' ચેતનતત્ત્વને જડજગતથી સ્વતંત્ર એટલે સંબંધરહિત માનવું એ જડ અને ચેતનનો મબંધ જે આપણે વાસ્તવિક રીતે અનુભવીએ છીએ તે ન માનવા જેવું છે મન અને મસ્તિકાને કેવો નિષ્ઠ સમઘ છે તે હાનું માનમશાસ્ત્ર સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે આવી રીતે આપણી શુદ્ધિ અને મસ્તિકાની વૃદ્ધિ અને વિકાસ અનુષંગી છે પણ એકને બીજાના ગર્વરૂપે માનવાથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો આપણે તિરસ્કાર કરીએ છીએ અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન શોધવા છૂટીએ છીએ જેમ હું તત્ત્વને જડજગતના અનુભવથી આ પછે કેવળ નિરાશુ ખી શકતા નથી તેમજ હું તત્ત્વ ચેતનાનાથી ધ્વનિયસવ્યવસ્થા માથી ઉત્ક્રાંતિ પામે છે એ પણ કયુન રાખતા નથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓનો એક મોટો દોષ એ છે કે તેઓ અંધ સ્થિત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઉચ્ચતર શાસ્ત્રના સંલની કસોટી કરે છે વાસ્તવિક રીતે તો એ છે કે ઉચ્ચતમ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી અંધ સ્થિત શાસ્ત્રની સકુચિત દૃષ્ટિ સુધારી તેમના યથાર્થ જ્ઞાનનો ખ્યાલ આપવાનો છે 'હું' ચેતનતત્ત્વના અસ્તિત્વનો અનુભવ મનુષ્ય એકનાતેજ થાય છે અને તેની ઉત્ક્રાંતિ મોડામાં મોડે છે તેથી હું તત્ત્વ જડ

જગત્માંથી ઉત્કાન્તિ પામે છે એમ સ્વાભાવિક લાગે છે. ચેતનતત્ત્વને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતન્ત્ર માનવાને કંઈ કારણ નથી પણ તેથી તે ચેતનાવાળી ઇન્દ્રિયસંવ્યવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે માનવું પણ ભુલ ભરેલું છે.

‘હું’ ચેતનતત્ત્વનો અનુભવ આપણને કાળક્રમમાં મોરો થાય છે તેથી જડવસ્તુના અનુભવમાંથી તે ઉત્કાન્તિ પામે છે એવો, જડ અને ચેતન સૃષ્ટિના ગુણ અને નિયમો બરાબર ન સમજવાથી, આભાસ ઉદ્ભવે છે. જડ અને ચેતનતત્ત્વોમાં વિશેષ ભેદ છે એ સ્પેન્સર અને ટીન્ડાલ પણ કથુવ રાખે છે. વળી ચેતનનો અનુભવ જડતા કરતાં મોડો થાય છે તેથી ચેતન જડ પરમાણુના પરિણામરૂપે ઉદ્ભવે છે એ માનવું કેવળ કલ્પિત છે. જીવનશાસ્ત્રનો મૂળ નિયમ છે કે “જે કંઈ સ્પષ્ટ છે તે સિદ્ધજ નથી”. આ નિયમથી જો આપણે જીવન-શાસ્ત્રથી ઉચ્ચતર શાસ્ત્રના સત્ત્વની કસોટી કરીશું તો ઉચ્ચતર ઉત્કાન્તિ પામેલા સત્ત્વો તો ખુલાસો સતોપકારક નહીં થાય અને આભાસરૂપ લાગશે ચેતનતત્ત્વ વિષે પણ તેમજ છે. ચેતનતત્ત્વનું ખરૂં રહસ્ય સમજવાને માટે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ તેમની સંકુચિત દૃષ્ટિને ચેતન્યનો વિસ્તીર્ણ દૃષ્ટિથી સુધારવાની છે તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે આદિતત્ત્વ સાદામાં સાદું અને અસ્પષ્ટમાં અસ્પષ્ટ હોવું જોઈએ; અને જે કાંઈ સંયુક્ત અને સ્પષ્ટ ઉત્કાન્તિ પામેલું જોઈએ છીએ તે મૂળ તત્ત્વના આવિર્ભાવરૂપે છે. પણ આદિતત્ત્વને જડ એકલુજ માનવાથી જ્યારે ચેતનનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેના ખરા સ્વરૂપને આભાસ ગણી જડ પરમાણુના પરિણામરૂપ ગણવામાં આવે છે. તેથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓ માને છે કે “ચિત્ત પણ જડ શરીરની સાથે કંઈ આદિસિદ્ધ નથી, પણ ઉત્કાન્તિ પામેલ છે” આપણે જડને ચિત્તનો વિરોધ જોયો છે તેથી એક તત્ત્વ બીજામાંથી ઉત્કાન્તિ પામે છે એ મત સ્વીકારી શકીએ એમ નથી જ્યારે જડમાંથી ચિત્તનું અસ્તિત્વ નથી ત્યારે વિશ્વના ખુલાસા માટે બીજું ચેતનતત્ત્વ માનવું આવશ્યક છે. કારણ કે ચિત્ત જડમાંથી ઉત્કાન્તિ પામતું નથી અને જડ વસ્તુના અનુભવથી ચેતન સૃષ્ટિના સભવનો ખુલાસો થતો નથી. વળી કાળક્રમમાં ચેતન તત્ત્વનો અનુભવ મોડો થાય છે તેથી તે વાસ્તવિક રીતે હયાત હતું નહીં એ માનવું ભુલ ભરેલું છે જ્ઞાનની કલ્પના પણ આ વિચારનું સમર્થન કરે છે, કારણ કે ચેતનતત્ત્વની ક્રિયા સિવાય કંઈ સહજ જ્ઞાન પણ થતું નથી. ચેતનરહિત જગત્ શૂન્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે ચેતનતત્ત્વની ક્રિયા સિવાય જ્યારે કંઈ જ્ઞાન થતું નથી ત્યારે કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વનો અનુભવ થતો નથી. જડ વસ્તુનો આધાર આ પ્રમાણે ચિત્ત ઉપર છે ચેતન રહિત કોઈ પણ વસ્તુ રહી શકતી નથી કારણ કે એનું જ્ઞાન થતું નથી. આપણા જ્ઞાનના આરભમાં જ ચિત્તનો સ્વતંત્ર સિદ્ધ સ્વીકાર કરીએ છીએ. કારણ કે તેના પ્રકાશ સિવાય અખિલ બ્રહ્માંડ શૂન્ય છે. અને જ્યારે સર્વ પદાર્થ અને જીવંત પ્રાણીઓનો ઉત્કાન્તિવાદ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને ચેતન્ય શરીરમાં ઉત્પન્ન થતું લાગે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે શરીરથી સ્વતન્ત્ર છે તેમજ પરતન્ત્ર છે.

“આ માનસિક સાધન આવશ્યક સત્ત્વના રસ્તા પરથી આપણને વિમાર્ગે લઈ જાય એમ સંભવે છે” વિજ્ઞાનવેત્તાઓનું જ્ઞાન કેટલે અંશે વિષયાત્મક છે અને ઇશ્વરજ્ઞાન મા-

નાસિક છે તે આપણે પૂરું જોયું છે. માનસિક માધન જ્યારે કેવળ કલ્પનામય હોય તો જ હાનિકર્તા છે. પણ જ્યારે જડ અને ચિત્ એકજ સત્તા ભિન્ન સ્વરૂપ છે ત્યારે માનસિક સાધન વિભાગે લઈ જાય એવો સભવ નથી, કારણ કે વાસ્તવિક જ્ઞાન મળે તે ઉદ્દેશથી બીજી સ્વરૂપ તે નિહાળે છે, અને જડ જગત્તા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ અને સુધારો કરે છે વિજ્ઞાનની સક્રિય દૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી વિસ્તીર્ણ થાય છે અને તેથી આપણને યથાર્થ જ્ઞાન મળે છે.

વિજ્ઞાન અપૂર્ણ રીતે અનુભવને માન્ય કરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ પણ જે જ્ઞાન અનુભવની સાથે મળે છે તેથી તે અનુભવજન્ય છે એ માનવું ન્યાયપુર સર નથી. “મૌન્યની છાપ સુખ દુઃખ પ્રેમ દ્વેષ ઇલાદિ લાગણીઓ સહજ ઉપલબ્ધ નથી” એમ રા. વિનયલાલ માને છે. જેમ સર્વ જ્ઞાનમાં બાહ્ય જગતના અનુભવની જરૂર છે તેમ આ ઉપર જણાવેલા ચેતન સૃષ્ટિના અનુભવમાં પણ છે. ‘સહજ ઉપલબ્ધ’ એ શબ્દ મૌન્યની છાપ વિગેરે અનુભવને લાગુ પડતો નથી, કારણ કે ચેતન સૃષ્ટિ તેમજ જડ જગત્તા પણ ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે પણ જડ જગત્તાથી ચેતન તત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી. ચેતન તત્વનો જડ જગત્તાથી એક રીતે સ્વતંત્ર સ્વીકાર કરીએ તો બન્ને સૃષ્ટિમાં ઉત્ક્રાન્તિ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે “સહજ ઉપલબ્ધ” એ અનુભવથી પર નથી કારણ કે આપણા પૂર્વજોનું જે જ્ઞાન અનુભવજન્ય હતું તે આપણને સહજ ઉપલબ્ધ લાગે છે આપણા સુખ દુઃખ પ્રેમ એ ચેતન અનુભવમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિ છે તેથી તેને સહજ ઉપલબ્ધ કહી શકાય નહીં “સહજ ઉપલબ્ધ” એ ચેતન તત્વો છે કે જેના સિવાય આપણું જ્ઞાન ઉદ્ભવતું નથી, અને તેથી તે ચેતન તત્વો આપણા જ્ઞાનના અધિકરણ રૂપે છે ચેતન સૃષ્ટિ વિકાસને આધીન છે પણ તેના મૂળતત્વો કે જેના ઉપર બન્ને સૃષ્ટિનો આધાર છે તે અનુભવજન્ય નથી કારણ કે કઈ સહજ અનુભવ પણ તેમની હયાતીથી જ શક્ય છે. હરબર્ટ સ્પેન્સરે આપણા પૂર્વજોના અનુભવથી આપણને સહજોપલબ્ધિજન્ય જ્ઞાન થાય છે એમ સાબીત કર્યું છે પણ આપણું જ્ઞાન કેવળ ક્ષણિક પૃથક જ્ઞાનહીન અથવા પ્રત્યક્ષોપલબ્ધ હોય તો અનંત કાળ જવાથી પણ તે જોઈતા ચેતન તત્વ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી તેથી અનુભવના અધિક્ષાન રૂપ રહેલા આવશ્યક ચેતન તત્વોને આપણે સહજોપલબ્ધિજન્ય (a priori) માનીશું.

પણ આધ્યાત્મિક તત્વ જ્ઞાનીઓ જે અનુભવની કલ્પના ઉપરાંત અનુભવથી સ્વતંત્ર (a priori) માનસિક કલ્પનાઓમાં માને છે, અને જેઓ આપણા વસ્તુસંબંધી જ્ઞાન કરતા ભિન્ન સ્વયંભૂ (Intuitive) જ્ઞાન હોય એમ માને છે તેઓ અનુભવચાત્મીઓની જ્ઞાતમાંથી અજ્ઞાત જોવાની રીત પલટાવી નાખે છે.

જેને રા. વિનયલાલ અનુભવની કલ્પના કહે છે જેવી કે કાર્યકારણનો ન્યાય તે

ખરી રીતે અનુભવજન્ય નથી પણ માનસિક છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કાર્યકારણની ભાવના (Law of Causality) અને વિશ્વનું નિયમિતપણું (Uniformity of nature) એ બન્ને એક સમજે છે. વિશ્વનું નિયમિતપણું એ ધણા નિયમોના અનુભવ ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક કાર્યનું કારણ શું ? એ પ્રશ્ન જ્ઞાનની શરૂઆતમાં જ થાય છે. અનુભવ એ ભાવયોજન શક્ય થાય છે તેથી જે કાર્ય કારણની ભાવના સ્વાભાવિક અને માનસિક છે તેને કેટલોક અનુભવ મળ્યા પછી વ્યાપ્તિની રીતે (Inductively) શોધી કાઢવી એથી એ અનુભવજન્ય ફરતી નથી; કારણ કે તેના સિવાય કંઈ સહજ અનુભવ પણ અશક્ય છે. જો કે આવી આધ્યાત્મિક કલ્પનાઓ અનુભવના પૃથકરણથી માલૂમ પડે છે તોપણ તે અનુભવજન્ય નથી કારણ કે સર્વ અનુભવના અધિકરણરૂપ તે કલ્પનાઓ હોય છે. તે આધ્યાત્મિક તત્વો અનુભવથી સ્વતંત્ર એટલે દરજ્જે છે કે તે અનુભવથી ઉત્પન્ન થતાં નથી પણ તેમના જ્ઞાનને માટે આપણને અનુભવ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જેમ ચેતનતત્વ સિવાય અનુભવ અશક્ય છે તેમ તેમનું જ્ઞાન પણ અનુભવ સિવાય અશક્ય છે. તેથી અનુભવશાસ્ત્રીઓની જ્ઞાતથી અજ્ઞાત જોવાની રીતને પવટાવી નાખતા નથી. પણ જ્ઞાન પ્રદેશનું સંકુચિત જ્ઞાન વિસ્તીર્ણ બનાવે છે.

“વિજ્ઞાનીઓ મૂળ પદાર્થ અને મૂળગતિના આદિ કારણરૂપ અજ્ઞાનશક્તિને શ્રદ્ધા આદરચુકત માન આપી.....” અનુભવશાસ્ત્રીઓ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પ્રદેશનો વિભાગ શાસ્ત્રીય રીતે કરતા નથી પણ જોને તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માને છે, જ્ઞાનની કલ્પનાને અનુસરી જોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે તેને જાત. અને જે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી અગમ્ય છે તેને અજ્ઞાત કહે છે. જો આપણે ન્યાય પૂર્વક જોઈએ તો મૂળ પદાર્થ પણ અજ્ઞાત છે કારણ કે ક્ષણિક પ્રત્યક્ષથી તેનું આપણને કશું ભાન નથી જ્યારે સર્વ પ્રત્યક્ષો એક પછી એક અમુક પદાર્થમાંથી અનુભવીએ છીએ ત્યારે જે અજ્ઞેય તત્વ રહે છે તેને પદાર્થ કહીએ છીએ. પણ જ્યારે આધ્યાત્મિક તત્વો આભાસ રૂપ છે ત્યારે બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ પણ બ્રમરૂપ છે. આ પ્રમાણે રચ્ય દવામાં ઉકુચન કરવાને બદલે ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી અનુભવાતા એક જ્ઞાતના માયાવાદ (Idealism)ના સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં ઉડીએ છીએ. જ્યારે બાહ્યાર્થ શૂન્ય છે ત્યારે મૂળ પદાર્થ મૂળ ગતિનો શી રીતે વિચાર કરી શકીએ ? અને તેનું આદિ કારણ શી રીતે શોધી શકીએ ? કયા વિજ્ઞાનવેત્તાને આદિ કારણનો અનુભવ થયો છે ? જો તેનો અનુભવ થઈ શકે એમ નથી તો તેને કલ્પનામય કહેવું પડશે અને જ્યારે આધ્યાત્મિક તત્વો બ્રમરૂપ છે ત્યારે આદિ કારણના જ્ઞાનથી શું વધારે બ્રમરૂપ કહી શકીએ ?

જ્યારે અનુભવશાસ્ત્રીઓ (Positivists) જડને આદિસિદ્ધ માને છે ત્યારે મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ બન્ને આદિસિદ્ધ હોવા જોઈએ. આ બંને જડ વસ્તુનું ઐક્ય અજ્ઞાન શક્તિમાં શી રીતે થાય છે ? કારણ આદિકારણ અજ્ઞાનશક્તિ છે તેની ઉત્ક્રાન્તિ મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિમાં કેવી રીતે થાય છે તેનો આપણને અનુભવ નથી. જો અજ્ઞાન શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય તો તે જ્ઞાત થાય છે. જ્યારે જડ વસ્તુ આદિસિદ્ધ છે કારણ કે સ. વિજયવાસ હબે છે. “ચિત્તપંથુ જડ શરીરની સાથે કેઈ આદિ સિદ્ધ નથી પણ ઉત્ક્રાન્તિ પામેલ છે” ત્યારે આદિ કારણરૂપ અજ્ઞાન શક્તિ પણ જડ હોવી જોઈએ. જો

તેને જડ સ્વીકારીએ તો તેને અધા આદર શી રીતે આપીએ ? જડ વસ્તુમાં એકતા નથી. તે જ્ઞાનહીન અથ છે તો તેની પૂજા આપણે શી રીતે કરીએ ?

જે જ્ઞાનની કસોટીથી આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર આભાસરૂપ લાગે છે તે જ જ્ઞાનની કસોટીથી અનુભવશાસ્ત્રીઓના ધર્મની જાવના કલ્પિત કરે છે.

વિજ્ઞાનવેત્તાઓ મૂળ પદાર્થ અને ગતિનો સ્વીકાર કરી પોતાની શોધ ચલાવે છે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય તત્વજ્ઞાનીઓ કરે છે. અગણિત જડ પરમાણુ અને તેમની ગતિથી વિશ્વના રહસ્યનો ખુલાસો કરવો તે કરતાં એકજ જડ પદાર્થ અને તેની યાંત્રિક નિયમાનુસાર ગતિથી ખુલાસો કરવો એ વધારે ન્યાયપૂર્વક અને માન્ય છે. પણ મૂળ પદાર્થ અને તેમની ગતિના અસ્તિત્વથી મનનું સમાધાન થતું નથી. આ બેદમાંથી અભેદ શોધવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે થાય છે મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ બન્ને એક બીજાના કાર્યરૂપ નહીં હોય શકવાથી બન્ને તત્વો આવશ્યક લાગે છે. પણ તેનું અદ્વૈત સાધવાને તેમનાથી ઉચ્ચતર તત્વ કદપણ પડે છે. ગતિ ને પદાર્થને અનાદિ ગણવા તેના કરતા કોઈ ચેતનતત્વ તેમના રૂપાંતરના અધિજ્ઞાન અને કર્તા છે એ માનવું વધારે ન્યાયપૂર્વક છે. આદિ પદાર્થની ગતિ સ્વતઃ પ્રવૃત્ત માનીએ તો જડ પદાર્થ જ વિશ્વનું આદિ કારણ થાય છે પણ જડ પદાર્થમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ માનવી તેના કરતાં ચેતનતત્વમાં તે ક્રિયા છે તે વધારે સત્ય છે. તેથી પદાર્થને ગતિમાન કરનાર કોઈ ચેતનતત્વની ઇચ્છા હોવી જોઈએ.

તત્વજ્ઞાનનું કોઈ પણ મૂળતત્વ એ આપણા અનુભવ અને જ્ઞાનના પૃથક્કરણમાંથી મળે છે. મનુષ્યમાં નિશ્ચયાત્મક ઇચ્છા છે તેના અનુભવ ઉપરથી અનુમાનદ્વારા આપણે જગતના કર્તા તરીકે ચેતકન-ઇચ્છા છે એમ સાબીત કરી શકીએ છીએ, આ ચેતન ઇચ્છા-મય છે તેને માટે દેહલાંક સંબળ કારણ છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ પ્રાચીન સમયના કરતાં હાલમાં જ્ઞાનના દરેક પ્રદેશમાં વિશ્વનો ક્રમ, વ્યસ્થા અને નિયમિતપણું વધારે ચોક્કસ પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાનથી ખતાવ્યું છે. વિશ્વનું જે નિયમિતપણું છે તે ઉપર તે ઇચ્છા જ્ઞાનમય છે એવું અનુમાન સ્વાભાવિક છે. પણ રા. વિનયજ્ઞાનનું માનવું છે કે “વિશ્વમાં અનેક ઉત્પાત અને ક્ષોભો થાય છે જ અને વળી ડગલે ડગલે પ્રકટ થાય છે”. વિશ્વનું જે જ્ઞાન હાલમાં આપણને મળ્યું છે તે ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે વિશ્વનું નિયમિતપણું આ ઉપર જણાવેલા ઉત્પાતો કરતાં વધારે પ્રમળ છે. પણ જે નિયમભાગ અને અનિયમિત ક્ષોભ આપણે જોઈએ છીએ તેનું કારણ શોધવાની આપણને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે. જ્યારે વિશ્વના નિયમ દરદર્શીએ જદલાતા નથી અને કાર્યકારણની ભાવનાને અનુસરી સમાન રિયતિમાંથી સમાન કાર્ય જગતના દરેકાઈ ભાગમાં નિયમિત કાળે થાય છે. ત્યારે વિશ્વમાં આપણે શા માટે અનેક ઉત્પાતો જોઈએ છીએ ? તે પ્રશ્નને વધારે શાસ્ત્રીય રીતે પૂછીએ તો જગત શાથી અપૂર્ણ છે ? વિશ્વમાં અસત્ ક્યાંથી આવ્યું ? એમ થાય છે સંપૂર્ણતા આ અપૂર્ણ જગતમાં મળી શકતી નથી અને વિશ્વની અપૂર્ણતાનો અનુભવ આ-

પણ સર્વ કોઈને છે જ્યારે વિશ્વ અપૂર્ણ છે ત્યારે તેમાં જનતા બનાવો પણ અપૂર્ણ હોય
 અગ્રી રીતે વિશ્વમાં અસત એ બાબત સ્વીકારીશું તો તેમની કેટલીક બાબતનો ખુલાસો
 થશે પણ જે ના વિવેચકાવને જગતમાં અસત ક્યાથી આવ્યું ? એ વિષેનો ખુલાસો
 જેહતો હોય તો વિજ્ઞાનવેતાઓ પાસેથી મળશે નહિ તેને માટે તત્ત્વજ્ઞાન કે જે અનુભવ
 સિદ્ધ જ્ઞાન નથી તેમાંથી મળશે જગતમાં અપૂર્ણતા ક્યાથી આવી એટલે જગત દેશકાળમાં
 શી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો ખુલાસો એટલે આપણા શાસ્ત્રમાં એટલેજ છે કે 'એમના એ
 નેક થએ' એવી બ્રહ્મને ઇચ્છા થઈ. પણ બ્રહ્મને શાથી ઇચ્છા થઈ તે તો જ્યારે બ્રહ્મની
 સ્થિતિએ પોહ્યોએ ત્યારે જાણી શકીએ તેથી જગત અપૂર્ણ છે એમ સ્વીકાર્યું પછી ઉપર
 જત વેળા કેટલાક ઉપાતો તત્ત્વ જોઈશું કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્ક્રાન્તિ તેથી ઉચ્ચતર દશાને
 માટે થાય છે તેથી તેમની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય એ વિશ્વકર્મનો સ્વાભાવિક નિયમ છે
 ના નિર્ગમનાલ પૂછે છે ઘણા ઉચ્ચ ઉત્ક્રાન્તિ પામેના તારાઓના નારાનું શું પ્રયોજન ?
 એમાં શો હેતુ હશે તે અનુભવી સંકુચિત આ : ગર્ભાન્તિ દષ્ટિ શું કહી શકે ? વિશ્વ એક
 સદૃશ ધર્મારૂપ (aatmashakti) છે અને આમુક વસ્તુનો હેતુ શું છે તે આપણને જ્યાં
 સુધી તેના સર્વ અવયવોના સંબંધનું જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી જાણી શકીએ નહિ જે
 કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રયોજન આપણે ક'પો શકીએ તો પણ વિશ્વ યનસ્થામાં તેનું વાસ્તવિક
 સ્થાન શું છે તે આપણે જાણી શકીએ નહી. જ્યારે આપણને ઘણી વસ્તુના
 અનુભવથી વિશ્વનો ક્રમ વ્યવસ્થા અને નિર્ગમિતપણું માનૂમ પડે છે ત્યારે જે વસ્તુનું જ્ઞાન
 નથી તેના પાત્રે પણ કંઈ હેતુ હશે એનું અનુમાન કરીએ છીએ તે હેતુ સુદ્ધ હોવાથી શો
 છે તે આપણી સંકુચિત દૃષ્ટિથી જાણી શકતા નથી વિશ્વની ઉત્ક્રાન્તિમાં મહાભેદોનું
 સુગ્રાહ્ય દર્શો તે, ઉત્ક્રાન્તિને કેવી સદાય યા અથવા તેમનાથી તેમ યદ્ય હશે તે તેમાંના
 મનેજો વિચરેના સમિત્તર જ્ઞાનથી આપણે ક'પો શકીએ " જીવની સત્યવસ્થામાં કેટલા
 અવયવ સુસ્ત અને નદમાં થઈ ગયેના હોય છે," ઉત્ક્રાન્તિનાદ પ્રમાણે નકામી ઇન્દ્રિયો એ
 પૂર જે ઇન્દ્રિયોના અવયવો હતી તે તેમના અકુરરૂપે છે અને સુસ્ત અવયવો તેમની
 સક્રાંત સ્થિતિ બતાવે છે અને કાગડમે તેમનું રૂપાતર થઈ નથી ઉત્ક્રાન્તિ થશે એનું જ્ઞાન
 વામાં આરે છે જે વસ્તુ અમુક દૃષ્ટિથી વિધનકર્તા માનૂમ પડે છે તે અન્ય વસ્તુને લાભ
 કર્તા હોય છે ના નિર્ગમનાન ઉત્ક્રાન્તિનાદ અને પ્રાચીન ઇશ્વરજ્ઞાન બંને પરસ્પર વિરોધી
 છે એમ માને છે પ્રાચીન ઇશ્વરજ્ઞાને જેને આપણે કોમની આધિદેવિક અવસ્થા ગણી છે
 તે કેટલે અંશે વિરોધી છે તે આપણે વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન અને આધિદેવિક બાબતનું અવ
 લોકન કર્યું ત્યારે જોયું છે. ઉત્ક્રાન્તિનાદ વિશ્વની એકતા યાત્રિક નિયમાનુસાર સિદ્ધ કરે છે
 અને આધિદેવિકજ્ઞાનના આ ખુલાસાથી લોપ થતી જાય છે. અને આખરે વિશ્વ એક યન
 રૂપ છે એ બાબત પ્રચલિત થાય છે જે જે ઠેકાણે જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થામાં ઇશ્વરનું
 કર્તૃત્વ કલ્પવામાં આવ્યું હતું તેને બદલે યનરૂપ ખુલાસો ઉત્ક્રાન્તિનાદ આપે છે પણ
 ઉત્ક્રાન્તિનાદ અને નવીન ઇશ્વરજ્ઞાન વચ્ચે કંઈ વિરોધ નથી વિશ્વનું આધિકારણ એવન
 તત્ત્વ છે તે આપણે ઉપર સિદ્ધ કર્યું છે તેથી સર્વ વસ્તુની ઉત્ક્રાન્તિ એ એતનતત્ત્વના આપિ
 ભાવરૂપ છે ઉત્ક્રાન્તિનાદને આપણે વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી નિહાળીએ તો તે દરેક ક્રમને ડાલે

ચેતનનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે નવીન ઇશ્વરજ્ઞાન એ વિશ્વનો યત્ર ખુલાસો સ્વીકારે છે મર્થ મારણની બાનનાનો ભગ તે માર પશુ રીતે સ્વીકારતુ નથી વિજ્ઞાનનું સર્વ અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન સ્વીકારે છે પણ તે તે જડ પદાર્થના આનિર્ભાવને બદલે ચેતનતત્ત્વના અનિર્ભાવરૂપ સ્વીકારે છે બ્યારે વિશ્વનું આદિમ છુ ચેતનતત્ત્વ છે ત્યારે સર્વ વસ્તુઓના રૂપાનરૂપ ચેતનતત્ત્વ પ્રમણે છે અને સિંધની વ્યવસ્થા ક્રમ આ નિયમિતપણાનો ખુલાસા વસારે શા સ્ત્રીય રીતે મળે છે વિજ્ઞાનની માર પશુ નરી ગોન એ ચેતનતત્ત્વના નરીન અનિર્ભાવરૂપે આ દૃષ્ટિથી આપણી જોઈએ છીએ આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન અને ધર્મ બંનેનું સમાધાન શા સ્ત્રીય રીતે થાય છે જર્મનતાવરેણા હેગન પૂર્વપક્ષ પ્રતિપક્ષ અને તેમનું મરોગીકરણ (Thesis Antithesis and Synthesis) એવી વિચારની આગળાઓ બનાવે છે તો તે પ્રમાણે આધિદૈવિક બાવના એ પૂર્વપક્ષ તરીકે દત્તી પ્રતિપક્ષ તરીકે વિજ્ઞાનની ગ્રહિ અને તેમના સરોગીકરણ ઉદ્ધારિતા એ ઇશ્વરજ્ઞાન છે ધર્મ અને વિજ્ઞાનના આવા સમાધાનથી ધર્મની બાવના પૂર્વના દરતા વસારે દદ અને સગીન થાય છે અને વિજ્ઞાનના સકુચિત જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે

“ ધર્મની ઉચ્ચપણાની બાવનાના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરનાર આ પગાનીઓનો ઇશ્વરો મનુષ્યરૂપની મુનિમા પૂર્વાધી નિર્ગુણ કરનાર આ ચેતનજ્ઞાનના જ્ઞાનમય શક્તિમય એક સર્વ યાપી ઇશ્વરો માનના જો પશુ તમના ઈશ્વરો મનુષ્યરૂપ આવાની ખુન (Anthropomorphism) કરે છે ”

રા વિજ્ઞાનના જગત્તા આદિ । છુરૂપ ચેતનતત્ત્વ મનુષ્યની નિશ્ચય મક છઠ્ઠા આ રોપની એ ઇશ્વરને મનુષ્યના રૂપયુક્ત જગત્તે એમ માં છે ઇશ્વર ને મનુષ્ય તેના જાનના પ્રમાણમા કલ્પે છે ને જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વધે છે તેમ તેમ ઇશ્વરની બાવના ઉચ્ચતર થતી જાય છે મનુષ્યના રૂપયુક્ત ને તેો આરોપેના દોષ છે ને લક્ષ લેવામા આવે છે અને તેને નિર્ગુણ તરીકે ઉચ્ચતમ ધર્મની ઉચ્ચતમ બાવનામા રૂપનામા આરે છે ઇશ્વરો આપણા જેની છઠ્ઠા વિગેરે શુદ્ધ આગે રા એ તેને અતજ્ઞાન વસ્તુ તરીકે મણવા જોગ છે તેથી જેમ બને તેમ તેનું સ્વરૂપ નિર્ગુણ ક પડુ જોઈએ આ દલીલ ધણે અંશે સાચ છે પણ તેથી મનુષ્યના અનુભવમા આવતા ઉચ્ચતમ શુદ્ધ જેવા કે ઇન્ડિયન સિત પ્રેમ તેમના સપૂર્ણ અને અનતરૂપમા ઇશ્વરો આરોપવાથી દશ્ય મણુણ તેમજ નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે ને ઇશ્વર ને સ્વેચ્છા નિર્ગુણ સ્વરૂપે તો તે વગભગ શૂન્યની દશાને પામે છે તેથી જ્યારે ઇશ્વરનો વિચાર મનુષ્ય કરે છે ત્યારે તેની ઉચ્ચતમ બાવનાઓ સપૂર્ણ સિદ્ધિમા ઇશ્વરને આરોપે તેમા ઇશ્વર અધમ સ્થિતિમા આવતો નથી આ પ્રમણે ઇશ્વરને રૂપવામા પશુ તેની સપૂર્ણના માર્ગ પશુ રીતે બતાવી શકતા નથી અને ઇશ્વરની અગ્રાધ અનતરૂપિતનું બાન થતા મનુષ્ય ભેતિ કહેતો તે સ્વભારિક લાગણી છે

• છતાંસુ. ”

વિલાસિકા.

(અનુસંધાન ૫. ૪૫૨ થી.)

ભાષા અને પદ્યરચના વિશે આટલું બસ છે. હવે બાકીનો અંશ—મુખ્ય તત્ત્વ-કવિત્વ રહ્યું; તે તપાશિયે. વિલાસિકાનું કવિત્વ એકંદર જોતાં ઊંચા પ્રકારનું છે, અને ગુર્જર સાહિત્યમાં પાછલા ધીસ પચીસ વર્ષથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલા નવીન માર્ગનું છે 'તો પ્રત્યક્ષ જ છે. એ નવીન માર્ગના કવિયોમાં વિલાસિકાના કવિને કિયું સ્થાન આપવું એ નિર્ણય આ જમાનાના હકની મર્યાદાની બહાર છે. પરંતુ એટલું તો લાગે છે કે એ સ્થાનનો નિર્ણય કરતાં ભાવિ પ્રજા હેને વચલા વર્ગની ઉપર મૂકશે એમ અટકળ કરવાને આધાર છે.

કવિતાં અંગ એ—વિચાર અને વાણી; અથવા પ્રાચીન કાવ્ય શાસ્ત્રકારોના મતોનો સાર લેતાં, અર્થ અને રાખ્દ. પછી હેમાં ઉપાંગ ઝીણાં ઝીણાં સંભવે; પણ હેની અગ્રે જરૂર નથી. વાણીના અંગમાં અલંકારનો સમાવેશ કરવો હીક લાગે છે. જો કે પ્રાચીનોએ રાખ્દ-લકાર અને અર્થાલકાર એમ વિભાગ પાડી વિચાર-અને વાણી એ બે અંગને અલંકારો વહેંચી આપ્યા છે, તથાપિ વાણી તે અર્થથી છૂટી સંભવતી જ નથી; તેમ જ વિચારનો પ્રધાન ભાર રસના તત્ત્વ ઉપર છે; અને અલંકારનું પ્રથમ બળ વાણી ઉપર પડે છે (અર્થાલંકારનું પણ);—એ જોતાં આ અર્થમાં સંગવટ ખાતર-અલંકારની પરીક્ષા વાણીને અંગે જ કરવાનું હીક લાગે છે. અલંકાર વિશે વધારે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. 'વિલાસિકામાં અલંકાર ઘણે ભાગે રચિયુક્ત અને અકિલ્લ આપ્યા જણાય છે. પરંતુ હેવાં કેટલાંક સ્થળ છે, જ્યાં અલંકારને ખાતર જ અલંકાર આણવાની અનિષ્ટ કૃતિ થઈ છે; આ પ્રકારના અલંકારસેવનથી હૃદયભાવમાં, વિચારમાં, અવાસ્તવિકતાની છાયા આવે છે. ન્યાયને ખાતર ઉદાહરણથી સમર્થન કરીશું:—

અળકતી ચક્ષુ આ તહારી
શું બરતી જાય એ વારી ।
અને શાં ખેરવે બિન્દુ,
રડે જયમ આંકળે ધડુ.

(૫. ૬ 'શ્લો.' ૪)

અહિં છેલ્લા ચરણમાંની, ઉપમા, હૃદયને આણવા ખાટે આણી હોય એમ તરત લાગે છે. આંકળ તે ચન્દ્રનાં આંસુ એ કલ્પના પણ પ્રથમ, દર્શને સુન્દરાભાસવાળી છે. પણ 'તત્ત્વત' અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ છે.

સુ આશિન પૂણ્યમા રાતે
પડે છે મેઘ ધારા જે,

સમુદે સીપ ઝીલી તે
હરે મોતી કરે પ્રીતે,
પ્રિયા ! તમ અશ્રુધારા જે
પડે તુજ આંખથી આ તે
ઝીલી લઈ હું હૃદય સંચું,
પ્રીતિ-મોતી કરુ ઊંચું !
ગમે ત્યારે પ્રિયા ગોતી
હૃદયથી કહાડ એ મોતી !
સદા તે પ્હેરજે કાને
હૃદયની વાત સુણવાને.

(પ. ૬-૭. શ્લો. ૫, ૬, ૭.)

પ્રિયાનાં આંસુ હૃદયમા ઝીલવા અને ત્હેને અમૂલ્ય-પ્રેમ મોતી બનાવી સંધરી રાખવાં એ કલ્પનામાં કાંઈક સારસ્યની ઝાખી થાય છે; આંસુથી હૃદયમા પ્રગટતા પ્રેમના વિવશભાવ કીમતી વ્યક્ત રૂપે ધારણ કરી રાખવાની કલ્પના છે તેથી પરંતુ એ મોતીને સોધી કાઢીને “ કાને પ્હેરવા ” નું કહેવામાં એ સારસ્ય હુમ થાય છે અને તદ્દન કથળી જાય છે. અલંકારને ઠેઠ પ્હોચાડવાનો પ્રયાસ આ ઠેકાણે અવાસ્તિકતા ઉત્પન્ન કરે છે.

તેમ જ એ જ કાવ્યમાં આગળ જતાં (શ્લો. ૧૭ થી ૧૮ માં) અશ્રુની માળાને હાથમાં રાખી ફેરવાય હેવી જપમાળા બનાવી છે તે પણ અસબવદોષથી ઘસ્ટ છે.

કરુ તુજ અશ્રુની માળા
કરે ઝગ ઝગ પ્રીતિજવાળા
રંગનીં દિન જેહમાં, બહાલી,
સદા તે હાથ રહું ઝાલી !
અહા એ ફેરવું નિત્યે,
અડે નહિં વિધિ કો રીતે.

વળી ‘સુલૂણી સંધ્યા’ નામના કાવ્યમાં—

*આહો દીપે સરસ કંકુ તણો કપાળે
ઝીજ જ ચેત હિર સાગીનીં સોડ વાળે;

‘* આહો’ એ તળાવનો, ગુજરાતી શબ્દ મિ. ખખરદારના હાથે, વપરાયેલો જોઈ આનન્દ થાય છે. કોઈ પણ પારસી આ-પ્રયોગ કરી, સકે, જ નહિં પણ “ સોડ વાળે ” એ પારસી પ્રયોગ છે.

એ શ્લોકાર્ધમા આકાશનો (કેવાયસો) લાય રગ તે ચાલો એ કલ્પના બહુ સુધારિત નથી. ચાલો તો હમેશા મર્યાદિત વર્તુન કાર બિ દુરૂપ હોન—અને આ રગવિરતાર તો અમર્યાદિત પમગેનો જ લીધો છે પણ આથી પણ વધારે અગમ્ય કલ્પના સધ્યાની ‘ત્રીણી ધોળા સડી’ ની છે. શા અગતે ઉપમેય ગણીને આ ઉપમાન મૂક્યું છે તે સમજાતું નથી અવકાર આતર અનકાર મૂકવાનો લોભ ના રાખ્યો હોય તો આ પરિણામ ના આવે.

“ચદા સાથે સદેશો” એ ગવ્યમા—

ચંદા તુજ કિરણ પર સ્વાર કરી પ્રીતે
લઇ જા મુજ પ્રેમોમિ પ્યારી પાસજો,
તે મુજ હૃદય પ્રગટ કરશે રૂડી રીતે,
પ્રેમ ઝરણુ પાને દેશે આશ્વાસ જો !

એ વચનોમા અનકારની કલ્પનાની ગરબડ થઇ ગઇ છે. પ્રેમોમિ ચંદ્રના કિરણ ઉપર સવાગ થાને પ્રિયા કને જાય, અને હૃદય પ્રગટ કરે, અને પ્રેમઝરણુ પાન કાને—આમ પરસ્પરને અનતુકૂળ ક્રિયાઓ બહુ બધ બેસતી નથી

તેમ જ તે પછીના શ્લોકમા પ્રીતિ દીપને પ્રિયાના સ્મરણુવખાણુ કરવાની ક્રિયા આરંભી છે તે અસંભવદોષ આણે છે.

બાળુએ મૂંઝીયુ પણ એ સાર કાઢવામા અત કારમા હોધુ ચતુ યદી ગયુ છે અને કૃત્રિમતા આવી છે તે અત્યારે ચર્ચાગો વિષય છે

રેડતા હૃદયરૂપમાથી ભક્તિ-અમી નીકળે છે, દરેક પ્રકારમાની પાણીના જિન્દુ પડે છે તે હરિનામનું અમૃત ઠનવાય છે મહુચુણના બાગમા મુખિ છોડ સોંચે છે,—વગેરે કલ્પના જેમ કૃત્રિમ છે તેમ જ ઉપમાન ઉપમેયતા વિષયોસને લીધે અવાસ્તવિક છે આખા ભ્યા આ અનકારપૂર્ણએ દોષ પરાની દીધા છે

“ સધ્યાને અગ્ન ” કરનારા કા પમા—મન કહે છે—

આ છુનો મહારો હરે ન જાયે જાડો
ઉ તા જોગે હુ ખજળે નિશોર યુડો

અહિ જીવાની ક્રિયા અને યુગવાની ક્રિયા એ બે અગોયને અનુદૃગ નથી બનતી તેથી રૂપકમા દોષ આવે છે—ને માત્ર અતમાન માટે જ અનાર મૂમ્યા જેનુ થાય છે

ખરી વાત એ છે કે જેમ કાવ્યતા વિચાર અને ચતા સ્વયજૂ હોય તો જ વાસ્તવિક બને છે, તેમ અનકાર પણ એક નીતે સ્વયજૂ જ દોષ તો અચિત્ર થાય છે અને કૃત્રિમતાની કર્મશતા રોકે છે અતવિચા ના સફળ પ્રતિભિ બ તરીકે આદિર્ભાવ આપોઆપ પામનારા અતમાન તે જ જૂપણુ આપે છે હૃદયની પહારી આણી પહેરેલા અનમા રચિ આપતા નથી જેમ સન્ધ્યા આપોઆપો પોતાના સ્વાભાવિ વિમમમા જ વિધવિધ રંગ લે છે તેમ ખતા અનમાન પણ હૃદયમાખના સ્વાભાવિ સ્વયજૂ રૂપાન્તર તીકે રંગે છે, અને ત્યારે જ સારસ્ય આવે છે

૫ તુ ઉપર કહ્યું તેમ આ પ્રમારનો દોષ વિદ્યામિત્રમા અપમાન ઉપે છે બાની નમ્હા નહા અલકાર આત્મા છે ત્હા ત્હા અન્તર્વિચારમાથી રંગેના જ બહુધા છે અને મિ ખુશરદારના કવિત્વને નવીન શાળામા મૂકનાર આ એમ અચ છે

અલકાર—અર્થાલકાર-વાણીનું સ્વરૂપ છે એમ ઉપ કહ્યું છે ૫૫૫ અર્થકાર વિચાર ઉપર પોતાની છાયા સખળ પારે છે આ દૃષ્ટિથી જોતા વિ મિમમાના અનમાના ઉપગના પ્રમારના સ્વરૂપે વિચારના અશને અર્થાત્ કવિત્વના અશો અચર કી છે અને આ તથા વિચારના સ્વરૂપ રીતિ વગેરેને લીધે આ મન્યમના માયો મતિનગુણમા અમમાન બહુ જણાય છે કેટલાક કતમ અને નવીન પદ્ધતિના છે તો કેટલાક અતિશય સાધારણ, અને કેટલાક તો સારસ્યહીન અને જૂની પદ્ધતિના—એમ ખડગચડો દેખાવ નજરે પડે છે એટલે સુધી કે બધાનો સ્વનાર એકનો એમ કવિ હોવા વિશે રાણુનર સશય પડી જાય છે એમ હેતુ નથી કે મિ ખુશરદા સિરાય અન્યની કૃતિ હામા પ્રવચ પામી છે પણ કૃતિની અસમાનતા હેવી છે કતમ કાવ્યોના સ્વનાર મિ ખુશરદાર તે બીજા કાવ્યોના

કર્તા થી રીતે બની સમ્યા એમ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અલબત્ત, કોઈ પણ કવિની દમ્યનાઓ વિશે એ તો ના જ સંભવે કે બધી સમાન શુષ્કની મર્યાદાની હોય. પરંતુ વિશા-ગિદ્યામાંનાં કાવ્યોની અસમાનતા માત્ર એ પ્રકારની નથી; પણ કવિત્વના સ્વરૂપને જ લગતી છે અને કવિની સ્વવિલેક્ષણતાના જુદાં જુદાં કડકાં પાણી નોંખનારી છે. આ સિધ્ધાંતને પરિણામે પ્રાચીન દલપતશાહના જેવી 'રચનાઓની' તથા કેટલીક નર્મદશાહા જેવી કૃતિઓની સાથે જ નવીન આધુનિક ભાર્ગવી કવિતાઓ વિલક્ષિતકામાં દૃષ્ટિ પડે છે. ઉદાહરણ ચોરસ લખ્યું.

‘તિમિર ત્હારું નહિં તોય ટળિયું’

(પ. ૧૭)

એ મયાળાવાળું પ્રભાતિયું જુલો:—

‘આળસુ જીવણ ! જો આળસ તણ,
ખાટલે કેટલો વાર કોલો !
શું હજી મૂઠ તેં બ્હાલી સચ્ચા કરી,
મન જડ વસ્તુ પર ખુબ મોલો ?
બહુ જ આગોટતો એમથી તેમ તું,
દોમકું દાળથી જેમ ઢળિયું !
તિમિર આ પૃથ્વીનું તેમથી તો દબ્યું,
તિમિર ત્હારું નહિં તોય ટળિયું.’”

આ પ્રભાતિયામાં સન્દરશના, વિચારકરૂપના, શાન્દાલકાર, કવિત્વરીતિ, ઉપરેલો કવિત્વની પાયરીએ ચઢાવવાનો મોહ, સર્વ દલપતશાહાનું સખળ પ્રતિબિમ્બ ખૂં કરે છે. આખું કાવ્ય એ પ્રકારે સર્વું જાય છે. ‘રેટ’ (પ. ૧૨૮)-એ કાવ્ય વિશે ઉપર અર્થ-કારને પ્રસંગે ચર્ચા કરી જ છે. એ કાવ્ય પણ વિચાર પરત્વે દલપતશાહાનું જ છે.

‘નવીન વર્ષ’ (પ. ૧૨૬) એ કાવ્ય કાંઈક આથી ભિન્ન પણ પ્રાચીનશાળી જાયતું જ છે.

નાથુનાર શબ્દલંકાર-દલપતશાળાના છે, તો વિચાર કંઈક ઊંચી પાંખે ઊડવા જાય છે, પણ બહુ ઝીણા વાતાવરણમાં રમી સકે એટલી પાંખની સક્ષમતા નથી. -

ઊંડી ઘોર રાત્રિ માંઢ વન જુઓ મૂંઝાસું.
હુઝ શોક ફિકર મર્ચ જિતર હોડું ગાડયું ?
ને પ્રભાત આ પવિત્ર ચિત્ર શું ચિતારે,
નવલ આશ આસપાસ હાસ્ય વદન ધારે !

સં, ૧૯૫૯ નું નવું વર્ષ વર્ણનવિષય છે. અહિં વન એટલે તે પ્લેવાના એકાવન, આગન, પંચાવન, સત્તાવન, અઠાવન એ વર્ષને વિશે વનમાં પેઠા કહેવાની લોકશબ્દોને તક પ્રાગલ્ભ્યનું સ્વરૂપ ગણી કવિત્વને સિંહાસને ચઢાવવાનો લોભ અહિં કર્યો છે તે

એક નવાં કે બે નવાં ત્રીજે કાળે કેર
લેજે પરિયાં આપનાં આક નવાં બોતેર

એ દલપતરામની બાળલીલા કરતાં સહેજ જ મિતરૂપ બને છે. કવિત્વને આ પ્રકારનું આપમાન ઇતર કાવ્યોના કરતાં મિ. અતરદારને હાથે થયું જોનાની અપેક્ષા કોઈ રમિક જન રાખે નહિ. આ શ્લોકમાં શબ્દલંકાર પણ દલપતશાળાના- પૂર્વગાઈ (૧-૧૫-નિર્મલોચન શબ્દો મકનારા જ છે. 'આસપાસ' શબ્દ ચોથા ચરણમાં આવેને સંભવે તો કેવળ નિરર્થક જ છે. 'આશ' શબ્દ જોડે યમક આણવાનો મોહ તે જ પ્રતિષ્ઠેલ છે

આખા કાવ્યમાં આ સ્વરૂપ જ પ્રવર્તે છે. વિચાર પરત્વે ૫ : ૭-૧૦ તેમ, ઉચ્ચ વિલાસિતા નજરે નથી પડતી. પ્રથમ શ્લોકમાં 'કહેણું શું કહ્યું ?' એ પ્રશ્નથી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે કે કાંઈ વિલક્ષણ કવિત્વ સંદેશ આવશે. ૫ :—'આશ, દેવીનું હાસ્ય દિનદ પામે,' હેના 'ઉછંગમાં રંગ જામે,' 'નવલદિનને ગમવ,' 'દિનદનના ઇશ્વરમકિત કરો'—હવાદિ અતિ સાધારણ આશિષો વેરી ઊંચી આકાંક્ષાને નિરાશા આપી છે.

પણ પ્રથમના પ્રભાતિયા કરતાં કાંઈક એક પગપિયું જામે ચઢનાર આ કાવ્ય સહેજ છે, એટલું ખરૂં. અને કાંઈક દલપતશાળામાં રહીને, ઇતર પ્રકારમાં જવા ફાંફાં મારતું હોય એમ જણાય છે.

'મહાગ મિત્રને' (૫. ૧૧૮) એ કાવ્ય કાંઈક જુદા પ્રકારનું છે. નર્મદશાળામાં જગા મળે હેતું લાગે છે—

પ્રેમ વિશે છે પૃથ્વી કે પૃથ્વી વિશે છે પ્રેમ,
તે સમગ્ર ન મૂંઝયી, મિત્ર હશે એ કેમ ?

એમ નર્મદ કવિના તત્ત્વતઃ સારદીન, કવિત્વમારથી તો સંદિગ્ધ, પણ દેખાવે તત્ત્વચિન્તનના આકર્ષકવાળા કવિત્વની હાથાવાળા હોદરાથી આરમ્ભ થયું;—

પડ્યો પ્રેમનો મેઘનિ વહી પ્રેમની રેલ
ધસગતા ઉર આપણા કરે તેહમા બેલ,

એ પણ નર્મદના કાષ્ઠક આડમ્બરી લાગણીના જોસની છાયાવાળા હૃદયના આગમ કરી

એ જ પ્રીતની રીતને એ જ પ્રીતની જીત !
ધન્ય રૂપ્યો જે પ્રીતમા તેહજ તર્યો ખચીત '

એ નર્મદની શ્રેણીની પણ હૃદયના સાચા રણકાની ખામી હોય હેવી લાગણીની રચના
આપી અન્તે પ્રેમના થોડાક અતિ સાધાગણ્ય રૂપકો પડે સ્તુતિ વચનો ઉચ્ચારી

'હૃદય મિત્ર ! તું રાખજો એવો નિર્મળ પ્રેમ
હસી હસી ખીલી રહુ અદલ-કમળ નહિ રમ ?

એ નિરાળીયાની રચના ક્યા શબ્દોમા મિત્રને સંબોધનથી કાવ્ય સમાપ્ત થાય
અને આરંભનો—

'પ્રેમ વિશે છે પૃથ્વી કે પૃથ્વી વિશે છે પ્રેમ'

એ ફિલસૂફીનો પ્રશ્ન તો અનુત્તર જ રહે છે અને રહેજ હૃદયની જાડી જિજ્ઞાસાથી
ધડાયલો અથવા તો તાત્ત્વિક સારતાવાળો એ પ્રશ્ન હતો જ નહિ. માત્ર ગર્જનાની કુદુકિ
વગાડી આખર બે ઘાટા પાડી વિખરાઈ જતાર મેઘની જ કૃતિનું રમરણ કરાવનારુ આ
કાવ્ય જણાય છે કાવ્યના નામકરણમાં જ કાવ્યની આ સ્વરૂપ વિષયક ખામી અમ્લજીતાં જ
જણાઈ આવે છે આરંભના તત્ત્વચિન્તનના પ્રશ્ન ઉપરથી કાવ્યનું નામ ના પાડ્યા 'મહાત્મ
મિત્રને'—એમ સર્વસંગ્રાહક નામ આપ્યું છે અને વાસ્તવિક તેમ જ છે છૂટક છૂટ
પ્રશ્નો તથા વચનો મિત્રને સંબોધીને રજા છે કાવ્યમા સદર્ભનું ધટપણું રૂપ જ નથી

(અપૂર્ણ)

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, ઔષિક દવાઓની મહાનુષ્ઠી છે, ડાક્ટરો ને વૈદોનું અગ્રણ્ય હથિયાર છે, શક્તિનો અર્થ ખજાનો છે, અસુસ્તિનો સાગર દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્યના મનને નિર્મલ રાખે છે.

ગુમ થયેલી યાદદસ્ત, ગુમ થયેલ તાકત પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ પાવવા માટે, જાનવતુઓને તેજ કરવા માટે, શા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધલાન છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની રૂબી નો રૂપીઓ ૨.

૧ શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

અંતર, આતંકનિગ્રહ એપધાસમ—રશ્મેત ઇસ્વીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર-કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુબાઈકાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખર્ષી	કલકત્તા	પુના-સી	વડોદરા	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	મુબાઈકાલકાદેવી રોડ.	સવપુરા	રીચીરોડ

વૈદ શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
in English p. p. 100) Gratis Po free, Apply to,

Vaidya Jastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગતા.

શુદ્ધ. મુજરાતી ભાષાંતર તથા તાત્પર્ય વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન 'સ મુજરાતીક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ
દ્રષ્ટા વ્યાખ્યાન સંહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું ગ્રંથમશાળા દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી
ખને દરેક મુસુલ્માન મનુષ્યે આવશ્યક વાંચવા અને જાણ કરવા યોગ્ય છે. ૬૬ રૂબી આ
૧૫ સમગ્ર ૮૦ હાઈમ પૃષ્ઠ પાકું. કિમત. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

૧ શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

મૃગયાવિહાર.

(૩)

વસન્તતિલકા

શિકારીએ તહિયો તુંગ દોઠા ગિરિને,
 જામે સોમા સરનો પશ્ચિમમાં કરીને;
 તે કોટ ઉચ્ચ પથ રોકો રહ્યા હતા જ્યાં,
 સ્હામે, વિચાર્યું, મૃગ તે ફરિને થશે ત્યાં;—
 ચિત્તે શિકારી જયઆશયો હવે પામે,
 આંખેથી થકી તહિયો તે મૃગ શૂંગ માપે,

સૌભાવ્ય

અંતનો હોંકાર ને ધા કરી કરવાને,
 થંબો શ્વાસ સમેટી ખેચી તલવાર જ તહેણે;
 પણ ગર્જત તૈયાર થકને દોડતે અથે,
 ઉચો કરો કર શસ્ત્ર ખુલ્લે આજ્યો ત્યાં જવે,
 ચેતીને તે ચતુર મૃગ તેનો ધા ચુકવ્યો,
 । સ્હામેનો ખડક મુકી તે ત્યાંથી ફરિયો,
 ધન તિમિરાવૃત ખીણ મહી તે ધર્શને દોડ્યો,
 તુલ્ય આન અને શિકારીનો દૃષ્ટિ ખદાર ગયો.
 ગહન 'દ્રોણ' તણી કાઢીને એક જ ખૂણે,
 આશ્રય લીધો જઈ એકાન્ત જગાએ તહેણે;
 લપાઈ મોડા ત્યાહિ શિરે તરુવંદે દાળ્યાં,
 શીતળ કાકળિંગુ અને વનકુસુમો કુંભળાં.

વસન્તતિલકા

આનો પરાગિત સુખ્યા ભસતા વૃથા ત્યાં,
 અસત નેર થકો ખીણપથે ઉડામાં.
 ઉન્મત્ત આન ગિરિને વહતા જ જાણે,
 પ્રત્યુત્તરે પળપળે વળિ દીધ તહેણે.

ઉપનતિ

શિકારીએ ત્યાં હક મારી મૂક્યો,
 ને શ્વાનની પાછળ આવી પહોંચ્યો,—
 અદસ્ય પેલા મૃગ પૂંઠ લેવા
 ઉરકેરિયા ત્યાં જઈ શોધી જાય.

કુતવિવર્ગિભત.

પણ પડયો શૂર ત્યાં હય યાજીને,
વિપત્તિ માર્ગથી ક્ષણે આપને.

વસંતતિલકા.

એકી લગામ ચક્રો અથ્થ ઉડાડવાને
તે સ્વાર વ્યર્થ મથિયો અર્ધોરો યધને,
કલ્યાણી સુદર અને ઉમદો સુહાતો,
મૃત્યુથી ગાત્ર જડ હાજો ઈ જ સતો,
કર્તવ્ય તો નિજ સમાપ્ત થયાં બધાંયે;
આ દીર્ઘ નીદ ચક્રો ના જીરશે કદીયે;
હૈયું થયુ જ કરુણા-અનુતાપ-આર્દ્ર,
કાંધો જ શોય શય જીપર શોક-આર્ત -

શિખરિણી

“ મુક્યા છૂટા નરિમ પ્રથમ ‘સૌન’ કરા તટ પરે,
“ ન તે વેળા સ્વપ્ને પણ મન વિચાર્યું હતુ, અરે! :—
“ થશે તહારાં અગો ત્વરિત ગતિ! હા! ભક્ત્ય ગીધનાં
“ હૃદયી આભૂમિના, પુરગ પ્રિય મહારા અનુપમ! ”

વસંતતિલકા

“ ધિકાર આ દિવસને જ સહસ્ર વાર,
“ મિત્ર હો વળી બહુ જ મિત્ર મૃગયાવિહારી.
“ પોતે શૂરે મુજ અહીં નિજ પ્રાણુ ખોવા,
“ છોડી ગયો અહિંથી મ્હાં મુજ લાડવાયા! ”

વસંતતિલકા

તહેજે કંઈપણ ખીલ્યું મહી પછો શુંગનાદ,
વ્યર્થાનુધાવનથી બોલવવા શ્વસાય;
ખોડંગતા ગતિ ધોંભીથી વળ્યા જ પાછા,
ભ્રમણા શ્વાન, મૃગયામ, વિષજીવ અંખા;
પેશ લપાછ નિજ નાથની સોડચમાંડી,
માથાં નમાવો પુછ પાગની માહિં નાંખી;
તહેજે, પરંતુ, નહિં કંદર-શ્વન્-કંઠે,
લખાવી દીધ વધતા ધ્વનિ શુંગના તે

અમકો નાદરથી ઉડિયાં-ધુડો,
ચીસથી દે ઉત્તર ત્યાં ગોધા;

વસંતતિલોઈ.

શુંગધ્વનિ પ્રસરિયો તહિં આસપાસ,
પ્રત્યુત્તરે શું પડ્યાં લગ ચાય બાસ.

કુતવિલમ્બિત

પથવિહારિ વહો અટ આંગળે,
ધરિ જ આશ શિકારી જ ક્રોમળે.

કપળતિ

પરંતુ તે આમ જતાં જતાં તો
અનેકવારે મિરગી જ જોતો
વિમિત્ર હોવા પથ ચિત્ત હારી,
દેખાવ તેનાં અદ્ભુત ભવ્ય બારી.

મ દાકાન્તા

અસ્તે જાતા દિનકન્તણી પશ્ચિમેશી તરંગો
ખીણે લાડી સખલૂમિ યદ્ય વ્યાપિયા રેલી રંગો;
શુંગો ગંગે ધૂમલ નિસતા શેલ હોવા મિનારા,
દૂખ્યા સર્વે ધગધગી રજા પૂરમાં અમિ કેગ.

“ભ્રમર.”

સાધુજીવન.

(“Disciples” નામે અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી.)

પર્વતોમાં, આથે અંબુઝોની પેલીપાર
સૌથી ઉંચે સિવાલ્ડોસિ ગામ,
સૂર્યનારાયણનાં કિરણ સૌથી પ્રથમ ઝીલે છે.
ત્યાં હું અવતર્યો હતો, અને બાળપણનાં બધાં વર્ષો
ત્યાં જ રમ્યો (અને ત્યારે સર્વે સુખી હતાં).
મહતે સાંભરે છે—ઘેટા ચારતો,
તે પર્વત પ્રદેશમાં સૂર્યદેવ સદા પ્રકાશતો.
એ ઘેટા મહારા પિતાનાં હતાં,—પણ મહારે જન્મપ્રસ
મહારે નામે ઘેટાનું નેહું જુદું કહાડયું;
તેની પરિવાર વધ્યો, અને મિરિચુંગના.

અહા પાણીનો મધુર શબ્દ ! અને હું તો
વધારે ને વધારે તરસ્યો થતો ગયો, ગળુ સુકાય,
પાણીની વાટ જોયા કરી, કેમકે મ્હને લાગ્યું,
કે પાણીનું પ્યાલું મ્હારી સામે મોજુદ છે,
અને હું તૃપિત ઉઠ્યો હાથ લામે કયો,
પ્યાલુ લીધું—ધુનતે હાથે પકડ્યું ને હોડે અડાડ્યું —
અને એકદમ હું નિરાધાર પથારીમા પાછો પડ્યો,
હા ! પ્યાલુ હતું જ નહિ

હું હાથ્યો નહિ—અને છતા ફરી પ્રયત્ન આદર્યો
પાણી પાસે પહોંચ્યો, પાણી મ્હારે હોડે અડાડ્યું,
ફરી, અરે ફરી પણ એ તો સ્વપ્ન હતું
એ બધા અધારા, કટાગા ભરેલા લાખા પ્રાકોમા
તરસ અને પાણી માટેનો પ્રયત્ન સતત ચાલુ રહ્યો
પણ હા ! એક ય ટીપુ ના મત્યુ
એમ ને એમ કેટલા કનાકો દિવસો સપ્તાહો
વહી ગયા ! અને એકદા મ્હને ભાન આવ્યું
આખે દિને બળતરા ઉડી રહી હતી
વિચાર કરવાની શક્તિ ગઈ હતી
વાચ્યા બધ થઈ હતી.

પણ ઉંડા અતરૂમા મ્હે પ્રાર્થના કરી
‘ઓ પાવન માતા ! મ્હારા પર દયા ભાન રાખ
પણ દયા ઉતરી નહિ અને છતા ફરી
મ્હારા કુલદેવતાની, અંબેડોનિયોની, દયા માગી
‘ઓ દેવ અંબેડોનિયો સહાય થા !
કોઈ સહાય થયું નહિ અને છતા
જેભાન થતા થતા બધા સંતોને પિનબ્યા,
પણ કોઈ આવ્યું ના ! અને અતે
અધકારને શરણે થતા થતા એક છેવટનો બોલ
‘ઓ જસસ, તાર મ્હને !

અને મ્હને લાગ્યું કે હું મરી ચાલ્યો
પણ હું ફરી જાગ્યો, ને પ્રકાશ થયો હતો,
અને પ્રકાશમા એક મુખ મ્હારી પાસે જણાયું
અને હાથ ! તે મુખ જસસ કાંઈરહતું હતું,
તે મુખ કોસ પર મ્હડાવ્યા સમયતું ન્હોતું,
પણ પુરોહિતના ધરની ભીંત પર ચિત્ર ટાંગેલું
કે જોયું હતું તેવું હતું હું ખાઓના હાથ ફેડતું,
એકારો દેખાડતું, મૃત્યુમા જીવન રેડનારે હાથ્ય કરતું,

ધ્યાનન્દમાં મગ્ન રહેતું તે મુખ હતું.
મહારી અંતરમાં શાન્તિ એક રસે છવાઈ,
મહારી આંખો મોંચાઈ; વિશ્રામમાં હતી, પણ યાકો હતો
અને જ્યારે ફરી એ ઉઘડી ત્યારે તે જ મુખ
હજી ઉપર હતું, અને તે મુખ જ માત્ર હતું;
મહેને ઝાંખું સ્મરણ થવા લાગ્યું

કે આ તો, સ્વર્ગ છે

અને હું મહારા પ્રભુને ચરણે છું.
ખડું શરમાતાં શરમાતાં પંગે પડવા ક્યું,
પણ તેમ ફરી શક્યો નહિ, પણ પરાણે
શ્વાસ ખાઈ બોલ્યો: 'પ્રભો, ક્ષમા કરો!'
એ મુખ જેવા મધુર સ્વરે ઉત્તર સંભળાયો:
'શાન્ત થા, શાન્ત થા; ગભરાતો ના.
હું તારી સેવા કરવા આવ્યો છું.'

અહા એ મધુર સ્વર!

ફરી કદી ના સુણ્યો, કદી ના અનુભવ્યો.
પણ વળી જ્યારે ફરી મહારી આંખો ઉઘડી,
ત્યારે પણ તે મુખ વાંકું વળી ઉપરથી
મહેને નિહાળતું જણાયું;
પણ હવે મહેને ભાન બરાબર આવ્યું હતું;
મહેને પ્રતીતિ થઈ કે હું મહારા પોતાના ધરમાં
ઘેટાના આમડાની પયારી પર સુતો છું,
ઉપર છાપરામાં વળીઓ છે.

અને તોપણ પેલી છાયા મહારી દૃષ્ટિ આગળ છે
તેણે આપેલું આશ્વાસન પણ હજી સરી ગયું નહીં.
જે હાથ મહારા શરીર પર ફરતો હતો,
તે હાથ આકૃતિ પ્રકૃતિ પરથી સાધુનો જણાયો
હાતી પર કોંસ લટકતો હતો.

પણ મહારાથી બોલાયું નહિ, સમજાયું નહિ;
એમ કેટલાય દિવસ અર્ધચેતન અવસ્થામાં
શવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોકા ખાતો પડી રહ્યો
પણ જ્યારે જ્યારે ભાન આવતું,

ત્યારે ત્યારે તે જ મિત્ર મહારી પાસે દેખાતો.
એની શક્તિમાન આંખોથી મહારા આત્માને
હુબતા તારતો, મહારા દેહને હાથ વડે ઢેકવી રાખતો.
જ્યારે તાવનાં બોમ્બ શાન્ત થયાં

તારે સ્વપ્ન ને સત્યનો ભેદ ભાગવા લાગ્યો;
 મહેને સમજાયું કે ઉધતાં ને જગતાં
 આ જગતમાં એક જ મહારી પાસે હજી હાજર છે.
 અહોરાત્રિ મહારી સેવા શરૂ કરનાર
 ને આશ્વાસન આપનાર તે સુખ, તે શુદ્ધ, તે હસ્ત છે.
 અને ધીમે ધીમે તો મહેને એટલે મુખી બાન આવ્યું,
 કે નથી એ સંત કે નથી એ દેવદૂત,
 પણ મહારા જેવું મર્ત્ય લોકેનું માનવો છે.
 હવે મહેને એ પણ સમજાયું કે પ્રભુએ પોતાના ઉચ્ચતમને
 —મનુષ્ય જાતિના પુષ્પને અથવા અમરકારને
 જેના જેવો આખા સંસારમાં બીજો કોઈ નથી—
 તેને મહારા જેવા એક અધમતમને તારવા મોકલ્યો છે.
 જેણે મહેને મૃત્યુમુખમાંથી છોડવી આણ્યો,
 તેહતા હૃદયનો, આત્માનો, ચેતનનો તદ્દકાર યદ રહ્યો.
 અને આ સાધુ *યુગો બાસી જાતે હતો.

નરસિંહભાઈ ઇન્દરભાઈ પટેલ.

— * —

દિગ્દર્શન,

મિ. મોર્લિએ કરવા ઇચ્છેલા રાજકીય સુધારા કરતાં, અને હિન્દુસ્તાનના રાજ્યતંત્રના
 બંધારણ સંબંધી વિચાર કરવા નિમાએલા બાદશાહી કમિશન કરતાં
 વિનીત અને હૃદયમ. પણ—આજકાલ, કોન્ગ્રેસના વિનીત અને ઉદામ પક્ષના માંહોમહિના
 ઝંઘડાએ પ્રજાનુ અધિક લક્ષ રોક્યું છે. આપણા રાજકીય વિચારના
 ગગનમંડળમાં દેખાવા માંડેલું આ નવીન તેજ તે દેશોદ્ધરૂપી બાલસૂર્યનાં કિરણો છે કે દેશનું
 અમંગળ સૂચવતો ધૂમકેતુ છે એ વિષે ચોતરફ ગંભીર મતભેદ જેવામાં આવે છે. આ
 મતભેદ તે ઈંગ્લેન્ડના લિબરલ અને કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષ વચ્ચેના કે લિબરલ અને મજૂર પક્ષ
 વચ્ચેના મતભેદ જેવો મતભેદ નથી; આ તો પ્રજાનો ધણો ખરો યુવાન વર્ગ એક તરફ
 અને ધણોખરો વૃદ્ધ વર્ગ બીજી તરફ, એવો—પ્રજાના વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વચ્ચેના

* ગેરિબદ્ડીના જીવનચરિત્રમાં સાધુ યુગો બાસીનું વૃત્તાન્ત આવે છે તે સાધુના
 અન્તર્જીવનનો અને જનકલ્યાણવૃત્તિનો પરિચય આપવાના ઉદ્દેશથી આ કાવ્યનો ઉદ્ભવ છે.

નતભેદ જોયો—મતભેદ છે: યુવાન વર્ગ વૃદ્ધ જનોને મૂર્ખ અશક્ત અને બાવલા—કાંઈ નહિ તો વાશી થઈ ગએલા—સમજે છે, અને વૃદ્ધ જનો યુવાનોને જોમ તેમ કરી બળથી ને કળથી દાબમાં રાખવા મથે છે, અને કાચાં ફળ પાડતો આ નવો પવન દેશમાં ફૂંકાવા લાગ્યો છે એ જોઈ ખરા હૃદયથી ખેદ પામે છે. અમને લાગે છે કે આપણા અનુભવી નેતાઓ અને વર્તમાનપત્રકારો દેશનું ખરૂં કલ્યાણ સાધવાના માર્ગ સંબન્ધી પ્રશ્નને વારંવાર બોધ નહિ આપે તો આ ઉત્કૃષ્ટપક્ષ વર્ગ પોતાના અજ્ઞાન અને અવિચારીપણાથી દેશને અતુલ હાનિ કરશે. ખરી વાત છે કે આપણા શાણા ગુજરાતમાં ઉદ્દામ પક્ષ બહુ જામે એવો નથી; પણ અત્રે પણ એના તણુખા તો ઉડેલા દેખાય છે જ; અને જો કે એ પક્ષનું બળ સરકારને બધા ઉપજાવે એવું થવાનો સંભવ નથી, તથાપિ પ્રજાપક્ષની રાજકીય હિલચાલનું એકસંધીપણું નાશ કરે એટલી તો નુકશાન કરવાની એની શક્તિ સહજ ઉત્પન્ન થાય એવી છે. વિશેષમાં, ગુજરાતે કાંઈ બાકીના હિન્દુસ્તાનથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાની રાજકીય હિલચાલ કરી કે જાળવી શકે એમ નથી, અને તેથી કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થાનું ખીખ્રા પ્રાન્તોને હાથે શું બલિષ્ઠ થાય છે તેમાં પણ આ પ્રાન્તે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ ન કરતાં, અશરકારક અને આગળ પડતો ભાગ લેવો ઉચિત છે. આ કારણથી વિનીતપક્ષનો અવલંબ કરી અત્રે ચાલવાની અને અન્ય પ્રાન્તોમાં કોંગ્રેસ બરાબ ત્યારે તેમાં વિનીત પક્ષના વિજય માટે પ્રુકળ યત્ન કરવાની અમારા ગુર્જરબન્ધુઓને અમારી વિનંતિ છે.

ઉદ્દામ પક્ષના અમારા આટલા અણુગમાનુ કારણ, માધ માસના વસન્તમાં, 'વિનીત' અને 'ઉદ્દામ' એવાં આપણા રાજકીય પક્ષોનાં નામ પાડી, એ નામ દ્વારા એ બે પક્ષોના પરસ્પરવ્યવર્તક અસાધારણ ધર્મો બતાવી, અમે સમજાવ્યું છે. વળી એ વિરુદ્ધ આવશ્યમાસના વસન્તમાં લખાએલા લેખ નીચે તન્ત્રી તરીકે અમે કરેલી દીકામાં એનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ પણ થયું છે. તથાપિ એ વિષય ઉપર અમે ફરી એકવાર આવીએ છીએ.—તે એટલા માટે કે ઉદ્દામ પક્ષરૂપી, આપણી રાજકીય હિલચાલની, આ આસુરી પ્રકૃતિ જોઈ, હિન્દના બલિષ્ઠ પરત્વે અમારૂં હૃદય બધી કંપે છે, અને રૂંધેકે હિન્દહિતૈષીની—સરકારના જ નહિ પણ વિશેષતઃ પ્રજાના હિતૈષીની—પ્રજાના આત્મબળને ઉન્માદાવરચામાં વહી જતું અટકાવીને વીરરસમાં પ્રવર્તાવવાની ફરજ છે એમ અમારૂં માનવું છે.

અમે અમારા ગુર્જર બન્ધુઓને વિનીત પક્ષનો અવલંબ ઉપદેશીએ છીએ તેમાં અમે નિર્બળતાની ગીતા ગાઈએ છીએ એમ કોઈએ સમજવું નહિ. કર્તવ્ય કરતાં સરકારથી પડીતા કે અમલદારોની ખુશામત કરતા કે તેઓને ખુશ કરવાને 'મીઠું' 'મીઠું' બોલતા—એવા જનો તે અમારા 'વિનીત' નથી, બલ્કે મિ. મોસિં જેને 'Moderates' કહે છે તેઓ પણ અમારા 'વિનીત' વર્ગમાં આવતા હશે કે નહિ એ સંકાવાળું છે. અમારા 'વિનીત' તે સિંહહૃદયના દાદાભાઈ, ગોખલે, ફીરોજશાહ, વગેરે. 'વિનીત' એટલે નરમ નહિ; પણ સંસ્કૃત અર્થમાં, આત્મસંયમપુરઃસર વિશિષ્ટ માર્ગે પોતાની જાતને કર્તવ્ય કરવા કોરતા તેવા. પણ કોઈ કહેશે કે મિ. તિલક આપડે આદિ પણ શું કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રવર્તતા નથી! પ્રવર્તતા હશે. પણ તેઓની પ્રવૃત્તિમાં આન્તર હેતુ શો રહેશે છે એ શોધવાનું કામ આપણું નથી. આપણે તો વિચારવાનું એટલુંજ છે કે તેઓની પ્રવૃત્તિ આપણા રાષ્ટ્રીય હિતને

લાભકારી છે કે કેમ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં આપતાં અમને જરા પણ આંચકો આવતો નથી—જેનાં કારણો હુંકામાં અમે નીચે દર્શાવીએ છીએ:—

- (૧) પ્રથમ તો, ઉદામપક્ષે કૉન્ગ્રેસના શરીરમાં તાલુનો રોગ દાખલ કરી એવું જીવન સંચાલન કરી નાંખ્યું છે, અને દુસ્મનની ગરજ સારી, વીસ વર્ષ સુધીના પ્રબળ પ્રયત્નથી જે કામ ‘એગ્રેસીવ ઇન્ડિયન’ કરી શક્યા નથી તે કામ એ પક્ષે કરવા માંડ્યું છે. આ અપરાધ માટે ઉદામપક્ષને અમે કદી પણ ક્ષમા આપી શકીશું નહિ.
- (૨) ઉદામ પક્ષ કૉન્ગ્રેસમાં ભાગ લેવાનો આગ્રહ ધરે છે, છતાં એની પ્રવૃત્તિ કૉન્ગ્રેસના હેતુ અને સ્વરૂપથી જ ઉલટી છે. કૉન્ગ્રેસનો હેતુ પ્રબળપક્ષના સ્વદેશ-હિતચિન્તકો જે જે બાબતોમાં સરકારનો રાજ્યવહીવટ ખામી બરેલો ગણે છે તે તે બાબતો ઉપર સરકારનું લક્ષ્ય ખેંચવાનો છે. આ પ્રકારના સાચા વિચારકો સર્વે સરખી જ ખામી જુએ એ અસંભવિત છે; તે માટે, એ સર્વ વિચારકોના વિચારમાં જેટલો સામાન્ય અંશ હોય તેટલો તારવી કાઢીને તે ઉપર સર્વાનુ-મતે કરાવ કરવા માટે કૉન્ગ્રેસ મળે છે. જે અંશમાં મતભેદ હોય તે અંશ કૉન્ગ્રેસની બહાર પોતપોતાની રીતે ચર્ચવાની સર્વને છૂટ છે; આ મતભેદને મહત્ત્વ આપી પરસ્પર વૈર બાધીને લદવા માટે, કે એક ડિમેન્ટિગ સોસાઇટીની પેઠે પરસ્પર વાગ્યુદ્ધ ચલાવવા માટે, કૉન્ગ્રેસ રચાએલી નથી. પોતાના સ્વદેશ-બંધુઓને પોતાના મતમાં લાવવા જે કાંઈ પ્રયત્ન કરવાના હોય તે કૉન્ગ્રેસની બહાર વર્તમાનપત્રો બાપણો વગેરે દ્વારા કરી, સર્વાનુમતિપ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ એ વિચાર કૉન્ગ્રેસની સિદ્ધાન્તમાળામાં દાખલ કરાવવાનો આગ્રહ ઉચિત છે.
- (૩) પણ ઉદામ પક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કૉન્ગ્રેસને બાવીસ વર્ષ થયાં, તો હવે એણે પોતાના જીવનક્રમમાં એક પગલું આગળ ભરવું જોઈએ. આ દલીલ બેશક ખરી છે—અને વિકાસવાદના ચાલુ જમાનામાં એ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે તો તેમાં આશ્ચર્ય જોવું નથી. પરંતુ કૉન્ગ્રેસના જીવનક્રમમાં એક પગલું આગળ એટલે શું એ વિષે વિચાર કરવો જરૂરનો છે. સ્વદેશી માત્ર વાપરવો અને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું હલાદિ નવીન આગ્રહ સારો છે, અને સેંકડો વર્તમાનપત્રો અને બાપણોમુખે એ ભાવના દેશમાં પ્રસારે એ છટ છે—પરંતુ એ કાંઈ કૉન્ગ્રેસના કર્તવ્યનું અંગ છે ? પ્રશ્ન એ શું કરવું જોઈએ એ વિચારવા માટે કૉન્ગ્રેસ સ્થપાએલી છે ? કૉન્ગ્રેસના કર્તવ્યનો વિકાસ તે એના મૂળ હોદ્દાને અનુરૂપ રીતે થવો જોઈએ; દિવસે દિવસે દેશમાં ન્દાનાં અને વચલાં અસંખ્ય રાજકીય મંડળો સ્થાપવાં, એ વડે લોકમત વધારે કેળવવો, અને એ રીતે કૉન્ગ્રેસનું જીવન પોષવું, હુંકામાં અત્યારે જે મંડળ સમસ્તદેશહિતાયે પ્રવર્ત્યા છતાં સમસ્ત દેશના પ્રતિનિધિરૂપ ગણી શકાતું નથી તેને એના પ્રતિનિધિનું રૂપ આપવા દિનપરદિન અધિક યત્નો કરવા—એ કૉન્ગ્રેસના વિકાસનો માર્ગ છે. અને એ માર્ગે એટલું તો કરવાનું છે કે બાવીસ વર્ષ તો શું પણ બીજો એક સૈકો આપણે કામ કરીશું તોપણ વિકાસનો અવકાશ ખૂટી પડવાનો નથી.

(૪) ઉદામપક્ષવાળા માની લે છે કે વિનીત પક્ષ સ્વદેશ ખાતર સ્વાર્થનો ભોગ આપવાને તૈયાર નથી. અને તે કારણથી તે દેશી માલ વાપરવાની વિરુદ્ધ છે. પણ ખરી વાત એટલી જ છે કે મિ. દાદાભાઈ સર શંરિંગશાહ વગેરે, અર્થશાસ્ત્રના અપ્રતિબંધવાદમાં શ્રદ્ધાળુ હોઈ, જે આર્થિક આગ્રહને લીધે દેશના ગરીબ વર્ગને મોંઘવારી વેઠવી પડે તેવો આગ્રહ ઉપદેશવો અનિષ્ટ ગણે છે, અને સ્વદેશી કપડાં પહેરવા કરતાં સ્વદેશી કપડાં ઉત્પન્ન કરવાં વધારે પસંદ કરે છે. કાણુવાર તેઓની દૈટલેક અંશે બૂલ છે એમ માની લઈએ, તોપણ એ બૂલ એવી સ્પષ્ટ નથી કે કૉન્ગ્રેસ એ પ્રશ્ન ઉપર સર્વાનુમત થઈ દેશી કપડાં પહેરવાનો ઠરાવ પસાર કરે—જો કે, વળી, તેમ કરવામાં કૉન્ગ્રેસ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છોડી વિષયાન્તરે ચઢી જાય એ દોષ તો ઉપર જણાવેલો છે જ.

(૫) આ ઉપરાંત ઉદામ પક્ષના અનુયાયીઓમાં એક મોટી ખામી અમે એ જોઈએ છીએ કે રાજકીય સુધારાનું વિકટ શાસ્ત્ર તેઓએ વિનીત પક્ષની નિન્દા કરવામાં અને સરકાર સહામે રીસામણે રહેવામાં અગર તો તોફાન મચાવવામાં સમાવી દીધું છે. અજ્ઞાન અને અહંતાથી મત અનુભવની ને જુવાન વર્ગ (જે વૃદ્ધ જનોની ખુદ્ધિ અનુભવ થયા છતાં પણ પાકી શકી નથી તેમની પણ અમે આ બાલક વર્ગમાં જ ગણના કરીએ છીએ) તેને ‘વંદે માતરમ્’ ‘સ્વદેશી’ અને ‘બાયકૉટ’ એ ત્રણ શબ્દો તત્ત્વમસિ-વાક્ય એવું મોહક થઈ પડ્યું છે કે એના રતનમાત્રથી મોક્ષ થઈ જશે એમ તેઓ માને છે. પણ વસ્તુતઃ એ વાક્ય કેટલી સાધનચર્ચાને અતે શળદાવી થવાનો છે એનો તેઓને બિલકુલ ખ્યાલ નથી. આ સંસારમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર બીજું કંઈ જ નથી, અને પાસે આવી પડેલું કર્તવ્ય કરવું, એટલે આગળનો માર્ગ એની મેળે ઊઘડશે—એ આપણી ભગવદ્ગીતાનો પરમ ઉપદેશ છે; અને પરમાત્માને મુખે નીકળેલો એ સર્વવ્યાપક ઉપદેશ જેટલો સદાચાર અને ધર્મના વિષયમાં સત્ય છે તેટલો જ રાજ્યનીતિને પણ લાગુ પડતો છે;—તેથી સરકાર એમની રાજ્યનીતિને અંગે જે વિવિધ યોજનાઓ બહાર પાડે છે એના ઉપર માહિતી અનુભવ અને પુખ્ત વિચારપૂર્વક ટીકા કરવાની આપણી પહેલી ફરજ છે. એ માટે પુષ્કળ જ્ઞાન અને અભ્યાસની જરૂર છે તે મેળવવાનો શ્રમ કરવાનું ન શીખવતાં વિદ્યાર્થીઓની પાસે માત્ર ‘વંદે માતરમ્’ નો જપ કરાવવો એ કરતાં વધારે મોટી બૂલ બીજી શી હોઈ શકે ?

(૬) પણ કેટલાક ઉદામપક્ષીઓ તો કૉન્ગ્રેસની બુમિકાને તિરસ્કારી, કદપનાત્મક આકાશ મંડળમાં ધ્રુમવું જ પસન્દ કરે છે. અમે ગગનવિહાર સર્વથા નાપસન્દ કરતા નથી; એથી સ્વાત્રયની પાંખો મજબૂત થાય છે તથા સ્વચ્છ વાતાવરણ અને ઉદીપક સૂર્યનાં કિરણોથી તંદુરસ્તી મળે છે એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ એ વિહાર બની શક્યા માટે, દૈ બુમિકા ઉપર એકસપી માળો બાંધવાની જરૂર છે—ત્યાંના ખોરાકથી સ્વાત્રયની પાંખોમાં સત્ત્વ આવે છે. આતંકપક્ષીની માફક

આકાશનાં જળબિન્દુ ઝીલવાની મિથ્યા આશાએ તરશી ચીસો પાડ્યાં કરતી, તેથી પરિણામે નિઃસત્વતા અને ક્ષય જ થાય છે; અને તે દરમિયાન પૃથ્વી ઉપરનો માણે અન્ય દિસક પ્રાણીઓના જળથી અતતવ્યસ્ત થઈ જાય છે—એમ અમારૂં વિશેષમાં કહેવું છે. પણ આની સામે ઉદામપક્ષીઓ જવાબ દેશે કે આકાશનાં જળબિન્દુઓ ઝીલવાની આશા અને તરશી ચીસો તો વિનીત પક્ષીઓની છે. પરંતુ ખડૂ જોતાં આ આક્ષેપ વિનીતપક્ષીઓનો સ્વર ન સમજી શકવાથી જ થાય છે. વિનીતપક્ષીઓનો સ્વર તે દીનતાની ચીસ નથી, પણ એક ટોળે મળી પોતાનો ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય સૂચવનાર ઉત્તતનાદ છે. આટલું યાદ રાખવામાં આવે તો પક્ષીના જીવનમાં પૃથ્વી અને આકાશ ઉભયની મર્યાદા અને પ્રયોજન સમગ્રઈ, એકજ જાતિનાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર ચાંચો મારીને પાંખો વીખેરવાનો પ્રયત્ન કેવો હાનિકારક છે એ સમજાય.

(૭) ઉદામ પક્ષનો કેટલોક ભાગ કદાચ એમ પણ માનતો હશે કે હિન્દુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ હકુમત અનિષ્ટ છે. (જરા આંચકો ખાધને અમે આ કહીએ છીએ, કારણ કે એથી એ વર્ગને કદાચ અન્યાય કરતા હોઈએ એમ ભય રહે છે; તથાપિ અમારા હૃદયમાં જે શંકા જોડે છે તે નિખાલસ રીતે જણાવવી જોઈએ, એમ ધારી જણાવીએ છીએ.) પરંતુ ખડૂ જોતાં, દેશદોહી થઈ, દેશહિત અવગણી, પરરાજ્યમાં તમોગુણી સુખ માની એસે એવો વિનીત પક્ષ અધમ નથી. બ્રિટિશ હકુમત એ ધમ્મ છે તે એટલા માટે કે એ હકુમત નીચે જ હિન્દુસ્તાન વર્તમાન સમયની બીજી પ્રજાઓ સાથે સુધારાની ઓળમાં રહી શકશે, એટલું જ નહિ પણ બહુ વૈધી કુસંપમા પડેલી હિન્દની પ્રજા બ્રિટિશ હકુમત રૂપી 'integration' અને 'centripetal'—સંઘાતજનક—શક્તિને પ્રભાવે જ ઐક્ય પ્રાપ્ત કરશે એમ એ પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને સમજણથી માને છે.

—*—

અન્યોવલોકન.

“પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્રો”*—હાલમાં ગુજરાતીમાં અસંખ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે એથી સચવાતી વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે મન ધણી વાર આનન્દ પામે છે. પણ જ્યારે આ જાતનાં પુસ્તકો જોઈએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે આવાં દસ વીસ પુસ્તકો જ રાખી બાકીનાંનો નાશ કર્યો હોય તો લોકોને કેટલો બધો વખત નકામો જતો બને ? આપણા ઘરડાઓના વખતમાં નવલકથાઓનાં કીડીઆરાં ઉભરાતાં નહોતાં; માત્ર ‘પંચોપાખ્યાન’ અને ગુલીસ્તાન જેવાં યોડાંક પુસ્તકો વંચતાં, પણ એનાં સૂત્રો તે એ લોકોના જીવનનાં સુકાન જેવાં થઈ રહેતાં. હાલ આંખ નીચેથી સેંકડો પુસ્તકો પસાર થાય છે, પણ એનો કર્તા કોઈ એવો બળ્ય આત્મા જે કે જેનો ઉપદેશ હૃદયમાં લેવો જ જોઈએ એવી પ્રતીતિ વાચકને થતી નથી. ઉચ્ચ ગંભીર અને જીવનના સારરૂપ અતુલવધી બરેલા અન્યો તો બહુ ભાગે પ્રાચીન કાળમાં જ થઈ ગયા છે એમ કહીએ તો ચાલે—અને તેવા અન્યોનાં ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં જેમ વધારે થાય તેમ સારું છે.

પશ્ચિમના સુધારામાં, અને તેને લીધે આજ તો આખા જગતના સુધારામાં, ગ્રીસનો શો ભાગ છે એ સર્વવિદિત છે. પ્રાચીન સમયમાં ગ્રીસ પોતે સુધારાની જગ્યા ટાંચે પહોંચ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ યુરોપનો અર્વાચીન યુગ જે ઇ. સ. પંદરમા સૈકાથી બરાબર સાર થયો ગણાય છે તેનું ઉત્થાન પણ ગ્રીક ભાષાના અભ્યાસથી જ થયેલું છે.

આ કારણથી, રા. બળવંતરાય ઠાકોર તથા રા. હરિલાલ ભટ્ટ—એઓએ “પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો”માંથી નવ ગ્રીક મહાપુરુષોનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે તે માટે એમનો ઉપકાર માનવો ધટે છે.

રા. બળવંતરાય, ઇતિહાસના સારા વિદ્વાન હોઈ, જગતના ઇતિહાસમાં ગ્રીસના ઉપર જણાવેલા મહત્વની કદર કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ એમણે જે અસાધારણ બક્ષિતથી પોતાનું કામ પાર ઉતાર્યું છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અન્ય સર્વાવયવ-સંપૂર્ણ છે: આરંભમાં ‘પ્લુટાર્ક અને એનો સમય’ એ ઉપર પ્રવેશક છે; પછી ‘જીવનચરિત્રો સંબંધી પ્લુટાર્કના આદર્શ’ રજૂ કર્યાં છે; ત્યાર પછી, લાઇકર્ગસથી એલેક્ઝાંડર સુધી નવ ગ્રીક મહા પુરુષોનાં ચરિત્રો—અને એમાં ચરિત્રની વિવિધતા અને બોધકતા બંને ઉપર લક્ષ રાખ્યું છે; પાછળ પરિશિષ્ટોમાં ‘ગ્રીક દેવમંડળ’, ‘ઓલિમ્પિક ઉત્સવો અને રમતો’, ‘ગ્રીક નાણું’, ‘ગ્રીક કાલગણના’ તથા ‘પ્રાચીન ગ્રીસના ઇતિહાસના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી’—

* ભાષાન્તર કરનાર—રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી. એ તથા રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ. એમ. એ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—મેસર્સ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની (મુંબાઈ), તથા મિ. સાકરલાલ ખુલાખીદાસ (અમદાવાદ.)

આદિ વિધ્યો-જે મૂળ સમજવાને ઉપયોગી થાય તે—કુકામાં આપ્યા છે; અને છેક છેવટે બહુજ કાળુજ પૂર્વક ‘કક્કાવારી’ પણ કરી છે.

મૂળ અન્યકાર પ્લુટાર્ક એક ઉચ્ચ આશયનો આત્મા હતો:

“ એ (પ્લુટાર્ક) પોતાના વતન માટે તેનો હલકામાં હલકા દરજ્જોનો હોદ્દો સ્વીકારવા તૈયાર હતો. એનાં પુસ્તકોમાં એક સ્થલે તે ઇપેમિનોન્ડસે એક વેળા થીબ્સના ગંદકી વાળનારાઓના મુખીનો દરજ્જો સ્વીકાર્યો હતો તથા એ કામની પણ પ્રતિષ્ઠા પોતાની આજરૂથી વધારી હતી એ દાખલો ટાંકીને લખે છે કે “ હું પણ મહારા ગામની એવી હલકી નોકરી બજાવતો હોઉં છું ત્યારે મહારા પાડોશીઓ કેટલીકવાર મને હસે છે; પણ તે વખતે હું એન્ટિસ્થનીસનું એક વાક્ય સ્મરીને સ્વસ્થ રહું છું. એક દિવસ એન્ટિસ્થનીસ જાતે જ બગ્ગરમાંથી આવેલી માછલી પોતાના હાથમાં ઉપાડી લાવતો હતો, તે જોઈ કોઈએ અચંબા બતાવ્યો અને ચર્ચા કરી ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે ‘ એ મહારે પોતાને માટે લાગ્યું છે. ’ એથી ઉલટું હું જાણે જાણે નળિયાંની ગણતરી થાય અને મધરા અને ચૂનો અણાપ તે ઉપર ઇશત રાખું છું તે વખતે લોકો મને હસે છે ત્યારે હું કહું છું કે “ આ કામ કરું છું તે મહારૂં પોતાનું નથી, એ મહારી માનુષ્યો માટે કરું છું. ”

વળી, આ મહાન ચરિત્રકારનું પુસ્તક કેવા ઉત્તતિજનક વિચારોથી ભરેલું છે તેનું સૂચન માત્ર નીચેના એક દલાતથી વાચકને કરીશું:

“ તેમનાં કેટલાંક ઉત્સવગીતોમાં, વૃદ્ધો માટે, જુવાનો માટે, અને કિશોરો માટે એમ બિન્ન બિન્ન પંક્તિઓ હતી, અને તે યથા યોગ્ય અનુક્રમે ગવાતી. પ્રથમ વૃદ્ધો આ પ્રમાણે આરંભતા:—

‘ એકદમ અમે પણ જુવાન, લઠ્ઠ અને બહાદૂર હતા. ’

પછી જુવાનો ગાતા:—

‘ અમે અત્યારે એવા જ છીએ; જેને પારખું લેવું હોય તે સામે આવે. ’
એટલે છેલ્લા કિશોરો માત્ર ઉઠતા:—

‘ પણ અમે તમારા બધાથી સરસ નીવડીશું. ’

જીવનચરિત્રો કેવી રીતે લખાવાં જોઈએ એ સંબંધી પ્લુટાર્કની સમજણ સર્વથા યથાર્થ હતી—અને તે એણે પોતે કુકામાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યા છે:

“ જ્યારે કોઈ મિત્રકર અમુક સુંદર રૂપ મિત્રતો હોય છે અને તે રૂપમાં કંઈ ખામી હોય છે તો તે ખામી મિત્રમાં ન જ આવે તે આપણને યોગ્ય નથી લાગતું તેમ તે એક.

દમ ડાઘાની માફક નજર આગળ તર્યા કરે તે પણ હીક નથી. કારણ જો ખામી ન જ હોય તો ચિત્ર આબેહુબ નથી થતું અને ખામી દેખાય તેવી હોય તો તેના સૌંદર્યમાં ખામી આવે છે. એવી જ રીતે આ પુસ્તકોમાં જ્યાં એક પણ ચરિત્ર ડાઘા સિવાયનું મળી આવતું સુરકેલ છે—અશક્ય છે, ત્યાં ચિત્રની આબેહુબ ખુબી જાળવવી અને સદૃશ્યોને પ્રકાશમાં મૂકવાને પ્રયત્ન કરવો એ ફરજ ઠરે છે. પણ તેની ભૂલો અને દુર્ગુણોને ખરાબ ચરિત્રનાં પરિણામ તરીકે ન ગણતાં સદૃશ્યની ખામીનાં પરિણામ તરીકે જ ગણીને મતુષ્યરવભાવ જે સંપૂર્ણ સદૃશ્યની પ્રતિમા કદી પેદા કરતો જ નથી તેના માનની ખાતર આ મહા પુરુષોના દોષોને જરા અધારામાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અમારો ઉદ્દેશ ઇતિહાસનો નથી પણ ચરિત્રલેખકનો છે. એટલે અમે અમારા વૃત્તાંતમાં બધા બનાવો અને વિગતવાર તપસીલ દાખલ કરવાને બદલે અમારા ઉદ્દેશને ઉપયોગી ટકો સારાંશ જ આપીશું. માણસના શુભદોષાદિ જાણવા માટે ધણીવાર એવું બને છે કે તેમાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રકાશો જ્યાં કે મોટા ઘેરાઓ અને ચશ્ત્રવી લડાઇઓ એ સર્વ કરતાં તેનાં યોડાં જાણીતાં કૃત્યો અને તેની મજાક મસ્કરી કે સાધારણ વાતચિત્તમાંના સખ્તો વધારે ઉપયોગી થઇ પડે છે.”

“ યોડા મતુષ્યોને સુધારવા માટે ખીજ યોડાને બગાડવા એ અમને તો ચોખ્ખા લાગતું નથી; છતાં આ જીવનચરિતોમાં યોડાકે દુર્ગુણી પુરુષો જેઓએ હાથમાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ પોતાના મોજશોખ માટે જ કરેલો અને વધારે સત્તાથી જેના દુર્ગુણો વધારે પ્રકાશ પામેલા તેઓનાં ચરિત્રો આપવામાં મને કંઈ જૂલ નથી લાગતી. એ ચરિત્રો વાંચનારનું મન રંજન કરવા અમે નથી આપતા; પણ જે હેતુથી થીબન ગાયક છરેપેનિયસ પોતાના શિષ્યો આગળ સારા અને કનિષ્ઠ વાંસળી વગાડનારા પાસે વગડાવી કહેતો કે ‘આમ તમારે વગાડવું’ અને ‘આમ તમારે ન વગાડવું’ તે જ હેતુ મારો પણ છે. અને એક ખીજે ગાયક કહેતો કે પ્રથમ ખરાબ ગાયન સાંભળવાથી પછી સારા ગાયન સાંભળવામાં વિશેષ આનંદ આવે છે; તેજ પ્રમાણે દુર્ગુણી અને નિંદાપાત્ર પુરુષોના જ્ઞાનથી સદૃશ્ય તરફ આપણું ધ્યાન વધારે ખેંચાશે અને તેમનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ પણ વધશે.”

પ્રેમચંદના અન્યની એક પુસ્તકે ઇંગ્લેન્ડના લાલક સારા-અન્ધ તરીકે જ તકિ પ્રજા જગતના શિષ્ટ અન્યોની હારમાં ગણના થાય છે, અને તેથી આ પુસ્તક અમે દરેક સુર્ગર વાચકને પોતાના શુદ્ધપુસ્તકાલયમાં મળવા બલામણુ કરીએ છીએ.

અભિનયકલા

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૬૬ થી)

અગવિદ્યેષના મકુચિત ઉપયોગને પરિણામે ભાવપ્રદર્શનના કાંઈક જિનતા રહેવાનો અભાવ જણાશે. એ જિનતા પૂરવાના કારણરૂપના સાધનો મુખ્ય ત્રણ છે -

(મુખમુદ્રા) (૧) મુખમુદ્રા (૨) સ્વરધ્વનના અને (૩) સચ્ચનાત્મિક વ્યવહાર સમર્થ નટો આ સાધનોનો જ વિશેષ ઉપયોગ કરે છે, અને એથી

અભિનયમાં અપૂર્વ ચમત્કાર પૂરે છે નિલજીવનમાં સંભાવણીમાં પણ મુખમુદ્રા ઘણું કામ કરે છે અધારો ઓયગીમાં બે જણ તાત કરે તો કેવી ખામી આવે તે નિર્ધાર્યથી આ નિયમનું મહત્ત્વ જણાશે

પરંતુ અભિનયશાસ્ત્રની મુખમુદ્રા નિલ જીવનના યવહારની મુખમુદ્રા ક તા કાંઈક જુદી હોય છે એ મુખમુદ્રાને ભાનનામય મગ્ગ મળી કાંઈક જોયી -સંજ્ઞામાં તેની પ્રવેશ થાય છે

મુખમુદ્રામાં એક કલાપરિચય એ છે કે વચનનો ઉચ્ચાર ક વાની પૂરે મુખમુદ્રા પ્રગટ થતી જોઈને નિલજીવનમાં પણ એ કામ જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ મુખ મુદ્રા એ વાણી કગતા પણ સ્વતંત્ર અને ચઢિયાતી છે વાણી જ દા અમમર્થ ચર્ચ પાછી કરે છે તદ્દા મુખમુદ્રાની મૂકતાના પ્રભુત્વ ચનવે છે અવાચ્ય અર્થ દર્શાવનારી ભાષા મુખ મુદ્રાની છે મુખમુદ્રાના આ વચનના પૂર્વગામિ સ્વરૂપ ઉપરથી તેમજ અવાચ્ય અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ ઉપરથી રલિત થતુ એક અભિનયશાસ્ત્રી વિભિન્ના સમયની મુખમુદ્રાને પ્રસંગે આવે છે વચનામાના કેટલાક અંગ મોલી પછી આનંદાગ અગની પૂરે કાંઈ- વિભિન્ન આણી તે વિગતના મમલમાં મુખમુદ્રાના પ્રભાવથી મમમ ભાવ ઉપર વિનક્ષણ પ્રમાણ પાવવાની કલા સમર્થ નટોમાં જોવામાં આવે છે

આ ઉપરાંત મુખમુદ્રાને સવિશેષ વ્યાપારભાવ યુદ્ધને પ્રમગે મગે છે સરલ ભાવ કરતા અનેક ભાવના મિશ્રણ પ રૂપ યુદ્ધ, અને તુમુવને પ્રમગે નટનું સમર્થ સાધન મુખ મુદ્રા જ છે હાવા તુમુવનું વર્ણન વાણીવડે વખને થાય પરંતુ તેનું પ્રદર્શન તો મુખમુદ્રાથી જ શક્ય છે, શબ્દોથી અશક્ય છે આ મુખમુદ્રાની અભિનય શક્તિના અનેક દર્શાવો પા થાલ -ગજૂમિના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે

જેમ અગવેષ્ટા કરતા મુખમુદ્રાનું સામર્થ્ય વિશેષ મનાય છે, તેમ મુખમુદ્રાના અગોમાં જીવિદ્યેષ વગેરે ખીજા અગો કરતા નયનના પ્રકાશ નિકાર, ચમત્કાર વગેરે પ્રયોગમાં વિશેષ સામર્થ્ય સ્વીકારાય છે મકરેડી નામનો નટ અભિનયનો અભ્યાસ કરતી વખત પોતાના ખડમાં મ્હોટા મ્હોટા દર્પણો ગોઠવતો અને હેમાં જોઈ જોઈને અધિક ચેષ્ટા તેમ જ ભુભગ વર્ગેરેના આધિક્યને રોકી, મુખના રનાયુ અશ્લુષ્ઠ તપ્તી, માત્ર નયનમાં જ તીવ્ર ભાવોદેક પ્રગટ થાય એમ પ્રયોગ કરવાને મથતો.

જેમ અંગચેષ્ટામાં અધિકતા એ દોષ છે તેમ મુખમુદ્રામાં પણ મર્યાદાતિક્રમણ એ દોષ જ છે. હેમાં પણ મિતોપયોગ, અતુરપતા, લાલિય, ગૌરવ, વગેરે ગુણો પ્રવર્તવા જોઈએ.

સ્વરધટના;—ભાષણકલાના અંગની સ્વરધટના અને અભિનયની ખાસ સ્વરધટના એ જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. હર્ષ શોકાદિ ભાવને અતુરપ સ્વ-
(સ્વરધટના.) રનો નાદ, મૃદુતા, કઠોરતા ઇત્યાદિ લક્ષણો, એ સર્વ લક્ષણના સ્વરોમાં એક ખીજાનું યથાયોગ્ય સંક્રમણ,—એ અભિનયની સ્વ-
રધટનામાં સમાય છે. નિલજીવનમાં ભાવ સંચલનને પરિણામે થતા સ્વરોચ્ચારને ભાવનામયરૂપ આપી અભિનયમાં સ્વરધટના રસિકરૂપાન્તર પામે છે. સ્વરધટનાની સિદ્ધિ રસિક અને વિચારશીલ અભ્યાસ વિના થતી નથી. એ ગુણને અભાવે અભિનયમાં અતુચિતતા, કંઠશતા, અને કૃત્રિમતા આવે છે. કોધાદિકને પ્રસંગે, અને અપ્રસંગે પણ, વ્યર્થ, હિન્મત બ્રાહ્મ આપણી રંગભૂમિ ઉપર કેટલી બધી વાર જોવામાં આવે છે! સ્વ-
રધટના તે ભાવોદ્વેગનું પરિણામ છે, અને તે ભાવોદ્વેગથી વધારે પ્રબળ ના થતાં હોવા યંત્રણમાં રૂહેતી જોઈએ. દૂંકામાં સ્વરધટનામાં પણ સંયમ જોઈએ. અને સંયમમાં જ ગૌરવ, ગંભીરતા, મર્યાદાજનિત ચારુતા વગેરે કલાપ્રિય ગુણો આવે છે.

સંચલનાદિક વ્યવહાર;—ભાવપ્રદર્શન વાણીથી, અંગચેષ્ટાથી, અને મુખમુદ્રાથી તો થાય જ. પણ જે આ સર્વથી પણ નથી થતું તે રસકાર્ય કેવળ
(સંચલનાદિક વ્યવ- સંચલન વગેરે વ્યવહારથી રૂઝિત કરી સકાય છે. નટ અથવા નટીનાં
હાર.) રંગભૂમિ ઉપર સંક્રમણ, સ્થિતિ, અક્ષતવલન, આસનરીતિ, વગેરે
સર્વમાં લાલિય, ગૌરવ, સૌન્દર્ય, વગેરે તો જણાવી જ સકાય એમ
છે, પરંતુ કેટલીકવાર ભાવની મૂઢ રેખાઓની વિરલ છાયા—ઉપાના વિરલ તેજ જોવી
છાયા—એ પ્રકારોવડે પાડી સકાય છે.

જેમ અંગવિક્ષેપાદિના સંયમથી થતી ઊનતા પૂરવાને મુખમુદ્રાદિક સાધનો છે, તેમ અભિનયની સ્તબ્ધાવસ્થા (પાછળ કહેલી સ્તબ્ધની અવસ્થા)માં
(અકિંચિત્કર ઉપજતી ઊનતા પૂરવાનું કામ વળી જુદી જ મુરકેલીવાળું છે. રંગ-
સ્થિતિ.) ભૂમિ ઉપર બધાં પાર્શ્વ સાયેલાગાં બોલેચાલે એમ હમેશાં ના બને.
તો એક પાત્ર બોલતું હોય તે વખત ખીજાં પાત્રે કશું પણ ન કર-
વાની સ્થિતિમાં રૂહેવું પડે છે. હેવે પ્રસંગે અકિંચિત્કર પાત્રની સ્થિતિ નિર્જીવ, ચત્પ, ના
બનવી જોઈએ, એ કળાનું કામ છે. પરંતુ તત્વ એ છે કે નટ રંગભૂમિ ઉપર હોય તે બધો
વખત હેનો અભિનય, કાંઈને કાંઈ રૂપમાં, ચાલુ રૂહેવો જોઈએ; પછી ગમે તો હેને મૌન-
યુક્ત કહેવાનું હોય તે વખત પણ હેની સ્થિતિવૃત્તિમાં અભિનય પ્રગટ થવો જોઈએ. આ
બંનેપરંતુ કંઈક કામ છે. કલાચતુર નટ હોય તે જ અકિંચિદર્પિકુર્વાણ: રહી નવા જ
અર્થમાં સૌંદર્યદુઃસ્વાન્યવોદ્ધાતિ એમ વર્તી સકશે. કેમકે “કાંઈ ના કરવું” એ પણ એક
‘અભિનય’ જ છે, એ પ્રસંગે આ સૂક્ષ્મ મૂકાભિનય વડે પ્રેક્ષક મંડળને આનન્દ આપી, સૌખ્ય

વડે રસક્ષતિતું દુઃખ ટાળે એ રીતે સૌલ્યવૈદુઃસ્થાન્યવોદ્ધતિ એમ ક્રિયા બને. આધુનિક આપણી રંગભૂમિ ઉપર આ બાબતમાં મોટી ખામી નજરે પડે છે. એક નટ બોલતો હોય તે વખત હેતું સાંભળનાર નટ કંતો શૂન્યમુખે ઉભો રહે છે, અથવા તો પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ નજર ફેરવી રંગ બગાડે છે, અથવા તો કંઠગી મુખમુદ્રા, સ્થિતિ, વગેરેમાં પડે છે, અથવા તો મન અને હૃદયના હંડ મૂળમાંથી નહિં પણ કેવળ બાહ્ય આકૃતિમાંથી નીકળતી, ડોકાં ધૂણાવવાં, હસાવવાં, કે મ્હોં કરવાં—હેવી અસ્વાભાવિક એટલાં કરે છે.

અભિનયને સહકારી બળો તદ્દ્રૂપવેશ, દૃશ્યસામગ્રી તથા રચના, સંગીત, વગેરે છે. ત્હમાં મુખ્ય દૃશ્યસામગ્રી છે. એ સાધનનો મહિમા હાલ હાલ એટલો હદ (દૃશ્યસામગ્રી.) ઉપરાંત સર્વત્ર વધી ગયો છે કે તે વિશે બે બોલની જરૂર છે. અભિનયનું મૂળ અનુકરણ, અને અનુકરણને સફળતા આપનાર મુખ્ય અંશ તદ્દ્રૂપતા એમ છે. આ તદ્દ્રૂપતા સાધવા માટે દૃશ્યસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પરંતુ એ તદ્દ્રૂપતાના મોહને વશ થઈને દૃશ્ય સામગ્રીમાં અતિવાસ્તવિકતા દોષને માથે ના મળવો જોઈએ. આ તત્ત્વનું બીજ એ છે કે અનુકરણનો આનન્દ ‘માની લેવામાં,’ કદપનાના વ્યાપારમાં, સમાયસો છે. એ આનન્દ અનુકરણમાં સામગ્રીની અવાસ્તવિકતાથી જ મધાય છે. બાળકોની રમતોમાં પણ ઘોડા, દીંગણા, વગેરે સામગ્રીમાં ચમત્કારજનક તત્ત્વ અવાસ્તવિકતાનું જ છે. એ અવાસ્તવિકતા કદપનાશક્તિને ઉરફેરે છે અને અવાસ્તવિકને વાસ્તવિક મનાવી લે છે. આ તત્ત્વ સ્વીકારતાં જણાશે કે દૃશ્યસામગ્રીમાં અતિ વાસ્તવિકતા જેટલા પ્રમાણમાં વધશે તેટલા જ પ્રમાણમાં કદપનાવ્યાપારનો પ્રદેશ સંકુચિત થશે, અને તેટલે દરજ્જે ચમત્કાર અને આનન્દ ઘટશે. રંગભૂમિ ઉપર ખરેખરા ગાડીધોડા આણ્યાથી—એ તો ગાડીધોડા જેવા ગાડીધોડા કે એ જ્ઞાનથી સામાન્યતાનો ભાસ થશે, એટલું જ નહિં પણ એથી કરી રસ ઉત્પન્ન નહિં થાય; માત્ર એટલું કાંઈક મન્દ કૌતુક થશે કે—આ વસ્તુઓ રંગભૂમિના પદ્મારમાં દિયે ડેકાણે સંતાડી રાખી હતી.

બીજી એક અનિષ્ટતા એ થાય છે કે દૃશ્યસામગ્રી અતિશય અને અતિવાસ્તવિક ભયે જવાથી પ્રેક્ષકવર્ગનું ચિત્ત નાટક અને અભિનયના ખરા સ્વરૂપ ઉપરથી ખસી જઈ એ ઉપસામગ્રી ઉપર જાય છે અને વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન થાય છે; અને હેની સાથે અને હેને પરિણામે નટવર્ગનું લક્ષ પણ પોતાની કલાના ઉત્તમ તત્ત્વ ઉપરથી કાંઈક ખસવાનો ભય રહે છે. મદ્યમ સરો બનહાઈ કિલયોપેદ્યનો વેશ પારિસમાં એકવાર ભજવ્યો હતો તે વખત સાપ કપડાવી આતમધાત કરવાના પ્રસંગ માટે એક ખરેખરા સાપ શીખવીને તૈયાર કરી કાચળામાં પૂરી પોતાના પોશાકમાં સંતાડી રાખ્યો હતો, એ વાત સર્વત્ર જણાઈ હતી; તે નાટકની વખતે સર્વ પ્રેક્ષકોનું લક્ષ ઉત્તમ અભિનય ઉપરથી જનું રહી પેલો સાપ શી રીતે નીકળે, તે જાણવાતમાં જ બધા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા.

‘વળી બીજા’ અનિષ્ટ પરિણામ;—(૧.) સમર્થ નાટકકારોનાં નાટકોમાં દૃશ્યચિત્રને સંબંધે કેટલીક યુક્તિવાળી સૂચનાઓ (જ્વાનત, વચન, વગેરેમાં) અપાયલી હોય છે, ત્હની મદદથી

પ્રેક્ષકની કલ્પનાશક્તિ ઘટતું દૃશ્યાદિક પોતાની મેળે મન સમક્ષ ઉભુ કરી સકે, તે સ્વ-
નાઓ બાહ્ય દૃશ્યસામગ્રીના આડમ્બરને હીધે કા તો સમજાતી નથી અથવા તે હેની અ-
સર થતી નથી. (૨.) દૃશ્યસામગ્રીના અટપટા પ્રકારો દાખલ થવાથી એક અક અને બીજા
અક વચ્ચે પડ્યા, દૃશ્યરચના વગેરે ફેરવવા માટે વખત માળવો પડેછે, તે વચલા વખ-
તમા નાટકના વૃત્તાન્તનો પ્રવાહ અડિત થઇ પ્રેક્ષક મંડળ કેટલોક પૂર્વ વૃત્તાન્ત જૂલી જાય
છે, એટલું જ નહિ પણ પૂર્વ વૃત્તાન્તના અભિનય વખત ઉત્તત વિચારો અને ચમત્કૃતિ-
જનક અભિનયકલાથી થયેલા ભાવોક્ષાસ નરમ પડી જાયછે. આમ રસપ્રવાહમા ભગ થાય છે.

તદ્રૂપવેશ વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પરંતુ હેમા પણ અભિનયના ભાવપ્રદ-
ર્શનના તાત્ત્વિક અશને ગૌણ ના બનાવી દેવો, વેશનું ઐતિહાસિક, પ્રસંગત, પાનસ્વભાવનું,
સર્વ પ્રકારનું ઔચિત્ય સાચવવું, -વગેરે ધોરણો ઉપર લક્ષ રાખવાનું છે

૦. ઉપર કહેલા સર્વ કલાતત્ત્વોનો આદર કેવળ મુખ્ય પાત્રોના વેશ ભજવનાર નટ માટે
છે એમ નથી, ગૌણ પાત્રોએ પણ કનાવિધાન સેવવાનું છે, અને અ-
(જેણે પાત્રનો જ્યાસ તે માટે આવશ્યક છે ગૌણપાત્ર સભ્યને બીજો દોષ એ નજરે
અભિનય) પડે છે કે-પોતાની ગૌણતાનું સાદુ વાળનાને પ્રેક્ષક વર્ગનું ધ્યાન પોતાની
તરફ વધારે ખેંચવા માટે ગૌણ પાત્રો અનુચિત દેખાવ, એવા વગેરેથી
હસાહસ ઉત્પન્ન કરાવવાના પ્રયત્નો કરે છે આથી હેમનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે, પણ રસનો
લોપ થાય છે. માટે ગૌણપાત્રે પોતાની પદવીની મર્યાદામા રહેતું જોઇએ-એ એક ઝીણુ રસતત્ત્વ છે.

અભિનયકલાના ઉપાદય તરીકે બાપણુકલા આને છે ભાવપ્રદર્શનને સફળ કરના માટે
વાણીનું સાધન આવશ્યક છે એ વાણીનું સામર્થ્ય બાપણુકલા કેળ-
(બાપણુકલા) વ્યાધી પ્રાપ્ત થાય છે એ કલાના અંગોની ગણના જ કરી જઇશું
(૧) શ્વાસનું નિયમન, (૨.) સુશ્રવ્યતા, (૩) ઉચ્ચારણની શુદ્ધિ અને
સુલ્લક્ષ્ણતા અને (૪) ચીપી ચીપીને બોનવાના દોષનો ત્યાગ, એ ચાર વાણીના બધારણના
પાયા છે અને વાણીમા ગૌરવ, સૌન્દર્યાદિ અપિત શુષ્કો પૂનરા (૫) દૃઢીકરણ અથવા
ભાર, (૬) વિરામ (૭) સ્વયંભૂતા, (૮) કાનનિયમ અને (૯) સ્વરઘટના એ પાંચ અંગ છે.

નિત્યજીવનની બાપણુરીતિ અને નાટ્યકલાને યોગ્ય બાપણુરીતિ વચ્ચે ભેદ છે. બાન
નામય અશને પ્રવેશ આપવાથી અભિનયમા જેમ સર્વ બીજા વિષયમા તેમ બાપણુરીતિમા
પણુ રસતત્ત્વ પૂરાય છે કેવળ લૌકિક બાપણુરીતિથી રંગભૂમિનું ગૌરવ નષ્ટ થાય છે, અને
વાણીની પાછળ રહેલા વિચાર, ભાવ, વગેરે અસર ઉપર પણ હુદ્રતાની છાયા પડેછે

અભિનયકલાના સ્વરૂપાદિકનું અવલોકન કર્યું હવે એ કલાનું ફલ, હેનો વિનિયોગ, વિ-
ચારિયે એ કલાનો પ્રવૃત્તિહેતુ ધ્યાનમા લઇશું તો નટના કર્તવ્યનું
(નટ અને પ્રેક્ષક એક જીવ સ્વરૂપ પ્રગટ થશે ચિત્રકાર, કવિ વગેરે કલાસિક પુરુષો
૧૮૧૧૧૧૧૧૧૧૧) અન્યને આનન્દ આપવા છતાં, હેમની પ્રવૃત્તિ તો એ ઉદ્દેશથી નિરપેક્ષ

રહી માત્ર પોતાના મનરંજન માટે જ થાય છે. પરંતુ નટની કલાની પ્રવૃત્તિ તો નટ અને પ્રેક્ષક મંડળ બંનેની અપેક્ષા રાખીને થાય છે. સમર્થ નટને પોતાની કલા ઉપર નિર્વિકલ્પ પ્રેમ હોય છે જ, તથાપિ હેની કલા પ્રેક્ષકવર્ગને આનંદ આપવા માટે વિશેષતઃ ઉદ્દિષ્ટ છે. પ્રેક્ષક મંડળને આકર્ષવું, આનંદ આપવો, ઉન્નત કરવું, - એ જોયા અને ઉદાર હૃદયથી નટની કલા વ્યાપારમાં આવે છે.

આ કારણથી નટ અને પ્રેક્ષક મંડળની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ સમભાવનો સંબંધ આવશ્યક છે. આપણાં રસશાસ્ત્રમાં રસની નિષ્પત્તિ માટે સહૃદયતા અપેક્ષા મનાઈ છે તેમાં આ તત્ત્વ જ સમાયું છે. એ સમભાવ વિના સમર્થ અભિનય પણ પ્રેક્ષકના હૃદયના જોડાણને સ્પર્શ નહિં કરે. અને આ શક્તિ માટે નટની ઉત્સુકતાની અપેક્ષા છે કેટલાક કહે છે નટે પ્રેક્ષક મંડળનો કેવળ અનાદર કરવો, અને માત્ર પોતાની ભાવના સાચવવી, આ મતનો ખોટો અર્થ લેતાં હેમાં ઉદ્ધત ગર્વિષ્ઠતા ઉધાડી જણાઈ આવે છે. પરંતુ હેનો હેતુ માત્ર સભાક્ષોભ ટાળવાનો જ છે. ખરું તત્ત્વ એ છે કે કલાનાં જોયા તત્ત્વ ઉપર અન્યનિરપેક્ષ ભક્તિ રાખીને નટે પ્રવર્તવું એ ખરું છે; તેમ જ સભાક્ષોભ ટાળવા માટે પણ પ્રેક્ષકનો અનાદર ઇષ્ટ છે. પરંતુ તે સાથે જ પ્રેક્ષકના સમભાવથી ઉત્પન્ન થતી ઉત્તેજનની જગૃતિ માટે પ્રેક્ષક મંડળનો આદર પણ રાખવાની જરૂર છે. એ આદર પ્રેક્ષકમાની અસુક વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિગણ પોતાની તરફ લક્ષ દેછે એમ બોધ ના થતાં માત્ર પ્રેક્ષક મંડળ સામાન્ય રૂપે લક્ષ દેછે એટલો જ ભાસ થાય ત્હારે ઉત્પન્ન થાય હેવો નિર્વિકલ્પ જોઈએ.

ઉપર કહેલા સમભાવથી આપોઆપ ફલિત થાય છે કે પ્રેક્ષક મંડળનું કર્તવ્ય નટવર્ગ તરફ પણ મ્હોટું છે. નટવર્ગની કલામાં પોપણ પૂરવા માટે પ્રેક્ષક વર્ગ પણ અભિનય તરફ ધ્યાનપૂર્વક સમભાવથી લક્ષ આપવાની જરૂર છે. અહિંની રંગભૂમિ ઉપર આ બાબત શૌચનીય સ્થિતિ છે. અભિનય તરફ લક્ષ દેવાને બદલે પુષ્કળ ગડબડ નાટકના ગાયનો નટવર્ગ જોડે સુરમાં કે બેસુરી રીતે (ઘણે ભાગે બેસુરી રીતે) ગાવા મંડી જવું, વગેરે ધમાધમ પ્રેક્ષક ભાગમાં ચાલે છે. હાવા કોલાહલમાં ક્રિયો સમર્થ નટ પણ પોતાની કલા ખીલવી પ્રગટ કરી સકે ?

અભિનયકલામાં કલાનિષ્પાદક તત્ત્વોની પરીક્ષા પૂરી થઈ. એ કલા સંબંધે કેટલાક આતુર્ધગિક પ્રશ્નોની માત્ર ગણના જ કરી જઈશું. અભિનયકલા સદા-
(અભિનયકલા ચારને પોપક છે કે કેમ ? પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર હેની આચાર પરવે કેવી સદાચાર પોપક છે ?) અસર થાય છે ? નટવર્ગની નીતિ ઉપર કેવી અસર થાય છે ? આ પ્રશ્નનું અન્વેષણ કોરાણે મૂકી એટલું જ કહીશું કે રંગભૂમિની સંસ્થાનું પરિણામ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ થવા માટે ધાર્મિક કેળવણી, આચારસંયમ, જ્ઞાનની કેળવણી, જાતી ભાવના, વગેરે તત્ત્વો ઉપર આધાર છે. આ સંસ્કારોના અભાવને માથેથી કાઢીને રંગભૂમિના ઉપર દોષ ચઢાવવો વાજબી નથી. કલાની જાતી ભાવનાની ખરી પૂજા થાય તો પરિણામ ઉન્નતિકર જ નીવડે.

શ્રીઓએ રંગભૂમિ ઉપર સ્થાન લેવું કે નહિ? એ બીજો પ્રશ્ન છે. હેમા પણ એ પક્ષ છે અનેના ગુણદોષનું તોલન કરી સાર એ નીકળે છે કે શ્રી-
(શ્રીપાત્રો) પાત્રનો વેશ શ્રીઓ લગ્નને તો જ ખરી રસનિષ્પત્તિ થાય છે સાર સસ્કાર, જાવના, વગેરેના પ્રવેશ થતા રંગભૂમિના ' નેખમો ' નો લોપ થઈ નગીની પદવી પાશ્ચાત્ય દેશોમા કેટલી ઊંચી કોટિયે ચઢી છે તે જોતા નિરાશાનું કારણ નથી

ધધાધારી નટ અને કલાપ્રેમી નટ એ બેમા કોણ વધારે સમર્થ થઈ શકે? એ પ્રશ્નની પણ પરીક્ષા કરવી રસ ઉપજાવે હેવી છે. પરંતુ વિસ્તારભયે એ પ્રશ્નને (ધધાધારી અને સ્પર્શ કરીને જ પડતો મૂકીશું કલાપ્રેમી નટો)

નાટકના પાચારૂપ નાટક અન્યો છે માટે નાટકઅન્યોમા કલાવિધાનને પોષક લક્ષણો જોઈને આ દૃષ્ટિથી નાટકમા પદ્ય અને સંગીતને સ્થાન કેટલે દરજ્જે
(નાટકમા પદ્ય અને ટ્રેવા રૂપમા મળી શકે એ પ્રશ્નો પણ વિચારવા જેવા છે. ગોકદર તથા સંગીતનું સ્થાન) જોતા બાવોદેગને પદ્ય અને સંગીત અનુકૂળ છે તેથી, પરંતુ સંગીત કાવ્ય કરતા નાટકમા એ બાવોદેગ છૂટક આકર્ષણે આવેનો નહિ પણ વિસ્તારમા પસરી ગયેલો હોય છે તેથી, ગદ્ય જોડે એ અશોનુ મિશ્રણ જ ઘટ છે, અને એમ કરવામા ગદ્યમાથી પદ્યમા સક્રમણ ચાતુર્યથી થવું જોઈએ એ પણ જનક મત છે, તેમ જ પદ્ય અને ગદ્ય વચ્ચે રસ વૃત્તિ સમન્વયે આઘાત ના આવે એમ ઘટના થવી જોઈએ. હાલના સમયમા ' સંગીતનાટકો ' પાશ્ચાત્ય ' ઓપેરા ' ના અનુકરણના ઉદેશથી (હાલના ' સંગીત શરૂ થયા હતા, પરંતુ ' ઓપેરા ' ના ખા. સ્વરૂપથી એ ' સંગીત નાટકો ' અને ' ઓ- નાટકો ' કેવળ બિન્ન છે ઓપેરાનો પ્રધાન હેતુ સંગીત, નૃત્ય, છત્યા પેરા ' નિ જ આગળ પાડવાનો હોઈ, કવિતા અતિ ગૌણ જુદા જુદા ભાગને એક નાખવાનું સાધન ગાન, હોય છે, હેમા શબ્દો પણ પૂરા ના સમગ્રપ તો હોય નથી. હોતુ પાશ્ચાત્ય-ખાસ ઇટાલિયન નમૂનાના-ઓપેરાનું સ્વરૂપ છે, અને આપણા સંગીતનાટકમા તો નાટકના નાટકત્વ જાગવનારા અશ-વસ્તુ અને વૃત્તાન્તનો વિકાસ, પાત્રસ્વભાવનું દર્શન, શબ્દકવિતાને સ્થાન, છત્યાદિ—નો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા નથી હોતી, અને તે સાથે સંગીતને પ્રધાન પૂર્ણ અર્પવી ખરી, એ બે વિચિત્ર આવીને મત્તો મ્મદસ્તત્તો મ્મદ જેવી દશા થઈ છે નાટક અને ઓપેરા એ બેનો વર્ણસકર આપણા આધુનિક ' સંગીત નાટકો ' છે સંગીતને મર્યાદિત સ્થાન નાટકમા મળે તે જુદી વાત છે આ વિશે વિસ્તાર બહુ થઈ જાય એમ છે તેથી આટલેથી જ અટકવું પડશે.

ખરું જોતા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમા ખરા ગુણવાળા નાટકો સંખ્યે દરિદ્રતા જ છે કલાચતુર નટના સામર્થ્યને પૂર્ણ પ્રસંગ આપી શકે હેતુ, ખાત્ર ' ગુજરાતીમા નાટક સ્વભાવના કલાવિધાયકને હાથે થયેલા આલેખનો વાળું, વૃત્તાન્તના અન્ધાની દરિદ્રતા) પ્રવાહને બદલા અસિધિવ રીતે ચલાવનારુ, અનેક સામર્થ્યગુણોવાળુ, નાટક ગુજરાતી સાહિત્યમા દીપી નીકળતું માત્ર એક મરદુમ મ. ન.

દ્વિવેદીનું 'કાન્ત' નાટક છે તે ઉપરાંત એક બે નાટકો અભિનયને યોગ્ય અને કલાવિધાન બરેલા છે. નપતુ બસા એક આગળીને વેડે ગણાય એવી જ હેવા નાટકોની સંખ્યા છે આ સ્ત્રીકાર આપણને ખેડ તથા લજ્જા ઉત્પન્ન કરનારો છે. માટે આપણા સાક્ષર વર્ગનું મ્હોટું કર્તવ્ય એ છે કે આ દરિદ્રતા મટાડવી, શુશ્રુષુક્તા નાટક ગ્રંથો વડે રંગભૂમિને સુધારવી. રંગભૂમિના હાલના નાટકોને દોષ દેખે એથી રહેવું ઉચિત નથી આપણી જ આ વિષયમાં શિથિલતાને લીધે આપણી રંગભૂમિ ઉપર નહારા અભિનય જોડે અશિક્ષિત નટવિગચિત નાટકો અથવા સારા પદ્ધતિવિગચિત નાટકોના અંગ્રેજોને કાપી નાખી, નવા ફેરફારથી વિરૂપ કરી, અત્મિક, કલાહીન બનાવી દીધેલી 'રચનાઓ' (કે—વિગચિતઓ !) ભેગવાય રહેતા આશ્ચર્ય નથી.

અને આપણી રંગભૂમિની સ્થિતિ પણ હાલ ખેદજનક દોષોથી ભરપૂર છે હેના ઉચ્છેદની પણ જરૂર છે નટવર્ગ બહુધા અશિક્ષિત સમ્પ્રદાય છે, તે કલાના (આપણી હાલની ઊંચા તત્ત્વોના ગ્રાસ કરી નથી સમ્પ્રદાય અપવાદ છે, તે વિન છે, અને રંગભૂમિની અવદરતા) તે કેવળ નૈસર્ગિક શક્તિના બીજને લીધે જ નાટકશાસ્ત્રના ગૌરવ તરફ કોઈ પણ નટનું (કે નાટકના વ્યવસ્થાપકનું પણ) લક્ષ બહુધા જણાઈ નથી નાટકની અદર રથાને અસ્થાને હાસ્ય સંભેજવવાનો પ્રયાસ થાય છે, પ્રત્યેક નટ (નાયક નાયિકા શિવાય) વિદૂષકવેશ કરવા જાય છે, સામાન્ય વર્ગની અમસ્કાગી રચિ ચેતી એવા થાય છે આ સામાન્ય દૂષણો છે નિશેષ દૂષણો પણ બીજા ઘણા છે કલાના તત્ત્વો પાછા આપણે જોઈ ગયા હોવાના કોઈ પણ પૂર્ણ રૂપે તો શુ પણ અપૂર્ણ રૂપે પણ સચરાતા નથી મગીત તરફ સંગીતનો ભાગ કવચિત સારો હોય છે, પરંતુ હેમા પણ ખરી મગીતકલાના ઉત્તમ, મૈત્રિક સ્વરૂપને છિન્નભિન્ન મરી નખાય છે સંગીતની કવિતામાં પણ ભાવ હોતો નથી. ભાષામાં પણ દોષ હોય છે પદ્યરચના પણ દૂષણયુક્ત હોય છે, દીર્ઘ-ચરોની પરપરાને લધુ ઉચ્ચાર કરવાની જરૂર પડતા ચીપી ચીપીને આપના ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે શબ્દોચ્ચાર પણ અશુદ્ધ હોય છે, અને સુશ્રાવ્યતા પણ નથી નજરે પડતી દૃશ્યમામયી, ચમત્કારજનક દેખાવો, ધામધૂમ—વગેરેને અત્યંત અયોગ્ય પ્રધાન્ય અપાય છે, નાટકનું તત્ત્વ જ એ મામયી બની જાય છે અગવિશેષો અત્યંત અને અનુચિત, વિચિત્ર અને અનિયંત્રિત આપણો રંગભૂમિ ઉપર નજરે પડે છે અર્થહીન અને અનેકવાર અર્થવિરોધી એ અગવેશો અને છે આથી વળી વિશેષ, નટવર્ગ નર્તક અને નર્તકીઓ જ બની જાય છે, નાયક અને નાયિકાઓ પણ નર્તક નર્તકીઓ બને છે, તે એ ગીતે કે નર્તકીઓ નૃત્ય કરતે ગાવાની સાથે જ ભાવ બતાવવાના ચાગા કરે છે હેવા ચાગા આ નટવર્ગ કરે છે, પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ હસ્તવેશથી બતાવવા જાય છે મુખમુદ્રાના અભિનય સામર્થ્યનું તો દર્શન જ નથી જે છે તે અનુચિત મુખમુદ્રા જ જણાય છે

આ સર્વે દૂષણોનું મુખ્ય કારણ એ કે આપણે અદિ રમિક કલાના ધોરણ ઉપર કોઈ આદર્શરૂપ નાટકસરથા નથી આ યોગ્ય પૂરી પાડવાનું કર્તવ્ય (એ અવદરતાનું આપણે માથે છે. એ માટે ઉપાયોમાં મુખ્ય એ છે કે ઊંચા વર્ગના કારણ તથા હેમાથી નાટકો વડે જનમહાજનની અને રંગભૂમિની સુરચિની ભાવના ઉત્તત કરવી ઉદ્ધારનો માર્ગ) તે માટે સારા નાટકગ્રંથો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ નાટક સાહિત્ય અને

અભિનયકલા એ અનેનો ઉદ્ધાર સાથે સાથે થાય તો જ સિદ્ધિ છે મામાન્ય વર્ણને આકર્ષવા માટે—પછીથી ક્રમે ક્રમે હેમની રચિયો સુધારવાના ઉદ્દેશથી—કલાનુ અભિદાન, આપણે એ ઇત નથી નાટકકારે તેમ જ નટે જનસમાજની પદવીએ ઊતરવું નહિ પણ ઊતરવાનો ભાસ જ રાખી, હેમને પોતાની પદવી ઊપર ઉત્તર કરી આણવાનું પરિણામ થાય તો જ, અને તેટલે દરજ્જે જ, જનમડળને આકર્ષનારા પ્રકારો ક્ષમ્ય થાય. ધનલાભ માટે જનમડળની ખોટી રચિયોની પૂજા કરવી પડે છે એ બચાવ કેટલીકવાર આગળ કરવામા આવે છે પરંતુ જેમ આર્થિક સપત્તિ માટે લોકોના સંયુક્ત પ્રયાસ કરવામા આવે છે તેમ આ રસિક સપત્તિ માટે પ્રયાસ કરી ધનહાનિની ખોટી પૂરી પાડવાના ઉપાય પણ ચોક્કસ નોંધાયે. નહિ તો પછી અભિનયકલા અધમ પ્રણાલીમા વધી જનમડળને અધમ કરવાનો જ ભય ઉપસ્થિત થાય છે એ અધમ દશા રોકવા માટે નાટકની સરથાનો ઉચ્છેદ નહિ પણ સુધારો ઇત છે. એ વારંમા ગેકાયલું ધન ધનરૂપે સાક્ષાત્ બદલો નાદે તો પણ જન સમાજની હૃદયવૃત્તિની ઉન્નતિ સાધી પરપરાએ જુદા પ્રકારની મપત્તિથી બદલો મગશે. આ પછી એક ધર્મધર્તવ્યનો જ પ્રકાર છે ભિન્નરચિ જનમડળને સમારોધનનું સાધન નાટક છે એ વચનનો દુરુપયોગ કરી જનસમાજની નીચી કક્ષામા ઊતરવાની કૃતિનો બચાવ વાજખી નથી કલારસિકની કર્તવ્યભાવના ઊંચી છે, હેની સિદ્ધિમા વિઘ્ન મ્હોટા છે પ્રેક્ષકમડળને જન પમાડતા પેલા કેળવવાનું કર્તવ્ય મુખ્ય છે. કર્તવ્ય એક જ દિશામા માર્ગ બતાવે છે, અને તે જ સ્વીકાર્ય છે ભાવના ઊંચી જ નખવી વાજખી છે.

ये नाम केचिदिह न प्रवयन्त्यवज्ञा

जानन्ति ते किमपि तान्प्राप्ति नैव यत्न ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालोऽह्य निरवविर्विपुला च पृथ्वी ॥

એ મહાકવિ ભવજૂતિના વચનમા અતિ ગર્વનો પ્રથમાભાસ છે, પરંતુ એ ગર્વ છે તો પણ ઉત્તરલક્ષી ગર્વ છે. પણ એ ગર્વ નથી, પોતાની ભાવનાઓ ઉત્તર છે એમ મનમા પ્રતીતિ અચલિત હોવાને લીધે સામાન્ય જનની તુચ્છ પ્રશ્નસાનો આત્મશક્તિના માનથી અનાદર જ અહિ સૂચવાય છે. હેવા અનાદર, હેના ઉચ્ચ લક્ષ્ય, હેવી કલાતત્ત્વની ભક્તિ દોષ તો જ કલારચનાઓ અધમ થતી અટકે, અને એમ હતું ત્યારે જ આ તણા પ્રાચીન કવિઓમા કૃતિની ઉત્તરતા સૂચવાઈ રહી હતી

અભિનયકલાના ઉપર ચર્ચેલા ગિયા તરવોનું દર્શન કર્યા પછી આપણે હાવનાં આપણા નાટ્યોથી વિગ્રહ થયે તો ક્ષમા મગવાનો આપણને હક છે એ ખરું, કે હજી નટનો ધધો આપણા દેશમા ટંગવાયલો વર્ગ સ્વીકારતો નથી, એ ધધો આબરૂદાર ગણાતો નથી, અને તેથી એ કલાને ઉન્નતિમાર્ગમા જવા માટે મહુ મુશ્કેલિયો છે આમ છે તો પાશ્ચાત્ય નટોના હમગમ ભાગની પણ ચોક્કસ આપણા નટોમા હાલ મ્હાથી સંભવે ? અને તો પછી અભિનયકલાની ઉન્નત દશા મ્હાથી દોષ ?

પરંતુ આમ છે માટે જ એ કયાના જાયા તરવેનું દર્શન કરાવી, નટના ધંધાનો મહિમા બતાવી, અભિનયકલાના સુંદર અને વિશાળ મંદિરની યોજનામાં હું આટલો એક જ રેખા લેખ આપીને વિદ્વન્મહાશયી સમક્ષ મૂકુ છું હેના પરિણામ માટે મહોદી આશાની ધૂપતા હું નથી કરતો. પરંતુ ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર પ્રયાસનો સખન્ધ વિશ્વક્રમમાં મહોદી યોજનાઓ સાથે ગૂઢ રૂપે પ્રવર્તે છે એ જ્ઞાતથી આ મહારા અપ પ્રયાસ માટે હું છેક નિરાશ તો નહિ થાઉં

અન્તે આ સકુચિત વિષય કરતા વધારે વિશાળ પ્રદેશમાં ક્રમણ કરીને સુગ્ર વિદ્વાનેને સ્મરણ આપુ છું પ્રેમહાકવિ શેકસ્પીઅરના વચનો ધ્યાનમાં રાખી મથાર્થ રીતે કહીશુ કે આ ચર્ચાનો વિષય બનેલી રંગભૂમિ કરતા વધારે મહત્ત્વ ભરેલી રંગભૂમિ આ વિશ્વ છે, મનુષ્યજીવન તે એક અવિરત અભિનય છે. એ રંગભૂમિ ઉપર આપણે આપણો વેશ સફળ રીતે ભજવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે એ અભિનયનું સ્વરૂપ શુ છે એક વિનક્ષણ ચિન્ત કની હેવી કલ્પના હતી કે પ્રત્યેક માણસની અંદર ત્રણ ત્રણ આત્મવ્યક્તિયો હોય છે, એક તો જગતના લોકો જે સ્વરૂપે એ માણસને જાણે છે તે વ્યક્તિ બીજી, પોતે પોતાને જે સ્વરૂપે જાણે છે તે વ્યક્તિ, અને ત્રીજી, સર્વનો અન્તર્યામી સત્યસ્પર્શી ઈશ્વર હેને જે સ્વરૂપે જુવે છે તે વ્યક્તિ આ ત્રણે વ્યક્તિ સ્વરૂપમાં કાઈ પણ દ્રશ્ય ના આવે એ રીતનું અભેદીકરણ અન્તર્યામી જુવે છે તે સ્વરૂપનું જ અનુભવ આત્મપરીક્ષા તથા જ્ઞાનમાં તથા મનુજ બન્ધુ જોડેના વ્યવહારમાં, અર્થાત્ બાહ્ય તેમ જ આન્તર જીવનમાં, કરવું એ જ આપણો આ વિશ્વની રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમોત્તમ અભિનય છે એ અભિનયની કલા સર્વ કલાની બાવનાનું પરમનિદાન પરમાત્મા આપણા સર્વમાં સમર્પો

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,

સંગીત.*

કાવ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા શૃંગાર, કરુણા વીર હાસ્યાદિ રસ સાથે સંગીત કળાને ધણે નિકટ સખધ હોવાથી અને સંગીતદ્વારા કવિતાના રસનું પ્રતિપાદન અને અર્થનું ઉદ્ઘાટન થઈ શકે છે તે કારણથી રસિકકલાઓમાં સંગીતની ગણના સર્વ કાળે અને સર્વ દેશમાં થએલી જોવામાં આવે છે તેમ છતાં આપણા દેશમાં અને જણને એમાં રસ જણાતો નથી અને બલ્લ મણિતશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, જોડણી વગેરે નિષેધો જેટલું રસહીન સંગીત તેમને નહિ લાગતું હોય તોપણ ધણા લોકોને સંગીતમાં જોઈએ તેટલી રસિકતા લાગતી નથી સંગીતકળા પ્રિય હોય, સંગીત કૌશલ મધુર લાગતું હોય તેવાને પણ મગીતશાસ્ત્ર તો ધણે અંશે નીરસ જ લાગે છે અને તેથી જ આ નિષ્ક્રમમાં જે ચર્ચા કરવા ધારી છે તે સંગીતશાસ્ત્ર વિશે નહિ પરંતુ સંગીતકળા વિશે જ છે સંગીતશાસ્ત્ર વિશે અનેક પુસ્તકો લખાયા છે સંસ્કૃતમાં અને અંગ્રેજીમાં અને તે સર્વમાં જે જ્ઞાન આપેલું છે તે ધણું અમૂલ્ય છે સંગીતપ્રિય-

* બીજી સાહિત્ય પરિપદ્ધતિ વાચેનો લેખ

જનોને એ સર્વ જ્ઞાન ધણું ઉપયોગી છે. પરંતુ જે ગૃહસ્થોને સંગીત તરફ વૃત્તિ નથી તેમને તે પુસ્તકોમાં જે પદ્ધતિ ઉપર આ વિષયની ચર્ચા છે તે પદ્ધતિ ઉપર જ આ નિબંધમાં પણ ચર્ચા કરવામાં આવે તો નીરસ લાગે એ સ્વભાવિક છે. માટે જ સ્વરજોડ, સ્વરનાં સ્થાન, ગ્રામ, શ્રુતિ, તાલ, તાલની માત્રા, રાગ, રાગના પ્રકાર, દરેક રાગમાં કયા સ્વર ને-ધમે, ગીતોના પ્રકાર વગેરેનું જ્ઞાન આપવાનો અત્રે પ્રયત્ન કર્યો નથી. તે જ્ઞાન મેળવવાને સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં ધણાં ન્હાનાં મોટાં પુસ્તકો છે. ઇંગ્રેજીમાં પણ, બંગાલમાં સર સુરેન્દ્ર મોહન ટાગોરે ધણાં ઉપયોગી ગ્રંથ આ વિષયમાં લખ્યા છે. તેમ જ મદ્રાસ તરફ પણ એવાં પુસ્તકો ઇંગ્રેજીમાં થયાં છે જે ગૃહસ્થોને એ જ્ઞાન પુસ્તકદ્વારા મેળવવું હશે તે એ પુસ્તકોમાંથી મેળવી શકશે આ નિબંધમાં એક જુદા જ દૃષ્ટિગિન્દુથી સંગીતની ચર્ચા કરવા ધારી છે. સંગીતનું ખરૂં કર્તવ્ય શું છે; અને તે કર્તવ્ય કેવી રીતે પરીપૂર્ણ થઈ શકે એ લક્ષમાં રાખી આ નિબંધની રચના કરી છે.

કર્ણુદ્વારા મનુષ્યની કલ્પનાને નગૃત કરી તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરવી એ સંગીતનું ખરૂં કર્તવ્ય છે.

Music is the interpreter and the language of emotions. It strikes every note in the gamut of the human nature from ecstatic joy to profound despair. It inspires, enrages, elevates, saddens, cheers, and soothes the soul as no other art can. It gives voice to love, expression to passion, blends glory to every art, and performs its loftiest homage as the handmaid of religion.

સર્વ પ્રકારનાં સંગીતમાં આ કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કરવાની શક્તિ હોતી નથી કોઈ સંગીત માત્ર કર્ણને પ્રિય થઈ ત્યાં જ તેની અસર અટકે છે અને કેટલુંક સંગીત તેથી આગળ વધીને હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. સંગીતનાં આ પરિણામ ઉપરથી તેના એ વિભાગ થઈ શકે છે એક Pure music (શુદ્ધ સંગીત) અને બીજો applied music (વિનિયુક્ત સંગીત.)

જે સંગીત માત્ર શાસ્ત્રીય નિયમોને અનુસરી રાગની શુદ્ધતા, તાલનું માપ, અને સ્વર માધુર્ય સાચવીને કર્ણને પ્રિય થાય તેને Pure music કહીશું; અને જે સંગીત સ્વર માધુર્ય, રાગશુદ્ધિ અને તાલમાન સાચવવા ઉપરાંત અપૂર્વ કલાવિધાનથી શ્રાતાજનમાં ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરી શકે તેને applied music ગણીશું.

પહેલાં, પ્રથમ વિભાગના સંગીત વિશે વિચાર કરીએ. સંગીતના બીજા બે વિભાગ છે. કંઠગાન અને વાદ્ય, વાદ્યમાં ગીતવાદ્ય અને તાલવાદ્ય એમ પેટા વિભાગ છે. કંઠગાન પ્રથમ પંક્તિમાં પણ આવે છે અને બીજી પંક્તિના સંગીતમાં પણ આવે છે, બન્ને બીજી પંક્તિના સંગીતનું અસ્તિત્વ જ કંઠગાન વિના નથી. ગીતવાદ્ય પ્રથમ પંક્તિના સંગીતમાં જ ધણે અંશે આવી શકે છે કારણ કે ગીતવાદ્યમાં અર્થહીન શબ્દ છે અને અર્થહીન શબ્દવડે ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરવી એ લગભગ અશક્ય છે, કવચિત્ જ સંભવિત છે; અને તે ધણે અંશે

ઓતાના ઉદયની રિયતિ ઉપર આધાર રાખે છે. તાલવાંધને બંને સંગીત સાથે સંબંધ છે તે આગળ ઉપર સ્પર્શીશું. કંઠગોનમાં જે માત્ર સ્વરાનાપ કહેવાય છે એટલે રાગનું સ્વરૂપ બતાવવાને માટે અથવા કોઈ અમુક રાગની ઘીન ગાતા પહેલાં તે રાગના પાંચે નાખવા માટે જે અર્થહીન શબ્દ. આઆ. અથવા તોમ તોમ, વગેરે ઉચ્ચારથી કરવામાં આવે છે તેને આલાપ કહેવાય છે. આ આલાપથી ભાવોભિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી તેમ હેતુ પણ હોતો નથી એટલે તે પ્રથમ વિભાગના મંગીતમાં ગણાય છે તેમ જ આપણા સંગીતમાં જેને “તિલાના” કહેવાય છે તે અને તેવી જાતનાં બીજાં ગીતો તે પણ પ્રથમ પંક્તિમાં જ ગણાશે. અત્રે સંગીતના બીજા વિભાગ વિશે સૂચના કરવાની જરૂર છે. ગીત અને તૃત્ય; ગીત બંને પંક્તિમાં આવે છે અને તૃત્ય પણ બંને પંક્તિમાં આવે છે ગીતના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે. ક્રુપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, લાવણી, હુમરી, તીયાભા, પ્રખંધ, ગરબી, છંદ વગેરે. રાગ અને ચાપ એ બે શબ્દ જુદા જુદા અર્થના છે એ આ સ્થળે દર્શાવવું અવશ્યક છે “રાગ” શબ્દના ઉપયોગમાં ધ્વજો જ યોગ્યો થયેલો નોંધવો છીએ. સામાન્ય ભાષામાં “રાગ” તે અનુગામના અર્થમાં વપરાય છે. ગારે ને એને રાગ નથી “એટલે મારે ને એને બનાવ નથી” એવું નથી” આ ઉપયોગ ખોટો છે પરંતુ આ ભાષાની બાબત છે એટલે તે વિશે કંઈ વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ મંગીતની પરિભાષામાં પણ “રાગ” શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ સામાન્ય અને આમાન્ય લોકો કરે છે. અમુક મનુષ્ય સારે સ્વરે ગાતો હોય, તેનો કંઈ મધુર હોય તો તેનો રાગ સારો છે એમ અવાજના અર્થમાં રાગ શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ થાય છે તેમ જ કોઈ ગીત પ્રમાણે બીજું ગીત રચવામાં આવ્યું હોય તો તેને તે પ્રમાણે ગાવાની સૂચના આપવા માટે પણ અમુક, અમુક ગીતનો “રાગ” એમ કહેવામાં આવે છે આ ઉપયોગ પણ અશાસ્ત્રીય છે. મંગીતશાસ્ત્રમાં “રાગ” એટલે સાત સ્વર અને તેના ક્રમિત વિભાગની જૂદી જૂદી (permutation combination વડે થએલી) રચના ને રાગ કહેવામાં આવે છે. સાત સ્વરમાં કેટલાક રાગ સાતે સ્વરના છે કેટલાકમાં અમુક સ્વ વર્ત્ય છે, કેટલાકમાં અમુક સ્વર કામળ લાગે છે અને અમુક ત્રીજા લાગે છે કેટલાકમાં અમુક સ્વ આરોહણમાં લાગે છે અને કેટલાકમાં તે સ્વર અવરોહણમાં લાગે છે આમ સ્વરનાં Manipulations થી જે રચના ઉત્પન્ન થાય તેને રાગ કહે છે; અને તેવી રીતે ઉત્પન્ન થએલા રાગમાં રચાએલાં ગીતનાં જુદાં જુદાં બંધારણ છે તેને ચાલ કહે છે. જેમકે ક્રુપદ, ખ્યાલ, ટપ્પા, હુમરી છત્રાદી. ચાલ અને તાલમાં વળી ભેદ છે તો પણ બંનેને નિકટ સંબંધ છે. ચાલમાં ગીતના બંધારણનું માપ છે અને તાલમાં કળનું માપ છે જેમકે ક્રુપદમાં કવિતનું માપ છે પરંતુ ક્રુપદ ધણું કરીને ચોતાલમાં જ હોય છે તેમ જ ટપ્પો એકતાળ છતાં તે તાળ માટે અમુક બંધારણનું જ ગીત હોવું જોઈએ તેને લીધે ચાલ અને તાળને ધ્વજો નિકટ સંબંધ છે. લાવણી ગરબી તે પણ ચાલ છે તે જુદી જુદી તાળમાં આવી સકે છે પરંતુ ચાલ અને રાગમાં ધ્વજો ભેદ છે; માટે કોઈ ગીત પ્રમાણે બીજું ગીત રચ્યું હોય તો તે ગાવાની સૂચના આપતાં અમુક અમુકનો રાગ ન કહેતાં અમુક અમુકની ચાલ એ જ ભાષા અને પરિભાષાની શુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે. હવે ઉપર દર્શાવેલા ગીતના પ્રકારમાં સર્વે પ્રથમ વિભાગમાં આવે અને બીજા વિભાગમાંના સંગીતમાં પણ આવે પરંતુ તિલાના તો પ્રથમ વિભાગમાં જ આવી શકે હાથે કે માત્ર નરધાં અથવા મૃદંગમાં થતા ઉચ્ચાર-અર્થ-હીન ઉચ્ચારનું જ ગીત છે. એટલે તેમાં કોઈ ભાવોભિ ઉત્પન્ન કરી શકવાની શક્તિ નથી

અને હેતુ પણ નથી તિલાના શિષ્યાની બીજી ચાલોમાં જેવું ગીત તેવી તેને પંક્તિ મળે છે. ગીતના અર્થમાં રસ હોય, ગીતના રચનારનો હેતુ ઉત્તમ હોય, અને તે રસ પ્રતિપાદન કરી સંક્રાન્ત અને હેતુ સિદ્ધ કરી શકે તેવો ગાયક હોય તો તે ચાલના ગીતથી બાવોર્મિ ઉત્પન્ન થાય અને તો તેને બીજા વિભાગમાં મુકાય. તેમ ના હોય તો અને “સાડેતીન પેસે મહલી ના વેયુંગી,” અને “તેલકી પૂરી હનુમાનકું ધરાઈ, ધીકી પૂરી મેરે ચારકું ખિલાઈ” જેવાં અર્થ વાચક ગીત પણ પ્રથમ પંક્તિમાં જ આવી શકે. બદકે એવાં ગીતો એકે પંક્તિમાં ના મૂકી શકાય. આવાં છેક નિર્મોલ ગીત કર્ણને પ્રિય થવાં પણ કઠિન છે, સામાન્ય અર્થ વાળાં ગીત હોય અથવા ઉત્તમ કવિત્વ યુક્ત ગીત હોય તો પણ ગાયક માત્ર શુદ્ધ સંગીત જાણનાર હોય, સંગીતનું ખરૂં કર્તવ્ય સમજનાર ના હોય અને સમજનાર હોવા છતાં તેથી કલાથી વિહીન હોય તો તે સંગીત પ્રથમ પંક્તિના સંગીતમાં જ આવી શકે છે. પ્રથમ પંક્તિના સંગીતનું કર્તવ્ય નહાતું છે અને તેનાં સાધનમાં સંગીતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સામાન્ય રીતે મધુર કંઠ-મધુર નહિં તો જેને ઇંગ્રેજીમાં Musical Voice કહે છે તેવો અવાજ જોઈએ. સ્વર અને તાલની શુદ્ધતા સાચવવી અને રાગનું સ્વરૂપ મધુર કંઠદ્વારા કરી બતાવી શ્રોતાજનના કર્ણને આનન્દ આપવો એ પ્રથમ વિભાગના સંગીતનું કર્તવ્ય છે અને તેવું સંગીત જાણનારા આપણા દેશમાં અનેક છે.

હવે બીજા વિભાગના સંગીત વિશે વિચાર કરીશું. બીજી પંક્તિ છતાં તે પ્રથમ પંક્તિના સંગીત કરતાં ચઢીઆતી પદ્ધતિ ભોગવે છે; કારણ કે તે સંગીતનો હેતુ ઉત્તમ છે અને તે હેતુ સિદ્ધ કરવા ને સાધન જોયા પ્રકારના હોવા જોઈએ. આ પંક્તિના સંગીતનો હેતુ ગીતાર્થનું ઉદ્ઘાટન કરી ગીતમાં સમાયેલા રસનું પ્રતિપાદન કરીને શ્રોતાજનોનાં હૃદયમાં બાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરવી તે છે. આ હેતુ ઉત્તમ છે અને આ હેતુને લીધે જ સંગીતને Interpretative art મા સ્થાન મળેલું છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને બે જોયા પ્રકારનાં સાધનની આવશ્યકતા છે. એક જોયા અર્થવાણુ રમમય ગીત અને તે અર્થનું ઉદ્ઘાટન અને રસનું પ્રતિપાદન કરનાર જોયા પ્રકારની ગાનકલા અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉત્તમ કવિ અને ઉત્તમ ગાયક એ બે સાધનની જરૂર છે. ઉત્તમ કવિતા ઉત્તમ કલાવિહીન ગાનારને મુખે જ વાંચી અધમ થાય છે તેમ અધમ કવિતા ઉત્તમ ગાયકના મુખે જવા છતાં ઉત્તમ થતી નથી. મતલબ કે જોયા પ્રકારનાં કાવ્ય અને ઉત્તમ ગાનકલા જાણનાર ગાયક બનેનો યોગ થાય ત્યારે જ ગીતાર્થનું ઉદ્ઘાટન થાય અને રસનું પ્રતિપાદન થાય અને શ્રોતાજનોનાં હૃદયમાં ખરી અસર થાય. ઉત્તમ કાવ્ય કોને કેહેલું એ કવિતાનો વિષય છે. અંગ્રેજી કવિતા અને સંગીતનો વિયોગ થઈ શકે છે, પરંતુ આપણા દેશની કવિતા અને સંગીતનો વિયોગ થઈ શકતો નથી, એટલે અંગ્રેજીમાં કવિતા લખનાર સંગીતનું જ્ઞાન ન ધરાવે તો ચાલે પરંતુ આપણા કવિઓને સંગીતનું જ્ઞાન કેટલેક અંશે આવશ્યક છે. અંગ્રેજી કવિતા લખનાર સંગીત જાણતા હો કે ના હો પરંતુ સંગીત માટે અંગ્રેજી કાવ્ય લખનારા હોય છે તે તો સંગીત જાણનારા હોય છે તે જ રીતે અંગ્રેજી ગાયકો કાવ્ય સમજનારા હોય છે. આપણા દેશના ગવૈયા જેવા ગીતનો અર્થ જ ન સમજે, ગીતના શબ્દ પણ ખરા ન જાણે તેવા અંગ્રેજી ગવૈયામાં ભાગ્યે જ હોય છે. પ્રખ્યાત ગવૈયાઓ તો ઘણી જાણી કેળવણી લીધેલા અને કાવ્ય અને સંગીત બંનેનું રહસ્ય સમજનારા હોય છે. તેવી સ્થિતિ આપણા દેશમાં જોવામાં આવતી

નથી આપણા દેશમાં ઘણાખગ કવિઓ ઉત્તમ કવિઓ પણ સંગીતના પ્રથમ તત્વથી પણ અજ્ઞાન હોય છે અને ગવૈયાઓ મોટા ગવૈયા-તો કાવ્યશાસ્ત્ર બીનકુલ જાણતા નથી ગીતનો અર્થ ન સમજે ગીતના પુરેપુરા શબ્દ પણ ન જાણે એવા ગવૈયા ગીતનું રહસ્ય શું જાણે અને તેના અર્થનું ઉદ્ઘાટન પણ શું કરે ? તેવા ગવૈયા અને તેમના ગાયન જે રાગ શુદ્ધિ તાપમાન અને કંઠમાધુર્ય સાચવી શકે તો પ્રથમ પંખિમાં જ લેખાય. બીજી પંખિના સંગીત માટે તો કવિને સંગીતનું જ્ઞાન કેટલેક અંશે હોવું જોઈએ અને ગાનારને કવિતાનું રહસ્ય સમજી શકવાની અને તેના અર્થનું ઉદ્ઘાટન કરી શકવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

The musician then is a poet whether in the primary sense of the term "maker" the exact translation of the Greek word by which versifiers were styled in early English, or in its applied sense of one who expresses thought and feeling through the medium of highly excited imagination

કવિને સંગીતનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ ન હોય તો આવે સ્વરભેદ, આમ, શ્રુતિ તાલ વગેરેનું જ્ઞાન ન હોય તો આવે અમુક સ્વરન અમુક રાગ ધાય અથવા એરી બીજી ઝીણી ધીંગ તોમાં કવિ ન ઉતરે તો ચાલે પરંતુ તાનની લય (Rhythm) અને કયા રાગ અને જ્ઞાન કયા રસને અનુકૂળ છે એ જ્ઞાન કવિને ખાત્ર આવવું જોઈએ. એ જ્ઞાન માર્ગ સંગીતના પુસ્તક ક્રમાંથી મળે તેમ નથી, કારણકે આપણા સંગીત શાસ્ત્રમાં તાલના એવા વિભાગ કરેલા જોવામાં આવતા નથી. ચોવીસ ક્રમાંકમાંથી ક્રીયા ક્રીયા પ્રહરમાં ક્રીયા રાગ ગાના-એટલે ક્રીયા પ્રહરને ક્રીયા રાગ યોગ્ય છે તે આપણા સંગીતશાસ્ત્રમાં છે, તેમ જ કેઇ રૂપને ક્રીયા અનુકૂળ છે તે પણ કેટલેક અંશે બતાવેલું છે. આ ભેદ છે કે કાવ્યનિક છે એવું નથી, કારણ કે ભૈરવી સવારમાં ગાવાની છે તેને કદાચ સાજના માન વાગે ગાવામાં આવે તો મન ઉપર જોઈએ તેવી અમર થતી નથી અને કર્ણને પણ ક્ષતિકર લાગે છે-આમ બીજા ગગને મળ્યું પણ બને છે-તે કદાચ કાવ્યપરંપરાના અભ્યાસને લીધે પણ હોય માટે તેને છે કે કલ્પિત જો નથી એમ કહ્યું છે વળી આપણા સંગીતશાસ્ત્રમાં દરેક ગગના અમુક સ્વરૂપ ક્રમાં છે અને તેના ઉપાદાન પણ ક્રમાં છે-તે તો માત્ર કલ્પિત જ જણાય છે અને તેનો માર્ગ હેતુ પણ નથી પરંતુ અમુક રસને અમુક રાગ યોગ્ય છે કે નહીં એ તો અનુભવસિદ્ધ જ છે એટલું જ્ઞાન કવિને હોવા માટે રાગ જોગખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, અમુક રાગ અમુક રસને યોગ્ય છે એ વાતમાં કદાચ મતભેદ હોય પરંતુ એકવાર એ વાતનો વિચાર કરી જો વાચી અને પ્રયોગો કરી જોવાથી ખાત્ર થશે કે એ ભેદ કલ્પિત નથી અને તેમાં મત ભેદ હોવાનો સંભવ નથી ઉદાહરણ તરીકે શોક રસ માટે માહાડ જોઈએ બીજો રાગ અનુકૂળ નહીં પડે, હાસ્ય માટે માહાડ બીજકુલ અનુકૂળ નથી. વીર રસ માટે ખમાય અથવા બીજો તેવો ઉતાવળી લયવાગો રાગ જ યોગ્ય છે, તેમ જ ચાલને સખધે-ભક્તિ-મ માટે લાવણી યોગ્ય નથી અને શૃંગાર માટે ધીરશા પદની જ્ઞાન અનુકૂળ નહિ પડે. આનંદગાન માટે પરજીયા યોગ્ય નથી અને શોકગીત માટે લાવણી અનુકૂળ નથી આ વિશે આગળ ઉપર વિશેષ વિવેચન થશે. આ સિવાય કવિએ બીજી ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે સંગીતમય કાવ્ય રચવામાં કેવા કાવ્ય માટે કેવા ગીતબધ લેવા જોઈએ અને ચિતાનાત્મક કાવ્ય માટે

ખ્યાલ હુમરી વગેરે અનુકૂલ નથી. તેવાં ગીત સંગીતને જ' યોગ્ય નથી-તેવાં કાવ્ય માટે સામાન્ય હ'ંદ વગેરે વધારે યોગ્ય છે. વર્ણનાત્મ કાવ્ય માટે લાવણી, ગરબી કેટલીક હ'ંદ વગેરે અનુકૂલ છે, અને ભાવાત્મક (pathetic) કાવ્ય માટે ખ્યાલ હુમરી વગેરે ચાલ અનુકૂલ છે, અને ખરી રીતે ભાવાત્મક કાવ્ય જ સંગીતને માટે સર્વ કરતાં વિશેષ યોગ્ય છે.

“The best words to music are those which contain fewest number of thoughts, and the greatest number of emotions”

આટલે અંશે કવિને સંગીતનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. હવે કવિ કરતાં ગવૈયાનું કર્તવ્ય કેટલેક અંશે વિશેષ મહત્ત્વનું છે અને ઉપર જણાવેલું કવિને જોઇતું સંગીતનું જ્ઞાન જોઇએ તે ઉપરાંત સંગીતશાસ્ત્રનું સ્વર, તાલ, લય, મત્યાદિનું જ્ઞાન પણ જોઇએ. પરંતુ તે કરતાં પણ વિશેષ કેટલુંક જ્ઞાન અને શક્તિ તેનામાં આવશ્યક છે, કારણ કે કાવ્યના અર્થનું ઉદ્ઘાટન કરી કંઈ દ્રિયદ્વારા શ્રોતાજનની કલ્પના શક્તિ ગમત કરી તેના હૃદયમાં ભાવોર્મિ ઉત્પન્ન કરવાનું કર્તવ્ય ગવૈયાનું છે. કવિએ કવિતાનું શરીર રચીને મુશ્કેલ તેમાં આત્મા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય ગાયકનું છે. એ કર્તવ્ય કરવા માટે ગાયકે પ્રથમ કાવ્યનો અર્થ સમજવો જોઇએ તેમાં સમાજેલા રસનું પાત કરવું જોઇએ, અને તેના ભાવનું પ્રતિબિંબ પોતાના હૃદયમાં પાડવું જોઇએ. સંગીત ગાતી વખતે જે ભાવ કાવ્યમાં હોય તે જ ભાવ ગાયકના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેના કંઠદ્વારા તે ભાવનું ચિત્ર ખડું થઈ તે ચિત્ર શ્રોતાની કલ્પનાદ્વારા તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે જ એ સંગીતની ખરેખરી અસર થઈ ગણાય. એ અસર ઉત્પન્ન કરવા માટે ગાયકે ગીતાર્થનો પૂરો અભ્યાસ કરવો જોઇએ અને તે અર્થનું ઉદ્ઘાટન કીચે માર્ગે ઉત્તમ રીતે થશે તેના પોતાની મેજે પ્રયોગો કરી જોવા જોઇએ અને તે પ્રયોગોમાં ઉત્તમ માર્ગ લાગે તે માર્ગ શ્રોતાજનોની સમક્ષ લેવો જોઇએ. એક ઇંગ્રેજ લેખક કહે છે:—

“The best executive musician is he who has thoroughly mastered his composer's meaning, and who in expressing it to others allows his own individuality to pierce freely, as every man must do who has not only learnt by rote, but really assimilated what he comes forward to reproduce

એ જ લેખક ગાયકોના વિભાગ કરે છે:—

- (1) Those who study the composer, and also express themselves.
- (2) Those who express themselves without regard to the composer.
- (3) Those who express the composer without regard to themselves
- (4) Those who caricature both.
- (5) Those who express other people's views of the composition.
- (6) The dullard who express nothing, i.e. neither the composer, nor themselves.

આ લેખકે કરેલા વિભાગ પ્રમાણેના છઠ્ઠા વિભાગના ગવૈયાઓ આપણા દેશમાં ઘણા મલી આવશે, અને પ્રથમ વિભાગના ગવૈયા વિગલા જ બાકે નથી જ એમ કહીએ તો ચાલશે, પરંતુ ઉત્તમ ગાયક તે પ્રથમ પકિતનો જ છે અને તે વર્ગમાં આવીશકનાર ગવૈયા જ સંગીતનું ખરું કર્તવ્ય કરી શકશે. એ વર્ગના ગાયકને કવિની રચનાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને પોતાનું પણ વ્યક્તિત્વ (Individuality) તેમાં દાખલ કરવું જોઈએ તે કેવી રીતે થઈ શકે એ વિચારવાનું છે. કવિની રચનાનો અભ્યાસ કરીને તેમાં સમાયેલો ભાવ કેવી રીતે દર્શાવવો એ વિચારવાનું કામ ગવૈયાનું છે અને તે દર્શાવવાની કલામાં પોતાની Individuality બતાવવાની છે સંગીતકલાને ઇન્દ્રિયમાં Dependent Art એટલે સ્વતંત્ર નહીં પરંતુ પરતન કલા ગણવી છે, એટલે કવિની રચના ઉપર સંગીતનો આધાર છે તેથી તેને Dependent Art ગણવો છે અને તેટલે અશે સંગીતને ગાણુ ગણ્યુ છે તો પણ નાટ્યકલા અને સંગીતકલા પરતત્ર છતાં બીજી રીતે હવે દરજ્જે ભોગવે છે. નાટ્યકાર અને કવિની રચના, નટ અને ગવૈયા વગર કેટલેક અશે નિરર્થક થાય છે નટ અને ગવૈયા હોય તો જ નાટક અને રૂપિતનું ખરું સ્વરૂપ શ્રોતાજનના સમજવામાં આવે છે, એટલે ખરું જોતા નાટ્યકલા અને સંગીતકલા કેવળ પરતત્રકલા નહીં પરંતુ સહાયકકલા છે. વળી ગવૈયા સમર્થ હોય અને પોતાની Individuality બરાબર બતાવી શકે તો તેટલે અશે તેની કલા સહાયક હોવા ઉપરાંત સ્વતંત્રતાનો હક પણ કરી શકે, તેમ જ પ્રથમ પકિતનું જ સંગીત છે તેમાં રાજદહીન સંગીત તે કોઈ કવિની રચના ઉપર આધાર રાખતું નથી, તે તો માત્ર સ્વરાવાપરે કણ્ઠે દ્રિયને પ્રસન્ન કરી શકે છે. તે રીતે જોતા સંગીત છેક પરતત્ર કલા ગણાશે નહીં. રસિકકલાના બીજા એક ભેદ Fugitive અને Permanent તે ભેદ પ્રમાણે પણ સંગીતને ગાણુ પદ આપવામાં આવે છે. કવિની રચના અને ચિત્રકારની રચનાને Permanent Art કહેવાય છે અને નાટ્યકાર અને ગાયકની રચનાને Fugitive કહેવામાં આવે છે. કારણુ પ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ ચિત્રકાર કરતા સંગીત બીજા એક કારણુસર હૃદયી પકિતમાં આવી શકે છે ચિત્રકારની રચના સ્થિરતાને લીધે Permanency ભોગવે છે એ જ સ્થિરતાને લીધે તેની કેટલેક અશે હૃદયને અસર કરવાની શક્તિ નિયત્રિત છે. અને સંગીતમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સ્થિરત્વ નથી તેમાં ગતિ છે તે ગતિને લીધે તેનો માર્ગ સ્વતંત્ર હોવાથી હૃદયને અસર કરવાની વિશેષ શક્તિ તેમાં છે, એ રીતે ચિત્રકલા કરતા સંગીત ચટ્ટીઆતું થાય છે ચિત્રકલામાં જે જૂદા જૂદા રંગને લીધે વૈચિત્ર્ય આવી શકે છે તેમ જ સંગીત કલામાં જુદી જુદી તાન ઉપગતી વૈચિત્ર્ય આવી શકે છે હવે કવિની અને ચિત્રકારની રચના કાયમ રહે છે તેથી તે Permanent Art મા ગણાય છે અને સંગીતની અસર ક્ષણિક હોવાથી તે Fugitive મા ગણાય છે. આ ગણના પણ જરા સમય સાથે સ્વીકારવી પડે છે, કારણુ કે ઉત્તમ સંગીતની અસર ક્ષણિક નથી હોતી. ઉત્તમ સંગીતથી શ્રોતાજનના હૃદયમાં જે કાંઈ ભાવ જાગ્રત થાય છે તે ભાવ કાયમ રહે છે તેના ચરિત્ર ઉપર તેની અસર પણ કાયમ રહે છે, અત્યંત ધણું ખરું સંગીત એવું જ હોય છે કે તેની અસર ક્ષણિક જ રહે છે પરંતુ ઉત્તમ કવિની રચનાને ઉત્તમ કલાવિધાનથી શ્રોતાજન આગ્રહ મુકી હોય તો તેની અસર ચિરસ્થાયી રહે છે પરંતુ સંગીતકલાને પરતત્ર કલા અને Fugitive ની ગણના કરતા હૃદયી પકિતમાં સ્થાન લેવા માટે ઉત્તમ ગવૈયા હોવા

નોંધએ જે ગવૈયા ઉપર બતાવેલા પ્રથમ વર્ગમા આવીને પોતાની Individuality બતાવી શકે પ્રથમ વર્ગમા ગવૈયાઓ Individuality કેવી રીતે બતાવે તે જોવાનું છે કવિની રચનાને કયા માર્ગથી ઉત્તમ રીતે શ્રોતાજનો આગળ મુકવી એ વિચારવાનું તેનું કામ છે કવિને સંગીતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તો ગવૈયાનું કાર્ય સહેલું થાય છે, પરન્તુ તે જ્ઞાનહીન કવિની રચના હોય તો તેને લીધે જે ખામી હોય તે ગવૈયાએ પુરી કરવાની છે. સર્વથી પ્રથમ ગવૈયાએ જે જોવાનું છે કે જે ગીત ગાવાનું છે તે ગીતનો અર્થ કયા રાગમા તે ગીતગાવાથી સારી રીતે સમજાવી શકાશે કવિએ જો આ વિચાર પૂર્વક ગીત રચ્યું હશે તો તે કવિની રચનાને વશ થવું એ ગવૈયાનું કર્તવ્ય છે, પરન્તુ કવિએ વિચાર પૂર્વક રચના ના કરી હોય તો ગવૈયાએ તે બધનથી મુક્ત થઈ પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક રાગ ચાનનું અવલમ્બન કરવું આ નિશ્ચય કરવા માટે રાગના ચાલના એક દેખાતા કલ્પિત પરન્તુ અનુભવથી સિદ્ધ કરેલા વાસ્તવિક વિભાગ (જે વિભાગ આપણા શાસ્ત્રમા કહેલા નથી તેથી દેખીતા કલ્પિત કહ્યા છે) ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ જેવી રીતે કવિની રચનામા (Beauty) સૌદર્ય (Sublimity) પ્રાદર્શ અને (Grandeur) ગૌરવ છે, તેની જ રીતે સંગીતમા Beauty, Sublimity અને Grandeur આવે છે કેટલાક રાગ અને ચાલમા Beauty છે, કેટલાકમા Sublimity અને કેટલાકમા Grandeur છે ભૈરવી, ખમાય, સોરઠ, પરજ, વગેરે રાગમા અને ગરબી, લાવણી, હુમરી વગેરે ચાલમા Beauty છે, કલ્યાણ આશાવરી, માહાડ, બિહાગ, વગેરે રાગમા, અને ખ્યાલ, પદ, વગેરે ચાલમા Sublimity છે, કાનડો, માલ-દાસ કારીગડો, ભૈરવ, વગેરે રાગમા અને દ્રુપદ, પ્રબધ, ટપ્પો વગેરે ચાલમા Grandeur આવે છે જે રાગમા તાનનો અવગણ વિશેષ છે-એટલે ભૈરવી, ખમાય સોરઠ, પરજ વગેરે તેમા Beauty દેખાય છે, જેમા મીડનો અવગણ વિશેષ છે-જેમકે કાનડો વગેરે તેમા Grandeur છે જેમા તાન અને મીડ બંને આવે છે તેમા Sublimity રહે છે રાગ અને ચાલના આ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ રાખીને ગવૈયાએ જોવું જોઈએ કે ગીતાર્થમા Beauty Sublimity કે Grandeur નું વિશેષ પ્રબળ છે અને તે પ્રમાણે તે ગીત તેને અનુકૂળ રાગમા ગાવું જોઈએ અને તે જ પ્રમાણે તાન ઉપજાવે તે પશુ ઉપયોગ કરવો જોઈએ આ પદ્ધતિના સંગીતમા નિરર્થક તાન ઉપજાવે તે રચના નથી ગીતાર્થનું ઉદ્દઘાટન કરવાને જરૂર નેટલી અને જરૂર જેવી જ તાન ઉપજાવે જોઈએ

ધર્મ.

[એક અંગ્રેજ લેખનો સ્વેચ્છાનુસાર અનુવાદ]

"It is impossible to separate the life of man from God, without fatal injury to that life. If God is, and if we are His creatures, our being cannot grow into any healthy or perfect form, while we remain divorced in spirit and love from Him."

TULLOCH.

ધર્મ પાશ્વચી મનુષ્યને અમુક પ્રકારનો આનંદ મળે છે એવું કહીશું તો વાંચનારને આશ્ચર્ય જેવું લાગશે. જે વસ્તુ આનંદ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય અથવા જે વસ્તુમાં કંઈપણ સૌન્દર્ય આવી રહેલું હોય વા જે વસ્તુ આપણી પરમ પ્રિય હોય તેવી વસ્તુ પ્રતિ અભાવ દર્શાવવામાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ આવી રહેલો છે—એવું સામાન્ય રીતે મનાય છે. મરીબ લોકો કે જેઓએ આ દુનિયાનું કંઈ પણ સુખ અનુભવ્યું નથી તેઓને જો સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો તે માટે, અથવા દુઃખી મનુષ્યને તેમના દુઃખના સમયે ધૈર્ય લેવાને વારતે, અથવા તો જેઓ સગાં સંબંધી વિનાના હોય છે તેઓને વારતે, અથવા તો વૃદ્ધ પુરૂષો જેઓ પોતાનો મૃત્યુકાલ પામે આવતો જુએ છે તેઓને વારતે, ધર્મ એ આવશ્યક વસ્તુ છે એવું કેટલાકનું માનવું હોય છે. સુવકો-ઉત્સાહી-અથવા 'લાલ' લોકો, અથવા તો જે લોકો પોતાના જીવનમાં સદા ઉન્નત યર્ષ રહેલા છે, અથવા જેઓનો આત્મા મિથ્યાભિમાની અને મોહાંધ યર્ષ રહેલો છે, તેવા મનુષ્યને માટે 'ધર્મ' એ નિરૂપયોગી વસ્તુ છે—એટલે સુધી નિર્માત્ય વસ્તુ છે કે 'ધર્મ' પ્રતિ તેમનું મન દોરવાય તો તેમનું જીવન નિઃસાર યર્ષ જશે, તેમનો હર્ષ રૂપી જશે, જીવનની મોટી આશાઓ વ્યર્થ યર્ષ જશે, અથવા મિથ્યા સુખનો પ્યાલો હોક સુધી પહોંચેલો ટોળાઈ જશે—આવો બધે તેમને નિરંતર રહેશે. પરંતુ આવું માનવામાં એ લોકની મોટી ભૂલ છે, ખરું જોતાં તો દુનિયાનો ઉત્તમોત્તમ આનંદ તો ધર્મદારાગ મળી શકે છે.

ત્યારે હવે એવો પ્રશ્ન થશે કે "ધર્મ" એટલે શું? કયી વસ્તુને ધર્મ કહેવો? ઉત્તરમાં એવું કહીશું કે અનાદિ અને અનંત પરમાત્મા—જે પવિત્ર આત્મા પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સદાવાસ કરી રહેલ છે—તેની પ્રતિ મનુષ્યે પોતાનાં બધાં કર્તવ્ય અર્પણ કરવાં* એવું નામ "ધર્મ". જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે આવી રહેલું પટાન્તર દૂર કરવું અને જેવી રીતે નદીનું સ્પર્શિત અને ડહોળાએલું પાણી મુદ્રના વિશાળ અને શાંત જલસમૂહમાં ભળી જઈને તેવુંજ શાંત બની રહે છે તેમ જીવાત્મા પરમાત્માના શ્રેષ્ઠ જીવનમાં મળી જઈને પોતાની મલિનતા દૂર કરી નાંખે. તેવું નામ 'ધર્મ'. એક વિદ્વાનતા શબ્દમાં વદીએ તો, "ધર્મનો તાત્પર્ય ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમ; તેનો ઉદ્દેશ મનુષ્યજાતિ પર સમભાવ; તેનું મંદિર

મનુષ્યનું નિર્મળ અત કરણ, તેનું કર્તવ્ય—બળિદાન—ઐશ્વરીજીવન, મનુષ્યે સન્માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો, અને પ્રેમ જે ઈશ્વરનીજ પ્રવૃત્તિ છે તેનો હૃદયમાં વાસ કરીને—પોતાના જીવાત્માનું પરમાત્મા જોડે સમિલન કરવું—આનું નામ 'ધર્મ' ધાર્મિકવૃત્તિહીન મનુષ્ય પોતાનું જીવન અર્ધદગ્ધ જેવું ગણે છે, મનુષ્ય ગમે તેટલો બુદ્ધિમાન હોય—તેનામાં ગમે તેટલી વિદ્યા હોય—ગમે તેટલી શારીરિક સપત્તિ હોય—પોતાની મનોવૃત્તિઓને હરખાઈ પ્રકારે અતુરજન કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય—તથાપિ જો તેનો આત્મા ઉચ્ચભાવનારહિત હોય, પ્રાર્થનાના પવિત્ર રહસ્યથી અજાત હોય—અને ઐદિક તુચ્છ મનોવિકારથી ભરપૂર હોઈ પરમાત્માના અનતરૂપને ઓગળતો પણ ન હોય—તો તેનું જીવન ક્ષણ મિનાતા છોડા જેવું નિર્મલ્ય થઈ રહે છે

મનુષ્યના જીવનના અનેક પ્રકારના સબધોમાં પરમાત્મા સાથેનો તેનો સબધ એક ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનો છે તેના જીવનનો ખરો તત્વાર્થ (I know) આ સબધમાં આવી રહેલો છે. તેનો આત્મા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ભરપૂર છે, તેનું જીવન પરમાત્માને ઓગળી શકે તેવું છે—માત્ર આત્મીજ વસ્તુનું અસ્તિત્વ મનુષ્ય જીવન અને પાશવ જીવન વચ્ચેનો ભેદ સચે છે મનુષ્યની તૃષ્ણા અને ઇચ્છાઓ પાશવ ઇચ્છાઓથી સાવ જુદીજ છે માત્ર વીક બળ એ પાશવ બળથી જુદુજ છે પ્રાચીન કાળમાં હોમરે કહેલ હતું કે “ જેવી રીતે નાના પક્ષીઓ ખોરાકને માટે પોતાના મુખ ઉઘાડે છે તેવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યે ઈશ્વરને ઓગળવા આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ ”. તેમજ અર્વાચીન વિદ્વાન લેકી કહે છે કે “આપણી ધાર્મિક વૃત્તિઓ આપણા શરીરમાંહેના જીવનતત્ત્વ છે ” ઈશ્વરનું જ્ઞાન સપાદન કર્યા વિના આપણે આપણું જીવન ઉચ્ચતમ કરી શકનારા નથી—આપણો ભાગ્યેદય જોઈ શકવાના નથી જીવાત્માએ પરમાત્મામાં તદ્રૂપ થઈ રહેવા યત્ન કરવો જોઈએ જીવાત્મા એ પરમાત્મા વડેજ છે. આપણી ઇચ્છાઓને ક્લીભૂત કરવા અને આપણું જીવન સુખી કરવાને ઈશ્વર તુલ્ય કોઈ શક્તિમાન નથી આમ તેમ ભટકતા અને ભૂખે મરતા ઉડાઉ અને અવિચારી મનુષ્યને જ્યારે પોતાની અધોગતિનું જ્ઞાન આવે છે ત્યારે તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ગાર થઈ આવે છે “ અર! હું ભૂખે મરું છું પરમકૃપાળુ પ્રભુ મિત્ર કોઈ મારી સામી નજર કરનાર નથી, કીડીને કણ અને હસ્તીને મણુ ધાન્ય આપનાર તો પરમાત્માજ છે! ” આપણે ઈશ્વરના બાળક છીએ, અને આપણી ઉપર તેનો એટલો બધો ભાવ છે કે આપણે તેના બાળક છીએ એ રીતનો આપણો તેની સાથેનો ઐશ્વરી સબધ આપણે કદાપિ વિસરી શકવાનાજ નથી સમુદ્રના તટઉપર આવી રહેલા કોઈ નગરના પૌરજનો ગમે તેટલા વિમુખ થાય તથાપિ સમીપ આવી રહેવા સમુદ્રના વિશાળ “ સૈદ્ધર્થધ્વનિ ” પ્રત્યે કદાપિ અજાન—

—અધિર—રહી શકતાજ નથી, તેમ મનુષ્ય પોતાના હૃદયદાર ગમે તેટલા જોરથી બધ કરી નાખે તોપણ પરમાત્માનો ભાવમય ધ્વનિ તેમના અન્તર હૃદયમાં નિરતર સભાગેજ જશે પરમાત્માના અનુપમ સૈદ્ધર્થની પ્રશસા કરવામાં તેના અતિશય—નિરવધિ—પ્રેમ પ્રતિ પૂરું ના પામી ખેસવામાં, અને તેના પિતૃવત્ત ખેાળામાં પ્રેમપૂર્વક માથું નમાવ્યામાં, આ પંજુ જીવન કૃતાર્થ થયેલું આપણે સમજવું જોઈએ પ્રેમથીજ આપણે સુખી થઈએ છીએ એવું સમજી આપણું જીવન પ્રેમમય કરવા આપણે સદા યત્ન કરીએ છીએ, પણ આ પ્રેમનો આપણે બધા અનેકવાર કેટલો બધો દુરુપયોગ કરીએ છીએ તેનું આપણને જ્ઞાન રહેતું નથી.

પ્રેમનો યોગ્ય બદલો નહિ મળવાથી અથવા તો અયોગ્ય, તુચ્છ, અને નિર્માત્ર વસ્તુ પ્રતિ આપણો પ્રેમ દર્શાવવાથી, આપણે આપણાં પ્રેમજીવનની અધમસ્થિતિ અનુભવીએ છિયે. મહા વેરાન પ્રદેશ પર સુકોમળ પ્રેમનાં ઝરણાંને મિથ્યા વહેતાં આ દુનિયામાં યોગેર આપણે જોઈએ છિયે, અને વળી આમ છતાં પ્રેમનું યોગ્ય સ્થાન જોઈને આપણે તે તરફ પ્રેમરસ સિંચીએ છિયે; તોએ તે સ્થાન ઐહિક હોઇને ઐહિક સ્થિતિને અધીન છે અને તેથી યોગ્ય-કળ વખતમાં તે આપણથી વિમુખ થઈ જાય છે; અને આપણી પ્રેમસરિતા યોગ્ય પાત્ર રૂપી ઉદયિની મિથ્યા ઝંખના રાખતી શુષ્ક થઈ જાય છે! આપણાં સગાં સંબંધી—આપણા મિત્રો—આપણો દેશ—આ સર્વ વસ્તુઓ પ્રેમનું યોગ્ય પાત્ર તો છેજ, તથાપિ ઈશ્વર તુલ્ય પ્રેમનું યોગ્ય નિધાન આ જગતમાં અન્ય છેજ નહિ. ઐહિક વસ્તુને અર્પણ કરેલો પ્રેમ—સાંકડી ખીણોમાં થઈને વહેતી સરિતાનાં ચોતરફ સ્પર્શિત થયેલા પ્રવાહ મમાન છે; પરમાત્માને અર્પણ કરેલ પ્રેમ સમુદ્રને મળતી સરિતાના શાંત પ્રવાહ તુલ્ય છે. જેવી રીતે પુષ્પના વિકાસને વાસ્તે પુષ્પને સૂર્યના પ્રકાશનો અને વરસાદનો ખપ છે તેવીજ રીતે આપણા જીવનનો વિકાસ પ્રાપ્ત કરવાને વાસ્તે પરમાત્માના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો ખપ છે. અર્થે જે મનુષ્ય આવા સર્વોત્તમ પ્રકાશથી વિમુખ રહે છે તે પોતાના આત્માને સ્વાતંત્ર્ય મૂકીને પન્ત્રતાને અધીન કરે છે, માનુષીક બાવનાનો પગિયાગ કરીને પાશવ સ્થિતિ સ્વીકારે છે, અને જીવાત્માને મૃત્યુના દાર આગળ લાવી મૂકે છે. ખરો ધાર્મિક મનુષ્ય પરમાત્માને જોળખે છે, સર્વ પ્રકારની તુચ્છ મનોવાંચનાથી તટસ્થ રહે છે. કપાળે લાંબાં દીસાં તાણીને અને દેવસ્થાનમાં દિવસમાં માત્રવાર આંટા મારીને—પેટમાં પાણી સંતાડીને—અન્ય મનુષ્યના જીવાત્માનું ઉચ્છેદન કરવામાં—ખરો ધર્મનો સમાવેશ થઈ રહેલો નથી. ખરો ધર્મ પ્રત્યેક જીવાત્માને પરમાત્મામયજ ગણે છે. ખરો ધર્મ મનુષ્યના શરીરના પ્રત્યેક જીવનતંતુને પ્રેમરસના મુગન્ધિ મિચનથી નિરંતર સુવાસિતજ કરે છે. ઉત્તતાવસ્થામાં તેમજ અધમાવસ્થામાં—સુવાવસ્થામાં તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં—માંદગીના સમયે તેમજ અવસાન કાળે—ખરો ધર્મ મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિને તેવીને તેવીજ શાંત અને નિર્મળ ગણે છે, દુઃખમય વર્તમાન સ્થિતિને સુખી બાંધેલાં દર્શન આપે છે. આ દુનિયામાં અનુભવાતાં અનેક પ્રકારનાં સુખ—હર્ષ—જ્ઞાન—યશ—ઉત્તમ પદવી—વિગેરે સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યને એક સરખા પ્રમાણમાં મળતી નથી. દુઃખરૂપી મહાર્ણવમાં અસંખ્ય મનુષ્ય પીડાતા આપણે જોઈએ છિયે. ઉત્તમાવસ્થામાં રહેતા મનુષ્ય માત્ર મણ્યતરીજ હોય છે—અને ઉર્જાવળ યશ સંપાદન કરતા સેંકડે ચાર મનુષ્ય આપણી નજરે પડે છે. પણ ઈશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવાને અને ઈશ્વરની સેવા કરવાને વાસ્તે કોઈપણ જાતનો ભેદાભેદ હોતોજ નથી. ઘોડાદોડમાં ઝડપથી દોડનાર યશસ્વી નીવડે છે, યુદ્ધ સ્થળ પર શૂરવીર પુરૂષ વિજયી નીવડે છે, પરંતુ ગમે તેવો ગરીબ, દુઃખી, વા કમનસીબ મનુષ્ય હોય તથાપિ તેને પરમાત્માના સેવનનો અધિકાર તો છેજ. વાતાવરણના જખરા વેગની માફક આપણું વેંતમાત્ર જીવન વ્યતીત થઈ જશે! પાનખર ઝડપમાં વાતો પવન જેવી રીતે વૃક્ષોપરનાં પત્ર પુષ્પાદિકને ખાડી નાંખે છે તેમ આ જગતના ઝપાટા આપણું જળ લેઈ લેશે! આપણે કોઈ રૂપિયાનો સંચય કર્યો હશે અથવા મહાન મથની પદવી સંપાદન કરી હશે. તે સૌ કાગડમે નિરર્થક થઈ જશે! હજાર હાર્દનો સહસ્રાન્તુન સરીખો યોદ્ધા પણ ધૂળ ભેગો થઈ ગયો; તો આ કગિદાજનો અવધ

બંધ ધરાવનાર મનુષ્યની તો શીજ ગણતરી? થોડાક વખતમાં આપણો જીવાત્મા આ રમ્ય શરીરનો ત્યાગ કરી આદ્યો જશે અને આ દુનિયામાં આપણે જેવી મનોભાવના રાખી દશે અને જેવાં કૃત્યો આચર્યાં દશે તેવી ભાવના અને કૃત્યો આપણા જીવાત્માની સાથે વળગેલાં રહેશે અને આથી કરીને આપણા જીવાત્માની ઉત્તમ વા અધમ સ્થિતિનો આધાર આપણી મનોભાવના અને કૃત્ય જ પર રહે છે. આમ છે તો આપણે પ્રત્યેક મનુષ્ય આપણા હુંકા જીવનને સદુપયોગ કરી લેઈએ. આ દુનિયાના ક્ષણિક વૈભવપર લક્ષ નહિ ચોંટાડતા— પરસોક્તના ચિરંકાળ અનુભવાય તેવાં સ્વર્ગીય સુખનો અધિકાર મેળવવા યત્ન કરીએ.

દરેક મનુષ્ય ઈશ્વરનું સર્જેલું પ્રાણી છે એવું સમજી પ્રત્યેક મનુષ્યપર સમાનભાવ રાખી—પ્રેમના અમીરસથી આપણા જીવાત્માને ભરપૂર કરી—કમ્મ મનોભાવના અને સત્કૃત્યોવડે આપણા જીવનને ઉચ્ચતમ બનાવી—આપણા આત્માને પરમાત્માના ચરણારવિંદમાં નિવેદન તથાસ્તુ.

નહીયાદ,
તા. ૨૬ માર્ચ ૧૯૦૭. }

"જ્ઞાનભક્તિ."

પેશ્વાના દરબારમાં પહેલો ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટ.

(અનુસન્ધાન ૪, ૪૯૬ થી.)

ઇંગ્રેજો તરફથી પૂર્વે મી. મોરાર્ડીન અને કર્નલ એપ્ટન આવ્યા હતા તેમનો જેની રીતે આદર સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો તેવી જ રીતે નાનાફડનવિસે મી. માલેટની આગ-તારવાગતા કરવાનું ઠરાવ્યું. પરંતુ જે પ્રમાણે દિલ્હીના બાદશાહે તથા મહામંજી સિદ્ધિયાએ પોતાનું બહુ માન કર્યું તે પ્રમાણે પુના દરબારે પણ કંવુ જોઈએ એમ મી. માલેટની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આ બહુમાનમાં મુખ્ય પ્રશ્ન હાથી બાળતનો હતો. નાનાએ માલેટને બહુમાન તરીકે આપવાને, વસ્ત્રો, અલંકાર વિગેરેની જે યાદી મોકલી હતી તેમાં માલેટને ઘોડો બક્ષિસ આપવાનું લખ્યું હતું. પરંતુ પોતે કલકત્તાનો પ્રતિનિધિ યજ્ઞને પેશ્વા દરબારમાં આવ્યો છે તેથી પોતાને હાથી જ મળવો જોઈએ એવો આગ્રહ માલેટનો હતો. તેમાં પણ નાનાએ ફેંચ વફાલ મી. મોરાર્ડીનીને હાથી ભેટ આપ્યો હતો તેથી પોતાને પણ રાજ્જના માનની ખાતર હાથી ભેટ મળવો જોઈએ એમ આગ્રહ સાથે કહેવરાવ્યું. નાનાફડનવિસે કર્નાટકમાં ધણે દૂર હોવાથી બહિરોપતે આ માનપાનનો વિચાર તદ્દકુબ રાખવાનો પુરુષો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ માલેટે શ્રીમંત સવાઈ માધવરાવ પેશ્વાની ભેટ લેવાનો અતિશય આગ્રહ બતાવવાથી શ્રીમંતની ભેટ માટે વ્યવસ્થા કરવી પડી. આ પ્રમાણે બહિરો રહુનાયે શ્રીમંત પેશ્વા સરકારની માલેટને મુલાકાત કરાવી આપી. પરંતુ નાનાફડનવિસે પુનામાં હાજર ન હોવાથી પોતાક વિગેરે માનનીય શીરપાવ પાછળથી આપવાનું કર્યું. અને ફક્ત બીકું આપી શ્રીમંતે માલેટને રત્ન આપવાની યોગના થઈ. આ ભેટ સંબંધી નાનાફડનવિસેને

બહિરોપતે લખેલા પત્રો ઘણા વાંચનીય અને મનોરંજક છે. તે ઉપરથી તે સમયના રાજ-
દરબારનો આબેહુલ ચિતાર નજર આગળ ખડો થાય છે. તે પૈકી કેટલાક પત્રના ઉતારા
અને આપું છું:—

તા. ૬ ફી માર્ચ ઇ. સ. ૧૭૮૬ના પત્રમાં બહિરોપતે નાનાને લખે છે કે:—

“ મેલ્મ માલિટનું પોતાને બહુમાન કરવા વિષે આગ્રહ પૂર્વક કહેવું છે. એ વિશેનો
વિસ્તાર પુરવણીપત્રમાં વિનંતિ લખી છે, તે વિદિત થાય. તે જાણકાર રહેવા માટે આજ્ઞા
છે. તરતમાં અન્ન કોષપણુ સ્થળે જવાનો નથી. હાલમાં તેના સન્માનમાં જે ખર્ચ કરવું
પડશે તે પુનઃ કરવાનું કારણ લાગનાર નથી. એક વખત તુર્ત કરીશું એટલે તેને સંતોષ
થશે. અને નિત્ય કામકાજનો પ્રસંગ એની સાથે પડવાનો તેજ પ્રથમ શ્રીમત (નારાજ)
થવા દેવો નહીં એવી વિનંતિ લખી છે. લસ્કરમાં નીકળતી વખતે શ્રીમત પાસે રમ લેવા
જશે, તે વખતે બહુમાન કરવું અને કદાચિત્ લસ્કરમાં સ્વામી એને ન બોલાવે તો સહજ
મેજબાની માટે બોલાવી બહુમાન કરવું; પરંતુ કરવું જરૂરનું છે. તેને લેવા દેવાની યાદ
અલાહિદી મોકલી છે; તેથી રા. અમૃતરાવ પેટેને આજ્ઞા થવી જોઈએ, તેના બોલવામાં
રા. પાટીલ બાવાએ બહુમાન કર્યું, તેમના કરતાં આ સરકાર મોટી ત્યારે અત્રેથી અધિક
માન થવું જોઈએ. ત્યારે મહે ઉત્તર આપ્યો કે પાટીલબાવા એક સરદાર, આ ઘણી, તેઓ
એટલું કેમ કરે. જ્યારે બાદશાહે જવાહીર રકમો આપી, તે પ્રમાણે તો હોવું જ જોઈએ.
ખીજું એમાં કાંઈ અવેજ પર કે નફા પર દૃષ્ટિ નથી. પરંતુ લૌકીકની વાત અધિક આપું
કરશો તે પ્રમાણે કલકત્તાવાળાને ને મને પણ સંતોષ તે માટે બાદશાહ કરતાં આપું તો
ઠીક નહીં આ પ્રમાણે શ્રીમત નાનાને વિનંતિ લખો એવી એના તરફથી સૂચના થયાથી
વિનંતિ અને યાદ મોકલી છે, તેમાં ન્યૂનાધિક થવું ન જોઈએ. શ્રીમત રાજશ્રી રાવસાહેબ
(પેશા) ને માટે નજરાણાની વસ્તુઓ તેના બોલવાપરથી કીમત રૂપીઆ પાંચહજાર સુધીની
થશે એમ લાગે છે. જાણવા માટે લખ્યું છે. રાજકારણ સંબંધી તેના તરફના ખુલાસા
શ્રીમતની બેઠ પછી વાર્તાલાપમાં થશે. તેમાં જે ભાવ દેખાશે તે લખી મોકલીશ. મીસ્ટર
માલિટ કલકત્તાવાળાનો વકીલ અને સૈયદ નુરહિન મુંબઈવાળાનો વકીલ છે. + + + + +
સૈયદ નુરહિનખાનને પ્રથમ પાસખી નહોતી, હાલ મુંબઈ ગયો ત્યારે જ જનરાલે બહુમાનમાં
પાસખી આપી. માલિટ અને તેની વચ્ચે સારો રોલ છે. નુરહિનખાને પણ માલિટના
બહુમાન વિશે વિનંતિપત્ર સ્વામીને લખ્યો છે. સેવામાં શ્રુત થાય. એ વિચારના. ”

ઉપરના પત્રમાં પુરવણી પત્ર વિશે લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે “ + + + + +
શ્રીમતને બેઠ વખતે નજરાણો લાન્ડોએવું તે ધરવો, અને સરકારમાંથી તે સમયે જ તેને
બહુમાન, જવાહીર, વસ્ત્રો વગેરે આપવાનાં હોય તે આપવાં એવું માલિટનું કહેવું થયું તે
પરથી મહે કહ્યું કે આ સંપ્રદાય નથી તમને બહુમાન કરવું તે વિદાયગીરી વખતે થશે—
આ સરકારનો શિરસ્તો નવાજ તરફથી કે કોઈ માતબર તરફથી વકીલ અથવા માતબર
આવે તેના પણ રમ વખતે બહુમાન થાય છે ઇંગ્લેન્ડ તરફથી પણ આજ્ઞાપર્યંત મુબઈથી
અને કલકત્તાથી વકીલ કર્નેલ આપ્ટેન અ.બો હોતો, તેનું પણ માન સન્માન એજ પ્રમાણે
થયું. બેઠની વખતે તમને બહુમાન કેમ થાય ! આ દરબારમાં અને આખા હિંદુસ્થાનમાં

આવી પદ્ધતિ નથી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે શ્રીમંતની દરબારમાં ચાલ નહીં હોય, પણ હોંડુ-સ્થાનમાં હાલમાં જ હું કલકત્તે જતી વખતે બાદશાહને તથા રાજશ્રી મહાદાજી સિંધિયાને મળ્યો ત્યારે તેમની તરફથી આ પ્રમાણે થયું:—

બાદશાહની બેઠ વખતે મહે નજરાણું કર્યું તેજ વખતે બહુમાનમાં હાથી એક, ઘોડો એક, શિરપેચ કલગી અને વસ્ત્રો—આ પ્રમાણે બેઠની વખતે મને આપ્યાં. કલમ. ૧

રાજશ્રી મહાદાજી સિંધિયા તે બેઠ્યો. તે પ્રથમ બેઠની જ વખતે તેણે મને બહુમાન શિરપેચ, કલગી, મોતીની કદી, ઘોડો એક અને વસ્ત્રાલંકાર સર્વને આ પ્રમાણે આપ્યાં ખીજ દિવસે ખાટીલખાવા અમારા ડેરામાં આવ્યા ત્યારે ખાટીલખાવાને નજરાણું તથા નજર કરવાની વસ્તુઓ અમે આપી. કલમ. ૧

સદરહુ પ્રમાણે ઉભયે બેઠ વખતે જ અમારો બહુમાન કર્યો. ત્યારે હોંડુસ્થાનમાં તો મહારા કલ્લા પ્રમાણે પ્રનાલિકા છે. ફક્ત શ્રીમંતના દરબારમાં નહીં હોય. કર્નેલ આપરેનેને બેઠની વખતે બહુમાન મળ્યું નહીં તેનું કારણ તે વકીલ તહ કરવાને આવ્યો હતો. તહ કરી પાછો જવાનો તેથી બહુમાનનો સરપાચ વિદાય થતી વખતે આપવો યોગ્ય છે. અમે તો શ્રીમંતના સરકારમાં હમેશ માટે વકીલ મુતલક મુખત્યાર થઇ આવ્યા છીએ. જ્યારે અમારી વકીલાતની બરતરફી થશે ત્યારે જ અમને રૂકસત. ત્યાં સુધી અમોને રજા લેવીએ નથી અને જવુંએ નથી ત્યારે અમારો બહુ માન કયારે થાય ? હમેશના વકીલ થઇ અમે આવ્યા ત્યારે વકીલનો ખીજમતનું અમને બહુમાન પ્રથમ થવું જોઇએ; અને કલકત્તાવાળાના પત્રો શ્રીમંતને આપીશું અને મહારા નામનું મુખત્યારનામું બેઠ શ્રીમંતને વાંચી સંભળાવીશું. તે વખતે સહમંડલ મને બહુમાન થવું આવશ્યક છે. તેમ નહીં થાય તો મહારી પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે. એવું ઘણા પ્રકારનું તેનું બોલવું થયું, અને સ્વામીની તે આજ્ઞા નથી જહારો જહાર અમારાથી આ વાત કેમ કપ્પુચ થાય ? સ્વામીને વિનંતી લખી જવાપ આવે ત્યાં સુધી બેઠ બાબત મુલતવી રાખીએ તો તેને માફ લાગે. તેથી તેનો બહુમાનનો મનસુખો તોડવો, એ વિષે મહારી સુદ્ધિ અનુમાર અનેક પ્રકારે તેનું સમાધાન કર્યું. છેવટે તોડ તમે લશ્કરમાં તો આવો જ હો અધિકારાત કાયદા વિશે થાય, તે શ્રીમંત નાનાને સમજાવી વિનંતી કરીશું, ત્યાં જે થવાનું હશે તે થશે. પરંતુ હાલ અમે નાનાફઝનનિસ નથી તેથી નવી વાત અમારાથી કેવી રીતે થઇ શકે ? એવું ઘણું કહ્યું. તે પરથી તેણે કહ્યું કે લશ્કરમાં તેમની મરજી મુજબ કપ્પુચ કરીશ પણ શ્રીમંત ધણીરણી તેમની પાસંથી બહુમાન તો જરૂર થવું જ જોઇએ. એ ન થાય તો હીક નહીં. આ પ્રમાણે આગ્રહ કર્યો; અને શ્રીમંતની મુલાકાત પણ સત્વર લેવી. લશ્કરમાંથી કિતર આવતાં વખત લાગે. આમ વિષમ સુચવણ પડી. સ્વામીની આજ્ઞા લક્ષ્યમાં રાખી તેને પણ કેવળ શ્રમી કરવો ઠીક નહીં એવું સમજી તેને કહ્યું કે તમારી મરજી છે તો અમે શ્રીમંત નાનાને લશ્કરમાં વિનંતી લખી આજ્ઞા મંગાવીએ છીએ. તમે શ્રીમંતની બેઠ લઇ નજરાણું કરેલ કેવળ બેઠ સમયે જ સરપાચ થાય કે પછી ચાર દિવસ મોડો થાય એની ચિંતા નહીં. + + + આ પ્રમાણે બેઠ સમયે બહુમાનનો આગ્રહ શિથિલ કર્યો. કાલે બેઠ કરાવું છું + + +

શ્રીમંતની અને માલેટની ત્યાં ૬ ફી માર્ચને દિવસે બેઠ થઇ તે બેઠની વિગત જા-
નાઈને આપાણએ નાનાને નીચે પ્રમાણે લખી છે:—

“વિનિતિ વિશેષ માલિટ વકીલનું પુનામાં આવ્યાનું વર્તમાન લખ્યું છે. આજ
શ્રીમંતના દર્શન માટે આવ્યો હતો. પ્રથમ તે કચેરીમાં આવે અને શ્રીમંત પાછળથી આવે,
ઉઠતી વખતે શ્રીમંતે પહેલાં ‘ઉઠવું, એટલે તાજાં દેવાના પેચ પડતી નથી. ઉપર પ્રમાણે
એને રાખ્યો. આવતી વખતે ખાશાને (શ્રીમંતને) માત્ર હાથમાં હાથ મેળવી બેઠવું એવો
રા. બહિરોપતનો વિચાર થયો અને તેનો પણ આગ્રહ હતો. સંબળ તેને એકલાને શ્રીમંત
બેઠયા તેણે નજરાણું કર્યું તેની યાદી જુદી મોકલી છે. તેપરથી વિદિત થાય. અદાપિ
પર્યંતના બગીચામાંજ રહ્યો છે. વાડામાં આવી રહેવા વિચાર દેખાતો નથી. સ્ત્રીઓ વિગેરે
કાંઈ સરખામ વાડામાં લાવી રાખ્યો છે. મોદીખાનું પણ આજુ કર્યું છે. મશારનિદ્દા (માલેટ)
સાથે છ આશામી પાલખીના ધણી છે તે જાણ્યો. એ વિનતી.”

આ પત્રમાં મારેટે શ્રીમંતને નજરાણું કર્યાની યાદી મોકલ્યા સંબંધે ઉલ્લેખ છે, પરંતુ
તે યાદી ઉપલબ્ધ થઈ નથી. આ પછો મારેટેને લસ્કરમાં લઈ આવવા માટે અને તેના
સીધા માટે બહિરોપતે અને નાના વચ્ચે પત્રો લખાયા—આ પત્રોપરથી માલેટ કલકત્તા
વાગાનો વકીલ હોવાથી મુન્શિવાલા વકીલના કરતા મરાઠાઓની તેના વિષે સન્માનભાવના
અધિક હતી એવું દેખાય છે. અને એજ કારણે મોરગીન કરતા અધિક રૂપિયા માસિક
ખર્ચ માટે આપવાની બલામણુ બહિરોપતે કરી હતી પરંતુ નાનાએ તે સ્વચ્છતાને માન્ય
કરી હોય એવું દેખાતું નથી. બહિરોપતે મારેટેને લસ્કરમાં જવડી લઈ જવાનું ઠરાવ્યું.
રજ વખતે નાનાએ માલેટેને જે બહુમાન આપવા માટે આગ્રહ કરી હતી, તે બહુમાન
નાપસંદ થયું. તેથી તે તેણે સ્વીકાર્યું નહીં. તા. ૧૧ મી એપ્રિલ ઈ. સ. ૧૭૮૬ ના
બહિરોપતના પત્રમાં નીચલી હકીકત છે.—

“સેવામાં વિશાપના મેલ માલિટ ઇંગ્લેન્ડને લઈ જવડી લસ્કરમાં આવવાની આગ્રહ
મળી. તે ઉપરથી મશારનિદ્દેને કહ્યું. તે આગ્રહ પ્રમાણે આવવા તૈયાર છે. ઉઠા વગેરે
તેની પાસે ખરીદ કરાવ્યાં. બોલ્યો માટે સરકારમાંથી છકડા (ગાડાં) વિગેરેની સોઈ
કરવાનું ઠરાવી તેના નીકળવાનું નક્કી કરી, હું આજેજ ચૈત્ર શુક્ર ત્રયોદશી ને મંગળવારે
એ પ્રહરના મુહૂર્તે નીકળી રાવટીમાં આવી રહ્યો છું. * * * ને સાહિત્ય તૈયાર થયે તેમે
લઈ સત્તર સેવામાં આવી પહોંચ્યું છું. * * * * * મેલ માલિટ ઇંગ્લેન્ડને અમારી વિ-
નંતીપરથી બહુમાન આપવાની આગ્રહ આપી હતી તે પ્રમાણે વિદાય થતી વખતે કરવાનો
હતો. પરંતુ તે તેના ધ્યાનમાં ન આવ્યું. ફરાસીસ (ફેંચ) ના વકીલ મુસા (મોરચો)
મોતિનિને હાથી આપ્યો ત્યારે અમને કાં નહીં?

હાથી આપો એવો તેના બોલવાનો ભાવાર્થ હતો. તેને આગ્રહ શીવાપના હક ઉત્તર
શું આપીયે? અને આપવાની વિનંતી વારંવાર સ્વામીને શું લખીયે? તેથી તેને સમજાવી
કહેતો હતો કે પહેલાં આગ્રહ પ્રમાણે બહુમાન સ્વીકારો, એમ ધણું કહ્યું; પરંતુ તેને ગમે

તે વાત ન ઉતરી ત્યારે માત્ર રજા વખતે બીડું આપી 'તેને લઈ આવું છું'. આપને રજા થયે સાધના વિનંતી કરીશ. સેવામાં શ્રુત થાય એ વિદ્યાપના. સિધિયાનું કહેવું માલિટને દરમાસે પાંચસો રૂપીઆ સુધી આપવા, વધારે આપવું નહી, એવી આજ્ઞા, આજ્ઞા પ્રમાણેજ અવેજ તેને આપ્યો છે. અધિક આપ્યું નથી. એ વિદ્યાપના."

આ પત્રપરથી માલેટનો સામાન લઈ જવાને ગાદા વિગેરેની સરકારમાંથી વ્યવસ્થા કરતાં વિવ્રજ થયો, તેથી બે ચાર દિવસ નીકળવાનું લખાયું. નાના ફૂડનવિસ લશ્કરમાં હોવાથી, બહિરોપંતના પત્ર ત્યાં પહોંચી ઉત્તર આવતાં ઘણો વખત લાગતો હતો. તેથી પુનઃ પુનઃ માલેટના રહેવાની જગ્યા બદલ, બહુમાન બદલ અને લશ્કરમાં જવા માટે તેની તેજ ચર્ચા ચાલી હતી.

આખરે માલેટનું તુરદિનખાન સાથે લશ્કરમાં જવાનું હતું. અને તે પ્રમાણે કુચ શરૂ થઈ. તેની અને નાનાની જલદીથી બેટ થનાર તેથી તેનો માન ભરતબો કેવી રીતે રાખવો એ પ્રશ્ન પુનઃ કાયમ રહ્યો. નાનાએ મહાદાજી સિધિયાને પત્ર મોકલી તેની પાસેથી માલેટનો બહુમાન કેવી રીતે કરવો એની માહિતી પુછાવી હતી. પરંતુ તે માહિતી આવ્યા પૂર્વેજ માલેટ નાનાના લશ્કર સમીપ આવી પહોંચ્યો. તા. ૧૭ મી મે. ઈ. સ. ૧૭૮૬ ને દિવસે બહિરોપંતે મૌજે ચેકલ ઇંગળી પરગણે મુઘોલ નજીક કરમે મજદુરમાંથી નીચલો પત્ર લખ્યો છે.

"વિદ્યાપના તા. ૭. ૧૭ રજા સુધી વર્તમાન યથારિયત છે * * * * રા. પાઠીલ બાવા તરફના પત્રો અને ચિમનલાલના પત્રો આવ્યા છે. તેમાંનું મજદુર વગેરે કહેવાનું સર્વ સમક્ષમાં કહીશ. * * * * ધીમે ધીમે મજલો થાય છે. તેથી બે ચાર દિવસ થશે. માલિટના કહેવામાં કલકત્તાનો વકીલ સરકારમાં પૂર્વે કર્નલ ઇપટેન આવ્યો હતો. તેને સરપાલ, આગતારાગતા વગેરે જે બહુમાન થયાં છે તે તપસીલવાર હું કલકત્તાના દફતરમાંથી લખી લાવ્યો છું. તે પ્રમાણે હાલ પણ થવું જોઈએ. તેમાં ન્યૂનાધિક ચવાચી કલકત્તાવાળાઓ નારાજ થશે, મહારા ઉપર ચીકણે ને અને હલકો પાડશે. આ વિશેનો આગ્રહ પ્રથમ દિવસથીજ છે ઇપટેન તલ કરવાના માતખર કામ માટે આવ્યો હતો એવું મહેં સહજજ કહ્યું. તેને તે સમયે તે કામ હતું. હાલ તે કામ નથી. બીજું (તેવું કામ) પડે કે ના પડે; તથાપિ કલકત્તાવાળાઓના લખાણમાં મહારા હોદ્દા ઇપટેન કરતાં કમી છે કે શું? આ બાબતમાં તેનું કહેવું ઘણું છે. તે સેવામાં શ્રુત થાય એ વિદ્યાપના."

આ પછી આઠ દસ દિવસે માલેટ અને નાનાની સમક્ષ બેટ તા. ૧૮ મી મેને દિવસે થઈ નાનાએ મુજાદ્દત વખતે માલેટનો સારો આદર કરી તેને તથા તેની સાથેના મંડલને પોષાક, જવાહીર વગેરે આપ્યાં. માલેટને રૂ. ૬૩૧ નો પોષાક અને તેની સાથના મંડલને એટલે મી. રેનલ ("મેપ ઓફ હિંદુસ્થાન" નો ગ્રંથ કર્તા) મી. મુટેફ મી. હોર્ન ડી. કુસો અને સૈયદ તુરદિનખાન એ સર્વને મળી કુલ રૂ. ૧૨૩૦ ના વસ્ત્રો જવાહીર સાથે આપ્યાં. નાનાએ માલેટની પ્રથમ બેટ વખતે જે આદર સત્કાર કર્યો અને તેની માથે દરબારી રીતનું જે ઉમદાવર્તન કર્યું, તેથી માલેટના મનમાં નાનાફૂડનવિસ માટે શ્રી ઇપ બેડી.

માનેટ હજી કર્નાટક મધ્યે બદામીમા મગધ લશ્કરમા પહોચ્યા નહતા ત્યા તા. ૨૦ મી મે ૧૭૮૬ ના રોજ બદામીનો કીલ્લો મરાઠાઓના તાનામા આવી તેપર સર કારની ધ્વજ ફરખા લાગી આ આનંદના સમાચાર મારને જણાવવા માટે નાનાએ બહિરોપતપર ચીઠ્ઠી મોકલી તે પ્રમાણે બહિરોપતે માનેટને વર્તમાન કલ્લા તે સામળી તેને ઘણો સતોષ થયો.

‘ કીલાવાગાઓ શરણે આવી હેાન બહુ થયાથો જીવદાન આપી કીલાપર સરકારના નીશાન ચઢ્યા ’ આ વર્તમાન કહેનારને માનેટે શેતુ પાવડી બક્ષીસ આપ્યું અને મરા ઠાઓને મુખારનાદી આપવાને મુદ્દામ પોતાનો માથુસ મોપ્ડો આ પ્રમાણે બદામીનો વિજય થયા પછી નાનાફડનવિસ માને સહવર્તમાન પુના પાઝ ફર્કા બદામીની લગ ધોનો અને એકદર કર્નાટકની મુમાફરીની હકીમત માને પોતાના ખાનગી પત્રો (telepat ches) મા ઉકૂળીતે લખી છે આન્ટ હકે પણ મારાઓના દરિદાસમા તેનો ઉલ્લખ થયો છે

આ પ્રમાણે માનેટના આગમનનો હેરાન બહિરોપત મેહેદતેના પત્રોપરથી જો કાર્ મળી આ પો તેના આધારે સક્ષિપ્તમા વર્ણુ મો છે માનેટનું પુનામા મયમનુ એટલે ૧૬ ૧૭૮૬ થી ૧૭૮૬, દશ વર મુધી ઇંગ્લેન્ડના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેતું થયું આ દશ વર્ષો રાજકીય દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્વના છે પરતુ મદબાગ્યથી આ દશ વપના માનેટ સમધીના મતાદી પત્રો ઘણા ખરા નહ થયા છે એ અત્યંત દુખની વાત છે મી માનેટનો ઇંગ્લેજ પત્ર વ્યવહાર કદાચિત અસ્તિત્વમા હોવાનો મભવ છે પ તુ તે ગારે પ્રકાશમા આવશે તે કહી શકાય તેમ નથી અર્થાત આત્રી ગિથિતિમા મૂળ પત્રોના અભાવે માનેટના રાજ કીન ચરિત્રનું વિવેચન થર્ શમ્બુ પ્રાણુ ડે તથાપિ તેણે પુના દરબાગના મરાઠાઓના એકદર રાનકરણોનું મુક્તમ ગીતે નિરીક્ષણ કરી લીધું અને તેનો ઉપયોગ સ્વરાષ્ટ્ર સત્તાની અભિવૃદ્ધિ કરવામા કયા એવું માનવું અયોગ્ય ગણાશે નહી

પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.

વીરચરિત કાવ્યોનો સુધારો તથા પ્રાચીન રીતિ.

૬.

હાલ જે સ્વરૂપમાં આપણે મહાભારત જોઈએ છીએ તે સ્થિતિમાં તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે કે જે કવિઓએ તે એકત્ર કરેલ તથા પૂર્ણ કરેલ છે તે કવિઓના શ્વાસમાં ખુદ્ધિ અને ધર્મનુ વાતાવરણ પેઠેલું હતું, અને એ વાતાવરણ એ કાવ્યમાં વાંચત નાયકોના શ્વાસમાં ગયેલ વાતાવરણથી જુદું જ હતું. વાતની કાવ્યરૂપતા આખા અંશમાં ફરતી ફરતી દેખાય છે, અને પાછળના લેખકો, જેઓ શુદ્ધ બ્રાહ્મણો હતા, તેમના તાકિક સ્વરૂપથી ભિન્ન દેખાય છે. એ બ્રાહ્મણો મનુના નિયમોની અધરી શાલામાં શિક્ષિત હતા. પરંતુ પાંડવોની મૂળકથા અહિં તહિં તૂટક થાય છે તથા આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે જે જ્ઞતિમાં મહાભારતના પાત્ર મુખ્ય નાયકો જન્મ પામ્યા હતા તે જ્ઞતિ કેવળ બ્રાહ્મણોની સત્તાથી અહિં નહોતી. આનો દાખલો એ છે કે, પાંચ પાંડવોને પ્રથમથી ખાસ બ્રાહ્મણની કૃતજ્ઞવણી આપવામાં આવેલી, અને કવિને ખરો માનિયે તો જે પાંડવોને બ્રાહ્મણોની પવિત્ર વિદ્યાઓ, વ્યાકરણ, ઇંદ્રશાસ્ત્ર, ખગોલવિદ્યા, અને સ્મૃતિઓ શીખવવામાં આવેલ, તે પાંડવો એ સૌવશ્યે એક જ સ્ત્રી પાછળથી કરી એ બની શકવા જોગ છે? બ્રાહ્મણોના નિયમોથી આ વાત ચોખ્ખી રીતે વિરુદ્ધ છે. તેઓ કહે છે કે—“એક પુરુષને ધણી સ્ત્રીઓ હોય, પણ એક સ્ત્રીને ધણા પતિ હોય નહિ (= વેદેષ્યેષ્વ શ્વયતે એકસ્ય વહ્વ્યો જાયા મર્વંતિ નૈકસ્યા એવ વહવઃ પતયઃ સંતિ).” માટે આવી વિરુદ્ધ વાત ગોઠવવાનું કારણ એમ જણાય છે કે લોદ્ધાને આવી વિચિત્ર કાવ્યની ઋચિ પ્રજ્ઞા હતી, અને તેથી એમ રચના કરી છે. તોપણ મહાભારતના બ્રાહ્મણ રચનારોએ જોયું છે કે એવો વિરોધ સ્વઅંશમાં લાવવો ઉચિત નથી અને તેથી તેનો બાવાર્થ કે-વવા તેમણે પ્રયત્નો કરેલ છે. એટલા માટે એ કાવ્યમાં લખેલું છે કે એક વાર પાંચભાઈઓ ઘેર આવ્યા અને સ્વભાતાને તેમણે કહ્યું કે, અમે કંઈક અત્યંત કિંમતી વસ્તુ મેળવી છે. વધારે સાબળ્યા વગર તેમની માતાએ એકદમ તેમને કહ્યું કે તમે ભાઈઓએ તે સમાન ભાગે વહેંચી લેવી. માબાપની આજ્ઞા પાળવી જ જોઈયે; અને જે વસ્તુ તેમણે મેળવી હતી તે દ્રૌપદી હતી; તેના તેમણે બ્રાહ્મણોની સલાહથી ભાગ વહેંચી લીધા, એટલે કે મંજુર રાખી લીધી. ભારતી ન્યાયશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નને રિપમ પ્રશ્ન કહે છે, તેઓ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે, પણ તેને રિવાજ તરિકે સ્થાપિત કરવાની ના પાડે છે. કહે છે કે, ધર્મો દ્વિવિધઃ સ્પૂલઃ સૂક્ષ્મઃ । મદમતિમિરપિ સુલેન બુદ્ધ્યમાનઃ સ શ્રીચાચમનસંધ્યૌવદનાદિઃ સ્પૂલો ધર્મઃ । શાસ્ત્રપારંગતૈઃ પદિતૈરેવ યોક્તું યોગ્ય હતરેષામધર્મભ્રાતિવિષયો દ્રૌપદીવિવાહાદિઃ સૂક્ષ્મો ધર્મઃ ॥ (= ધર્મ એ જ્ઞાતનો છે. સ્પૂલ અને સૂક્ષ્મ, મદમતિવાળાઓ પણ સહેલાઈથી સમજી શકે એવાં શોચ, આચમન, સંધ્યાવદનાદિ, તે સ્પૂલ ધર્મ છે. શાસ્ત્રપારંગત પડિત તોને સમજદા યોગ્ય બીજાઓને અધર્મની બ્રાંતિ થાય એવા વિષય—દ્રૌપદી વિવાહાદિ—સૂક્ષ્મ ધર્મ છે.) પરાશર ઉપરની સાયણની ટીકા મેળવો. (જોડલીખનપ્રતિ ૧૭૨, ૧૭૩). અન્ય વાક્ય કુમારિલનું પણ છે, કે—યૌવનસ્યૈવ કૃષ્ણા હિ વદિમધ્યાત્સમુચિતા । સા ચ મ્ત્રીઃ શ્રીધ મૂયોમિર્નુચ્યમાના ન દુષ્યતિ । (= યૌવનની કૃષ્ણા પણ વેદિમાંયા ઉત્પન્ન છે, અને તેજ સૂક્ષ્મ છે, તથા લક્ષ્મી બહુથી ભુક્ત છતાં દૂષિત નથી.

પાંડુરાજ્ય એ પત્નીને પરણેલા હતા એ વાત પણ બ્રાહ્મણોના નિયમથી વિરુદ્ધ હતી. કાલદો બહુ બાર્યા કરવાને અટકાવતો તો નથી, પણ બીજાં હાસને કાલદો સ્વીકારતો નથી, અને પતિના મરણથી પતિની સાથે બળવાનો હક પહેલી પત્નીનેજ છે, અને પત્નીએ પતિ ભેળું બળવું જ નોંધ્યે, એ નિયમથી બીજી પત્નીને બાધ આવે છે, માટે તે કાલદેસર પત્ની ગણાતી નથી. પ્રાચીન કાવ્યોમાં આ પ્રસંગનાં વાક્યો અત્યંત ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણી નિયમોમાં પણ સારા લોકોએ ફેરફાર કરેલા છે, એમ એ ઉપરથી દેખાય છે. બેશક એમ તો દેખાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભરતખંડમાં પણ ભરવાડની અવસ્થામાંથી કૃષિકારની અવસ્થામાં જતા લોકોમાં બહુ સ્ત્રી કરવાની રીતિ પ્રવર્તતી હતી. હીરોડોટસ (૫-૫) માં આપણે વાંચીએ છીએ કે એશિયન લોકોમાં એ રીતિ હતી કે પુરુષના મરણ પછી તેની અત્યંત પ્રિયમાં પ્રિય પત્ની કેઈ હતી તેને શોધીને તેનો તેની કબર ઉપર હોમ કરતા હતા. ગેટી (Getae) લોકોમાં પણ એજ રિવાજ હતો, એમ મેલા (Mela) કહે છે (૨-૨). હીરોડોટસ (૪-૭૧) એવીજ હકીકત સ્કીથિયન અને ગ્રીક લોકોમાંના પૌસાનિયનો (૫-૨) માટે આપે છે, અને વળી ટ્યુપેનિક દંતકથામાં પણ એવા દાખલાઓ મળી આવે છે. જુલેસ Grimm's History of the German Language, p. 139) આવાજ પ્રમંગનો દાખલો મહાભારતમાં પણ છે. કે પાંડુના મરણથી તેની પ્રથમ સ્ત્રી કુંતી નહિ, પણ તેની અત્યંત પ્રિય પત્ની મારી પતિ સાથે મળી મરણ પામી હતી. ધર્મવ્યતિકરના બીજા પણ દાખલાઓ છે કે—કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્ય ગૃહીતનૈશ્વિવજ્ઞચર્યસ્ય વિચિત્રચર્યદરિષ્વપર્યોત્પાદન પ્રસંગઃ ॥ યુધિષ્ઠિરસ્ય કનૌયોનિર્જિતમ્રાત્રજાયાપરિણયન ॥ વાસુદેવાર્જુનયોર્નિષિદ્માતુલદુ દિવ્દશ્વક્મિળીસુમદ્રાપરિણયન ॥ (=નૈશ્વિક બ્રહ્મચારી કૃષ્ણ દ્વૈપાયને વિચિત્રવીર્યની દાનઓને વિષે અપત્ય ઉત્પન્ન કર્યાનો પ્રસંગ. યુધિષ્ઠિર ન્દાનામાર્ગની જગ્યાને પરણેલા. વાસુ દેવ અને અર્જુન મામની પુત્રી રકિમણી તથા સુભદ્રાને પરણેલા હતા. (કુમારિલ બદ.)

આવી જ ટીકા રામાયણને પણ લાગૂ થાય છે. આ બીજા કાવ્યમાં પણ આપણે નોંધ્યે છીએ કે છેવટના કર્ત્તવ્યો આવી છૂટથી ચમકીને વિશેષ બ્રાહ્મણી નિયમો પાળવા તરફ વળતા દેખાય છે. રાજા દશરથે બ્રાહ્મણના પુત્રને મારી નાંખ્યો એ ગુનોહ કહેવાય અને બ્રાહ્મણી નિયમ પ્રમાણે તો તે બચકર ગુનોહ છે, અને કાર્ધ પણ પ્રાયશ્ચિત્તથી તેથી મુક્ત થવાય તેમ નથી. (મત્ર, ૮-૩૮૧ જુવો—“બ્રહ્મહત્યાથી મ્હોટો ગુનોહ પૃથ્વી ઉપર છેજ નહિ, એટલા માટે, રાજાએ પણ બ્રાહ્મણને મારી નાંખવાનો વિચાર પણ કરવો નોંધ્યે નહિ.”) આનો ખુલાસો એમ કરવામાં આવેલો છે કે મરનાર શૂદ્ર સ્ત્રીનો પુત્ર હતો, પણ મરણબચથી છૂટવા માટે તેણે બ્રાહ્મણ પુત્ર હોવાનું કહ્યું હતું. આવો જ મંબંધ રામ અને પરશુરામનો પણ છે. પરશુરામ બ્રાહ્મણે તમામ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરેલો છે તેને માન આપીને પોતાના નાયક રામ, જે ક્ષત્રિય હતા તેની ચઢતી બતાવેલી છે.

પોતાની ખાસ પવિત્રતાને લાંબે વૈદિક શાસ્ત્રમાં પ્રાજ્ઞના બ્રાહ્મણોના સુધારાનો ફેરફાર થયેલો નથી, એ સુભાગ્યની વાત છે. તેમાં પ્રથમથી જ ભારતીઓની બુદ્ધિ, ધર્મ, અને નીતિ મંબંધી વર્તણૂકની વિવિધતા, ભરતખંડની ભૂગોળ અને દૈશિક સ્થિતિની વિવિધતાના જેવી જ છે. આપણે ગ્રીસ દેશ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો એટલા ન્દાના સરખા દેશમાં

પણ સ્થાનિક પૂજા, કથા, અને રીતિ રિવાજોમા મહાન વિવિધતા જોવામા આવે છે. પછી તુરત જ આપણી આખ ભરતખડના નકશા તરફ ફેરવીશુ, તો પર્વતોની હારો તથા નદી-ઝોથી તે રક્ષિત માલમ પડે છે, તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એવા દેશના પ્રાચીન જમાનાઓનું પ્રદર્શન પાછળના આઠશોની કથાઓને લીધે તેના અસલ ખરા સ્વરૂપમાં થઇ શકતું ન જોઇયે, કેમકે હાલના હિંદુઓના કાવ્યો અને પુરાણોમા એક જ જાતનો રંગ બેળવી દીધેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે આ સાર્વત્રિક મળતાપણું કૃત્રિમતાનું પરિણામ જ સંભવે છે, પણ કુદરતી અને બેગનગરનું તો નથી સંભવતું. ખેશક, એતો આઠશો પોતે પણ કબૂલ કરે છે કે, ભરતખડના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમા ભિન્ન ભિન્ન રીતિ રિવાજો પ્રસૂત છે, અને તેમનું વળણુ જે સર્વમા એક પદ્ધતિરચનનું—અને ખડું કહિયે તો સર્વમા આઠશી પદ્ધતિ દાખલ કરવાનું—છે, તે છતાં તેમણે એ વિવિધતામાની કેટલીકને મળુર પણ રાખેલી જણાય છે. દાખલા તરીકે વેદના પરિશિષ્ટ ભાગરૂપ શ્રાવણસૂત્રો તપાસિશુ તો આખા ભરતખડમા યજ્ઞ કર્મ પદ્ધતિ એક સરખી પ્રવર્તાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે, અને તેમ છતાં તેમા કેટલીક પ્રાચીન પરિતોની દત્તકથિત સ્વરૂપના દેખાય છે, આ પ્રમાણે વિશેષ કરીને ઉપવીત સસ્કાર, લક્ષ્મિધાન, ઇત્યાદિ કર્મોમા દેખાય છે આગ નિત્યકર્મના ગૃહ્યસૂત્રોમા દેખાય છે શ્રાવણસૂત્રો કરતા ગૃહ્યસૂત્રોમા વધારે પ્રાચીન પદ્ધતિનું દર્શન થાય છે આ ગૃહ્યમાની આંદર નિયમ તરીકે પ્રત્યેક માણસને પોતાના કુટુંબની ગતિને વળગી રૂંવાનું મૂલ્યવેલું છે, તોપણ એ ગતિઓ આઠશોને અસંભવ તો નહિ હોવી જોઇયે

દાખલા તરીકે પારસ્કર-ગૃહ્યસૂત્રોની ટીકામા કહેલું છે કે, સ્વકુટુંબ (શાખા) ની પદ્ધતિ છોડીને અન્ય શાખાના કર્મો કરવામા દોષ છે શાસ્ત્રાતરાયકર્મકરણે દાખલાદ વસિષ્ઠ ॥ ન જાતુ પરશાલોક્ત યુધ કર્મ સમાચરત્ । આચરન્પરશાલોક્ત શાસ્ત્રાદ સહચરતે ॥ ય સ્વશાસ્ત્રાત્તમુત્સજ્ય પરશાલોક્તમાચરત્ । અપ્રમાણમૃષિં કૃત્વા સોન્ધતમસિમજ્જતે । સ્મૃત્યર્તરોપિ ॥ સ્વકમ પર્યુત્સજ્ય તુ યદન્યત્કુરુતનરઃ । અજ્ઞાનાદથવા લોમાસ્ત દત્ત પતિતો ભવેત્ ॥ છદોગપરિશિષ્ટેઽપિ ॥ સ્વશાસ્ત્રાગ્રયમુત્સજ્ય પરશાલાગ્રય તુ ય । વર્તુમિચ્છતિ દુમધા મોષ તસ્યચયત્કૃત્ ॥ (= શાખાતરીય કર્મ કરવામા વસિષ્ઠ દોષ કહે છે 'લાઘ્વા પુરુષે અન્યશાખોપાત્ત કર્મ કરના નહિ જોઇયે, એમ જે કરે છે તે સ્વશાખાનો યોગ કહેવાય છે જે યોગ સ્વશાખાના નિયમોનો ત્યાગ કરે છે અને બીજાનાને અહણુ કરે છે, તે અધતમસ્મા પડે છે, કેમકે પવિત્ર પ્રાથિતુ તે અપ્રમાણુ કરે છે " સ્મૃત્યર્તરમા પણ કહેલું છે કે, " જો પુરુષ સ્વકર્મના ત્યાગ કરે છે અને બીજાના કરે છે—પછી તે અબળણુતા કે બળીને—પણ તેનું પતન થાય છે અને તે નાશ પામે છે " વળી છદોગના પરિશિષ્ટમા પણ કહેલું છે કે, " જે મૂર્ખ સ્વશાખાનું અનુસરણ કરતો બધ પડે છે અને બીજાનું કરે છે, તેનું તે કર્મ નિષ્ફળ છે. ")

જે પ્રસંગમા ખાસ નિયમ બતાવવામા આવેતો ન હોય અને અમુક ગૃહ્યકર્મો કરવાના હોય, તેમા માત્ર અન્યશાખાનું અહણુ યોગ્ય કહેલું છે સ્વશાસ્ત્રાનુક્તમપ્યપિદ્ધ પરશાલોક્ત પ્રાપ્ત ॥ તથાચ કાલ્યાયન ॥ યન્નાસ્ત્ત સ્વશાસ્ત્રાયા પરોક્તમવિરોધિચ । વિદ્વદ્વિસ્તદનુલ્લયમગ્નિ દોષાદિ કર્મવન્ ॥ મૂયાતરાનુક્તમપિ સ્મૃત્યુક્ત પ્રાપ્ત ॥ (= સ્વશાખામાં કહેલ ન હોય છતાં

તેથી અવિરુદ્ધ હોય તો પરશાખેક્ત પણ ગ્રાહ્ય છે, તેને માટે કાત્યાયન કહે છે કે, “ જે નામ વડે સ્વશાખામાં પરોક્ત પણ અવિરોધી કહેલું હોય, તે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મની પેઠે વિદ્વાનોએ અનુક્રમ. અન્યસૂત્રોમાં કહેલું પણ સ્મૃત્યુક્ત હોય તે ગ્રાહ્ય છે.”)

આ ગૃહ્યક્રમે બ્રાહ્મણી નિયમોથી સ્વીકૃત છે તોપણ જે આધાર ઉપર એ કર્મો રચિત છે તે આધાર બ્રાહ્મણોની પવિત્ર શ્રુતિમાં જણાતો નથી પણ સ્મૃતિમાં છે, અને તેની ઐતિહાસિક અગત્ય અત્ર ખતાવીશું. દેશ તથા ગ્રામોનાં કર્મોના સંબંધમાં એટલું તો ખરું જ છે કે તેમને પાંચે બ્રાહ્મણી સત્તારૂપ નથી એટલુંજ નથી, પણ તેનાથી વિરુદ્ધ પણ છે. તો પણ બ્રાહ્મણી નિયમ પોતાથી સામાન્ય રીતે વિરુદ્ધ ન હોય તેવી બાબતોને મનુર રાખે છે. આ પ્રમાણે આશ્વલાયન પોતાના ગૃહ્યસૂત્રોમાં કહે છે કે—“ હવે દેશો અને સ્થળોનાં કર્મો ખેરાક વિવિધ છે. લક્ષ્યપ્રસંગમાં તે જાણવાં યોગ્ય છે, પરંતુ અમે સામાન્ય કર્મો વર્ણવિશું. (= અથ સ્વદેશવાચકા જનપદધર્મો ગ્રામધર્મોઽથ તાન્વિવાદો પ્રતીયાચતુ સમાન તદ્વક્ત્યામઃ ॥ આશ્વ. શ્રી. ૧-૭).”

અત્ર દીકાકાર વધારે છે કે—“ દેશાદિનાં કર્મો અને ખર્ચ અમે કર્મો વ-એ જે કંઈ વિશેષ હોય, ત્યાં અમે જે કહિયે તે કર્મ કરવા, પણ દેશનાં ન કરવાં. અમે જે કહીશું તે સામાન્ય નિયમ છે, એમ અમારું કહેવું છે. દાખલા તરીકે, વૈદેહીમાં વ્યવાય એકદમ દેખાય છે પરંતુ ગૃહ્યક્રમોમાં બ્રહ્મચર્ય વિહિત છે; એટલા માટે એમાં શક નથી કે, ગૃહ્ય અને દૈશિક નહિ એવાં કર્મો કરવાના છે. (= જનપદાદિ ધર્મોના વક્ત્યામાનાનાં ધર્મોનાંચ વિરોધે સતિ વક્ત્યામાન ધર્મમેવ કુર્યાંજનપદાદિધર્મોમિતિ । વદ્વક્ત્યામસ્તત્સર્વત્ર સમાનમિત્યેવાર્થઃ । ૧ વૈદેહેષુ સય એવ વ્યવાયો દૃષ્ટઃ । ગૃહ્યેષુ તુ બ્રહ્મચર્ય વિદિત । તત્ર ગૃહ્યાત્કર્મેવ કુરાંજ દેશધર્મોમિતિ મિદ્ધ ॥) ”

ગૌતમનાં સૂત્રોમાં પણ એવું જ બતાવેલું દેખાય છે. વેદો, વેદાંગો, શાસ્ત્રો, અને પુરાણોમાં કથિત રાજ્યવ્યવસ્થાની મહાગ્રાઓ બતાવ્યા પછી કહેલું છે કે (અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૨૦), જ્યાં દેશો, વર્ગો, અને કુટુંબોનાં કર્મો વેદવાક્ય ઉપર રચિત ન હોય, ત્યાં તેઓ—પણ કરવાં યોગ્ય છે, અને તેઓ શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ તો નથી હોતા, જેવાં કે, મામાની પુત્રી સાયેના લક્ષ, ધત્યાદિ.

દીકાકાર હરદત્ત આ સ્થળે અમુક પ્રાંતોમાં પ્રચલિત નીચેની રીતોએ કહે છે, કે જે વેદવિહિત નથી:—જ્યારે સૂર્ય મેષ રાશિમાં આવે છે ત્યારે યુવાન બાલાઓ જમીન ઉપર સૂર્ય ચીતરીને તેને રંગિત રજની રંગે છે, અને સહવાર સાંજ તેનું પૂજન કરે છે, અને માર્ગશીર્ષ માસમાં તેઓ ગ્રામની આસપાસ સુદર પોશાક પહેરીને ફરે છે, તથા તેમને જે જે ભેટ મળે છે તે તે તેઓ દેવને અર્પણ કરી દે છે. જ્યારે સૂર્ય કર્કટમાં પૂર્વાશ્વિનીમાં આવે છે ત્યારે તેઓ ઉમાનું પૂજન કરે છે, અને શાખા સહિત મગ અને લવણ વહેંચે છે. જ્યારે સૂર્ય પમાં ઉત્તરાશ્વિનીમાં (૧) આવે છે ત્યારે તેઓ શ્રીદેવીનું પૂજન કરે છે.

પણુ સ્થાનિક પૂજન, કથા, અને રીતિ રિવાજોમાં મહાન વિવિધતા જોવામાં આવે છે. પછી તુરત જ આપણી આખ ભરતખંડના નકશા તરફ ફેરવીશું, તો પર્વતોની હારો તથા નદી-ઝોથી તે રક્ષિત ભાગ પડે છે, તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એવા દેશના પ્રાચીન જાનાઓનું પ્રદર્શન પાછળના આઠણોની કથાઓને લીધે તેના અસલ ખરા સ્વરૂપમાં થઇ શકવું ન જોઇયે, કેમકે હાલનાં હિંદુઓનાં કાવ્યો અને પુરાણોમાં એકજ જાતનો રંગ ભેળવી દીધેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સાર્વત્રિક મળતાપણું કૃત્રિમતાનું પરિણામ જ સંભવે છે, પણ કુદરતી અને ભેગવગરનું તો નથી સંભવતું. ખેસક, એતો આઠણો પોતે પણ કબૂલ કરે છે કે, ભરતખંડના બિન બિન ભાગોમાં બિન બિન રીતિ રિવાજો પ્રચલિત છે, અને તેમનું વળણુ જે સર્વમાં એક પદ્ધતિરચનનું—અને ખરૂં કહીયે તો સર્વમાં આઠણી પદ્ધતિ દાખલ કરવાનું—છે, તે છતાં તેમણે એ વિવિધતામાની કેટલીકને મળુર પણ રાખેલી જણાય છે. દાખલા તરીકે વેદના પરિશિષ્ટ ભાગરૂપ શ્રાતસૂત્રો તપાસિશું તો આખા ભરતખંડમાં યજ્ઞ કર્મ પદ્ધતિ એક સરખી પ્રવર્તાવવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે, અને તેમ છતાં તેમાં કેટલીક પ્રાચીન પરિતોની દંતકથિત સ્વરૂપના દેખાય છે, આ પ્રમાણે વિશેષે કરીને ઉપવીત સરકાગ, લક્ષ્મિધાન, હત્યાદિ કર્મોમાં દેખાય છે આગ નિત્યકર્મના ગૃહ્યસૂત્રોમાં દેખાય છે શ્રાતસૂત્રો કરતા ગૃહ્યસૂત્રોમાં વધારે પ્રાચીન પદ્ધતિનું દર્શન થાય છે. આ ગૃહ્યકર્મોની અંદર નિયમ તરીકે પ્રત્યેક માણસને પોતાના કુટુંબની ગૈતિને વળગી રહેવાનું મુલ્યવેલું છે, તોપણુ એ રીતિઓ આઠણોને અસંભત તો નહિ હોવી જોઇયે.

દાખલા તરીકે પારસ્કર-ગૃહ્યસૂત્રોની ઠીકામાં કહેલું છે કે, સ્વકુટુંબ (શાખા) ની પદ્ધતિ છોડીને અન્ય શાખાના કર્મો કરવામાં દોષ છે શાસ્ત્રાતરીયકર્મકરણે દોષમાદ વસિષ્ઠ ॥ ન જાતુ પરશાલોક્ત વ્યુષ કર્મ સમાચરેત્ । આચરન્પરશાલોક્ત શાસ્ત્રાદ સ ઉચ્યતે ॥ ય સ્વશાલોક્તમુત્સૃજ્ય પરશાલોક્તમાચરત્ । અપ્રમાણમૃષિ કૃત્વા સોન્ધેતમર્ષિમજ્જતે । સ્મૃત્યંતરોપિ ॥ સ્વર્ગમ્ પર્યુત્સૃજ્ય તુ યદન્યત્કુરુતનરઃ । અજ્ઞાનાદથવા લોભાત્સ હત પતિતો ભવેત્ ॥ છરોગપરિશિષ્ટેડપિ ॥ સ્વશાસ્ત્રાશ્રયમુત્સૃજ્ય પરશાસ્ત્રાશ્રય તુ ય । કર્તુમિચ્છતિ દુમધા મોષ તસ્યચયત્કૃત્ ॥ (= શાખાતરીય કર્મ કરવામાં વસિષ્ઠ દોષ કહે છે. “જાણા પુરુષે અન્યશાખોક્ત કર્મ કરવાં નહિ જોઇયે, એમ જે કરે છે તે સ્વશાખાનો યોગ કહેવાય છે. જે કોઈ સ્વશાખાના નિયમોનો ત્યાગ કરે છે અને બીજાનાને અહણુ કરે છે, તે અધતમસ્મા પડે છે, કેમકે પવિત્ર ઋષિનું તે અપ્રમાણુ કરે છે ” સ્મૃત્યંતરમાં પણ કહેલું છે કે, “જો પુરુષ સ્વકર્મનો ત્યાગ કરે છે અને બીજાના કરે છે—પછી તે અજ્ઞાણતા કે જાણીને—પણુ તેનું પતન થાય છે અને તે નાશ પામે છે.” વળી છદોગના પરિશિષ્ટમાં પણ કહેલું છે કે, “જે મૂર્ખ સ્વશાખાનું અનુસરણુ કરતો બધ પડે છે અને બીજાનું કરે છે, તેનું તે કર્મ નિષ્ફળ છે.”)

જે પ્રસંગમાં ખાસ નિયમ બતાવવામાં આવેલો ન હોય અને અમુક ગૃહ્યકર્મો કરવાના દોષ, તેમાં માત્ર અન્યશાખાનું અહણુ યોગ્ય કહેલું છે સ્વશાસ્ત્રાનુક્તમપ્યપિરુદ્ધ પરશાલોક્ત પ્રાહ્ય ॥ તથાય કાત્યાયન. ॥ યન્નામ્નાત સ્વશાસ્ત્રાયા પરોક્તમવિરોધિચ । વિદ્વદિસ્તિદત્તુરેયમપિ દોષાદિ કર્મચત્ ॥ સૂત્રાતરાનુક્તમપિ સ્મૃત્યુક્ત પ્રાહ્ય ॥ (= સ્વશાખામાં કહેલ ન હોય છતાં

-વીરચિત કાવ્યોનો સુધારો તથા પ્રાચીન રીતિ.

અતુર્વેદી ચ યો વિપ્રો વાસુદેવં ન વિદંતિ ।
વેદ મારમયાક્રાંતઃ સ વૈ બ્રાહ્મણ ગર્દભઃ ॥
તસ્માદવૈષ્ણવત્વેન બ્રાહ્મણ્યાદિ વિહીયતે ।
વૈષ્ણવત્વેન સંતિદ્ધિ લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥
નારાયણં પરં બ્રહ્મ બ્રાહ્મણાનાં હિ દૈવતં ।
સોમસૂર્યાદિયો દેવાઃ ક્ષત્રિયાણાં વિશામપિ ॥
શૂદ્રાદીનાં તુ રુદ્રાદ્યા અર્ચનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ।
પત્રરુદ્રાર્ચનં પ્રોક્તં પુરાણેષુ સ્મૃતિષ્વપિ ॥
તદબ્રહ્મણ્યવિષયમેવમાહ પ્રજાપતિઃ ।
રુદ્રાર્ચનં ત્રિપુંડ્રં ચ પુરણેષુ ચ ગીયતે ॥
ક્ષત્રિયેન્દ્રશૂદ્રનાર્તાનાં નેતરેણ તદુચ્યતે ।
તસ્માત્ ત્રિપુંડ્રં ત્રિપ્રાણા ન ધાર્યં મુનિસત્તમાઃ ॥

અર્થઃ—“આર વેદ બ્રહ્મણ્યુનાર બ્રાહ્મણ્યુ જો વાસુદેવને મેળવતો નથી, તે વેદના બારથી લાટેલો બ્રાહ્મણ્યુનો ગર્દભ છે. એટલા માટે, માથુસ વૈષ્ણવ ન થાય તો જોયુ બ્રાહ્મણ્યુત્વ નટ થાય છે, વૈષ્ણવ થવાથી તે બેસક પૂણ્યતા મેળવે છે. શરણુ કે, નારાયણ (વિષ્ણુ) પર-બ્રહ્મ તથા બ્રાહ્મણ્યુનું દૈવત છે; સોમસૂર્યાદિ અન્ય દેવો ક્ષત્રિયોના તથા વૈરયોના દેવો છે; અને રુદ્રાદિદેવોનું પૂજન શૂદ્રો કરે છે. જ્યારે પુરાણો અને સ્મૃતિઓમાં રુદ્રપૂજન કહેલું હોય ત્યારે તે બ્રાહ્મણ્યુને માટે કહેલું નથી, એમ પ્રજાપતિ કહે છે. રુદ્ર પૂજન અને ત્રિપુંડ્ર પુરાણોમાં કહેલાં છે તે માત્ર ક્ષત્રિયો, વૈરયો, અને શૂદ્રોને માટે છે, પણ બ્રાહ્મણ માટે નથી. એટલા માટે હે ઉત્તમ મુનિઓ, બ્રાહ્મણ્યુએ ત્રિપુંડ્ર કરવાનું નથી.”

અમનરાય શિવસંકર વૈષ્ણવ,

પાશ્ચાત્ય કેલવણીની હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસપર થયેલી અસર

૧

ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ નહિ રચાવાનાં મુખ્ય કારણો.

પાશ્ચાત્ય સુધારાના સંસર્ગથી અર્વાચીન અર્થોવર્તને અનેક લાભો થયા છે, તેમાં ખસુસ કરી, સેકેડો વર્ષથી કુંભકરણની ઘાટી નિંદ્રામાં લસલસાટ ધોરતા ભરતખંડમાં, જેનો કેટલાક દુષ્ટ હાનિકારક અનિવાર્ય સંજોગોના પરિણામે વિલુપ્ત થઇ જવા ભય સંભવતો હતો, તે દૂર કરી, લોકને જગત બનાવી, ચોમેર ચલવવ ફેલાવી, ઉત્સાહસદિત ઉત્તેજન આપી કાર્યમાં પરાવ્યા છે, એ મુખ્ય છે.

જુના રીત ગિવાજ અને રહેણી કરણી પલટાઇ જઇ, આપણા વિચાર અને આચરણમાં મહાન ફેરફાર માલુમ પડે છે. અધળી કોમો ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓમાં ગુંથાઇ ગઇ છે અને 'વિચાર-બળ' એ નામની એક નવીન શક્તિ-દેવી-દેશમાં ઉદ્ભવી છે. આપણે આપણું દિત સમજતા થઈ, સારાસાર પરખતા શીખી, પ્રજામાં દેશત્વનાં બીજ રોપ્યા છે.

પાછલી કટુતા અને વૈરભાવ વીસરી જઇ, બંગાલી અને દક્ષિણી, ગુજરાતી અને પંજાબી, હિન્દુ અને મુસલમાન વિગેરે જાતિઓ કોંગ્રેસ પ્લેટફોર્મપર દેશોત્તિ અર્થે દૂર દેશાવરોમાંથી એક રથે એકત્ર થઇ, એકમેકના પરિચયમાં આવી, ભાતુભાવ વધારી, સ્નેહ બાધે છે અને એકબીજા અકુરો દઢ મજબુત કરે છે. એ શબ્દોમાં બોલીએ તો દેશોદયના શુભ ચિહ્નનો આકાશમાં આજાં છવાયલા નજરે પડે છે અને ભવિષ્ય સાર આશાજનક ઉજ્જવલ સુખરૂપ નિવડશે એમ ઉદ્ભોધે છે. જાપાનનું દષ્ટાંત આપણી સમક્ષ છે. આ રૂઝ પ્રતાપ, હિન્દુસ્તાનના ઇગ્લાડ માથેના સંબંધ અને સહેવાસ અને ઇમેજ કેલવણીના.

હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના અભ્યાસકોને એ વાત તો વિદિત હશે કે બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પૂર્વેના છસો વર્ષમાં, હિન્દુ પ્રજાની માનસિક શક્તિ સાવ બહેર ભારી જઇ, છુટ્ટી નિસ્તેજ હતી અને સાહિત્યવિકાસ, મદ, જુજ નજોવો હતો. આ કામમાં બહુ યોગ્ય વિકાસભરેલા વિચારશીલ ત્રયો પ્રસિદ્ધ થયેલા જોશે. પણ તે પછીનો આપણો અહેવાલ તપાસે, ટુક સમયમાં શાત અને સાદી પ્રકૃતિની ધર્મ કર્મમાં મચી રહેનારી, એકમાર્ગી આર્ય પ્રજાનું સ્વરૂપ ફેરવાઇ જઇ, તેની સ્થિતિ-ગતિ-બેદબરેલી, જાદુઇ, હેરાત પમાડનારી નિહાળશે; અને સ્થાયી અને જડ મનાતો પૂર્વ દેશ, પશ્ચિમના પ્રકાશથી, નવીન ચેતનના વેગથી, કઇ જુદી પ્રતિતિ જાગૃતિ અને ચંચલતાથી ઉજળતો નજરે પડશે. પ્રસિદ્ધ એંગ્લો ઇન્ડિયન નવલકથાકાર અને કવિ મી. રૂડિયાર્ડ કિપ્લિંગ પોતાના એક કાવ્યના * ખેતમાં જણાવે

• "East is East and West is West

And never the twin shall meet "

નવાઈની વાત છે કે "નોબેસ પ્રાઇઝ" એ નામનું ઉમદા ભારે ઇનામ કે જૈનો ઉદેશ

છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજા સદા નીરાળી રહી, કદીપણ એકત્ર થશે નહિ પણ સુભાગ્યે હાલ તે કથન-સિદ્ધાંત-ખોટા ઠર્યા છે અને બે ખંડ વચ્ચેના જ્વહાર સારી રીતે મિત્રા-ચારીના સંબંધથી જોડાઇ, ચાલુ છે. આપણી આધુનિક સ્થિતિનું ચિત્ર અને બે પ્રજા વચ્ચેના પરિચયનો કંઇક ખ્યાલ-ચિતાર-મરહુમ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યકવિ ટેનિસનની નીચલી પંક્તિમાં યથા-સ્થિત દોરાયેલો જણાશે—

—East and West without a breadth
Mint their dim lights, like Life and Death
To broaden into boundless day.”

અડધી સદીના સહવાસમાં જે કંઈ સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા આપણે ફતેહમંદ થયા છીએ, એ પરિણામ-અમલકાર-પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની વિવિધ શક્તિના.

ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય રીતિની છાપ, આપણા મનપર સચોટ અમરકાંઠક પડો છે અને ઇંગ્લેન્ડ** ફેલવણીના પ્રભાવે, આપણી જીવિ ખીલી, વિકાસ પામી, પરિપક્વ સ્થિતિએ પહોંચવા સંભવ છે. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં આપણા સાહિત્યમાં પુષ્કળ વધારો થયે છે અને ઇતિહાસ, નવલકથા (આધુનિક રૂપમાં) પ્રાચીન શોધખોળ અને પ્રાણિવિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓ સાહિત્યપ્રદેશમાં તદન નવીન છે. *

ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ વડે પશ્ચિમના ઇતિહાસથી વાકેફ થઇ, આપણે પ્રજા શું ચીજ છે અને સુધરેલા દેશોમાં તેની કેવા પ્રકારની સત્તા અને કેવી હકુમત છે એ જાણ્યું છે. વળી પાશ્ચાત્ય જાતિઓએ પોતાનું જોર જમાવવા, હક્કો મેળવવા જે જે આફતોઉલ્લાવી, યુસીખતો અને અડચણો વેદી, આત્મભોગ આપી, પોતાની વાજખી લડતોમાં, હિમ્મત અને મરદા-ઇથી, જુદમી અને અન્યાયી પાદશાહોથી વદી, તેઓને શાસન આપી, પદચ્છેદ કરી, ગંભીર પ્રસંગે ફાંસી દઇ, પોતાનો જય મેળવી, આખરે ઉન્ની અને માનવંતી પદવી પ્રાપ્ત કરી છે, તે તે ઐતિહાસિક જાખતો અને તેઓના પ્રજા સત્તાક રાજ્યો અને પ્રતિનિધીના સિદ્ધાંતો થી રચાયેલી સંસ્થાઓનું આપણને જ્ઞાન થયું છે.

ભરતજીમિમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય અતિ વિશાળ અને ભરપૂર છે અને તેમાં ધર્મ, શીલ-સુશી, ન્યાય, કાન્ય નાટક આદિના ગ્રંથો અસંખ્ય છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય આટલું જાણુ ખેડાયલું હોવા છતાં વિચિત્ર વાત એ છે કે તેમાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ખિલકુલ દેખાતા નથી.

દુનિયામાં સુલેહ સંપ ફેલાવી, ભાઇચારો વધારવાના સાધનો ઉત્પન્ન કરવાનો છે તે આવા ગૃહસ્થને આપવામાં આવેલું રૂટર જણાવે છે. મુંબઇના એંગ્લો-ઇન્ડિયન છાપાએ આ સામે પોતાનો અણુગમો પ્રદર્શિત કરી, જે સખ્ત ટીકા કરી છે તે યોગ્ય અને વાજખી છે.

* સંરખાવો—આપણા ઇતિહાસાનુસાર તથા ચરિત્રાનુસાર, પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંસ્કારથી ઉત્તેજિત થયા છે એ નિર્વિવાદ છે. ડૉ. વિ. ગેટા. (“—ઝીરીસંકર એમ્પર્વ ચરિત્ર—”)

“From the Mahabharata or Great War to Abaunder's invasion and from that great event to the era of Mahmud Ghizni scarcely a paragraph of pure native Hindu history has hitherto been revealed to the curiosity of Western scholars”†

પ્રશ્ન ધણો મુશ્કેલ ગુચવણ બરેલો છે. આપણી માનતા ગુદાળ પ્રકારની છે. આહુતિ-કત સાંભળીને અમકીએ તે ખોટું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યના સુંદર રમણીય વનમાં, આ વેરાન બિયાબાન ક્યાંથી? શું પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ, જેઓએ વિવિધ મથો, અને શાસ્ત્રોમાં લખ્યા છે, તેઓ ઐતિહાસિક વૃત્તાંતો લખવા અશક્ત હતા? અથવા શું તેઓ આ બાબત તરફ બાણી ધુજીને ખેદકાર હતા? આ એક વિચારવાની, મનન કરવાની વાત છે. તેનું નિરાકરણ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

આર્યદેશ, જે વિદ્યા અને શીલસુશી સારૂ વિખ્યાત છે, જેનાં ધર્મપુસ્તકો મંપૂર્ણ છે અને જે એક સમયે સર્વ હુતર કલા સંપાદન કરી, ઉત્તતિના ઉચે શિખરે પહોંચ્યો હતો, તે સ્થળમાં ઇતિહાસ રચાયો નથી એ પણ અદ્ભુત અગમ્ય કથા છે. આ બનાવ શાથી બન્યો, તેના સળભો શોધી કાઢવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. કેમકે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ખરી રિયતી સમજ્યા વિના, અનેક તર્ક વિતર્ક ગોઠવી, કંઈ કંઈ ઉઠંગો રચી, આપણને કંફોડી હાલતમાં મેલી, કેટલીકવાર તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય કરી, મશ્કેરી કરે છે.* વાસ્તે આ બાબતમાં

† Tod's Rajasthan Vol I.

* આ સળબે એક તાગેજ દાખલો, જે હાલ અમરા વાંચવામાં આવ્યો છે તે અત્રે નોંધીયું. લાહોર કોલજના માજી પ્રીન્સીપાલ મી. એમને, ૧૮-દુસ્તાના “યોગી, સંન્યાસી, વેરાગી અને સાધુઓ એ નામનો ગ્રંથ અથાગ મહેનત લઈ રચ્યો છે અને તેમાં પ્રથમ પ્રકરણના છેવટે ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ નહિ લખવાના કેટલાંક વિચિત્ર વિનોદ ઉપજાવનારા કારણો દર્શાવેલા છે. તે એવો સિદ્ધાંત રચે છે કે મનુષ્ય યાતો પ્રભવર અસહન સંકટ અથવા દેશવિટંબણા અને પીડા આવી પડવાથી, તેઓ જેમ સોય લોહચુંબક તરફ આકર્ષાય છે તેમ, પ્રભુપ્રીતિ તરફ દોગધ, જગનિયંતાની મદદ યાચી, પ્રાર્થના કરે છે અને તેના પરિણામે જ ભાગ્યેજ બની સાધુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તો દેખાયતું ખુલ્લું છે કે જ્યાં સંમારજીવનનાં જરૂરી સાધનો મુશ્કેલ અને ઓછાં હોય છે અને મુખને સ્થાને દુઃખ દેખાય છે ત્યાં ધર્મજન પ્રજળરૂપે પ્રકટી પ્રચલિત થાય છે. કેમકે જેઓ સુખી અને પૈસાદાર છે તેઓને તો અહિં સર્વ વૈભવ અને એરાઆરામ છે. આપણામાં કહેવત છે કે “મુખે સોની અને દુઃખે રામ સાંભરે.” પછી તે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે આર્ય પ્રજાને ઉત્તર પ્રાંતમાં પરદેશી રાજ્યોની સ્વાધીનતા, વિશાળ સપાટ રણકુપ પ્રદેશમાં ગુમ્મી હાકેમોની ત્રાસને લીધે, તાવ, મરકી, દુષ્ટ દુકાળ આદિ વ્યાધિ અને ન્યાતિ કારણે, દવા અને દેશ રિયતિના પાશ્વર્યમે, વનસ્પતિખોરાકની નબળાઈ અને ભોંગ ગાંજની ખુરી આદતો વિગેરેની ખરાબ અસરથી, બહુ દુઃખ સહેવા પડ્યાં અને તેથી નાઉમેદ બની ગમ-ગીન થયા માનસિક નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ અને વિચાર-પ્રવૃત્તિ વૈરાગ્યવૃત્તિ, તરફ વળી, સાધુ જીવનનો વિકાસ થયો.

મળીયા અળદ માણક બેસી રહેવું ઉચિત નથી. આ કારણોની તપાસ કરવી એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે. તેથી વાસ્તવિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થશે. શકતું સમાધાન થઇ, આપણને સંતોષ મળશે.

સહેજસાજ અવયોકન કરતાં અમને અત્રે ઇતિહાસ નહિ લખાવાના નીચે દર્શાવેલાં ચાર મુખ્ય કારણો નજરે પડે છે. આ સમયે વિવેકપૂર્વક વાદવિવાદ અને ચર્ચા કરવા. અમારી નામ વિનતી છે. આથી ખરું રહસ્ય, ધુપો બેઠ બહાર આવશે.

૧—પ્રથમ તો આર્ય પ્રજાપત એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે તેઓ ધાર્મિક વિચારોમાં તક્ષીન બની, આત્મા, બ્રહ્મ, ઇશ્વર, આદિ દુર્લભ વિકટ પ્રશ્નોનો નિષ્કૃષ્ટ કરવા સદા તત્પર રહી, પોતાનો સર્વ કાળ તેમાં ગુમરાતા પારલૌકિક સુખ સાધવા પ્રયત્ન કરતા, ઐહિક વિષયોની ભોગ-તૃપ્તિની-મુખની-મંત્રી ઇચ્છા નહિ રાખતા; આત્માની ઉત્તિ અર્થે શરીરના બીજા વ્યવહારો ભુલી જતા તેથીજ તેઓએ આ દુનિઆના, પદાર્થોમાં, જોતે તેઓ માયા સમજતા, તે તરફ બેદરકાર રહી, કંઇ લક્ષ આપ્યું નહિ. પછી ઐતિહાસિક અહેવાલો અને વિશ્લેષણની કહાણીઓની ક્યા પરવા-પચાતી-રહી?

૨—૨જી આપણી ‘ચાર આશ્રમ’ વ્યવસ્થા તે આજ નિવૃત્તિમાર્ગનું ફળ છે એમ સૂચવે છે; અને હિંદુ જીવન, બ્રહ્મચર્યથી સન્યસ્ત સુધી, બીજા અને કાયરતાપર રચાયેલું માને છે. દુકાળમાં તેના કહેવાનું તાત્પર્ય—હેતુ એ છે કે ભારતવાસીઓ પરાધીન પડવાથી, રાષ્ટ્રીય જીવન નષ્ટ થયું અને સામાજિક જીવન, દુખ અને ચિંતાની નીકમાં વહેતું. આનો છવાજ તેઓએ નિવૃત્તિમાર્ગમાં શોધ્યો અને પ્રભુપ્રેમમાં ચિત્ત ચોટાડ્યું. તેથી આર્યા-વર્તમાં સાધુઓનું જોર અત્યંત છે.

“But this fact itself is the most impressive convincing and pathetic proof of their state of depression and hopelessness through long ages, since flourishing nations endued with energy, buoyed up with hope and enjoying reasonable liberty, never fail to hand down to admiring posterity, the record of their doings; while on the other hand, in gloomy periods of stagnation and oppression, not only is the healthy stimulus to the production of historical writings absent but there is also ever present a powerful deterrent in the dread of offending the oppressors which paralyses the hand of the would-be Historian.”

અત્રે જણાવવાની જરૂર પડે તેમ નથી કે ઉપર દર્શાવેલા ઘણાં ખરા મતો સાવ ખોટા છે, અને જેઓ આપણી ઉત્તમ ઉચ્ચ સંસ્થાઓ સંબંધી યોગ્ય માહત્તી મેળવવા, ઇચ્છતા હોય, તેઓને અમે સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈના ‘હાઇ એન્ડ વેરટ’ માસિકમાં છપાયેલા લેખો વાંચવા બલામણુ કરીશું, અને જે ગૃહસ્થો, આ કારણોના પુરાવા સહિત રહેલાં વાંચવા ઇતેન્નર હોય, તેઓને વસન્ત ના ત્રીજા વર્ષના બારમાં અંકમાં દિગ્દર્શન બેવા આગ્રહ કરીશું.

“Absorbed in devout meditation on the divine nature or in profound speculations on the insoluble mystery of existence, they regarded with indifference or contempt the concerns of this transitory world, which they accounted as unreal, as a scene of illusion or to use their own expression as ‘Maya.’”

જગતની જગમગને તેઓ પ્રપચી માનતા અને આ દુનિયા તરફ બહુ ઝાતિ રાખતા. ઐદિક સુખ તુચ્છ ગણતા, વિચારમા નિમગ્ન રહી શાત ઇતિમા રહેવું એ મોજ માનતા આ સખખથી તેઓએ લય થતી, ક્ષણિક વસ્તુપર ધ્યાન આપવું ઉચિત લગ્યાયું નહિ. માટે જ તેઓએ રાષ્ટ્રિય બનાવો લખ્યા નથી. દાખલા તરીકે મહાન અલેક્ઝાન્ડરની હિંદુસ્તાનપરની સ્વારી તેવા મહત્વના ઐતિહાસિક બનાવ સખધી, આપણા સરકૃત સાહિત્યમાથી બાગ્યેજ કંઈક છસારો કે એધાની મળી આવશે ગમે તેમ હો પણ આર્ય પ્રજાની આ રીતિનું શુભ પરિણામ એ નિપજ્યુ કે તેથી ‘ધર્મ, ફીલસૂફી અને સાયન્સ વિગેરે નિધાના અનેક ઐચો મરકૃતમા રચાયા

૨-ખીજી કે જુ આપણી જાતિબંધન છે જાતિની રૂઢિત પરિણામે, આપણા મુકમા જેને આપણે જાહેર જુરસો અને સ્વદેશપ્રીતિ કહીશું તે સમુજગા ઉદ્ભવ્યા નહિ પ્રજા ન્દાના ન્દાના વિભાગોમા વહેચાઈ ગઈ અને દરેક જાતિ પોતાના હિત સાર સાવચત રહેતી સર્વ પોતાના રક્ષણની સમાજ રાખતા, બધાયલા ‘વાડા’ બહાર નજર લખાવતા નહિ. આથી કુળાભિમાન અને જાતિભિમાનના જેરી મૂળીયા, જમીનમા જળરજસ્ત જડ બધાયા અને નિચારની પ્રણાલિકા બહુ સાકડી અને સ્વાર્થો બની જ્યાં દેશદાઝ નહિ, જ્યાં બ્રાતૃભાવ નહિ, ત્યાં સ્વદેશાભિમાનની શી આશા? ત્યાં ઉદાર, રાષ્ટ્રીય વિચાર અને આચાર કેરા? આખું જીવન કુળ કે કુટુંબના સાકડા સીલામાથી પસાર થતું પછી રાજકીય પ્રવૃત્તિ ક્યાથી આવે? આપણી અવનતિનું કારણ પણ એજ છે. પ્રજામા સ્નેહ અને સખની લાગણી નહિ હોવાથી આપણા ખુત હાન થયા છે અને માહે માહેના કુસપ અને તકરારના ઝગડાથી આપસ્વાધીનતા ખોઈ ખેદા છીએ.

આ સિવાય બ્રાહ્મણ વર્ગની પણ કેટલીક ભુલો થઈ છે પ્રાચીનકાળમા, બદકે આધુનિક સમય સુધી, તેઓ એકના વિદ્યાસપાદન કરી શકતા. જનસમૂહનો મોટો ભાગ કેવળ અજ્ઞાન હતા. પ્રજામા નેતા અને રક્ષક તેઓ હતા તે છતાં તેઓએ પોતાનું કર્તવ્ય ખરોખર બજાવ્યું નહિ, સ્વાર્થની જાગમા લપટાઈ જઈ, પોતાની સાચી ફરજ-ધર્મ-ચુકયા સત્તાના લોભમાં લલચાઈ, મોટી પડી જે કંઈ ઇત્તાતો લખ્યા, તેમા બહુ અતિશયોક્તિ વાપરી, અનેક ખાટાળા કપા જેમ અર્વાચીનકાળમા ખ્રિસ્તી ધર્મ રાષ્ટ્રીય ધર્મ તરફે ગળ તરફથી સ્વીકારાયો છે તેમ પ્રાચીન ભારતવર્ષમા, મહાન અરોકે, ખુદધર્મનું પ્રાતપાલન કરી, પોતાના રાજ્યના દરેક પ્રાન્તમા વિવિધ રીતે ફેલાવ્યો અને તેની આબાદી વધારી ઉત્તરના ઉચે શિખરે ચડાવ્યો. ઇટલાક કાળ સુધી વૈદિક ધર્મ પડતી સ્થિતિમા રહ્યો, પણ ખુદધર્મને રાજ્યમદદ ઓછી થતા, બ્રાહ્મણનું જોર-સત્તા-વધી અને ખુદધર્મની ઉતરતી દશા

બેસી, આખરે તે હિન્દુસ્તાનમાંથી નષ્ટ થયો. પણ જનસમાજ પર બુદ્ધધર્મના ભદ્રાંતોની બહુ અસર થઈ હતી અને ઘણે અંશે તે લોકોને પ્રિય અને રચના હતા, તેથી આમાંજ જીવનમાં તેનો પ્રવાહ પ્રચલિત રહ્યો. આથી બ્રાહ્મણોને પ્રાચીન વેદધર્મમાં અનેક સુધારા વધારા કરવા ફરજ પડી અને પોતાનું જોર જમાવવા, અનુયાયીઓની સંખ્યા વધારવા અને વૈદિક ધર્મ લોકપ્રિય થઈ પસંદ પડે તે સાર અનેક પ્રયત્નો આદર્યા અને ઇતિહાસ અને ધર્મના પુસ્તકોમાં, વિચાર, પોતાને અનુકૂળ, બદલેતા પોતાના પક્ષને સમજા કરતા, વિવિધ મતો અને ભદ્રાંતો ઉમેર્યા. +

આ સબંધ વિવેચન કરતા, સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બુદ્ધિષ્ઠ રોકોલર મી. રાદર્ધસ ડેવીડસ નીચે પ્રમાણે લખે છે —

The Brahmins had become the sole arbiters in law and social institutions. Their theory of caste had been admitted and to their own caste was accorded an unquestioned supremacy. x All philosophy except their own pantheistic philosophy had been driven out of the field their literature had had to recast to suit the new worship, to gain the favour and support of those who did not reverence and worship the Vedic Gods. And all sense of history had been lost in the necessity of garbling the story of the past so as to make it tally with their own pretensions. *

૩—ત્રીજી દેશમાં લોકસાગણી ઉત્પન્ન થઈ એવા મહાન ઉચ્ચપાયાન જનારા બનાવ્યા પછી પરદેશી રાજ્યોની સ્થાપના હિન્દુસ્તાનમાં થઈ નહોતી જેમ ગ્રીસ અને રોમની પ્રજાઓએ ધરાનીઅન અને કાર્થેજિઅન સાથેના વિજયમાં, બારે બહેમત ઉપાડી, દેશમાંથી શત્રુઓને હાથે હાથે મુક્યા હતા તેમ અત્રે તેવું કશું બન્યું નથી. ગ્રીક ઇતિહાસના અભ્યાસકોને વિદિત હશે કે મહાન તવાગિખનવીશા હિરોડોટસ, જે ઇતિહાસનો મૂળ પિતા ગણાય છે અને થ્યુકીડીડીસ એઓને, સુદૂર ઉત્તમ ઇતિહાસ લખવામાં જે ફતેહ અને કીર્તિ મળી, તે તેઓએ દુશ્મનોને હરાવી, મારી હાકી કાઢવામાં લીધેલા ભાગ અને ત્યાં મેળવેલા જાતિ અનુભવને આભારી છે. મહાન લેખક ગીબનને પણ રોમની પડતીના ઇતિહાસ લખવામાં જે ખ્યાતિ મળી તે તેના કેમ્પ આફ્રીસર તરીકેના અનુભવ અને જ્ઞાન અને લશ્કરી કામકાજની માહિતીનું પરિણામ છે.

ગ્રીક, રોમન વગેરે લોકોના ચા રોજાર વ્યા રાષ્ટ્રાંશીં જસા નેહેમીં સનધ પઢેચ, તસેં વેથેં મુર્લીંચ નસલ્લાચ્યા યોગાને પરારાષ્ટ્રાંશીં યુદ્ધાદિ પ્રસંગ પ્રાચીન હિંદુ લોકોએ કર્યાંચ ઘડલે નાહોંત. x x x x x x x x તેજ્હા મોટે યુદ્ધપ્રસંગ, મોઠયા રાજ્યક્રાંતિ, વગેરે જો ઇતિહાસાં ચી સામગ્રી તી નસલ્લા મુલ્કેં ઇતિહાસ લિહુન ઠેગ્ળ્યાચા પાઠ ઇકડે પઢલા નસેલ અસેં વાઠતેં. *

+ સરખાવો 'હિન્દુસ્તાન રીવ્યુ.' આગસ્ટ ૧૮૦૭ પૃ. ૧૩૭-૫૭.

* 'Buddhist India' p 157

x ચિપુણકર કૃત નિબંધમાળા બા ૧ પૃ. ૬૬.

આ તો રાષ્ટ્રીય વિપ્લવના બનાવોથી જનસમાજ પર જે અસર થાય છે તેની વાત કહી, પણ તેથી વિશેષ, આ બાબતોનાં સુંદર સરળ મનોહર શૈલીમાં લખાયેલા અહેવાલોથી કુમલા મગજ પર શી છાપ પડે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત અમે અત્રે નોંધીશું. ન્હાના નવ વર્ષના બાળકને લઈ તેનો પિતા, એક દિવસ ત્યાં હિરોડોટસ પોતાનો, નવીન લખેલ, ગ્રીકનો ઇતિહાસ લોક સમક્ષ વાંચતો હતો ત્યાં આવી ઉભો રહ્યો અને સાંભળવા માંડ્યું. વાચન તો ચાલુ જ હતું. લોક શાંત હતા અને ગંભીર મુદ્રા સર્વેનાં મુખ પર જણાતી. જેમ જેમ લગાડતું બ્યાન, રસિક કૃષ્ણજનક વર્ણન વધતું ગયું, તેમ તેમ પ્રેક્ષક બાન ભુલી તન્મય થયા અને બાળકની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા માંડી. આ દેખાવ જોઈ, હિરોડોટસે, તે છોકરાનું બવિષ્ય બાખા, તેના પિતાને કહ્યું કે તમારો પુત્ર એક મહાન ઐતિહાસક નિપજશે. આ વાણી સત્ય પડી. તે શિશુકુમારે, ત્યાર બાદ ગ્રીસનો ઇતિહાસ રચ્યો અને આખા જગતમાં નામકિત તવારિખનવીસ તરિકે પકાયો. આ બાળક તે બીજું કોઈ નહિ પણ અગાઉ કહેશે ઇયુકીડીડીસ પોતે છે. તેના નામથી તો આપ સર્વ માહિતગાર છો.

૪.

૪-ચોથું વ્યક્તિભાવ (individuality) જે ઇતિહાસને વિત્તેજન આપવામાં બહુ મહત્ત્વનો છે તે આપણી જનસમાજમાં બિલકુલ અગ્નિત્વ નહોતો. હરેક કામ પોતાની ફરજ ધર્મ-છે એમ સમજી કરવામાં આવતું. પાશ્ચાત્ય પ્રજાની પેઠે, આર્ય પ્રજા ‘હક’ શું વસ્તુ છે તેથી કેવળ અસાત હતી. આનું પ્રમાણ આપણા વિશાળ સાહિત્યમાંથી તુરત જડી આવશે. એ તો નિવિવાદ વાત છે કે આપણા માનનીય પ્રિય પુસ્તકો, મહાભારત અને રામાયણ, એક લેખકની મહેનતનું ફળ નથી. તેમાં જુદે જુદે પ્રસંગે અનેક ફેરફાર અને સુધારા વધારા થયા છે. તે છતાં તાજુબ થવાની બિના એ છે કે, આ વિદ્વાન લેખકોએ, તેમાંથી એકે પણ અથમા પોતાના નામનું કંઈ ચિન્હ કે નિશાની દાખવી નથી. તમામ યશ પૂજ્ય શ્રી વ્યાસજીને અર્પણ કર્યો છે. જ્યારે આ પવિત્ર ઋષિ મુનિઓ, પોતાનાં નામ અને કીર્તિ સાડે બેદરકાર હતા ત્યારે તેઓ ગળજોના એહવાલો લખી, તેમને અમર કરવા પ્રયત્ન કરે એ કેમ સંભવે ? તેઓ જરસના બુખ્યા નહોતા. જરસોભ નહોતો કે રાજ્યદરબારમાં હાજર રહી, ખુશામદ કરી, રાજની પ્રશસાના કાવ્ય રચે ? તેઓએ તેમના અરિત્રો બાટ ચાર-ણોના રાસાઓમાં અને ખાલણોને બક્ષેલા તાઅપત્રમાં સ્થાયી ચિરકાળ રહેવા યોગ્ય વિચાર્યું છે.

આ મુખ્ય કારણોના પરિણામે, હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસ નહિ રચાયો હોય એમ અમારું માનવું છે. અત્રે એક ખુલાસો થવાની જરૂર છે.

ઇતિહાસ શબ્દથી, અત્રે એમ કહેવા ઇચ્છતા નથી કે અહિં ઇતિહાસ રચવાને ઐતિહાસિક સાધનો માણુદ નથી. એ તો અમે અગાડી લેખમાં, બતાવીશું ત પ્રમાણે, તે તે પુષ્કળ મળી શકે તેમ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ ગ્રીસ અને રોમમાં ઇતિહાસ રચાયા હતા અને આધુનિક સમયમાં યુરોપમાં લખાય છે તેવી રીતે પ્રાચીન આપાવર્તમાં આ પ્રતિનાઅપો નથી. હજુ અમ આ પ્રદેશમાં નૂતન પ્રવાસી છીએ, બહુ થોડું વાગેલું છે તેથી એકદમ સાદસ

કરી, ઉછાંખો અને ઉતાવળો અભિપ્રાય તો નહિ જ પામીશું કે હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસ કદાપિ નહિ લખાયો હોય. હજુ તો આ ચોધની શરૂઆત છે, પ્રથમ અભ્યાસનું કૃણ છે. એક લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે હિન્દુ પ્રજામાં ઐતિહાસિક અથ રચવાની વાત (instinct) હોય અને કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખ્યાં હશે પણ અમારા માનવા મુજબ, આવા પુસ્તકોમાં ઘણી ખરી ધર્મની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે અને કેટલેક સ્થળે સહેજ સચ્ચાઈ સાથે અતિશય જુદાણું અને અતિશયોક્તિની વાતો ભેળવતી હોય છે. આ પ્રકારના અથો સંખ્યા મી. વીન્સેટ રિમથનો અભિપ્રાય ઉતારીશું:—

The works of ancient Indian writers from which our historical dates are extracted, *do not profess to be historie* and are mostly religious treatises of various kinds. In most compositions, the religious element, necessarily takes the foremost place and the secular affairs of the world occupy a very subordinate position "f

અમને પોતાને તો અગિયારમી સદીમાં યદ્ય ગયેલા જાણીતા મુસલમાન મુસાફર, ગણિતશાસ્ત્રી અને ખગોળવેત્તા અલબરૂનીનો અભિપ્રાય સાચો અનેવાજબી દીસે છે. તે જણાવે છે કે હિન્દુઓ ઐતિહાસિક બતાવોપર ઝીઝુ લક્ષ આપતા નથી અને બ્યારે માહિતી સાઈ તેમના પર દબાણ કરવામાં આવે છે ત્યારે સાધન અને ખરી હકિકતના અભાવે, સાચી જુદી અનેક વાતો ભેડી કાઢે છે

છેવટે પ્રોફેસર મેકડોનલ પોતાના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં લખે છે કે:—

No work of a directly historical character is met with in Sanskrit literature, till after the Mahomedan conquest "

૨૨ ઑગસ્ટ ૧૯૦૭. {
અમદાવાદ.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કોલાહલ.

કોમીનીઅસ લખે છે, કે આપણા જીવનમાં ત્રણ વિભાગ છે. ઉદ્ભવે, જીવ અને આત્મા. પહેલા જીવનની પૂર્ણતા માતાના ઉદરમાં થાય છે; અને છેલ્લાની સ્વર્ગમાં. જન્મથી જેનું શરીર નીરોગી છે તે સુખી છે; અને મૃત્યુ સમયે જેનો આત્મા નીરોગી છે તે વધારે સુખી છે. ઇશ્વરી સંકેત પ્રમાણે માણસે (૧) બધી વસ્તુઓ જાણવી જોઈએ, (૨) બધી વસ્તુઓ અને પોતાની વૃત્તિઓ અર્ધીન કરવી જોઈએ; (૩) અને બધી વસ્તુઓમાં ઇશ્વરી પ્રસાદ સમજવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ તેનામાં (૧) જ્ઞાન, (૨) સદ્ગુણ, અને (૩) ધાર્મિકતાનાં બીજ રહેલાં હોય છે. આ બીજોને પ્રસ્ફુટિત કરવાં એ જ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે. જીવનની સાર્યકતાને માટે બધા માણસોને શિક્ષણ આવશ્યક છે; અને તેથી શિક્ષણ વિષયે વિચાર કરવો એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.

ન્યારે હરકોઈ સંસ્થિતિમાં વિવર્તન થાય છે, ત્યારે ચોતરફથી મોટો કોલાહલ પ્રકટી નીકળે છે. વિવર્તકો પ્રચલિત સંસ્થાને કંઈક નવીન રૂપ આપવા મથે છે; અને ક્વચિત્ ઉગ્રછેદક પણ બને છે. ન્યારે પ્રાચીનો તે વિવર્તક કે ઉગ્રછેદક પ્રવૃત્તિના પ્રહારોનું પ્રત્યવરોધન કરી પ્રચલિત સંસ્થાનું સંરક્ષણ કરવા મથે છે. આ કલહપ્રવૃત્તિમાં વિવર્તકો ને સંરક્ષકોની ભાવનામાં પરસ્પર વિરોધી અંશ જેમ વધારે કે ઓછો હોય, તેમ કલહ તીવ્રતર કે મંદ હોય છે. આ સમયે અનેક વિચારશીલ પુરૂષો આ વિરોધક પ્રવૃત્તિઓને શાંત કરવા મથે છે. અને વિજયની તુલા એકાદ પક્ષ તરફ નમે છે અથવા ઍરિસ્ટોટલના મધ્યવાદની માફક બે અંત્યોની મધ્યમાં સત્યનું સ્થાન નિર્ણયિત થાય છે; એટલે કલહ શાંત થાય છે. અને સંરક્ષક તથા વિવર્તક પ્રવૃત્તિ એક સ્થાયી રૂપમાં પરિણમ પામે છે. આવા જ કંઈક મંદ વિવર્તકોને આપણી અર્વાચીન શિક્ષણપ્રવૃત્તિને પોતાની છાયામાં લીધી છે. અને પ્રાચીન તથા નવીન પક્ષકારોમાં શાંત કલહ પ્રવૃત્ત કીધો છે. આ વિવર્તકાળના સંક્ષોભનું સ્વપ્ન નિરીક્ષણ કરવું, અને તેમાંના સદંશનું પોષણ કરી શિક્ષણપ્રવૃત્તિને યોગ્ય સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું એ વર્તમાન જમાનાના વિચારશીલોનું કર્તવ્ય છે.

પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક શિક્ષણપ્રવૃત્તિયે છેલ્લાં દશકામાં કંઈક નવીન સ્વરૂપ પકડેલું છે. અને તે નવતા પશ્ચિમના રાજ્યસંબંધને પરિણામે અહીં પણ પ્રતિક્ષિત થવાથી સંક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો છે. આપણી પ્રાચીન ભાવનાનો અને યોજનાનો પોષક વર્ગ એ નવતામાં કંઈ પ્રતિકૂલતા જુએ છે, અને સુધારક પ્રવૃત્તિની કંઈક અનિચ્છાથી, 'જે છે તે ઠીક જ છે. કાળકાળનું કામ કરશે. માટે ચાલવા દેવું' એવી કંઈક વૃત્તિથી, પ્રાચીનતાને પોષવી એ જ પિતૃધર્મની પવિત્ર ક્રિયા છે એવા કંઈક મંતવ્યથી, પશ્ચિમની નવીન પ્રવૃત્તિનો સ્પર્શ ઇચ્છતો નથી. ન્યારે પશ્ચિમમાંથી આવેલું તે બધું સાઠ જ, એમ માની અન્ય વિષયોની માફક કંઈ પણ સ્વતંત્ર શોધક પ્રવૃત્તિ વિના આપણે નવાન વર્ગ તે ગ્રહણ કર્યે જાય છે. કોઈને એમ લાગે કે શિક્ષણના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર શોધક પ્રવૃત્તિ કે પ્રયોગોની અતિ આવશ્યકતા નથી. અને પશ્ચિમની કે બીજી હરકોઈ યોજના સારી નીવડશે કે ખરાબ, અનુકૂળ થશે કે પ્રતિકૂળ તે બ્રાહ્મચી જાણી શકાય. તેથી જે નવીન યોજના આપણા આધુનિક વર્ગે પકડી

છે તેને અંધહસ્તિન્યાય ગણવાની જરૂર નથી પણ આ બૂલ ભરેલો વિચાર છે. અનુભવ ખતાવે છે કે આપણે આશા રાખી હોય તેથી પ્રયોગમા ઘણીવાર ઉલટાં જ પરિણામ આવે છે. આપણે એમ પણ ભ્રેમએ કે જ્યારે પ્રયોગો આવશ્યક છે ત્યારે કોઈ પણ એક જમાનાથી કે પરિમિત પ્રયોગોથી શિક્ષણની સર્વદેશીય સંપૂર્ણ યોજના તો થઈ શકે જ નહિ. પશ્ચિમે પ્રયોગો અજમાવી જોયા એટલે પૂર્વેને અજમાવવાની જરૂર નથી એમ કહી શકાય નહિ. પ્રયોગોના પરિણામો જોયા પછી જ હરકોઈ યોજના સ્વીકૃત થવી ભ્રેમએ અને સીકાગયા પછી પણ તેને વધારે સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવાને માટે નિરતર પ્રયોગો જારી રહેવા ભ્રેમએ વસ્તુગતિ આમ છે તો પછી વગર પ્રયોગે શ્રદ્ધા માત્રથી પકડેલી પશ્ચિમની નવીન શિક્ષણયોજના સર્વાંશે પરિચિત થવાને માટે તથા તેને અનુકૂલ સ્વરૂપ આપવા માટે આપણા નવીન વર્ગને કેટલા બધા પ્રયોગોની જરૂર છે તે મહજ મમજશે.

જેમ નવિન યોજનાના પક્ષકારોને પ્રયોગોની આવશ્યકતા છે તેમ નવીનને તિ-સ્થાનના પ્રાચીન યોજનાના પક્ષકારોને પણ વિવેકબુદ્ધિના પ્રયોગોની આવશ્યકતા છે. જૂનું તે સર્વથા સારું જ ને નવીન તે બધું નહારુ જ સર્વદા હોતુ નથી બનેમા સદમત અશો હોય છે. તેનો વિવેક કરવો તે વર્તમાન જમાનાતું કર્તવ્ય છે. જૂના રનાપર ઉભા ઝીંને જુઓ અને જે રસ્તો સીધો તથા મારો લાગે તે પકડીને આગળ ચાલો, એજ સૂચના યોગ્ય છે. પ્રાચીન માર્ગને એટલું માન ઘટે છે કે તેપર ઉભા ઝીંને નવીન માર્ગ મોઘવાતો છે. પણ યોગ્ય માર્ગ દેખાય તે પછી તો તેમા આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો એજ ઉચિત છે.

આથી આપણા મર્મને—પ્રાચીન તથા અર્વાચીન યોજનાના પક્ષકારોને—પ્રાચીન તથા નવીન શિક્ષણયોજનાના પ-સ્પર વિરોધી જણાતા સક્ષેબક પ્રવાહોતુ સ્વરૂપ મમજવાની જરૂર છે. સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયા પછી ઇષ્ટ માગ પ્રયોગો અજમાવવાની આવશ્યકતા છે આપણે અર્દોઆ પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણપ્રવૃત્તિના પ-સ્પ- વિરોધી અરોતુ નિરપણ કરીશું. અને તે પણ ફક્ત બેજ અશોતુ વિષય અને પદ્ધતિતુ.

જનસમાજની ભિન્ન ભિન્ન કલાઓને અનુસન્વાને વિષયો ને પદ્ધતિયો નિયોજનયા છે. શિષ્ટ વર્ગમા જે કાળે જે કદ્દપનાતુ પ્રાધાન્ય હોય છે તે કાળે તેને અનુસન્વાને શિક્ષણપ્રદેશમા અનેક વિષયો થયા છે. છેક પુરાતન કાળથી તે છેક અર્વાચીન કાળ સુધીની ચિતનાત્મક શિક્ષણની રંગભૂમિપર સુખ્યત્વે ત્રણ વિષયોએ સર્વોપરી સ્થાન મમયાનુસાર લીધાં છે. સાહિત્યશિક્ષણ, શાસ્ત્રશિક્ષણ ને તત્ત્વચિતન. જે જે જમાનામા જનસમાજને જે જે વિષયની મોહિની લાગેલી તે તે વિષય તે તે જમાનાના ચિતનાત્મક શિક્ષણમાં પ્રધાનપદ ભોગવતો. અને અન્ય વિષયો ગૌણપદે શીખવાતા અથવા તિરકાર પણ પામતા આ ત્રણ વિષયપ્રદેશ પરસ્પર વિભિન્ન છે, તેની વિભિન્નતા ટુકમાં આ પ્રમાણે છે—

જ્યારે અસુક મનની વિશેષ કદ્દપનાઓ લલિત અને અવિનાશી પદ્યપ્રકૃતિમા પ્રદર્શિત થાય ત્યારે સાહિત્ય જન્મે છે. કોઈપણ ભાષાની અવિનાશી પદ્યપ્રકૃતિયોનો સમૂહ તે તે ભાષાતુ સાહિત્ય; અને જે ભાષામા પ્રાચ્યે પોતાની કદ્દપનાઓને અવિનાશી શરીર ન આપ્યું હોય તે ભાષા સાહિત્યરહિત સમજવી. આ પ્રમાણે સાહિત્યમાં બે અંગો આવશ્યક છે: (૧)

વિશેષ કલ્પનાઓ અને (૨) લલિત અને અવિનાશી પદવિન્યાસ શાસ્ત્રના પ્રદેશથી સાહિત્યમાં વૃત્તિઓનું નિરૂપણ હોય છે શાસ્ત્ર સામાન્ય અને જાતિ સખંધી, તથા સાહિત્ય વિશેષ અને વ્યક્તિ સખંધી હોય છે શાસ્ત્ર આપણને અમુક મનની વિશેષ કલ્પનાઓ આપતું નથી શાસ્ત્ર તો બધા યોગ્ય અભ્યાસીઓએ વસ્તુસ્થિતિ સખંધી વિચારો કરવા જ જોઈએ તે આપણને કહે છે અને શાસ્ત્રને અમુક પદવિન્યાસની અપેક્ષા નથી લીલાવતીનું એક ગણિત પ્રમાણ કે પાણિનું એક સૂત્ર એ શાસ્ત્ર છે કાળિદાસનું એક ચરણ સાહિત્ય છે લીલાવતી કે પાણિનિ પાસેથી આપણે જે શીખીએ છીએ તે લીલાવતી કે પાણિની જન્મ્યા નહિ હોત તો બીજા પાસેથી પણ શીખી શકત અર્થાત્ સાહિત્ય વૃત્તિના તરંગનો સચય છે, શાસ્ત્ર પ્રકૃતિનો સચય છે તત્ત્વનો પ્રદેશ તો આ બનેથી તદ્દન નીરાળો છે વૃત્તિ અને પ્રકૃતિથી પણ પર છે એનો વિષય હૃદય અને ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે તેમાં તો પ્રકૃતિથી પર રહેલી વ્યાપક ચેતનાત્મક ને નિયામક શક્તિના અસ્તિત્વનો તથા સ્વરૂપનો નિર્ણય અને તત્ત્વ સખંધે અને અનૌકિક બુદ્ધિના ઉત્કૃષ્ટનો છે તત્ત્વચિત્તને ઘણીક વખત શાસ્ત્રની નર્ગ હાથે મૂકવામાં આવે છે પરંતુ અહીં શાસ્ત્ર અને તત્ત્વચિત્તન એમ બે વિભાગ એ ધોરણે પાડ્યા છે કે શાસ્ત્રમાં જડ પ્રકૃતિ વિશેષ વિચાર સમગ્રપણે તત્ત્વમાં જડ પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત છતાં તેથી પર રહેતી વ્યાપક શક્તિનો વિચાર સમગ્રપણે તત્ત્વનો આ કષ્ટક વિશેષ સ્વરૂપ લેતો વિષય ખાસ કરીને નાચીન આર્થાવર્તમાં અતિ ચર્ચાએ છે તત્ત્વચિત્તના શિક્ષણની પ્રથમ ભૂમિતિનું સ્વરૂપ નૈતિક શિક્ષણ કે ધાર્મિક શિક્ષણ ગણી શકાય આ પ્રમાણે તત્ત્વ સાહિત્ય અને શાસ્ત્રની દુનિયાના જુદા જુદા જન્માનાઓને મોહિની લાગેલી હતી. અને તે તે વખતે શિક્ષણપ્રદેશમાં પણ તે જ વિચારોનો મત્કાર થતો હતો.

આપણા નાચીન શિક્ષણમાં ઉપરોક્ત વિષયો પૈકી કયા કયા વિષયોએ સત્કાર પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને અર્ચાચીન શિક્ષણમાં કયા વિષયો પ્રધાનપદે છે તે અને તેમાં એવો શો વિરોધી અંશ છે જેથી સંશોભનો સંભવ થયો છે તે આપણે તપાસીએ પ્રથમ આપણે પ્રાચીન શિક્ષણપર મનાયુકે દૃષ્ટિપાત કરીએ.

વેદકાલ ઈ. સં. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૪૦૦^૧ પ્રકૃતિના ભવ્ય અને ગભીર સ્વરૂપોના દશનથી ઉત્તમકલ્પના શક્તિ અને વિશુદ્ધ હૃદયના નિષિદ્ધિમાં કવિત્વની પ્રેરણાચક્ર આવતી અને તેઓ સરલ ને આકર્ષક વાણીમાં મત્રો રચતા કુટુંબના વૃદ્ધો બાળકમાં ગ્રહણ ધારણ શક્તિ દેખાય ત્યાંથી એ પવિત્ર મત્રોનો અભ્યાસ શરૂ કરાવતા લેખનકલા શોધાવતી ન હતી. અને તેથી સઘળા મત્રો પાઠે કરાવવામાં આવતા અને તે પછી વશપરપરા ઉતરતું આવતું એ સરલ તથા મનોહર સૂત્રો સિવાય બુદ્ધિ અને હૃદયનો વિકાસ કરવાના બીજા સાધનોની હયાતી માલમ પડતી નથી.

બ્રાહ્મણ કાલ. ઈ. સં. પૂ. ૧૪૦૦ થી ઈ. સં. પૂ. ૧૦૦૦ આ કાલમાં બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો ને ઉપાનિષદો લખાયાના જનક, અન્નતથાનુ અને જનમેજય પરિક્ષિતના શાસન નીચે ગામડા તથા રાજાઓમાં અથવા પરિવહો રચાવવામાં આવેલી એવુ, ઘણાક બ્રાહ્મણોપરથી માલમ પડે છે ત્યાં અધ્યયનના વિષયોમાં પ્રધાનપદ વેદનું હતું^૨ યજુર્સમય

વગેરેના નિર્ણય માટે ખગોળશાસ્ત્રની શોધ થયેલી હતી, અને તે પણ અધ્યયનમાં ગોઠવાયું હતું. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નારદ સત્તત્કુમારને નીચે પ્રમાણે કહે છે: તે પરથી તે વખતના અધ્યયનના વિષયોની કંઈક મર્યાદા દર્શિગોચર થાય છે.

સ હોવાચર્વેદં મગવોઽધ્યેમિ યજુર્વેદં ૧ સામવેદમાયર્જ્વણં ચતુર્થમિતિહાસં પુરાણં વેદાનાંવેદં પિતૃયં ૧ રાશિં દૈવં નિધિં વાકોવાક્યમેકાપનં દેવવિદ્યા મૂતવિદ્યાં વ્રહ્મવિદ્યાં ક્ષત્રવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં ૧ સર્પદેવજનવિદ્યામેતદ્ભગવોઽધ્યેમિ ॥ ૨ પ્રથમલઘડ.

“ હું ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વણુ, ઇતિહાસ, પુરાણુ, વેદનો વેદ, (વ્યાકરણુ) પિતૃય (પૂર્વજો માટેના યજ્ઞના નિયમો), રાશિ (અકગણિત), દૈવ, નિધિ (કાલશાસ્ત્ર), વાકોવાક્ય (ન્યાયશાસ્ત્ર), એકાપન (નીતિશાસ્ત્ર), દેવવિદ્યા (વ્યુત્પત્તિ), બ્રહ્મવિદ્યા (ઉચ્ચારણુ, પિંગલ, ઇત્યાદિ), ભૂતવિદ્યા (પિશાચ વગેરેને નિવારણુ કરવાની વિદ્યા), ક્ષત્રવિદ્યા — (ધનુર્વેદ), નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવવિદ્યા (નિરૂક્ત વિદ્યા) અને જનવિદ્યા એટલું જાણું છું. રાજપુત્રોને ધનુર્વિદ્યાનું અપ્રતિમ શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને તેની સાર્વજનિક સમારંભોમાં પરીક્ષા લેવામાં આવતી એમ મહાભારતમાંના ઘણાક દૃષ્ટાંતથી માલમ પડે છે.

સૂત્રકાલ. ઈ. સં. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સં. પૂ. ૨૪૨. આ કાલમાં સૌંખ્ય અને યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિક, પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા એ વર્દ્યદર્શનોની શુદ્ધણી થઈ. બ્રાહ્મણકાલમાં ઉપનિષદોમાં જે ગંભીર વિચારની શરૂઆત થયેલી તેની આ દર્શનોમાં પરિણતિ થઈ. અને અધ્યયનના ગહન ચિંતનમાં આ દર્શનોએ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. આર્ય બાગકો આઈ, દસ કે બાર વર્ષના થાય ત્યારે શરૂ પાસે જતા, ને તેના ઘરમાં બાર કે વધારે વર્ષ સુધી રહેતા. તેને માટે બિશ્વા લાવી આપતા અને દિનપ્રતિદિન પ્રાચીન ધર્મનું અધ્યયન કરતા. એમની સુગમતા માટે વિસ્તરવાળાં બ્રાહ્મણોમાંથી સારભૂત સૂત્રો રચાયલા. શ્રીત સૂત્રોમાં યજ્ઞો સંબંધી ક્રિયાઓના નિયમો, ધર્મસૂત્રોમાં ધર્મો એટલે કાયદા, અને ગૃહ્ય ક્રિયાઓ માટે ગૃહ્ય સૂત્રો હતાં અને આ ત્રણ પ્રકારનાં સૂત્રોને કલ્પસૂત્રના સામાન્ય નામથી ઓળખવામાં આવતાં. કલ્પસૂત્ર સિવાય બીજાં પણ પાંચ વેદાંગો હતાં. અને તેમાં શિક્ષા, છંદ, વ્યાકરણુ, નિરૂક્ત, અને જ્યોતિષનો સમાવેશ થતો. આ ઉપરાંત વેદોની અનુક્રમણીઓ હતી. યજુર્વેદીઓની આકૃતિયો માટે ભૂમિતિશાસ્ત્ર આ કાલમાં શોધાયેલું, અને તે પણ અધ્યયન પરિપાટીમાં ગોઠવાયેલું. પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિના પ્રયત્નો વરે વ્યાકરણુશાસ્ત્ર તો અતિ ઉત્કૃષ્ટ ક્રોડયે પહોંચેલું. અને આ સૂત્રકાલ પછીનાં બધાં જમાનાનાં શિક્ષણમાં તે બહુધા પ્રધાનસ્થાન ભોગવતું આવ્યું છે.

બુદ્ધકાલ. ઈ. સં. ૨૪૨ થી ઈ. સં. ૫૦૦. સૂત્રો પરથી જ સ્મૃતિયો અથવા ધર્મશાસ્ત્રો રચાયલાં છે. અને તેમાંથી આ સમયના શિક્ષણવિષયો સંબંધી કંઈક માહિતી મળી આવે છે. મનુસ્મૃતિમાંથી નીચેનાં પ્રમાણો મળે છે.

ઉપનીયઃ ગુરુઃ શિષ્યં શિક્ષયેચ્છૌચમાદિત : ।

આચારમન્નિકાર્થં ચ સંખ્યોપાસનમેવ ચ ॥

ગુરુએ શિષ્યને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને આરંભમાં શૌચ (માટી વગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરવાની રીત) આચાર (સ્નાન, આચમન કરવાની રીત) અગ્નિહોમ અને સંધ્યા-વદન શીખવવું.

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ તથાધ્યાત્મિકમેવ ચ ।

આદદીત યતો જ્ઞાનં તં પૂર્વમભિવાદયેત્ ॥

જેમની પાસેથી લૌકિક જ્ઞાન (અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન), વૈદિક જ્ઞાન (વેદાક્ત કર્મકાંડનું જ્ઞાન) તથા અધ્યાત્મિક જ્ઞાન (બ્રહ્મજ્ઞાન) મેળવ્યું હોય તેવા ગુરુને શિષ્યે પ્રથમ પ્રણામ કરવા.

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्प सरहस्य च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

જે દ્વિજ શિષ્યને ઉપનયનમંસ્કાર કરીને કલ્પસૂત્ર વગેરે અંગો સહિત તથા ઉપનિ-પદો સાથે વેદ બણાવે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે.

तपोविशेषैर्विनिश्च व्रतैश्च त्रिविचोदितः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य सरहस्यो द्विजमना ॥

દ્વિજે તપ તથા વ્રતો કરીને અંગો સહિત મંત્ર, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદાત્મક સંપૂર્ણ વેદનું અધ્યયન કરવું.

અર્થાત્ સૂત્રકાલની માફક જ વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદો અને સ્મૃતિયો અધ્યયનમાં મુખ્ય હતાં. સંસ્કૃતનું વિકૃત સ્વરૂપ ધંગથુ બાપા તરીકે પ્રચલિત હતું અને તેથી ભાષાશિક્ષણ પણ હવે ઉપયોગી ગણાવા લાગ્યું હતું. પણ તે ભાષાજ્ઞાનને ખાતર નહિ પણ શ્રુત સ્મૃતિના અધ્યયનને ખાતર બ્રાહ્મણ સિવાયની અન્ય જાતિયોના અધિકારપર ધીમેધીમે અંકુશો મૂકવા લાગ્યા હતા. અને તેથી શિક્ષણપ્રદેશની મર્યાદા મંકુસ્યત થતી હતી ઉપનિષદો અને પડદર્મનોમાંની સર્વોત્કૃષ્ટ પરંપણાના અધ્યયનને પરિણામે કર્મકાંડપર શ્રદ્ધા ઓછો થવા લાગી હતી. અને તેથી ભૂમતિશાસ્ત્રનું સવર્દન તથા શિક્ષણ અટકી પડ્યું હતું.

બૌદ્ધધર્મના મધ્યાર્ધ કાલમાં બ્રાહ્મણોએ કરેલી શિક્ષણપ્રદેશની સંકુચિત મર્યાદા છિન્ન ભિન્ન થઈ ગઈ હતી. તે સમયના અધ્યયનની સ્થિતિ કંઈક અંશે તે સમયમાં પ્રવાસ કરી ગયેલા દુએનચ્સેંગના પુસ્તકપરથી જણાય છે. તે નાલંદની મહા પાઠશાળાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે - ત્રીસવર્ષની વય સુધીમાં હિન્દુઓ શમ્ભવિદ્યા, શિર્પસ્થાનવિદ્યા, ચિકિત્સાવિદ્યા, હેતુવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા શીખતા હતા.

પૌરાણિક કાલ. ઇ સ ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૧૯૪. શાહાણુદીન ઘોરીએ દિલ્હી તથા કનોજનાં રાજ્યોનો નાશ કર્યો ત્યાં સુધીના કાલને આપણે પૌરાણિક કાલ કહીશું. આ કાલમાં શિક્ષણપ્રવૃત્તિ કંઈ વિશેષ સતે જ માન્ય પડતી નથી. અધ્યયનના વિષયો બહુધા ત જ છે. મૂકત બાપા વ્યાવહારિક હોવાથી સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ એ પ્રાથમિક શિક્ષણ ગણવતું જણાય છે. આ કાલમાં અનેક સહસ્ર નરરત્નો ઉત્પન્ન થયેલાં અને તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અપ્રતિમ ઝંથોનો પુષ્કળ વધારો કરેલો તેમનાં તે પુસ્તકોમાંથી અધ્યયનના વિષયો

સબધે ઘણાક પ્રમાણે મળી આવે છે સાતમા સૈકામાં થયેલા બાણભટ્ટે ચંદ્રાપીઠના અધ્ય-
યનના ક્ષેત્રે નીચ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે

‘ તથા હિ પદે વાક્યે પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રે રાજનીતિપુ વ્યાયામવિદ્યાસુ ત્રાપચક્રચર્મ
કૃપાણશક્તિતોમરપરશુગદાપ્રમૃતિપુ સર્વેષ્વાયુધવિશેષેપુ રચંચર્યાસુ ગર્ભવૃષ્ટેપુ તુરગમેપુ વીણા-
વેણુમુરજકાસ્યતાલદર્દુરપુટપ્રમૃતિપુ વાઘેપુ ભરતાદિપ્રણીતેપુ નૃત્તશાસ્ત્રેપુ નારદીયપ્રમૃતિપુ
ગાન્ધર્વવેદવિશેષેપુ હસ્તિશિક્ષાયા તુરગવયોજ્ઞાને પુરુષલક્ષણેપુ ચિત્રકર્મણિ પત્રચ્છેદે પુસ્તક-
વ્યાપારે લેખ્યકર્મણિ સર્વાસુ દ્યૂતકલાસુ ગન્ધર્વશાસ્ત્રેપુ શકુનિરૂતજ્ઞાને પ્રહરગણિતે રત્નપરીક્ષાસુ
દારુકર્મણિ દન્તવ્યાપારે વાસ્તુવિદ્યાસ્વાયુર્વેદે યન્ત્રપ્રયોગે વિપાપહરણે મુરુગોપભેદે તરણે લઙ્કુને
પ્લુતિશ્વારોહણે રતિતન્ત્રેશ્વિન્દ્રજાલે કથાસુ નાટકેષ્વાલ્યાયિકાસુ કાવ્યેપુ મહામારતપુરાણોતિ-
હાસે રામાયણેપુ સર્ગલેખિપુ સર્વદેશભાષાસુ સર્વસંજ્ઞાસુ સર્વશિલ્પેપુ છન્દઃસ્ત્રવ્યેષ્વપિ કલાવિ-
શેષેપુ પર કૌશલમગાપ ।

બાણભટ્ટના ઉપલા કવિત્વપ્રવાહમાં જે વિષયોની પરખ નહોતી છે તેમાં પ્રાચીન
કાલના ત્યતનાત્મક વિષયો કરતા કંઈ અતિ વિશેષતા નથી અલગતા ભાષાજ્ઞાન કંઈક પ્રબળ
સત્તા ધરાવતું જણાય છે અન્ય ક્રિયાત્મક વિષયોમાં ચિત્ર શિલ્પ મગીત, નૃત્યાદિ સુદૃઢ
કલાઓને તેમાં સ્થાન મળ્યું છે અને ધનુર્વિદ્યાના જે અંગે ઉપર ગણાવાયા છે તે માત્ર
ક્ષત્રિયપુત્રોના અધ્યયન પરત્વે જ ગણવા

નવમા મૈત્રમા થયેલા એમદેવ નામના જૈન મુનિ પોતાના નીતિરામસમૃત નામના
પુસ્તકમાં અધ્યયન પરત્વે નીચેની દમીકત પૃથક પૃથક સમુદેશમાં જણાવે છે આ ઊદ્દેશી
મુદેશમાં રાજ્યોના શિક્ષણ માટે તે ચાર ભાગ પાડે છે ૧ આન્વીક્ષિકી, ૨ નવી, ૩ વાર્તા,
૪ દડનીતિ આન્વીક્ષિકી વિદ્યામાં સામ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને રક્ષોકાયતનો સમાવેશ કરે
છે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ તેનું નામ ત્રણે અથવા તે ઉપરાંત છ અંગ, અર્થશાસ્ત્ર
મીમાંસા, ન્યાય ધર્મશાસ્ત્ર, અને પુરાણો મળીને વેદનથી એમ કહે છે વાર્તા એટલે પ
શુનું પાત્રન કરવું, એક કરની અને વેપાર કરવો અને દડનીતિમાં રામનું નિયમોનો સમા-
વેશ કરે છે ત્રણીસમુદેશમાં તે દિગ્ગ વર્ણના અધ્યયન માટે વિદ્યાના ચાર સ્થાન ગણાવે
છે ચાર વેદ, છ અંગ ઇતિહાસ, પુરાણ મીમાંસા અને ન્યાયશાસ્ત્ર. પુરોહિતસમુદેશમાં
રાજપુત્રને કેમ કેલવણી આપવી તે સબધે જગતના હે છે કે—શિક્ષા ભાષણ અને
હરકોઈ જાતની ક્રિયામાં રાજપુત્ર યોગ્ય છે માટે તેને સર્વ જાતની વિધિમાં, વ્યાકરણમાં,
ન્યાયમાં, પ્રયોગ કરી બતાવવામાં, શસ્ત્રોમાં, રત્નપરીક્ષામાં, કામશાસ્ત્રમાં પ્રહાર કરવામાં, નાના
પ્રકારના વાદમાં અને બાકીની વિદ્યાઓમાં સારી રીતે વિનયયુક્ત કરવો જોઈએ

આ પૌરાણિક મતમાં અનેક રાજ્યોમાં દેશ વિભક્ત થયેલો હતો ન્હાના મોટા
રાજ્યોની પ્રવૃત્તિ સ્વરક્ષણ તે પરરક્ષણમાં જ સતેજ હતી. યાતિબંધન જડ થાયતું હતું
બ્રાહ્મણો મિત્રાવાના અન્ય સર્વ વર્ણોના અધ્યયન પરત્વેનો અધિકાર નહોતો થયો હતો. પાડિત્ય
એક માનવ અને આજીવિકાનું સાધન ગણવાની આખી શરૂઆત થતી હતા પ્રાકૃત ભાષા

ધરગયુ હતી. અને તેથી સંસ્કૃતમાં પારંગત યદ્યપિ માન ખાટવાને વ્યાકરણપર અતિશય લક્ષ્ય આપાતું હતું. સભાશ્રુત થવાને માટે સાહિત્ય તથા સુભાષિતપર અભ્યાસીઓની લાલસા વધારે હતી. પ્રમાણુ તરીકે આ જમાનામાં ૩૬ થયેલી નીચલી ઉક્તિયો બસ થશે.

સાહિત્યનો પક્ષ ખેંચતાં રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે:

સાહિત્યસંગીતકલાવિદ્ધીનઃ

સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિવાળહીનઃ

વ્યાકરણ એજ ભાષાપ્રાવીણ્યનું દ્વાર છે એમ ઉપદેશતાં પિતા પુત્રને કહે છે:

ययपि बहुधाधीत तदपि पठ त्व पुत्र व्याकरणम्

स्वजनः स्वजनो मामभूत् सकल शकलं सकलच्छकृत् ॥

“હે પુત્ર જો કે તું ઘણું બણ્યો તો પણ વ્યાકરણ બણુ. તે વિના સ્વજન એટલે પિતાના જનને ઠેકાણે સ્વજન એટલે કુતતાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે એકવારને ઠેકાણે સકૃત એટલે રિશ્ત ના થાય ”

અવ્યાકરણમધીત મિત્રદ્રોણાતરાગેળીતરણમ્ ।

મેષજમપદ્યસહિત ત્રયમિદમકૃતં વર ન કૃતમ્ ॥

“વ્યાકરણ વિનાનું બણુવું, ભાગેલી હોડી વડે નદીને તરવું, તથા પદ્ય વિના ઔપદ્ય લેવું એ ત્રણ ન કર્યો સારા પણ કર્યો સારા નહિ.”

ઘણાં મળી ગયલા ને નાક કાન ગળતા જરડો પણ આમરણુ વ્યાકરણના નિયમોની ગોખણુપટ્ટીની ધૂન મચાવતા તેનું રમુછ ઉદાહરણુ શ્રીમત્ શકગચાર્ય અર્પેટપંજરિકાની શરઆતમાં આપે છે. ગગાના કિનારા ઉપર શિથિલ ગાત્રવાળા વૃદ્ધને હુકુદ્દ ૧૫ ગોખતા જોઈ તેઓ તેને ઉપદેશી છે કે,

भज गोविन्द भज गोविन्द भज गोविन्द मूढमते ।

પ્રાપ્તે સન્નિહિતે મરણે નહિ નહિ રક્ષતિ હુકુદ્દકરણે ॥

વૃદ્ધનું વર્ણન નીચેની પકિતમાં છે.

अह गलित पलित मुड दशनविहीन जात तुण्डम् ।

वृद्धो याति गृही वा दड....

ચિતનાત્મક વિષયો પરત્વે વ્યાકરણમાં તેમ ક્રિયાત્મક વિષયો પરત્વે સંગીત નૃત્ય અને ચિત્રકલામાં આ કાલ સવિશેષ તેજથી દીપે છે. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ આ વિષયોમાં કુટલે સુધી પ્રવીણતા મેસવતાં તે આ કાવનાં નાટ્યક્રમા બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. એક વખત જોયલાં મનુષ્યો અને હેખાવોને તેની પરાક્ષતામાં તાદૃશ આલેખવાં અને તેમાં પણ મનુષ્યોના સુખપર તેના મનોગત વિકારોની ડાયા પાડવી એ ચિત્રકલાની અત્યુત્તમ કાટિંગિ અત્યારની મુધરેલી દુનિયા પણ અભિનંદે છે. પૌરાણિક કાલમાં ચિત્રકલાની તેટલી ઉત્કૃષ્ટતાનાં ઉદાહરણો કંઈ આત વપરલ નથી. ઉદાહરણાર્થે કાલિદાસનું એકાદ પ્રમાણુ બસ થશે

(પ્રવિદ્યાપટીક્ષેપેણ ચિત્રકલ્પકહસ્તા)

ચતુરિકા—ઇથે ચિત્રગતા મટિની ।

વિદૂપક—સાધુ વયસ્ય મધુરવસ્થાનદર્શનીયો ભાગાનુપ્રવેશ ।

સ્વલ્તીન મે દટ્ટિર્નિમ્નોન્નતપ્રદેશેષુ ।

રાજા—યદ્યત્સાધુ ન ચિત્રે સ્થાત્ક્રિયતે તત્તદન્યથા ।

તથાપિ તસ્યા લાવળ્ય રેખયા કિંચિદનિવતમ્ ॥

વિદૂપક—તર્કયામિ યૈવા શિયલકેશવન્ધનોદ્વાન્તકુસુમેન કેશાન્તેનોદ્વિજસ્વેદચિન્દુના વદનેન
વિશેષતોડપસૃતામ્બા ગ્રાહ્યમમવસેકાસ્નિગ્ધતરુણપટ્તરસ્ય ચૂતપાદપસ્ય પાર્શ્વ ઈવ-
સ્પરિશ્રાન્તેગ્ગલિખિતા સા શક્તુન્તલા ઇતેરે સરગ્યાગેતિ ।

રાજા—નિપુણો ભગાન્ । અસ્યત્ર મે ભાષાચિહ્નમ્ ।

સ્વિન્નાટ્કુલિપ્તિવેશો રેખાપ્રાન્તેષુ દદશને મલિન ।

અથુ ચ કપોલપતિતં દદશમિદ ધર્તિકોદ્ધૂસાત્ ॥

ચતુરિકે અર્ધાલિપિતમેતાદિનોદસ્થાનમ્ । ગચ્છ । વાર્તિકા તારદાનય ।

*

*

*

વિદૂપક—મોઃ અપર કિમત્ર લિખિતવ્યમ્

રાજા—શૂયતામ્ ।

કાર્યા સૈકતલીનહસામિથુના સ્ત્રોતોરહા માલિની

પાદાસ્તામભિતો નિપગ્ગહરિણા ગૌરીગુરો પાવના ।

શાલાલગ્નિતરત્કલસ્ય ચ તરોર્નિમાંતુમિઠામ્પય

શૃંગે કૃષ્ણમૃગસ્ય વામનવન કણ્ઠૂયમાના મૃગીમ્ ॥

*

*

*

કૃત ન કર્ણાપિતગ્ન્યન સલે

શિરીષમાગણ્ડપિલ્પધિકેમરમ્ ।

ન વા શરચ્ચન્દ્રમરીચિકોમલમ્

મૃણાલમૂત્ર રચિત સ્તનાન્તરે ॥

વિદૂપક—મોઃ કિં નુ તત્ર ભવતી રક્તકુવલ્પપટ્ટવર્ણાભિનામહસ્તેન મુલ્યમપાર્ય ચાકિત-
ચાકિતેવ સ્થિતા । (સાવધાન નિરુપ્ય । દશા) આઃ એપઃદાસ્યા પુત્ર કુસુમરસપાટચરણત્ર
મથન્યા વદનમભિલટ્ચાતિ મધુકરઃ ।

*

*

*

આવા ભાવદર્શી ચિત્રો કદા ઓછા અભિનદનીય નથી. બવજાતિ, શીદર્શ અને બીજા
સાહિત્યકારોમાં આવા અનેક પ્રમાણો સંગીત, નૃત્ય, ને ચિત્રનેપુણ સંબંધે છે.

સામાન્ય રીતે જોતા આ કાલમા વેદાધ્યયન તરફની પ્રવૃત્તિ અતિ મદ જોવામા આવે છે જે કંઈ છે તે બહુધા આજીવિકાને માટે, અને તે પણ કર્મકાંડની જ્ઞાનમા જ, પર્યેષણમા નહિ સાહિત્યશિક્ષણ ને આ કલાઓ ઉત્તેજક રસિક નૃપતિયોને લીધે માનનીય ગણાયા છે અને વ્યાખ્યાનપર અતિ લક્ષ્ય અપાયુ છે.

માધ્યમિકકાલ. મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆતથી તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થાપના સુધીના કાલને માધ્યમિક કાલ કહીશું આ કાલમા અધ્યાધુની ચક્રવર્તીની હતી અને તેથી સર્વ પ્રવૃત્તિયોમા દેશનો સર્પૂર્ણ અધ પાત હતો. રાજ્યોમા સ્વરક્ષણ અને પરબક્ષણની પ્રવૃત્તિ નક્કસી રૂપ પકડી ગઈ હતી ધર્મબ્રજતાનો અત્યાચાર બલાકારની છાયામા વધતો હતો અને તેથી દેશાટન નષ્ટ થયું હતું આ સાત શતકની મર્યાદા શિક્ષણવિષયે તો કેવળ અધ્યાત્મિક હતી સાહિત્યપ્રિય નૃપતિયો તથા ધનવાનોને અભાવે સાહિત્યરસિકતા અને શિક્ષણ નાશ પામ્યા હતા અને વેદાધ્યયન તો નષ્ટ થયેલું હતું જ. બ્રાહ્મણાદિ અન્યવર્ણો મુત્સદી પેશો કે વ્યાપાર કર્યા માટે પાનીપર ધૂળ નાખતા અને વર્ણશિક્ષણની પર્યાપ્તિમા જ અધ્યયનની પ્રવૃત્તિ ઢરતા. બ્રાહ્મણોની આજીવિકાનો તો સ્ટેન્ડ-સાઈ પણ સંસ્કૃતિપર આધાર હોવો જોઈએ અને હતો શુભાશુભ ક્રિયા કરાવવાના શુ ગોરપદામા કે શુ હાથ જોઈ જન્મ કુરલીઓ દોરી આપી જ્યોતિષી બનનામા કે શુ અધ્યાપન કરાવવામા કે પુરાણી બુદ્ધા બનવામા બ્રાહ્મણ વર્ગને સંસ્કૃત શિક્ષણ આવશ્યકતા તો હતી જ તેથી વિરલ વિગલ સ્થાન અલ્પ-અતિ અલ્પ અધ્યયનપ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી. ઘણું ખરૂંતો અગડ અગડ કે તા આનંદ્યુ કે વા આય અધ્યાપક બનવાની વૃત્તિને સન અધીન થતા બાદશાહોનું આ વિષય પરત્વે તદ્દન દુર્લભ હતું શિક્ષણ-અવસ્થા એ રાજ્ય-અવસ્થાનું એક આવશ્યક અંગ છે અને શિક્ષણ એ રાજ્યની અવનતિ ઉન્નતિનું એક ગર્ભભીજ છે એવી માન્યતા હિન્દના રાજ્યચિંતકોએ કદી પણ લક્ષ્યમા લીધી નથી અને તેથી શિક્ષણની યોજનાઓ ધકડાનું તથા અમનમા મૂકવાનું હિન્દના ટ્રેઈ પણ રાજ્યે પ્રાચીન કે માધ્યમિક કાલમા લગભગ વિચાર્યું નથી આ ગામડી નિશાળોના ઉપાદ્ય કાલમા શિક્ષણપ્રવૃત્તિ અતિ અવકુટ હાલતમા હતી. ગામડી શાળાઓમા છોકરાઓની સાથે કનચિત્ છોકરીઓ પણ ભણતી એમ કવીશ્વર પ્રેમાનંદના આગવકામ્યાનમા ઉદાહર મુનિના આશ્રમના વર્ણનપરથી, કનિષ્ઠ વર્ગની પ્રિયપાન સદેવત શાવર્ણીગાની વારતાપરથી તથા શામળના કેટલાક પ્રમાણોપરથી જણાય તે વાચન, લેખન, આક અને વ્યાવહારિક હિસાબો એ વિષયો પ્રાથમિક શિક્ષણમા શીખવાતા અને કાશી મથુરા જેના પવિત્ર તીર્થસ્થળોમા શાસ્ત્રી, પુરાણી, સંન્યાસી કે મહાધિપતિયો પાસે તેમની દરિમર્યાદામા અપાતા ઉત્તમ શિક્ષણમા વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, પુરાણાદિની કથાઓ અને વેદગોત્ર વિગતો ચાલતું હતું જે કે આચારમા અતિ અલ્પ અંશે હતું તો પણ વિચારમા તો વેદની જ પદવી પ્રધાનપદ્ધે હતી આપણા આદિ કવિ પણ કહે છે કે—“વેદીઆ હોય તેને વેદ વિચારવા”

પ્રેમાનંદ સુદામા અને શ્રીકૃષ્ણના સવાદમા સુદામાજી પાસે કહેવડાવે છે કે—“હાજી કરતા વેદની ધૂન મ્હને કેમ વીસરે રે” મદોદરી સવાદમા શામળ પણ પુરાણાદિ ભણનારાને મહિતના અને વેદ ભણનારાને વેદિયાના ઉપનામથી આપણી પાસે મૂકે છે. (અપૂર્ણ)

(જવાબાદ અમીચંદ પટેલ)

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ઝાઝરો અને વૈધોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, દુઃખીયાને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્ય માત્રનું જીવન છે.

ઝુમ થયેલી મોઢદારત, ઝુમ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રેરિ આપવા માટે, શાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની કપી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮

હૈડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુર્ખાવારપેઠ.	રાવપુરા.	રીઝીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,
Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા,

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અખૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુરુષ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વશાસ્ત્ર અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહાય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુસલ્માન મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ૩મી આદ્ય પેજ ૬૭૫મ ૮૦ રૂપિયા પૂર્ણ પાકું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૈસાના આના પાંચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

CONTRASTED TYPES.

It is a point worthy of notice that, although Poona is commonly regarded as the home of the straightest and most uncompromising Nationalism, it is precisely to that city—the ancient Mahratta capital—that we may go for the most characteristic representatives of the two schools of Hindu political thought and method. Both Mr G. K. Gokhale and Mr. B. G. Tilak are Brahmins of Poona. Mr. Gokhale is well known in England, where he has earned golden opinions by his dignity and restraint, his mastery of facts, and studied moderation of statement. Among Indian public men he holds in some respects a unique position. Many years of untiring devotion to education and the public service have given him an invaluable knowledge of administration and affairs. His talent for finance has extorted the admiration of successive Finance Ministers, and Mr Gokhale may rightly claim that such remissions of taxation as the Government has made in recent years have been secured, in great part at any rate, as the result of his repeated protests and proposals. His principle has been to work for reforms with and through the Government. For this he has been severely censured by some of his countrymen, and it is not impossible, in view of the course which events have taken, that he may be driven to reconsider his attitude.

Mr B. G. Tilak is "quite another pair of sleeves." He has felt the weight of the Indian sedition law, and knows more perhaps than any man in India what the might of the Government is when it sets out to crush an individual. Yet he has survived, and in Western India his name is a power. Scholar, lawyer, journalist, and agitator—no wonder the "Pioneer," when reviewing his most important literary work, expressed regret that abilities so conspicuous should be devoted to such questionable ends.

—*"The Daily News"*

વસન્ત.

ઈદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યજ્ઞા
 યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યજ્ઞાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
 પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદ્ બ્રહ્મેદં સર્વમ્ ।

રૂપનિર્ણય.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
 ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

રૂપનિર્ણય.

વર્ષ ૬, અક ૧૨.

[માસિક.]

માર્ગશીર્ષ, સંવત ૧૯૬૪.

તન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દરાવ બાપુકાકા કુવ એમ એ; એલએલબી

અધ્યાપકપ્રાચીના

૬૦૪

(રા. રા. "ક્ષાન્ત" બી. એ.)

રૂપનિર્ણય

૬૦૬

(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેલીઆ. બી. એ. સી. એસ)

દિનપત્ર

૬૦૮

અન્યાવલોકન

૬૧૩

પ્રાચીન આર્યોત્તુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને મુલ્ય શી રીતે દર્શ

૬૧૭

(રા. રા. "બાલુ")

પ્રાથમિક શિક્ષણમા કોલાહલ

૬૨૧

(રા. રા. જીવાબાઈ અમોચદ પટેલ.)

વેદિ: તથા ધોરાણિક પૂજા, અનુસ્મૃતિ અને વેદની પ્રાચીનતા

૬૨૮

(રા. રા. અમનરાય શિવરામ વૈશ્યવ.)

અરથોક્ત

(રા.)

સવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુનિવર્સિટીના ગાના માસ્તરો, (૬) તગાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષનાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર બાપુભાઈ ક્રુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ
મુ'બાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુ'બાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઑફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઑફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોમ પશુ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય કે ન હોય—પશુ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમેા જાણતા નથી.
- ૫ કોઈ પશુ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પશુ ન મળે તો માફકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમેા બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

આવતો છેલ્લો અંક વી. પી.

વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે તેથી જે ગૃહસ્થોએ હજી સુધી સવાજમ ન ભર્યું હોય તેમણે આવતો અંક બહાર પાડ્યા અગાઉ તે મોકલી દેવાની કૃપા કરવી એ અંક પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં જોઈતું સવાજમ નહિ આવ્યું હોય તેઓ વી. પી. થી સવાજમ ભરવાઈએ છે એમ સમજ એ અંક યોગ્ય દિવસમાં વી. પી. કરીને તેઓને મોકલવામાં આવશે

વ્યવસ્થાપક.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यच्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यच्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलाद्य प्रमदितव्यम्
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

पृष्ठे ६, अंक १६.

[भासिक.]

भार्गशीर्य, मंथत १८६४.

अपावरणप्रार्थना.

अन्तरनी श्रुति भोक्षे, ओ तातञ्च !

अन्तरनी श्रुति भोक्षे !

वेदना वायक भोक्षे, ओ तातञ्च !

वेदना वायक भोक्षे !

“ हिरण्यमेन पात्रेण

मयस्यापिहितं मुखम् ॥

तत्त्वं पूज्यपावृणु

सर्वधर्माय दृष्टये ॥ ”

“ सुवर्णमय पात्रेथी,

सत्यदं मुष्ण बन्ध ले,

उवाडी आप दं पूजन् ।

सत्यधर्मदुर्गर्थ ते । ”

अन्तरनी श्रुति भोक्षे, ओ तातञ्च !

अन्तरनी श्रुति भोक्षे !

वेदना वायक भोक्षे, ओ तातञ्च !

वेदना वायक भोक्षे !

कान्त.

ત્યહારે અને હવે.

(વસન્તતિલકા.)

સન્ધ્યાતણા ઉદરમાં રવિમૂર્તિ રૂપી,
ને આ કિરીટરચના કિરણોની ઉભી :
લાંબા પટા કંઈ ગુલાબી પિરોઈ આજ
આરાવલીસમ કિરીટ વિશે વિરાજ્યા. ૧

ને એ કિરીટશિખરે મણિ શુદ્ધકેરે
આશાતણી કણી સમે ચમકે અનેરે;
નીચે ત્રિકાળતણું ગાન ગભીર ગાતો
આ સિન્ધુરાજ ધન શાન્તિ વિશે સમાનો. ૨

(સોરઠા.)

ગિરિદાયે રહ્યો આમ રચના જોતો સ્તમ્ભ હું;
હૃદયવિશે ઉદામ ઊંડા ભાવ રહ્યા ફૂંદી. ૩

અદૃશ્ય જો ત્યાહા ગાન, જુજવા, ઝીણું ઊપન્યાં,
સુણતો હું ધરો ધ્યાન ધ્વનિ ઊંડા અશરીર એ. ૪

(૧.)

(ખડહરિગીત)

“ હૃદય તુ મુજ પ્રાણુ તું.
કોમુદી મુજ મેનની ’,—
ચાડુ હેવાં ગાન હું
ગાતો સુણી ઘેલી બની; ૫

ગાળ્યું યૌવન પ્રેમમાં—
પ્રેમના આભાસમાં,
કાળ સરિયો ક્ષેમમાં
હા! ત્યાહરે સુવિલાસમાં. ૬

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે, ચાતાં ખાલી મધુર રસપ્રાસો, શકે અરે !
તણ ચાલ્યો, ‘બહાલી’ વચન ઉચ્ચું વ્યર્થ જાખરે;
બવ-અટવીમાં અન્ધ તિમિરે
બટકું;—કર હા! કોણ જ ધરે !” ૭

(૨.)

(ખંડહરિગીત.)

“ ધનનદી મુજ રેલતી
 ક્ષેત્ર જુગવાં બીજવે,
 મિત્રગણ ચોમેરથી
 નો ! ત્યાહરે પગ મુજ ધ્રુવે. ”

(ખંડશિખરિણી)

હવે એ સુકાઈ સરિત મુજ મંપતિતર્થો, ને
 કૃપાયા મિત્રો ક્યાહિ સ્તુતિ વચન જૂઠાં બેચરોને ?
 ભવ-અટવીમાં એકલ ભમુ,
 અનુભવ નવા શા અનુભવ !

(૩.)

(ખંડહરિગીત.)

“ બાલ્યમાં મુખ રંગમા
 ખેલું હું ઉઘાસથી,
 વિશ્વ સદુ મુજ સંગમાં
 હસતું તદા ચોપાસથી. ”

(ખંડશિખરિણી.)

હવે છાયા ઘેરી વિષમ જગના વાદળતણી
 મ્હને લેતાં ઘેરી, જગતરચના સ્થામ જ બની;
 સકળ થળ ઘેરા સુર સુણું,
 સુણું રુદન હામે પણ બોલું. ”

(૪.)

(ખંડહરિગીત.)

“ શોવને ધરોં ગર્વને
 અર્ધમાને મત્ત હું.
 પુખ્તકાર્યા સર્વને,
 ત્યાહરે ન નોતો સત્ય હું. ”

(ખડશિખરિણી)

ગયા મોહો લાધી રમ્ભતિ, મન હુવે જ્યોતિ ઝળકયો,
પ્રવેશી અગારે દહતર થયુ ચિત્તબળ ને ।

મદ ધરી ન કોને અવગણુ,

હૃદય બનિયુ દીન દિગુણુ." ૧૩

(૫)

(ખડશિખરિણી)

" વિપમ જગ-આધાતથી

પાવને ધરી ખેદને

બોમ તાગકમા મથી

વસવા હુ વગ્ધુ તે દેને. ૧૪

* * * *

(ખડશિખરિણી)

હુવે સંધ્યારગે, ઉડુ મહિ, વળ યોગકુહરે,
સુણુ તેડા ત્હારા જગજનનિ એા ! પ્રેમય મુરે,

વિપમ જગતુ ગાન વિખરે,

પગમ કઇ સગીત પસરે " ૧૫

* * * *

* * * *

વસન્તવિટ ૧ ।

હાયા અનેક, જુજવા, અશરીર ગાન,

તારાગણો, ગગન, સિન્ધુ વિશે મહાન,

વાજ રહ્યા સતત યોગમ વારવાર;—

ને ને ! પછી વિરલ શો બનિયો પ્રકાર ! ૧૬

પ્રત્યેક ગાન બનિયુ સ્વર એક એક,

ગૂંથાઈ એ સ્વર બધા અવિરોધો છેક,

ને ! બિપન્યુ અનુપ ગાન મહાન બીજું,

ગાજ રહ્યું પ્રકૃતિમા સ્થિર એ સુરીકું ! ૧૭

રત્નાગિરિ જિહ્વો.

નરમિંદુરાવ લોજાનાથ

૫-૧-૦૮

દિગ્દર્શન.

ઉદામપક્ષ રૂપી ટિળકની રાવણી સેનાએ કોન્ગ્રેસ મહાયુગનો ધ્વંસ કર્યો ! આ બનાવથી કોન્ગ્રેસની અદર રહીને એના શ્રેય માટે સતત શ્રમ કરનારા છેલ્લી કોન્ગ્રેસ જનોને ખેદ થાય એમા તો આશ્ચર્ય જ નહિ; પણ અમારા જેવા કોન્ગ્રેસની બહારના જનો—જેઓ અવ્યવસ્થિત અને બિનજવાબદારીની રીતે આ દેશના રાજ્યવહીવટ ઉપર ટીકા થાય તે કરતાં વ્યવસ્થિત અને જવાબદારીવાળા ટીકા થાય તો સારૂ એવી સમજણથી કોન્ગ્રેસ જેવી સંસ્થાનું શ્રેય હપ્તે છે, તથા આપણો દેશ વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિમાં પણ પોતાનું આત્મમાન જુવી બેઠો નથી એમ સૂચવનાર ચિહ્ન તરીકે એ સંસ્થાને સ્વીકારે કે—તેઓ પણ આ બનાવ જોઈને અત્યંત ખેદ પામ્યા વિના રહ્યા નથી આ વખતની ખેટકમા કોન્ગ્રેસે બહુ અગત્યના સવાલો વિચારવાના હતા અને એ સંબંધમા પોતાના પુખ્ત વિચારો પ્રકટ કરીને અસાધારણ દેશસેવા બજાવવાની હતી. પણ ગયા અકમા અમે દર્શાવેલો ભય યથાર્થ નીવડ્યો, અને અત્યારે સમસ્ત દેશ પોતા ઉપર એક મહાસકટ આવી પડેલું સમજે છે.

કોન્ગ્રેસનો મડપ લગભગ દસ હજાર માણસોથી ચિકાર ભરાયો, ટિળક પક્ષ તરફથી પોતાના અનુયાયીઓમા “no compromise”-નો દુટ મન્ત્ર શરી વળ્યો, કોન્ગ્રેસનું પ્રમુખ ગીત ગવાયું, પણ એ ગીત ગાનારાઓના હૃદય પણ જાણે આગામિ સકટના બાનથી ધડકતા હોય તેમ એમના કંઠમાંથી આનન્દ કરતા વિષાદની લહરી વિશેષ આવતી હતી—અને “શું ભય ? શું ભય ?” એ શબ્દો નીડળતા તો કોષ્ઠક ગેળી રીતે શ્રોતાના હૃદયમાંથી અમગળ ઉત્તર જ અપાઈ જતો હતો. મિ. ભાળવીનું સ્વાગતભાષણ થયું—પ્રમુખની સ્થાપના માટેની દરખાસ્ત દિ. બ. અખલાલભાઈએ રજૂ કરી, એને અનુમોદન આપના મિ. સુરેન્દ્રનાથે બાપણુ શરૂ કર્યું. અન્ય અસખ્ય પ્રસંગે હજારો માણસ જેના મોહક અવાજથી મન્ત્રમુગ્ધ બની ચિત્રાકારે આવેખાઈ રહેતા હતા, જેના બાપણુ દરમિયાન પૂવ બાર હજાર શ્રોતાના મંડપમાં દૂરમા દૂર ખેડેલો માણસ પણ ‘રખેને માઈ બોલ્યુ બહાર પડતું સભાગૌ’ એવા ભયથી પોતાના પાડોશી માથે પણ વાત કરતા અચકાતો હતો—અરે ! જેની ગર્જત વાણીનો છેલ્લી મદ્રાસની કોન્ગ્રેસ વખતે મુસળધાર પડતા વરસાદનો અવાજ દબાવી દેવા ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો—એ અદ્વિતીય દેશભક્ત વક્તાને ટિળકપક્ષે સભાજવા દીધો નહિ, બોલવા દીધો નહિ, અને કોન્ગ્રેસ તે દિવસે મુક્તવી રાખવામા આવી ! ટિળકપક્ષે જેણે કે બગાળાના પ્રતિનિધિઓ જેઓની મ્હોટી સખ્યા હતી અને જેઓને ઉદામપક્ષના જાણીને પોતાના પક્ષના ધાર્યા હતા તેઓ પણ સુરેન્દ્રનાથ તરફની આ વર્તણૂકથી ગુસ્સે થયા છે, અને તેથી તેણે બીજે દિવસે મિ. સુરેન્દ્રનાથને પોતાનું ભાષણ પૂરૂ કરવા દીધું. ત્યાર પછી ડૉ. ધોષે પ્રમુખ પદ લીધું અને બાપણુ શરૂ કર્યું—તેમા મિ. ટિળકે આવીને કરેલો અટકાવ અને ત્યાર પછીની હકીકત સર્વને જાણીતી છે, તેમ જ તે એટલી ખેદકારક છે કે એનું વાચકને ફરી સ્મરણ કરાવવું અમે ઉચિત ધારના નથી.

* જુઓ અહમદનગરવાળા રેબરન્ડ જૂમનો છેલ્લી કોન્ગ્રેસ વિષેનો ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં પત્ર.

કૉન્ગ્રેસ નાશ પામી ? આ વિશ્વમાં જડવસ્તુ પણ સર્વથા નાશ પામતી નથી તો ચેતન વસ્તુ તો શેની જ નાશ પામે ? અમે કૉન્ગ્રેસને ચેતન માનીએ છીએ, અને એનો નાશ કોઇથી પણ થઈ શકે એમ ધારતા નથી. કૉન્ગ્રેસ મહેતાએ ઉત્પન્ન કરી નહતી કે ટિળક એનો નાશ કરી શકે: એક ન્હાના સરખા ઇલ્ખટ ગિલમાં એવું શું હતું કે તે દિવસથી હિન્દુસ્તાનના નવશિક્ષિત આત્માએ સ્વદેશભક્તિની ધુરા ઉપાડી ? બંગભંગમાં એવું શું નુકશાન રહેલું હતું કે જેને પરિણામે વિદ્વાન-અભણ જુવાન-વૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષ જાણે નવી જ આખ પાખ્યાં હોય એમ જોવા લાગ્યાં ? જાપાન હિન્દુસ્તાન વચ્ચે શું સરખાપણું છે કે જાપાનનો વિજય તે જાણે હિન્દુસ્તાનનો જ હોય એમ સમજી હિન્દુસ્તાનને પોતાના ગૌરવનું ભાન થયું ?—ખરી વાત એટલી જ છે કે મનુષ્યના ઇતિહાસમાં પરમાત્મા પોતે જ કોઈક અગમ્ય રીતે વખતો વખત ઊતરી આવે છે, અને કહેવાતા ઇતિહાસના મહાપુરુષો તે પરમાત્માના કાર્યમાં નિમિત્ત માત્ર જ છે. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે કે:—

‘નાસતો વિદ્યતે માયો નામાયો ગિયતે સત:’

‘વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્ કર્તુમર્હતિ।’

‘અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વમિદ તતમ્।’

‘જે અસત્ છે તેનો કદી પણ બાવ-અસ્તિત્વ-હોતુ નથી, અને જે સત્ છે તેનો કદી પણ અભાવ બનતો નથી’ ‘જેનાથકી આ વિસ્તરેલું છે તે અવિનાશી છે.’ ‘આ અવિનાશી આત્માનો કોઈ નાશ કરી શકે એમ નથી.’—અને એ પરમાત્માને મુખે નીકળેલા શબ્દોમાં અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. કૉન્ગ્રેસના દેહનો જેને મોહ નથી, કૉન્ગ્રેસના આત્માની જ જેને દરકાર છે, તે તો એના દેહોત્સર્ગથી વિપાદન પામતા એના નવા શરીરમાં—એ કૉન્ગ્રેસ કહેવાઓ કે કૉન્ગ્રેસ ન કહેવાઓ, કૉન્વેન્શન કહેવાઓ કે અન્દ નામથી જોલાઓ—એમાં એ જ અવિનાશી આત્માનો પ્રકાશ અને વિલાસ જોશે.

* * * *

કૉન્ગ્રેસના છેલ્લા બનાવથી હિન્દુસ્તાનનું ખરું સ્વરૂપ જણાઈ આવ્યું એમ કહેવાય છે. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ, પણ જે સત્ય હોય તે જણાઈ આવે એમાં જ પરિણામે લાસ છે એમ દૃઢતાથી માનીએ છીએ: તેમજ વળી જે જણાઈ આવ્યું તેમાં કેટલુંક આશાજનક હતું. અને આથી અમારો ખેદ એટલો થાય છે.

અમે તો કૉન્ગ્રેસમાં એક દ્રષ્ટા માત્ર હતા અને એ સંસ્થાનું હિન્દુસ્તાનના આત્મામાં શું સ્થાન છે એ જોવાની અમને ઉત્સુકતા ગભાં કરે છે—તેથી ખરા તોફાન વખતે વિવિધ પ્રાન્તના ડેલિગેટોની વર્તણૂક ઉપર અમે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રાખી હતી. તેમાં અમને એ જણાઈ કે કૉન્ગ્રેસનો મોટો ભાગ—નાગપૂર બાદ કરતાં, ઉદામપક્ષના અનુયાયીઓ પણ—મિ. ટિળકના વર્તનની વિરુદ્ધ હતા; અને મિ. ટિળકના પક્ષે કૉન્ગ્રેસ વેરી નાંખી તે સંખ્યા કે હિંદુસ્તાનના બળથી નહિ, પણ ‘એક કાંકરો ધોડા ભાગે’ એ ન્યાયે—અગર તો, મથુરામાં કૉન્ગ્રેસની બેઠક હોય અને ત્યાંનાં પ્રસિદ્ધ પ્રાણીઓ મંડપમાં પેશી જઈ સભાનું કામ અશક્ય કરી દે તે રીતે.

આ વાત વિચારતા અમને ગદ્ય ડૉન્ડેસની કમનસીમી માટે ખેદ થાય છે, પણ કૉન્ગ્રેસનું જીવન પૂરે થયું એમ માનવાને કારણ જણાતું નથી

અમને વિશેષ સન્તોષ તો એ જોઈને થાય છે કે હિન્દુસ્તાનની બુદ્ધિ આ પ્રમુખે સારા ખોટાનો વિવેક જાળવી રહી છે મિ ટિળકના પક્ષ તરફથી બીજે દિવસે જે પત્રિકા નીકળી તેમા પબ્લિશ મદ્રાસ અને (મિ અરવિન્દ ઘોષ આદિ કરતા) બંગાળામાથી કોઈ જ બહુ નહિ એટલું જ નહિ, પણ જે ટિળક એક વખતે હિન્દુસ્તાનના મુખનું પાન હતો તેને માટે અત્યારે હિન્દુસ્તાનના આરે દિશાના પત્રોમા ધિક્કાર સિવાય બીજો શબ્દ નીકળતો નથી આ થોડું શુભ ચિહ્ન નથી. જ્યાં સુધી બુદ્ધિનો નાશ નથી ત્યાં સુધી વિનાશ છે જ નહિ

* * * *

ઇન્ડિયન મોસ્ટન ટ્રિબ્યૂનના તન્ત્રીએ લખ્યું *There was a Trial* ટિળક હતો થઈ ગયો! અમને આગલાથી પૂર્ણ મન્તોષ થતો નથી મિ ટિળકના દર ચનાથી કૉન્ગ્રેસના શરીરમાથી સવગુ વિષ ગયું એમ અમને લાગતું નથી અમે ટિળક કરતા પણ ઉદ્ધામ પક્ષરૂપી નવા વાવા માડેલા જૂખર વાથી નધારે મ્હીએ છીએ, અને એ સખન્ધી અમારો ભય અમે એટલા લાખા વખતથી જણાવતા આવ્યા છીએ કે એ સખન્ધી હવે ફરી ફરીને લખવાની જરૂર જણાતી નથી. તથાપિ અમે એટલું તો કહીશું કે વિનિત અને ઉદ્ધામ એ બે પક્ષ વચ્ચેનો ભેદ તે માત્ર નામનો કે ટિળક-મહેતાના અગત વિદ્વે પનો કે એ આગ આતુ ન્ચારના વિષય પૂરતો નથી, પણ તાત્વિક અને ઊંડા છે એ ભેદ તે ઉદ્ધામ પક્ષવાળા તરફથી ટેટલીક વાર દેખાડવામા આવે છે તે નથી. વિનિત પક્ષવાળા છેલ્લી કલકત્તાની કૉન્ગ્રેસમા થએના આમુમ્યાર ઠરાવોમાથી પાછા હાલવા માગે છે, અને ઉદ્ધામ પક્ષવાળા એ ઠરાવોને દહતાથી વગી રહેવા ઇચ્છે છે એ ભેદ તે ખરો ભેદ નથી એ તદ્દન કર્પિત, આન્તિગ્રનક અપ્રમણિક અને ફીરોજશાહ અને ગોખળેને હેરાન કરવાના દુષ્ટ ધરાદામાથી જ ઉપજેલો છે. ખરો ભેદ હાનમા મિ ગોખળે તરફથી પ્રસિદ્ધ લખાએલા એક પત્રમા ટાપ્પેલી પોતાની અને એમ ઉદ્ધામ પક્ષવાળા વચ્ચે થએલી વાતચિતમા દેખાય છે તે જ છે * એક શુદ્ધ સ્વદેશ ભક્તિ જગાડવાનો અને દેશહિતના તે તે કાર્ય

* I next pointed out that there were other ways in which we could all honour Mr Lajpat Rai, and then I added — If your object is simply to flout the Government, I can understand your proposal To this, one of the two gentlemen said—"Yes even if we do nothing else, we want to show that we are prepared to flout the Government" I thereupon said — 'I don't believe in such flouting The Congress must, of course, express its condemnation of Government measures, when necessary but it has other important work to do We cannot do without the help and co-operation of Government in many matters at our present stage' The conversation then turned to what our goal should be and what the Congress should try to do And the gentleman in question—a young man who has only recently returned from England—urged on me his view that

કરવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે, અને બીજો સરકારને હેરાન કરવામાં જ કૃતકૃત્યતા 'સમજે છે; અને આ મતભેદ જે મૂળ મતભેદમાંથી ફલિત થાય છે તેને સ્પષ્ટ કરી જણાવીએ તો એક પક્ષ બ્રિટિશ છત્ર હેઠળ છે, અને એક નથી હેઠળ. માત્ર દલીલ ખાતર કોઈ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે—બ્રિટિશ છત્ર દૂર કરવાની તો ઘાઇની ઇચ્છા નથી, માત્ર પદ્ધતિનો ફેર છે, તે એ કે એક સરકાર પાસે 'બિક્ષા દેહિ' કરવાનો માર્ગ પસંદ કરે છે, અને બીજો હેરાન કરવાની રીત ઇચ્છે છે. પણ આના ઉત્તર અનેક રીતે દર્શાવાયે એક રીતે બોલીએ તો વિનીત અને ઉદામ બંને 'બિક્ષા દેહિ' જ કરે છે—માત્ર એકની રીત વિનયવાળી છે અને બીજાની 'નાનકશાહી' છે. પણ વસ્તુતઃ, વિનીત પક્ષની માગણી તે હકની માગણી છે, 'બિક્ષા દેહિ' ની દીનતા એમાં બિલકુલ નથી, અને તેથી જ સર સૈયદ અહમદ જવાને પ્રથમથી જ કોંગ્રેસની રીત પસંદ પડતી થઈ નહતી. બીજું—જેઓ ઉદામ અને વિનીત પક્ષ વચ્ચેના ભેદને માત્ર પદ્ધતિનો ભેદ સમજે છે તેમને અમે પૂછીએ છીએ કે બંને પદ્ધતિ એક જ સાધ્યને અનુકૂળ હોય તો જ તે પદ્ધતિનો ભેદ કહેવાય પણ એ બંને પદ્ધતિ એક સાધ્યને અનુકૂળ છે? ઉદામ પક્ષ પ્રગ્નમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાને જે તરેલની વૃત્તિ ફેલાવે છે તેમાં બ્રિટિશ છત્રની ઇચ્છતા જરા પણ સ્વીકારાય છે? કદાચ એ ઇચ્છતા આપારે થોડેક મુખે સ્વીકારાતી હશે તો પણ સરકારને હેરાન કરવામાં જ આપણું કર્તવ્ય સમાવેલું છે એ સિદ્ધાન્તની સાથે એ અસંગત છે એમાં તો સંશય જ નહિ. અને તેથી જેઓ સરકારને હેરાન કરવામાં જ લાભ જોતા હોય તેઓ પણ મિ. ટિળકની સાથે જ કોંગ્રેસમાંથી દૂર થઈ જાય—અમારા શબ્દોમાં, કોંગ્રેસ ઉદામ પક્ષથી સર્વથા મુક્ત થઈ વિનીત પક્ષની જ થઈ રહે—તો જ સાડ એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. અને એ પ્રમાણે નહિ થાય તો ભવિષ્યમાં હજી બીજા તોફાનો થશે એમ અમને ભય રહે છે—અને એ તોફાન હાવના કરતા પણ વધારે ભયંકર થશે, કારણ કે હાલ જે મિ. ટિળક વિરુદ્ધ મિ. ફીરોઝશાહનો પ્રશ્ન દેખાય છે તે તે વખતે તાત્કાલિક સિદ્ધાન્તના વિરોધનું પ્રકટ રૂપ લેશે.

પણ બ્રિટિશ ગભ્યકર્તાને હેરાન ન કરવા અને દીનતાથી માગણી પણ ન કરવી ત્યારે કેવી રીતે કામ લેવું? આના જવાબમાં 'મધ્યમ માર્ગ' એમ અમે નહિ કહીએ, કોઈ પણ તાત્કાલિક સિદ્ધાન્તના અવલમ્બ વિના મધ્યમ માર્ગ રહેવું એ નિર્બંધતા છે, અને એવી રીતે મધ્યમ માર્ગ કોઈને રાખી શકતું જ નથી મિ. જોખલે મહેતા વગેરે આપણા વિનીત નાયકોએ જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે મધ્યમ માર્ગ સમજી સ્વીકાર્યો નથી, પણ આત્મસંયમપુર-સર જે કર્તવ્યનો માર્ગ દેખાયો છે તે જ સ્વીકાર્યો છે—અને એ કર્તવ્યનો માર્ગ તે માકલું મચ્છર પેડે ચટકા ભરવાની કે કૂતરા પેડે 'લાગૂલ્યાલન'ની રીત નથી—પણ નરવીર થઈ પુરુષતાથી પોતાના હક પ્રતિપાદન કરવાની પદ્ધતિ છે. એ હક જેમ એક તરફથી અધિકારીઓ સમક્ષ

the Congress should work for absolute independence and that it should try to teach the people of the country to hate the present foreign Government as much as possible. It was in reply to this that I said —“ You do not realize the enormous reserve of power behind the Government. If the Congress were to do anything such as you suggest, the Government will have no difficulty in throttling it in five minutes.”

ઉચ્ચ રવે રજી કરવાના છે, તેમ બીજી તરફ તે અસાન પ્રગતે પણ સમજાવવાના છે, અને તેમ કંઠવાથી રાજ્યને વસ્તુત હાનિ થવાનો સંભવ નથી, કારણ કે જેના હૃદયમા વક્ષાદારી છે તેને મુખે કદી પણ બેવશાદારીનો ઉપદેશ નીકળનાનો નથી, કેટલીક વખત દેશ ભક્તને આન્તિથી બેવશાદાર ગણાઈ જવાનો પ્રસંગ આવે, પણ તે તો કર્તવ્યના વિકટપથના સ્વાભાવિક સંકટો છે,—જે કર્તવ્યપરાયણ જને સહન કર્યા શિવાય છૂટકો નથી. ગત્યભક્ત અને રાજ્યમેહી પ્રગ્નનાયક વચ્ચે ફેર એ ગૂઢ છે કે એક પોતાની ફરિયાદ ખરી છે કે ખોટી એ બાબત પ્રગ્નમત જાણત કરી અધિકારીને ખાતરી કરી આપે છે, અને એ મતને બળે એને રાજ્યમા સુધારા કરવાની ફરજ પાડે છે, અને બીજો, સ્વતન્ત્ર દેશમા પણ પ્રગ્ન રાજ્ય પાસેથી જે મીતે હક મેળવે છે તેમ હક મેળવવાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે પ્રગ્નમા ગત્ય ગહામે માત્ર પગડીયણુદિ જગાડી પ્રગ્ન અને નાજ્ય વચ્ચેનો સમન્વ સતત કડવો રાખવામા જ કૃતાર્થતા સમજે છે.

*

*

*

*

..

પ્રગ્નના હૃદયમા પ્રવેશ પામવા લાગેલુ આ બીજી વિષ શી રીતે ફેર કરી સમાપ્ત ? દરેક રાજ્યભક્ત અને પ્રગ્નભક્તને—એક શબ્દમા બોલીએ તો દરેક દેશભક્તને—આજઠાવ આ મ્હોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે, જેનુ સમાધાન રાજ અને પ્રગ્ન ઉભયના હાથમા રહેલુ છે. મિ. ગોખલેએ સિમલામા મળેલી છેલ્લી ધારાસભાની બેઠકમા તથા ‘રિફોર્મસ ક્લબ બુક’ યાને ‘સુધારકની વર્ષપોથી’ નામના ઇંગ્લંડમા પ્રસિદ્ધ થતા એક સંગ્રહમા આ સબન્ધી સરકારનું કર્તવ્ય બતાવ્યુ છે એમનુ એમ કહેવુ છે કે સરકાર પ્રગ્નમતને દાની દેવાના જે જે યત્નો કરે છે તે ઉદામ પક્ષના વિસ્તાનુ સાધન બને છે, અને એને સમાવવાનો ખરો ઉપાય તે પ્રગ્નની અમુક અમુક ફરિયાદો તરફ લક્ષ દેવુ એ જ છે. પ્રગ્નનું કર્તવ્ય પણ સ્પષ્ટ છે પ્રગ્નએ અધીનાઈથી બ્રિટિશ પ્રગ્નની ન્યાયમુદ્ધિમાથી શ્રદ્ધા ઉઘાડી લેવી ન જોઈએ જ્યાં સુધી પાસ ઇંગ્લંડમા જઈને હિન્દુતાનના દુ ખો પરત્વે બ્રિટિશ પ્રગ્નમત આપણે કેળવ્યો નથી ત્યાં સુધી બ્રિટિશ પ્રગ્નના ન્યાયીપણા વિષે નિરાશ બનનાનું કારણ નથી વળી એ આશા અને શ્રદ્ધા તે મૂર્ખતાથી ઝાઝાના પાણી પાછળ દોડવા જેવુ છે એમ નથી. કોંગ્રેસ છેલ્લા પચીસ વર્ષમા સરકારની રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે વણી અસર કરી શકી છે, છતાં તે જોઈએ તેટલી તે કરી શકી નથી તેનું એક કારણ એ છે કે દુર્ભાગ્યે એ વર્ષો ઇંગ્લંડના પરાવર્તન કાળ (Age of Reaction) માં પડેલા છે જેઓએ ૧૮૫૭ નો બળવો અને તેની પછીના વીસ વર્ષના ઇંગ્લંડના રાજ્યતન્ત્રીઓ જોએલા છે તેઓ એ દેશની ઉદારમુદ્ધિનો કદી પણ નિષેધ કરશે નહિ સ્વાર્થત્યાગ અને ભગીરથપ્રયત્ન જે અંગ્રેજ લોકોને પોતાના દેશના સુધારા સાધવામા કરવા પડે છે તો તેઓ આ દેશના રાજ્યતન્ત્રના સુધારા માટે આપણી પાસે એ જ ગુણોની અપેક્ષા રાખે તો તેમા આશ્ચર્ય શું ? એવા ત્યાગ અને પ્રયત્નને પરિણામે જ હક આપવા એને તેઓ ન્યાયનું એક અંગ સમજે છે

અન્યાવલોકન.

સુધાહાસિની—આપણા પ્રમિદ્દ દેશબક્ત ઇતિહાસકાર અને સુધાન્ક મિ રમે શયન્દ્ર દત્તે “સસાર” એ નામની એક નવલકથા બગાળીમા લખી હતી, તે પરથી તેમણે પોતે જ ‘I like of Pains’ નામે એક અંગ્રેજી નૌવેલ્સ પણ રચ્યું હતું, અને એ જ નૌવેલ્સ આ ગુજરાતી ભાષાન્તર સૌ. વિદ્યા તથા સૌ રા. દા—જે બે બહેનોના નામ સમસ્ત ગુજરાતમા અને ગુજરાતની બહાર પણ જાણીતા છે, અને જેઓની વિક્રતા રસિકતા અને સૌમ્યતાએ કરી એ નામ અન્વયે બન્યા છે—એ બે બહેનોએ કર્યું છે સાથે વિવાહ્યાસ કરી સાથે બી એ ની પત્ની પામેલા આ સ્ત્રીઓ આ પુસ્તકના રચના તરીકે સાથે જ જોડાયના રહે એ સ્વાભાવિક તેમ જ શોભતું લાગે છે

નહાનપણથીજ ઊંચી સરકારી ભાષા બોલનારા સાહિત્યરસિક કુટુંબમા જન્મેના અને ઉચ્ચ યુનિવર્સિટીની કેળવણી પામેલા—આ ભાષાન્તર કરનારાઓએ ભાષા તર બુ. સંગ અને લાખિત્યસાળી વાણીમા કર્યું છે એમ તો આશ્ચર્ય જ શું માન મૂક અન્ય કેવો છે એટલી જ વાચકને માહિતી આપનાની આ અવલોકનમા જરૂર જણાય છે

આ નવલકથા કેવી મનોહર છે એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તો એ વાચી જોવાથી જ આવી શકે એમ છે તથાપિ એનું કાષ્ઠક સૂચન એનો હુકામા સાર* આપવાથી થઈ શકશે.

બગાળામા તાલપુખર નામે એક નાનકડું ગામ આવેલું છે તેની નજદીકમા એક નાનું સુદર તળાવ છે અને તે તળાવની આરેમેર તાલવૃક્ષની ભારે ઝુડ આવી રહેની હતી તે ઉપરથી એ ગામનું નામ ખાસ કરીને તાલપુખર પાડવામા આવેલ હતું આ ગામમા એમ સારે પણ ગરીબ સ્થિતિના હરિદાસ મનિક નામે એક કાસ્થ રહેતો હતો તેની સ્ત્રી પણ તેના જેવી જ ગરીબ સ્થિતિના કુળની હતી હરિદાસ પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ મહા પ્રયત્ને કરતો હતો

તારિણી મનિક નામનો હરિદાસનો એક પિત્રાઈ બાઈ હતો તે તાલપુખરની પાસે આવેલા બરદાન નામે શહેરમા સરકારી નોટર હતો મુખ્યની દરિદ્રાવસ્થામા તેનો સગો બાઈ તેને સહાયતા આપે એમ બનતું પણ આ સમયમા બહુ કઠિન છે, ત્યારે પિત્રાઈ બાઈ તરફની કાંઈ પણ આશા હરિદાસ રાખતો તે કેવળ વ્યર્થ જ હતી ! તેમ છતાં બ્યારે હરિદાસ ઘણા જ સંકેતમા આવતો ત્યારે તેનો પિત્રાઈ તારિણી મનિક તેને બે પૈસા બ્યાજે ધીરતો ! અને આટલી ઉદરતાને માટે પણ ગરીબ હરિદાસ તેના

* મી. રમેશચન્દ્ર દત્તના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી ભાષાન્તર કરનાર સૌ. વિવા રમણ બાઈ, બી એ તથા સૌ. શારદા મહેતા, બી એ અમદાવાદ, કોમલ રા. ૧-૪-૦

* આ અવલોકન લખતા પહેલાં એક સાહિત્યપ્રેમી યુવકે આ વાર્તાનો ‘સાર અમને લખી મોકલ્યો છે તે અત્રે અમે પુશીધી ઉતારીએ છીએ

ભાઈનો સંતોષપૂર્વક ઉપકાર સ્વીકારતો. હરિદાસને બે પુત્રીઓ હતી. મોટીનું નામ વિન્ધ્ય-
વામિની હતું અને નાનીનું નામ સુધા હતું. મોટી ઘરમાં જરા લાડપત્રી હતી. અને તેને
બધાં બિન્દુ નામે જ બોલાવતાં હતાં. હરિદાસના પિત્રાઈ ભાઈ તારિણી મલિકને પંચુ એક
જ પુત્રી હતી. તેનું નામ ઉમા હતું. દરિદ્રાવસ્થામાં સંતોષ એજ સુખનું સાધન છે. અને
હરિદાસના ગૃહસંસારમાં સંતોષનું જ ચિત્ર તાદૃશ યથ રહ્યું હતું. આનું દર્શન નવલકથાકારે
તેના પુસ્તકના પ્રથમ જ પ્રકરણમાં સરલ-સુંદર-અને રસમય વાગ્યરચનાવડે આપણી સ-
મક્ષ રજુ કર્યું છે. પરંતુ કર્મની ગતિ ગઢન છે. કારણ દારિદ્ર્યની સામે સંતોષરૂપી શસ્ત્ર
ધારણ કરીને હરિદાસે પોતાના ગૃહસંસારમાં જે સુખ જીવ્યું હતું, તે સુખ દીર્ઘ સમય
પર્યન્ત ટક્યું નહિ. થોડાક જ સમયમાં હરિદાસ વિદેહ થયો. અને “ગરીબ સ્ત્રીની ઝુંપડીનું
છત્ર અને દીપ નાશ પામ્યો.” અને પોતાના-કુટુંબનો નિર્વાહ કરવા સાવ અશક્ત અને
નિરાધાર થએલી વિધવા થોડાક વખત પછી પોતાના પિત્રાઈ ભાઈને ઘેર રહેવા ગઈ. અને
ત્યાં તે નોકર બાંધીને ઘટે તેવું ઘરનું કામકામ કરતી. અને તેના ઉપર જે જે આક્રોશ
તુંકારા અથવા અપમાનના શબ્દોનો પ્રહાર પડતો તે સુગે મોઝે મઢન કરતી. “બિન્દુની”
માઝે પતિ મરી ગયા પછી આ જીવનમાં કંઈ પણ સુખની આશા રાખી નહોતી. પણ
છોકરીઓને સારે કેકાણે પરણેલી જોવાની તેની મોઢામાં મોટી ઈચ્છા હતી.” બિન્દુના
કાકાએ પોતાની પુત્રી ઉમાને માટે યોગ્ય વર શોધી કાઢવામાં નેટલી કાળજી રાખી હતી
તેટલી કાળજી અને શ્રમ બિન્દુને માટે યોગ્ય વર જોણી કાઢવામાં રાખી નહોતી. ઉમાનું
લગ્ન ધનપુના એક જગીરદાર ગૃહસ્થના પુત્ર ધનંજય સાથે થયું હતું. અને થોડાક વખત
પછી બિન્દુ પણ લગ્ન હેમચન્દ્ર નામના ગરીબ પણ ડાહ્યા અને વિચારશીલ પુરૂષ સાથે
થયું હતું. બિન્દુના બાપ હરિદાસનો એક મિત્ર હતો. તેનો છોકરો હેમચન્દ્ર હતો. તેણે
મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી કલકત્તામાં જઈને કોલેજમાં આગળ વિદ્યાભ્યાસ કરવો
કાયમ રાખ્યો હતો. પણ પાછળથી સાંસારિક તેમ જ આર્થિક વ્યવસાયો ને લેઈને તેને
પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવાની જરૂર પડી હતી, તેથી તે પોતાને ગામ આવીને રહ્યો
હતો અને પોતાની જ થોડી રચાવર મિલકત હતી તેનો વહીવટ કરીને પોતાનો નિર્વાહ
કરતો હતો. દાંપત્યરનેહથી ઉત્પન્ન થતાં ખરાં સુખનું દર્શન બિન્દુ અને હેમચન્દ્રના ગૃહ-
સંસારમાં તાદૃશ યથ રહેલું છે. બિન્દુની નાની બેન સુધા પણ દશ વર્ષની વયે પરણી
હતી. પણ તેના દુર્ભાગ્યે તે બાર વર્ષની વયે વિધવા થઈ. હીનભાગ્ય સુધા બાળવિધવા
હોવાથી તેની બેઠેને ઘેર જ રહેતી.

શરતચન્દ્ર નામનો હેમચન્દ્રનો એક મિત્ર હતો. તે મેટ્રીક પાસ થયો બ્યારે તેનો
બાપ મુજરી ગયો હતો. તે આ વખતે કલકત્તાની કોલેજમાં બી. એ. ક્લાસમાં વિદ્યાભ્યાસ
કરતો હતો. શરતે હેમચન્દ્રને કલકત્તામાં રહેવા આવવા સલાહ આપી. તેપરથી હેમચન્દ્ર પો-
તાના કુટુંબ સહિત કલકત્તે રહેવા ગયો. આહિં શરત દરરોજ હેમચન્દ્રને ઘેર વાર્તાવિનો-
દાયે મુગ્ધવતો જતો. થોડા વખતમાં શરત અને સુધાના હૃદયમાં પ્રેમના અકુરનો આવિ-
ર્ભાવ થવા માંડ્યો, અને પરસ્પર હૃદય જોડાયાં. અને આખરે શરતને સુધા સાથે

પુનર્લભ કરવાની ઉત્કણ્ઠા થઇ. પણ દુનિયાના સામાન્ય રીતરિવાજની વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કામ કરવાને એની હિમત આલી નહિ. અને તેથી તેણે પોતાનો વિચાર મનમાં ને મનમાં જ દાખી રાખ્યો હતો. કેટલાક વખત પછી આ વાતની ખબર પડી. તેણે પોતાના પતિ હેમન્તની સમક્ષ આ વાત રજુ કરી. હેમન્તે પ્રથમ તો શરતને નિવાર્યો અને બહુ ઉપદેશ આપ્યો. પણ શરતનું મન એકનું જ થયું નહિ. ગામમાં ઘેરેઘેર આ વાત ચાલી રહી. અને આખરે શરતની મા જે બરદાનમાં રહેતી હતી તેને કાને આ વાત પહોંચી. માએ પુત્રને લોકવિરુદ્ધ આચરણ કરવા સાર ના કહી. શરત માતૃશ્રીની આજ્ઞા સ્વીકારે છે અને ખેદથી દિવસે દિવસે ગળતો જાય છે. આખરે પુત્રને માટે માતાનો જીવ બળે છે, તેથી પોતાની શંકાઓનું સમાધાન કરવાની ખાતર તે કાશીએ જાય છે. ત્યાં તે ડોશી કેટલાક વિદ્વાનોની સલાહ લે છે. એમ કરતાં એક આર્યસમાજ બ્રહ્મચારી તેને મલાહ આપે છે અને પુનર્લભ એ સંશાસ્ત્ર છે એમ સમજાવીને પુત્રને રજા આપવા સૂચવે છે. આખરે મા તેને અનુમોદન આપે છે અને શરત સુધાની સાથે પુનર્લભ કરે છે. ઉમાનો ગૃહસંસાર બિન્દુથી સાવ જૂંદો નીવડે છે. ઉમા તેના પતિ ધનંજયને પૂર્ણ પ્રેમથી ચલાવે છે. અને પૈસા તગ્નનું તેને સુખ છે પણ તેના પતિ તર્ફનું તેને સુખ નથી. તેનો પતિ ઉડાઉ—બ્યસની અને સ્ત્રીલંપટ છે, અને ઉમાને બહુ દુઃખ દે છે. ઉમા કંટાળીને સંન્યાસિનીનો વેશ ધારણ કરી નાશી જાય છે. આખરે ધનંજયને બહુ પથાતાપ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીની શોધમાં નીકળી પડે છે. છેવટે પ્રયાગમાં તેને તે મળે છે અને પરસ્પર દુઃખનાં રૂદન રોધને તેઓ એકઠાં થાય છે અને તેમનો સંસાર સુધરે છે.

ભાષાતરકાર કહે છે તેમ “એ કથા સાદી રસપૂર્ણ અને આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ વાંચી શકે તેવી શુદ્ધ અને નિર્દોષ છે. આપણા દેશના સરલ અને અતિ ક્ષોભકતા વિનાના સંસાર જીવનના બનાવોનું સાદું પણ આકર્ષક ચિત્ર એમાં છે ઘણી બગાળી નવલકથાઓનાં ગુજરાતામા ભાષાતર થયા છે પણ તે આ સર્વથી જૂદા જ પ્રકારની છે એ વાત ૧૨ જોઈ શકશે. ઘણી ખરી બગાળી કથાઓમાં જૂની જૂની લાગણીઓનું દર્શન માત્ર લાગણીઓથી વ્યક્તિત્વ પામેલાં પાત્રોનાં જીવન દુકાળમા આલેખેલાં નજરે પડે છે. આ કથામાં પાત્રોનાં ચરિત્ર (character) નું સર્વર્થન (development) તથા નાના પ્રકારના સાંસારિક બનાવોનું રસિક વર્ણન છે.”

વિધવાવિવાહ એ આ નવલકથાનું મધ્યબિન્દુ છે, અને તેથી એ કથા અમને સર્વથા ગમે છે એમ તો અમે કહી શકતા નથી. તથાપિ, જે ભાવનાધ્યંસ અને રસદ્રવિત્તિ અનિષ્ટ હોઈને કવિની કલમથી સહ્ય અને હૃન્તવ્ય કરી શકાતાં હોય તો તે અત્રે કરવામાં આવ્યાં છે એમ કહેવામા બાધ નથી. સુધારાવાળાઓના આ આગ્રહને બાદ કરીને, અમે ભાષાન્તર કરનારના આ ચખ્છોમાં અમારું સંપૂર્ણ મળતાપણું જણાવીએ છીએ કે “અંધકર્તાની સ્વદેશપ્રીતિ અને દેશના સારા રિવાજો તરફ પક્ષપાત આમાં સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે. દેશભક્તિ અને હિંદુસ્તાનની સંસ્થાઓ તરફ તેમના હૃદયમાં જે પ્રેમ રહેયો

છે તે દર્શાવવાનો કોઈ પ્રસંગ આ પુસ્તકમાં ખાલી જવા દીધેલો નથી. એ ઉલ્લેખ જતી મનોવૃત્તિ વાંચનારને તેમના તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે.”

આ નવલકથામાં જો કે અંગાળાના રીત રિવાજોનું સુખ્યત્વે કરી દર્શન થાય છે તથાપિ ભાષાન્તર કરનારા ઉમેરે છે તેમ સિદ્ધ થાય છે કે સહેજ સાજ ઉપર ઉપરના ફેરવાળા રિવાજ છતાં, સમસ્ત દેશનું વલણ, વૃત્તિઓ, અને સ્વભાવમાં એટલું ઐક્ય છે કે ભરતખંડનીવાસીઓ આપણે એકજ પ્રજા છીએ અને જૂદી જૂદી ભાષા બોલનાર પહેરવેશની ભિન્નતા અને ખીજ બાહ્ય ભિન્નતા છતાં, આપણામાં સામાન્યપણું કેટલું બધું છે, તે આપણે જાણી શકીએ છીએ. આપણા લોકોના સંસારનું બંધારણ, કુટુંબજીવન તથા હૃદયની વાંઝાઓ સર્વત્ર ઐક્યપૂર્ણ છે.”

આ નવલકથામાં માત્ર શૃંગાર સારનું જ વર્ણન છે એમ નથી, મિ રમેશચન્દ્ર સંસારસુધારક છે તેમ પ્રાચીન ભાગવતવર્ણના દત્તિહાસ તથા રાજકીય સુધારાપર પણ મમતા રાખે છે, અને તેથી અત્રે આપણા પ્રાચીન તીર્થો દેવાનયો અને એની સાથે જોડાયેલી ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના વર્ણનો આવે છે તથા એમના રાજકીય નિયારો પ્રવેશ પામ્યા છે. આજકાલ આપણા જીવનની દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તાર પામી છે તે જોતા, આપણો વ્યવહાર ઘર ઓટલો મંદિર અને બજારમાં સમાપ્ત થાય એ અશક્ય છે, અને તેથી લોકો રિપને આપેલા મૌનિક ચરણાભ્ય, આપણી પ્રાચીન આશ્ચર્યસર્યા વગેરે બાબતો ઉપર પણ વાતચિતનો પ્રવાહ વિનાકૃત્રિમતાએ ચીકે ચાલે છે.

આ નવલકથામાં વિવિધ દેશહિતના નિપયો બહુ મરળ રીતે અને મૌનદર્શનમાં પાત્રોદ્ધારા ચર્ચ્યા છે. અને તેથી સર્વ વર્ગના ગુર્જર વાચકને એ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને ખાતરી છે

પ્રાચીન આર્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને સુલભ શી રીતે કરવું.

મુંબાઈમાં આ વર્ષે મળનારી સાહિત્યપરિષદમાં સર્વાવાનાં વિષયોની યાદી મને મોકલવામાં આવી તે વખતે તેમાં સાહિત્યના બિન્ન બિન્ન વિષયોમાં 'સાયન્સ' ને એક સ્થાન આપવામાં આવેલું જોઈ મને ઘણો જ હર્ષ થયો હતો. ગુજરાતીમાં સાહિત્યના અન્ય વિષયો જેટલા ખેડાયા છે તથા તે વિશે અત્યાર સુધીમાં જેટલાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેના પ્રમાણમાં 'સાયન્સ' ના વિષય હજી બાહ્યાવસ્થામાં જ છે, ને તેનાં પુસ્તકો પણ નિર્જીવ એટલે માત્ર ગણ્યા ગાંઠા છે. બધું કંઈ જ નથી એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. તેટલા માટે આવી સંસ્થામાં 'સાયન્સ' ના વિષયોને સ્થાન આપવાને માટે તેના ઉત્પાદકોને ધન્યવાદ ધરે છે. આથી વિદ્વાન, વિદ્યાર્થી કે લેખક વર્ગને નિબંધ લખવાની રૂચિ થતાં કાળે કાળે એનું માહિત્ય પણ વિસ્તાર પામે એ સંભવિત છે. તથાસ્તુ. પરંતુ વિષયની માત્ર દેખાતી કદિનતાને લીધે વા માધનના અભાવને લીધે અથવા અન્ય કોઈ કારણને લીધે એ વિદ્યા હજી અધકારમાં જ રહેલી છે. જેને દરેક સાહિત્યના વિભાગનું યોડે વા ઘણું અગ્રે મૂળ કહીએ તો ચાલે એવા વિષયનું સાહિત્ય માત્ર અધાગમાં જ રહે એ તો ઘણી જ દિલગીરીની વાત છે.

કહે છે કે 'સાયન્સ' નો વિષય ગમ્ય નથી. હા, નથી. પરંતુ કોને? બળકોને, તથા એ ગમ્યા નથી એમ માની તે સમજવા પ્રયત્ન કરે નહિ તેને. બીજાને નહિ. જે સમજવા પ્રયત્ન કરે છે તેને તો તે ઘણો રસિક લાગે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે મનન કરવા તથા અભ્યાસ કરવા યોગ્ય જણાય છે. કાંઈ તેનું અધ્યયનથી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે, અને સત્યનું શોધન થાય છે એટલે પરિણામે આપણો અધકારનો પડોડો ખસી જઈ અદ્ભુત ચમત્કારોના ઉત્પાદક પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ વાધે છે. એથી જ ભક્તિ પ્રકટે છે, ને અંતે માણુમનુ પશુવત્ જોગિયુ બદલાઈ તે માણુમ બને છે.

સૃષ્ટિના ચમત્કારોનું અવલોકન તથા શોધન કરતાં એક ઉપર બીજું, બીજા ઉપર ત્રીજું એમ ઉત્તરોત્તર સત્ય ઉપર સત્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કારણ સૃષ્ટિમાં સત્ય સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. એક સત્ય હાથ આવ્યાથી તેનું કારણ શોધતાં બીજું સત્ય જડે છે, ને તેનું કારણ શોધતાં ત્રીજું હાથ આવે છે. આ પ્રમાણે સત્યનાં કારણો શોધવા જતાં અનેક સત્યો અનુભવ્યાથી મનુષ્યને કેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે? તેના સ્વભાવ, આચાર વિચાર, વર્તણૂક, નીતિ વગેરે પર કેવી અસર થાય છે તે અવર્ણનીય છે.

આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ આપણને વિદ્યા ભરેલા અનેક શાસ્ત્રીય ગ્રંથો વારસામાં આપ્યા છે. તેમને સૃષ્ટિનાં અમુક સત્યો દૃષ્ટિએ પડ્યાથી, જેવી કારણ ત્રિના કાર્યની ઉત્પત્તિ હોતી નથી એવી આપણને શંકા થાય છે તેમ તેમને પણ યઈ હશે એનું કારણ માત્રા કાર્યાભાવઃ ઉપરથી દૃશ્યમાન છે. તેઓ સત્યોનાં કારણો શોધતાં શોધતાં

જગતની કૃત્તિ સૂઝી પહોંચ્યા. આ તેમના યમનું પશ્ચિમ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ જેવા શાસ્ત્રીય મયોમા તેમણે આપણને વાગસામા આપ્યું છે એ જ્ઞાનને માટે આપણે તેમના સદા નક્ષી નહીયું એના અભ્યાસથી આપણી આખના પડખો ઉઘડે છે, અને આપણને તે જ્ઞાનને માગ દોરે છે જગતના સત્યો શોધવાનો એ જ માર્ગ છે, ને એથી જ આપણો અભ્યુદય છે

આવા આવા અનેક ઉદ્ગારો પડિતોને મુખેથી વારંવાર નિકળ્યા છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય એ જ છે કે ઘણા યોગ્ય એ માર્ગ લીધો છે એનું એ કારણ છે, પરંતુ તે સાથે આપણે સબધે નથી આ વિષયને સબધે એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એમા આપણો મનુષ્યો દેવ નથી. આપણા પડિતો અને મુનિઓએ જે બીજા વાંચ્યા હતા તે અત્યુક્ત જળસિંચનના અભાવે તદ્દન પોપાયા વિનાના નહા, તેથી તેમથી વૃક્ષ ઉગી યાગા ફાટ્યા નહિ શું ત્યારે આપણામા પોપડો નહોતા ? હતા એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાની ને સર્વશક્તિમાન હતા, પરંતુ એકદેશી ને એ જ વર્ગમા જનનાતા હતા વળી વે ના અધ્યયનનો અધિગમ માત્ર બ્રહ્મણને જ હતો, એટલે એ જ માર્ગ તેનું અધ્યયન કરી શકતો હતો તેમા પણ ભેદ હતો એ વેના અભ્યાસક્રમા માત્ર યોગ્ય મત્રોત રહ્યું સમજતા હતા, ને ઘણા તો માત્ર વેદપારી હતા આથી પશ્ચિમ એ આપ્યું કે બ્રાહ્મણોની અમુક સંખ્યામા જ એ જ્ઞાન રહ્યું એટલે તેની જોડે તેમની પ્રસિદ્ધિ થઈ નહિ આથી કરીને વર્ષો પૂર્વે એ વેદમાત્ર શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માત્ર અધિકારમા હોય જનસમાજને દર્શન રહ્યું, તે આપણે યૂરોપ પ્રજના દિદુસ્તાનમા આગમન પછી જ પ્રકાશમા આપ્યું

સોળમા સૈમમા વનદા, શ્રીરંગી ફ્રેચ, અંગ્રેજ વગેરે યૂરોપી પ્રજા દિદુસ્તાનમા આપણા લાગી તેમાના* એક ફ્રેચ વિજ્ઞાનના હાથમા મે સ ૧૬૮૭ ના વર્ષમા અનાવાસ એક

‘Of the great antiquity, however not only of the Hindu nation, but of Indian Astronomy generally, the first evidence was afforded to European investigators by the publication of certain Astronomical tables, in the “Memoirs of the Academy of Sciences,” in 1687, which were brought from Siam by M. Le Loubere, of the French Embassy, and subsequently examined and explained by the celebrated Cassini. These were, and are, known as the ‘Tables of Siam’ Two other sets of tables were afterwards received from French Missionaries then in India. These are called the “Tables of Chirabouran and Narsapur”, but they remained unnoticed till the return of the French Astronomer, Le Gentil, who had been in India for the purpose of observing the Transit of Venus in 1769. During his stay there, he employed himself in acquiring a knowledge of Indian Astronomy,

સારણી આવી. પરંતુ તે તેને નિષ્પયોગી હતી, છતાં તે તેણે જળવી ગખી અને ઈ. સ. ૧૭૬૯ ના વર્ષમાં શુક્રનું સંક્રમણ થયું ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો હિંદુસ્તાનમાં એ સંક્રમણ અવલોકવા આગ્રહ કરતા તે વખતે તે સારણી સમજવા લાગ્યા હતા તે, તથા હિંદુઓ પ્રહણુ શી રીતે ઉપજતી કાઢે છે તે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પૂછી સમજ્યા હતા, ને આ પછી ગણતરીની રીતિથી માહિતગાર થયા હતા. આથી હિંદુઓનું ખગોળ જ્ઞાન ધણું ઉત્તમ જણાયાથી, આપણી આર્થ ગણતરીની રીતિ શીખ્યા, એટલું જ નહિ પણ તેના તરજૂમા કરી સ્વભાષામાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ પછી સાહસિક અગ્રેજોએ પણ આપણા પૂજ્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોના વિદ્વાન પુરોહો પાસે ભાષાતર કરાયા છે, ને તે Sacred Books of the East નામના પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તે, તથા 'પ્રમાણસદસ્રી' માં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો સંગ્રહ કાઢ્યો છે તે, વાચ્યાથી ખગોળ આદિ સૃષ્ટિના પદાર્થ વિજ્ઞાનના સત્યોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, ને આપણા પડા ઉઘડે છે. હાલમાં વળી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં પણ વેદ માનું પદાર્થવિજ્ઞાનનો વિષય ચર્ચ્યો છે, એથી ગૂજરાતી પ્રજા પર એણે ઉપકાર કાઢ્યો છે. ઋગ્વેદ આદિ ધર્મપુસ્તકમાંના પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો કાળ આજ કાલનો કે થોડા વર્ષોનો નહોતો પણ તે આજથી લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વનો હતો. આજે જ સાધનો છે તે તે કાળમાં નહોતા, તેથી સૃષ્ટિનો અચુક ચમત્કાર નિરીક્ષવાને આજે જેટલું સુલભ છે તેટલું તે વખતે નહોતું. તે કાળના પુરોહોને માત્ર પોતાની દૃષ્ટિ અને કલ્પનાશક્તિ ઉપર જ આધાર હતો. છતાં સાધનને અભાવે પણ જ સૂત્રો તેમણે બાંધ્યા છે તે સાધન સાથે શોધના સિદ્ધાંતોને ઘણી રીતે મળતા છે. સત્ય અંતે સત્ય જ રહે છે, પરંતુ સાધન વિના તેમણે સત્યો શોધ્યા એ તેમની વિશ્લેષશક્તિ, નહિ તો તેને બીજું શું કહેવું? આથી તેઓ દેવ તરીકે મનાયા તેમાં શું આશ્ચર્ય? ઋગ્વેદના એ મહાન મહર્ષિઓ કૃતુ પુલહ પુલસ્ત્ય, અત્રિ, અગિરસ, વસિષ્ઠ, અને મરીચીએ અચલ પદ પ્રાપ્ત કીધું છે કારણ ક્રુવના સમર્પિના તારા કે જેનું મુખ પૃથ્વી પરિક્રમણ કરતાં પણ પોતાની નજરની બહાર ગમતી નથી તેને ખગોળવેત્તાઓએ તેમના નામ આપી ચિરંજીવ બનાવ્યા છે.

હવે આપણા શાસ્ત્રકારોએ વેદાદિ ગ્રંથોમાં સૃષ્ટિના મહાન સત્યો જેવા તે સૃષ્ટિ પદાર્થ વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, વૈદક, રસાયણાદિ વિષયોનું વિવેચન કીધું છે તો એ સળધી આપણું જ્ઞાન અર્વાચીન નહિ હોતા પ્રાચીન છે એ તો સિદ્ધ છે પરંતુ તે કેટલું પ્રાચીન છે, તથા તેના જેટલી જ પ્રાચીન આર્યની ભાષામાંથી કઈ સમાનતા મળી આવે છે કે નહિ તે આ વિષયને સળધે જોડું આવશ્યક છે

(અપૂર્ણ)

ભાતુ.

being instructed by the Brahmins of Tirvalore in the method used by them in calculating eclipses, and he communicated to him their tables and rules which were published by Le Gentil as the 'Tables of Tirvalore', in the Memoirs of the Academy of 1772".

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કોલાહલ.

(અનુસંધાન ૪૬ પૃષ્ઠ ૫૯૬ થી.)

આ કાલ નિસ્તોજતાણુ અપ્રતિમ ઉદાહરણ છે. અને તેના અધારમાં ઊંડા ઉતરી જ્ઞાન દર્શક સૌમ્ય તંજનાં કિરણની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

ઉપરના 'વિસ્તૃત' વિવેચન પરથી જણાશે કે આપણે ત્યાં તો છેક પુરાતન કાળથી તત્ત્વનો ચિંતનાત્મક વિષય જનસમાજમાં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતો આવ્યો છે. આપણાં પ્રાચીન ગુરુકુલોમાં આ વિષયનું જ ગહન અધ્યયન કરાવવામાં આવતું. અને ખેટોની એ-કેટોની માફક સંસારના મહિન પ્રપંચોથી વિગત રહીને, પ્રકૃતિની ભવ્ય એકાંત શુદ્ધિમાં ને જલસમૃદ્ધિના શાંત સૌંદર્યમાં કુલપતિયોની પવિત્ર દૃષ્ટિમર્યાદા નીચે તત્ત્વચિંતન થતુ આપણુ સર્વને વિદિત છે. સાહિત્યશિક્ષણ તથા બાપાશાસ્ત્રે પૌરાણિક કાલમાં અતિ સત્કાર મેળવ્યો હતો, જેને પરિણામે આપણે સંસ્કૃત સાહિત્યને બહોળા વિસ્તારમાં જોઈ શકીએ છીએ. માધ્યમિક કાલમાં રાજ્યવિશ્લેષણે અને અંધાધુનીને પરિણામે જનસમાજ અજ્ઞાનાવૃત્ત થઈ ગયો ને શિક્ષણપ્રદેશ પરનો સૂર્ય અસ્ત થયો કે જે સિદ્ધિશ સામ્રાજ્યની રચાપના પહેલા પ્રકાશી શક્યો જ નહિ.

પરંતુ ઇતિહાસના સૂક્ષ્મ અવલોકન પરથી જણાય છે કે આપણે ત્યાં કોઈ પણ જાનામાં પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રે જનસમાજને અતિ મોહિત કરેલ નથી. અલબત્ત પ્રાચીન હિન્દુ ખર ઉદોગમાં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતુ હતુ. કેટલાક પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું માન હજી તે ભોગવે છે. પરંતુ કોણ જાણે કોઈ એવું ઐન્દ્રજયિક સર્વ-આર્થાવર્ત પર પોતાની અચલ સત્તા પ્રથમથી જ સ્થાપિત કરી ચૂક્યું છે કે હિન્દે સદાને માટે પારલૌકિક ચિંતનને જ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય ગણ્યું છે. અને તેથી શિક્ષણપ્રદેશ પર પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રની અનેકવિધ શાખાઓ પૈકી ઘણી જ થોડી શાખાઓ સંબંધે અને તે પણ અધ્ધ-અતિ અધ્ધ સાહિત્ય હાલ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે તે આ બાબતનો સખળ પુરાવો છે.

હવે આપણે છેક અર્વાચીન કાળ પર આવી પહોંચ્યા છીએ. રાજ્યવિશ્લેષણે ધર્માધતારને પરિણામે અધઃપાત સર્વોપરી થઈ ચૂક્યો હતો તેવામાં સિદ્ધિશ-સતતનત સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકી અને તેણે શિક્ષણપ્રદેશ સાર્વજનિક કરી તેમાં પોતાની પશ્ચિમની મોહિની પ્રમાણે અનેક વિષયોના શિક્ષણની નિયોજના કીધી. આ વિષયોમાં પ્રધાનપદ કોણે મેળવ્યું ? આપણુ સર્વને વિદિત છે કે છેલ્લી સદીમાં પશ્ચિમે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રના ગહન અધ્યયનનાં અનેક મીઠા ફળો આપ્યાં છે, જેને આપણે તો પૌરાણિક ગપાટાઓ જ ગણીએ એવી અનેક અલૌકિક મહાન શોધો કીધી છે. અને તેને બહે-આખી દુનિયા પર તેણે સર્વોપરી સત્તા મેળવી છે. આર્થિક રિયતિમાં તે ગબ્બર છે. આ પ્રમાણે સુખવિભવમાં ન્હવડાવનાર પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રની જ ને હિની પશ્ચિમને છેલ્લી સદીમાં લાગેલી છે. અને તે મોહિનીની અસર આપણા શિક્ષણપ્રદેશ પર થઈ છે. હાલ આપણા શિક્ષણમાં પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રીય વિષયો પ્રધાન પદે છે. સાહિત્ય ગૌણ પદે છે ને તત્ત્વચિંતનને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અવકાશ ન હોય એ

સ્વાભાવિક છે જે વિષયે આપણે ત્યા કદી પણ અતિ આદર મેળવેલો નહિ તે વિષય અત્યારે પ્રધાનપદ ભોગવે છે આપણામાં તે વિષયનું ઉત્તમ જ્ઞાન સમૃદ્ધિ થયેલું નથી વળી પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીય ઇથોમાના તે જ્ઞાનને આપણી ભાષામાં ઉતારવાના સુવ્યવસ્થિત ભગીરથ પ્રયત્નો હજી લગભગ આગભાયા જ નથી અને તેથી આપણી પ્રાચીન ભાવનાને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર તદ્દન નવું બાંધે છે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જોશો તો ભૂગોળ ભૂરતર, ભૂતળ, ભૂમાત ખગોળ પ્રાણીવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, યાત્રિક જ્ઞાન વનસ્પતિશાસ્ત્ર રસાયન વગેરે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રની અનેક શાખાઓના મૂળતત્ત્વોનું અધ્યયન ગોઠવવામાં આવ્યું છે આપણા પ્રાથમિક ધોરણો જ્યારે પહેલ વહેલા ગોઠવાયા ત્યારે આપણી પ્રાચીન ભાવનાને અતિ નવલ વિશેષતા જણાવેલી હાન શરી ગોઠવાયાના નવા ધોરણોમાં તે વિષયો વધારે વિસ્તૃત પ્રમાણમાં ગોઠવાયા છે અને તેથી પાઠો નવતાનો નવીન પ્રવાહ ખળભળતો જણાય છે, આ પણ અજ્ઞાન આ નવતાનું મુખ્ય કારણ છે આપણામાં નાકૃતિક શાસ્ત્રના માનનીય સહત્વનો લગભગ અભાવ છે અને આપણી વર્તમાન નૃત્તિ પણ હજી તે દિશામાં સઠાત થઈ નથી તેથી આ નવતા આપણને ગમગવે છે

પ્રાચીન ઓ અર્વાચીન નૃત્તિનો એક વિરોધી અંશ તે આ વિષય પરત્વેનો પરંતુ અત્યારની શિક્ષણપ્રવૃત્તિના સંક્ષેપનું મુખ્ય કારણ વિષયવિરોધ નથી પણ પદ્ધતિ વિરોધ છે આપણી પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ અને પશ્ચિમમાંથી દાખલ થતી નવીન પદ્ધતિ પરસ્પર તદ્દન વિભિન્ન છે એ વિભિન્નતા વિષય વિરોધને સહાયમાં લઈ સંક્ષેપક બની છે આ પદ્ધતિનું ટુક ઇતિવૃત્ત આવું છે

આપણામાં કોઈ સમર્થ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કે શિક્ષકો ઉત્પન્ન થયા નથી કે જેણે શિક્ષણપદ્ધતિ પર પોતાના ઉન્નત વિચારો આપણને વારસામાં આપ્યા હોય તેમ જ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ પશ્ચિમની માફક ખાસ શિક્ષણના વિષયપર સ્વતંત્ર વિચાર કર્યો નથી અને તેથી પદ્ધતિ વિષયે આપણે કંઈ ચોક્કસ પ્રમાણે આપી શકતા નથી પણ આપણા ગુરુકુલો આશ્રમો ને ગામઠી નિશાળોના વર્ણોના પરથી કંઈક આવડા અનુમાન પર આવી શકીએ

તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યાકરણમાં જ આર્યબુદ્ધિએ ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરી છે અને તે પણ બુદ્ધકાળની પહેલા વેદકાલ બ્રાહ્મણકાલ ને સૂત્રકાલના ક્રમમાં આર્યબુદ્ધિ ઉન્નત પ્રગતિ કરી શકી છે એમ ઇતિહાસ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે સૂત્રકાળમાં અતિ ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત બીધા પછી એ બુદ્ધિનો વિકાસ બુદ્ધકાલ પૌરાણિક કાલ ને માધ્યમિક કાળમાં ક્રમશઃ સંકુચિત થતો ગયો છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ અધ્યયનશૈલી આ વિકાસ સંકોચમાં કારણભૂત છે સૂત્રકાળ સુધી તો અભ્યાસકોની ઉર્ધ્વગામી બુદ્ધિઓએ યથેચ્છ ઉડ્યોતો બીધા છે જ્યારે બુદ્ધકાલથી તે બુદ્ધિપર અકુશો મુકાવા માડ્યા છે અને પછીના જમાનાઓમાં તો તેને સંજનક બંધનોમાં બાંધી છેક જ પરવશ કરી દેવામાં આવી છે અને તેથી જ પાશ્ચાત્ય જમાનાઓમાં આર્યબુદ્ધિ દુનિયાને આશ્ચર્યચકિત કરી શકી નથી આ સ્થિતિને આપણે ત્રણ વિભાગમાં સ્પષ્ટ કરી શકીશું

સવકાલ સુધી તો મુમુક્ષુઓને તત્ત્વની-શુદ્ધ વસ્તુગાનની જ અપેક્ષા હતી વસ્તુગાનનું ગુરુમુખથી શ્રવણ થતું ને સ્વતંત્રપણે તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન થતું તેની વિચાર પરપરા સામે કંઈ પણ પ્રતિબંધો ન હતા ગુરુઓ સર્વ વિચારોમા વિચ્છેદને ઇચ્છતા પણ શિષ્ય પાસેથી તો પરાજય મળે તેમા પોતાનું માન સમજતા શિષ્યો પ્રકૃતિનું અને જન સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતા તેને શબ્દ પરાવે વિવાદ હતો નહિ શબ્દ તેના અર્થને અનુસરતા આ અધ્યયન પ્રવૃત્તિને જે આપણે તાત્ત્વિક પદ્ધતિ કહીએ તા આપણા તત્ત્વગાનના સાહિત્યની ગુચળીના સમયમા આ પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત હતી એમ કહેવાય, અને તેના ઘણાક પ્રમાણ આપણા પ્રાચીન પુસ્તકોમાથી આપી શકાય

કાલાતરે જ્ઞાન ઉપર અધિકારની મુદ્રા છવાઇ જેથી સ્વતંત્ર ચર્ચા નહીં થઇ શકે અનધિકારનું ચિન્ન ગણાવા લાગી પરિણામે અધ્યયનનું વલણ નિશ્ચિતા તરફ વળ્યું ગુરુના વચનો વેદવાક્ય ગણાવા લાગ્યા અને પ્રાચીન યજ્ઞોની વિચારમાનાને અનુમરણ જ નોંધએ એવો ધર્મ સ્થાપિત થયો મનુ ભગવાન ફરમાવે છે ૫

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્ર તુ વૈ સ્મૃતિ
તે સર્વાર્થેષ્વમીમાસ્યેતામ્યા ધર્મો હિ નિર્વર્તમા ॥

શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર બંનેનું તે અને ઉપર મિથ્યા તર્ક મની તેમાં કહેલા વિચારોપર અનાસ્થા કરવી નહિ કારણ કે તે અનેમાથી ધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે

યોડવમયેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ્વિજઃ
સ સામુર્ભિર્ગૃહ્ણકાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દક

જે નિર્વાનાસ્તિક લાગેએ રચેના તર્કશાસ્ત્રને આધારે ધર્મના મૂળ તર્ક ગણાવી શ્રુતિ સ્મૃતિનું અપમાન કરે તો સત્પુરુષોએ તે નાસ્તિક તથા વેદનિન્દકને પોતાના મહામાથી બાહાર મારના

વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના । યસ્તર્કેણાનુસધતે સ ધર્મ વેદ નેતર ।

જે મનુષ્ય વેદ તથા શાસ્ત્રને અનુકૂળ તર્ક કરે છે તે ધર્મને બાણ છે ખીજે બાણનો નથી

આવા બધોનાએ શિષ્યોની બુદ્ધિને બાધી લીધી શિષ્યો કંઈ પણ સમજ્યા કે નહિ તે લક્ષ્યમા લીધા વિના ગુરુઓ પોતાનું જ્ઞાન બાળપણદ્વારા પ્રકાશ્યે જતા શિષ્યો તે સામળતા યથાગતિ અહણ કરતા અને તેને જ સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિ માની પોતાનું બ્રહ્મચર્ય પૂરું કરતા ભનભૂતિ આત્રેથી પામે કહેવાય છે કે

વિતરતિ ગુરુ પ્રાજ્ઞે વિદ્યા યથૈવ તથા જડે
ન તુ શ્વલ્લુ તયોર્જ્ઞાને શક્તિ કયો વપદન્તિ વા ।

भवति हि पुनर्भूयान्मदेः फलं प्राप्तिं, तद्यथा.

प्रभवति शुचिर्विभ्वोद्गामोहे मणिर्न' मृदादयः ॥

અહણુ ધારણુ શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ, ગુરુનું નથી. પણ જ્ઞાનની જાળા પાથમાં જવાનું કામ તેમનું છે. અને તે પણ પ્રાપ્ત તથા જડની પાસે. એકી રીતે જ પછી શિષ્ય અહણુ કરે વા નહિ. આનું ઉપલા શ્લોકથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

જો કે આ સમયે પણ વસ્તુજ્ઞાનની જ અપેક્ષા હતી. પણ અધિકારના તેજમાં અંત-ધને શિષ્ય ગુરુમુખ શ્રવણ દ્વારા તથા પુસ્તકો દ્વારા વસ્તુજ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખતો. તે પ્રકૃતિનો સ્વતંત્ર પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરતો નહિ. પ્રકૃતિ, જાણે કોઈ દૂરનો પ્રદેશ, હોય ને તે સંબંધી જ્ઞાનનો ગુરુ શ્રવણથી ને પડિતોનાં પુસ્તકોમાંથી જ મળી શકે તેમ હોય એવું આચરણુ તે કરતો, આ પ્રવૃત્તિને આપણે જો વાસ્તવિક-પદ્ધતિ કહીએ તો બ્રાહ્મણનાં, ચક્રવર્તી, અધિકાર વખતે અધ્યયનશૈલી આ પ્રકારની હતી, અને છેક અર્વાચીન કાલ સુધી વિદ્યમાન છે.

પરંતુ વચગાળાના સમયમાં કે જ્યારે પાંડિત્ય એક માનનું અને ઉદરનિર્વાહનું સાધન થઈ પડ્યું હતું ત્યારે ધણા ખરાને શુદ્ધ વસ્તુજ્ઞાનની અપેક્ષા હતી નહિ. તેઓ શાસ્ત્રનું જ અનુસરણ કરતા તેઓને પુસ્તકો મમજવાની કે પુસ્તકોમાંથી વસ્તુ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની સૃષ્ટિ નહતી. તેઓ માત્ર બ્રાહ્મકૃતિને જ ઇચ્છતા, તેમની પ્રવૃત્તિને જો આપણે શાન્દિક કહીએ તો તે પણ લાંબા સમયથી આપણે ત્યાં હયાતી ભોગવે છે, એમ કહી શકાય. 'વદીઆં દોર' તે આ પદ્ધતિના ઉપાસકનું દર્શાવે છે. અને આપણી ગામડી શાળાઓ બહુધા આ પદ્ધતિની સરક્ષક છે.

પરંતુ હાલ જે પદ્ધતિનો પ્રકાશ પશ્ચિમમાંથી પડવા માંડ્યો છે તે આ તાત્ત્વિક, વાસ્તવિક ને શાન્દિક પદ્ધતિથી તદ્દન વિભિન્ન છે. અને આપણને તે તદ્દન અપરિચિત છે. આપણી પદ્ધતિઓએ બાળકના મનોબળની છેક જ ઉપેક્ષા કીધી છે જ્યારે આ નવીન પદ્ધતિનું બંધારણ કેવળ બાળકની મનોબુદ્ધિના વિકાસ ક્રમના અનુસરણ પર જ રચાયેલું છે. એ અપરિચિત પદ્ધતિનું રહસ્ય સ્પષ્ટ થવાને માટે, પશ્ચિમના પ્રદેશ પર સ્થેજ દૃષ્ટિપાત કરવાની જરૂર છે.

છેક પંદરમી સદી સુધી તો યુરપમાં પણ વિષય અને પદ્ધતિ સંબંધે આપણને એવો જ ભાસ થાય છે કે જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી અને છેક વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનું અનુસરણ અહીં પણ થયું છે. અને તે પ્રવૃત્તિઓ પર તે તે સમયતા, શીલસુદ્ધેની કલ્પનાની છાયા પડેલી છે. એટલે કે સોફિસ્ટીસના સમય પહેલાં બધા શીલસુદ્ધેનું ધ્યાન પ્રકૃતિના અન્વેષણમાં જ રોકાયેલું હતું. તેમનો ઉદ્દેશ પ્રાકૃતિક બનાવોનાં કારણો શોધવાનો અને, વસ્તુસ્થિતિને સમજવવાનો હતો. સોફિસ્ટીસને એ બધા શીલસુદ્ધેના વિચારો પરસ્પર, વિરુદ્ધ અને નિરૂપયોગી લાગવાથી તેણે અન્વેષણની પ્રવૃત્તિ બાહ્ય પ્રકૃતિ તરફથી આંતર પ્રકૃતિ તરફ ફેરવી નાખી. બાહ્ય અવલોકનને સ્થળે તેણે આંતર વિચારની યોજના કરી. પદાર્થવિજ્ઞાનને સ્થળે નીતિની સ્થાપના કરી, આ પ્રવાહ છેક બેકનના વખત સુધી ચાલ્યો. અર્થાત્ સોફિસ્ટીસના સમય સુધીની

પ્રવૃત્તિ, તાત્વિક, હતી, અને ત્યાર પછીની, શિક્ષણપ્રવૃત્તિ, વિકૃત થઈને પંદરમી સદીના અંત સુધીમાં, વાસ્તવિક, અને છેવટે શાબ્દિક સ્વરૂપમાં આવી રહી. પરંતુ સોળમી સદીની શરૂઆતમાં ત્યાંના ધર્મોદ્ધારની સાથે શિક્ષણનો પણ ઉદ્ધાર થયો, અને અનેક નવીન સુંદર કલ્પનાઓનો પ્રકાશ શિક્ષણ પ્રદેશ પર પડવા લાગ્યો. પુસ્તકોની સાથે, જ્ઞાન સાધન તરીકે પદ્યોનો ઉપયોગ થઈ શકે, ને પ્રકૃતિનો, પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ પણ, કરી શકાય એ, કલ્પના સોળમી સદીમાં દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી. બેકને પ્રકૃતિના અન્વેષણની સ્પષ્ટ હીમાયત કરી કહ્યું કે—પરામર્શને બદલે, વ્યાસિ તરફ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સાધનો સિદ્ધ માનીને તેમાંથી અનુમાનો કહાડતા પહેલાં સાધનો સિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. અને જ્ઞાનતંતુઓમાંથી જાળ-માલા રચવા, કરતાં પ્રકૃતિનો ધીરજથી અભ્યાસ કરવામાં વધારે ફલ છે. આ વચનોમાંથી હાલની નવી પદ્ધતિનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે. બેકનના સમકાલીન શિક્ષણશાસ્ત્રી કોમીનીઅસે શિક્ષણપદ્ધતિમાં પ્રકૃતિનું અનુસરણ દાખલ કરીને વસ્તુઓ પરથી શબ્દજ્ઞાન થાય તેવી જોન્યુઆ નામે પહેલ વહેલી વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ કીધી. અને તેણે શિક્ષકોને આગ્રહ કીધો કે પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવી શકાય અથવા જે પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે તે અધિકારથી મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. આ પ્રમાણે મહાત્મા લ્યુથરે કરેલા ધર્મોદ્ધારથી ધર્મના અયોગ્ય અધિકારનો અને બેકનની ફીલસૂફીથી ફીલસૂફીના અયોગ્ય અધિકારનો ઉચ્છેદ થયો. અને પરિણામ તરીકે આસ્થા અને જ્ઞાનના વિષયોમાં આત્મબુદ્ધિ ને સ્વાનુભવનો અધિકાર સ્વીકૃત થયો. સોક્રેટીસે સૂચવેલી બુદ્ધિની પ્રતીતિને સ્થળે બેકને સૂચવેલી ઇન્દ્રિયોની પ્રતીતિ ન્યાયિત થઈ. અને નવી શિક્ષણપદ્ધતિ આગળ વધી.

સતરમી સદીમાં આ પદ્ધતિ પર બીજી સંસ્કૃતિ થઈ. રૂસોએ એક નવું સત્ય દુનિયાને દૃષ્ટિગોચર કરાવ્યું. અને તે એ કે જેના પર કામ કરવાનું છે તેનું અધ્યયન કરો. બાલકના મનોવિકાસ અને તેના શક્તિસંચયની મહત્તાને અદ્યાપિ પૂર્વત કોઈએ લક્ષ્યમાં લીધાં જ ન હતાં. આ નવા માર્ગનું સંવિધાન વિધિપૂર્વક આઠમી મદીમાં પેરેટોસીએ જ કીધું. તેના નીચેના શબ્દોમાં જ નવી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. “બાળક જન્મથી જ પોતાનો પહેલો પાઠ શરૂ કરે છે. બાળકની ઇન્દ્રિયો પ્રકૃતિની છાયને ગ્રહણ કરતી થાય ત્યારથી જ પ્રકૃતિ તેને શીખવે છે. તેની નવી જીદગી તે છાયા ગ્રહણ કરવાની શક્તિનું પરિણત સ્વરૂપ છે. તે શારીરિક સંવર્ધનમાં વાપરવાનાં બધા બળતરવોની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ છે. તે મનુષ્ય થનાર પ્રાણીની મોહ નિદ્રામાંથી જાગૃતિની દશા છે. તેટલા માટે મનુષ્યની પોતાનાં યોગ્ય પ્રરેક્ષાન તરફ જે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ પ્રગટે છે તેને મદદ આપવામાં જ શિક્ષણકલાની પ્રવીણિ થાય છે. અને એ કળા બાળકના પ્રરેક્ષાનને ઘટે તેવી રીતે તેના અનુભવને ગોઠવવામાં સમાયલી છે. તેટલા માટે શિક્ષણથી તેને જે અનુભવ આપવાનો છે તેમાં અમુક વ્યવસ્થિત ક્રમ હોવાની જરૂર છે. અને, જુદાં જુદાં જ્ઞાનના પ્રારંભ અને સંવર્ધનનો ક્રમ જુદી જુદી શક્તિઓના ઉદ્દઘાટન અને સમર્થનને અનુકૂળ કરવાની, અપેક્ષા છે. એ ક્રમ મનુષ્યજ્ઞાનની બધી શાખાઓ માટે, અને વિશેષ કરીને જે મૂળતરવો ઉપર આપણી વિચારશક્તિનો આધાર છે તેને માટે નિષ્કર્ષિત” કરવાની જરૂર છે. આ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને જ ખરેખરાં શાળાનાં પુસ્તકો ને શિક્ષણકળાનાં પુસ્તકો, રચી, શકાય.”

પેરેલોસીની આ ચિંતનાત્મક સૃષ્ટિને ક્રબલે બહુ અશે ક્રિયાત્મક કીધી. તેણે બાળ કના શક્તિ સવર્ધનને માટે તથા માનસિક પ્રસ્ફોટનને માટે અનેક વિધના સાધનો બનાવ્યાં અને તે પશુ સ્વપ્રતિષ્ઠિ, નિયંત્રણમોક્ષ, આનંદ વગેરેનું પરિશીલન કરી શકે તેવા. તેણે એ પદ્ધતિને કિન્ડરગાર્ટન એ નામ આપ્યું. જેમાથી તેના ઉદ્દિષ્ટ હેતુઓને લક્ષ્યમા રાખીને શાળાના સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ આપવાની અર્વાચીન પદ્ધતિ અતિ પ્રચાર પામી. આ પદ્ધતિનું બધાંતણુ નિયંત્રણમોક્ષ, આનંદ, સ્વાનુભવ, પ્રકૃતિનું અનુસરણ બાલસ્વભાવનું જ્ઞાન વગેરે અનેક અમૂલ્ય સૂત્રો પર રચાયેલું છે અને તે પરથી આપણે તેને સ્વાભાવિક પદ્ધતિ કહી શકીએ આ પદ્ધતિ જર્મનીમાથી સુંદર સ્વરૂપ પામી ઇંગ્લંડમા આવી અને ત્યાંથી છેલ્લાં પચ્ચેમમા આ તરફ ધીરે પગલે અને સત્તાયલા સ્વરૂપમા આવી છે આપણી તાસ્વિક, વાસ્તવિક ને શાબ્દિક પદ્ધતિયો કરતા છેક નિરાળી છે, અપરિચિત છે, અને તેથીજ હાનની શિક્ષણ પ્રતિષ્ઠામા આપણને સવિશેષ નવલતા લાગે છે આપણને ગામઠી શિક્ષણમાથી તથા શાસ્ત્રીઓના શિક્ષણમાથી શાબ્દિક પદ્ધતિ વાગસામા મળી છે, હાનની પરીક્ષક પદ્ધતિયે તેને પુષ્ટ કરી છે અને આપણી સુસ્તીને તે ા છાયા મીઠી લાગી છે તેથી આ નવીન પદ્ધતિનો પ્રકાશ આપણી આખને આજ નાળે છે

આ પ્રમાણે પદ્ધતિવિરોધ એ આધુનિક વિવર્તકાગનો બીજો પ્રવાહ વિષયવિરોધ પદ્ધતિવિરોધ તે હાનના કોલાહલનું મૂળ છે તેના યોગ્ય સત્કાર ને સંપૂર્ણ આચારમા અથવા તો ઐકમત્વ અનાદરમા કલહશાંતિ રહેલી છે પરંતુ સત્કાર કે અનાદર ઉપર જ આપણા માનસિક પ્રસ્ફોટનનો વિકાસ કે સંકોચ ટકી રહેયો છે તે બૂલવાનું નથી પશ્ચિમ માથી જે આ પ્રકૃતિ શાસ્ત્રને સ્વાભાવિક પદ્ધતિ આપીને આપણી સામે પડેલા છે તે બનેને તેણે સ્વીકાર્યા છે ને બહુ અશે લાભ મેળવ્યો, મેળવે છે ને મેળવશે આપણા ભવિષ્યની આશાઓનો આ બને અરોના સ્વીકારમા આચાર યુક્ત સ્વીકારમા આધાર છે ચિંતનાત્મક જીવન જે ક્રિયાત્મક ન બને તો વ્યર્થ છે અને તેથી આપણા પ્રાચીન તેમજ નવીન વર્ગને પ્રયોગો પુષ્કળ પ્રયોગો કરવાનો પ્રાન્નમા જ આચાર ડોરી છે પાશ્ચાત્ય પ્રતિષ્ઠા પર મોહ નખ નારા આપણા નવીન વર્ગનો મ્હોટો ભાગ આ વિષય ને પદ્ધતિનું કંઈ પણ સ્વપ્ન જ્ઞાન મેળવ્યા વગર તેને અભિનંદે છે, નવતાની ખાતર જ તેની પુર જોસમા હિમાયત કરે છે અને અધ પ્રજ્ઞાનિકાની માફક જનસમૂહ પણ તેના પ્રવાહમા ખેંચાતો જાય છે આજમાલ સર્વત્ર હુનર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવાની બલામણો થાય છે કિન્ડરગાર્ટન હાથના ઉદ્યોગો, પદાર્થપાઠો, પ્રકૃતિના અધ્યયનો, પ્રકૃતિના જ ચિત્રો, તેના જ નમુના તેના જ વિચાર અને પ્રકૃતિક શાસ્ત્રના જ મૂળતત્ત્વો સ્વાભાવિક પદ્ધતિથી શીખવવાનો બુમાટ બેઠો રહ્યો છે શિક્ષકો, પરીક્ષકો, ને મેળવાયલા ગણ્યાતા માખાપો વસ્તુઓ, વસ્તુઓ વસ્તુઓદ્વારા શીખવો એમ પોકારી રહ્યા છે શું બાળકને હાથ નથી? શું તેને આખ નથી? શું તે માણસ નથી? એવા પ્રશ્નો પૂછાય છે છતા હજુ પણ વિવર્તકોનો આગ્રહ શબ્દોમાં જ રહ્યો છે. વસ્તુઓ, વસ્તુઓ કહેવામા આવે છે છતા વસ્તુઓ સંબંધે શબ્દો જ શીખવવામા આવે છે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રમા પારગત કરાવવા કરતા નોકરીની લાયકી જ મેળવવાની ઇચ્છા રખાય છે, જ્ઞાનો પામ્મિ કરતા પરીક્ષાની સમજણતાનું વદન કરાય છે જે પરિચિતિ આમ જ લેવાનવામા આવશે તો પ્રાકૃતિક શાસ્ત્ર ને સ્વાભાવિક પદ્ધતિ શાબ્દિકશાસ્ત્ર ને શાબ્દિક પદ્ધતિના સ્વરૂપ

પમા વિકૃત, ઘશે વિચારહીન શબ્દોનું જ પ્રાધાન્ય રહેશે અને સિદ્ધ યશે કે શબ્દો એ યશ્ચ માણસોને મન કોમી જેવા હોવા છતા મૂર્ખોના નાણા છે

નવીન વર્ગના મ્હોટા ભાગની આ સ્થિતિ છે બ્યારે પ્રાચીન વર્ગની સ્થિતિ વિશેષ ખેદ જનક છે સૂત્ર જીર્ણ ને જીવુ તે સારુ એ સૂત્ર પર ચાનતો આ વર્ગ નવીન પ્રવૃત્તિને હસે છે અને પોતે પણ જાણે તેનો ચાતા હોય એમ બતાવી તેને દમદોન માહે પોલ જેવુ કહે છે અસ્તુ. ગમે તે હો આપણા વત્તામાન જમાનાતુ કર્તવ્ય એ બને અશોનિ પોતાના ક્રિયા ત્મક જીવનમા ઉતારવાનુ છે અને આપણા અગ્નને ઉપજાવેલા વિરોધનું શમન કરવાનું છે તે વિષય ને પદ્ધતિની સફળતા માટે સખજ મન્યન કરી તેના લાભ હાનિ તપાસી પછી તેનું પોપણ વા વિસર્જન કરવાનુ છે અને તેની શિક્ષાને માબાપોને, શિક્ષણપદ્ધતિની શાળાઓને પરીક્ષકોને શિક્ષણના હિમાતીઓને સરને યોગ્ય પ્રયોગી કરવાની જરૂર છે

કદાચ પ્રશ્ન ઉઠાવાશે કે જ્યા વિદ્વદ્વર્ગને આ નવીન પ્રવૃત્તિ સમર્થે મધ પ્રયોગી કરવાની જરૂર છે? તા શિક્ષણ એ ભવિષ્યની પ્રગતિ બધારણુ પીજ છે એ પીજના જલ સિચનના કર્તવ્યમાથી મધ પણ મુક્ત થઇ શકતો નથી આપણા શિક્ષકો વિષયને પદ્ધતિના અપરિચિત બધનથી બાધવામા આ યા છે નવી વાચનમાળામા તથા શિક્ષણના અ ય વિપ યોમા જે પ્રકૃતિક શાસ્ત્રની સત્તા બ્યાપી રહી છે તેવુ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય આપણી બાપામા લગ ભગ નથી જે રિપોના મૂળતત્ત્વો બાળકને શીખવવાના છે તે વિષયોનુ કંઈક નિરોપ ગ્ઝાન શિક્ષકોને હોવુ જોઇએ અને શિક્ષક તેવુ ગ્ઝાન મેળવી શકે માટે પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રનુ સાહિત્ય ઉભુ કરવાની જરૂર છે વિદ્વદ્વર્ગની પહેલી ફરજ તે આ જો આ સાહિત્ય ઉભુ યશે નહિ તો પછી અગ્ઝાન શિક્ષકો પાસેથી અગ્ઝાન અને કદાચ ખોટુ ગ્ઝાન બાળકે શીખશે

આ પ્રાકૃતિક વિરોનોની બધી શાખાના તથા સ્વાભાવિક પદ્ધતિના અસખ્ય ઉત્તમ પુસ્તકો અગ્રેજી ભાષામા છે એટલુ જ નહિ પણ સ્વાભાવિક પદ્ધતિથી રિપયો શીખવવાની સ્વતત્ર વાચનમાળાઓ પણ છે જેમાનુ કશુ આપણામા નથી જો આપણા શિક્ષકો અગ્રેજી જાણતા થાય તો આ વિષય ને પદ્ધતિના અગ્રેજી સાહિત્યનો લાભ લેઈ શકે અને તે સા હિત્યના અભ્યાસના પરિચયને પાંણામે તેવુ જ સાહિત્ય પોતાની માનુભાસમા ઉત્પન્ન કરવાને તે લલચાય આટલા માટે આપણી ટ્રેનિંગ કોલેજોમા અગ્રેજી લખન થઇ શકે કે કેમ તે વિશે વિચાર ચલાવવાની તથા યોગ્ય યોજના, અમલમા મૂકાવવાની આપણા વિદ્વદ્વર્ગની બીજી ફરજ છે હિન્દના ઘણાક ભાગની ટ્રેનિંગ કોલેજોમા અગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ થયલુ છે અને આપણી ટ્રેનિંગ કોલેજોમા અભ્યાસક્રમનુ તથા હમણુ નવી ઉદ્ઘાવામા આવેલી પ્રાવેશિક નિશાળોના અભ્યાસક્રમનુ સક્રમ અવનોકન કરવાથી અગ્રેજી શિક્ષણ દાખન કરવાની શક્યતા અસંભવિત ભાસશે નહિ આપણા સાહિત્યની તથા શિક્ષણની યોગ્ય અભિવૃદ્ધિને માટે આ બને બાનતો વિચારવાની તથા આચારમા મૂકવાની જરૂર છે કાગ આ વિરોધી પ્રવૃત્તિનુ યોગ્ય શમન કરશે એમ ધારી તેની ઉપેક્ષા કરવામા આવશે તો આપણા શકિતમાન વર્ગે શક્તિને સમય અનુકૂળતા પોતાનુ કર્ત ય ન બતા યુ એમ કહેવામા અતિશયેક્તિ કરેલી કહેવાશે નહિ

જનાભાઈ અમીચંદ પટેલ.

* સાહિત્યપરિપદ્ધને માટે આ નિબધ લખવો ધારેલો તેથી આ વાક્યો મૂખયના છે.

વૈદિક તથા પૌરાણિક પૂજા, મનુસ્મૃતિ,

અને

વેદની પ્રાચીનતા.

૭

ઋગ્વેદના સૂત્રોમાં આપણને કેટલીક કથાઓ મળે છે. એ કથાઓને પાછળથી આજણુ ઋષિઓમાં વિસ્તૃત કરવામાં આવેલ છે. પાછલા વખતમાં જે નિયમો સામાન્ય બંધન તથા વેદની આજ્ઞાનુસાર રચિત હતા તેને બહુ બહુ રીતે ફેરવી નાખવામાં આવ્યા હતા. ધાર્મિક કેળવણી તથા યજ્ઞોની પ્રક્રિયાના વિધાનો, તેમ જ એ કર્મોના ઇનામો સેવા, ઇત્યાદિ વિચારો ખાસ કરી આજણુના જ છે. તો પણ કક્ષીવત્, જેના સૂત્રો ઋગ્વેદના પ્રથમ તથા નવમા મંડળમાં આવેલ છે, અને જે તેના નામ ઉપરથી તથા બીજા વિશેષ વાર્તાત્મક કારણો ઉપરથી ક્ષત્રિય હતો એમ લાગે છે, તેણે સ્વનયરાજ પાસેથી જ્ઞાન લીધાનું કહેવાય કહેવાય છે, અને તેને મનુ વાર્તાત્મક થયાનું કહે છે. જુવો મનુ ૧૦-૭૬ તથા ઋગ્વેદભાષ્ય ૨૫ ૩૦. આ વાક્ય ઋગ્વેદ ૧-૧૮-૧ ના તરીકે રોએને લીધું છે, તે એ છે કે, યાજ્ઞનાધ્યાપનેચૈવ વિશુદ્ધા જ પ્રતિગ્રહાત્. આનું બાપાતર તે એમ કરે છે કે— (“ યાજ્ઞ તથા અધ્યાપનમાં વિશુદ્ધ અને પ્રતિમહાથી ”). આ મનુ ૧૦-૧૦૮, ૧૧૦ માં છે તો પણ વિશુદ્ધાનો અર્થ અશુદ્ધ નહિ, પણ શુદ્ધ થાય છે ભાષ્યનો લેખ વિશુદ્ધા જ પ્રતિગ્રાહ એમ જોઈએ. આને માટે એ જ મનુ (૧૦-૭૬) ના શબ્દો સુધારેલા છે. આના વિવેચન અર્થે એક કથા કરેલી છે કે, જે કે કક્ષીવત્ કવિગ તંત્રનો પુત્ર હતો, તો પણ તેનો ખરો પિતા વૃદ્ધ ઋષિ દીર્ઘતમસ્, કે જેના સૂત્રો ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળમાં છે, તે હતો આ કવિને રાજાએ પોતાની વતી પ્રાચીન પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું તો પણ, રાણીએ તે વૃદ્ધ ઋષિને જોવાની ના પાડી અને પોતાને બદલે એક આકરડીને મોકલી. એ આકરડીને દીર્ઘતમસ્ ઋષિથી થયેલો પુત્ર કક્ષીવત્ હતો, અને ઋષિના પુત્ર તરીકે તેણે યજ્ઞ કરીને જ્ઞાન લીધું હતું. આ વાર્તાનું કારણ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આજણુએ પોતાના નિયમો બદલાવાની બહુ ચટ હતી વેદના ઋષિઓ આજણુના નિયમો પાળવામાં પૂર્ણ હતા કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. એ વખતે એ નિયમની હયાતી પણ નહોતી. કક્ષીવત્ આજણુનો કે ક્ષત્રિયનો, અથવા આકરડીનો કે રાણીનો પુત્ર હતો, એ નક્કી થવું અશક્ય છે, તો પણ જે સમયમાં તે થયો છે તે પ્રમાણે તે આજણુ અને ક્ષત્રિય, એ બંનેના કર્મ કરી શકે એવું હતું. પ્રૌદિસર લેસન કક્ષીવત્ના પિતા દીર્ઘતમસ્ને બગાલના દક્ષિણ ભાગેમાનો આજણુ માને છે, અને તે અગ તથા કલિગોમાનો હતો.

આ બાબતમાં રાણીનું નામ પણ સુદૃષ્ટ્ય હતું અને તે બગાલની એક પ્રજા સુદૃષ્ટ્ય કહેવાતી હતી તેને મળતું છે જુવો વિષ્ણુપુરાણ, ૫. ૧૮૮. મહાભારત, ૧-૧૭૫ માં દીર્ઘતમસની કથામાં મોઘર્મ શબ્દ છે અને જેનો અર્થ પ્રૌદિસર લેસન pastoral law (બરવાડનો નિયમ) કરે છે, તેમાં કંઈ ખાસ અર્થ હોવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પાછળથી ધણે ફેરફાર કરેલો જણાય છે. પાછલા સમયમાં વેદના સૂત્રોના ધ્વનિ શૂદ્રને સંભળાવવો તે પણ પાપ ગણાતું હતું, છતાં ઋગ્વેદમાં કેટલાંક સૂત્રો શુભામના પુત્રથી રચિત છે તે બ્રાહ્મણોએ કયુલ રાખેલાં છે. ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડ-
ળમાં કેટલાંક સૂત્રોનો ઋષિ કવચ ઐશ્વર્ય છે, એ જ કવચને શુભામપુત્ર તરીકે યતુમાંથી ખાતલ કરેલો હતો અને તેના ઉપર દેવોની કૃપા જોવાથી તેને પાછો દાખલ કરવો પડેલો હતો. આ વાત ઐતરેય અને કૌષીતકી બ્રાહ્મણો કયુલ કરે છે, તથા મહાભારતમાં વળી કવચને નિષાદ કહેા છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૨-૧૯:-

ઋગ્વયૈ સરસ્વત્યાં સત્રમાસત | તે કવચમેલૂપં સોમાદનયન્દાસ્યા: પુત્ર: ક્રિતવો બ્રાહ્મણ: કથં નો મધ્યેદીક્ષિષ્તેતિ | તંવાહિર્ધન્વોદગ્રહજ્ઞૈનં પિપામા હતુ મરસન્યા હદકં મા પાદિતિ | સ-
વાહિર્ધન્વોદગ્રહ: પિપાનવાવૃત્ત ઇતદપોનસીપમવપ્રદેવત્રા બ્રહ્મણે ગાતુરેતિતિ | તેનાપામિય
ધામોપાગચ્છત્ | તમાપોડનૂદાયંસ્ત સરસ્વતી સમત પર્યાવાત્ | તમાદ્વાપ્યે તર્હિ પરિસારમિ-
ત્પાચક્ષતે | યદેનં સરસ્વતી સમતં પરિસાર ॥ તે વા ઋગ્વયો ડનુક્ન્ પિદુર્વો ઇમ દેશ ઉપેમહવા-
મરાજિતિધેતિતમુપાહ્વયંત | તમુપહ્વયૈતદપોનસ્ત્રાયમકુર્વંત પ્રદેવત્રા બ્રહ્મણે ગાતુરેતિતિ ॥

કૌષીતકી બ્રાહ્મણ, ૧૧:-

માધ્વમા: સરસ્વત્યાં સત્રમાસત | તદ્વાપિ કવચો મધ્યે નિપસાદ ત હેમ ઉપોદુર્દાસ્યા વૈ ત્વં પુત્રો-
ડસિ ન ધયંત્વયા સહ મક્ષયિષ્યામ જ્ઞતિ | સહ કુલ: પ્રદ્રવત્પરસ્વતીમેનેન સૂક્તેન તુષ્ટાવ | તહેયમન્વે-
યાય | તત હેમે નિરાગા ઇ મેનિરે | તંહાન્વાનૃલ્યોચુર્કપે નમસ્ત અસ્તુ મા મા હિંસાસ્ત્વંચેન:
શ્રેષ્ઠોડસિયત્વેયમન્વેતીતિ | તદ જ્ઞાપયા ચક્રસ્તસ્ય હ ક્રોવ વિનિન્યુ: | સપ્પ કવચસ્થેયમહિમા
સૂક્તસ્ય ચાનુવેદિતા ॥

ટીકા:-ઉપોદુ: પરુપ વદિતવંત: ॥ નિરાગાનિકૃષ્ટોરાગોયેપા ॥ અન્વાનૃત્ય વિનયેન નૃત-
મનુસૃતાહ્વ ॥ જ્ઞાપયાંચકુ: સંતોષયાંચકુ: ॥ .

વેદ અને કાવ્ય વચ્ચેનો દેખીતો ભેદ ટ્યુબિંગનના પ્રોફેસર રોથે બહુ સારી રીતે બતાવ્યો છે. એમણે વેદાધ્યાસમાં લાંબો કાળ ગાળ્યો છે. તેના મત પ્રમાણે મહાભારત તેના પૂજા સ્વરૂપમાં જુદાની પછી રચાયેલ છે. (Zur Litteraturund Geschichte des Veda. Drei Abhandlungen von R. Roth, Doctor der Philo-
sophie. Stuttgart, 1846). તે કહે છે કે—“કાવ્યોમાં વેદ અપૂર્ણ રીતે જણાયેલ છે; કર્મકાંડ વધુ નહોતું તે પૂર્ણ છે. વેદની કથાઓ તેની સ્વભૂતિમાંથી જ નીસરી છે, અને અગ્નિ, ઇંદ્ર, મિત્ર, અને વરુણના ધર્મની જગ્યાએ બુદ્ધી જ પૂજા ચક્રાયલી છે. આ વાત બહુજ ખાતરી લાયક છે. ભરતખંડના ધાર્મિક જીવન અભિવ્યક્તિમાં વિરોધ દેખાય છે, અને

એ અથો આપણી ચક્ષુ આગળ અરણ્યના ઝાંઝવાનાં જળની માફક દેખાય છે, અને ખરૂં જીવન, ક્રિયા કાળમા તે થયા, એ વિષે આપણને કંઈ તે બતાવતા નથી, અને ઇસ્કીલ-સના કરુણારસી નાટકો અને સિસેરોના તત્વવિચારના નિબંધોની માફક તેઓ છે લીશિયા અને ઇજિપ્તનાની અત્યંત અપૂર્ણ મૂર્તિઓને આપણે કિમતી ગણિયે છિયે, કેમકે તેઓ ગ્રીક કલાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, પરંતુ આપણે તેઓ ફિડિયાસના યત્રમા કે લડન દ્વારાજાના પૃથક્કરણના ઓરડામા તૈયાર થયાં હતા એમ જો કહિયે, તો અતુષ્ય દેહની રચનાના સપૂર્ણ નમુનાઓ આપણે જાણિયે નહિ

બીજી પ્રશ્નઓના બાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસો ઉપરથી નીકળી શકે છે તેવી રીતે વેદના ઇતિહાસ ઉપરથી સમય નિર્માણ તો થઈ શકે તેમ નથી. તોપણ એ વૈદિકકાળના ઇળદાર બાષા શાસ્ત્રમાથી ઇતિહાસની શૃંખલા ઠઠાય શોધી શકાય છે, અને તે ઉપરથી વૈદિક બાષા શાસ્ત્રના ચાર કાનકમ બાધી શકાય છે જે આપણે અથોના વર્ગ પાડી શકિયે તો તેમનો - કાલક્રમ બાધી શકાય એમ છે

ભરતખંડની કાવની વિદ્યાઓ પણ જો કે કાલક્રમમા ગોઠવાઈ નથી, તોપણ તેના મૂળ વૈદિક અથોમાથી મળે છે તેઓ એક જ કાળે તો થયેલ નથી જ, પણ તેમના મૂળ એક થયે બરા માનવધર્મ જે કે અતિ પ્રાચીન ઋષિકૃત નથી તોપણ તે સર્વથી જીર્ણતો લાગે છે શકુતલા અને ઉર્વશી જેવા નાટકો જે કે પેરિક્લીઅન કાવનાં નથીજ જણાતાં તેઓ સંસ્કૃત બાષા જ્ઞાનના એમેદ્દાફિયન સમયના જણાય છે પણ એ અને બીજા સંસ્કૃત અથો ગમે તેટલા જૂના હોય તોપણ ભરતખંડના બાષા જ્ઞાનનો જે ભાગ દુનિયાના ઇતિહાસ સાથે સબ્ધ રાખે છે, અને જે માનવ ખુદિની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે— માત્ર પૂર્વમા જ નહિ, પણ આખી સૃષ્ટિમા તે બેશક બહુ જુનો છે આર્ય પ્રશ્નનું અત્યંત પ્રાચીન પુસ્તક—જદ અસ્તતા અને હોમરથી પણ પ્રાચીન પુસ્તક—ત્રણ હજાર વર્ષથી શોધાયુ છે, એમ કહેવું મુશ્કેલ તો છે, અને તે ગગાતટ ઉપરની કોઈ પણ પરિપદે નહિ, પણ ઇગ્નિથ સુવિવરસીંગના વિદ્યાનયે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેની પ્રતિઓ જે પદ્યર્થો ઉપર લિખિત હતી તે પદ્યર્થની નાશવતતાને લીધે તેની અતિ પ્રાચીન લિખિત પ્રતિઓ પણ જોઈયે એટલી મળવી મુશ્કેલ છે, અને તેથી ઈ. સ પૂર્વ ૮૦૦ વર્ષ ઉપર જે સ્થિતિમા વૈદિક સૂત્રા લશે એ સ્થિતિમા મળવા મુશ્કેલ છે એ અચની સમાપ્તિ લાઇકરગસના સમયમા થઈ છે તેથી તેના કાન્ય સ્વરૂપ હોમરના પૂર્વકાળના જેથી છે આપણે અશ્વદ્વાજુ કહેવાઈયે તો તેમા આપણો હોય નથી, તોપણ તેની ખુબીઓ તપાસીને તેને બની શકે એટલો ન્યાય તો આપણે આપવો હકિત છે જ

ભરતખંડના બાષાશાસ્ત્રના પુસ્તકોનું અવલોકન કરતા આપણે વૈદિક અને અવૈદિક અથોને તથા તેમની આસિયતને ઓળખવી તથા તેને છૂટા પાડતા આવડવા જોઈયે પ્રત્યેક પુસ્તકનું અવલોકન આપવાની બારીકીમા પેલા વગર સામાન્યાવલોકન આપિયે અનૂતે તેમાથી પણ કેટલીકવાર માત્ર તે અચના બાહ્યદર્શનથીજ તેનો કાળ જાણી શકાય છે; વ્યાકરણનું કંઈ ખાસરૂપ માત્ર વૈદિક કાળમા હતું એમ જણાય છે, અને તે કાળક્રમ જાણવામા મુખ્ય

સાધન છે વળી મનુષ્ય પણ કદાચ વૈદિક સ્વરૂપ દેખાય છે, કેમકે વૈદિક સ્વરૂપના કાવ્યોને જ તેણે માત્ર કાવ્યના શ્લોકરૂપ કરેલ છે, અને કાઠવાર તો તેણે શબ્દો પણ ફેરવેલા નથી, અને તેમાં જે નવીનતા છે તે દેખાઈ આવે એવી છે

વૈદિક ગદ્યભાષા ખાસ જૂદી જ કદાચ છે, અને અવૈદિક કાવ્યમાં હદના નિયમો દેખાય છે વેદમાં પણ એવા મુદ્દા હોય દેખાય છે, પણ તે ઉપરથી તેના પ્રાચીન અર્વાચીન ભાગો ઓળખી શકાય છે આથી કાવ્યના બે મુખ્ય ભાગો સ્પષ્ટ સમજાય છે, અને ભાષા ક્રમસર સુધરતી આવેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે અનુષ્ટુપ શ્લોક વેદમાં દેખાતો નથી પણ ત્રિષ્ટુપ છે, અને વૈદિક ગદ્ય સમજવા માટે કોઈવાર અનુષ્ટુપ વાપરેલ છે તે પાછસથી થયેલ જણાય છે. (સમગ્ર શ્લોકો જુઓ વેમરફ્ટ In dische Studien, ૧-૫ ૪૭) તે નવીન સ્પષ્ટ દેખાય છે

એ આશ્ચર્યજનક છે કે પાણિનિમાં પણ વૈદિકકાલના રહ્યા પક્ષમાં તેમાં ઝૂઝોક શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે. ૮ પાણિનિ, ૪-૧-૬૬, ૪-૩-૧૦૩-૧, ૪-૩-૧૦૭). વૈદિક સૂક્ત અને બ્રાહ્મણોમાંના કાવ્યને પુરાણોમાં ઝૂઝોક રહેલ છે, પણ તે બીજા ગ્રંથોના કસ્તા જુદા જ છે દાખલા તરીકે કદના સૂક્તો કે બ્રાહ્મણોને હમેશાં કઠા કહેલ છે. હાલની પદ્ધતિના હોને કાર્મિક શ્લોકો કહેવા બેઠયે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં તૈત્તિરીય કહે છે વાદ્મી-ક્રિમાં શ્લોકો કહેવાય છે (પાણિનિ, ૨-૪-૨૧) અથેષ્ટ કવિતાઓમાં ૮૬ પદ્ધતિ પ્ર સંગોપાત નોર્મન સમય પછી દેખાય છે, તો પણ ઉપમાદિ અલકારની પ્રાચીન ટ્યૂટાનિક પદ્ધતિ સિવાયના કાવ્ય નોર્મન સમયની પૂર્વ લખાયલા જણાય છે માદનામાપ કેવિનસ પહેલા વપરાતા, તો પણ મ્લિન્સ અને આક્રિશ્લોકસ તેના શોધક કહેવાય છે, એટલે કે ખરી રીતે હદશાસ્ત્ર તેમણે રચ્યાતુ કહેવાય છે એથી ઇ સ પૂર્વે ૮ મા સૈમના અતપર્યત માપનાજા કાવ્યો નહોતા જર્મન ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ૧૨ મા સૈકાના કાવ્યો ૧૩ મામાં મૂકાય છે દાખલા તરીકે “Reinhardt For” નામનું પ્રાચીન હાર્મ જર્મન કાવ્ય ૧૩ મા સૈકામાં થયેલું તે ૧૨ મા સૈકામાં લખાયલા કાવ્યની નવી આદતિ માત્ર છે, એમ ક્રિમે શોધેન છે ૧૩ મા સૈકામાં નવીન રૂપમાં આવેલા બીજા કાવ્યોમાં Crescentia Duke Eust, અને Roland Song છે.

ત્યારે હવે મહાભારત, રામાયણ, મનુ, અને પુરાણોમાં, તેમ જ સર્વ સૂત્રો તથા દર્શ નોને વૈદિકકાલમાંથી કાઢી નાખતા ખરેખર વૈદિકમાત્રા શુ રહે છે, તે આપણે બેઠયે એ કાળમાં ચાર કાળક્રમ થયા છે, એમ પૂરતા પ્રમાણથી કહી શકાય છે એ કાળો-હદસ સમય, મત્રસમય, બ્રાહ્મણ સમય, અને સૂત્રસમય—છે એ રીતે લેખોના સ્વરૂપો ઉપરથી સમજી શકાય છે. આ સમયો એક પછી એક એમ ક્રમસર થયા છે, એમ સાબીત કરવાને કહેવું બેઠયે કે સૂત્રગ્રંથોની રચનાથી બ્રાહ્મણ રચના પૂર્વની જણાય છે, તેની પૂર્વ મંત્ર સમય હતો, અને તેની પણ પહેલા હદસ કાવ્ય હતો. એમ જણાય છે

ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

જરથોસ્ત.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।
અમ્યુત્યાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥
પરિત્રાણાય સાધૂના, વિનાશાય ચ્વદુષ્ક્રુતામ્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંભવામિ યુગે યુગે ॥

જોશ, જેમ પોતાના ધર્મના સ્થાપક તરિકે મહાત્મા યુદ્ધદેવને માને છે; ખ્રિસ્તીઓ જેમ જીસસ ક્રાઇસ્ટને માને છે, તેમ પારસીઓ, પારસીઓના, અર્થાત્, જરથોસ્તીઓના ધર્મના સ્થાપક તરિકે, મહાત્મા જરથોસ્તને માને છે.

કેટલાક કાલ ઉપર, પૂર્વ તથા પશ્ચિમના વિદ્વાનેને જરથોસ્તની હયાતી વિષે જ શંકા હતી. તેઓ જરથોસ્તને એક કલ્પિત પુરૂષ તરિકે માનતા હતા. પગ્તુ, શોધખોળના વધતા જતા ઉત્સાહથી, વિદ્વાન સંશોધકો, તે મતને અસત્ય ઠરાવી શક્યા છે. પારસીઓના ધર્મના સ્થાપક તરિકે ગણાતા, મહાત્મા જરથોસ્ત, પૂર્વે, આમુક વર્ષ પર થઇ ગયા, એમ હેમણે મિશ્ર કર્યું છે.

જરથોસ્તીઓ (પારસીઓ) પ્રથમ, એમ માનતા કે ‘અવસ્તૈક સાહિત્ય’ સર્વાશે, માત્ર જરથોસ્તેજ લખ્યું છે. ‘ગાથાઓ’ જ માત્ર જરથોસ્તલિખિત છે અને અન્ય ભાગ પછીથી લખાઇ ઉમેરાયેલો, એમ આધુનિક મત છે. પરમેશ્વરનું પૃથ્વી અને સ્વર્ગવિવરણ, ખગોલ, જ્યોતિષ, વૈદક, તત્ત્વજ્ઞાન, આદિ વિદ્યાઓનો તે સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મગ્રંથારિત અવસ્થામાં, જરથોસ્તે, પરમેશ્વરને પ્રત્ન કરેલા છે તે પ્રત્નો તથા હેમના ઉત્તર (ધર્મરદત્ત) હેમાં છે. જરથોસ્તીઓ પર્મેશ્વરને ‘આહુર-મઝ્દા’ કહે છે.

‘અવસ્તા’, હેમાં મુખ્યત્વે કરી ‘ગાથાઓ’, ‘જરથુષ્ટ્ર’ પૂર્વે થઇ ગયા છે, અને હેમણે, હેમના ધર્મસિદ્ધાન્તોનો, બાક્ટ્રીઆ અને હેનીઆસપાસના પ્રદેશોમાં ઉપદેશ અને પ્રસાર આરંભ કરી દીધો હતો, એમ કહે છે. કેટલાક બાક્ટ્રીઆને બદલે મીડીઆમાં ગયા અને ત્યાં ઉપદેશ કરીધો એમ કહે છે.

સુપ્રસિદ્ધ, પ્રાચીન રોમન અને ગ્રીક ગ્રંથકારો, જરથોસ્તને માગીઓના અધ્યક્ષ તરિકે વર્ણવે છે. જરથોસ્તના સમય પૂર્વે અને પછી પણ ધર્મગુરૂ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને ‘માગી’ નામથી સર્વ ઓળખતા. તેઓ, હેમને, એક મુનિ, અને કેવળ તત્ત્વજ્ઞ કહે છે એટલું જ નહિ, પણ તે નામથી પ્રચલિત જરથોસ્તી ધર્મના સ્થાપક પ્રચારક તરિકે પણ વર્ણવે છે.

ગ્રીક ઇતિહાસનો પિતા હેરોડોટસ પણ હેના ગ્રંથમાં, માગીઓના ધર્મ સંબંધિ

અને, 'અવસ્તા' એ કોઈ સિદ્ધતા ઉપદેશવચનો ઉપર બંધાએલા અન્ય છે એમ કહે છે અને તે સિદ્ધત્વ પશ્ચ કાંઈક વર્ણન કરે છે. કેટલાક અન્યકારો એમ પણ કહે છે, કે જગ-વિખ્યાત વિદ્વાન જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ, પાયથાગોરસ અને હર્મીપ્પસો, વસ્તુતઃ, જરથોસ્તી ધર્મનો, જ્યોતિષ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ત્હેને ભંડાર ગણીને, અભ્યાસ કર્યો હતો.

હજાર વર્ષ પર લખાયેલો પેહેલવી ભાષાનો પુરાતન અન્ય 'દીનકર્દ' પણ જરથોસ્તના જીવન અને શિક્ષાવચનો સમ્બન્ધિ સાફ વર્ણન આપે છે.

તે સિવાય તેટલો જ પુરાણો અન્ય 'જદ્સ્પરમ્' પણ જરથોસ્તના જીવન અને શિક્ષાવચનો વિષે ઠીક ચર્ચા કરે છે.

પેહેલવી ભાષાના અન્યો ઉપરાન્ત, મુસલમાન અન્યકારો પણ તે સમ્બન્ધિ લખે છે. દશમા સદીના મુસલમાન ઇતિહાસકાર અલ્ખીઝની, મસુદી, અને શરસ્તનીના અન્યોમાં તે સમ્બન્ધિ વર્ણન આવે છે.

વળી આસીરીઅન અને ઇઝપસીઅન લેખકોના અન્યોમાંથી પણ તે સમ્બન્ધિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

અવસ્તૈક સાહિત્યનો ધણો ભાગ નષ્ટ થવાથી, અને અસ્તિત્વમાં રહેલી, જે ગાથાઓના ભાષાન્તર થયાં છે, તે જરથોસ્તની, કેવલ, ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરે છે. પ્રશસ્ત જરથોસ્તી ધર્મના અન્ય નાશ કરવાનો આરોપ મહાનૂ સિકન્દરને શિર છે. ઇ. પૂ. ૩૩૧ માં, જ્યારે સિકન્દરે ઇરાન પર ચઢાઈ કરી, અને ઇરાનની રાજધાની પર્સિપોલીસમાં આવેલા, જર્કેજની રાજમંદિરને, બાળા દેવાનો આદેશ કરી બળાવરાગ્ય ત્હારે તે પુસ્તકો નષ્ટ થયાં હતાં. જ્ઞારે ત્હેણે આગ લગાડવાનો આદેશ કર્યો હતો ત્હારે તે મત્ત અવસ્થામાં હતો. પરન્તુ આગ શરૂ થતા થતામા ઘેન ઉતરી જવાને લીધે આગ હોલવવાનો હુકમ કરવાથી કેટલાંક પુસ્તકો બચવા પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩૬-૭ માં કાદેસીઆ અને નહુવન્દના સંગ્રામમાં, આરબોએ જ્ઞારે ઇરાનીઓને હેલા સાસાનીઅન રાજા યજ્દજર્દની નાપકી નીચે હરાવ્યા અને ત્હેમને મુસલમાન ધર્મને અથવા તો મરણને શરણુ થવાની ફરજ પાડી તે સમયે પણ કેટલાક અન્યોનો નાશ થયો હતો.

ઉપર ક્ષિપ્ત પ્રમાણેથી જરથોસ્ત એ કલ્પિત નહિ પણ ઐતિહાસિક પુરૂષ હતા અને તેજ પારસીઓના ધર્મના સ્થાપક હતા એમ સિદ્ધ થયું છે. અસ્તુ.

૧૦

પૂર્વ તથા પશ્ચિમના, અનેક સંશોધક પંડિતો, જરથોસ્તની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કર્યા બાદ, ત્હેમનો સમય નિર્ણય નથી કરી શક્યા.

એ સમ્બન્ધિ પડિતોના ત્રણ વિભાગ થઇ શકે છે.

૧-જે જરથોસ્તને ઇ. પૂ. ૪૦૦૦-૬૦૦૦ મૂકે છે તે.

૨-જે હેમને ઇ. પૂ. ૧૩૦૦-૧૪૦૦ માં મૂકે છે. તે

૩-જે હેમને ઇ. પૂ. ૫૦૦-૬૦૦ માં મૂકે છે તે.

ઇ. પૂ. ૪૮૦ માં, જુર્જનને ગ્રીસ ઉપર ચઢાઇ કરી તે પૂર્વ ૬૦૦૦ વર્ષ ઉપર જરથોસ્ત ગયા એમ ઠાથોજીનીસ કહે છે કેટલાક, ઇ. પૂ. ૧૧૮૦ માં ટ્રોયની લઢાઇ થઇ તે પહેલા ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપર તે થઇ ગયા, એમ કહે છે. કેટલાક ઋગ્વેદ સંહિતા ઉપરથી અવસ્તાની તિથિ નક્કી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ પડિતો ઋગ્વેદનો સમય નિર્માણ કરવામાં એકમત થયા નથી, એટલે અવસ્તાનો પણ સમય નિર્માણ નથી. વેદની અને અવસ્તાની ભાષાઓ, બંને ઘણી મળતી છે અને બંને એક જ મૂલમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે એમ સિદ્ધ થયું છે, તો વેદનો સમય નિર્માણ કે તરત જ અવસ્તાનો અને જરથોસ્તનો સમય પણ નિર્ણય શકાય. ડૉ. હાંગે કરી આપ્યું છે કે બ્રહ્મારે આર્યો જુદા પડ્યા ત્યારે જરથોસ્ત જીવતા હતા. જે, ધરાનની ઉત્તર પૂર્વે ગયા તે ધરાનીઓ એટલે પર્શિઅન્સ કહેવાયા અને જે પશ્ચિમ તરફ ગયા, તે સિન્ધુ નદીના નામ ઉપરથી હિન્દુ કહેવાયા. પ્રાત સ્મરણીય ભદ્ર મે-કસ મૂલરે, આર્યોના જુદા પડ્યા પછી, વેદ લખાયા હતા એમ બતાવ્યું છે. પણ તેઓ ક્યારે જુદા પડ્યા તે સમય નિર્માણ કરવામાં એક અન્તિમ નિર્ણય થયો નથી તેથી ઋગ્વેદ કે અવસ્તાનો પણ સમય નક્કી નથી થયો. પરન્તુ હજી પ્રયત્નો ચાલુ છે.

જેઓ જરથોસ્તને ઇ. સ. ૪૦૦૦ થી ૬૦૦૦ કે ૬૦૦૦ થી ૮૦૦૦ પૂર્વે મૂકે છે તેઓ હોઆમ અને જમશેદને જરથોસ્ત તરિકે જુલે છે. મજદીયસ્ત્રી (મજદ=પરમેશ્વર, =પરમેશ્વરને માનનારો ધર્મ) ધર્મના જે ધર્મગુરુઓ માગી કહેવાતા હતા તેઓ જરથોસ્તનો ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી પણ માગી તરિકે કામ કરતા હતા અવસ્તામાં હોઆમ, અને જમશેદને મજદીયસ્ત્રી ધર્મના સિદ્ધ (Prophet) તરિકે વર્ણુવામાં આવ્યા છે પ્રાચીન લેખકો હોઆમ અને જમશેદને ગુસ્તારપ (વિસ્તારપ) ના સમયમાં થઈ ગયેલ જરથોસ્ત તરિકે લખી ગયા છે તે જૂલ ખાઇ લખ્યું છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો તો મત છે. રાજા ગુસ્તારપ, એ ધરાન અને તે આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્યકર્તા હતા અને તે કીઆનીઅન વશનો હતા. પાચસો અને બસો વર્ષ સુધી અનુક્રમે ધરાન ઉપર રાજ્યકર્તા તરિકે આસીરીઅન્સ અને મીડસ લોકોના આવી ગયા પછી કીનીઅન વશનો અન્ત આ-ઓ હતા. ઇ. પૂ. ૫૩૬ માં મહાન સાયરસ, મીડસ લોકોને કહાડી મૂકી, રાજ્ય કરતો હતો. તેટલા માટે જરથોસ્તને કાષ્ટ પહેલા ચાર હજાર કે છ હજાર વર્ષ પૂર્વે મૂકવા તે અશક્ય લાગે છે.

ત્રીજા વર્ગવાળા જરથોસ્તને કાષ્ટ પૂર્વે લગભગ ૫૦૦૦, ૬૦૦૦ વર્ષ ઉપર મૂકે છે. અવસ્તા ઉપરથી આપણને માન્ય પડે છે કે જરથોસ્તના ધર્મનો સ્વીકાર અને પ્રચાર, રાજા ગુસ્તારપે (વિસ્તારપે) કર્યો હતો. ગુસ્તારપ (વિસ્તારપ) અને ગ્રીક ઇતિહાસમાં આવતા

હિસ્તારસ્પ, બન્નેના ઉચ્ચાર મળતા આવે છે, એટલે જોએ જરથોસ્તને ઇ પૂ ૬૦૦૦ મા મૂકે છે તેઓ એમ કહે છે, કે જરથોસ્ત રાજ એકીમીનીસના વશજ, ઇરાન અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ઇ પૂ ૫૨૧ ૪૮૫ મા રાજ્ય કરતા, ડેરાયસ હિસ્તારસ્પના રાજ્ય સમયમા યદ્ધ ગયા હતા ધણા વિદ્વાનોએ આ મત સ્વીકાર્યો પણ જેમ જેમ અવસ્તાનો અભ્યાસ વધતો ગયો અને શિનાનેખાદિના સરોધન થવા માડ્યા તેમ આ મત સ્વીકારનારની સંખ્યા અ પ થવા માડી અને અવસ્તામા આવે છે તે વિસ્તારસ્પ અને હિસ્તારસ્પ એ બે બિન હતા અને સમયાન્તરે થયા હતા એમ સ્વીકારવા લાગ્યું

અવસ્તા ઉપગ્રી સિદ્ધ થાય છે, કે જરથોસ્તના ધર્મનો સ્વીકારક, અને પ્રચારક વિસ્તારસ્પ રાજા હતો, અને જો કે ડેરાયસ ગાદીએ બેસે હતો પરંતુ ત્હેનો પિતા હિસ્તારસ્પ, રાજા પણ ન હતો, અને ગાદીએ પણ બેસે ન હતો

ખીજી ઇરાનના રાજાઓ શિનાપટ્ટ રાખતા અને તે ઉપર પોતાની વશાવલી તથા પોતાના રાજ્યમા થયેલા સ્મરણીય બનાવો તે ઉપર લખી રાખતા તે શિનાપ ઉપર, ડેરાયસે પોતે, તે રાજા એકીમીનીસનો વશજ છે, એવું લખ્યું છે પણ આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ અવસ્તાર્પ (યસ્તાર્પ) જે અવસ્તામા આવે છે તે તો કિઆનીઅન વશનો હતો

ત્રીજી —અવસ્તામા આવે છે તે વિસ્તાર્પ (યસ્તાર્પ) ના પિતાનું નામ કે—લોહુ રાર્પ હતું, અને ડેરાયસ, હિસ્તાર્પનો પુત્ર હતો આ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે જોએ ડેરાયસને જરથોસ્ત માને છે તે પુત્રને પિતા માને છે ડેરાયસનો પિતા હિસ્તાર્પ કદિ રાજ્યાસન પર બેઠો ન હતો માટે તેઓ એમ માને છે.

ચોથું ડેરાયસ હિસ્તાર્પસે, જે જ થોસ્તના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હત વા પ્રચલિત કાવ્યો હત તો ત્હેણે શિનાપટ્ટ ઉપર માભિમાન જરથોસ્તનું ઉવનચ્છાન્ત અને ત્હેના શિશ્વાવયનો લખાવ્યા હતા પણ ત્હેને બત્લે ત્હેણે નથી ત્હા જરથોસ્તનું નામ લખ્યું કે નથી નવો ધર્મ સ્વીકાર્યું લખ્યું મહાત્માનો જન્મ અને નીન ધર્મનું સ્થાપન, અને ત્હેનો પ્રસાર એ એક સ્મરણીય વૃત્તાન્ત કહેનાય અને રાજા કે પ્રજા તે વિસ્મરે એ સંભવિત નથી આની ખીના હજારો વર્ષમા એકાદ વાર પણ ભાગે જ થાય છે ડેરાયસે ત્હેના રાજ્યના બનાવો બારિકાઈથી લખ્યા છે ત્હેમા જરથોસ્ત સંસ્કૃતિ કાઈ જ નથી તે ઉપરથી જરથોસ્ત ત્હેના રાજ્યમા યદ્ધ ગયા ન હતા એમ સિદ્ધ થાય છે ત્હેના શિશ્વાપટો ઉપરથી, જે ધર્મ અહુર મજ્દને પરમેશ્વર તરિકે માને છે તે એટલે જરથોસ્તી ધર્મને, તે માનવો હતો એમ વિદિત થાય છે વળી, રાજ્યપ્રાપ્તિ અહુર-મજ્દના પ્રસાદથી હતી એમ તે માનવો હતો એકાદ જગાએ તે લખે છે, કે તે રાજ્યાસન પર બેઠો ત્હારે ત્હેને, પ્રચલિત ધર્મમા કેટલીક દુષ્ટ રીતિ દાખવ થવા પામી હતી તેથી, સુધાર્ત કરવા પડ્યા હતા આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જરથોસ્તી ધર્મની સ્થાપના ડેરાયસના ગાદિએ બેસતાય પહેલાની યદ્ધ હોવી જોઈએ નવા ધર્મની સ્થાપનાના આરંભમા જ કાંઈ દુષ્ટ રીતિઓ પ્રવેશ ન કરી શકે, માટે તે ધર્મ કેટલાક સમય પૂર્વે સ્થાપવો જોઈએ પ્રથમ આપણે કહ્યું તેમ આસીરીઅ મ અને મીડસ

લોકો, જે જરથોસ્તી ધર્મના નહતા તેઓના રાજ્ય સમયે, તે ધર્મમાં સડો થવા પામ્યો હતો; અને તેથી જ ડેરાયસને સુધારા કરવા પડ્યા હશે. આ ઐતિહાસિક પ્રમાણુ જ ડેરાયસના લેખને સિદ્ધ કરે છે, અને કહે છે કે જરથોસ્ત ત્હેના સમયમાં યજ્ઞ ગયા ન હતા, પણ ત્હેનીય પૂર્વે યજ્ઞ ગયા હતા.

પાંચમું: આદિ ગ્રીક ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે ડેરાયસ હિસ્તાર્પ્સ, કે જ્હેના રાજ્યમાં તે જન્મ્યો હતો, ત્હેનો સંપૂર્ણ વૃત્તાન્ત લખ્યો છે. તે ઇતિહાસ અને ડેરાયસના શિલાપટ્ટ ઉપરના લેખ સંપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે. થોડા સમય ઉપર શોધાયેલા શિક્ષાપટ્ટો, સહસ્ત્ર વર્ષ ઉપર લખાયેલા હેરોડોટસના ઇતિહાસને અનુરૂપ કહે છે. ડેરાયસના રાજ્યમાં, જે જરથોસ્ત થયા હતા તે ત્હેમની કે ત્હેમના ધર્મની સ્મરણાય નોંધ, ડેરાયસના શિલાપટ્ટ ઉપર કે હેરોડોટસના ડેરાયસના રાજ્ય સમ્બન્ધિના ઇતિહાસમાં નોંધાયા વગર ન જ રહેત. એ ઉપરથી ડેરાયસ હિસ્તાર્પ્સના રાજ્યમાં જરથોસ્ત નહતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

છઠ્ઠું: રાગ વિસ્તાર (ગુસ્તાર્પ) ને અર્ધ સરોવરની પૂર્વે આવેલા તુરાન પ્રદેશના રાગ અરગ્ગરુપે જોડે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. યુદ્ધનું કારણ, એ હતું, કે તુરાનના રાગ અરગ્ગરુપેને વિસ્તારપે નવો ધર્મ એટલે જરથોસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે રૂમ્બે નહિ. હેરોડોટસ, આ યુદ્ધ વિશે કંઈ લખતો નથી, એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે ડેરાયસ હિસ્તાર્પ્સ અને અવસ્તાનો વિસ્તારપ (ગુસ્તાર્પ) બે ભિન્ન હતા.

સાતમું: અવસ્તાના વિસ્તારપ (ગુસ્તાર્પ) ની રાજધાની કાબૂલની ઉત્તર પશ્ચિમે બટ્ટખ અથવા બાક્ટ્રીઆમાં હતી અને ડેરાયસ હિસ્તાર્પની રાજધાની પર્સીપોલીસમાં હતી. આ બે સ્થાન એક એકથી ઘણા કોશને અન્તરે આવેલ છે.

આઠમું: અવસ્તામાંના રાગ વિસ્તારપે જરથોસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ વિવિધ પ્રદેશોમાં, ધર્મગુરુઓને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. તે અહુર-મજ્દને પરમેશ્વર તરીકે અને જરથોસ્તને સિદ્ધ મહાત્મા તરીકે માનતો હતો અને વિદ્વાનોને પણ માનવા કહેતો અને સમજાવતો. આ સ્મરણીય વૃત્તાન્ત અભિમાન અને આનન્દ સહિત, ડેરાયસે ત્હેના શિલાપટ્ટ ઉપર લખ્યા હતા, જે તે ત્હેના સમયમાં થયો હતો અગર તે અને વિસ્તારપ એક હતા તે. આ ઉપરથી કે-ગુસ્તાર્પ અને ડેરાયસે હિસ્તાર્પ્સ બે ભિન્ન હતા અને પૃથક પૃથક સમયે યજ્ઞ ગયા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

નવમું: શંકુ આકારના શોધી કઢાડવામાં આવેલા શિલા લેખપરની અને અવસ્તાની ભાષામાં બહુ બેદ છે. તે બેદ કેટલો સમયાન્તર હતો તે દર્શાવી આપે છે. અવસ્તા, જે ડેરાયસના વખતમાં લખાઈ હતી તે ભાષા ભિન્ન ન હતી, તથા ત્હેના શિલાપટ્ટ પર લેખન વર્ણન હતું.

દશમું: દીનકર્દ, બુન્દેશ, અને અર્ધવિરૂ-નમેહ અને અન્ય કેટલાંક પૃથક પૃથક સન્મયે લખાયેલાં પેહેલવી પુસ્તક, સિકન્દરની ઇ. પૂ. ૩૩૧ ની ઇરાનની જીત પહેલાં ૩૦૦

વર્ષ ઉપર જરથોસ્તને મૂકે છે. પણ ઇસાનીઓ પાસે પ્રમાણ મળ્યો ન હોવાથી, દસ્તુરોએ તે પુસ્તકો, પેહેલવી ભાષામાં લોકકથા ઉપરથી લખ્યાં હતાં, તેથી પ્રાચીન પુસ્તક અવસ્તાનું પ્રમાણ મૂકી પેહેલવી પુસ્તકોનું પ્રમાણ ભાગ્યે જ પાયાદાર ગણી શકાય. એકીમીની-અન રાજાઓના શિલાપટ્ટો અવસ્તાની કેટલીક બાબતોને મળતા આવે છે. ઘણા વિદ્વાનો પણ તેને પ્રમાણરૂપ માને છે, એટલે તે પણ પેહેલવી પુસ્તક કરતાં વધારે પાયાદાર ગણાય છે. આ સર્વ વૃત્તાન્ત ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે જરથોસ્ત, ડેરાપસ કિસ્તાસ્પના સમકાલીન ન હતા.

અન્તે, આપણે જરથોસ્તને જે લોકો ઈ. પૂ. ૧૩૦૦-૧૪૦૦ માં એટલે લગભગ ૩૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે મૂકે છે તે વિચારીએ. આ સમય વધારે સનિષ્ઠ લાગે છે. કાષ્ઠટના મરણ પછીનાં, તથા તે પહેલાં મીડીઅન્સનો પરાજય કરી, સાવરસે ધરાન લીધું તે મુધીનો સમય એટલે ઈ. પૂ. ૫૩૬ તથા ધરાન ઉપર આસીરીઅન્સ અને મીડીઅન્સે અનુક્રમે રાજ્ય કર્યું, તે પાંચસો અને બસો વર્ષ, તથા ગુસ્તાસ્પ અને ક્રીઆની અન વંશના છેલ્લા રાજાની વચ્ચેના વર્ષ, કેટલાક વિદ્વાનો છે તે ત્રણસો વર્ષ મળી એમ સિદ્ધ થાય કે જરથોસ્ત લગભગ, (ઈ. પૂ. ૫૩૬+૩૦૦+૩૦૦+ઈ. સ. ના ૧૯૦૭) ઓછામાં ઓછા, ૩૪૦૦ વર્ષ ઉપર એટલે ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ કે એટલામાં ઘટી ગયા એમ સિદ્ધ થાય છે.

વળી ભદ્ર મેકસમૂલરે, આર્યોના જૂદા પડ્યાનો વખત ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ નો અનુમાન્યો છે. વેદ તે પછી લખાયા છે. તે ઉપરથી જરથોસ્તનો સમય ઈ. પૂ. ૧૩૦૦-૧૪૦૦ ધારવામાં આવે છે તે વિશેષ વાસ્તવિક લાગે છે.

અવસ્તા પ્રમાણે, પશ્ચિમે ડૉકેસમ પર્વતની અને પૂર્વમાં આલક્ષજ પર્વતની વચ્ચે આવેલ આર્યન, અથવા ધરાન-વાજી નામથી ઓળખાતા પ્રદેશમાં રાઈ નામના ગ્રામમાં, મહાત્મા જરથોસ્તનો જન્મ થયો હતો.

પ્રાયઃ સર્વે સંશોધક પંડિતો, જરથોસ્ત, તેહેરાનની દક્ષિણે આવેલ ધરાનના રાઈ નામના ગ્રામમાં, જન્મ્યા હતા એમ એકમતે જાહેર કરે છે.

વન્દીદાદના ઓગણીસમા પ્રકરણમાં કહેલું છે, કે તે મહાત્મા, તેમના પિતા પર્સાસ્પના ગૃહમાં, જન્મ્યા હતા. તે ગૃહ, જખર પર્વતમાંથી નીકળતી દરેજાઆ નદીને કિનારે હતું. એ નદી અને પર્વત બન્ને ધરાનવાજીમાં હોવાથી, મહાત્મા રાઈમાં જન્મ્યા હતા એ માનતાને ટેકો મળે છે. આ મહાત્માને, અવસ્તામાં, રાઈમાં જન્મેલ હોવાથી, રાઈના મહાત્મા એમ લખવામાં આવ્યા છે.

જરથોસ્તના પિતાનું નામ પર્સાસ્પ હતું. તે પેસદીઅન વંશના પ્રથમ ગળ મનુશેહર (મીનેએહર) ના વંશના હતા. આ મહાત્મા, પ્રાયશઃ, જરથુષ્ટ સ્પીટામા એટલે, સ્પીટામા વંશના જરથુષ્ટ, એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સ્પીટામા, મનુશેહરથી પાંચમા હતા અને જરથુષ્ટ (જરથોસ્ત) ચાંદમા હતા. અવસ્તામાં તેમને, કેટલીક જગ્યાએ, હૃદયસ્પના

વશજ તરિકે વર્ણવવામા આવે છે. હઠયતરપ હેમના દાદાના દાદા થતા હતા તેથી હે-
મને હેમના વશ જ તરિકે કોઈક જગાએ કહેવામા આવ્યા છે. જરથોસ્તના કાકા અસ્-
સ્તીના પુત્ર મેદીઓમાહ હેમના પ્રથમ અને અનન્ય શિષ્ય હતા હેમની માતાનું નામ
અવસ્તામા જોવામાં આવતું નથી પેહેલવી પુસ્તકો ઉપરથી હેમની માતાનું નામ દુગદઓ
(દોગદો) હતું એમ લાગે છે. હેમની માતાના મુખારવિન્દ ઉપર કંઈક અવનવીન જ તેજ
દીપતું, અને તેથી તે અન્ધકારકામા દીવાની માફક પ્રકાશ પાડતું અને જે ખડમા તે બે-
સતા તે ખડમા તાપ વધારે લાગતો એમ કહેવાય છે. ભવિષ્યવાદીઓએ એમ કહ્યું હતું
કે તે એક મહાત્માને જન્મ આપશે આથી દુષ્ટ મનુષ્યોને ધણો ભય લાગવા માડ્યો તેથી
હેમણે, હેમને મારી નાખવાને બદલ પ્રયત્નો આદર્યા હતા. હેમના પિતાને આથી અતિશય
ભય લાગવાથી, જે પરશાસ્ત્રને તે વણુ પછીથી પરણ્યાં હતાં અને જે પરશાસ્ત્રના, મહાત્મા
જરથોસ્ત પુત્ર હતા, હેમના પ્રશસ્ત કુટુંબની દેખરેખ નીચે, દૂર દેશ, હેમને મોકલી
આપવા પડ્યા હતા તેવણના મુખપરનું તેજ તેવણના પુત્રના મુખપર પણ ઉતરવા પામ્યું
હવે દીનકંદ લખે છે અને પારસીઓ માને છે, કે જરથોસ્ત, જન્મ સમયે, રડવાને બદલે
હસ્યા હતા

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા કહ્યું છે તે પ્રમાણે, એ સમયે ધરિનવાજમા ધર્મની ગ્લાની
થવાથી, અધર્મના અબ્યુત્થાનની અને તેને અંગે સિદ્ધ મહાત્માના જન્મની આવશ્યકતા
હતી. તેથી સત્યુદ્ધેના રક્ષણાર્થે, દુષ્ટોના નાશને અથ, અને અધર્મનો નાશ કરી ધર્મની
સંસ્થાપનાને અર્થે ભવિષ્યવાદીઓના મત પ્રમાણે મહાત્મા જરથોસ્ત જન્મ્યા.

દુષ્ટ લોકોમા મુખ્ય, રાધનો નબળકર્તા, દુરાસાન, હતો. તેને જરથોસ્તનો જન્મ
થયો સાબળી ધણી ચિન્તા થઈ તેથી તેણે, તેને મારી નાખવાનો વિચાર કરી, હાથમા
ખજા લેઈ, બાલકના સૂવાના ખડમા જઈ, ધા કરવાને હાથ જોડ્યો કર્યો પણ આશ્ચર્ય !
કે હાથ સજ્જડ થઈ જોડ્યો જ રહ્યો અને ધા કરવા પ્રયત્નો કર્યા પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયા !
આથી ક્રોધિત થઈ તેણે તેને બાળી મૂકવાને નિર્ણય કરી, એક કાષ્ટની ચિતા તૈયાર કરા-
વરાવી, અને તેના પિતાને, બાલક સોપવા ફજ પાડી પછીથી બાલકને સળગતી ચિતા
ઉપર મૂકવામા આવ્યો પણ અપૂર્વ ઇતિહાસ એ બન્યો કે આગ એકદમ ઠરી જઈ, શાન્ત
થઈ અને બાલકને કાંઈ પણ ઇજા ન થઈ ! પછી તેણે, તેને ચોરી જઈ, એક સાકડી
ગલીમા ગાયો, ઘોડા આદિ પશુઓના પગ તળે કચરાઈ જઈ મરણ પામે એમ મૂકવા ગો
ઠવણ કરી. એક જોરાનર ગાઠ, તે બાલકને પોતાની ચારે પગની વચ્ચે રાખી, રક્ષણ કરતી,
સર્વ ગાયો વિ પશુઓ ત્યાં થઈ આઠ્યા ગયા, તથા ગભરાયલી માતા આવી પહોંચી ત્યાં
પહોંચી, ઉભી રહી ! આથી અતિશય ક્રોધિત થઈ તેણે આ બાલકને ઘોડા, ગાડીઓ તળે
કચરાઈ જવા મૂક્યો પણ એ ક બચી ગયો અને કંઈ પણ તેને ઇજા થઈ નહિ !

અન્તે, દુરાસાને, તેને , એ પાસે મૂકી આવવાનો નિર્ણય કરી, વનમાં મૂકી આ-
વ્યો વરૂઓ શિકાર જોઈ સામ, અને રહોડુ કાડી, તેની તરફ દોડવા લાગ્યા પણ તેઓના
મોઝા ઉઘાડા જ રહ્યા ! વસાયા જ નહોતો અને દોડવાને માટે પગ ચસકી પણ શક્યો નહિ !

રામ રામે ત્હેને કોણુ આપે ! તે બાનક વનમા બે દિવસ સૂધી ગ્હોડતો. પણ માતાને તે ત્હા છે એમ ખબર નહિ પડવાથી તે ત્હા જઈ શકી ન હતી મિત્રુ, બાનક સ્તન્ય વિના બૂખ્યો રહ્યો નહતો ! બચ્ચાએને સ્તનપાન કરાવે તેમ, તે બાનકને, પાસેના પર્વતપગથી બે બકરીઓ વખતો વખત આવી, સ્તનપાન કરાવી જતી !

એક દિવસ આ બાવક માદો પડ્યો ત્હારે ત્હેના પિતાએ એક પ્રખ્યાત વૈદ્યને બોલાવ્યો. દુરાસાને, અનુકૂલ સમય જોઈ, વૈદ્યને દવાને બદલે વિષ આપવા સમજાવ્યું. લાવ્યું વૈદ્યે હા કહી એમ તેમ કીધું. પણ બાનકને તે દવા આપવામા આવી ત્હારે, ત્હેણે તે એકદમ ઢોળા નાખી ! અને પીધી નહિ ! આવો અદ્ભુત ગાનનો પ્રભાવ જોઈ, વૈદ્ય તથા દુરાસાન ખિન્ન થયા અને નિષ્ફળ નીવડ્યા આ વૈદ્યનું નામ બારમુશ હવું

જરથોસ્તને ત્હારે તે સાત વર્ષના હતા ત્હારથી તે પદર વર્ષના થયા ત્હા સૂધી બુદ્ધિશીલની દેખરેખ નીચે શિક્ષણ આપવામા આવ્યું હતું.

ત્હેમણે. મરણ પર્વન્ત, હમેશા, એક નિશાની તર્કિ, પોતાના હાથમા, અમીનો ગોળો રાખ્યો હતો આ ગોળો ત્હેમને પરમેશ્વરે આપ્યો હતો એવું મનાય છે

એક દિવસ, તે ગુન્નારપની નજવાની બદખ તન્દ જતા હતા. ત્હારે વચમા, ત્હેમને વેહદીતી (રોદ-આમર) નદી તરવાની આવી, ત્હારે ત્હેમણે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે તે પોતાને તથા પોતાયા શિષ્યોને નદી પાર કરી ચકે એટલે તરતજ નદીમા બે બાગ યઈ ગયા અને એકદમ રસ્તો થયો અને તે રસ્તે તે ચાલ્યા ગયા

જરથોસ્ત ગુન્નારપની પાસે પહોંચ્યા ત્હાર ત્હેમણે ત્હેમને, પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્તો અનણુ કરવાને કહ્યું. ગમ્મને ઇચ્છા થઇ આવી, પણ કેટલાક મનુષ્યોએ અને રાજાગીઓએ ના કહી તે પ્રેતવિદ્યા બણે છે, ને ગમ્મને છેતરવા આવેન છે એમ ત્હેમને દરાવી દેમા પૂતવ્યા અસ્તુ

જરથોસ્તને આમ બનવાની અને ત્હેના કનવાનારોની પ્રથમથી ખબર હતી. બન્દી થયા પછી, યોગક જ દિવસમાં રાત્રનો બ્હાનામા બ્હાતો, કાળો ઘોડો માદો પડ્યો સર્વ વૈદ્યોએ ત્હેના ઇવવાની આશા છોડી જરથોસ્તે રાત્રને કહેવગવ્યુ કે તે રાત્ર, રાત્રી અને ત્હેના પુત્રો ત્હેમનો ધર્મ સ્વીકારે તો યોગને સાન્ને કરી આપે. અતિશય પ્રિય ઘોડો તે હોવાથી રાત્રએ સર્વ સ્વોકાર્યુ અને જરથોસ્ત કેદમાથી મુક્ત કરાવી તેડી લાવવા ફરમાવ્યું. જરથોસ્તે ઘોડાના શરીર પર ચાર પાચ વાગ હાથથી પપાળોને તગત સાન્ને કરી, યોગને એકદમ ઉભો કીધો ! રાત્ર આશ્ચર્ય થયા અને આનન્દ પામ્યા ત્હેમના તરફ ત્હેમની પ્રીતિ વધી, અને જે મનુષ્યોએ ત્હેમને કેદમા પૂગવ્યા હતા ત્હેમને સજ કીધી

કહેવાય છે કે ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી રાત્રને સ્વર્ગ જોવાની ઇચ્છા થઇ અને તે પૂર્ણ કરવા જરથોસ્તને કહ્યું. જરથોસ્તે ત્હેમની વાણી પૂર્ણ કરી અને સ્વર્ગ તથા સદ્વર્તનચારી પ્રવ્યાપ્તાની સુખી અવસ્થાનું પણ દર્શન કરાવ્યું. અસ્તુ.

સુન્દેશ નામના ગ્રંથમાં જરથોસ્તને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી એમ લખેલ છે. અવસ્તામાં એક જ સ્ત્રીનું નામ આવે છે. તેણીનું નામ હાવોવા હતું. ગુસ્તાસ્પના રાજદારીઓ જે વંશના હતા તે હુવોગાય વંશના તે હતાં.

તેમને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી એવું જે પેહેલવી ગ્રંથો કહે છે તે તેમની પહેલી સ્ત્રીને એક પુત્ર અને ત્રણ પુત્રીઓ હતી, ખીછને પુત્ર હતા અને ત્રીજી (હાવોવા) ને કાંધ સન્તાન ન હતું એમ કહે છે. જરથોસ્તીઓનું સર્વ સાહિત્ય અવલોકતાં, તેમને એક જ સ્ત્રી હતી, તેણીનું નામ હાવોવા હતું, અને તેણીને ત્રણ પુત્ર, અને ત્રણ પુત્રીઓ હતી એમ માનવામાં આવે છે. તેમના એક પુત્ર ઇસહવસ્તર ધર્મગુરુ થયા હતા, ખીજા ઉરવત્તર કૃષિ વિદ્યા શીખીને તેનો ધંધો કરતા હતા, ત્રીજા, ગુરશેદ્યેહર યોદ્ધા હતા અને ગુસ્તાસ્પદની સેનાના નાયક હતા.

જરથોસ્તની કનિક પુત્રી પૌરૂચીસ્તીની અવસ્તામાં ઘણી જ પ્રશંસા કરેલી છે. તે સમયની સ્ત્રીઓમાં તે ધણીજ વિદ્વાન, ચંચલ, અને સહનશાલી હતાં. તે, તેમના પિતાના ધર્મનો ઉપદેશ સ્ત્રીઓને કરતાં અને એક જ પરમેશ્વરને માનવાનો યોગ્ય કરતાં, કેટલાકના મત પ્રમાણે, તે રાજા ગુસ્તાસ્પના પ્રધાન જામાસ્પ હકીમ સાથે પરણ્યાં હતા.

યૂરોપિઅન વિદ્વાનો, પારસીઓના ધર્મસ્થાપકને જોરોસ્તર નામથી ઓળખે છે, પણ અવસ્તા પ્રમાણે તેનું નામ, જરથુષ્ટ છે. આ નામ અનેક પ્રકારે લખાય અને ઉચ્ચારાય છે. જેમકે:—જોરોસ્તર, જરથુસ્ત, જરથુષ્ટ, જર્દુસ્ત, જરથોસ્ત, જરદરત, જર્થોસ્ત, જરવેસ્ત, વિ. હાલમાં ઘણું ખરું તે જરથોસ્ત નામથી ઓળખાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનો, તેના નામના અનેક અર્થ કરે છે અને તે તેમનું ઉપનામ હતું એમ કહે છે.

જર્ત=પુરાણો+ઉષ્ટ=શ્રેષ્ઠ=ધર્મગુરુ.

જર્થ=પીળા+ઉષ્ટ=ઉંટ=પીળા ઉંટ રાખનાર.

જર્થુ=ટુંક+ઉષ્ટ=ઉંટ=ટુંક ઉંટ રાખનાર.

જર્=સુવર્ણ+યુષ્ટ=તારો=સોનાનો તારો.

જરથોસ્ત કાંઈ પીળા ઉંટ રાખનાર ન હતા. તેમના સમય પહેલાં, મનુષ્યોના નામ તેઓના ધર્મા અથવા મિલકત ઉપરથી પડતાં, તે સમયે, ખેતી એ મુખ્ય ધંધો હતો અને ઉંટ, ઘેડાં, ગાયો એ મુખ્ય મિલકત ગણાતાં હતાં. સમયાન્તરે પણ, તેમના પુત્રાદિકને પણ તેવાંજ નામ આપવામાં આવ્યાં. જેમકે, જહાંગીર તેટલા દુનિયા છતનાર નથી હોતા. તેવી જ રીતે તેમનું નામ જરથુષ્ટ પાડવામાં આવ્યું હશે.

આશરે ચાલીસ વર્ષની વયે, જરથોસ્તે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો હતો.

તે ન્હાના હતા, ત્હાંથી જ પરોપકારી અને પરદુઃખજનક હતા. પદ્મ વર્ષની વયે, જ્ઞહારે ત્હેમણે મગ્ધીયમ્ની ધર્મનું ધણુખર્ચે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું ત્હાંજે ત્હેમને સદેરા પહેરાવવાની તથા કસ્તી બધનની ક્રિયા કરવામા આવી હતી. તે ત્રીશ વર્ષના હતા ત્હારે ત્હેમને આપવામા આવેલ સાસાંગિક જ્ઞાન ધણુ થોડું હતું, તે પરમેશ્વરને ઓળખવાને માટે સમર્થ ન હતું. પરન્તે ત્હેમને ઇશ્વરદત્ત જ્ઞાન બદ્ધ હતું. તે તત્ત્વો શું છે ? શા માટે છે ? શું ઉપયોગના છે ? રાત્રિ અને દિવસ શા માટે છે ? પાપ, દુષ્કર્મ અને અસત્ય જગત્માથી કેમ નાશ પામે ? આવા આ વિચાર ત્હેમને આવતા. આ વિચાર પૂર્ણ ધ્યાનથી કરવા માટે ત્હેમણે નિવૃત્તિ સ્વીકારી, અને આદરભોજનમા આવેલા અસ્તવત્ પર્વત ઉપર જઈ દશ વર્ષ, વિચાર અને ધ્યાનમા, ગાળ્યા, તે ચૈદ દિવસ યોગસ્થ રહ્યા હતા કહેવામા આવે છે કે, તે, યોગ સમયે સ્વર્ગમા, ઇશ્વરને મળ્યા હતા અને ત્હેમણે ઇશ્વરને પ્રશ્નો કર્યા હતા, અને ત્હેના ઉત્તર મેળવ્યા હતા : કેટલાક કહે છે, કે તે સમયે, ઇશ્વરે ત્હેમને એકતીમ ગ્રન્થો ભેટ કર્યા હતા.

..

ગાથાઓ પ્રમાણે, ઇશ્વરમચ્ચરિત અવસ્થામા, ત્હેમણે તે ગ્રન્થો લખ્યા હતા, એમ માન્ય પડે છે

સ્વર્ગમા તે મહાત્મા, પરમેશ્વરને તેમ જ ખીજ દેવૂતોને પશુ મળ્યા હતા. સર્વને ત્હેમણે પ્રશ્ન કર્યા હતા અને સર્વ પાસેથી ઉત્તર મેળવ્યા હતા. સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન ત્હાંથી, ત્હેમણે પ્રાપ્ત કરી દીધું હતું

જ્ઞહારે, ત્હેમને નરકનાં દર્શન કરાવવામા આવ્યા ત્હારે, ત્હેમણે નરકના અધિષ્ઠાતા અહીમન, જે સર્વને પાપને માર્ગે દોરી જાય છે, ત્હેને ત્હા દીડો ત્હારે ત્હેણે, ત્હેમને સન્મોર્ગમાથી દુર્મોર્ગે જવા બદ્ધ સમજાવ્યું. કિન્તુ, જરથોસ્ત્ર ડગ્યા નહિ અને, અય, નાપાક ! ત્હેને યોગ્ય રીતે અને ન્યાયસરજ નરકનો અધિકારી દરાવ્યો છે જે ત્હેને અનુસરશે, તે ત્હારી મારક આવી શિક્ષા પામશે. અદુરમનદની કૃપાથી, ત્હારા સર્વ કર્મથી વિરુદ્ધ રહીય, એમ બોલ્યા.

જરથોસ્ત્ર, જ્યારે, સ્વર્ગમાથી, પૃથ્વી ઉપર, આવ્યા ત્હારે પશુ અહીમન અને ત્હેના બાવકો ત્હેમને વિષય દોરવાને મથવા લાગ્યા અને ત્હેમની આસપાસ વીંટાઈ ગયા. જરથોસ્ત્રે ત્હેમને હસી કહાડી, અવસ્તામાથી, માન એકજ ઋચા ઉચ્ચારી કે તમ્મ જ તે સર્વ ત્હાંથી નારી ગયા.

પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યા પછી તે રાજ્ય ગુસ્તારપને ત્હા ગયા હતા અને ત્હેમને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો અને ત્હેમને પોતાના ધર્મના અનુયાયી બનાવ્યા એમ આપણે આગળ જોધ ગયા છીએ જરથોસ્ત્ર ગુસ્તારપને ત્હા જ ન્હેતા ગુસ્તાપ્તે પછી દેશ વિદેશ જરથોસ્ત્રનું ધર્મનો પ્રચાર કરવા માણસો મોકલ્યા હતા. તે ધર્મનો પ્રચાર જવદી ચવા પામ્યો હતો. ગુસ્તારપને, આગળ કલા પ્રમાણે, પુરાન અને પુર્વસ્તાનના રાજ્ય અરજનરપ સાથે ધર્મ માટે યુદ્ધ થયું હતું, અને અન્તે ગુસ્તારપને વિજય મળ્યો હતો.

ગુસ્તાસ્પના એક પુત્રનું નામ ખુરજામ હતું. તે બહુ દેવી હતા. ભાઈ અસ્ફન્દીઆ-
રની પ્રશંસા તહેમને બહુ ખિન્ન કરતી. એકદા અસ્ફન્દીઆર તરફ પિતાને દેવ ઉપજાવવા
પ્રયત્ન કરી, તહેમને કેદમાં પૂરાવ્યા. અસ્ફન્દીઆરને જરથોસ્તે વરદાન આપ્યું હતું કે તે
કહી મુદ્દમાં પરાજય પામશે નહિ. ગુસ્તાસ્પનો વૈરી રાજા અરજાસ્પ અસ્ફન્દીઆરને કેદમાં
જોઈ તથા ગુસ્તાસ્પને પોતાના મિત્રને મળવા જાણવડતાન ગયેલા જોઈ, તહેમની રાજધાની
બલખ ઉપર મોકલું લશ્કર લેઈ ચઢી આવ્યો. અસ્ફન્દીઆર કેદમાં હોવાથી, ગુસ્તાસ્પના
પૃથ્વિ પિતા શોહરાસ્પ લશ્કર લેઈ સહાયા ગયા પણ પરાજય પામ્યા અને મરાયા. શત્રુઓ
રાજધાનીમાં પેદા અને અગ્નિમંદિરોનો અને ત્યાંના ધર્મગુરુઓનો નાશ કરવા લાગ્યા. આ
સમયે જરથોસ્ત એક અગ્નિમંદિરમાં પ્રાર્થના કરતા હતા; તેવામાં તુરખરતુર નામના તુમ-
નના એક સામન્તે પાછળથી જઈને તહેમને પ્રાણાન્તક ધા કર્યો.

૮. ઓક અને રોમન લેખકો, જરથોસ્ત તારાઓને પોતાને આધીન કરી, દેવ થવા
માંગતા હતા એવામાં તારાઓના અધિષ્ઠાતા દેવ ક્રોધિત થઈ તહેમનાપર વીજળી નાંખી અને
તેથી તે બળી બરખ થયા એમ કહી જૈરોસ્ટર નામમાંના, એસ્કટર (Escalator) રાજાનો
તારો એવો અર્થ કરી એમ કહે છે.

જરથોસ્ત, મંદિરમાં તુરખરતુર આવીને તહેમને ધા કરીને મારી નાંખશે, એમ જાણતા
હતા. ઇશ્વરને તહેમણે, પોતાને અમર રાખવા પ્રાર્થના કરી હતી પણ પરમેશ્વરે કહ્યું કે
જો તું અમર રહીશ તો તારો દુશ્મન તુરખરતુર પણ અમર રહેશે. આથી તહેમણે અમર
રહેવા ઇચ્છ્યું નહિ. જ્યારે તુરખરતુરે તહેમને ધા કર્યો ત્યારે જરથોસ્તે એકદમ તહે તરફ
પોતાની માળા એવી જોરથી ફેંકી કે તે વાગતા તેમાંથી વીજળી પ્રકટ થઈ અને તે કુદ
પણ બળી મરણ પામ્યો.

આ પ્રમાણે, પારસીઓના ધર્મના સ્થાપક, મહાત્મા જરથોસ્ત સીતોતેર વર્ષની વયે
૫૬ અવસાન પામ્યા હતા.

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

સુમનસ્ હરિલાલ ધ્રુવ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, હુ ખીયાને આવીશો છે અને હુકામા મનુષ્ય માનવું જીવન છે

ગ્રુમ થયેલી યાદદાસ્ત, ગ્રુમ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધલાજ છે

કિમતગોળી ૩૨ ની કબજી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ધસ્તીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાન્ચ ઓફીસ મુબાઈ કાલકાદેવી રોડ

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીંગી	વડોદરા.	અમદાવાદ
કાલકાદેવીરોડ	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેક	રાવપુરા.	રીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
(in English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિગ્રહ વ્યાખ્યાન 'માયે, મુનિશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટક વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહુદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ કેમી આઠ પેજ સમગ્ર ૮૦ ફારમ પૂઠ પાકુ કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૌરોજ આના પાચ

..

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

THE REV. DR MILLER ON SWARAJ.

I suppose that the desire for what is called *Swaraj* means the desire that those Indians who are fitted for the task should have a larger share than at present, and a share steadily becoming larger as years roll on in the management of all the affairs of India, so that India may some day be fitted to be an organic and more or less separate member of a free and far-extended Empire, or fitted even to stand by itself among the nations, if such independence should at any future time be found to be desirable. I am convinced that this or something like this is a definition of *Swaraj*, that will be accepted by you all. To most of you I need hardly say that if this is the meaning of *Swaraj* I cordially sympathise with it. But if anything like this be the ideal aimed at, sensible men will set themselves to enquire what means must be employed, what difficulties must be overcome, and what time must be expected to elapse before the ideal can be attained. It certainly can never be attained through mere aspiration for it, or mere talk about it, however eloquent or exciting that talk may be. The laws by which the world is governed must be taken into account by those who wish to gain any end in actual practice It has always been by patiently investigating the inmost nature of the objects with which he [man] dealt, by patiently grappling with each new difficulty as it rose before him, by passing thus with slow and toilsome step from stage to stage, of which each one brought him just a little nearer to the goal of his desires. Thus, and never otherwise, has anything great been wrought out on this earth, thus and never otherwise will any truly great thing be achieved in any day that is to come. It is useless to complain of, or to strive against, the fundamental laws by which everything in this world is regulated. These will never be set aside by the most eloquent words or the most passionate desire. It is only by studying these laws and patiently submitting to them that power to do anything that is great can be acquired by any of us.

—The Rev. Dr. Miller.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु दत्ता,
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यज्यायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतम्.
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रणेदं सर्वम् ।

ठपनिषद्.

सत्याज्ञ प्रमदितव्यम् । धर्माज्ञ प्रमदितव्यम् । बुद्धालाघ प्रमदितव्यम्.
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

वर्षा १९६५.

वर्ष ६, अंक १२.

[भासिक.]

पौष, संवत् १९६४.

तन्त्री—प्रेडिसर आनन्दराव नाथुभाट्ट ध्रुव ओम. ओः जेसुगोधुओ

विदासिध

१४५

(रा. रा. नरसिंहराव बोमानाय दीवेदीया. पी. ओ. सी. ओस)

रॉन.

१५७

प्रान्तिन आर्योनुं गान्धीय ज्ञान तथा ते जनसमानने मुसल शी रीते ६२७

१११

(रा. रा. "बातु")

भुलराती वाचनभाषाता इषितापाडो

१७०

(रा. रा. दिग्भतलाल गजेशठ अंगारिया, ओम ओ.)

स नीत

१७७

(रा. रा. कृष्णराव बोमानाय दीवेदीया, जेरीस्टर-जेट-सी)

લવાજમ

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરતીશા-
નાના મારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૨૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની)
રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
મક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી. મીઠા વર્ષ મા, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું કેકાલુ — આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ, વસન્ત ઑફિસ — અમદાવાદ
મુ'બાઈના એજન્ટ — મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી — મુ'બાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઇ પણ લેખનુ અમલ લખાણુ-એ લેખ “વસન્ત”મા દાખલ કરવાનો પા કર્યો, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે જાણતા નથી.
- ૫ કોઇ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આગમુધીમાં પણ ન મળે તો માફક
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
જાણતા નથી વ્યવસ્થાપક.

શુદ્ધિપત્ર.

(‘ત્હારે અને હવે’ એ કાવ્યનું)
(વસન્ત માર્ગચર્ય સંવત ૧૯૧૪ જુલો)

પૃ.	પ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
૧૦૭	છેલ્લી	ત્યાહરે	ત્હારે
૧૦૮	૫	વળ	વળી
૧૧	૧૪	તારાગણો	તારાગણે

વસન્તના ગ્રાહક માટે ખાસ:

વડોદરા કેજવળી ખાતા તરફથી શાળા લાઇબ્રેરી સાર મંગુર થયેલું બ્રીડિંગકાર-
આર્થિકનુ જનન ચરિત્ર દોઢ રૂપિયાની કિંમતનું મોટું ગીદહ પુસ્તક, વસન્તનાં મહાકવે
વિદ્યા એકમાં આપવામાં આવશે. લેખો વ્યવસ્થાપક ‘વસન્ત.’

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

ઠપનિષદ્.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मोन्न प्रमदितव्यम् । कुशलाश्च प्रमदितव्यम्
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

તપનિષદ્.

વર્ષ ૬, અંક ૧૨.

[માસિક.]

પાપ, સંવત ૧૯૧૪.

વિલાસિકા

(અનુસંધાન પ. ૫૪૦ થી)

મિ. ખબરદારની નિન્દા બહુ કરી । હવે સ્તુતિનું પ્રિયતર કામ સ્વીકારવાનો મમય થયોછે. કવિત્વના નવીન માર્ગમા જતારા, અને માત્ર એ માર્ગને લીધે નહિ, પણ ખગ કવિત્વ તથા કૃત્તવ્યનારૂપિ ઇલાહિકની નવીનતાને લીધે, આરતા ધારણ કરનારાં કાવ્યો વિલાસિકામાં અનેક છે. હેની મંખ્યા એટલી બધી છે કે દરેક વિગે સવિસ્તર ચર્ચા અસક્ય છે. માત્ર કેટલાંક ખાસ ધ્યાન ખેંચનારાંની નામગણના કરી, હેમાંથી એ એકનુ કાંઈક વિસ્તારથી દર્શન કરીશું તો બસ છે.

‘ પ્રભાતશુક્રને ’ (પ. ૧૩૮), ‘ સનાતન અધાર ’ (પ. ૧૭૪) ‘ મેધને ’ (પ. ૧૮૦) ‘ અમે ’ (પ. ૧૯૧), ‘ રાત્રિની સખી ’ (પ. ૧૩), ‘ સરિતા કિનારે ’ (પ. ૭૩), ‘ પ્રેમ-તરંગ ’ (પ. ૩૫), ‘ સ્વર્ગીયગાન ’ (પ. ૩૦), ‘ અંપેલી ’ (પ. ૪૦), સંમારદુઃખ અને હેનું વિરમરણ ’ (પ. ૧૫૫), અને ‘ સંધ્યાને અરગ ’ (પ. ૧૫૭), એટલાં તરત જડી આઆથી ગણાવી જઈશું. આ બધાંમાં સર્વાશે અપૂર્વતા નથી એ તો સ્વીકારવું પડે. એ વિશે આગળ ઉપર થોડુંક કહેવાનો પ્રમંગ આવશે. પરંતુ આ મર્ચમા નવીન શાગાની શૈલી-કવિત્વશૈલી-સ્વપદ રૂપે પ્રકાસેછે, એ કહેવાનો હેતુ છે.

ઉપર કહેલાં ૭ કાવ્યોમાંથી પ્રથમ ‘ અમે ’ એ કાવ્ય જોઈશું. કવિનાં લક્ષણ બતાવનારું એ કાવ્ય બાકીનાં સર્વ કાવ્યોલુ એક પ્રકારે નિદર્શક બનેછે. એ આખા કાવ્યમાં કવિના

સ્વરૂપનું વર્ણન બહુ જ સચોટ રીતે, કવિત્વમય વચનોમા, અને જીવંતરૂપે કર્યું છે, હૃદયને કાઠેક ચાલાકી આપનારી હૃદયતા હેમાના વર્ણનની વિવિધતાને બહુ અનુકૂળ બને છે. કવિયોનો દિવ્ય હક હેમા જે જાણ્યો છે તેમા ધૃષ્ટતાનો લગારે ભાસ લાગતો નથી, લાગે છતાં. આત્મશક્તિના જ્ઞાનનું બળ કાઠે હેમા અપૂર્વ આવે છે. તેમ જ અમુક કવિ નહિ પણ કવિવર્ગનો દાવો જાણ્યો છે તેથી અયોગ્ય દાવાની ધૃષ્ટતા જતી રહે છે. આખું કાવ્ય વાચ્યાથી જ હેની ખૂબી જણાય એમ છે. તેથી લખાણના ભયે ઉતાર્યું નથી. નમૂના રૂપે એક કડી મૂક્યા વિના રહેવાનું નથી —

“ અમે સરજ સાથે કરિયે,
કદો ચદાનો ધરો હાથ,
કદો તારક માહિ વિચરિયે,
કદો ભોંડિયે નભશુ બાથ,

કદો સખી ઉપાને કરિયે,
કદો ગમિયે મધ્યા સાથ,
અમે વિશ્વ બધું ઉર ભરિયે,—
* છે સદાય ત્રિભુવન નાથ । ”

હૃદયની નિસોયતાથી પ્રેરાયલ, અને કુસુમોમાના એકની સુન્દરતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમાદિક બાવ પ્રકૃષ્ઠ રીતે એ જ કુસુમના સુગન્ધની સાથે વેરનાડું ‘ચપેની’ કાવ્ય જોધ્યે

બગમા બહુ સુન્દરતા સરજ,
બહુવાર, છતાં મનની મરજ,
+ મધુરા ફુલડા ! સહુને વગજ,
તુજશુ બની ઘેવી,

નિરખે નિરખે તુજને જ અહિ,
નહિ દૃષ્ટિ ઠરે સ્થળ અન્ય કહિ,
તુજ મોહ મોહ કંઈ મોહ નહિ.
ફુલડાણી ચમેવી ।

* ‘ છે સદાય ત્રિભુવનનાથ ’—એમ કર્યું હોત તો જન્મ સચવાઈને ‘ સદા ’ અને ‘ તુ ’ એમ શબ્દને છૂદી નાખવાનું બચત.

+ અદિ સમોધનચિહ્ન ના હોત તો હીક-ચમેવીને સમોધન હોય તો, આગળ સર્વજ સીરિગ છે તેને અહિ નમુમક નિગ કરવાથી ક્ષતિ થાય છે, તેમજ-ફુલડાણી-બદને ફુલડા-એ સંપૂર્ણવાચક એક વચનમાં શુદ્ધ ગુજરાતીમા જાણ્યું નથી અને ‘ સહુ ફુલડાંને વગજ ’ એમ બહુવચનથી મંદર્ભ જુદી રીતે માગે બેસે છે.

‘કુલરાણી’ એ વિશેષણ સાદુ પણ અતિ સુંદર છે, અને ‘ચમેલી’ નો ‘ચમેલી’ એમ શબ્દવિકાર કરી નાખ્યો છે (હિન્દીમાં ‘ચમેલી’ પ્રચરિત છે તે) અરુચિકર ના બનતા કાંઈક અહિં લાવિસવાળો બને છે આ તો માત્ર એકાદ શબ્દની વાત છે પણ આ આરંભની કડીમાં જ ચમેલીના મોહની છાપ એકદમ સૂચવાય છે, — જો આખા કાવ્ય-મા પસરેલી છે

બહુ વેગ અરે લલના લટકે,
તુજ પાસ સુભાવ થકી બટકે,
તુજને લઈ ને કરમા મટકે,
નિજ + કાન જ પ્હેરે.

નિરખી રહું તે બહુ હર્ષ ધરી,
લલના વધુ સુંદર કે તું ઠરી,
પણ સાથ સુગંધ મહે તું ખરી,
મધુરી તું જ છે રે !

આ સુંદર ચિત્ર ખડુ કર્યું છે, — ચમેલીની પાસે લટકાથી લઈને કૂચ પ્હેરતી લલનાનું ચિત્ર. અને આમ કરવામાં ચિત્રમાં લલનાને પ્રાધાન્ય મળી જાય છે, અને વર્ણનવિષય તો ચમેલી છે, — તો તેનું પ્રાધાન્ય મળી જતું અપ્રકાશાય છે તે સ્વાભાવિક કાળથી જ, —

નિરખી રહું તે બહુ હર્ષ ધરી,
લલના વધુ સુંદર કે તું ઠરી

એ વખત જોઈ રહું છું, જે કોણ વધારે સુંદર, તું કે લલના ? — એમ વિચાર કરી, નિર્ણય ચમેલીના લાભમાં કરીને હેતુ પ્રાધાન્ય સાચવી રાખ્યું છે —

પણ સાથ સુગંધ મહે તું ખરી,
મધુરી તું જ છે રે !

આમ ચમેલી જ (લલના કરતા વધારે) મધુરી છે એમ નિર્ણય આપના માટે-ત્હારામાં સુગંધનો ગુણ (લલનામાં ને નથી તે) વધારામાં છે એ કારણ રૂપે મૂકવામાં જરાક કવિત્વદષ્ટિએ ક્ષતિ આવે છે હારી રીસતું કારણોનું ગુણ દોષારોનું પૃથક્કરણ કરવું તે પ્રેમીજન-કવિજન-ને વિશે અસ્વભાવિક અને તેથી અસંભવિત છે જરાક જુદા પ્રકારની કદપના અહિં આવવી જોઈતી હતી કાંઈ નહિ તો

શિદ સસય એ મન રાખુ ધરી !
મધુરી તું જ છે રે !

એમ રિચિતિ રાખી હોત તો ફેર પડત.

+ કાને ‘પ્હેરવાની રીસ-સંસ્કૃત સાહિત્યકાગમાના વર્ણનની ખદા જોવામાં આવે .
આવી હશે. માયામાં પ્હેરવાનો પ્રચાર સુપરિચિત છે.

ચબેલીના દશ્ય સૌન્દર્ય ઉપરાત વિલામનું ચિત્ર નીચેની કડીમાં રસિક આપ્યું છે -

“ પ્રતિ એક સમીર સમીપ તને
મૃદુ નાચતો જોઈ વિનાઈ બને,
નખરા સહુ એક સમીર કેને
કરતી અતિ પ્રેમે. ”

સમીગના સ્પર્શથી સ્વાભાવિક રીતે હાલતી ચબેલીનું ચિત્ર આ પ્રેમ લાલિત્ય અને વિલામની રેખાઓથી વિશેષ સજીવ અને સચોટ બને છે, અને ચબેલીના બાહ્ય સ્વરૂપને આગળીને અંતઃસ્વરૂપનું સુંદર દર્શન કરાવે છે.

આ સુંદરતાની અતિ ચબેલી ઉપર કવિના પ્રેમનું હૃદયસલમતાનું સચિત્ર દર્શન કાવ્યની સમાપ્તિમાં થાય છે —

તુજ ગાન કરુ જગમાં ભટેકી
ત્રિપ ! આશ રહે તુજશુ લટેકી,
મુજ અંતઃસમે દવ-અમ્ર થકી
ગૂંશે નહિ શુ તો ? ”

કવિના અંતઃસમે અશ્રુ પાડનાર પ્રકૃતિની સુંદર બાલિકા કરતા વધારે ગોઝગોઝા હોઈ મૃદુ ?

પ્રેમતરંગ — એ કાવ્યના પ્રવાહની સ્વાભાવિકતા લાગણીની મૃદુતા અને સરતા એ અશો મુખ્યત્વે પ્રીતિ આગળ જણાઈ આવે છે.

‘ જ્ઞાણીઓ ! અતર મુજ ઉભરાય
ધમતા પ્રેમતરંગો ધાય
હૃદય નહિ નાખ્યુ રહે મુજ પાસ
સ્મરે કંઈ અન્ય તણે વિનાસ, —
રજનીં તે બેઠા નદીને તીર
નિરખતા બેઠા નદીના તીર,
પ્રેમથી બેગી તટને ત્યાય
મધૂરા સુખન લેતા જાય —

એ અમૃતમાં લીન થઈ સ્વપ્ન મોહા તટ જોય,
તેમાં મૃદુ મૃદુ પ્રેમ ગાનની માળ નદી ત્યા પ્રોય !

મમાવે ધણું મને એ માગ,
બૂલી શુ ગઈ સહુ એ, કરે પ્યાલ !
જ્ઞાવી ઓ !

આ કાવ્યમાં અન્ય પ્રકૃતિની અનુકરણરૂપ હાયા વિરો આગળ ઉપર કહીશું પરંતુ તે

વાત હાલ બાજુ ઉપર મૂકતાં, ચારતાના અંશ બેઠેથી એટલા જડશે. ('નહિં રહે' એમ લખ્યું છે ત્હને સ્થળે 'નવ રહે' હોતતો ઠીક; 'નહિં રહે' નો અર્થ 'રહેશે નહિં' એમ થાય; અને તે વિવક્ષિત નથી જ, તેમ જ, 'અન્ય તણો વિલાસ' હેમાં 'વિ' ને શુરુ બનાવવો પડેછે તે જરાક અરુચિકર થાયછે, તે ઉપરાંત આખા પવનનો અર્થ 'અન્ય પ્રસંગનો વિલાસ' એમ છે તે 'અન્યતણો' કહેવાથી બરાબર પ્રદર્શિત થનાં ક્ષોભકર બને છે;—આ બે ખામીઓ બાદ કરતાં) ઉપરની કડીમાં ભાવનો પ્રવાહ વર્ણનવિષય નદીના તરંગના જેવો જ સવિલાસ અને સરલ જણાયછે. નદીનાં જળ તટને સુખ્યનો કરતાં, એ અમૃતારવાદમાં નદીતટ "મીઠાં સ્વપ્ન જુવે"—એ કલ્પના અતીત મનોહર અને ઉચ્ચ-ક્રમમાં પ્રવર્તનારી છે.

કાવ્ય લાંબું છે; હેમાં કેટલીક કલ્પનાઓ તર્કતરંગ રૂપ છે તે વિશે આગળ બોલવાનું છે;—એટલે સમાપ્તિની કડીનું જ દર્શન અહિં કરવું બસ છે;—

“ સ્મરણમાં રહ્યો ગઈ રજની એહ,
જ્ઞાણી ! શું નહિં સાંભરે તેદ ?
બતાવ્યા મેં તે વિધવિધ રંગ,
પ્રિયે ! તેં દીઠા ધરી ઉમગ;
દોહું મેં ત્યાં હારુ મુખ દીન,
અશ્રુપ્રેમે ચક્ષુ છુજ લીન
દીપતી શોકમેહમાં એમ,
પડે અદ્રિકા મેઘપર જેમ;—

પ્રેમી અંતર આપણું એ રંગ ધરશે ક્યાર ?
ને પેલાં પ્રિયગાન પવનનાં ગારો હૃદયસિતાર ?—

નહિંતો તંટશે તેના તાર,—
તૂટતાં પલ્લુ કરશે રણુકાર !
જ્ઞાણી ઓ ! ”

આ કડીમાં કેટલાક * બાપા તથા હૃદના દોષ ઉપરથી લક્ષ બરોડી નાંખાયાં, અને કવિત્વશુભ જ બોધયું. આખા કાવ્યમાંના ગુણ-ભાવાદિકની સરલ ગતિ વગેરે-અહિં છે જ. મેઘપર પડતી અદ્રિકા-તે આનન્દ અને શોકની મિશ્ર હાલનું પ્રતિબિમ્બ તરીકે મૂકયુંછે તે બહુ રમણીય અને ઉચ્ચગામી કલ્પનાક્રમ બતાવેછે. પવનનાં ગાન હૃદયસિતારમાં ધ્વનિત

* 'ચક્ષુ'—શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં વાપર્યો છે તે સંસ્કારી શ્રવણને વિષય લાગેછે. 'આંખ' એ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે અને ચક્ષુનો પર્યાય 'આંખ' હોવાથી આમ પ્રયોગ કરેલો જણાયછે.

*, 'અશ્રુપ્રેમે લીન' એ વચન જરાક ક્લિષ્ટાર્થ છે.

ક્યારે-તે બદલે 'ક્યાર' એ પારસી કવિયોનું સ્વાતન્ત્ર્ય અરુચિકર અને અયોગ્ય છે. 'રંગ' માં રં લઘુ રમાને છે તે ક્ષતિકર છે,

યવાની કલ્પના પણ તહેવી જ મનોહર છે, - માત્ર એ ગાનવનિ નહિ થાય તો હૃદયસિતા રના તાર વૃદ્ધે શા માટે તે સમજાતું નથી એ અનિષ્ટ ઉત્પાતના પ્રમાણને યોગ્ય કારણ સંભવતું જણાતું નથી - એટલી જરાક રસક્ષતિ લાગે છે

ઉપાસપૂર્ણ કાવ્યોમા આ ત્રણની ઉત્તમતા જોઈ હવે ગમ્ભીર બાવની છાયાવાળા ત્રણ કાવ્યો જોઈએ; - "સ સાર દુ ખ અને હેતુ વિરમરણ" - એ કાવ્ય જરાક અર્થની નિશાદતાને સખ-પે પ્રથમ દર્શને સમજાવું કંઈ લાગે એમ છે પરંતુ એ અલ્પદોષ બાદકરતા હેમાના બાવની ગમ્ભીરતા હૃદયના ઊંડાણને આડકનારી છે.

‘ દુ ખમા રૂબતી દુનિયા તફડે તરવા
પણ મસ્ત તરંગ વધુ ગુગળાવી જ રે, -
સહુ એ નિરખી નિરખી મુજ રક હડે
દુનિયા તણે મ્હાય છંદુ નભમા ફરવા, ”

દુ ખના દબાણથી છૂટવા મથતી પણ એ પ્રયત્નમા નિષ્ફળ થતી દુનિયાની દશા ના ખમાતા કવિ ઊંચી આજા વાતાવરણની જોમશ્કામા ચઢી હૃદયભાર હલકો કરવાની આકાંક્ષા આ રીતે કરે છે, એટલું જ નહિ પણ જગતના ઉપરનો દુ ખમાર પણ પોતાના અવૈશ્વિક-નૈશ્વિક ગાન વડે હલકો કરવાની ઉચ્ચ અભિનાસ દર્શાવના કહે છે -

“ વર્ણો કોમળ વાદ્યોની સુખહૃદય વિશે
પછી સ્વપ્ન નિહાળુ મીઠા શશિનાવ ચઢી
તહિ ગાન અનૈશ્વિક બુદ્ધિનુ સુણીને
સહુ એહિ દુ ખતરંગ રૂબાડું નિશે
પછી ગન અનૈશ્વિક-નૈશ્વિક કરીને
જગને નિજ નૈશ્વિક દુ ખ ભૂલાવુ ધડી । ”

નિશા-તરિ-શરિમા એ અથમા ‘નિશે’ એ પ્રયોગ જરાક શ્રવણકેન્દ્ર છે - પરંતુ તે ખૂલી જવાય છે, અને ચન્દ્રના નાવ । ઉપર ચઢીને મીઠા સ્વપ્ન નિહાળનાની આદની જેવી લક્ષિત તેજસ્વી કલ્પનાને બળે વાયનારનું હૃદય પણ એ શશિનાવ ઉપર આપોઆપ ચઢી મીઠા સ્વપ્ન નિહાળે છે

‘ સનાતન અધાર ’ - એ કાવ્ય એક અત્યંત વિપરીત કવિત્વકલ્પનાનો ચમત્કાર રજો કરે છે હેમાં સત્યાશ છે સૃષ્ટિની પૂર્વે અધકાર જ હતો * નાસદાસો જો
નાસીતદાનીમ્ એ કૃતિવચનના બધા દર્શને આપણને પ્રત્યક્ષવત્ કરેલી સ્થિતિ વખતે
હોય તો અન્ધાર જ હોય * તમ નાસીતમસાગૂહ્યમમેદમકેત સર્વમાદમ

* નાસદાસોય ઇત્યાદિ (ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ અધ્યાય ૭ વર્ગ ૧૮-મંડળ ૧૦, મનુવાક ૧૧, સૂક્ત ૧૨૮ ઋચા ૧)

અર્થ -

તે કાલે-અર્થાત્ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ પ્રપચાવસ્થાદિત પ્રલયાવસ્થાની વખતે

એમ હતું એ દષ્ટિએ આ કલ્પનામાં સત્ય અંશ છે. પણ તહેને કાંઈક આપરનતા જેવી હૃદયભાવની ધ્રુષ્ટ વિપરીતતાને બધે વધારે આગળ ખેંચી અન્ધકારને સનાતન અને પવિત્ર કલ્પી દીધો છે એ કલિકલ્પનાની પરાકાષ્ઠા કાંઈક સત્યદર્શનને સાત મારવાની કૃતિ સૂચવે છે. છતાં એ કલ્પનાની ઉચ્ચગામિતાને લીધે આ પાતકરૂપ દોષ ક્ષણભર ક્ષમ્ય થાય છે.

“સૂર્ય શશી વર્ણો તારા ને પૃથ્વી,—

ગાન કરે એ સર્વ,

એના સ્વરો સહુ તુજ ભવ્ય ગાને

બેળાઈ તજ દે ગર્વ રે

અતિ ઊંડા પવિત્ર અધાર !

એ સહુને નિજ માંહિ રમાડતું

કાળતું ઉર વિશાળ,

તે પણ સૂઈ રહે તુજ અતર

દીન બની તુજ બાળ રે.

અતિ ઊંડા પવિત્ર અધાર !

અખિલ બ્રહ્માંડનું ગાન આ ઊંડા અન્ધકારના ભવ્ય ગાનમાં લીન થઈ ગાણુ બને છે; એટલું જ નહિં પણ સર્વ બ્રહ્માંડ જેની અંદર સમાઈ જાય છે એ કાળ તે પણ અન્ધકારની અંદર હુમ્મ થઈ દીન બને છે,—આ કલ્પનાનું સાહમ જેટલું પ્રબળ છે, તેટલે જ અંશે, કવિત્વની મર્યાદા સચવાયાને લીધે, ક્ષમ્યતાને પાત્ર છે.

“નગતું વિશ્વ જણાતું આ સહુને

સૂઈ જશે એકવાર,

શુદ્ધ સનાતન તું જ દર્શ સાથે

નગૃત રહેશે ત્યાર રે

અતિ ઊંડા પવિત્ર અધાર !”

લયકાળની સ્થિતિનું આ ચિત્ર આખા કાવ્યની અન્તર્ગત કલ્પનાની વિપરીતતાને અનુરૂપ જ છે. આજ સૂધી—“ના જ્યોતિર્થી ભિન્ન દોસે જ કાંઈ”—એમ અન્તિમ સમયની જ્યોતિર્મય સ્થિતિ કવિજનોએ દીકી છે. તહેને આમ મયદીને અન્ધકારમય બનાવનારી કલ્પના

આ જગતનું જે મૂળ કારણ તે અસત્ ન્હોતું (શશશુરુષ જેવું લક્ષણ ના થઈ મકે હેતું—નિરુપાખ્ય—હોતું) તેમ સત્ પણ ન્હોતું (આત્માની પેઠે સત્યસ્વરૂપ હોઈ નિર્વાચ્ય હતું તેથી અસત્ પણ નહિં અને સત્ પણ નહિં એમ હતું.)

તમ આસીત્-ક્રત્યાદિ. (નક્રસંહિતા-મં. ૧૦, અ. ૧૧, સ. ૧૨૯; ત્ર. ૩) કશું પણ ચંદ્રિની પૂર્વે ન્હોતું તો શું હતું? ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઈ?—તો કહે છે:—પૂર્વે તમ—અન્ધકાર—હતો; આ બધું અન્ધકારથી શુદ્ધ અગ્નિ (જણાય નહિં હેતું) અને દેના ઉપાદાનરૂપ કારણથી અવિભક્ત હતું.

ક્ષણવાર દિવ્યભાવનાને દોભ આપતી જ્યેષ્ઠાપણે પરતુ હાવની પ્રત્યક્ષ બ્રહ્માડરચનાના લોપની શૂન્યતા તરફ જ લક્ષ ગણતા એ દશાને અન્ધમર જોડે એકરૂપ ગણીએ એમ વિચારતા અન્ધકાર અને જ્યોતિ એ બેમા એક રીતે અવિરોધ ફળાવી સકારો. આ દૃષ્ટિથી જ કવિ વધારે સ્પષ્ટતાથી બોલે છે —

“માયાવી તેજથી દગાઈ આખર
આવવું તાહરી પાસ !
તત્ત્વ જોડું મળે તુજમા જ અતે,
અધાર એ જ પ્રકાશ રે!!
અતિ જોડા પવિત્ર અધાર !

“અધાર એ જ પ્રકાશ !” — આ ઉલ્કેટ કર્ષના ધૂટ કવિત્વાગી છતાં મનને આ-
કર્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય ધારણ કરે છે, ધૂટતાને લીધે જ, અથવા તો ધૂટતા કરતાં કવિત્વનો
અશ પ્રબળતર હોવાને લીધે આમ ધૂટ અબેદ-અધકાર અને જ્યોતિનો અબેદ-સ્થાપિત
કરીને સ્વાભાવિક રીતે જ કવિ પોતાના કવિત્વગાનના જ્યોતિને પણ અન્ધકાર જોડે અબેદ
પમાડવાના મનોરથથી પ્રત્ય સમાપ્ત કરે છે —

“તો શિદ હું નહિ માગુ આ ત્હાન
સત્ય હૃદયનો પિલામ ?
દીન ગાન મુજ તુમા બેળી આવું
એ જ અબેદ ઉધાસ રે !
અતિ જોડા પવિત્ર અધાર !”

પરંતુ આ અન્ધકારના જોડાણમા બહુવાર નીને વાચકના હૃદયને વધારે ગૂઝળાવી
નાખવાનું જોખમ નહિ ખેડિયે અને પ્રકાશના તત્ત્વને વધારે અનુરોધી “સ્વર્ગીય ગાન”નું
અવણ કરીશું

હે પુત્રી કુદરતની બની ! માતા અહો આનંદની !
હે દિવ્ય નારી દોરનારી સકલ સર્જિત્રની !
હે વિમળ મધુરા ગ્રેમ કરી હેમ સયોગી કડી !
હે ગાન ! ત્હારી સાનની રે કાણુને છુટી જડી ?

પ્રથમ નજી ચગ્ગોમાના વિશેષણો અર્થબળો અને સુંદર છે, ખેદ માત્ર એટલો થાય
છે કે ‘ગાન’ — જે નપુસકનિગે પરિચિત છે ત્હને વિશેષણો સ્ત્રીલિંગના વાપર્યોછે ત્રીપમા
પ્રવાસો આપ્યો છે કે “ગાન ને દેવીરૂપે ગણી નારી જાનિ લીધી છે” પરંતુ તેથી વિગ
સંબંધી કુતુહિતતા ટળતી નથી, ‘ગાન’ એમ જ સંબોધન — એ નપુસકનિગે સમજાવી જ
સંબોધન — કયું છે એટલે પછી ‘દેવી’ એમ બ્રહ્મની કલ્પના ઉમેર્યાંથી થોંગડું પણ, બરોજર
મેસનું નથી, — છતાં આ કાવ્યની એકદમ સુંદરતા તથા કવિત્વની ગંભીરતાનું બળ હેતુ છે
કે આટલી ક્ષતિ ઝટ મનમાથી ખસાઈ જાય છે

દીપમાં કાવ્યના તત્વનો ખુલ્લો આયોજો તેથી સરલતા થઈને જણાય છે કે “સર્વ સૃષ્ટિમાં ગાનનું અસ્તિત્વ છે અને કુલે બ્રહ્માંડ એને આધારે રહેલું છે” † *Music of the Spheres (‘નક્ષત્રગણોનું ગાન’) એ કલ્પના પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વચિન્તક પ્લેટોની હતી તે કલ્પનાથી આ કેવળ ભિન્ન છે. આ કલ્પના પ્રમાણે તો સર્વ સૃષ્ટિમાં અન્તર્ગત રહેલું કોઈ સૂક્ષ્મ સંગીતતત્ત્વ છે, જેને આધારે, જેની જોડે સમસ્તવસ્તુ રાખીને, સર્વ પદાર્થો-સજીવ, નિર્જીવ, સર્વ—પ્રવર્તે છે. પ્રકૃતિમાં ઓતપ્રોત અગમ્ય તત્ત્વનું દર્શન જુદા જુદા કવિઓએ જુદા જુદા સ્વરૂપમાં કર્યું છે; કોઈએ સંગીતરૂપે એ તત્ત્વ જોયું છે, તો કોઈએ જ્યોતિરૂપે, તો કોઈએ પ્રેમરૂપે, એમ અનેકરૂપે પણ એક જ સુંદર તત્ત્વની ઝાંખી થતાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે હેતુ વર્ણન ઉપર પ્રમાણે કવિઓએ-પાશ્ચાત્ય કવિઓએ-કરેલું છે. વર્ણસ્વર્થ, શૈલી, વગેરે કવિઓનાં દર્શન આ પ્રકારના છે. એ જ દર્શનમાંનું એક આ કાવ્યમાં કરાયું છે—અને એટલે અંશે અનુકરણ છતાં કાવ્યની અપૂર્વતામાં ક્ષતિ આવતી નથી.

(ચોથા ચરણમાં “હારી સાનની રે કે.જીને બુદ્ધી જડી?”—એ અરસિક જ્ઞાને માત્ર વિનાના શબ્દોથી જરાક મૈન્દર્થભગ થયો છે—તેથી એક યાચ છે એટલું નોંધવું જોઈએ.)

આ કાવ્યની કવિત્વકલ્પનામાં એક ત્રીણી ક્ષતિ એક સ્થળે આવે છે તે પ્રથમ નોંધવી જોઈશે. ૪ થા શ્લોકમાં તારા ગ્રહો વગેરેને સ્વર્ગીય ગાનમાં એકતાન બની તસ્લીન થયેલા કલ્પ્યા છે—અને તે કલ્પના ખરેખર સુંદર અને ગભીર છે. પરંતુ તરત જ ૫ મા શ્લોકમાં એ જ તારાને આ સ્વર્ગીય ગાનના કાવ્યની પોથીના લેખરૂપે કલ્પવામાં રસભંગ ઉત્પન્ન કરનારો વિરોધ આવે છે. એટલું જ નહિ પછી આ પાછળની કલ્પનામાં અન્તર્ગત ક્ષતિ બીજી એક આવે છે. મિ. ખુરદાર દુટનોટમાં આ પ્રસંગે રહે છે.—

“આ ચરણ શ્લેષ છે. (ક) અવાજ તો કાનથી સંભળાય છતાં આ તેજસ્વી તારાના

† આ સ્વરૂપ ઉચિત છે. દીપમાં આરમ્ભમાં કહ્યું છે કે—સર્વ સૃષ્ટિ ગાનરૂપે રહેતી છે, એ વચનમાં જરાક નિચારપ્રદર્શનની શિથિલતા આવે છે, કાંઈ નહિ તો ઉપર કહેલા સૃષ્ટિમાં અન્તર્ગત ગાન સ્વરૂપ જોડે જરાક વિરોધ આવે છે.

* ગ્રહનક્ષત્રોના બ્રહ્મણથી ગાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માત્ર દેવલોકે સાંભળે છે, એમ પ્લેટોની સિદ્ધાન્તકલ્પના હતી. Austin Phelps પોતાના “English Style” નામના પુસ્તકમાં કહે છે.—

“The mythological notion of the music of the spheres had its origin, doubtless, by transfer from the beauty of light and motion in the stellar universe.” (Lec XIX p. 319).

† “નક્ષત્રમય વિશ્વમાં તેજ અને ગતિના સૈન્દર્ય ઉપરથી આરોપ કરીને નક્ષત્રગણના ગાનની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો એ નિઃસંશય છે.”

રૂપમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ સકાય એમ જાણી તેમજ આ ત્હારી કાવ્યપોથીમાં તેનું પવિત્ર ક્રમકર્તું ચિત્ર પાડ્યું.—(ખ) ઉપર ખીજી કડીમાં 'ત્હારુ રહસ્ય અગમ્ય છે' એમ કહ્યું છે તે ત્હારુ રહસ્ય આ ત્હારા તારાશ્રી મર્મસૂચક ચિત્રમાં જાણાવવા આ આકારની ત્હારી કાવ્ય-પોથીનુ પાતુ તે ઉપાડ્યું હશે!"

અર્થિ—'શ્લેષ' તે વિશેષણ નહિ પણ નામ છે તે બૂલી જઈ 'શ્લિષ્ટ'ને બદલે 'શ્લેષ' શબ્દ વાપર્યોછે—તે શબ્દરોપને વિશે કશું કહેવાની જરૂર નથી. પણ આ હેમણે ઉદ્ધાટન કરેલા અર્થ તે અલંકારશાસ્ત્રોક્ત શ્લેષ કહી કહી સકાય જ નહિં. અર્થશ્લેષનો પ્રસંગ જ જુદો છે. આ ચરણમાં બે પ્રકારના ધ્વનિ છે એટલું જ કહેવાનો હેતુ જણાય છે. પરંતુ એ ધ્વનિને તપાસતા (ક) તથા (ખ) એ બે ધ્વનિમાં મૂલગત ભેદ શો છે તે સમજાતું નથી. તારાના રૂપમાં જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષીકરણ એ તો બંનેમાં સમાન જ છે, માત્ર હેતુમાં જગત ફેર છે—(ક)માં હેતુ શ્રવણથી અનુભવાના જ્ઞાનને નયનથી દેખાડવાનો હેતુ છે, અને (ખ)માં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અગમ્ય છતાં દન્દ્રિયગમ્ય બતાવવાનો હેતુ—એમ બે હેતુ જરા જુદા જુદા છે,—પરંતુ એ બે હેવા નથી કે જોથી આ ધ્વનિના બે વિભાગ પડે.

અરતુ. પરંતુ જ્ઞાનનું કાવ્ય-એ વિચાર અને વચન ઉભયમાં કાંઈ અર્થબોધ થાય એમ નથી. આ પ્રકારનો રોપ અન્ય પ્રસંગે થયેલો પણ મ્હું નોંધ્યોછે. પણ આટલું જ નથી. તારા ને જ્ઞાનના સુરેનું લોચનગમ્યરૂપ તરીકે કલ્પ્યા હોત તો અનુચિતતા ના આવતાં કલ્પનાસાધર્મ્ય આવત, પરંતુ જ્ઞાનના તત્ત્વજ્ઞાત સુરો તે તારાના ચિત્રમાં આલેખાઈ જ્ઞાનની કાવ્યપોથીના શબ્દો બન્યા-એ કલ્પનામાં ચિત્ર, સંગીત અને કરિતા સર્વનો અગમ્ય સંકર થઈ ગયોછે—એ દ્રષણ છે

ગગને અતિ ગૂઢ લખ્યુ વિધિયે,
કઈ કાવ્ય ગભીર કલાનિધિયે;
ચળકંત ફડા કંઈ તારલિયા,
જહિં શબ્દ અનુપમ રૂહે બનિયા.

એ કેવળ કવિતાના ચિત્રમાં જ નિમિત્તિત, કલ્પનાતી, 'લાય, પદ્યતાં, અર્થિ' સંગીત, કવિતા અને ચિત્ર સર્વેના સ્તોભમ મિશ્રણમાં એ વિચાર બરોબર જિતરી સકયો નથી. બાકી કલ્પના બે શુદ્ધ રહી હોત તો સાધર્મ્યયુક્ત થાત.

"રે પારણમાં જૂલતું ખાળક ન જગને જાણતું,
હસતું શુભાખી હોઠ પર દીસે અકારણુ આણતું;
તે આત્મ તેનો મધુર ત્હારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
કે આજ મધુરો બાવિકેરી વન ફાપાથી સીંચતો!!"

(અહિં પ્રથમ ચરણમાં 'રે' એ ઉદ્ગારશબ્દ અતિ નિરર્થક હોઈ ક્ષતિકર થાયછે; અને 'પાળણું' ને બદલે 'પારણું' એ અશુદ્ધ શબ્દપ્રયોગ અરચિકર છે;—તે આ સ્થળે વીસરી જઈશું.) આ શ્લોકમાંની કલ્પનાની મૂળ છાયા અન્ય કવિયોની કૃતિયોમાં છે તે વાત આજુએ મૂકતાં હેમાંની ચારતા સ્પષ્ટ છે એ રસિકજનને જણાશે. જે કલ્પનાની અનુકૃતિ હામાં છે તેથી કાંઈક ભિન્ન પ્રકારની આ કલ્પના છે એ સ્વીકારવું જોઈશે. અહિં બાળકના અકારણ દીસતા રિમત (ગુલાબી *હસવું એ વચન સુન્દર છે—તે જ લઈશું—ગુલાબી હાસ)નું નિદાન એક ઠેકાણે નિયન્ત્રિત દિવ્યગાનના શ્રવણમાં નહિ પણ સર્વ વસ્તુમાં ઓતપ્રોત દિવ્યગાનના શ્રવણમાં જોયુંછે તે કલ્પનાની બંગી અપૂર્વ અને સુન્દર છે; અને હેતુ કારણ આ કાવ્યના પાચાર્પ વ્યાપક ગાનની કલ્પનામાં જ છે. અને એ ગુલાબી હાસમાં ભાવિની મધુર આશાના પ્રકાશનું દર્શન એ કલ્પના વળી વિશેષ ઉમેરાઈ વધારે સુન્દર સત્ય અને સત્યની સુન્દરતા પૂરેછે.

આ બ્રહ્માંડમાં ઓતપ્રોત ગાનની સર્વવ્યાપકતાનું વર્ણન કરનારો નીચેનો શ્લોક ધણો જ હૃદય ઉપર સજ્જડ છાપ બેસાડનારો છે:—

“ આ સિન્ધુના ધોંધાટમાં કે પવનની મૃદુ ચાલમાં,
 ઊંડા અનન્તાકાશમાં કે પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં,—
 જ્યાં જોઈ ત્યાં હે ગાન ! તુંજ અસ્તિત્વ તો મુજને મળે,
 સૌ જગતને તું રીઝવે તુંજ સર્વવ્યાપકતાખળે ! ”

અહિં ઉત્તરાર્ધમાં—જરાક ભાષાના અને વિચારના ગૌરવની શિથિલતા છે, પરંતુ પૂર્વાર્ધની ગંભીરતા અને ઉન્નતતાને બળે એ કાંઈક સુધરી જાયછે.

સિન્ધુના ધોંધાટ અથવા પવનની મૃદુ ગતિને અંગે રહેલો મૃદુરવ—એ ધ્વનિમાંના ધ્વનિરૂપનું ગાન નહિ, પણ હેની પાછળ રહેલું, ધ્વનિપણાથી સ્વતન્ત્ર આ સર્વવ્યાપી ગાન છે. ધ્વનિ નહિ હેવા આકાશની અનન્તતા અને ઊંડાણ, પૃથ્વીનો વિસ્તાર, અને પાતાળની અલક્ષ્ય ગંભીરતા—એ સર્વમાં પણ એ ગાનનું શ્રવણ થાયછે તેથી તે ભૌતિક ધ્વનિથી સ્વતન્ત્ર જ છે. પૂર્વાર્ધમાં અખિલ બ્રહ્માંડમાંનો એક બે લસરકામાં સમાવેશ સખળ રીતે કરવાની સાથે શબ્દરવ અતીવ અર્થાનુકૂલ છે. ‘ પવનની મૃદુ ચાલ ’ એ શબ્દ રચના પવનના મૃદુ વહનનું સુન્દર ભાન કરાવેછે; તેમ જ ‘ સિન્ધુના ધોંધાટમાં ’ જ એ સાગરનો ધ્વનિ સંભળાયછે. તે જ પ્રમાણે ‘ ઊંડા અનન્તાકાશમાં ’ એ શબ્દ યોજતી કાંઈક લંબાણ અને મન્દતાથી જતી ગતિમાં આકાશનાં બંને લક્ષણો—ગંભીરતા અને અસીમતા—નું આયોગ્ય આપ દર્શન થાયછે.

* કે ‘ ગુલાબી ’ એ ‘ હોઠ ’નું વિશેષણ છે ?

કાવ્યની સમાપ્તિનો શ્લોક પણ ઉત્તમ છે:—

“ રે તારલા તુજ ધ્વનિ વિશે આ ધ્યાન નિજ ગ્રોઈ રહ્યા,
ને એકતાન બની સહુ જ્યમ લીન આ તુજમાં થયા;
હા, ત્યમ નિમગ્ન રહી જ, હે સ્વર્ગીય ગાન! તણાઈ હું,
તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ જગતથી સરી જાઉં હું। ”

(અહિં પણ પાછળ કહેલા ‘ રે પારણામાં ઝૂલતું ’ માંના રેકાર જેવો જ અહિં આ-
રમ્ભનો રેકાર અનર્થક છે એટલું જ નહિ પણ અનર્થકારક છે. વાક્યારંભે આવતો રેકાર
બહુધા સંબોધનનો દર્શક હોયછે; અહિં ‘ રે તારલા ’—એમ સંબોધનનો ભાસ થાયછે—અને
‘ તારલા તે સંબોધનમાં નથી પણ ‘ ગ્રોઈ રહ્યા ’ ના કર્તારૂપે પ્રથમામાં જ છે.—પરંતુ સહજ
દેરકારથી આ સુધરી સકે એમ છે, તેથી એ ન ગણતા) આ શ્લોકમાંનો સમગ્રભાવ અતિ
કવિત્વરસિક છે. ‘ ધ્વનિના સ્વપ્નની કલ્પના ’ મિ. ખમરદારને અતિપ્રિય હોઈ જુદે જુદે
પ્રસંગે રમણીય રીતે દેખા દેછે; એ ધ્વનિના ધ્યાનમાં તારાને નિમગ્ન જોવાની કવિત્વકલ્પના
જેમ ઉચ્ચગામિની છે તેમ રમણીય છે—અને અન્તિમ ઇચ્છા, એ ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ
જગતથી સરી જવાની ઇચ્છા, બહુ હૃદયસ્પર્શિ રીતે બતાવીછે.—‘ આ જગતથી સરી જાઉં હું ’
એ શબ્દોનો સ્વ પણ સરણીની સરલ કિયાનો સૂચક હોઈ શ્રવણસુખગ થાયછે. એ તો
બાહ્ય શબ્દરવની વાત યદ્યપિ. પણ સ્વર્ગીય ગાન નિરન્તર અખિન જ્ઞાતાંકમાં સાંભળતાં
સાંભળતા અન્તકાળે પણ જગતથી સરી જતાં એ ગાનના પ્રવાહમાં જ વિલીન થવાની
કલ્પના હૃદયગમ તેમ જ ઉચ્ચકવિત્વમય છે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

દિગ્દર્શન.

મુખ્યાધમા હમણા “સીમોધ” નામના એક માસિક પત્રની ન્યુબિલિ કરવામા આવી.

તે પ્રસંગે મિ. જસ્ટિસ ખીમને “જનસમાજમા સીમોતુ યોગ્યસ્થાન”

સીકેગવળી

એ વિષય ઉપર એક સુંદર વિચાર અને વિદ્વતા ભર્યું ભાષણ આપ્યું

હતું. એ ભાષણનો મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે—સી એ એક આન-

ન્દુ રમકડું કે ધરતી ચાકરડી નથી, પણ પુરુષને ઉચ્ચ બનાવનાર એક દિવ્ય શક્તિ છે.

આ પ્રતિપાદનને અંગે એમણે—સી અને પુરુષના કર્તવ્ય કુદરતથી જ જુદા છે એમ,

અંગ્રેજ કનિ ટેનિસન અને આપણા વિદ્વાન સુધારક તા મણિનાયનો માફક, જણાવ્યું.

અને હાલમા ઈંગ્લંડમા કેટલીક સીઓએ પાર્લ્યમેન્ટમા બેસવા ત્રેરે ગંજકીય હક મેળવવાની

જે હિલચાલ ચલાવી છે અને જે કરવામા તેઓ પોતાનું સ્ત્રીત્વ ગુમાવી બેઠી છે તે સ્લામે

સમ્પત્ત ટીકા કરી. મિ ખીમનનું ભાષણ કેટલાક સુધારકોને પસન્દ પડ્યું નથી, પણ તેમ

થવાનું ઠાગણ અમને તો એ જણાય છે કે એ વિદ્વાનનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ તેઓની છુદ્ધિમા,

ચઢી શક્ય નહિ હોય અગર તો જૂનું સુધારકમડળ હજી જૂની—સાદી—દષ્ટિએ જ આ

પ્રશ્ન વિચારી શકે છે. અમને મિ ખીમનના ભાષણમા જે કાંઈ પણ ખામી જણાઈ હોય

તો તે એટલી જ છે કે એ ભાષણ આપણા દેશના આ સ્ત્રીકેળવણીના મહાપ્રશ્નનું સમાધાન

કરતું નથી. આપણે ત્યા સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન તે આજે એક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન તરીકે વિચારવાનો

છે, અને તેમા છેક ધનાઢય વર્ગ કે છેડ ગરીબ વર્ગના લોકો કરતા મધ્યમ વર્ગના લોકની

જરૂરિયાતો ધ્યાનમા લેવાની છે. છેક ગરીબ વર્ગને સ્ત્રીકેળવણીનું સ્વપ્ન આવવું પણ દુર્લભ

છે,—અને શ્રીમત વર્ગ ભયે એને કેવળ જીવનની અધિદેવતા કરીને રધાપે, પણ મધ્યમ

વર્ગે તો એને જીવનની સહચરી તરીકે જ લેખ્યા વિના છૂટકો નથી—જે પદવીમા ગૃહકાર્યનો

પણ મમાવેશ કરવો પડશે. સ્ત્રીએ તો માત્ર ધરધધો કરવો એવો અમારો પણ મત નથી

અને તેથી અમે સ્ત્રીકેળવણીમા નીચેના વિવિધ વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ એમ માનીએ

છીએ —

(૧) નીતિ કૌટુંબિક અને સામાજિક નીતિ—અને ધર્મ જે ઉપર સમગ્ર આત્માનો આધાર છે.

(૨) ઉપયોગી ગૃહકલા અને ઉદ્યોગો—જેથી કુટુંબની આર્થિક સપ્તિ પણ સુધરે તેવા ધરમા બેસીને કરવાના કામો આમા પાકશાસ્ત્રનો સમાવેશ પણ કાવો જોઈએ (જે કે મિ. ખીમન એ અનિષ્ટ માને છે)

(૩) સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સંબંધી નિયમો, અને શહેરી જીવનને લગતાં મુખ્ય તત્ત્વો, શરીરશાસ્ત્ર, બાળકને ઉછેરવાની રીત—જેમા શરીર, વસ્ત્ર, ધર, આગણ વગેરે સાજ રાખના, તંદુરસ્તી સાચવવી, સહેજ બગડેલી સુધારી લેવી, ચરદી અને તાપ વખતે ગરમ સ્તરાઉ વગેરે વસ્ત્રોના સમયાનુસાર ઉપયોગ કરી જાણવો, જુદી જુદી તરેહના ખોરાકના ગુણધોષોની માહિતી ધરાવવી,

આડોશીપાડોશી સાથે સાથે વર્તન રાખવું; મ્યુનિસિપલિટી અને સરકારના વહીવટ સંબન્ધી કેટલુંક અગત્યનું જ્ઞાન ધરાવવું.

ઉપરની કેળવણી માટે નીચે મુજબ સાધનો યોજવાં જોઈએ:—

- (૧) ઉપરના વિષયો સંબન્ધી રસિક વાંચનમાળા અને કૃતિદ્વારા શિક્ષણ.
- (૨) સીધું શિક્ષણ, તેમ જ આડકતરું—એટલે કે વાર્તા નવલકથા (જેમ કે સર-સ્વતીચન્દ્ર) વગેરે દ્વારા અપાતું—શિક્ષણ.
- (૩) ભણેલા પુસ્તકોનું કર્તવ્ય કે—પોતાનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં સહવાસ અને વાતચિતથી ઉતારવું, અને તે માટે ગૃહજીવનમાં તેઓએ રસ લેવો તથા પ્રેમ બાંધવો.
- (૪) પ્રતિષ્ઠિત વિચારશીલ વર્તમાનપત્ર અને માસિક ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પાસે ઘરમાં પુસ્તકો વંચાવવાં તે જગતનાં માત્ર મહાન પુસ્તકો જ: આવાં પચીસ ત્રીસ પુસ્તકો વારંવાર વાંચ્યાથી જે લાભ થાય છે તે સેંકડો નિર્માલ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાથી કદી પણ થતો નથી.

છેવટે—સ્ત્રીકેળવણીની જે કોઈ યોજના ધડવામાં આવે તે નીચેની વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને ધડાવી જોઈએ—

- (૧) બાળવિવાહ ગમે તેવા અનિષ્ટ હોય, તથાપિ તે છે એ ખરી વાત છે.
- (૨) જે સ્ત્રીઓ માટે આપણે આ યોજના ધડીએ છીએ તેઓ તવંગર નથી, અને તેઓને ગૃહકાર્યમાંથી યોડાકે વખત જ મળી શકવાનો સંભવ છે.
- (૩) અવિભક્ત કુટુંબમાં આપણી સ્ત્રીઓએ બહુ ભાગે જીવન ગાળવાનું છે.
- (૪) હજી આપણા જનસમાજમાં અજ્ઞાન ધણું છે—અને તેથી આર્પણાં સ્વદેશી બાંડુઓ તરફ કોષ કે ઉપેક્ષાટતિ લાવવી એ જિંદગી આત્માને શોભે એવું નથી.

*

*

*

*

આપણી રાજકીય દિલચાલમાં પડેલી ફાટ પૂગવાનો ઉત્તમ માર્ગ સૂચવતું બાપુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પચના-પ્રાન્તિકસભામાં કરેલું બાપણુ સંપ્રદેશ મનન

સ્વાશ્રય

કરવા જેવું છે. ઉદાત્ત અને વિનીત ઉભય પક્ષના સિદ્ધાન્તમાંથી વચસો માર્ગ કાઢવો, અગર તો તેઓએ માત્ર એકતા ખાતર

પોતપોતાના મતભેદ બચુપર મૂકવા દેવાદિ સૂચનાઓ તો આપણે ધણે ઠેકણે સાંભળીએ છીએ; પણ બાપુ રવીન્દ્રનાથે કરેલી સૂચનામાં આ મર્મ કડતાં વધારે ગંભીર હોવાથી સહેલું હતું. એમનું ખાસ કહેવું એવું થયું કે—માણસ જ્યારે કર્તવ્ય કરવામાં શિયિલ બને છે ત્યારે જ તેને જ્યાં વાદવિવાદ કરવાનું સહે છે: જ્યાં સુધી સ્વદેશીની દિલચાલ ઉત્સાહપૂર્વક ચાર તરફ ચાલી રહી હતી ત્યાં સુધી માહોમાંહે ઝંપડો ઉત્પન્ન થયો નહતો; અને તે મન્દ પડવાથી જ દાલનો અનિષ્ટ કુસંપ ઉપજી આવ્યો છે; અત્યારે આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય આપણા સ્વદેશજન્યોને અસંખ્ય રીતે ઉપયોગી થવાનું છે. સ્વાશ્રય સિવાય ઉદ્ધાર નથી; અને સ્વાશ્રય વડે-સરકારની મદદ વિના પણ-આપણે દેશની સ્થિતિ ધણો સુધારી શકીએ એમ છે, એ જણાવે છે. અને ઘણલા તરીકે, નીચેનાં અગત્યનાં કામો દ્વારા ધરવા કહે છે:—

- (૧) દરેક પ્રાન્તના અમલદારોએ પોતાના પ્રાન્તમાં રથજે. રથજે મંડળો સ્થાપીને ખરી લોકસ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ—કારણ કે યથાર્થ સ્થિતિ જાણ્યા વિના કોઈ પણ કામ ફતેહમંદ રીતે કરી શકાવાનું નથી.
- (૨) દરેક ગામને સ્વાયત્તી બનાવવું: એટલે કે દરેકમાં પોતાની સામાન્ય અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણની શાળા, કોલેજ, અને પરસ્પર ધીરધાર માટે નાણાપેટી, રમતગમત માટે મેદાન તથા ટટ્ટા પતવવા માટે લવાદની ગોઠવણ—એ યોજના પ્રજા તરફથી કરી લેવી જોઈએ.
- (૩) જમીનદાર અને ખેડૂતો એકસંપ ચઢને કામ કરવું જોઈએ—કારણ કે બંનેનું હિત એકઠું જ રહેલું છે. અને એકલા થશે તો જ હાલના સમયમાં શોધા-એલા કૃષિનાં સાધનોનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકાશે.

આ પ્રમાણે ગ્રામસરસ્યાને સ્વતંત્ર બનાવ્યા-વગર સ્વરાજ્યની વાત નિર્ગર્થ છે એમ બતાવી, છેવટે પોતાના બાપણનો સાગ નીચે પ્રમાણે તારવીને મૂક્યો હતો —

- (૧) વખતને અનુસરીને ચાલીશું નહિ તો આપણો વિનાશ જ છે.
- (૨) મંડળવસ્થા (organization) એ જ આ સમયનો મહામંત્ર છે આપણા ઉપર આજકાલ જે હલો થઈ રહ્યો છે તે એવો સંવ્યવસ્થિત છે, કે તે રહામે આપણે પણ સંવ્યવસ્થાપૂર્વક આતમ-ક્ષણ કરવાની જરૂર છે.
- (૩) આપણાં મંડળોમાં હજી રાષ્ટ્રીય ચૈતન્ય પૂરેપૂરું અને એકસરખી રીતે વ્યાપી રહેલું નથી. અને એક સ્થાને બળ રેડવા જઈએ છીએ તો બીજાં સ્થાન નરમ પડે છે. અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા જન અને બાકીના અજ્ઞાન લોકસમૂહ વચ્ચે ભેદ પડી ગયો છે, તેથી આ રાષ્ટ્રીય ચૈતન્ય એક અખંડ વ્યાપી રહેતું નથી.
- (૪) આ રાષ્ટ્રીય એકતા તે ફક્ત દલીલોથી પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી: પરસ્પર કર્તવ્ય કરીને એ ઉત્પન્ન કરવાની છે.
- (૫) કેળવણી પામેલા જનોમાં પણ પરસ્પર કસલ થાય એ ફલસિદ્ધિમાં થોડું વિધ્નકર્તા નથી, દરનું સાધ્ય બિવિધ્યને સોપી દઈ તથા મતભેદ 'ડિમેન્ટિંગ સોસાઇટી'માં રહેવા દઈ-અત્યારનું જે સર્વાનુમતે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે કરવા મચી પડતું જોઈએ.

* * * * *

મુખાઈના નામદાર ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્ક—એમણે મુખાઈ યુનિવર્સિટીના ચન્સલર તરીકે કોન્વોકેશન વખતે આપેલું બાપણ આપણી કેળવણીના પ્રજ્ઞ હાલનું શિક્ષણ. વિષે બહુ વિચારવા લાયક સૂચનાઓથી ભરેલું હતું. ૧૮૩૫ માં લૉર્ડ મેંટાલેએ આપણા દેશની પ્રાચીન વિદ્યાનો ઉપહાસ કરી, અંગ્રેજ કેળવણી માટે બલામણુ કરી હતી એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપર ચન્સલરે સપ્ત દીકા

કરી, અને દરેક પ્રજાની આસિયતો ધ્યાનમાં રાખીને એની કેળવણીની યોજના ઘડાવી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કર્યું. હિન્દુસ્તાનના મગજ અને હૃદયને વિવાધની (અગ્રેજી) ખનાવી દેવાનો પ્રયત્ન અનિષ્ટ છે, તેમ તે કદી સફળ નીવડે પણ નહિ એમ એમણે જાતાવ્યું.

હિન્દુસ્તાને એની આજ પર્યન્ત ચાલતી આવેલી રૂઢિએ જ ચાલ્યાં કરવું-એમ ઉપદેશ દઈ, ધણા અધિકારીઓ આપણી હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાંથી છંડાડનો ઇતિહાસ રાજ્ય-શાસ્ત્ર આદિ વિષયો કમી કરવાનું સૂચવે છે, પણ સર જ્યોર્જ ક્લાઈનેનો આવો આશય જણાતો નથી. એમણે રથજે રથજે ઉર્ધ્વપદ્મ ભગવદ્ગીતા આદિ આપણા પ્રાચીન પૂજ્ય ગ્રંથોમાંથી ઉતારા મૂક્યા છે તે જોતાં એમનો હેતુ આપણા દેશના પ્રાચીન સાહિત્ય માટે આપણા મનમાં માન ઉપજાવી, એમાં પ્રતિપાદન કરેલા બન્ય નીતિના નિયમો તરફ આપણું લક્ષ્ય ખેંચવું-એટલો જ જણાય છે. સાયન્સ માટે એમને બહુ આગ્રહ છે, અને તે બાબત માત્ર વિદ્યાર્થીઓમાં વિચારો જ દર્શાવવાનો યત્ન ન કરતા, કેટલીક વ્યવહાર સૂચના કરી છે. જાપાનનો ઇ-અયો જતાવી હાથ કરતા વધારે વહેલું સાયન્સનું શિક્ષણ શરૂ કરવાનું એ કહે છે, અને તે ચાલતી દેશી ભાષામાં આપણે જોઈએ એમ પોતાનો સ્પષ્ટ મત જણાવે છે. સર જ્યોર્જ ક્લાઈનેનો આ વિચાર જલદી અમલમાં મૂકાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. પણ તે જ સાથે અમે-અમારા સ્વદેશબન્ધુઓની જરૂરિયાતો પરદેશી વિદ્યાનો કરતા પણ વધારે સારી રીતે સમજતા હોઈ એટલું ઉમેરીએ છીએ કે-સાહિત્ય ઇતિહાસ તત્ત્વજ્ઞાન એ વિષયોનો અભ્યાસ, ખાસ સાયન્સનો વિષય લેનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે, બલે ઓછો થાય; પણ તેઓને માટે પણ તે સર્વથા કાઢી નાંખવો તો ન જ જોઈએ. તેનું કારણ એ કે હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર માત્ર ઔદ્યોગિક કેળવણી દ્વારા થવાનો નથી, આ દેશની રાજકીય, સામાજિક, કૌટુંબિક, અને ધાર્મિક સ્થિતિમાં પણ ઘણો ઘણો સુધારો કરવાની જરૂર છે; અને કેળવણીનો વિસ્તાર એવો થોડો છે કે સઘળા વિદ્યાર્થીઓ સાયન્સ તરફ જ વળશે નો ઉપરના સુધારા કરવા માટે જોઈતું વિચારબળ મળી શકશે નહિ-અને એટલું તો અમારે બેધરકપણે કહેવું જોઈએ કે પ્રજામાં નવા અર્થમાં વૈશ્યોની તો જરૂર છે જ, પણ બ્રાહ્મણોની જરૂર પણ થોડી નથી. સેનેકા કરતા મોચીને વધારે ઉપયોગી કહેનાર મેકેલેનું વચન કોણે માન્ય ગણ્યું છે ? પ્રજામાં કેવળ ધનસંપાદન કરવાના સાધનો વધારી આપવાથી પ્રજા સુખી થશે એમ માનવું ઘટ્યા છે ધન તો માત્ર સુખનું એક-અનેકમાંનું એક-સાધન છે; એ સાધનનો ઉપયોગ થવો એ બીજી જ વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે. ધનાઢય પુરુષને જાતે ખર્ચ સુખ ભોગવી જાણવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, તેમજ કુટુંબમાં અને સમાજમાં સુખ વિસ્તારવાની એનામાં શુદ્ધિ અને ઇચ્છા હોવી જોઈએ. આ અને આવા અનેક માનસિક ગુણો કેળવવા માટે સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેના અભ્યાસની જરૂર છે. તેમ આપણા દેશની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ પણ એવી છે કે અન્ય દેશના ઇતિહાસ, રાજ્યબંધારણ, સમાજબંધારણ વગેરેનું અવલોકન કર્યા વિના સુધારો કરવાની વૃત્તિ અને એનાં ખર્ચ તત્ત્વનું 'જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાં અશક્ય છે. અમારૂં તાત્પર્ય સમજવામાં ભૂલ ન થાય માટે ફરી જણાવીએ છીએ કે સાયન્સના અભ્યાસની આપણા દેશમાં મોટી ખોટ છે અને તે પૂરવાના બહુ મોટા ચત્નો થવા જોઈએ અમે અમારૂં પણ માનવું છે જ.

પ્રાચીન આર્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને સુલભ શી રીતે કરવું ૬૬૧

પ્રાચીન આર્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને સુલભ શી રીતે કરવું

(અનુસન્ધાન ગયા અકના ૫૪ ૬૧૮ થી)

આપણા હિંદુ આર્યો આર્યાવર્તમા આવ્યા તે પહેલા મધ્ય એશિયામા વસતા હતા એ વાત તો ઇતિહાસથી સુપ્રસિદ્ધ છે એ પ્રાચીન મધ્ય એશિયાના આર્યો છૂટા પડી દેશ પ્રદેશ ગયા, અને જુદે જુદે સ્થાનકે વસ્યા તે પ્રમાણે તેઓ તે સ્થાનના કાગે કરી વતની કહેવાવા લાગ્યા હવે એ બધા આર્યોમાના ટેટલાક અરેબિયામા રહ્યા તેની બાબા અરેબિય, મિસરમા જઈ વસ્યા તેની મિસરની ને એથી પશ્ચિમમા એટલે ઠેઠ યૂરોપમા જઈ ગ્રીસમા જેણે વસ વાટ કીધા તેની ગ્રીક કહેવાઈ આ પ્રમાણે સમૃદ્ધ ગ્રીક, અરેબિક અને મિસરની બાબા આર્યની છે એમ વિદ્વાનોએ નિદ્ધ કીધું છે, એટલે એ સબધે એટલું જ કહેવાતું કે એ બધા આર્યો અમલમા એમ સ્થાને રહેતા હતા તો તેમની બાબા, તેમના નિયામ, તેમની ગણતરીમા કોઈ પણ સ્થાને કાંઈ પણ સમાનતા છે કે નહિ તે આપણે અનલોપીએ એ વિશે એટલું માલૂમ પડ્યું છે કે દરેકમા સમાનતા રહેલી છે, એટલે તે સમાનતા જોવાથી આપણા આજના લેખ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે

ઇતિહાસથી એટલો પ્રમાણ પડે છે કે મધ્ય એશિયામા એ આર્યો મુખ્યત્વે કરીને ખેતીનો ધંધો કરતા હતા, તથા મેદાનોમા નરિ ને દિવસ ઢોરોને ચારી તેમનું રક્ષણ કરતા હતા એ હકીકતનું સમર્થન નશીયકને અપાયેલા નામોથી થઈ શકે છે. મનુષ્ય વગગમા નરિએ ઢોરો ચારતા ચારતા તેમને વિનોદ લેવાના સાધનો તો નીચે જમીન ને માથે આબ હતા એટલે નવા નના ગ્રહો, નક્ષત્રસમૂહો વગેરેનું તેમને અવલોકન થતું રહેતું હતું એટલે વગગમા જે પ્રાણીઓ તેમને પરિચિત થયા તેના આમગને જે નક્ષત્રસમૂહ મળતા આવ્યા તેને તેવા નામો અપાયા જણાય છે કારણુ દોન દાકર એટલે ગાય, બગદ, ઘેટા, બકરા જે તેમનું ધન હતું તેનું તથા લણતારી અબજા કન્યાનું સિદ્ધાદિ દિમક પશુથી નક્ષણ કરવાને ધનુષ્ય તેમ જ ધનુષ્યધારીની આવશ્યકતા, પાણીને માટે વાસણ કે પાણીની કાવડની જરૂરીઆત, તથા માખણ મગ, કાચબા તથા વીછું વગેરે જળચર કે સ્થળચર પ્રાણીના નિચાર બધાને એકસમાન કેમ હશે ? એ સમાનતા માત્ર રાશીચક્રમા જ છે એમ નથી, પરંતુ નક્ષત્રોના નામમા પણ દરમિયાન છે એ આપણને જણાશે એ બધું શું સૂચવે છે ? એજ કે પ્રાચીન આવણું રાશીચક્ર તથા નક્ષત્રમંડળ એક જ સ્થાનનું હશે, ને તે પરથી હિંદુ, ગ્રીક તથા આરબોએ ઉતારા કીધા હશે નહિ તો બધા આર્યોની બાબામા રાશીચક્રના ચિહ્નો તથા નક્ષત્રોના નામો એક સરખા કેમ સબવે ? વિવાદની ખાતર એમ માનીએ કે તે અના યાસે સરખા આવી ગયા હશે તો દરેકમા તેની સખ્યા એક સરખી કેમ હોઈ શકે ? આર્યોની બધી બાબામા રાશીની સખ્યા બાર જ છે, તથા તેના ચિહ્નો એક સરખા છે, એટલું જ ખસ નથી, પણ નક્ષત્રો પણ એક સખ્યાના તથા એક જ અર્થના ને એક જ ગતિથી

ચોગ્તરેયાં દેખાય છે. આ બધી સમાનતા સાહજિક કેમ હોઈ શકે? માટે તે બધાનું મૂળ એક જ હશે એમ ધારવું અશોભ્ય નથી. એ સંબંધે નીચે આપેલી રાશી તથા નક્ષત્રોનાં નામ તથા ચિહ્નોની યાદીથી વિશેષ પ્રકાશ પડશે એમ હું માનું છું.

રાશીચક્ર.

હિંદુ આર્ય.		મિસર આર્ય.		
નામ	ચિહ્ન.	મિસર નામ.	અંગ્રેજી નામ.	ગૂજરાતી અર્થાતર ચિહ્ન.
મેષ	મેઢા	Aries	The Ram	મેઢા
વૃષભ	ગાધો	Taurus	The Bull	ગાધો
મિથુન	બેડકું	Gemini	The Twins	બેડકું
કર્ક	કરચલો	Cancer	The Crab	કરચલો
સિંહ	સિંહ	Leo	The Lion	સિંહ
કન્યા	કુમારિકા	Virgo	The Virgin	કુમારિકા
તુલા	ત્રાજવું	Libra	The Balance	ત્રાજવું
વૃશ્ચિક	વીધુ	Scorpio	The Scorpion	વીધુ
ધન	ધનુષ્ય	Sagittarius	The Archer	ધનુષ્યધારી
મકર	બકરો	Capricornus	The Goat	બકરો
કુંભ	પાણીનું વાસણ	Aquarius	The water bearer	પાણીની કાવડવાળો પુરુષ.
મીન	માછલું	Pisces	The Fish	માછલું

નક્ષત્રો.

હિંદુ આર્ય.		આરબ આર્ય.	
નામ.	ચિહ્ન.	નામ	
અશ્વિની	ધોડાનું મ્હો	Al Sheraten	
ભરણી	ચોાન	Al-Botein	
કૃત્તિકા	અસ્તરો	Al-Thuraiya	
રોહિણી	ગાડાની પૈડું	Al-Debasan	
મૃગશીર્ષ	હરણનું માથું	Al-Hekah	
આર્દ્રા	માણેક	Al-Henali	
પુનર્વસુ	ધર	Al-Dira	
પુષ્ય	બાણ	Al-Nethra	
અશ્લેષા	ચક્ર	Al-Terpha	
મઘા	ધર	Al-Giebhā	
પૂર્વા ફાલ્ગુની	ખાટલો	Al-Zubra	
ઉત્તર ફાલ્ગુની	ખાટલા	Al Serpha	
હસ્ત	હાથ	Al-Anwa	
ચિત્રા	મેાતી	Sinak Al Azal	
સ્વાતિ	પરવાળું	Al-Guphr	
વિશાખા	તોરણ	Al Zubana	
અનુરાધા	નૈવધ	Au-Ichil	
જ્યેષ્ઠા	કાનનું ધરણું	Al Kalb	
મળ	સંહની પૂછી.	Al-Shauli	
પૂર્વાષાઢા	પલંગ	Al-Naaim	
ઉત્તરાષાઢા	હાથીનો દાંત	Al Belda	
અભિજિત	ત્રિકોણ	Al-Dabih	
શ્રવણ	ત્રિપટ્ટી	Sad-Al-Bula	
ધાનિષ્ઠા	મુદંગ	Al-Sund	
શતતારા	ગોળ જવાહીર	Al-Achbiya	
પૂર્વા ભાદ્રપદ	મે મ્હોડાનીઆકૃતિ	Al Phergh (Al-Mnkadden)	
ઉત્તરા ભાદ્રપદ	પલંગ	Al-Phergh (Al-Muacher)	
રેવતી	નગારૂં	Al Risha	

આ પ્રમાણે આર્યોનું સ્થિતિજ્ઞાનનું મૂળ એક જ છે એ નિર્ણય કાંઈ માત્ર રાશીનાં તથા નક્ષત્રોનાં નામથી જ થઈ શકે છે એમ નથી. પરંતુ એ સિવાય સમાનતાના ખીન્ન ઘણાં પ્રમાણો છે. તે બધાં એક કુંડા નિબંધમાં સંભવે નહિ, તેથી સમાનતાની મુખ્ય મુખ્ય બાબતો કહી આપણા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાંથી એ બાબત કેવું જ્ઞાન મળી શકે છે તેનું દર્શન કરીએ. એ સમાનતા મુખ્યત્વે કરીને સાત તરફની છે:—

૧. સમસ્ત આર્ય પ્રજાનો એક જ અનન્ય સામાન્ય ધર્મ, ને એક જ ભાષા.

૨. અકવાડીઆના દિવસોનાં નામ તથા તેની સંખ્યા એકજ.

૩. ક્રાંતિવૃત્તના એક સરખા વિભાગ.

૪. રાશીનાં કક્ષેણાં પ્રાણીઓનાં એક સરખાં ચિન્હ.

૫. વર્ષના એક સરખા વિભાગ.

૬. નક્ષત્રોની એક સરખી સંખ્યા.

૭ સાઠ વર્ષનો એક સરખો યુગ.

આ પ્રમાણે ઉપરથી કોણ એમ કહી શકશે કે આપણું ખગોળનું જ્ઞાન પ્રાચીન નહિ હોતાં અર્વાચીન અથવા પાશ્ચાત્ય છે ?

દષાન્ત તરીકે યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પહેલા અધ્યાયના ખીન્ન બ્રાહ્મણમાં.

તદ્યદપાં શર આસીત્ત્સમહન્યત સા પૃથિવ્યમન્વત્

એટલે કે પાણીમાં જે કંઈ ભાગ હતો તે હણાયાથી ઘટ બની પૃથિવી થઈ છે, એવું એક સૂત્ર હાય આવે છે. આ સિદ્ધાંત વાંચતાં ચિત્ત કેટલું સ્થિર થઈ વિચારના વમનમાં પડી જાય છે, ને તે માટે આપણા મનિઓને ધન્યવાદ આપે છે ? કારણ પાણીમાંના કંઈ ભાગ ઘટ બની પૃથિવી ઉત્પન્ન થઈ એ સૂત્ર કંઈ જેવું તેવું નથી.

એ સંબંધે સાંપ્રત કાળના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શું કહે છે તે જરા અવસોડી ભેઠએ. આધુનિક ખગોળવેત્તાઓએ Meteoric Nebular Theory (મિટિયોરિક-નેબ્યુલર થિયરી) નું હમણાં હમણાં શોધન કાઢ્યું છે તે જાણે નવીન હોય તેમ તેથી જગત જીવંત હોય એમ તેઓ અભિમાન લે છે. તે કહે છે કે બ્રહ્માંડમાં પ્રથમ એક જ વાયુરૂપ પદાર્થ હતો, તેમાંથી હાઈડ્રોજનવાયુ (Hydrogen) ઉત્પન્ન થયો, ને તેમાંથી બિજા બિજા તત્ત્વોવાળી રજકણો બની એ રજકણોનો સમૂહ તે નિહારિકા (Nebulae) ને પ્રમાણે કુંભકારને ચક્રે ચડેલા મત્તિકાના પિંડમાંથી કણો ઉડી પડી ગોળ ચક્રમાં ફરે છે તેમ આ ગતિમાન નિહારિકા ચક્રે ચડ્યાથી તેમાંથી જે કણો ખરી પડી તેણે ગતિ પ્રાપ્ત કાઢી,

તથા તેના ઘારા, ધૂમકેતુ, સૂર્ય, ગ્રહો ઉપગ્રહો બન્યા. આ બે સિદ્ધાંતો વચ્ચે ફેટલી બધી સમ્યક્તા છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જોતેની મતલબ એવું જ છે. હાલના સમયમાં સાધનના બળે આપણને વધારે સારી રીતે તથા સ્પષ્ટ રીતે વિદ્યાનો એ વિષય સમજાવી શક્યા છે, ત્યારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તેનો માત્ર અકુર જ આપણને હાથ આવે છે.

વળી આધુનિક સમયનો પ્રસિદ્ધ સમર્થ તત્વજ્ઞાની આચાર્ય હર્શલ માને છે કે નિહારિકા તારાનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે. તેની વરાળ ધીમે ધીમે ટાઢી પડી જવાથી ઘટ્ટ થઇ છે, ને આખરે તેના તારા બન્યા છે. દૂરદર્શક (telescope) વગર તે આપણને વાયુરૂપ જ લાગે છે. આ શોધ પણ તેને નવીન લાગે છે, પણ તે કાંઈ આપણા શાસ્ત્રકારોને નવીન નહોતી. તેમને તો હજારો વર્ષ ઉપર એવું જ્ઞાન થયેલું હતું. કારણ વાયુ. સર્વમિદં જગત્ (આ સર્વ જગત્ વાયુ જ છે) ના સૂત્રથી મિદ્ધ થાય છે.

આપણે અત્રે જોવાનું એટલું જ છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનોએ સર્વ અતુલ સાધનોના બળે હજારો વર્ષના અવલોકન તથા અભ્યાસ પછી Metearic-nebular-theory પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યા છે. આપણા શાસ્ત્રકારો માધનરહિત હતા એ આપણે જૂનવું જોઈએ નહિ તેમણે માત્ર પોતાના બુદ્ધિ તથા કલ્પનાના બળથી સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કીધા છે. તેથી નેમની અદ્ભુત શક્તિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ પ્રમાણે એ તો ખુલ્લું છે કે આપણા શાસ્ત્રકારોને જેતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્ઞાન હતું તેનું અંગ્રેજ વિદ્યાનોને છેક ઇ. સનની ૧૯ મી સદીમાં જ્ઞાન થયું છે.

જેવી રીતે પૃથ્વી વાયુરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે, તેવી રીતે બુધ, શુક્ર, મંગળ, બૃહસ્પતિ, શનિ આદિ ગ્રહોની ઉત્પત્તિ એજ વાયુમાંથી છે તો સકા થાય છે કે જે પ્રમાણે પૃથ્વીની અદ્ભુત ઉપર પ્રાણી, પદાર્થ, તથા ઉદ્ભિજ્જની વસ્તી છે, તે પ્રમાણે અન્ય ગ્રહોમાં કેમ નહિ હોય ? આ વિચાર દરેક ખગોળવેત્તાને થયો છે, ને તેને પરિણામે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો તે શોધી કાઢવા મથન કરી રહ્યા છે. આધુનિક સમયમાં મનુષ્યે અવલોકન કરવું સુલભ પડે છે. હાલમાં કેટલાક અંગ્રેજો તથા અમેરિકાના વતનીઓ મંગળના ગ્રહને પૃથ્વીની ઘણી સમીપ આવેલો જોઈ ગમ્મવર દૂરદર્શક વગરની સહાયતાથી તેનું નિરીક્ષણ કરવા તથા બને તો તેની આબેહૂબ છબી પાડી લેવા પ્રયત્નો કરે છે તે જ્યારે તેમના આ અયાક શ્રમનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેમાંથી આપણને એ વિશે કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન મળવાનો સંભવ છે.

હવે આપણે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામ્યજુ ને ઉપનિષદ્ધિ ગ્રંથોમાંના ઋચા તથા મન્ત્રોમાં ખગોળવિદ્યા વિશે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે ઉપલક્ષ ઉપલક્ષ અવલોકી તેથી કેટલો પ્રકાશ પડી શકે છે તે જોઈએ. એથી આપણા શાસ્ત્રકારોને ખગોળવિદ્યા કેટલી સાધ્ય હતી તેનું આપણને ખ્યાલર જાણ થશે. અલબત્ત આ દુકા લેખમાં એ વિદ્યાના બધાં પ્રમાણો આપી શકાશે નહિ; પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય બાબતોના વિવેચનથી હાલમાં આપણે સંતોષ માનીશું.

પૃથિવી સપાટ છે કે ગોળ તે ચક્રાણાસ પરિણંદં પૃથિવ્યા માના પરિણંદ
શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે. એ જ વિષય ઉપર સિદ્ધાંતશિરોમણિમા એવી જાતની દલીલ મૂક-
વામા આવી છે કે —

“સમો યત સ્વાત્પરિધે. શતાશઃ પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરા તત્તીયાન્ ।

નરશ્ચ તત્પૃથ્વગતસ્ય કાસ્ત્રા સમેન તસ્ય પ્રતિભાલ્યત સા” ॥

એટલે કે “પૃથિવી મોટી છે, ને મનુષ્ય અતિ નાનું છે, અને પૃથ્વીના ધેરાવાનો
સેકડાનો અંશ સરખો છે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉપર વસનાર મનુષ્યને સમગ્ર એટલે આખી
પૃથિવી સરખી હોય એમ લાગે છે.” આના જેવા અનેક પ્રમાણો ભાસ્કરાચાર્યે ગોળાધ્યા-
યમા આપી પૃથિવીની ગોળાકૃતિ સિદ્ધ કીધી છે.

ખગોળવિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓને પૃથ્વી ગોળ છે, તે તેની ધરી પર રહે છે, તેથી દિવસે
સૂર્ય ને રાત્રિએ ચંદ્ર વગેરેને પૂર્વમા ઉદય થઈ પશ્ચિમમા પ્રયાણ કરતા જોઈએ છીએ, ને
તેને લીધે જ રાત્રિ દિવસ થાય છે તથા સૂર્ય સ્થિર છે, ને તેની આસપાસ પૃથિવી આદિ
મહા પરિક્રમણ કરે છે, ને એને લીધે જ ઋતુભેદ થાય છે ને જુદા જુદા નક્ષત્રો જોવામા
આવે છે, એ વાત સમજાવીએ છીએ ત્યારે તેમના મનને કેવું વિપરીત લાગે છે ? સૂર્યને
પૂર્વમાથી પશ્ચિમમા જતો નજરે જોવો ને તેને તે સાથે સ્થિર માનવો એ સત્યને અસત્ય
માનના જેવું તેમને લાગે છે એ અથવા આવા અમલકારોના ગુજરાતીમા સાદી ભાષામા
પુસ્તકો નહિ હોવાને લીધે એ સળધી પ્રાથમિક જ્ઞાન છટકી નહિ મળવાને લીધે અથવા
એવા કોઈ કારણને લીધે એ વિદ્યા ઉપર લોકોનો અભાવ હશે ઘણાનું કહેવું એવું પણ છે
કે આ વિચાર પશ્ચિમનો હશે, પૂર્વનો નહિ હોય. આપણા શાસ્ત્રકારોનો મત પણ એવો જ
છે, ને તેના પ્રમાણો આપણા ગ્રંથોમા પુષ્કળ છે એવું કહેવાથી પણ એ વાત તેમને ગમે
ઉત્તરતી નથી એમા દોષ કોનો ? માન આવા શાસ્ત્રીય પુસ્તકોના ભાષાતરના અભાવે તેમની
અજ્ઞાનતા એ સિવાય બીજું શું ?

પૃથિવીના પોતાની ધરી પરના જમણુ રિશે બૃહદાર્થસિદ્ધાંતમાં

મપજર. સ્થિરો ભૂરેવાવૃત્તાવૃત્ત્ય પ્રાતિદિવસિકૌ

ઉદયાસ્તમયૌ સપાદયતિ પ્રહનક્ષત્રાણામ્

..૧ ઉલ્લેખ છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે “નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવી
જ પોતાના અંગે વારંવાર જમણુ કરીને મહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને
અસ્તને ઉત્પન્ન કરે છે ”

૧મી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમા પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે કે

પ્રાચીન આર્યોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા તે જનસમાજને સુલભ શી રીતે કરવું. ૬૬૭

નૈવોદેતા નાસ્તમેતા એકલ એવ મધ્યે સ્થાતા.

એટલે કે આ સૂર્ય ઉદય પામતો નથી, અસ્ત પામતો નથી, એકલો મધ્યે સ્થિર છે.

પૃથિવી સૂર્યની પરિક્રમણા કરે છે એ વાત તો નીચેનાં સૂત્રોથી સ્પષ્ટ છે.

સવિતા યુત્રૈઃ પૃથિવી મરમ્નાત્

એટલે કે સવિતા યંત્રૈઃ યમનૈઃ પૃથિવિઃ અરમણાત્ રમયતિ મતલબ કે સૂર્ય પોતાની નિયમિત શક્તિ વડે પૃથ્વીને રમાડે છે.

વળી વેદના બ્રાહ્મણગ્રંથમાં લખ્યું છે કે--

“અસૌ વૈ લોક ઇમ લોકમમિ પર્યાવર્તતે.”

આ પ્રસિદ્ધ સૂર્ય લોક તે પૃથિવી લોકને ચારે બાજુએ ફેરવે છે. એમાં અમિ પર્યાવર્તતે એ પદ લક્ષ્યપૂર્વક સમજવા જેવું છે. એ પદનો અર્થ અમિ આમિ મુખ્યેન પરિ સર્વતઃ આવર્તતે આવર્તયતિ પુનઃ પુનઃ આમયતિ અર્થાત્ (અમિ) મુખ્યત્વે કરીને (પરિ) સર્વ બાજુએ (આવર્તતે) પુનઃ પુનઃ ફેરવે છે.”

પૃથ્વી ગોળ છે, તે પોતાની ધરી ઉપર ભ્રમણ કરે છે, સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તથા અવકાશમાં નિરાધાર રહેતી છે એ સંબંધનાં મંત્રો અવલોક્યા પછી હવે બ્રહ્માંડના એ સર્વ મહાન ગોળાઓને પરસ્પર કેવો સંબંધ છે તે જોવું આવશ્યક છે. અંગ્રેજી અભ્યાસને આધારે સર્વત્ર એમ જ મનાય છે કે પ્રસિદ્ધ ખગોળવેત્તા કેપ્લર અને ન્યુટને ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમો ઘડ્યા ને બરતીઓટનું સમાજને જ્ઞાન આપ્યું. અલબત્ત ન્યુટન તત્વવેત્તા ધણો વિદ્વાન હતો, પરિત હોતો ને તેણે જે નિયમો બાધ્યા છે તે અઘાપિ પર્વત ખોટા હયાં નથી. એની પહેલાં યૂરોપાદિ દેશમાં ધણા ખગોળવેત્તા થઇ ગયા હતા પરંતુ તેમાંથી કોઈને એ વાત સૂઝી નહોતી, તેથી એ શોધનનું જ્ઞાન તેમને જ આપવું ધટે છે. પરંતુ આર્યાવર્તના ખગોળશાસ્ત્રજ્ઞોનું એ બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચાયલું હતું. ને તેમણે પરસ્પર આકર્ષણ શક્તિના સિદ્ધાંતો આપેલા જ હતા. દૃષ્ટાન્ત તરીકે—

મિત્રો દાધાર પૃથિવીમુત વામ્

તથા

દાધર્થ પૃથિવીમમિતો મુપૂલૈઃ

અર્થાત્ સૂર્ય ચારે બાજુએ પોતાનાં ગમનશીલ કિરણોવડે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. તથા

૧૧. આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્ સ્વસ્થં ગુરુ સ્વામિમુલં સ્વશક્તયા

એટલે પૃથ્વી આકર્ષણશક્તિવાળી છે, ને તે આકાશમાં ગહેલા બારી પદાર્થોને પોતાની

ગુજરાતી વાંચનમાળાના કવિતાપાઠો.

ટેકસ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીની તૈયાર કરેલી સાતે ચોપડીઓ બહાર પડી ચુકી છે અને તેના ઉપર થોડી ઘણી ચર્ચા પણ થઈ ગઈ છે પરંતુ તે ચર્ચા આજ સુધી થઈ છે તે પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે શિક્ષક વર્ગમાંથી બાગ્યેજ કેાઈએ તેમાં ભાગ લીધો હોય અમુક પાઠો શીખવતા શિક્ષકોને કેરી સરળતા અગર કેટલી મુશ્કેલી જણાઈ છે એ દશ જણાવાયુ હોય એમ લાગતું નથી. બધા પાઠોની આવી ચર્ચા જરૂરની છે ખરી, પણ આ લેખમાં તેના એક ભાગ વિશે જ લખવા ધાર્યું છે.

કવિતાપાઠો માટે એકદમ રીતે નિગદ્યા દર્શાવાય છે તે નિરાશા કેટલે દરજ્જે વાળજી છે એ નક્કી કરવા માટે તો ‘ખરી કવિતા કોને કહેરી’, ‘નાના બાળકો માટે કેવી કવિતા પસંદ કરવી,’ ‘કવિતાના વિષયો કેવા હોવા જોઈએ,’ તેની લેખનશૈલી અને કવિતાધારી વિશે કેુ ધા લુ નાખવું જોઈએ’ વગેરે અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવા પડે આદિ તેની ગંભીર ચર્ચા ઉપાવાનુ ચોખ્ખું ધારું નથી કમીટીએ એ વિચાર પર પૂનતું ધ્યાન આપ્યું દરો એમ માનીનેજ આદિતો માન કવિતાપાઠોમાં દેખાતા હોય અને સુધારવી જોઈતી બાબતો જ બતાવવાનો વિચાર છે ગુજરાતી નિરાશો સાથેના સમઘથી એક શિક્ષક તરીકે યોગ્ય અનુભવ ઉપરથી જ આ લેખ લખવામાં આ યો છે ખીન શિક્ષકમાઇએ તેમનો મતજોદ બતાવશે તો ઘણી ખુશીથી વિનય ચર્ચા શકારો

કમે કમે આંકે પુસ્તક લઈ તેની અદરની કવિતા વિશે ચોખ્ખું વિવેચન કરવા જતાં પડેલા બાળપોથી વિશે મ્દીશુ.

બાળપોથી.

છે.” આ ઉપરાંત આપણા હાલના જાને આપણે જાણીએ છીએ કે વિદ્યુતના Positive અને Negative એવા બે પ્રકાર છે; પહેલાને આપણે ધનવિદ્યુત અને બીજાને નકલ-વિદ્યુત કહીએ છીએ. તેજ મુજબ આપણા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાંથી પણ વિદ્યુતના બે પ્રકાર મળી આવે છે. એ વિશે એવો એક મંત્ર છે કે—

“દુષ્યેવ જર્મરી તુર્ફરી તૂ નૈતૌશેવ તુર્ફરી પર્ફરીક્કા
લદન્યજેવ જેમના મદેક્તમિ જરાયજરં મરાયું”

એનો અર્થ એવો છે કે “બે પ્રકારની શક્તિઓ છે; એક પોષક અને બીજી વિનાશક. “અધિના” તત્વમાં પણ આ બન્ને શક્તિઓ છે. અધિનામાં જર્મરી અને તુર્ફરી એવી બે શક્તિઓ છે. પહેલી પોષક અને બીજી નાશક છે.

ક્ષિપ્ર વિનાશક શક્તિને તુર્ફરી અથવા પર્ફરીકા કહે છે. આ શક્તિઓના થોડે માટે શરીર જરામરણના ધર્મોવાળું છે તે જરામરણરહિત થાઓ, કારણ કે આ શક્તિઓમાં પોષણ અને કાન્તિ (જેમના, મદેક્) ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે.”

વળી પદાર્થવિજ્ઞાનના મુખ્ય વિભાગો જેવા કે ઉષ્ણતા, નાદ, પ્રકાશ અને વિદ્યુતને આધુનિક શાસ્ત્રવેત્તાઓએ એક પ્રકારની ગતિમાન શક્તિ માની છે, તે જ મુજબ આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ માન્યું હતું.

એ સિવાય પૃથ્વીની આસપાસ વાયુ રહેલો છે, તથા તેમાં ગર્જના, વીજળી આદિ રહેલાં છે એવાં પ્રમાણો પણ છે. દદાન્ત તરીકે—

મૂમેર્ચહિર્વાદશ યોજનાનિ મૂવાયુરત્રાવુદવિદ્યુદાદમ્

અર્થાત્ પૃથ્વીને ફરતો બાર યોજન પર્યંત ઉંચે ભૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે.

ખગોળ અને તેના સંબંધના જ્યોતિષના તથા પદાર્થવિજ્ઞાનના સંબંધના વૈદિકમંત્રો આપણે જોયા તેવા વેદક તથા રસાયન બાબતના કેટલાક મંત્રો અથર્વવેદમાં છે. આથી કરીને સાયન્સનો વિષય જનસમાજને સુલભ કરવાનો રસ્તો માત્ર તેનાં પુસ્તકો જનસમાજના વાંચવામાં જોમ બને તેમ વિશેષ આવે એ જ છે. એથી એ જ્ઞાન સેવા સમાજની વૃત્તિ થશે તો તેમાંથી અનેક લાભ તેને પ્રાપ્ત થશે. આ યુગ વિદ્યાકળાનો છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે જે દેશ વિદ્યાકળામાં આગળ વધ્યો છે તે આખાદ છે એટલું જ નહિ પણ લાંબા સેકો પણ ઉત્સાહી, ઉદ્યમી તથા શ્રીમંત હોય છે. એ સાથે એટલું પણ ખરું છે કે એ શાસ્ત્ર પ્રયોગાદિથી જોમ વ્યવહાર થાય તેમ વિશેષ ફળદાયી છે. એ માટે દરેક સાહસિક તથા ધનવાન પુરૂષે એ નિરાધાર બાળકને પોલી ઉછેરી મોટું કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય કુર્મ સમજી ઉછેરી મોટું કરવું જોઈએ. તથાસ્તુ.

“લાતુ.”

ગુજરાતી વાંચનમાળાના કવિતાપાઠો:

ટેકસ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીની તૈયાર કરેલી સાતે ચોપડીઓ બહાર પડી ચુકી છે અને તેના ઉપર થોડી ઘણી ચર્ચા પણ થઈ ગઈ છે. પરંતુ જે ચર્ચા આજ સુધી થઈ છે તે પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે શિક્ષક વર્ગમાંથી ભાગ્યેજ કોઈએ તેમાં ભાગ લીધો હોય. અમુક પાઠો શીખવતાં શિક્ષકોને કેવી સરળતા અગર કેટલી મુશ્કેલી જણાઈ છે એ હજી જણાવાયું હોય એમ લાગતું નથી. બધા પાઠોની આવી ચર્ચા જરૂરી છે ખરી, પણ આ લેખમાં તેના એક ભાગ વિષે જ લખવા ધાર્યું છે.

કવિતાપાઠો માટે એકદર રીતે નિરાશા દર્શાવાય છે. તે નિરાશા 'કેટલે દરજ્જે વાજતી' છે એ નક્કી કરવા માટે તો 'ખરી કવિતા કોને કહેવી', 'નાનાં બાળકો માટે કેવી કવિતા પસંદ કરવી,' 'કવિતાના વિષયો કેવા હોવા જોઈએ, તેની લેખનશૈલી અને કવિતાધારી વિષે કેવું ધોરણ ગમતું જોઈએ' વગેરે અનેક પ્રશ્નો ચર્ચવા પડે. આદિ તેવી ગંભીર ચર્ચા ઉપાડવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. કમિટીએ એ વિચાર પર પૂરતું ધ્યાન આપ્યું હશે એમ માનીનેજ, આદિતો માત્ર કવિતાપાઠોમાં દેખાતા દોષો અને સુધારવી જોઈતી બાબતો જ બતાવવાનો વિચાર છે. ગુજરાતી નિશાળો સાથેના સંબંધથી એક શિક્ષક તરીકે થયેલા અનુભવ ઉપરથી જ આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે. બીજા શિક્ષકભાઈઓ તેમનો મતભેદ બતાવશે તો ઘણી ખુશીથી વિષય ચર્ચા શકારો.

કમે કમે અઠેક પુસ્તક લઈ તેની અદરની કવિતા વિષે યોગ્ય વિવેચન કરવા જતાં પહેલાં બાળપોથી વિષે કહીશું.

બાળપોથી.

આમાં છ ગીતો છે. આ ગીતો માટે ઘણા શિક્ષકો ર્ધાદ કરે છે, તેનું કારણ એવું જ જણાયું છે કે શિક્ષકો એમ માને છે કે છોકરાંને આ ગીતોની સમજુતી શીખવવાની છે. ખાતાં તગ્મથી આપેલી સૂચના ધ્યાનમાં ન લેવાથી આવી ગેરસમજુતી થાય છે. આ ગીતો મોટે જ કરાવવાના છે. પહેલાં ત્રણ તો ઈગિત સાથે કરવાનાં હોવાથી બહુ આનંદ આપનાં છે. ચાદો અને તારા જેવાં સુંદર છે તેવાં જ સરળ છે. 'રંગ' નાં ગીતના રાગ માટે ઘણા વિરોધ દર્શાવે છે, પણ સારા શિક્ષકને તે રાગ છોકરાંઓને શીખવતાં જરા પણ મુશ્કેલી પડી નથી. એકંદરે બાળપોથીના કવિતાપાઠો સુંદર, સરળ, યોગ્ય અને કવિત્વ મળ્યા જ છે. જે બહુ જ મુશ્કેલ કામ હતું તેમાં કમિટીએ જ્યારે સંપૂર્ણ જય મેળવ્યો છે ત્યારે આગળ જતાં દેખાશે તેમ બીજા પાઠોમાં કોઈ કોઈ જગાએ અયોગ્યતા રહેવા દીધી છે.

પહેલી ચોપડી.

આમાં આપેલી કવિતા વિષે પણ ખાસ કહેવા જેવું કશું નથી. મા વિષેની કવિતામાં 'સારો ભાવ હોય એવું તો લાગતું નથી. નાનું છોકરું પોતાના બોલ પંખીના કંઠે જ નવા છે એવું વર્ણન મા વિષેની કવિતામાં કરે એ વખતે કોઈને યોગ્ય લાગતું હોય તો તો તેમ દો.

માનાપત્ની સેવાની કવિતા છે તેમા સેવા કરનાર પુત્રનું નામ માધવ રાખ્યું છે હિન્દુ પુરાણમા શ્રવણનું નામ મશહુર હોવા છતાં તેના નામ સાથે પિતૃભક્તિ સર્વ હિન્દુ હૃદયમા જોડાયેલી હોવા છતાં, તે દ્વારા છોકરાને કાષ્ઠક ધાર્મિક ગાથાનું જ્ઞાન આપવાની સરળતા મળે તેવું હોવા છતાં આવું કલ્પિત નામ શામાટે રખાયું હશે એ જાણી શકાય તેમ નથી. પણ નામ સિવાય બીજું કશું કહેવા જેવું નથી. કાપણીને ખજાના ખેલગીત ખરેખર બહુ આ નદ આપે તેવા છે જે છોકરાને ખેતીનું જ્ઞાન નથી તેને પહેલાં વાતચીતથી તે જ્ઞાન આપી આ ગીતદ્વારા પદાર્થપાઠ જેવું આપી શકાય તો ખરેખર ગમ્મત સાથે સાદું જ્ઞાન મળે એવું છે.

બીજી ચોપડી.

પાઠ ૨ જે સવારનું વર્ણન ભેરવ ગગમા આપ્યું છે કવિતા બોનવી અને કવિતા ગાવી એ બે જુદી જ વાતો છે એમ શિક્ષકોના ખ્યાલમા ન હોવાથી ઘણીવાર બહુ કટાંગ બરેહુ અને હાસ્યજનક ફાર્સ આ કવિતા બોલાવતા થાય છે રાગ તરીકે ગાવા માટે કવિતા ઘણી મોટી લાગે છે સવારના સુદર, 'મગન' કરે તેવા વર્ણનમા 'ચોર મોદુ કાળુ થયુ ખૂણા ખાચા ખોળે' એ વર્ણન સુંદર બાગમા બાવળના ઝાડ જેવું અરથાને લાગે છે પાઠમા આપેલી હકીકત કવિતા કરતા ગદ્યમા વધારે શોભે તેવી લાગે છે.

પાઠ ૨૫ કુહાડી

બીજી લીંચીમા બાયડો અને બા'દર એ બે શબ્દો કવિતાને માટે લાયક છે એમ કોઈ કહેશે ખરા? 'બ-ચો બાયડો હોય બા'દર શાણો' એ બોલવામા જ જરા ક્લિષ્ઠ લાગે છે 'બાયડો' એ પોતે શબ્દ જ પ્રાન્તિક અને ગ્રામ્ય પણ કહેવાય તેવો છે બાયડો કે બાયડો એ નક્કી નથી. ઇ કે ય બને લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારવાળા છે કવિતામા બ-ચો બાયડોહો એમ જુદા પાડતા ય જુદો પડે છે અને કવિતાની સરળતામા હરકત કરે છે બા'દર શબ્દ ગામડીયાઓનોજ છે કવિતામા તેવી છૂટ લેવાથી કવિતાની મજા જતી રહેતી લાગે છે

લીંચી ૧૫ મીમા તો કવિતાનો હેતુ જ બધો ઉધો થઈ પડે છે આ કવિતાનો મૂળ હેતુ એવો છે કે કુહાડીવાળો છોકરો એવો ડાહ્યો અને સત્વશીલ હતો કે તે પોતાની ચીજને બદલે બીજી ગમે તેવી સારી ચીજ હોય તો પણ ન લે. નાના છોકરાપગ આ અર્થ હસાવવો એ કવિતાનો ઉદ્દેશ છે છતાં છોકરા જૂદુ જ સમજે છે એ મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જોયું છે પરીક્ષાને વખતે પૂછ્યું કે તે છોકરે સોના રૂપાની કુહાડી કેમ ન લીધી? છોકરાએ જવાબ આપ્યો છે કે 'તે સારી નહોતી' 'છોકરાને ગમતી નહોતી' આમા શિક્ષકનો દોષ કાઢવામા આવે તો કહેવું જોઈએ કે શિક્ષક દોષમાથી મુક્ત નથી, પણ તેવી જ રીતે કવિતાનો લખનાર અને તેના છાપાવનાર પણ દોષમાથી મુક્ત નથી 'મને તો ગમે મારી સારી કુહાડી નો પહેલોજ અર્થ એ નીકળે કે મને તો મારી સારી કુહાડી હતી તે જ ગમે છે માટે હું બીજી નહિ લઉં છોકરાઓ આવો અર્થ સમજે તેમા નવાઈ નહિ. બીજા ધોરણના છોકરા-પાસેથી મને તો મારી કુહાડી મારી છે માટે જ તે સારી લાગે છે અને માટે

જ તે મને ગમે છે એવા પર્યેષક અર્થની આશા રાખવી એ બ્યર્થ છે. તેમની પાસેથી તો બાવાર્થ અને શબ્દોમાંથી જ સરળતાથી નીકળતા બાવાર્થની આશા રખાય.

ત્રીજી ચોપડી.

પાઠ. ૧૬. સત્ય.

‘સતતું ચિત ચિતન રે કરવું’ ‘ચિતન કરવું’ તો અર્થ ધ્યાન ધરવું આપેલો છે. સતતું ચિતમાં ધ્યાન ધરવું એનો અર્થ છોકરાં ન સમજે તો નવાઈ જેવું ખરું? સતતું ધ્યાન કેમ ધરવું? સતનો વિચાર કર્યા કરવો એ અર્થ વધારે અંધ ખેસતો થાય ખરો.

બીજી કડીમાં જે અલહારસંદર્ભે યદ્ય અથેલ છે તે શિક્ષકો પણ ઉકેલી શકતા નથી તો છોકરાઓ તો કેમ સમજે? એ કડી જરા અધરી પડે છે તે સિવાય કવિતામાં કશું કહેવાપણું નથી. પણ

પાઠ ૨૪ માની કવિતાના ‘વાદવિવાદ’ અને ‘તકરાર’ એ શબ્દો તદ્દન ખોટા અર્થે વપરાયેલા લાગે છે. નર્મકોશ અને બીજા આજ સુધી બહાર પડેલા કોશોને આધારે હું આ ટીકા કરું છું, કોઈ બીજા કોશમાં બીજા અર્થ હોય અને તે મારી બાજુમાં ન હોય તો સુધારવા તૈયાર છું.

વાદવિવાદ શબ્દ, તેમજ તકરાર શબ્દ એક જથ્થા એક વાત કહે અને બીજાને તે વાત ખોટી ઠરાવવા, કે તેમા સુધારો વધારો બતાવવા જે દાખલા ફલીલ રજુ કરી વિવેચન કરે તેને માટે વપરાય છે એમ સમજીએ છું. આ પાઠમાં તેવું તો કશું છે નહિ. કવિતામાં દરેક પણ પોતાનો ઉપયોગ અને પોતે મનુષ્યની જે સેવા કરે છે તેનું બ્યાન કરી, મનુષ્ય બદલામાં માત્ર દુઃખ આપે છે એવો પોતાનો અસંતોષ જાહેર કરી દનસાદ્ ભાગવા તત્પરતા બતાવે છે; દુકામાં તેઓ માત્ર કર્યાદ કરે છે. તકરાર કે વાદવિવાદ ચલાવતાં નથી. તકરાર કાંઈ પડી નથી અને દરબારમાં ફર્માદના ઉભરા સિવાય બીજું કાંઈ કામ ચાલ્યું નથી. વાંચનમાળામાં જ જે આવા ખોટા કે સંદેહવાળા—જે મારી માન્યતા ખરી હોય તો—અર્થ આપવામાં આવે તો પછી શુદ્ધ સંસ્કારી બાપા માટે ક્યાં જોવું?

શબ્દ કરતાં પણ વધારે ગંભીર બૂલ—અર્થની બૂલ પાઠ ૩૧ મામાં થયેલી છે. કવિતા તરીકે તો મને એમાં કાંઈ કવિત્વ જણાતું નથી—પણ તે તો કપાળે કપાળે જીવો મતિનું પરિણામ ગણાય. મને સાદું ન લાગે તે વખતે બીજાને બહુ સાદું લાગે માટે તે વિષે તો હું કશું કહેવા માગતો નથી. પણ પંખીઓમાં—

કોઈ વનરૂખ ખાય છે, કો કણ ચણતાં જાય;

કોઈ ચૂસે છે ફૂલરસ, વનસ્પતિ કોઈ ખાય.

એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ફક્તો રસ ચૂસનારાં કોઈ પક્ષીઓ હોય તો કૃપા કરી જ-

જાવવા તરફી લેવાની આ વિનંતિ છે. હું તો પ્રાણિવિદ્યા ભણ્યો નથી, પણ તે વિદ્યા ભણેલા મારા મિત્રો કહે છે કે જોને, ચાંચ હોય તે ચૂસી શકે નહિં, ચૂસવાની ક્રિયા હોઠથી આવે છે. મધમાખને પંખીમાં ગણાતી ન હોય—અને હું માતું છું કે તેવી ગણતરી ચતી જ નથી—તો પછી ફૂલનો રસ ચૂસનારાં પંખીઓ ક્યાં હશે? જો એ હકીકત ખરી હોય તો લખનાર કે છપાવનારે શિક્ષકોને સમજાવવી જોઈએ અને જો ખરી ન હોય તો સુધારવી જોઈએ.

આગળ જતાં—

‘વનસ્પતિ કોઈ ખાય, જાય દોડી જળધાટે’: છોકરાં દોડી જાય એ તો કીક, પણ પંખીઓ પણ દોડી જાય એમ કહેવામાં કોઈ વધારે ત્વરા બતાવાતી હશે કે વધારે સારી ઉપમા કહેવાતી હશે? ઉપમા હોય તો પણ આ લખનારને તો તે હીનોપમા જેવી લાગે, કારણ દોડવા કરતાં ઉડવાની ક્રિયા તરત યાય છે તો પછી બિચારાં પંખીને દોડવાની ફરજ પાડવી શા માટે?

આ સિવાય પણ ‘પ્રીતનો પડદો ખોલે’ ‘ખાએ રાખી ખંત’ વગેરે પ્રયોગો કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે ખરા, પણ વખતે તેનું કારણ સ્થિતિજન્ય હોય તો ના ન કહેવાય.

પાઠ ૩૬માં પણ કોઈક ઉપમા વિચિત્ર લાગે છે. મોગરા—અનેક પાંખડી પ્રસારી ઝારી રૂપ બન્યો એનો અર્થ બંધ બેસતો કરીએ તો પણ તેમાં સ્થિતિજન્ય કશું જણાતું નથી.

ચોથી ચોપડી.

પાઠ. ૭. આજ અને કાલ.

અંગ્રેજી કવિતાનું ભાષાંતર છે પણ જૂનની ખૂબી ભાષાંતરમાં ઉતરી હોય એવું જણાતું નથી. તેની ચોથી કડી નીચે પ્રમાણે છે.

પણ અન્યાય થતો મટવાને,
મનમાંથી ગુસ્સો ધટવાને,
જો વઢવું તો વઢવું ક્યારે,
કાલે કાલે બાઈ કાલે.

આ વિચારમાં હૃદયનો આશય ગમે તેવો જોયો બતાવવા પ્રયાસ કર્યો હોય તો પણ નાના છોકરાને એમ કહેવું કે ‘અન્યાય થતો મટવાને પણ વઢવાનું કાંઈ ઉપર મુલતવી રાખવું,’ એ બહુ સારું નહિં. એક છોકરાએ બીજાને કાંઈ અન્યાય કર્યો હોય અને જો તે વખતે શિક્ષક જરા ગુસ્સે યઈ વઢવા જાય તો શું ઉપરની લીટી યાદ લાવી થતો અન્યાય મટાડવા તેણે વઢવું નહિં?

તેવો જ હૃદય વિચાર છઠ્ઠી કડીમાં આપેલો છે. જો છોકરાં માટે તો ધણો વધારે ઉંચો લાગે છે. શિક્ષકો તેવા વિચાર જરાબર સમજાવી છોકરાના હૃદયમાં ફેલાવી શકે તો તો કાંઈક પણ કીક અને નહિંતર તો નકાસું જ.

ચોથી ચોપડી કન્યાશાળામાં ચાલવાની તો છેજ એ હકીકત ધ્યાનમાં હોવા છતાં પાઠ ૨૪ માં આપેલી કવિતાની ક્રુવકડીમાં 'વિચારીને ચાર ઉચાર વાણી' શા માટે રખાયું હશે? જૂની ચોપડીઓની પાછળની આશ્ચિત્તોમાં ચારને બદલે વાજખી રીતેજ વીર કરાયું હતું. તે સુધારો ગ્રહણ થયો હોત તો શું ખોટું હતું?

પાઠ. ૪૯ ની કવિતામાં જ્યાં ત્યાં 'રે' લાવવો પડ્યો છે એ હાલના વાચકોને કળાની ખામીનું ભાન આવે છે. લીટી ૩, ૪, ૬, ૭, ૮, ૨૭, ૨૮ માં એટલે સાત કડીમાં સાતવાર નામો ૨ ધુસી ગયો છે. ચોથી ચોપડી એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું. એટલે દરજ્જે પહેલનારા-ઓને કાંઈક કળાવાળી કવિતા એકાદ પણ આપી હોત તો શું ખોટું હતું?

પાંચમી ચોપડી.

આપણે કવિતાના પાઠો સંબંધે સામાન્ય ચર્ચા અત્યારે કરવી નથી એટલે પાંચમી ચોપડીથી કવિતાપાઠ ધોરણ પ્રમાણે ચડીયાતા થાય છે કે કેમ એ પણ જોવાનું કામ નથી, તેમ કંઈ જાતના વિષય કવિતાપાઠોમાં હોય તો ગુજરાતી બોલનારી સમસ્ત આલમમાં સંતોષ થાય એ પણ ચર્ચવાની જરૂર નથી. કવિતામાં અમુક જાતની કળા જોઈએ એ માન્યતા ગુજરાતમાં હમણા હમણાં જ સ્વીકારાતી આવે છે એટલે એક દોઢ જમાના પહેલાંના લખનારમાં ઝાઝી કળા જોવાનું બની શકે તેમ નથી. ગદ્ય ચોપડીના મા પાઠને વિષે કહ્યું હતું તેવું જ કંઈક પા. ૩૪ માંની શિખરિણી-જેમાં તારીનું તહારી, નિરખીનું નિર્ખાં, ગર્જનનું ગરજન વગેરે કરવામાં આવેલ છે તેને માટે કહી શકાય પણ તે ઉપર બહુ ન થોભતાં આપણે પાઠ ૫૪ નિર્દોષ પંખીડાંનું કાવ્ય છે તે જ માત્ર તપાસશું.

કલાપીનાં બે જૂદા જૂદાં કાવ્યો છે. 'એક ધા' (પા. ૨૨૮ કલાપીનો કેકારવ.) અને 'મને જોઈને ઉડી જતા પક્ષીઓને' (પા. ૨૩૦ કલાપીનો કેકારવ.). આ બે કાવ્યોમાં પહેલાંની ચાર કડી છે અને બીજાની ત્રણ કડી છે. આ બેમાંથી પહેલા કાવ્યની છેલ્લી કડી કાઢી નાંખી બીજું કાવ્ય સાથે જોડી દીધું છે પણ તે જોડણીમાં મહાગંભીર ભૂલ થઈ છે એમ આ લખનારને તો લાગે છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે.

કલાપીનાં બંને કાવ્યોમાં ભાવ જૂદો છે, ઉદ્દેશ જૂદો છે, કાવ્ય લખાવનાર પ્રયોજન જૂદાં છે, લેખકની કાવ્ય લખતી વખતની રિચિતિ જૂદી જૂદી હતી. પહેલું 'એક ધા' છે તે કાવ્ય લખવાનો સર્વ ઉદ્દેશ તેની છેલ્લી કડીમાં સમાયેલો છે. છેલ્લી કડી એ એ કાવ્યની તર છે, એ કાવ્યનો સાર છે, એ કાવ્યમાંથી નીકળતો બોધ છે. તે બોધ એવો છે કે—

રે! રે! શ્રદ્ધા ગત યદ્ય પછી કોઈ કાળે ન આવે!

લાગ્યા ધાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે!

આખાં કાવ્યને કહેવાનું જ ઉપરની બે કડી છે. એકવાર ધા લાગ્યો તે વિસરી શકાતો નથી, એક વાર શ્રદ્ધા ગઈ તે પછી આવતી જ નથી! ક્યાં આ સાર અને ક્યાં 'નિર્દોષ પંખીડાં' ની પહેલી ત્રણ લીટીનો અર્થ વગરનો સારવગરનો ભાગ! જો પહેલી ત્રણ

કડીમાં કાંઈ પણ સાર હોય તો તે એટલું જ કે છેલ્લી કંડીએ પહેલ્યવા માટે ધણું સરળ, સુન્દર, ભાવભર્યું વર્ણન છે. તેથી વધારે એ ત્રણ કડીમાં કશું નથી. નિર્દોષ પંખીડાંનો કયો આનંદ તેમાં વર્ણવ્યો કે કદાચ રીતે પંખીડાંની નિર્દોષતાનો ઉલ્લેખ તેમાં આવી ગયો ?

હવે બીજું કાવ્ય કલાપી પોતાના બગીચામાં ફરવા ગયેલ ત્યાં તેને જોઈ પંખીડા ઉડી જવા લાગ્યાં. તેના અતિનર્મ દીલને લાગ્યું કે આ શા માટે ? માણસમાને બીજા પ્રશુમાં ફર શા માટે જુએ છે આ પંખીડાં ? એ વિચારથી પંખીડોને સંબોધવાનું સુજ્યું ને આ કાવ્ય લખાયું. એમાં પણ પંખીડાની નિર્દોષતાનો કે એવો બીજો કશો ઉલ્લેખ નથી મારામાં તમે ફર ન જુવો. પાસે જોવી ચરતી હતી આ ગાય તેવો જ હું છું એમ માનો એવી તેની વિનંતિ છે અને છેવટે તમપર લોકો સત્તા ભોગવે છે માટે તે ફર છે એવો વિચાર છે.

આમ આ બે છુટાં કાવ્યો છે. પહેલાંનું નાક જ કાપી નાખ્યું કે મારું આખું ઉડાવો' દીધું એમ કહીએ તો ચાલે; પણ ને પછી પણ હવે બેની જોડણી બંધ બેસતી આવે છે કે કેમ એ જુવો. પહેલી ત્રણ કડીમાં પત્યરો ફેંક્યો એ પોતાની મેજે કહે છે; તો પછી ચોથી કડીમાં 'શાને આવાં મુજથી કરીને ખેલ છોડી ઉડા છો?' એ પ્રશ્ન જ કેમ પૂછી શકાય ? શા માટે કેમ ? તે પત્યરો ફેંક્યો હતો તે માટે. તે જ કડીમાં લખનાર તદ્દન જુદો છે એમ સિદ્ધ કરાય. કારણ ત્રીજી ચોથી લીટીમાં કહે છે હું તો ગાય જોવો છું—ખોટી વાત તેંતો પત્યરો માર્યો હતો—એવો કે બિચારું પક્ષી તર ઉપરથી નીચે પડ્યું હતું—અને હું, તમ શરીરને કાંઈ હાનિ ના કરૂં—તે પણ જુદું. આમ અસલની પરપરા ચાલી: મં માળીને ના પાડી છે—હરો કદાચ; પણ તું પોતે પત્યરો ફેંકે છે તેનું કેમ ? વગેરે વગેરે. આમ બે જુદી જ જાતનાં, જુદા જ ઉદ્દેશનાં, જુદે જ પ્રસંગે લખાયેલા કાવ્યો બેમાં કરી, કવિતા સમજવાની જૂલ જતાવી છે એટલું જ નહિ પણ રાજવી કવિ કલાપીને મોટો અન્યાય આપ્યો છે. આ જૂલ તો બને તેમ તરત સુધારવી જોઈએ એમ દરેક બાપાસેવકને લાગશે.

છઠ્ઠી ચોપડી.

જેમ ગદ્યપાઠમાં તેમ જ કવિતાપાઠમાં ચરતી ચોપડીમાં ચડતું ધોરણ સચવાયું નથી. આ દોષ છઠ્ઠી ચોપડીના કવિતાપાઠોને પણ લાગુ પડે છે. જો કોઈ પરદેશી વાંચનમાળાની કવિતા ઉપરથી શુજરાતી કવિતાની કદર કરવા બેસે તો તો ખરેખર આપણા કવિતા-સાહિત્યને બહુ ખમતું પડે.

૫૪ મા. પાઠમાં

'રવિચંદ્ર તણા મારગો રાશી કહેવાએ' જોઈએ તેને બદલે શરીની છાપજૂલ યદ્ય છે તે શિક્ષકોએ સુધારી લેવી. નર્મકવિતા પણ ન વાંચવામાં આવી હોય એવા શિક્ષકો હોય એ ખરેખર શુજરાતી બાપાનું શુભસૂચક ચિન્હ તો નથી જ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૭૨ થી.)

હવે, ગીતાર્થનું પ્રતિપાદન કરવાનું કાર્ય સંગીતનું હોવાથી, ગાયકે ગીતનો અર્થ પ્રથમ સમજવો જોઈએ એમ ઉપર કહ્યું છે. કાવ્યના અર્થને સંબંધે કવિતાના જે વિભાગ છે તે તરફ લક્ષ રાખી જે અર્થનું કાવ્ય હોય તે અર્થને અનુકૂલ રાગ, તાલ, તાલની લય, ગાયકે પસંદ કરીને તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ઉપયુક્ત તાન પલટાને પણ અવકાશ આપવો જોઈએ. કાવ્યના અર્થ પ્રમાણે કવિતાના વિભાગ *Narrative* (આખ્યાન), *Didactic* (બોધપ્રદ), *Meditative* (ચિંતનાત્મક), *Descriptive* (વર્ણનાત્મક), અને *Pathetic* (ભાવાત્મક) એ પ્રમાણે થાય છે, તેમા *Pathetic* મા જે ભાવ ને કાવ્યમા પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય તે પ્રમાણે, હર્ષ, શોક, વીર, શાન્ત વગેરે વિભાગ થઈ શકે છે આ દરેક ભાગના ગીત માટે ગાયકે જૂદા જૂદા રાગ, તાલ, લયનું અવલમ્બન કરવાનું છે. તેને માટે કાઈ સર્વમાન્ય સામાન્ય નિયમ થઈ શકતા નથી, પરંતુ વારવાર પ્રયોગો કરી જોઈને સર્વથી વિશેષ અનુકૂલ લાગે તે રાગ, તાલ અને લયનો ઉપયોગ કરવો સંગીત-અને આ પ્રકારનું સંગીત-એટલે *applied music*-વિશેષે કરીને-ખીજ *experimental science* ની પેઠે, પ્રયોગને યોગ્ય છે. પ્રયોગ વગર પૂરેપૂરી સમજણ પડવી કઠણ છે તો પણ કાષ્ઠક ઉદાહરણ આપ્યાથી લક્ષમા આવશે એમ ધારી શકાય છે.

પ્રથમ, *Narrative poems* એટલે આખ્યાન લખ્યે આ ભાગના કાવ્યમા સરકૃતના મહાકાવ્યો આવે છે, પરંતુ તે સર્વ છન્દોબદ્ધ હોવાથી સંગીતને સખન્ધે કાઈ વિશેષતા તેમા નથી છન્દ પણ ગાઈ શકાય છે ખરા અને જૂદા જૂદા રાગમા પણ ગવાય છે તે પ્રમાણે એ મહાકાવ્યોના છન્દોમા જે જે નસ હોય તેરસને અનુકૂલ રાગ તાલમા તે ગાવા જોઈએ સરકૃત મહાકાવ્યો કરતા મુજરાતી મહાકાવ્યો—જેવા કે નળાખ્યાન આખાહરણ વગેરે—જૂદા બધારણુવા છે અને સંગીત માટે વધારે યોગ્ય છે તો પણ તેમા ઘણીખરી દેશીઓ અને કંઠ્યા ઇત્યાદિ છે તેમાં કાઈ વિશેષતા નથી હોતી એ જાતના કાવ્યોમા અનેક નસના કાવ્યો હોય છે પરંતુ તેનાં બધારણુ સંગીતની યોગ્યતા બહુ ધરાવે તેવા નથી હોતા અપવાદરૂપે કેટલાક તેમાના ગીત સંગીતયોગ્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે નળાખ્યાનમા દમયન્તી પોતાની માશીને ત્યાં દાસી તરીકે રહેલી છે અને તેને માથે મોતીની માળાની ચોરી ચઢે છે તે પ્રસંગે દમયન્તીના ઉદ્ગારનું નીચે મુજબ આરમ્ભાતુ ગીત છે તે સંગીત માટે યોગ્ય છે—

હરિ તમે સત્યતથા સધાથી, હરિ હુ તો કાષ્ઠએ નથી સમાતી. ઇત્યાદિ

સૂમાનન્દનુ ખીજુ કાવ્ય આખાહરણ છે તેમા પણ કેટલાક કાવ્યો સંગીતને લાયકના છે. તે શિષ્યાય,

દેશાખ્યાન એણીપેરે બોલ્યા મુણજન્મેજન્ય રાય,
વિસ્તારી તુજને સંભળાવું કહું આઘપરવ મહિમાય.

ધસાદિ લીટીઓ મોટે કંઈશ અવાજે બોલનારા માણુગોળીયા અથવા નરધાં સારંગી સાથે કયા કહેનારા વ્યાસજીઓના આખ્યાનોમાં તો કાંઈ સંગીત હોતું નથી. આખ્યાનમાં ગીત સંગીત યોગ્ય હોય તો પણ વ્યાસજીઓ અને માણુભટ્ટીઆ સંગીત શાસ્ત્ર અને કલાથી એટલા દૂર હોય છે કે તે માત્ર ધાંચી ગોલા જેવા શ્રોતાજનને પ્રિય થવાં ઉપરાંત અને તે દ્વારા વ્યાસજીના ઉદ્દરનિર્વાહ શિવાય બીજું કાંઈ કરી શકતા નથી. પુરાણનાં આખ્યાનો કહેનારા પુરાણીઓ પણ આ કરતાં કાંઈ ઉચું પદ ધરાવી શકતા નથી. આ વિભાગની કવિતામાં સંગીત યોગ્ય કવિતા પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોમાં છે એટલી બીજા કોષ્ટમાં નથી, તે શિવાય “સદેવંત સાવર્લોગા વગેરે છન્દોબદ્ધ વાર્તાઓમાં સંગીતકલાને યોગ્ય કાંઈ જ નથી.

બીજે વિભાગ બોધપ્રદ કાવ્યો (Didactic) નો છે. તેમાં પણ સંસ્કૃતમાં આચારના બોધ આપનાર સ્મૃતિના ગ્રન્થ છે, તે પણ છન્દોબદ્ધ છે, એટલે સંગીતનો કાંઈ અવકાશ તેમાં નથી. બોધપ્રદ કાવ્યો સામાન્ય રીતે સંગીત માટે યોગ્ય નથી તેમાં વળી છન્દોબદ્ધ બોધપ્રદ કાવ્ય તો વિશેષ રીતે અયોગ્ય થાય છે. તે જ રીતે આબખા, મનનેજ ઉદ્દેશીને કરેલા બોધનાં ગીત પણ સંગીતને લાયક ભાગ્યે જ હોય છે. આ જાતનાં કાવ્યમાં સંગીતની યોગ્યતા ધરાવતાં કાવ્ય અપવાદ રૂપેજ છે; ધીરાભગતનાં કાવ્ય આ અપવાદમાં આવી શકે છે; તેમ જ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “ભક્ત મુહુર” માંતું એક નીચેનું ઉદાહરણ પણ અપવાદ રૂપે સંગીતની યોગ્ય ધારે છે:—

હે પ્રિય મિત્રો પ્રભુ આજ્ઞાઓ. ઈત્યાદિ

બોધપ્રદ કાવ્યોમાં જ્યાં કોઈ પણ જાતના મનોભાવને લક્ષ્ય રાખી રચના થઈ હોય તો જ ને કાવ્યમાં ગેયતા આવી શકે છે.

બોધપ્રદની પંક્તિનાંજ ચિન્તનાત્મક કાવ્યો (Meditative) છે; તેમાં પણ સંગીતક્ષમતા ઓછી અને અપવાદ રૂપે હોય છે. બોધપ્રદ અને ચિન્તનાત્મક કાવ્યો કરતાં આખ્યાયિકાઓ સંગીત માટે વધારે યોગ્ય હોય છે.

તેમજ, વર્ણનાત્મક કાવ્યો પણ ઉપર જણાવેલાં ત્રણે જાતનાં કાવ્યો કરતાં ગાવા માટે વધારે અનુકૂળ છે. પરન્તુ તેમાં પણ જે ઉચી જાતની કવિતા સમાયલી હોય તોજ તે સંગીતમાં શોભે છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર કોઈ સરકારી અમલદારની બદલી થવાથી કાંઈ “કવિ”ના હૃદયમાંથી કવિતા ઉભરાઈ ગઈ અને જે ક્ષણે તે ગૃહસ્થ શહેર છોડી ચાલ્યા તે ક્ષણે વરસાદ આવ્યો અને નેવે પાણી ચાલ્યાં આ ઉપરથી કવિએ ધરનાં છાપરાનાં નળિયાં પણ તે ગૃહસ્થના વિરહથી રૂવે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી! આવા વર્ણનવાળા રચનાને સંગીતથી શોભાવવી કઠણ છે. પરન્તુ ઉચ્ચ કવિત્વયુક્ત રચનાઓ અસલના ગુજરાતીમાં, હાલનાં કાવ્યોમાં

અને હિન્દુસ્થાની ગીતોમાં પણ અનેક મળી આવે છે અને તેને સંગીતથી શોભાવવા માટે ગાયકને આનન્દ પણ થાય છે. આ જાતિનાં કાવ્ય ગાતાં ગાયક જો તેનું ચિત્ર કલ્પના આગળ ખડું કરી શકે તો તે ઉચ્ચ પ્રકારની કળા ધરાવે છે એમ જ કહેવાય. એક સામાન્ય ગીત સોરઠ રાગનું છે:—

રાગ તારા ડુંગરીયામાં બોલે મીઠા મોર,
મોર બોલે બપૈયા બોલે કાચલ કરે છે સોર;
ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે લીંબે મારા સાળુડાની કોર.

એમાંસાનું આ ન્હાનું સામાન્ય વર્ણન મુગ્ધાના મુખમાંથી નીકળે છે અને તેમાં દર્શાવેલી સ્થિતિનું ચિત્ર શ્રોતાની કલ્પના આગળ ઉછું કરવાનું કર્તવ્ય સંગીતનું છે. મોરના ઉચ્ચાર, બપૈયાના બોલ, કાચલના સોર, એ સર્વેનું ગાયકે પ્રથમ પોતાના હૃદયમાં પ્રતિબિંબ પાડી, તેમ જ ઝીણા ઝીણા વરસાદનાં દૃશ્યની કલ્પના કરીને તેવે પ્રસંગે રસ્તે જતી મુગ્ધાના સાળુડી દશા કલ્પનાચક્ષુવડે જોઈને પછી તે સર્વ ચિત્ર સંગીતકલાદ્વારા શ્રોતાની સમક્ષ મૂકવું જોઈએ. આ ગીત સોરઠ રાગનું છે અને તે જ રાગ તેને યોગ્ય છે. બીજી એક જ ઉદાહરણ લેઈએ. અશ્વમતી નાટકમાં મલિના ગીત ગાય છે તેમાંનું “સુખદ આ વસન્તમાં બૂલી માન વિવશ તું કાં બની સજની” ઇલાદિ ગીત છે એ આખું ગીત જોયા કવિત્વનું બરેહું છે. તેમાં અનેક રથજો ગાનકુશલતા દર્શાવી કાવ્યના અર્થની ખૂબી સમજાવી શકાય તેમ છે. તે ગીતની કડીમાં “કુદ્દ કુદ્દ કુદ્દ કુંજગારે વાણી કોકિલા તણી સજની” એ પંક્તિમાં વસન્તનાયિકા કોકિલાના સ્વરનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ થતું હોય એવી કલ્પના શ્રોતાજનને કરાવવી એ ઉચ્ચ સંગીતકલાની સહાયતાથી થઈ શકે. એ આખું ગીત સંગીતને યોગ્ય છે. આ શિવાય વર્ણનાત્મક કાવ્યમાં ધણું પ્રાચીન અર્વાચીન ગીત મળી આવે છે કે જે સંગીતને માટે ધણી સારી યોગ્યતા ધરાવે છે.

વર્ણનાત્મક કાવ્ય બીજા કરતાં સંગીત માટે યોગ્ય છે તે ખરૂં પરન્તુ સર્વ કરતાં વિશેષ યોગ્યતા અને applied music માટે પ્રથમ પદને લાયક તો ભાવાત્મક (Pathetic) કાવ્યો જ છે. કારણ કે કલ્પનાદ્વારા ભાવોમાં ઉત્પન્ન કરવી એ આ પ્રકારના સંગીતનું ખરૂં કર્તવ્ય છે. એક અંગ્રેજી લેખક કહે છે કે:—

“Music possesses a lofty eternal significance; the very heart of humanity beats in its rhythm; and heart speaks to heart far more completely and efficaciously than brain to brain.”

મતલબ કે, આ જાતિનાં કાવ્યો ગાયકને મુખે જાય એટલે ‘Heart speaks to heart’ તરફ હૃદયનો બોલો થાય છે. પ્રથમ કવિનું હૃદય કાવ્યમાં હોય તે હૃદય ગાયકના હૃદય સાથે મળે અને ગાયક પોતાનું અને કવિનું બન્ને હૃદય શ્રોતાના હૃદય સાથે જોળવે;

આમ ઉંચી કવિતા કુશલ ગાયકને મુખેથી સુપાત્ર ઓતાના કણદ્વારા કંઠપનાદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે તેથી ત્રણ હૃદયનું આલિંગન થાય છે. સામાન્ય રીતે સંગીતની અસર બે પ્રકારની છે—elevation and depression. હાસ્યરસ અને વીરરસનાં ગાનની અસર elevation થાય છે અને કંઠુરસ અને શાન્તરસના ગાનશ્રવણથી depression થાય છે. આ બંને અસર બાવાત્મક ગીતના શ્રવણથી થવાનો સંભવ વિશેષ છે. બાવાત્મકતા વિભાગ તેના બાવ અને રસ પ્રમાણે થાય છે. મુખ્યત્વે કરીને હાસ્ય, વીર, શોક અને શાન્ત એ ચાર રસના કાવ્ય ગીતને યોગ્ય છે, આ કાવ્યના ગાન માટે જે બાવને માટે જે જે રાગ ચાલ અનુકૂલ હોય તેજ પસંદ કરવાં જોઈએ; તેમાં કાંઈ અવિચારી પસંદગી થવાથી રસક્ષતિ થવાની.

હાસ્યરસને માટે કાંઈ અમુક રાગ અનુકૂલ હોવા કરતાં અમુક ચાલ વિશેષ યોગ્ય હોઈ સકે. જેમકે કોઈ પણ ઉતાવળી લયવાળી લાવણી, અથવા ડુમરી અથવા કટાવ. આપણાં કાવ્યોમાં કે નાટકોમાં હાસ્ય રસનું દર્શન બહુ વિરલ છે બલકે નથી જ. હાલની રંગભૂમિ ઉપર કાષ્ઠક તેનું દર્શન શ્રવણ થાય છે પરંતુ તે કાંઈ જાણ્ય પ્રકારનું નથી એટલે તે વિશે કાંઈ વિવેચનની જરૂર નથી, પરંતુ હાસ્યરસનાં ગાનની આવશ્યકતા છે એ તો નિર્વિવાદ છે. ઇંગ્લેન્ડ ગીત હાસ્યરસનાં જેમણે સાંભળ્યાં છે તે આવશ્યકતા વધારે સ્વીકારે છે.

વીરરસને માટે પણ લગભગ એમજ કહેવાતું છે. વીરરસનાં ગીત પણ કવચિત જ સંભળાય છે, વીરરસને અનુકૂળ રાગ કે ચાલ મળવી કઠણ છે. હંદમાં કાંઈક રાજાદિત, હરિ-ગીત હદ, ચાલમા લાવણી, અને રાગમા ખમાચ સોરઠ વીરરસને અનુકૂલ છે. પરંતુ એકદર રીતે જોતાં જ આપણા સંગીતમા Depression ની જ અસર વિશેષ છે એટલે ખરૂં જોતા આપણું સંગીત હાસ્ય કે વીર રસને યોગ્ય જ નથી. લગ્નપ્રસંગના આનંદનાં ગીતમા પણ એક પ્રકારની આનંદવિરોધી અસર થાય છે. તેથી જ્યાં આનંદગાન હોય ત્યાં કોઈ લય ઉતાવળી એટલે તુતતાલ કહે છે તે લયનું અવલમ્બન કરવાથી કાષ્ઠક elevation ઉત્પાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. શોક અને શાન્તરસને માટે આપણું સંગીત ધણું જ અનુકૂળ છે.

આપણા ધણાખરાં કાવ્યો અને ગાયનની ઝીંજો વિપ્રલંબ શુંગારથી ભરેલી છે. વિરહના વર્ણન ધણાં ગીતમાં જણાય છે, તેવાં ગીત કેટલાંક તે રસને અનુચિત રાગમાં કરેલાં હોય છે; તો તેવાં ગીત બીજાજ રાગમાં ગાવાં જોઈએ. દૃષ્ટાન્ત તરીકે:—

બરખન લાગી વેરન બદરીયા,
અજહુન ક્લીની મોરી खवरीया;
उडका खगवा छेजा पतीया,
श्याम बसतहे कोनसी मगरीया.